

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું માસિક

The only Monthly discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી અને પ્રકાશક
જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા
નડીઆદ (ગુજરાત)

અનુક્રમ

૧	માણસાઈ	એક અભ્યાસી	૪૯
૨	શુભરાતનાં કરારનામા	૫૩
૩	રાજશાસન અને પ્રજા	૬૧
૪	કાલિયાવાડનાં ખંદરોનું લવિષ્ય	તંત્રી	૬૩
૫	લાવનગર શહેરના વસવાટના નિયમો	૬૭
૬	વડોદરા રાજ્યના ખેડૂતોનાં મહત્તરી મડળો	૭૦
૭	જગન્નાથ કવિ (ટૂંકી વાર્તા)	નિરીક્ષણ	૭૩
૮	હિંદી ખેડૂતોની કરજદારી	શીનાન્શીયલ ન્યૂસ	૭૬
૯	રાજનીતિનું શિક્ષણ	૮૦
૧૦	માસિક તોંધ	૮૫

મેન્ડર પ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર પ્રધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૬૨માં શરૂ કરેલ છે. અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અલ્પારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપાકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર પ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર પ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે ખીલની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડીપ્રીન્ટિયર્સ,

પ્રીન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ • સુબધ નં. ૨

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાજબડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા, નાગરવાડા : નડિયાદ.

દેશી રાજ્ય

(માસિક)

[૧૬૬]

જૂન : ૧૯૩૬

[અંક ૬]

માણસાઈ.

મનુષ્યની રૂચિ બિન્ન છે, એટલા માટે એના અનુભવની જરૂર છે. પોશાક, રિવાજ, ખાતુંપીતું અને ભાષા વગેરે બિન્ન છતાં મનુષ્ય, એ મનુષ્ય છે. કારણ કે સર્વ મનુષ્યોમાં માણસાઈના સામાન્ય-ગુણનું વધતું ઓછું નિયમન છે. માણસાઈ એ મનુષ્ય રૂપ છે. પશુ અને મનુષ્ય એક બીજાથી ઘાટમાં, રૂપમાં અને રંગમાં જુદાં છે, માટે જુદાં નથી. પણ ગુણથી જુદાં છે માટે જુદાં છે. બન્નેમાં જુદાં છે. પણ જુદાં નથી. પશુ પાંચાઈથી પશુ કરતાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે બન્નેમાં મન છે, પણ મનના પરિણામ રૂપ મનોવ્યાપારમાં પશુ કરતાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એકનો ગુણ સમૃદ્ધ, વિશેષતઃ સ્વાર્થને માટે છે, અને બીજાનો ગુણ સમૃદ્ધ વિશેષતઃ પારકાના હિતને માટે છે.

નમ્રતા, દયા-દાન, અને ચારિત્ર્ય એમાં ખરી-માણસાઈ છે. બીજાને માન આપવામાં, એનું દષ્ટિ-બિંદુ સમજ એની નજરે જોવાથી માણસમાં અનામદ જણાય છે. અને અનામદરૂપિ એ, શુદ્ધ જુદાં છે. લક્ષણ છે. જુદાંએ મનમેદ હોય પણ મૂઠમતમેદ જ

હાનિકારક છે. અને નહીં કરવા કરતાં ના પાડવી એ વ્યક્તિમાત્રને હિતકર છે. પરંતુ જન્મથી સર્વ મનુષ્ય સરખાં છતાં કાળ જતાં દેશ, સંપ્રદાય અને કુટુંબના મંસ્કાર ભેદે મનુષ્ય મનુષ્યમાં ફેર રહે છે. આથી દરેક મનુષ્ય પોતાની શોખતા અને સ્વભાવ અનુસાર બીજાને ત્રીતરે છે. કુદૃષ્ટ ગુણવાળું મન સર્વત્ર સ્વાર્થ જુએ છે. અને સદ્ગુણી મન પરમાર્થમાં પોતાનું હિત માને છે. મન, પોતાની ઇચ્છા અને બંધાયેલા-સ્વભાવ પ્રમાણે આસપાસની બીજી વસ્તુઓના પ્રતિબિંબને અહણ કરે છે. માટે નમ્રતા ઇત્યાદિ ગુણ સમૃદ્ધથી જીવંતનીને જોગવવામાં મનુષ્યત્વ છે. બીજાની પ્રશંસા કરવામાં નહીં, પણ મૌન રહેવામાં ખરી નમ્રતા છે. કારણકે એકની પ્રશંસા એ પરાક્ષ રીતે બીજાની નોંધાતો લાયક ઉભો કરે છે. પણ નમ્ર મનુષ્ય-નીંદાથી સદૈવ નિર્લસ છે. લોકો જ્યારે નીંદા કરે ત્યારે આવા માણસે પોતાની નસીબદારી સમજવી. કારણ કે પોતે તો જે છે, તે છે. આવા નિષ્પાપ મનુષ્યને તો નીંદાના પ્રત્યેગેએ ઉલટ હર્ષ થાય છે. વળી

જેનામાં પોતાની ગમે તેવી નીંદા સાંભળવાનું ધૈર્ય છે એ અહિંસક છે, કારણકે ક્રોધનું પરિણામ હિંસા છે. હિંસાથી મનુષ્યવત્નો નાશ થાય છે તથા મનુષ્યમાં પશુભાવનો જન્મ થતો જાય છે. અને મનુષ્યમાં જ્યારે પશુભાવ જન્મે છે, ત્યારે તે પશુધર્મનું આચરણ પણ કરે છે. લૂંટફાટ કરનારાઓ, ખીરમાં કાતરનારાઓ, ખીજની સ્ત્રીઓ કે કન્યાઓને ઉઠાવી જનારાઓના માત્ર હિંસક નથી, પણ પોતાનાજ સુખનો વિચાર કરી ધન સંગ્રહ કરનારાઓ, કાયદાનો આશ્રય લઈ લોકો પાસેથી લંડાળ એકઠું કરી તેનો દુરુપયોગ કરનારાઓ અને ખીજના તરફ મલિન બાવે જેનારાઓ પણ એટલાજ હિંસક છે. હિંસક ફરતાં પણ વિશેષ છે. કારણ કે પહેલાથી લોકો રક્ષણ મેળવી શકે છે જ્યારે ખીજની સાથે તો સંબંધ બાંધવા લલચાય છે. પહેલા, બહારથી વિરૂપ છે. ખીજ અંદરથી. પહેલા વાંછી જેવા છે, તો ખીજ સર્પ જેવા છે. એકના ડંખની તીવ્ર વેદના છતાં મનુષ્ય બચી શકે છે. ખીજનો ડંખ મનુષ્યને ઘેનમાં નાંખી એના પ્રાણુ હરે છે.

જગતની દૃષ્ટિએ સારું દેખાય છતાં આવું આચરણ અને પશુત્વ એ બન્ને સમાન છે. હંદગીને બે-સ્વાદ બનાવી દે છે. જીવનની મીઠાશ તો નમ્રતામાં જીવનમાં છે. નમ્રતા હંમેશાં સમાધાનના માર્ગે વળે છે. જે ખીજને પોતાના કરતાં અલ્પ સમજે છે, ભડિતમય જીવન દર્શાવવા જેઓ ઢોંગી આચાર-રાખે છે અને જેઓ વિવાદ કરે છે, એવાઓથી સાચી નમ્રતા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. કારણ કે નમ્રતાને નામે તેઓ મિથ્યાભિમાન મેળવે છે. ખીજો એનું શબ્દછલ સહન કરવામાં, અચૂત બાણજી સાંભળી રહેવામાં અને સજ્જ એવા ખીજના બધા પ્રહાર ખમી લેવામાં તથા ગમે તેવા દરજ્જાવાળાને પડખો પડખ માન આપવામાં સાચી નમ્રતા છે. વળી ખીજ કરતાં પોતે અઘ છે એ સમજણ મનુષ્યનો નૈતિક વિકાસ કરે છે. કારણકે જે મનુષ્ય પોતે બધુંજ જાણે છે, એમ માને છે, તે કશું નથી જાણતો અને જે કંઈ નથી જાણતો

એમ માને છે તે ખરું જાણે છે એવી પરિપાટી ચાલી આવી છે. આવા મનુષ્યનું વર્તન એની નમ્રતાનું પ્રતિક છે. કારણકે એ જાણે છે કે શબ્દોની નમ્રતાથી મનુષ્યની વાણી શોભે છે. પણ વર્તનની નમ્રતાથી તેનો આંતર દેહ પ્રકાશે છે. અને ખીજોએ પણ તેજસ્વી કરે છે.

પણ ભયથી, લોભથી કે ઈતર સ્વાર્થથી દર્શાવાતી નમ્રતા ઢોંગીપણું છે. ખીજને છતરવાની કળા છે. અને ‘મારો સ્વભાવ તો ધણો નમ્ર છે.’ એમ કહેવું એ ઉદ્ધતાઈને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન છે. છતાં પરસ્પરનો વિવેક આવશ્યક છે. કારણ કે એથી મનુષ્યોમાં સંધર્ષણ થતાં અટકે છે. માણસ પોતે જેનું ઈચ્છે એવું ખીજને આપવાનો અને પોતાના તરફ ખીજનું જેવું વર્તન ઈચ્છે એવું વર્તન ખીજ તરફ આપવાનો એનો ધર્મ છે. માણસ જેનું ખીજનું ઈચ્છે એવું એ મેળવે છે. ખીજનું શ્રેય ઈચ્છનારને શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે, અને ખીજનું અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય, આ જન્મ દુઃખી થાય છે. અર્થાત સુખી જીવન મેળવવાની કુંઝી, પોતાના કરતાં, ખીજના હિતના વિચાર-કાર્ય કરવામાં છે, એવો, ઈશ્વરી નિયમ છે.

દયા, શરીરના અને મનના યુદ્ધનેશારીને, તથા દાન, અન્નવસ્ત્ર વગરના નિરાધારોને આશીર્વાદ રૂપ છે. જગત એ, પ્રજાની અકલ્પ્ય રચના છે. મનુષ્યો, પોતાની નજરમાં એક ખીજને સુખીદુઃખી માન્યા કરે છે. અને એથી તેનો ઉપાય કરવાનું પણ પ્રજાએ મનુષ્યની સત્તામાં રાખ્યું છે. એ ઉપાય દયા-દાનનો છે. એથી જગત, સુખરૂપ જીવે છે. પણ દયા-દાનનું ડિઝિમ ન વાગવું જોઈએ. દાન લેનારને પણ, આપનારની બજાર ન પડે એવી રીતે. કારણકે યુક્ત દાનનો, યુક્ત બદલો પ્રજાને આપવો પડે છે. ખોટા હિસાબ રાખી, પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે, જેઓ દાન આપે છે તેના કરતાં પ્રામાણિક કમાણી ઉપર જીવનાર મનુષ્ય વધારે પવિત્ર છે. તેમ, ઈચ્છા નહીં છતાં મહત્તામાં તણાઈને કે કણમણીને મને જેઓને, ખીજને કંઈ આપવું પડે છે, તેઓના કરતાં, કૃપણ વૃત્તિવાળાં

મનુષ્યો ઉતરતાં નથી. કારણ કે એક અનિચ્છાએ, ન આપ્યા જેવું આપે છે. અને બીજો અનિચ્છક ના કહે છે. દયા-દાન વૃત્તિનો જન્મ પ્રેમમાંથી થાય છે. અને પ્રેમથી ઉપજેલી દયા તથા અપાયેલું દાન, આપનાર તથા લેનાર બન્નેને હિતકારક છે. આપનારની માણુસાધને શોભાવે છે અને લેનારનું દૈન્ય કમે કમે નાશ પામતું જાય છે.

પણ ન્યાય સંગતિ વિના નત્રતા અને દાન-શોભતાં નથી. કેવળ તટસ્થતા એ કાંઈ ન્યાય સંગતિ નથી. એક પક્ષે પણ ન્યાયની હયાતી તો હોય. અથવા તો ઉભય પક્ષની માન્યતા બૂલ ભરેલી હોય તો પણ તટસ્થતા તો બિરતા જ છે. સત્ય કહેવાની અશક્તિ છે. જ્યારે ન્યાયવૃત્તિ તો સત્ય દર્શન છે. સત્યનું મુખ મોઢક અને આકર્ષક બીજોથી આનંદાદિત થયેલું છે. એટલે મનુષ્ય, એ મોઢક બીજો પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડે તો એનાથી સત્યના માગે જઈ શકાતું નથી. એ બીજો મનને પ્રમિત કરે એવી હોઈ મનુષ્યને લોભાવે છે. તથા પોતાનો ઉપભોગ એજ સત્ય છે, એમ મનાવે છે. પરિણામે એના સિવાય કશું સત્ય નથી એવી દૃઢ માન્યતા મનુષ્યની બંધાઈ જાય છે. એટલે ન્યાય-વૃત્તિ, સારાસાર વિચારણા તથા યોગ્યાયોગ્યનું જ્ઞાન, સત્યમાર્ગની અભિપ્રાય વિના શક્ય નથી. ખરે હોય તો પણ, લોકોની વિરૂદ્ધ કાંઈ ન કરવું એ બચવાર ધર્મ છે. સત્યધર્મ નથી. દરેક ધર્મશાસ્ત્રોમાં સત્યના રક્ષણ અર્થે પ્રાણપ્રાણના દષ્ટાંતો છે. પણ માની લીધેલું સત્ય, એજ સત્ય કે માની લીધેલો ન્યાય એજ ન્યાય નથી. પણ જે પ્રવૃત્તિમાં, પોતાના સંબંધી વિચાર નથી—પોતાના આધુનિક કલ્યાણનું પણ વિચાર નથી એ સત્ય, એ સત્ય. અને એ ન્યાય, એ ન્યાય છે.

અદાશતોનો ન્યાય લોક બચવાર અર્થે છે. અને તે ધણીવાર સાપેક્ષ છતાં બીજના હિતનાં વિચારથી ન્યાયાધીશ આપે છે એટલે અંશે એ સત્ય ન્યાય છે.

કારણ કે ધણાના, ધણા મુખનો અને હિતનો વિચાર ન્યાયાધીશને કરવો પડે છે. અને એટલે અંશે એ સત્ય ન્યાય છે. પોતાને સત્ય લાગે એ કહેવું એ ન્યાય નથી. પણ બીજના હિતનો વિચાર કરી નિસ્વાર્થ કથન, એ સત્ય છે. સત્તાના બાધથી, સંબંધી કે મિત્રની પ્રસન્નતા અર્થે અથવા પોતાની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણ માટે કહેલા સત્યમાં કે કરેલા ન્યાયમાં મૃત્તિમતા છે. મનનું એ ખરું આચરણ નથી. તેમ બીજની બૂલની શિક્ષામાં ન્યાય નથી. પણ ક્ષમામાં છે. જુદાગાની એ અનુભવની શાળા છે એટલે તેમાં વચન અને આચરણની બૂલો સ્વાભાવિક છે, એમ સમજ પોતે સહન કરી, જેઓ બીજ ઉપર દયા અને ક્ષમાની નજરથી જુએ છે, તેઓ ખરા ન્યાયવર્તી છે. એ ખરું મનુષ્યપણું છે. આનું મનુષ્યપણું જગતને ઉપકારક છે. તેમાં વિશેષ ન આવે એ માટે સંભાળની જરૂર છે. બીજઓ તંત્રનું—નાના મોટા બધા તંત્રનું—આમાંકિતપણું, સત્યમાં શ્રદ્ધા અને ન્યાયી મનોવૃત્તિથી પ્રભુના અચલ નિયમોનું પાલન થાય છે; અને તેથી મનુષ્યત્વ રક્ષાયેલું રહે છે.

માણુસાધનું સર્વોપરિ લક્ષણ - શુદ્ધ ચારિત્ર્ય છે. મનનો વ્યાપાર, ઈન્દ્રિયોદ્ધારા દેખાય છે. પણ મનની ક્રિયા માત્ર આચારમાં મૂકાય તો જગતનો બચવાર છિન્ન લિન્ન થઈ જાય. સર્વનાં મન સરખાં હોતાં નથી. સંસ્કાર બેદે, લોકોના મનમાં પણ લિન્ન લિન્ન રૂપ ધરાઈ જાય છે. કેટલાંક માણુસો માત્ર ખૂરા વિચાર જ કરે છે, પણ તેનો અમલ નહીં. કેટલાંક માણુસો ખૂરા વિચારને ક્રિયામાં મૂકતાં સંકાય અનુભવે છે. અને કેટલાંક માણુસોના ખૂરા વિચારમાંથી તદુપ આચાર જન્મે છે. જગતમાં જે ક્રિયા ઉપદ્રવ રૂપ હોય, મન અને હૃદયથી જે ક્રિયા અસંગત હોય અને જેમાં સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય હોય એમાં ખૂરાઈ ભરેલી છે. અને આવી ખૂરાઈથી સર્વથા દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન, એમાં માણુસાધ છે. મનુષ્ય જે કાંઈ કરે છે તે બધું સારું નથી હોતું, તેમ જે તે નથી કરતો તે ખરાબ નથી હોતું. ચોરી કરે છે એ ચોર અને જેઓને

ત્યાં એ ચોરી કરે છે એ બધા શાહુકાર નથી હોતા. કેમકે એમાંના કેટલાક હાથ પગથી ચોરી કરે છે, તો બીજા મનના ચોર હોય છે. એટલે મનુષ્ય શું સારું અને શું ખરાબ કરે છે તેના આધારે તેના મનુષ્યપણાનું માપ નીકળે છે.

આ જ પ્રમાણે કુચાલનું છે. નકારા વિચાર થવા, એ મનનો રોગ છે. અને શરીરના રોગ કરતાં પણ દુઃસહ છે. શરીરથી મન નહીં પણ મનથી શરીર ખવાય છે: એટલા માટે શરીરને રક્ષવા માટે ધંડિતોએ સંયમને ધર્મ ગણ્યો છે. સંયમ એટલે નિયમ પાલન-મર્યાદા. પણ હવે એમ મનાવા લાગ્યું છે, કે પરસ્પરની ધ્વિજાથી પુરુષ સ્ત્રીને અને સ્ત્રી પુરુષને લઈ જાય કે 'પરણી જાય' એમાં નિયમભંગ કે મર્યાદાભંગનો દોષ નથી, અને દોષ નથી માટે પાપ નથી. આ રીતે વર્તન કરનાર, પોતાની સ્ત્રી કે પુત્રીને અથવા પોતાના પતિ કે પુત્રી વિષે પણ એ ન્યાય માન્ય રાખે છે, એમ મનાય. આંખો ન્યાં ત્યાં નકાંડે જોયા કરે, અને મન ખોદું જાણવા છતાં, એનું સંગણુદ્ધિથી સમર્થન કરી, ઈન્દ્રિયોદ્ધારા આચાર કરે, તો એમાં સ્પષ્ટ દોષ છે. જે પોતાની પત્નીનો કે ઘરની સ્ત્રીનો મિથ્યાકાપ કરી ત્યાગ કરે છે, જે ખોટાં ખોટાં બહાનાં જિભાં કરી બીજાની-સ્ત્રી કે કન્યા સંગાથે રહી એની સાથે મેળ કરવાની કોશીશ કરે છે એ સર્વ દુરાચારી છે. અને જે માથાપો પોતાની કન્યાએને અને જે પતિ, પોતાની સ્ત્રીને એવા પ્રસંગોએ રોકવાને બદલે કાગા-ડોળાથી જુએ છે તેઓ પોતાની પુત્રીઓ અને પત્ની પાસે દુરાચાર કરવાની ફરજ પાડે છે. ક્ષણિક વાસનાઓ માટે જે અયોગ્ય છે એ કરવું એમાં અમાનુષીપણું રહ્યું છે; આથી શરીરના એક અંગના દોષની શિક્ષા આખા શરીરને થાય છે, પણ જે અંગે ગુહનો કર્યો હોય એ જ અંગે ગુહનાની શિક્ષા ભોગવવી જોઈએ

એવી માન્યતાથી સુરદાસે પોતાની એ આંખો કઠો નાંખી હતી.

પ્રભુની દષ્ટિમાં સૌદર્ભ છે. એટલે જગતની બધી વસ્તુઓ સુંદર છે. અને દરેક વસ્તુના ગુણધર્મ, એ વસ્તુના-અનુવંશી હોવાથી વસ્તુની સાથે જડાયેલા છે. કાંઈ યીજના ગુણધર્મનો નાશ કરવાથી વસ્તુતઃ એ વસ્તુનો પણ નાશ થાય છે. દરેક વસ્તુને પોતપોતાના ગુણધર્મ ઉપર આધિપત્ય છે. અને એ આધિપત્ય નષ્ટ કરવાથી અનવસ્થા જન્મ પામે છે. પ્રાણી-માત્રમાં આધિપત્યનો આ નિયમ પ્રવર્તે છે અને એ નિયમને માન આપી દરેક વર્તે એ ધર્મ છે. તથા તેનો ભંગ કરે એ અધર્મ છે. દરેક પોતપોતાના પરિધમાં રહી આ આધિપત્ય-ભોગવવા હકદાર છે. એટલા માટે એ ભાવનામાંથી ધણાંમાં ધણાં મનુષ્યોને માન્ય એવા અને કુદરતની સાથે વધારેમાં વધારે મેળ હોય એવા સુખરૂપ જીવન ગાળવાના કાયદા ધડાયા છે. એથી દરેક સ્ત્રીપુરુષ રક્ષાયેલાં છે. એ નિયમોનો ભંગ એ ચારિત્ર્ય દોષ છે.

ક્રિયામાત્રનું ફળ છે. દોષો પણ ક્રિયા છે અને તે દોષો હોવાથી તેનું દૂષિત ફળ મળે છે. દોષોનું નિવારણ પશ્ચાત્તાપથી નહીં પણ એની ફળ પ્રાપ્તિથી થાય છે. પશ્ચાત્તાપ તો દોષો પુનઃ ન થાય એટલા-માટે પ્રતિબંધ રૂપ છે. અનર્થક છતાં આકર્ષક અને ત્યાજ્ય છતાં મહણ કરવાની બલવાન મનોવૃત્તિ રહ્યા કરે, એ દોષોનું લક્ષણ છે. અને એવા પ્રકારની ક્રિયા, એ ચારિત્ર્ય સૂતિ છે; તેમ એ ક્રિયા પોતાને અને બીજાને અનુપકારક છે. માટે દોષો અને એના પરિણામથી સાવ-ચેત-રહેવું એમાં ખરી માણસાઈ છે. આસક્તિપણું, દયા અને અપરિગ્રહ (દાન શીલતા) વગેરે માણસાઈના-શુભોદી મનુષ્ય ચારિત્ર્યવાન રહે છે. ચારિત્ર્યવાન-મનુષ્યના મનોવ્યાપાર પણ શુદ્ધ થાય છે તથા તેવો મનુષ્ય સર્વત્ર વિજયી નીવડે છે.

એક અવયાસી.

ગુજરાતનાં કરારનામા

(વડોદરા રાજ્ય)

(ગતોક્તી આણ)

લાડ કંસઅરે તા. ૬ હી એપ્રીલે છેલ્લો દરતાવેજ કરી મોકલ્લો તે.

તા. ૫ મી. જુલકાદની મીતીની એક યાદી ગાય-કવાડ મહારાજ તરફથી પહોંચી છે, તેમાં એ છે કે ત્રણ હજાર ધોડાં ખિદીશ સરકારની આડરીમાં છે, માટે ગાયકવાડ મહારાજ કબુલ કરે છે કે કપતી સરકારને ત્યાં દસ લાખ રૂપિયા નળુક માટે અનામત રોકડા આજરોજથી મુકશે અને તે તહનામા પ્રમાણે મહિને મહિને ચઢાડ્યો પગાર ત્રણ હજાર ધોડાંનો આપ્યા જશે; તેમ કરવામાં જે તે કમુર કરશે તે ગાયકવાડ તરફથી જે સરદાર ધોડા ઉપર હશે તેને આ દસ લાખ રૂપિયામાંથી ત્રણ હજાર ધોડાના પગાર જેટલો પગાર આપવામાં આવશે. અને તદનામાની આઠમી કલમ પ્રમાણે અને દરતુર પ્રમાણે એ સરદાર પગાર વેહેજશે અને આ પ્રમાણે જે પૈસા ઉપાડવામાં આવ્યા હશે તે ગાયકવાડ સરકાર ભરી દઈ હમેશાં દસ લાખની સીલીક આણ રાખશે. આ માટે મહારાજની અરજ એ છે કે મહાલમાંથી જમી ઉઠાડવી. એ વાતને ગવર્નર જનરલ સાહેબ પસંદ કરે છે. એટલે ઉપર કહેલી અનામત અંગ્રેજ સરકારને ત્યાં મુકે તેા મુક્યા પછી પંદર દિવસે મહાલમાંથી જમી ઉઠાડવી અને છોડ વીટી આપી દેવી.

વડોદરા તા. ૬ હી એપ્રીલ સને ૧૮૮૨.

તા. ૮ મી જુલહજ ૧૨૪૧ અથવા તા. ૧ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ને રોજ શીયાજીરાય ગાયકવાડે વડોદરા મુકામે નામદાર ગવર્નર સાહેબને આપેલી યાદી.

ગાયકવાડ સરકાર અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે

વાંધા ચાલ્યા કરે છે તે ઉપર મુબઈના ગવર્નર સર જે. કર્નાક એરોનેટ વડોદરે પધાર્યા અને રૂબરૂમાં મુલાકાત લીધી. ગાયકવાડ સરકારે અંગ્રેજ સરકાર હસ્તક ત્રણ હજાર ધોડા રાખેલા છે તે બાબત ઘણી જીકર ચાલી અને તે એ કે તહનામા પ્રમાણે હાલના જેટલીજ તે સંખ્યા રાખવી અને અંગ્રેજ સરકારે નવો રસાલો કરેલો છે, તેનો પણ પગાર ગાયકવાડે આપવો. જેથી બન્ને રાજ્યની દોસ્તી અને મનમેજ રહે તથા ગવર્નર સાહેબનું મન રાજી થાય, એ વાત બ્યાનમાં રાખી ગાયકવાડ સરકારે નવો રસાલો રાખ્યો તે દિવસથી તે સંવત ૧૮૬૭ ના મોખ વદી ૦)) (નવે-વારી સને ૧૮૪૧) મુધી આપવાનું કબુલ કર્યું છે. અને હિસાબમાં તેટલી રકમ જમે આપવી તથા તે દિવસથી રસાલાનો ખર્ચ આપવો. પણ તે વર્ષ દહાડે ત્રણ લાખથી વધારે આપવો નહી અને તે રૂપિયા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી અંગ્રેજ સરકાર, જે ખંડણી ઉધરાવે છે તેમાંથી કાપી લેવા. એ રસાલો હાલની માફક અંગ્રેજ સરકારના હુકમમાં હમેશાં રહેશે.

ગવર્નરે તા. ૧ હી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ને રોજ ગાયકવાડ સરકારને લખી આપેલી યાદી.

અંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડ મહારાજને જાહેર કર્યું કે હાલ જે ગાયકવાડનાં ત્રણ હજાર ધોડાં છે તેમાંથી પંદરસો રાખવાં તે વાત ગાયકવાડે કબુલ કરી નહી, કારણ કે તે તહનામાની સરત પ્રમાણે નથી. બન્ને રાજ્યો બેડે પાછી દોસ્તી થઈ છે માટે એવું ફરાવવામાં આવ્યું છે કે બન્ને રાજ્યો વચ્ચે જે કાલકરાર થયો છે, તે ત્રણ હજાર ધોડાની બાબતનો કાયમ રાખ્યો છે.

નામદાર સર જે. કર્નાક બેરોનને મહારાજા શીયાજીરાવ ગાયકવાડે લખેલો પત્ર. તા. ૧૫ મી જુલાઈ સંવત ૧૮૯૭-૧૯૪૭ ૧૮૪૧

અમારા રાજ્ય જોડે બહોળતર થયેલો છે તેમાંના ઠરાવ પ્રમાણે નામદાર કંપનીના હસ્તક ૩૦૦૦ થોડાં અમારા રાજ્યે રાખેલાં છે તેમાંથી ૧૫૦૦ નામદાર કંપનીએ ઉઠાવી લેવાં એવી અરજ થઈ છે, પણ ઠરાવમાં તેમ હોય એમ જણાતું નથી. નામદાર કંપનીના હસ્તકમાં ૩૦૦૦ થોડાં છે તે કાયમ રાખવાથી બનતે રાજ્યોમાં જે દોરતી અને ઈજ્જત દેખાય છે તે દૃઢ થયેલી જણાશે એ સંબંધી કાંઈ વાંધો હોવોજ ન જોઈએ. અમારી અંતઃકરણથી ધ્રુજા હતી કે આપણા રાજ્યોમાં કાંઈ તકરાર પડે નહીં અને આગળની પેઠે સારો બનાવ ચાલ્યો જાય એ ઉપરથી એક વિનંતિ પત્ર તમને બોલાવવાનો લખ્યો અને તે ઉપરથી અમારા ઉપર કૃપા કરી તમે પધાંપી ત્યારે વડોદરામાં મારી મુશ્કેલીઓ બધી રપટ રીતે જણાવી હતી કે કરજનો બોલે બહુ થઈ પડ્યો છે અને કુટુંબ અને આશ્રિતોનાં ખર્ચ પણ ઘણાં છે, તે વખતે તમેએ અમને રાઈટસ સાહેબના રસાલાનો ખર્ચ કબૂલ કરવાને કહ્યું ત્યારે આપની મરજી સાચવવાની ઈચ્છાથી અને સરકારને મા આપ અને વાલી મોકલે ગણી, મેં એ હોસાળના ખરચના ત્રણ લાખ રૂપિયા વર્ષના હોસાળમાં મળેરે આપવા કબૂલ કર્યાં (જેને વિષે હાલ નવો તગાદો થયો છે) અને તેમાં જે દિવસથી એ રસાલો કર્યો ત્યારથી પાછળનો ચઢેલો પગાર તેમાં ગણેલો હતો; અને તેમ કરવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે મારી અશક્તિ અને સરકારના ઉપર પૂર્ણ ભરોસો રાખેલો એ હતું. પણ આપ સાહેબને તથા કંપની બહાદુરને અમારી અરજ એટલીજ છે કે મહારાજાનું કરજ બહુ ભારે થઈ ગયું છે, કુટુંબનો ખર્ચ અને વંશ પરંપરાના આશ્રિતોની નીમણૂકનો ખર્ચ વધ્યો છે, એવો આપે જોયું છે. માટે આપે અને કંપની સરકારે, ગાયકવાડ સરકારની ઈજ્જત જાળવી આપ્યાદી રહે એ જોવાનું છે, મારો અને

મારા રાજ્યનો સમજા બાર તમારા ઉપર છે. તથા મારી આજરૂ અને આપ્યાદી તે તમારી છે. નામદાર કંપની અને આપ સાહેબ બન્ને મારી ઈજ્જત જાળવનાર છો અને તમારા તરફથી કાંઈ અકચર થનાર નથી. નામદાર કંપનીના કરમાવ્યા પ્રમાણે હું તો ચાહું છું માટે આ રસાલાનો ખર્ચ વર્ષે દહાડે જે બેસે છે તેથી ત્રણ લાખ રૂપિયાનો બોલે પડ્યાથી મારી સરકાર ગુંચવણમાં આવી પડી છે માટે અંતઃકરણથી આ રાજ્યના સંતોષ માટે અરજ કરવામાં આવે છે કે મહેરબાની અને દોસ્તીના ઘટાડો ન સમજતાં નામદાર કંપની તરફથી આપ સાહેબ આ સરતની ફારગતી મેળવી આપશો.

ગાયકવાડ સરકારને લખેલો પત્ર તા. ૮ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૧

મહારાજાના ઘણા આગ્રહથી મારે વડોદરે આવવું ફરજ. ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવતાં પહેલાં મારા મુકામ દરમ્યાનમાં જે બાબતમાં અમારું મન લાગેલું હતું તેના ઉપર ઠરાવ બાબત તથા ગાયકવાડ સરકાર અને બ્રિટીશ રાજ્ય વચ્ચે પાછો સારો બનાવ, જે કાંઈ દિવસ હવે ઝોલો થનાર નથી એવી આશા છે. તે બનાવ પાછો થયો તે વિશે થોડાંએક સલાહનાં વચનો લખી મોકલવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

મેજર રાઈટસ વાળા રસાલાના ખર્ચ બાબતનો તગાદો થયેલો તે તમે કબૂલ રાખ્યો તથા ખંડણીયાં મુલકમાં જે થોડેસ્વારો રાખવામાં આવે છે તેનો ખર્ચ પણ કબૂલ રાખ્યો, તેથી બ્રિટીશ રાજ્ય જોડે પાછું મળી જવાની તમારી હૃદય પૂર્વકની ઈચ્છા જોઈ તથા મહારાજાના દરબારમાં અંગ્રેજ સરકારનો એલગી રહે છે તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાની તમે મરજી જણાવી, અને હાલ સુધીના જે કરારો-બાંહેરથી છે તે કાયમ રાખવાને કબૂલ થયા હો, તે ઉપરથી, પહેલાંનાં આપનાં વારંવારનાં કૃત્યોથી જે રોજ સંબંધ દુટકો હતો તેની નવી ગાંઠ બાંધવાને હું શક્તિવાન થયો છું. અને તેજ ઉપરથી મને આનંદ થાય છે કે જમી વાળું પેટલાદ પ્રગણ્યું તથા ખંડણીયા મુલકની

જમાવેલી તમને પાછી આપવાનો હુકમ કરે છે. તમારા આગ્રહથી અને નવસારીના દેશાધને ખંડણીના હોસાખમાંથી જે રકમ આપવી કરે તે આપવાની કબજાત તમે કરી છે તેથી તે કસબા ઉપરથી પણ જમી ઉઠાવી છે.

ન્યાય સુધી થોડા દહાડા અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં પેટલાદ રહ્યું તે દરમિયાન મહારાજની રૈયતે અંગ્રેજ રાજ્યની આજુ સ્વીકારેલી માટે તેની કોઈ રૈયત ઉપર જીલમ ન કરવો એ બાબત તમારી પાસે, લખેલી જમીનગીરી લોધા વિના, મારાથી પેટલાદ તમને પાછું અપાય નહીં. પણ એ વિરૂદ્ધ તમારે ઘણા આગ્રહ થયેલો તે માન્ય રાખો, કેમકે તેથી રાજ્યનાં માન પ્રતિષ્ઠા ઘટે તથા હોર્ડ કલેંચરના વખતમાં જે રાજ્યો જમીનમાં હતાં તેની રૈયતની કંઈ ફરીવાદ, જમીન ઉઠવા પછી થયેલી નથી તે જોતાં નકામું ગણાય, અને એથી વારવાર અથડામણનું કારણ ઉભું થાય એમ સમજી મહારાજને એ બાબતનો આગ્રહ કરવાનું મુખી હોયું અને તમારી પાસેથી યકીનથી વચન લીધું કે તમારા ખીજા મુલકના લોકો જેવાજ પેટલાદના લોકોને સમજી તેઓએ અંગ્રેજ સરકારની આજુ કબુલ રાખેલી તથા તે પ્રગણાના વહીવટમાં મદદ કરેથી માટે કોઈપણ પ્રકારે કોઈજ દરકત થાય નહીં, એવું વચન લઈ સંતોષ પામ્યા હોયે. મહારાજને યાદ હશે કે એવચન મારી, ચીફ સેક્રેટરી, રેસીડેન્ટ અને તેના આસીસ્ટન્ટની રૂબરૂ આપ્યું છે અને એવી પાકી સમજણથી કે તેમાં જે હાજ થશે તો લખાણ કર્યું નથી છતાં પણ પાછી જમીન ખેસાડી એ પ્રગણે પાછું અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવશે. મહારાજના વચનમાં અમારો સાચો વિશ્વાસ છે અને અમારી ખાતરી છે કે કોઈ પણ પ્રસંગે આમ કરવાથી અમને દિલગીર થવુંનું કારણ મળશે નહીં, છતાં પણ મારે ફરીથી જણાવવું પડે છે કે આ વચન કોઈ પણ રીતે તોડવામાં આવશે તો તે અંગ્રેજ સરકાર સાંખશે નહીંજ. અથવા જે લોકોનો ઈન્સાફના ધોરણે અમારો

આગ્રહ લેવાનો હક છે તેઓને જીલમમાંથી મુક્ત રાખવામાં કોઈ અંદેશો જેવું પણ જણાવવા દેશો નહીં.

મહારાજને ખબર છે કે હાલ જે તગાદો થયે છે તે ગાયકવાડ સરકારની જમાવેલીમાંથી મેજર રાજર્ડસવાળો બધો રસાલો અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં રહે એવી સગતનો બંદોબસ્ત થાય તો, તે ઉપર નવો કરાવ થયે બનને રાજ્યો વચ્ચે સારો સંબંધ રહે એવી અગતી માગણી હતી. અને કાઠિયાવાડ વગેરેમાં જોહામાં જોહા ૧૫૦૦ સ્વાર, સને ૧૮૧૭ ના તહનામાંમાં જણાવેલા પ્રમાણે જે ખંડણી અને ઉધરાવીએ છીયે તેની આકરીમાં રાખવાની સરત મુજબમાંની હતી. ફરમાવેલી રીત પ્રમાણે ગાયકવાડ સરકારે રાજર્ડસનો રસાલો રાખવાનું કબુલ કર્યું, પણ તહનામાંની શરતો જરાએ જરા સચવાય માટે કલમ ૮ માં ૩.૦૦૦ થોડાનો ફંટીન્ટ તમને રાખવા દેવો એવી ઈચ્છા તમે બતાવી, એ વાતની હવે દા કહી, પણ તેજ વખતે તમોને જણાવ્યું હતું કે અંગ્રેજ સરકારને ફક્ત કાઠિયાવાડ વગેરેની નોકરીમાં ફક્ત ૧૫૦૦ થોડાની જરૂર છે માટે કોઈ વખતે એ ફંટીન્ટની સંખ્યા જે કાઠિયાવાડ માટે છે જે એછી કરવાની થાય તો કામમાં કોઈ વાંધો લેવામાં આવશે નહીં, પણ તે સંખ્યામાં ખીર સરકાર અહીં વગેરેના પાછા નોકરીમાં રાખવાને અંગ્રેજ સરકારનો તમારા ઉપર થયેલો તગાદો, તેઓને તમારી નોકરીમાં પાછા રાખવાનો હતો, માટે તેઓને પાછા રાખવા પડશે.

આવતી બીજી તારીખે મહારાજ જોડે મારે મુલાકાત થઈ તેમાં બંદોબસ્ત કરવાની ૩૧ કલમોની યાદી મને આપી હતી; મેં મહારાજને ખબર કરી કે તે વાંચી જોવાથી એમ માલમ પડે છે કે તેમાંથી ઘણી બાબતોનો નિકાલ રેસીડેન્ટથી થઈ શકશે, તોપણ બે બાબત ઉપર અંગ્રેજ સરકારના વિચાર તમને સમજવવામાં આવ્યા હતા અને હાલ ફરીથી કહેવા પડે છે. જે બાબત દ્વિતી તથા ગણપતીની રવારી વખતે રેસીડેન્ટ સાહેબ અને અંગ્રેજ પસંદજોએ

હાજર રહી તથા અંગ્રેજ સરકારના તરફથી મ્હોટા તહેવારને દહાડે મહારાજના કુટુંબને આહીર આપવાના શીરસ્તા સંબંધે છે.

અ બાબતો વિશે અંગ્રેજ સરકારે જે ઠરાવ કરેલો છે તેનાં કારણો અને ફરી ફરીને કહી જવાની જરૂર નથી, પણ એટલું જ કહેવું જોઈએ કે જે મેં રેસીડેન્ટને કહ્યું છે. તે એ કે ગાયકવાડને દરબારના વડીલ સમજી આવી મ્હોટી સ્વારીઓમાં ધટીત માન આપવા રેસીડેન્ટ સાહેબ આવશે, જે વખતે અને દિવસે હવેલીમાંથી સ્વારી મ્હાવાની હોય તેની ખબર તમારા તરફથી મળ્યા પ્રમાણે તે કોઈ સગવડવાળી જગ્યાએ સ્વારી લઇને હાજર રહેશે, અને તે જગ્યા મહારાજને પૂછાવીને મુકર કરવામાં આવશે. અને ત્યાં સ્વારીમાં સામેલ થયા વિના તમારી રીત પ્રમાણે બટવું લશ્કરી માન એટલે સલામતી આપશે, મને આશા છે કે મહારાજ આટલી મહેરબાનીથી રાજ થશે. કારણ કે વડીલ અધિકારીઓ તરફથી જે તાકીદને હુકમ આવેલો છે તેમાં ઘણામાં ઘણું એટલું જ થઈ શકે છે.

નામદાર કંપનીના દસ્તુર પ્રમાણે હરકાષ્ટ પ્રસંગે નજરાણો લેવો આપનો તે ચાલુ રિવાજથી વિરુદ્ધ ગણાય છે. પણ મુંબઈ સરકારના ઉપરી માફક આ બાબતમાં રિવાજથી આડા જવાનું મેં દુરસ્ત ધાર્યું છે. (અને મહારાજને વડીલ યુત્ર રાવ સાહેબ જન્મ્યા તે વખતે મહારાજને આ હાર મારી હાલની મુલાકાતના દરમ્યાનમાં આપવાનો ઈતેખાજ બન્યો તેથી મને તેમ કરવાનો અપત્યાર છે તે ઉપરથી હું ખુશી છું) તોપણ રેસીડેન્ટને એવો નજરાણો લેવા તથા આપવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી.

અંગ્રેજ સરકારને જે જે બાંહેધરીઓ તમે કરી તે પુરેપુરી પાળવાને વારંવાર તમે કાલ આપો છો માટે તેને બરાબર વળગી રહેવાની જરૂરીયાત મહારાજને ફરી ફરીને આર્જવથી જણાવવી પડે છે, કારણ કે તેથી ઉલટા ચાલવાથી મહારાજને આખરે દુઃખની અણીપર

આવવું પડશે. અને તમારે ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ બધા કરારો એકદમ કબુલ રાખવાથીજ હાલ જે સારાં ભાગ્યે બનને રાખ્યો વચ્ચે જે નવો બનાવ પાછો બંધાયો છે તે કાયમ રહેશે. તમારા મુલકના તમે એકલા રાખ છો, માટે તમારા રાજ્યની અંદરના કારભારમાં અંગ્રેજ સરકાર હાથ ધાલવા ખુશી નથી; અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી ધરાવનાર બધાં માણસોને તાકીદ કરવામાં આવશે કે તેઓએ તમને એ પ્રમાણે લખવું અને તેમ નહી કરે તો અંગ્રેજ સરકાર તેઓના ઉપર ખુબ ક્રોધ થઈ જશે, અને મહારાજ જોડે જે લખાણ કરશે તેમાં તેઓએ ખુબ અદબ અને નમન નતાઈ રાખવી પડશે, પણ જેમાં અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે છે, એવી બાંહેધરીની દરેક બાબતમાં ગાયકવાડ સરકાર કંઈ પણ ડખલ નહી કરે તે જોવાની અંગ્રેજ સરકારની ફરજ છે તેમાંથી તે મુક્ત થઈ શકતા નથી.

ઘણાએક પ્રસંગો ઉપર મહારાજને બદ સલાહ કારો, જેઓની સલાહથી મહારાજને વારે ધડીયે અડચણ આવી પડે છે અને તેમાંના મુખ્ય વેણીરામ આદીતરામ વિશે કહી જણાવ્યું છે. પણ મહારાજની ખાત્રી દરવા ઉપરથી મને આનંદ થયો છે કે તે શખસને રખ આપવાનું જાહેરનામું થયા બાદ તમે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ રાખ્યો નથી, અને તમારી નોકરીમાંથી અને સલાહમાંથી હમેશને માટે એને દૂર કરવાનો તમારો વિચાર જોઈ અમને વિશ્વાસ છે કે તમે તે પ્રમાણે વર્તશો.

મહારાજના ખુબ આગ્રહ જિપરથી બીજી તારીખની મુલાકાતે કેટલાક શખસની મુલાકાત લેવાનું જમારે મેં કબુલ કયું, ત્યારે મેં મહારાજને સાફ જણાવ્યું હતું કે મહારાજની મરજી સાચવવાને માટે મેં એ મંજૂર રાખ્યું હતું કેમકે તેમાંના માણસો જેને તમારી નોકરીમાંથી દૂર કરવા સરકારે ફરમાવેલું તે રજા અપેલા તમારા દીવાન વેણીરામના સગા તથા મસક્તીઆ હતા અને તે માટે તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને અથવા તેઓ તમારી નોકરીમાં

નેક નામદાર લોર્ડ એલ્ફ્રીનસ્ટન, મુંબાઈના ગવર્નર તથા મેજર જનરલ રોબર્ટ્સ માછ લશ્કરના ઉત્તર ભાગના કમાન્ડીંગ તથા ફીલ્ડીએ પોતે-એ બધાએ મળીને હિંદુસ્તાનના નેક નામદાર ગવર્નર જનરલને લખી જણાવ્યું છે કે ગાયકવાડ સરકાર ખુબ દોસ્તી રાખે છે, અને ગયા વર્ષમાં જે મદદ કરી હતી તે પણ જણાવ્યું છે.

આજે મને ઈડિયા સરકારના સેક્રેટરી તરફથી ગવર્નર જનરલનો, અલ્હાબાદ મુકામેથી નંબર ૧૫૧૯ તા. ૩૧ મી મે સને ૧૮૫૮ની મિતીનો પત્ર આવ્યો છે તેમાં મને જણાવ્યું છે કે તે નામદાર મહારાજ સાહેબ અંડેરાવ ગાયકવાડની નીમકહલાલી અને ભક્તિ જોઈને એવા તો ખુશી થયા છે કે મુંબઈના ગવર્નર સર જેમ્સ કર્નાકે શીયાજીરાવ મહારાજને તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ નો જે ખરીતો મોકલેલો તેમાં રોબર્ટ સાહેબના રીસાલા અને ગાયકવાડના કંટ્રીન્ટ લશ્કરને લગતો ભાગ, તથા તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ને રાજની, મહારાજ શીયાજીરાવ ગાયકવાડ તરફની એ રીસાલાના ખર્ચના દરવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા આવવાની આખી યાદી તે બધું હાલ માફ કરવામાં આવ્યું છે. અને હવે પછી એ આખ તનો બંને સરકાર વચ્ચે બંદોબસ્ત, તા. ૬ ફી નવેમ્બર સને ૧૮૧૭ ના તહનામાની કલમ ૮ મી પ્રમાણે ચાલશે. અને સહાયક લશ્કરની જોડે ચાકરીમાં ત્રણ હજાર કંટ્રીન્ટ લશ્કરની જરૂર નહીં હોય ત્યારે, હાલ જેમ તે લશ્કર ચુકરાત અને કાઠિયાવાડના ખંડણીયા મહાલમાં જે પ્રમાણે નોકરી કરે છે, તે પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારના ખંડણીયા મહાલમાં તેઓના હુકમ પ્રમાણે નોકરી બળવ્યા કરશે.

ગવર્નમેન્ટ એક ઈડિયાના સેક્રેટરીના પત્રમાં કઈ તારીખથી એ બંદોબસ્ત ચમલમાં આવશે તે બાબત લખેલું નથી, પણ હું તે લખી મંગાવીશ ને જવાબ આવે મહારાજને ખબર જણાવીશ.

આ સમાચાર લખી જણાવતાં મને બહુ હર્ષ થાય છે, કે મહારાજએ મહારા તરફ દોસ્તીભાવ

બતાવ્યો છે, અને આથી કોઈ સારા સમાચાર મારી બાબતમાં આવ્યા હોય અને મને જોડેલો આનંદ થાય તેટલો થયો છે.

મહારાજ અંડેરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસ- ખેલ સમશેર બહાદુર તરફથી વડોદરાના રેસીડેન્ટ બ્રીગેડીયર જનરલ સર આર. સી. ડેક્સપીયર ઉપર નંબર ૬૨૫ તા. ૧૭ મી જુન સને ૧૮૫૮ ની મોકલેલો યાદી.

તા. ૧૪ મી જુન સને ૧૮૫૮ ની યાદી નંબર ૪૭૧ ની રેસીડેન્ટ તરફ મળી છે. તેનો મજબૂર એ છે, કે, નેક નામદાર મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ એલ્ફ્રીનસ્ટન તથા મેજર જનરલ રોબર્ટ્સ, લશ્કરના ઉત્તર ભાગના કમાન્ડીંગ અને મેં પોતે, નામદાર ગવર્નર જનરલ એક ઈડિયાને ગાયકવાડ સરકારની દોસ્તી વિશે તથા ગયા વર્ષમાં જે મદદ આપી છે તે હકીકત લખી હતી. તે ઉપરથી પત્ર નંબર ૧૫૩૬ તા. ૩૧ મી મે સને ૧૮૫૮ નો ઈડિયા સરકારના સેક્રેટરી તરફથી આવ્યો છે. તે એવી મતલબનો કે મહારાજ અંડેરાવ ગાયકવાડ સેના ખાસખેલ સમશેર બહાદુરની દોસ્તી અને નિમકહલાલીની વાત સાંભળી ગવર્નર જનરલ સાહેબ એટલા તો ખુશ થઈ ગયા છે કે તેઓએ ત્રણ બાબતોમાં માફી આપવાનો હુકમ લખી મોકલ્યો છે. તે એ કે તા. ૮ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ના ખરીતામાં સર જન કર્નાકે, રોબર્ટ સાહેબના રીસાલા બાબત તથા કંટ્રીન્ટ બાબત તથા તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ની યાદીમાં શીયાજીરાવ ગાયકવાડે લખ્યા પ્રમાણે ત્રણ લાખ રૂપિયા દરવર્ષે રોબર્ટ સાહેબના રીસાલાના આપવા કબુલ કરેલા તે, અને તે હવે પછી બંને સરકાર વચ્ચે સદરહુ બાબતોનો બંદોબસ્ત થયો છે તે, તા. ૬ ફી નવેમ્બર સને ૧૮૧૭ ના તહનામાની કલમ ૮ મી પ્રમાણે ચાલશે. પણ જ્યારે કંટ્રીન્ટ ને કુમકી લશ્કરને જોડે જવાની જરૂર નહીં હોય ત્યારે ચુકરાત અને કાઠિયાવાડનાં ખંડણીયા રાજ્યોમાં હાલમાં તેઓ

નોકરી બનવે છે, તે પ્રમાણે સ્થિતિશ સરકારની મરજી માફક ખંડણીયા મહાલમાં તેઓ નોકરી કરવા જશે. ઈંડિયા સરકારના સેક્રેટરીના પત્રમાં કઈ તારીખથી એ શરૂ થશે તે લખેલું નથી માટે તે બાબત લખાણ કરી જવાબ આવશે એટલે મહારાજને ખબર થશે.

તેના જવાબમાં રીસાલાના ખર્ચના ત્રણ લાખ રૂપિયા તેક નામદાર ગવર્નર જનરલ સાહેબે મહેરબાનીની રાહ છોડી દીધા છે તે જોઈ અમે બહુ ખુશ થયા છીએ, અને બીજી લખી જણાવીએ છીએ કે હવે પછી આ સરકારના તરફથી ત્રણ હજાર થોડા નોકરીમાં રાખવાના કર્યા છે તે યાદીમાં લખ્યા પ્રમાણે કામ કર્યા જશે.

આમ થવાથી અમારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે અને એથી બહાર સાઈં કહેવાશે અને બનને રાજ્યોમાં જે દોસ્તી ચાલે છે તેની ખાત્રી થશે. એ રીસાલાનો ખર્ચ મારે માથે પડવાથી મારા માથાપર કરજનો બોજ હાલ સુધી વધતો ગયો છે, અને તેથી બહુ મનમાં ચીંતા થતી હતી. અર્થાત કે આ સરકારની ઇફ્ત, આગર અને માન, નામદાર કંપની બહાદુર અને તેક નામદાર ગવર્નર જનરલ બહાદુરના હાથમાં છે, અને એ અમારાં તે તેમનાં છે, તે માટે દોસ્તીના હક્કથી અમે લખી જણાવીએ છીએ કે એ બનને રાજ્યની દોસ્તી કેટલીક પેઢીઓથી ચાલી આવી છે. અને તેમાં વધારાને માટે મારી બહુ ઇચ્છા છે તેથી હું રેસીડેન્ટ સાહેબની યોગ્ય સલાહ પ્રમાણે ચાલું છું.

તે માટે ઉપલી મતલબ ધ્યાનમાં લઈ નામદાર ગવર્નર જનરલને આ દરબાર તરફથી દરબારની ખુશીની વાત લખી જણાવશો.

ગાયકવાડ ઉપર ખરીતો

સલામ બાદ-મહારાજની ડોર્ટમાં જે રેસીડેન્ટ સાહેબ છે તે વારંવાર અમારા ઉપર રિપોર્ટ

મોકલ્યા કરે છે તે ઉપરથી, તથા છેલ્લા બે વખતે બહુ આનંદથી અચૂંક રીતે જે કામે મહારાજ કરી બતાવ્યા છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આપ મહારાજે સ્થિતિશ રાજ્ય તરફથી, ઇંગ્લંડના સત્તાધારીઓની તરફથી અને મારી તરફથી આપનું જ કામ હોય તેમ સમજે છે માટે હું તમારા, તમે જે દોસ્તીના બાવ સંકટના સમયમાં બતાવ્યો છે તેનો, અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું, છું.

તમારી નીમકહલાલી અને દોસ્તી ઉપર વિચાર રાખી, વર્ષ દહાડે ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી ઈ.સ. ૧૮૪૧ થી સીકંદરી સ્વારને નાંમે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેવાનો કરાવ કરેલો તે મેં છોડી દેવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને મહારાજ તરફ વધારે ચાહતા છે એની નિશાની તરીકે બીજી એ ઠરાવું છે કે એ છુટ તમે મહારાજ ગાદીએ બેઠા ને દહાડેથી ગણવી.

ઘણી ખુશીથી અમે મહારાજને વાસ્તે મોરેલાલની એક બેડ મોકલી છે તે મહારાજ કબુલ રાખશે અને આશા છે કે અંગ્રેજ સરકાર મહારાજનું કેટલું માન રાખે છે અને સ્નેહ રાખે છે તેની નિશાની તરીકે એ ગણાશે.

કેનીંગ્.

ગાયકવાડ સરકાર તરફથી રેસીડેન્ટ ઉપર લખેલી યાદી નંબર ૪૬૦ તા. ૧૪ મી મે સને ૧૮૫૬.

આ દરબાર તરફથી યાદી નંબર ૨૩૩ તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરીની રેવેનુ ઉપયોગ માટે જમીન આપવાની મોકલી હતી અને તેના જવાબ રેસીડેન્ટ તરફથી તા. ૧૨મી મે નંબર ૮૨૦નો આવ્યો તેમાં લખે છે કે તે યાદી માફ સ્પષ્ટ નથી, તેથી ગવર્નર જનરલ સાહેબનો કેટલોક અદ્દેશો આવ્યો છે માટે ગાયકવાડ સરકાર મહેરબાની કરી પાછળથી શક અને વાંધા ન રહે માટે રહે માટે જે જમીન લેવામાં આવે તેમાં બધી સત્તા ઈંડિયા સરકારને આપી દે. તેના જવાબમાં લખી જણાવવામાં આવે છે કે

નંબર ૪૨૩ ની યાદીમાં લખી જણાવ્યા પ્રમાણે અમે રેલ્વે માટે જમીન આપી ચુક્યા છીએ, અને રેલ્વેના કામ બાબત એ જમીન ઉપર બધી સત્તા ઈડિયા સરકારની રહેશે; પણ આ દરબારે સડક માટે જમીન આપવાને કંઈ અંદેશો કે વાંધો મનમાં રાખ્યો નહોતો છતાં તે યાદીમાં લખી જણાવ્યું છે માટે આ દરબારને બહુ દીવંગીરી યદ્ય છે, માટે અમારી અરજ છે કે મહેરબાની કરી આ બાબત ગવર્નર જનરલને લખી એટલું સમજાવવું કે આ દરબાર દરેક રીતે ગવર્નર જનરલની તાબેદાર છે.

આ બાબત ઉપર વિચાર રાખીને અમે લખી જણાવીએ છીએ કે એ કામથી (રેલ્વેથી) અમારી શાંતિર ઉપજમાં તા. ૨૯ ફેબ્રુઆરી નંબર ૨૩૨ ની યાદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નુકસાન જતું ન બેઠ્યું, માટે એ પ્રમાણે જવાબ લખાઈ આવવો બેઠ્યો.

પડોદરાના મહારાજા ગાયકવાડને તા. ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૮૬૨ એ સનંદ મોકલાવેલી તેની નકલ.

હિંદુસ્થાનમાં જે રાજ્ય અને સરદારો હાલ પોતાના દેશમાં હકુમત ચલાવે છે, તેઓનાં રાજ્યો હમેશાં રહે તથા તેઓના ખાનદાનનો મરતબો અને વંશ બદલી રહે એવી એવી મહારાણી સરકારની ઈચ્છા હોવાથી તે ઈચ્છા બર લાવવાને માટે હું આથી તમને આ આતર જમા કરી આપું છું કે તમારા બરા વારસને અભાવે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે, અને તમારા કુટુંબના વહિવટ પ્રમાણે જે કોઈને રાજ્યની ગાદીએ તમે બેસાડો તેને અમે કાયમ રાખીશું.

ત્યાં સુધી તમારી ગાદી સરકાર તરફ રાજ્ય ભક્તિ રાખી રહેશે અને બ્રિટીશ સરકારના કરેલા ઉપકારો, કાલકારાર અને તહનામાંમાં લખી આપેલાં વચનો તેની શરત પ્રમાણે પાક દાનતથી પાળશે ત્યાંસુધી

તમારે ખાતરી જણવું કે એ બંદોબસ્તમાં કોઈ પણ રીતે વાંધો ઉઠાવવામાં આવશે નહીં.*

કેનીંગ

રેવાકાંઠા

સને ૧૮૪૦ માં ગાયકવાડનો દાખલો બેઠ્યો રેવાકાંઠાના મુખ્ય સરદારોએ સતી અટકાવવા માટે કાલ કરારો કર્યા.

પહેલા કલાસની હકુમતનો એટલે કે અંગ્રેજ રૈયત સિવાય બધાં માણસો ઉપર દેહાંત દંડ કરવાની શિક્ષાના ગુન્હાની તપાસ કરવાનો જોને અખત્યાર છે એવા એકલા રાજપીપળાના રાજા છે. છોટાઉદેપુર, દેવગઢ બારેયા, લુણાવાડા, સોંધ અને વાડાસીનોર એઓને બીજા વર્ગનો અખત્યાર, એટલે પોતાંની રૈયતના મહોટા ગુન્હાનો ઇન્સાફ કરવાનો અખત્યાર છે. એ રાજ્યોમાં પરગામી અથવા અંગ્રેજ રૈયત કંઈ ગુન્હો કરે તો અને મહેવાસી તાલુકાઓમાં ગુન્હા થાય તો તે બધા ગુન્હાનો ઇન્સાફ રેવાકાંઠાની ફાજદારી કોર્ટમાં પોલિટીકલ એજન્ટ કરે છે. એ કોર્ટ, કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરનો હુકમ તા. ૧૨ મી જાનેવારીનો આવવાથી સને ૧૮૪૨માં બંધ થઈ છે.

રાજપીપળા-આ રાજ્યના સરદારો અકબરના વખત સુધી સ્વતંત્રપણે ભોગવતા હતા અને ત્યારે તેઓએ સ્વાર અને પાયદલ ત્રણ વર્ષ ઉપર આપવા નાં ફજલ કરેલાં તેને બદલે રૂ. ૩૫૫૬ ની ખંડણી બેસાડી. મુસલમાની સત્તાની પડતી અવસ્થામાં એ ખંડણી બરાબર ભરાતી નહોતી તે પાછી ગાયકવાડે બેસાડી. અને તેમના રાજ્યના સ્વતંત્રપણા ઉપર હાથ નાખ્યા કર્યો, તેથી આખરે સને ૧૮૧૩ માં બધો કારભાર તેમના અમલદારના હાથમાં આવ્યો. તે વખતે રાજ્યમાં ચોકબી વાર્ષિક રકમ રૂ. ૬૨૦૦૦ ની આવતી હતી અને બધી ઉપજ ગાયકવાડ સરકારના ખજાનામાં ભરાતી હતી.

* ગાયકવાડ રાજ્યને લગતાં કાગળામાં પૂરાં થાય છે, અને હવે પછીનાં કાગળામાં રેવાકાંઠાનાં રાજ્યોને લગતાં આવશે.

અન્યસીધ, નામનો નખજો રાજ તેના બાપના મરણ પછી સને ૧૭૮૬ માં ગાદીએ બેઠો તે સને ૧૮૦૩ માં પડ્યો. તેણે પોતાના મહોટા કુંવર રામસીંધને ગાદી ન આપતાં ન્હાના કુંવર નહારસીંધને ગાદી આપવાની તબ્દીજ કરી હતી. પણ રામસીંધને

તુરંગમાંથી કેદાડીને લસ્કરે ગાદીએ બેસાડ્યો. અમની ચાલથી રામસીંધથી રાજ્ય ચલાવાયું નહી તેથી સને ૧૮૧૦માં ગાયકવાડે તેના કુંવર પ્રતાપસીંધને ગાદીએ બેસાડ્યો અને રાજાપીપળાનું રાજ્ય સોંપવાની સનદ આપી તદ્દમાં અંગ્રેજ સરકારે બાંહેધરીની સહી કરી.

રાજશાસન અને પ્રજા

(મહેલું)

હિંદુસ્તાનનો વિસ્તાર એની ભૌગોલિક રિયતિ અને સંયોગોને અંગે, આ દેશમાં નરેશતંત્ર પ્રમાણે વહીવટ ચાલ્યા કર્યો છે. જૂના ઐતિહાસિક કાળમાં, વેન જેવા રાજાઓના કારાબારથી નારાજ થઈને, પ્રજાએ એને પદબ્રષ્ટ કર્યાના અને પોતે-પ્રજાએ-રાજ્ય ચલાવવાને બદલે બીજા રાજાને પસંદ કરી ગાદીએ બેસાડ્યાના દાખલાઓ છે. કારણ કે પ્રજા, રાજ્ય ચલાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડવાને બદલે શાંતિથી રહેવા ઇચ્છે છે. અને રાજા પોતાનું બાળકો માફક પાલન કરે, પોતાનું ભરણપોષણ કરે, જ્ઞાન આપે અને રક્ષણ કરે એવી એની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિ હોય છે. એક કાળ હિંદુસ્તાનમાં એવો હતો કે રાજાઓ પોતાનાં બાળકોની માફક પ્રજાને રાખતા. આથી રાજા અને પ્રજાનો પરસ્પરનો સમભાવ પિતા અને બાળકોના જેવો રહ્યો હતો. રાજાઓની આ ભાવના, અત્યારે ઘણી જગ્યાએ નાશ પામી છે. એટલે પ્રજા પણ એવું ઇચ્છે કે આવા-આ રાજાઓ હોય તે કરતાં, રાજાઓ વગરના રાજ્યતંત્રમાં રહેવું એ વધારે સારું છે. મર્ય જોમ સમુદ્રમાંથી પાણી ખેંચે છે અને પાણું એ પાણીનું જગતને પ્રદાન કરે છે તે પ્રમાણે રાજાઓ પ્રજાદિતામં કરે છેવાદિ ઉપરામે છે. અને પ્રજા રાજા પુત્રીથી આપે છે. પણ રાજાઓએ પ્રજા સાગરમાંથી એના સુખ દુઃખનો વિચાર કર્યા વિના, કેવળ પોતાના

જ અંગત સુખ માટે ન્યાયથી સંપત્તિ ખેંચવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી પ્રજા અને રાજાઓ વચ્ચે વિરોધ શરૂ થયો છે. આ વિરોધનું સ્વરૂપ અને પ્રજાનું બળ, રાજાઓ વખતસર સમજ્યા નહોં એટલે પ્રજાશાસનની ભાવના જન્મ પામી છે.

પ્રજાશાસન સુખરૂપ છે, એમ જગતની કોઈ પ્રજા માનતી નથી. એમાં પણ તોફાન-રાજા શાસનની શાંતિને મુકાબલે-છે, અનીતિ છે, પરસ્પર મનદુઃખ છે, ઝેરવેર રાપાય છે અને આંતર વિગ્રહ થાય છે. આ બધું જાણવા છતાં પણ બીજાએ નાંખેલાં દુઃખ ભોગવવાં કરતાં, પોતે કરેલાં કામોથી જો દુઃખ ઉત્પત્ત થતાં હોય તો, તે ભોગવવાં બહેતર છે. એમ પ્રજા ઇચ્છે છે. હિંદુસ્તાનમાં રાજાઓ તરફની પ્રજાની આવી મનોવૃત્તિ દિવસે દિવસે એટલી પ્રબળ થાય છે, કે બ્રિટીશ હોંદ કે જ્યાં પરદેશી સરકાર રાજ્ય કરે છે અને એ સરકારના રાજ્ય બંધારણ સામે ત્યાંની પ્રજાનો અણગમો છે એવું જાણવા છતાં, દેશીરાજ્યની પ્રજાં એ રાજ્યતંત્ર નીચે રહેવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે. દેશીરાજ્યની પ્રજાનાં કેટલાંક માણસોએ તો બ્રિટિશ હોંદમાં જઈને વસવાટ કર્યો છે. કોઈપણ દેશી રાજ્ય કરતાં સરકારનું રાજ્ય સાર્વભૌમ હોવાથી એ રાજ્યમાં જઈને વસવામાં કેટલાંક માન પણ સમજે છે. પણ એનું ખરું કારણ તો એ છે કે દેશી

રાજ્યોની પ્રજા માને છે, કે સરકારના રાજ્યમાં એની સંપત્તિની વિશેષ સલામતી છે. અને કેટલાંક પહેલા વર્ગનાં દેશી રાજ્યોને બાદ કરતાં કેટલેક અંશે આ વાત ખરી છે.

રાજપુતાના અને કાઠીઆવાડમાં તાલુકદારી અને લાયાતી નાનાં રાજ્યો ધણાં છે. અને એ રાજ્યોના માલિકો પૈસે ટકે ધણા પાપમાલ ઘઈ ગયા છે. કેટલાક નીસા પાછળ અને દુરાચાર પાછળ આખી છંદગી ગુમાવી બેઠા છે. ભાનજૂડી નવ ત્યાં સુધી તેઓ દારૂમાં તસ્લીન રહે છે. એમની આસપાસનું મંડળ એ બધા દુર્યુષ્ણોમાં એમના કરતાં પણ ચડીયાતું હોય છે. દુર્યુષ્ણોનું પરિણામ સંપત્તિનાશ છે. સંપત્તિનાશ ચવાથી તાબાની પ્રજાના વર્ગો ઉપર પછો ધ્યાન ખેંચાય છે. એનું ધન લૂંટી લેવાના ઉપાયો લેવામાં આવે છે. ભૂતકાળમાં આવા ધણા બનાવો બન્યા છે અને તેથી રાજ્યોનો કારોબાર ખૂબ વર્ગોવાયો છે. કેટલાંક ગામોમાં તો લોકોથી ગામ વચ્ચે ઘોડા ઉપર બેસીને નીકળાતું પણ નથી. સારાં લુગડાં પણ ન પહેરાય. દીનવૃત્તિ અને ગરીબાઈ રાખે અને 'હાથહા' કરે તોજ ગામમાં રહેવાય એવી સ્થિતિ હોય છે. અને કમનસીબે ગામડાના દરબારે આવા આવી બાળોતોને પોતાની સત્તારૂપ માને છે. આ બધાં કારણો નજીવાં છે પણ લોકોના મન ઉપર અસર કરે એવાં છે.

અત્યારે રાજ્ય વહોવટના ભેદે બ્રિટિશહોદ અને દેશી રાજ્યો એવા હોદ્દાના બે મુખ્ય ભાગ છે. બ્રિટિશહોદના રાજ્યતંત્ર ઉપર, બંધારણ પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારનું આધિપત્ય છે. બ્રિટિશ હોદ્દા કાયદાઓ ઉપર અને બ્રિટિશ હોદ્દાની સરકાર ઉપર અંગ્રેજ સભાસદોવાળી પાર્લિમેન્ટનો કાય્દો છે. અને એમાં પ્રજાની મરજી ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. દેશીરાજ્યોનો વહોવટ હોદ્દાઓ દ્વારા ચાલે છે. દેશીરાજ્યોની સરકાર પણ હોદ્દા છે. બ્રિટિશહોદના નિકટ સંપર્કવાળા ઘોડાક અપવાદો બાદ કરીએ તો રાજ્યોનું કારોબારી મંડળ પણ હોદ્દાઓનું છે. અને રાજ્યોના ઉપર પણ અંગ્રેજ પાર્લિમેન્ટનો કાય્દો તો

છે, પણ તે, હોદ્દાનો બચાવ અને એની પરદેશો સાથેની નીતિ પૂરતો હોઈ, દેશી રાજ્યો એમના આંતર વહોવટમાં સ્વતંત્ર છે.

દેશના આ બે મોટા વિભાગોમાં કયા વિભાગનું તંત્ર સાફ છે એ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય એવું નથી. કારણકે સરકારી રાજ્યમાં પણ, એ રાજ્ય સામે લોકોનો વિરોધ તો ઉઘ્ર છે. પરિણામે સરકારને રૉલેટ એક્ટ જેવા કાયદાઓ રચવાની ફરજ પડી હતી, એડર્ડનન્સો કાઢવા પડ્યા હતા અને લોકોના ટાળાંઓ ઉપર લાઠીઓ ચલાવવી પડી હતી. ઈંગ્લેન્ડની બીલ વખતે અને એડર્ડનન્સો કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે વડીધારાસભામાં અને બહેર સભાઓમાં બાબજી કરનારાઓએ પોતાનાં મન ખાલી કર્યા હતાં, એ ઉપરથી વિરોધ કેવો ઉઘ્ર હતો એ જણાય છે. અને આટલું છતાં બ્રિટિશ હોદ્દા અને દેશી રાજ્યના લોકો એમ માનતા જણાય છે કે દેશી રાજ્યો કરતાં હોદ્દામાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સાફ છે. ધણા તો એમ પણ કહે છે કે હાલનું અંગ્રેજી રાજ્ય છે, તે છે કરતાં વિરતરે તો ભલે, પણ દેશી રાજ્યોનાં મૂળ તો ખોદી નાખવા જેવાં છે. બ્રિટિશ હોદ્દામાં જે જાણંઓ નીકળે છે અને તેમાં દેશી રાજ્યો સંબંધી જે ચર્ચાઓ, ટીકાઓ અને સૂચનો કરવામાં આવે છે તેમાંથી આવો જ્વનિ સહજ નીકળે છે.

પણ દેશી રાજ્યોના વહોવટ સંબંધી, અધિકારીઓ સંબંધી અને રાજ્યો સંબંધી જે પ્રકારની ટીકાકારો ટીકા કરે છે તેવી ટીકાઓ તેઓ બ્રિટિશ હોદ્દા તંત્ર પરત્વે કરી શકતા નથી. કારણ કે તેઓને કાયદાના બંધનનો ભય છે. જામીનગીરીની રકમ આપવામાં આવી હોય તો તે જમ ચવાતો અથવા ન આપવામાં આવી હોય તો મોટી રકમ માગવામાં આવશે એવો પણ ભય હોય છે. પણ સરકારી રાજ્યની હદમાં રહીને તેઓ દેશી રાજ્યો સંબંધી યથેચ્છ ટીકા કરી શકે છે. કયા રાજ્યના રજુવાસમાં કેટલી સ્ત્રીઓ છે, તે બધી કેવી ગતતી છે, ક્યાંની છે, તેનાં સગાંઓ કાણ છે, પરણેતર છે, કે ઉપાડી લાવેલ છે, એનો

રાજ્યમાં કેવોક લાગવગ છે વગેરે અંગત વ્યાખ્યાનો દીકાકારો ચર્ચા શકે છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એક તો સરકારી રાજ્યમાં એવી દીકાઓ સાથે સરકારના તંત્રને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. અને બીજું એ કે જેઓને માટે એવી દીકાઓ થાય છે તેઓ એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે પણ દોષિત હોય છે. સિવાય કેટલાંક રાજ્યો આવી દીકાઓ પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે, અને પોતાનું તંત્ર જેમ ચાલતું હોય એમ ચાલવા દે છે. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો એવી દીકાઓ તરફ ધૃષ્ટાંતી દૃષ્ટિથી જુએ છે. આથી ઉલટ કેટલાંક દીકાકારો એવા પણ છે કે રજવાડાંનો વહીવટ જુલમી, અવ્યવસ્થિત અને આપખુદ છે, તથા નોકરો બધા રૂસ્વતખોર છે એમ કહે છે છતાં પોતાનાં સગાં સંબંધીઓને રજવાડાંમાં નોકરી ધણે વળગાડવાને તથા તેમાં કાંઈ “બીઝનેસ” કરી જો લાભ મળતો હોય તો તે લેવાને તેઓ સતત ઇતેજાર રહે છે. પરિણામે રજવાડાના નીંદકો પૈકી ધણા તેના પ્રશંસકો થઈ જાય છે.

દેશી રાજ્યોના સંચાલકો દીકાકારોથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે. કારણકે તેઓ દ્રવ્ય કરતાં પ્રતિષ્ઠાને વધારે કીમતી ગણે છે. આથી દીકાકારો વધારે સલામત

રહે છે. અને એમની અંગત વાતો પણ લોકો માન્ય રાખવા લાયકાય છે. છાપાંઓ પણ કમનસીબે આ ક્ષતિમાંથી મુક્ત રહી શક્યાં નથી. તેઓ રાજ્યતંત્રમાં મુદારો કરાવવાના પ્રયત્ન કરતાં અંગત દીકાઓ અને ખર્ચારોથી લોકોને સંતોષ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણા પ્રચારકોમાંથી અભાસ વૃત્તિ દિવસે દિવસે ઝાઝી થતી ગય છે. અને જેમાં ખીલકુલ તકલીફ નથી એવી ઉપરજીલ્લી દીકાઓનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. માણસ પોતાના મન પ્રમાણે બીજાઓને જુએ છે. એટલે જો અચોક્કસ માનસ હોય એવાના હાથમાં દીકાકારનું સૂકાન આવે છે, તો ઘણીવાર તેને વિવેકવિવેકનું ભાન રહેતું નથી. અને સામાજને એવા માણસોથી ઘણું તુકસાન થાય છે.

રાજ્ય એ કાંઈ રાજ્ય નથી. રાજ્ય કે રાજ્યનું અધિકારી મંડળ તો રાજ્યમાં આગ-તુક જેવાં છે. ખરું રાજ્ય તો પ્રજા છે. એટલે જો અનિષ્ટ દીકાકારો, નીંદા કે રાગદ્વેષવાળાં લખાણોથી જો પ્રજાનું માનસ બગાડી નાંખવામાં આવે તો એથી જોને ખરેખર ફાયદો કરવાનો હેતુ છે તેનેજ તુકસાન થાય છે.

(અપૂર્ણ)

કાઠીઆવાડનાં બંદરોનું ભવિષ્ય.

કાઠીઆવાડનાં બંદરો માર્ફેતે જે ખાંડ આયાત થાય છે તેની રસપ્રદ ચર્ચા લેજીસલેટીવ એસેમ્બલીની છેલ્લી બેઠકમાં થઈ હતી. એ બેઠકમાં શ્રી. રામસે સ્કોટના એક પ્રશ્નના જવાબમાં ફાઈનન્સ મેંબરે જણાવ્યું હતું કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં (ફક્ત નવજ મહીનામાં) કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ જે ખાંડ આયાત થઈ છે તેના આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧૯૩૩—૪૮૩૮૯ ટન.

૧૯૩૪—૬૫૬૭૧ ટન.

૧૯૩૫—૭૩૪૮૯ ટન.

આ વર્ષના જાનેવારી અને ફેબ્રુઆરી મહીનામાં કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ જે ખાંડ આયાત થઈ તે અનુક્રમે ૧૧૫૮૦ અને ૨૨૪૮ ટન છે. એ ઉપરથી ફાઈનન્સ મેંબરે જણાવ્યું હતું કે કાઠીઆવાડના

વેપારીઓએ જરૂરિયાતમાં ખાંડ ભેગી કરી રાખી છે, એમ માનવાને આપણને એથી કારણ મળે છે. અને તે એવી ધારણાથી કે તેઓ અત્યાર સુધી જે સગવડો મેળવી શકતા હતા તે સગવડો કદાચ ભવિષ્યમાં ન મેળવી શકાય.

ફાર્બનન્સ મેખર સર જેમ્સ ટ્રિગિ, વીરમગામ તથા ધંધુકાની ફંટીવર લાઇન માર્ફ્ટ ખાંડની જે આયાત વધી છે તે માટે પણ ઉપરોક્ત કારણ દર્શાવ્યું હતું. છેલ્લા ત્રણ વર્ષના (નવ મહીનાના) આયાતના આંકડાઓ તેણે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે.

૧૯૩૩—૨૨૪૨૭ ટન.

૧૯૩૪—૨૧૯૩૯ ટન.

૧૯૩૫—૨૪૯૮૧ ટન.

વીરમગામ તથા ધંધુકાની લાઇન દોરી માર્ફ્ટ બ્રિટિશ હોંદમાં, ચાલુવર્ષના અનેવારી તથા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં અનુક્રમે ૧૧૯૩ ટન અને ૬૦૨ ટન ખાંડ ગઇ છે. ત્યારે પાછલાં વર્ષોમાં એજ અરસામાં વડોદરા, ભાવનગર, ભરૂચ, ભાત, ભાવનગર, મોરબી, નવાનગર અને પોરબંદરના બંદરોએ ૧૯૩૩ માં ૪૮૩૯૯ ટન, ૧૯૩૪ માં ૬૫૬૭૧ ટન, અને ૧૯૩૫ માં ૭૩૪૯૯ ટન ખાંડ ઉતરી હતો.

આ આંકડાઓ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં ખાંડની આયાત વધતી ગઇ છે. અને તેજ પ્રમાણે બીજી ચીજોને Piece Goods ની આયાત પણ વધે જાય છે. અને એ પરિસ્થિતિને અંગે એવી તપાસ કરવાનો સમય આવ્યો છે કે આયાતનું આ વધતું જતું પ્રમાણ કુદરતી કારણોને અંગે છે, કે કૃત્રિમ કારણોને અંગે? આ પ્રશ્નની ખાસ અગત્ય અને તપાસ કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે એથી મુંબઈનો વેપાર અને કેટલેક અંશે કરાચીનો વેપાર કાઠીઆવાડનાં બંદરો તરફ ધસાઈ ગયો છે.

કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ આયાતના આંકડાઓમાં જે અસામાન્ય વધારો થઈ રહ્યો છે, તેનું એક કારણ

એ હોય કે કાઠીઆવાડનાં બંદરો ઉત્તર હોંદનાં બજારોમાં માલ સહેલાઈથી મોકલી શકે છે. કારણ કે એ ભાગ મુંબઈ કરતાં કાઠીઆવાડની નજીક વધારે હોવાથી ત્યાં કાઠીઆવાડના માલનું સહજ પોસાણ થઈ શકે. કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ જે માલ ઉતરે છે, તેમાંનો થોડો ધણો માલ તો સ્થાનિક વપરાશ માટે ત્યાંનો ત્યાંજ ખપી જાય છે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જેટલો માલ આયાત થાય છે તેટલો બધો તો સ્થાનિક વપરાશ માટે નજ ખપી જાય. કારણ કે વસ્તીની સંખ્યા જોતાં કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ ઉતરેલો બધો માલ કાઠીઆવાડમાં ખપી જાય એ સંભવિત નથી. અને તેથીજ માનવાને કારણ મળે છે કે કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ ઉતરેલો ધણો માલ તે બંદરોની નજીક આવેલા pp countries માં સહેલાઈથી પોસાણ હોવાથી જાય છે.

એપ્રિલ મહીનામાં એક જાપાની ખખર પત્રીએ જણાવ્યું હતું કે કાઠીઆવાડનાં બંદરો માર્ફ્ટ આટલો બધો માલ આયાત થાય છે તેનું એ પણ કારણ હોય કે વીરમગામ રસ્તે માલની દાણુચોરી કરવામાં આવતી હોય! આ હકીકત સત્ય હોય તો હોંદી સરકાર તેની તપાસ કર્યા વગર નહી રહે.

હોંદુસ્તાનનાં બંદરોની ભવિષ્યની પ્રગતિનો વિચાર કરતાં એમ માલુમ પડે છે કે હોંદુસ્તાન સાથેનો પરદેશોનો વેપાર દિવસે દિવસે વધતો જાય જાય છે. એટલે હોંદુસ્તાનનાં બંદરોની ખીલવણી થયા વગર તો નહીંજ રહે. પહેલાના કાળમાં હોંદનો દરીઆજ વેપાર મોટે ભાગે થોડાં બંદરોએ ચાલતો હતો પરંતુ હવે એ સ્થિતિ નથી. જેઓ એમ માને છે કે હોંદુસ્તાનનો દરીઆઈ વેપાર અમુક મોટાં બંદરો માર્ફ્ટેજ ચાલવો જોઈએ અને નાનાં બંદરોની ખીલવણી ન થવી જોઈએ, તેની સાથે અમે સંમત થતા નથી. એથી ઉલટું અમે તો એમ માનીએ છીએ કે કુદરતી રીતે વધારે બંદરોની ખીલવણી થવી જોઈએ કે જેથી કરીને એ બંદરોની નજીકના

કરવાની લાલચ થઇ. અને તેથી કાઠીઆવાડનો વેપાર વધ્યો. આ પદ્ધતિ એકદમ બંધ થાય એટલા માટે હોંદી સરકારે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા છે. આ વિષયને અંગે લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં થયેલી પ્રશ્નોત્તરીમાં કાઇનન્સ મેમ્બરે જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે થોડા મહીનાની અંદર રીબેટ આપવાની પદ્ધતિ હવે બંધ થશે. એટલુંજ નહીં પણ ભવિષ્યમાં સંદેશ રીબેટ પદ્ધતિ બંધ થઇ જાય અને કાઇપણ પ્રકારે-એક વા બીજી રીતે-ફરી નહીં જન્મે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

મુખ્ય અથવા કરાંચીના બંદરે જે પોર્ટીયુઝ લેવામાં આવે છે તેના કરતાં કાઠીઆવાડના બંદરે લેવામાં આવતું પોર્ટીયુઝ પ્રમાણમાં ઓછું હોય છે. અને આ લાલચને લીધે, વેપારીઓ કાઠીઆવાડના બંદરે વેપાર કરવા લલચાય છે. મુખ્યથી કાઠીઆવાડ તરફ વેપાર ગયાનું જે કહેવામાં આવે છે, તેનું એક ત્રિમ કારણ આ પણ છે. વ્યાપારી નીતિ પ્રમાણે પંદરના વિકાસમાં જે મુશ્કેલી રાકનામાં આવી હોય તેના પ્રમાણમાં આવક થાય એવી રીતે એ બંદરોનો વહીવટ કરવામાં આવે તો કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ પોર્ટીયુઝ ઓછું લેવું પોસાદ શકે નહીં. એટલે જો ચોખ્ખી રીતે વહીવટ કરવામાં આવે તો અમને લાગે છે કે અચોખ્ખી ફરીકાઇ બંધ થઇ જશે. રેલ્વે જેમ ટ્રાન્સપોર્ટનું એક સાધન છે તેમ બંદર પણ છે. રેલ્વે વહીવટ પણ સંધાની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે તેવીજ રીતે બંદરનો વહીવટ થવો જોઇએ. દરેક બંદરી રાજ્યનો એવો જ હેતુ હોવો જોઇએ. અને અમુક સમયમાં તો દરેક બંદરને આ માટે માર્ગ કાઢવોજ પડશે. એટલે તે પાછાં મૂળ સ્થિતિમાં આવી જશે.

અંગ્રેજ ઉપરથી.

નોંધ:

કાઠીઆવાડનાં બંદરોનો વિકાસ થયો છે, એ સરકારી જગતની નીતિને આભારી છે. અને હાલની સરકારી જગતની નીતિ બ્રિટિશ હોંદીના વધતા જતા કારોબારી અર્થને આભારી છે. બ્રિટિશ હોંદીના કારો-

બારી અર્થ અતિશય ભારી થઇ ગયો છે. તેનું મુખ્ય કારણ લશ્કરી અર્થ છે. હેલ્લાં કેટલાય વર્ષથી બ્રિટિશ હોંદીના લશ્કરી અર્થની સાથે બ્રિટિશ હોંદીની કર્ટમ્સને સરખાવવામાં આવે છે, અર્થાત્ કે બ્રિટિશ હોંદીમાં જેટલી કર્ટમ્સની આવક થાય છે એ બહુધા લશ્કરી અર્થ નિશ્ચિતજ હોય એવી સામાન્ય લોક માન્યતા બંધાઇ ગઇ છે. એટલે કર્ટમ્સનો સવાલ પરાજિત રીતે લશ્કરી સવાલ સાથે ઘણો અગત્યનો સંબંધ ધરાવે છે. જેમ જેમ લશ્કરનો અર્થ વધતો ગયો તેમ તેમ એ અર્થ પૂરવા indirect કરવું આવકવાળું સાધન માત્ર કર્ટમ્સ સિવાય બીજું નથી. અર્થાત્ બ્રિટિશ હોંદીની કર્ટમ્સ વધી એટલે દેશી રાજ્યોમાં પણ જગતની આવક વધી છે, અને દેશી રાજ્યોના દરેક ખાતાનો કારોબારી અર્થ પ્રમાણમાં ઓછો હોવાથી કર્ટમ્સ ખાતાનો અને એના અંગનાં બીજાં ખાતાં-ઓનો પણ અર્થ ઓછો હોવાથી-સ્વાભાવિક રીતે આયાત માલ ઉપર અર્થનું પ્રમાણ ઓછું આવે છે. ઉપરાંત મજૂરીના દર સસ્તા હોવાથી માલ આયાત કરનાર વેપારીઓને લાભ રહે છે. એજ રીતે રેલ્વેનું છે. બીજી રેલ્વે કરતાં કાઠીઆવાડની રેલ્વેનું કારોબારી અર્થ ઓછું છે એટલે એને માલ લાવવા લઇ જવા માટે, કાયદા પ્રમાણે રાખી શકાય એટલા ઓછા દર એ રાખી શકે છે, અને વેપારીઓ તો ન્યાં થોડો ઘણો પણ ફાયદો હોય ત્યાં જાય છે, પરંતુ આ કારણથી માત્ર કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ વેપાર વધ્યો છે એમ કહેવા કરતાં જગતની આવક વધી છે એમ કહેવું એ વધારે ચોખ્ખું છે. આજથી પચાસ વરસ પહેલાં મુખ્યત્વે સરખામણીમાં કાઠીઆવાડના વેપારનું જેટલા ટકા પ્રમાણ હતું એટલા ટકા પ્રમાણ લગભગ અત્યારે પણ છે. પણ જો કર્ટમ્સના દર જે અત્યારે પહેલાંની સરખામણીમાં અસાધારણ વધે છે, તેમાં જો ઘટાડો થાય તો કાઠીઆવાડનો વેપાર પણ આપોઆપ ધરી જાય. કાઠીઆવાડનાં બંદરો શ્રુતકાળમાં વેપારી છુટાપણું જે હતું તે અત્યારે ના રાજાકાલસ્ય કારણમ્ એ પ્રમાણે બ્રિટિશ હોંદી

અંદરેએ સરકારે વ્યાપારી નીતિથી કામ લેવું શરૂ કર્યું તેની અસર રાજ્યો ઉપર પણ થઈ. અને રાજ્યોએ વ્યાપારી ધોરણે અંદરેના વ્યાપારના વધારા ઉપર ધ્યાન દેવા માંડ્યું. એટલે અમને તો લાગે છે, કે અદ્યતિ વ્યાપારી નીતિ અટકાવવાનો સરસમાં સરસ ઉપાય તો જે જગતથી વેપારીઓમાં વધારે નફો મેળવવાની લાલચ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જગતનો દર

ઝોણમાં ઝોણ કરવો. વેપારીઓમાં ચોરીની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનારી જગતનીતિ છે અને ગમે તેવો જાખવો છતાં દુનિયાના બધા દેશોમાં એવી ચોરીનીતિ પ્રચલિત છે. એના ઉપર અંકુશ મૂકવાથી એ ધટવાને બદલે વધે છે. એટલે વ્યાપારમાં એક સરખાપણું રાખવાનો ઉત્તમ માર્ગ તો જગતનું ઝોણાપણું અને વ્યાપારનું છુટાપણું છે. તંત્રી.

ભાવનગર શહેરના વસવાટના નિયમો

[ભાવનગર શહેરનો દિવસે દિવસે વિકાસ થતો જાય છે, અને તેથી શહેરમાં વધતી જતી વસ્તીને અંગે રાજ્યે, ભાવનગર શહેરને વિસ્તારવાની નવી યોજના તૈયાર કરી છે. આ આખી યોજનાને અમલમાં મૂકવા માટે શહેર સુધારણા એન્જનીયરની નવી જગ્યા કાઢી એના હસ્તક શહેરની સુધારણાનું અને નવા વસવાટનું કામ મૂકવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને અમદાવાદનો ઉત્તરોત્તર જે રીતે વિકાસ થયો છે એ રીતે કાઠીઆવાડમાં છેલ્લા એ દસકામાં ભાવનગરનો વિકાસ થયો છે. અમદાવાદમાં પ્રીતમનગર, મણીનગર, એલીસબીજ અને કોમવાર થયેલી સોસાયટીઓમાં વસવાટ વધતો જ જાય છે. અને લોકો શહેર કરતાં આવાં પરામાં વસવાનું વધારે પસંદ કરે છે. ભાવનગરમાં ગીચ વસવાટને અંગે મકાનોની તંગી છે અને તેથી લોકોના આરોગ્યને પણ નુકસાન થવાનો ભય છે. એટલા માટે રાજ્યે નવા વસવાટની યોજના તૈયાર કરાવી જાહેર માં મૂકી છે. એ આખી યોજના અંગે આ નીચે આપીએ છીએ. એ ઉપરથી જણાશે કે લોકોને, આખી શકાય એવી બધી આર્થિક સહાય આપવાનો અને તેમને હવા ઉઠાવવાનાં સારાં મકાનો મળે એવો હેતુ આખી યોજનામાં રાખવામાં આવ્યો છે. અત્યાર પહેલાં ધણી જમીન લોકોએ રાખી લીધી છે, એટલું જ નહીં પણ રાજ્યની બહારનાં પરદેશનાં

ધણાં માણસોએ વસવાટ માટે પ્લોટ્સ-રાખી લીધા છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ યોજનાનો લોકો સારા પ્રમાણમાં લાભ, લે. અને એવી રીતે લોકો લાભ લઈ શકે એટલા માટે એમને રાજ્ય તરફથી તેમ જ રાજ્યના અધિકારીઓ તરફથી યોગ્ય અને આખી શકાય એટલી બધી સગવડ અને સાધનો આપવામાં આવશે. તંત્રી

જમીનની શરતો

- ૧ જમીન અષાઠ અગર પટ્ટા પૈકી માગણી કરનારને પસંદ પડે તે રીતથી આપવામાં આવશે.
- ૨ પટ્ટાની મુદત ૯૯ વર્ષની રાખવામાં આવશે.
- ૩ પટ્ટાની મુદત વિલેથી ખીન્ને તેટલી જ મુદતનો પટ્ટો કરી દેવામાં આવશે અને તે વખતે ના. દરબારશીને પટ્ટાની રકમ વધારવાનું યોગ્ય લાગશે તો ૨૫ ટકાથી વધારે વધારવામાં આવશે નહિ.
- ૪ મુદત તથા વધારાનાં સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર પટ્ટો ઉપર પ્રમાણે વધારી આપવામાં આવશે.
- ૫ નીચેના પત્રક મુજબ લતાવાર સરેરાશ અષાઠ અને પટ્ટાના દર રાખવામાં આવશે.

અનુક્રમ.	લેણાનું નામ.	અઘાટનો સરેરાશ ભાવ દર ચોરસ વારે	સરેરાશ વાર્ષિક પટ્ટાની રકમ દર સો ચોરસ વારે.	પટ્ટામાંથી અઘાટ કરવાનો સરેરાશ ભાવ દર ચોરસ વારે.	અઘાટનો ભાવ દર પાકા હાથે.
૧	માણિકવાડી	૨-૦-૦	૩-૧૦-૪	૨-૩-૦	૨૦-૬-૮
૨	વાધાવાડી રસ્તા અને તળામી રસ્તા વચ્ચે	૧-૮-૦	૨-૧૧-૯	૧-૧૦-૩	૧૫-૫-૦
૩	તળામી રસ્તા અને ઘોઘા રસ્તા વચ્ચે	૧-૦-૦	૧-૧૩-૨	૧-૧-૬	૧૦-૨-૪
૪	ઘોઘા રસ્તા અને એરોડોમ રસ્તા વચ્ચે	૦-૧૩-૦	૧-૭-૯	૦-૧૪-૩	૮-૪-૯
૫	એરોડોમ રસ્તા અને શહેર ફરતી સડક વચ્ચે	૦-૬-૦	૦-૧૦-૧૧	૦-૬-૭	૩-૧૩-૩

૬ પ્લોટની પહેલી બાટણીથી એક વર્ષ સુધી ઉપરના પત્રકથી ૨૫ ટકા ઓછો દર રાખવામાં આવશે.

૭ ઉપરની કલમ ૫ અગર ૬ પ્રમાણે પટ્ટાની જે રકમ હોય તેથી ૬૦ ગણી રકમ ભરેથી પ્રકાવાળી જમીન અઘાટ કરી આપવામાં આવશે.

૮ સદરહુ ભાવે કલમ ૬ મુજબની મુદત ખલાસ થાય ત્યારથી બે વર્ષ સુધી જ રાખવામાં આવશે, અને ત્યારબાદ કેટલો વધારો કરવો તેને માટે જે તે વખતે નિરાકરણ કરવામાં આવશે.

૯ પ્લોટવાર મુકરર દર અને યોજના મુજબ જેની માગણી આવે તેને શહેર સુધારણા ખાતેથી જમીન આપી દેવામાં આવશે અને ફક્ત લેખ માટે જ પ્રકરણ હજુરમાં મોકલવાનું રહેશે.

૧૦ એક ને એક જમીનની એકી સાથે એક કરતાં

વધારે માગણી આવે ત્યારે માગણીદારને સમજૂત થાય તેવા રાહ ખાતાથી લેવામાં આવશે અને તેમ ન થાય તો જ જમીનની હરરજી કરવામાં આવશે.

ધીરધારની યોજના

૧ નવા વસવાટમાં જમીન તથા ઈમારત માટે જ આ ધીરધાર થશે.

૨ જેનાં નામે જમીન હશે તેને જ લોન મળશે.

૩ ધીરલ રકમ ઉપર દર, વરસે દર સેંકડે ૩૬ ટકાની તેરોષે સાદું વ્યાજ લેવામાં આવશે.

૪ મિલકતની આંકણીના ૮૦ ટકા જેટલી જ રકમ સુધી નાણાં ધીરવામાં આવશે.

૫ સદરહુ લોન એકી સાથે નહિ આપતાં જેમ જેમ કામ થતું ગય તેમ તેમ, ખરેખર જે કામ થતું હોય તેની આંકણીના ૮૦ ટકા પ્રમાણે નાણાં

- અપાશે અને જમીન અઘાટ (freehold) હોય તો આંકણી વખતે જમીનની કિંમત પણ ઉમેરવામાં આવશે.
- ૬ લેન લેવા ઇચ્છનારે શહેર સુધારણા ખાતે અરજી કરવી અને તે ખાતા તરફથી ના. દરબારશ્રી હજૂર બલામણુ કરવામાં આવશે. હજૂર મંજૂરી મળેથી નાણાં લેવા ઇચ્છનારે લેનના પાંચ ટકા જેટલી રકમ બહાના (earnest money) તરીકે અગાઉથી આપવી જોઈશે અને તે રકમ નાણાં લેનારને બેન્કે આપવાના છેલ્લા હપ્તાની સાથે બેન્ક પાછી દેશે. આ રકમ પર વ્યાજ મળી શકશે નહિ.
- ૭ મિલકતનો આગ તથા ધરતીકંપનો ખાફા લેણાની રકમથી ઓછા નહિ તેવો વીમો દરબારશ્રીએ પસંદ કરેલ કોમ્પિયુ ચીમા કંપનીમાં મિલકતદાર દર વર્ષે ઉતરાવશે અને તેની પોલીસી દર વર્ષે બેન્કને assign કરી બેન્કને હવાલે કરશે.
- ૮ લેન equated paymentથી ભરપાઈ થશે.
- ૯ લેન ભરપાઈ થતાં સુધી મિલકત દરબારશ્રી બેન્કમાં ગીરા રહેશે, ઉપરાંત તેટલી મુદત સુધી લેન લેનાર તેમજ તેના વારસો પોતાની જાત-મિલકતથી જવાબદાર ગણાશે.
- ૧૦ કરારની મુદત પૂરી થતા પહેલાં લેન ગમે ત્યારે ભરપાઈ કરવી હશે તો થઈ શકશે.
- ૧૧ નાણાં ભરપાઈ કરવાની મુદત ૧૨ વરસથી વધારેની રહેશે નહિ.
- ૧૨ આ ધીરધારને અંગે ના. દરબારશ્રી અને નાણાં લેનાર વચ્ચે જે ખતો, લખાણો, કરારો કે એવા વ્યવહારો થાય તે સ્ટામ્પ, ચોથ, નોંધ વગેરે લેતરીમાંથી મુક્ત રહેશે, છતાં, બીજા તેવા વ્યવહારો જેટલા જ આધારવાળા ગણાશે.
- ૧૩ આ ધીરધારની સગવડ નવા વસવાટના પ્લોટોની પહેલી બાટણીની તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી જ ખુલ્લી રહેશે.
- ૧૪ મુદત વિતી ગયા છતાં equated paymentનો હપ્તો ન ભરાય તો બેન્ક તરફથી એક માસની નોટીસ આપવામાં આવશે. એ મુદત દરમિયાન ન ભરાય તો ખડેલ મુદતનું દર માસે દર સેકંડે ખડેલા હપ્તો ઉપર એક ટકા પ્રમાણે વ્યાજ લેવામાં આવશે અને તેવા સંયોગોમાં ના. દરબારશ્રીને યોગ્ય હાગશે તો ગમે તે વખતે નાણાં લેનારનો જાતમિલકતથી તેમજ ગીરાવાળી મિલકતથી ખાફા લેણાંની વસૂલાત કરવામાં આવશે.
- ૧૫ Equated paymentનાં કોષ્ટકો તૈયાર કરાવી ના. દરબારશ્રીથી મંજૂર કરાવવામાં આવશે અને તેમ થયેથી તે પ્રમાણે અમલ થશે.
- ૧૬ આ યોજનાના બરાબર અમલ માટે શહેર સુધારણા એજન્સીયર તથા બેન્ક મેનેજર મળી જરૂરી પેટા-નિયમો કરશે અને તે ના. દરબારશ્રીથી મંજૂર રહેતાં આ યોજનાનો હાગ ગણાશે.
- ૧૭ લેન ભરપાઈ થયા દરમિયાન સંયોગવશાત્ મિલકત વેચાણ કરવાની જરૂરિયાત ઉભી થાય તેવે પ્રસંગે તેમ કરવાની મંજૂરી આપી શકાશે. પરંતુ, તે એવી શરતે કે વેચાણની કિંમતમાંથી દરબારશ્રી ખાફા લેણું ભરાઈ જવું જોઈએ અગર તો તે લેણું નવા ધણીએ કબ્જા કરી લેવું જોઈએ.

વડોદરા રાજ્યના ખેડૂતોનાં સહકારી મંડળો.

(મળેલું)

૧. વડોદરા રાજ્યમાં સહકારી મંડળીઓનો કાયદો સન ૧૯૦૫-૦૬માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદામાં માત્ર નાણાં ધીરનારી મંડળીઓને માટે સવડ રાખવામાં આપી હતી, પણ કેટલાંક વર્ષના અનુભવ પછી તે કાયદામાં કેટલાંક ફેરફાર કરી સન ૧૯૧૬-૧૪ માં નવીન કાયદો કરવામાં આવ્યો તેમાં નાના નાના ખેડૂતો તેમ જ કારીગર વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે જુદી જુદી તરેહની મંડળીઓ કાઢવાને માટે સવડ રાખવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ હાલનો નવીન કાયદો સંવત ૧૯૮૩ નો નિબંધ ૧૩મે કરવામાં આવ્યો છે. આ કાયદા અન્વયે હાલમાં આ રાજ્યમાં લગભગ ૭૩૧ મંડળીઓ કામ કરે છે. આ મંડળીઓનું કામ સાધારણ રીતે ઠીક છે. પણ તેમના સભાસદોમાં સહકાર્યના સિદ્ધાંતો, સહકારી મંડળીઓનું બંધારણ અને કાર્ય પદ્ધતિ માટે જોઈએ તેવી સમજ જોવામાં આવતી નથી; વારંવાર સમગ્રવ્યા છતાં કેટલાંક સિધ્ધાંતોનો કામ કરતી વખતે અમલ કરવામાં આવતો નથી; તેમ જ નવી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવે છે, અને જુની મંડળીઓમાં નવા સભાસદો દાખલ કરવામાં આવે છે; તેથી સહકાર્યના સિદ્ધાંતો આ બંધાના સમજવામાં આવે તે માટે સહકાર્યના સિદ્ધાંતોનું દિગ્દર્શન કરાવનાર પુસ્તક અગર ચોપાનીઆની જરૂર છે, તે ઉપરાંત સામાન્ય લોકો તરફથી સહકારી મંડળીઓના સિદ્ધાંતો શા છે તેની કાર્ય પદ્ધતિ કેવી છે, એ ટુંકાણમાં પણ સહેલાઈથી સમજ શકાય એવી ભાષામાં તૈયાર કરેલા પુસ્તકની માગણીઓ ઘણી વખતે આવે છે. આવાં પુસ્તકો હજી ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થયેલાં નથી આ ખોટા કાંઈક અંશે પુરી પાડ-

વાને માટે ખાતા તરફથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે, પણ જેમને આ વિષય સંબંધી વિશેષ અને વિસ્તારથી માહિતી જોઈતી હોય તેમણે અંગ્રેજી પુસ્તકોની મદદ લેવી જોઈએ.

૨. સહકારી મંડળીની માહિતી આપતાં પહેલાં આપણા ખેડૂતોની સ્થિતિ સંબંધમાં બે શબ્દો કહેવાની જરૂર જણાય છે. સામાન્ય રીતે આપણા ખેડૂતો (ખાતેદારો) ના ચાર વર્ગ પાડી શકાય, પહેલા વર્ગમાં ઉંચા વર્ગના કેટલાક ખાતેદારો જેવા તે વાણિયા, બ્રાહ્મણ, પાટીદાર એમનો સમાવેશ થાય છે. આ ખાતેદારો સામાન્ય રીતે જાતે જતીન ખેડતા નથી પણ ખીજા ખેડૂતો પાસે જમીન ખેડાવે છે, રાજ્યના કુલ ત્રણ લાખ ખાતેદારો પૈકી પચરપર આવા ખાતેદારો છે અને રાજ્યની ખાતે ચઢેલી ૧૦ લાખ વિધા જમીન પૈકી ૧૨ લાખ વિધા જમીન તેમની પાસે છે. આ લોકોની સ્થિતિ સામાન્ય રીતે સારી હોય છે, અને જમીનની સાંધની ઉત્પન્ન સિવાય તેઓ પૈકી કેટલાક ખીજા ધંધા રોજગારમાંથી પણ ઉત્પન્ન મેળવી શકે છે. તેઓ બહુલા અને સાધારણ રીતે હોશિયાર હોય છે. આવા લોકોને સહકારી મંડળીઓની બહુ જરૂર જણાતી નથી. પણ તેઓની પ્રતિષ્ઠા કેળવણી અને મોભો જોતાં તેઓ સહકારી મંડળીઓમાં આવેવાન તરીકે ભાગ લઈ શકે એવા અને નવરાશના વખતમાં ગામના તથા ખેતીના સુધારા વધારાના કામમાં સારી મદદ કરી શકે તેવા છે. ખીજા વર્ગના ખાતેદારોમાં પાટીદાર કણુખી અનાવલા વિગેરે મળેનતુ અને હુશિયાર કામના ખેડૂતોનો સમાવેશ થાય છે. ખીજા ઉતરતી કામો પૈકીના કેટલાક સારા ખાતેદારોને આ વર્ગમાં ગણી શકાય,

વડોદરા રાજ્યના ખેડૂતોનાં સહકારી મંડળો

તેઓ મહેનતુ તથા હોશિયાર હોય છે તેમજ તેમની પાસે જુની પદ્ધતિની ખેતી માટે સાધનો પણ પુરતાં હોય છે. તેઓ ખેતીના ચાલુ વ્યવહાર માટે નેદ્રતાં નાણાં સરતે વ્યાજ મેળવી પોતાનું કામ સાધારણ રીતે ચલાવે છે. આ લોકો દેવાદાર તો હોય છે, કારણ કે તેમનાં સામાજિક ખર્ચો મોટાં હોય છે અને તેને અંગે ધણું દેવું કરવું પડે છે. તેમના સંસાર-વ્યવહારના ખર્ચ ઓછા થાય અને ખેતીની ખીલ-વણીમાં વધારે નાણાં ખરચાય તો આ વર્ગના ખેડૂતો દુનિયાના હરકોઈ ખેડૂતોની યરોજરી કરી શકે એવા હોય છે. આવા ખાતેદારો લગભગ રાજ્યમાં સવા લાખ હશે અને તેમની પાસે લગભગ ૨૫ લાખ વિધાં જમીન હોય છે એમ લાગે છે ત્રીજા વર્ધના ખેડૂતોમાં મુસલમાન, રજપૂત, ઠાકરડા, કોળી, ધાણુકા વિગેરે આવે છે. તેઓ પૈકી કેટલાક પાસે જમીન પુરતી હોય છે અને કેટલાએક જમીન દાણે ખેડવા રાખે છે. પણ બળદ વિગેરે ખેતીનાં સાધનો વિના તેઓ યરોજર ખેતી કરી શકતા નથી આ વર્ગના ખાતેદારો હરહમેશ દેવામાં કુબેલા હોય છે. તેમને પોતાનો પાક શાહુકારને ત્યાં જ આપવો પડે છે અને દરેક વરતુને માટે શાહુકાર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. શાહુકાર મનમાનતું વ્યાજ અને મનોતી વગેરે લે છે. આ જાતના લોકો તદ્દન અશબ્દ હોય છે અને કેટલાક વ્યસની તેમજ આળસુ પણ હોય છે. દુષ્કાળ અને એવા ખીજા પ્રમંજે તેમને ધણી જ હાડમારી ભોગવવી પડે છે. નાણા હાથમાં આવે તો તે ખોટા ખર્ચોમાં ઉઠાવી દેવાની વૃત્તિ પણ તેમના જોવામાં આવે છે. લગભગ ૩૦ ટકા ખેડૂતો આ વર્ગમાં આવી જાય છે. આવા વર્ગના લોકોને માટે સહકારી મંડળી એક ઉત્તમ સંસ્થા છે. તેમનામાં વ્યવસ્થા અને વ્યવહારની ખામી હોય છે. તે ખામી સહકારી મંડળીઓથી દૂર થઈ શકે છે. એવા વર્ગના ખેડૂતો મજૂરી તેમજ ખેતી કરનાર હોય છે. તેઓ દેડ, કુંભાર, લુવાર, કોળી તથા ઠાકરડા વગેરે જાતના હોય છે તેમની પાસે ૨-૪ વિધાં

જમીન હોય છે. તેઓ પૈકી કેટલાક મહેનતુ હોય છે. મજૂરી કરી નાણાં એકઠાં કરી થોડીધણી જમીન ખરીદે છે, ગીરા રાખે છે અથવા દાણે ખેડે છે. તેમની પાસે સાધારણ રીતે ખેતીનાં સાધનો ઓછાં હોય છે, પણ તેઓ પૈકી કેટલાક કરકસર અને મહેનત મજૂરી કરી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે. આવા ખાતેદારોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. આ લોકોને દેવું જુજ હોય છે, જે કે તેનું વ્યાજ વધારે આપવું પડે છે: સહકારી મંડળી જેવી સંસ્થા તરફથી મદદ મળે તો આ પૈકી કેટલાક લોકો સારી રીતિમાં આવી શકે એવા હોય છે.

૩. આ બધા ખાતેદારોને તેમની એક વર્ધની પેદાશ જેટલું એટલે રૂપિયા ૭ કરોડનું ઓછામાં ઓછું દેવું હશે, એમ તપાસ કરતાં માલુમ પડે છે. આ પૈકી ૩૦થી ૪૦ ટકા જેટલું દેવું ઓછા વ્યાજનું અને ઉત્પાદક કાર્યને માટે કરેલું હોય એમ લાગે છે. બાકીનું જુજનું, વધારે વ્યાજનું અને તેથી ફક્ત ખોજરૂપ હોય એમ જણાય છે. આ દેવાનો નિકાલ થાય નહિ, તેમજ ખેતી સુધારવાને માટે નેદ્રતાં વધુ નાણાં એછે વ્યાજે મેળવવાનું સુલભ કરી આપવામાં આવે નહીં ત્યાંસુધી, હાલની ખેતી સારા પાયા ઉપર મુકવાનો સંભવ ઓછો છે. એ રીતિ લાવવાને સહકારી મંડળીઓ એજ ઉત્તમ સાધન અને સંસ્થા છે. સહકાર્યના ધોરણે ખેતી કરવાથી ખેતી અને ખેડુત બંનેનો અવ્યુદય થાય છે. સહકારી મંડળીઓ માત્ર નાણાં ધીરનારી સંસ્થાઓ નથી. નાણાં ધીરવા ઉપરાંત ખેતી સુધારવામાં સારો માલ સરતે ભાવે લાવી આપવામાં, પાકેલો માલ સારે ભાવે સામટો વેચી આપવામાં અને ખેતીને અંગે થતું નુકસાન દૂર કરવામાં તે ધણી ઉપયોગી થાય છે. નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિ, આર્થિક ઉન્નતિના પાયા રૂપ છે. નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિ સિવાય આર્થિક ઉન્નતિ થવી સંભવિત નથી. સહકાર્ય, નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિ પણ કરે છે. અભણને કેળવવામાં, વ્યસની અને દુરાચારીને સદૃશી બનાવવામાં, નિરાશ્રિતને આશરો આપવામાં, આશી-

વીદરૂપ ગણાઈ છે. આપણાં ગામડાંના લોકોની સ્થિતિ સુધારી તે ઉમે દરજ્જે લાવવામાં આવી બીજી કોઈપણ સારી સંસ્થા નથી. સહકાર્યનો પાયો સંપ છે અને સંપથી દરેક કામ થઈ શકે છે. સંપથી દરેક અડચણો દૂર થઈ શકે છે અને સંપથી આર્થિક, માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિનાં સાધનો સહેલાઈથી મળી આવે છે. સંપથી સમાજના હાનિકારક રિવાજો દૂર કરી શકાય છે અને જીવન સુખી અને ઉચ્ચ આશયોવાળું બનાવવા માટે તે વડે સહેલાઈથી ઉપાયો લઈ શકાય છે.

સહકાર્ય એટલે સંપ, અને અન્યોન્ય મદદથી કામ કરવાની શક્તિ. આ શક્તિ પ્રાણીથી તે માણસ સુધી દરેકનામાં જોવામાં આવે છે. કીડી, ઉધાઈ વિગેરે જંતુઓમાં પણ સહકાર્ય હોય છે. તેઓ સહકાર્યથી જીવનનાં સાધન પ્રાપ્ત કરી જીવન સંપમાં ગાળે છે. પશુ પક્ષીઓમાં પણ સંપ અને સહકાર્ય જોવામાં આવે છે. માણસ જંગલી હાલતમાં હતો ત્યારથીજ આજ ભરણું કામ કરતો હતો અને હાલમાં પણ આપણે ટલીક રીતે સહકાર્યના ધોરણે કામ કરીએ છીએ. માપણા કેડલાક ન્યાતીરિવાજો, મહાજનનું બંધારણ, ગરીબર લોકોના ધંધાનું બંધારણ આજ ધોરણે મંધાએલું હોતું જોઈએ. સાધારણ સંગારે વ્યવહારના રેવાજો પણ પરસ્પર મદદ કરવાને માટે થએલા છે. ક્ષત્ર પ્રસંગે આપણે એકમેકને મદદ કરીએ છીએ; મેતીમાં પણ મુંઢલોના ચાલ છે; ખામી માત્ર એટલીજ

છે કે સહકાર્યનો જેટલો બહેજો ઉપયોગ કરવે જોઈએ તેટલો કરવામાં આવતો નથી. કલ્યાણ કંકાસ નજીવી બાજતમાં તડ પાડવાનો રિવાજ, ખોટા નજીવ સ્વાર્થ વગેરે કારણોને લીધે સંપથી જેવું કામ થઈ જોઈએ તેવું થતું નથી અને તેના અભાવે દેશને લાજો અને કરોડો રૂપિયાનું નુકસાન ખમવું પડે છે; લોકોને હાડમારીઓ ભોગવવી પડે છે અને તેમની આર્થિક, નૈતિક અને માનસિક ઉન્નતિ થતી જોઈએ તેટલો થતો નથી.

૪. યુરોપના દેશોના ખેડૂતોની સ્થિતિ ૫૦-૬૦ વર્ષ ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્થિતિ કરતાં વધારે સારી નહોતી; પણ કેળવણી, રસાયણશાસ્ત્ર અને સહકાર્યથી કામ કરવાને લીધે, તેઓ આગળ વધી ગયા છે. હાલમાં યુરોપના દેશોમાં જુદી જુદી ગતની સેકંડો સહકારી મંડળીઓ કામ કરે છે.

આથી બધી મંડળીઓ માત્ર નાણાં ધારી બેસી રહેતી નથી, પણ દરેક પ્રકારનું ખેતીના અંગનું કામ કરે છે. ખાતર, બી, ઝોળર વગેરે પુરાં પાડે છે, પછેલો માલ તૈયાર કરી વેચે છે, જોઈતા બીજો માલ લારી આપે છે, અને તે ઉપરાંત કેટલુંક નૈતિક અને સામાજિક સુધારાનું કામ પણ કરે છે. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એટલે કેળવણી વધે અને રસાયણ અને બીજા શાસ્ત્રથી મળતા સુધારા સહેલાઈથી લાખલ થઈ શકે છે. ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે સહકાર્ય જોજ પહેલું પગથીયું છે. x

x આ લેખમાં ખેડૂતોના દેવાના આંકડાઓ અગાડના છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેમાં ઉમેરો થયો હોય. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે એક કરોડ રૂપિયા ગ્રામ્ય સુધારણાની યોજના અર્થે આપ્યા છે. તેનો ઉપયોગ ખેડૂતોના કરજ નિવારણ અર્થે જો થાય તેનો સૌથી વિશેષ સફળપોગ થશે.

જગન્નાથ કવિ.

(ટુંકી વાર્તા)

હોદમાં મૌર્યકુળના રાજાઓનું મોટું વિસ્તારવાળું રાજ્ય હતું. કલ્યાણનગર એ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર હતું. અને હોદમાં અત્યારે જે કેટલાંક મોટાં સમૃદ્ધિવાન શહેરો છે, એવું સમૃદ્ધિવાન એ શહેર હતું. એ નગરથી બહુ છેટેના એક સામાન્ય ગામમાં જગન્નાથ નામના એક બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. વિદ્યામાં પારંગત હોવાની સાથે કવિતા કરવાની પણ એમનામાં ઉત્તમ શક્તિ હતી. એમના મગજની કેળવણીજ માત્ર અપ્રતિમ હતી એમ ન હતું. એ કેળવણી ઉપર એના હૃદયનું સામ્રાજ્ય હતું. એમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર સ્નેહની નજરથી જોવાની રેવવાળું હતું.

જગન્નાથ એક નાના ગામડામાં રહેતા હતા છતાં પણ એની વિદ્વતાએ અને એના સહૃદયપણાએ, લાંબે દરથી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે એણે આકર્ષ્યા હતા. વગર વેતને સર્વને શિક્ષણ આપતા હતા. એનું અને એના કુટુંબનું ગામ પોષણ કરતું હતું. અને કવિ તરીકેની એની કીર્તિને લીધે આસપાસનાં બીજાં રાજ્યોમાં એને આમંત્રણ થતાં. અને જૂના જમાનાના રિવાજ પ્રમાણે ત્યાંથી વિદ્યાપીઠી વખતે સારો પોશાક મળતો હતો. આ પોશાકનું એક પ્રખ્યાત વિશિષ્ટ અંગ કવિને સુવર્ણનાં કડાં પહેરાવવાનું હતું.

પાંચાલ દેશના એક નૃપતિએ આમંત્રણ કરીને કવિને બહુ કીમતી પોશાક આપ્યો. અને સોનાનાં કીમતી કડાં હાથમાં નાંખ્યાં. કવિ ગરીબ હોવાથી, ત્યારે એને જરૂર પડે ત્યારે પોશાકમાં આપેલાં કડાં વેચી નાંખીને, એ પોતાની જરૂરીઆત પૂરી પાડશે એવા ભયથી એ કડાંને હાથમાં નાંખ્યા પછી પાછાં નીકળી શકે નહીં એવાં એને સંકાદી લેવામાં

આવ્યાં હતાં. કેમકે રાજાને આશય એવો હતો કે એ કડાંઓ કવિને હમેશાં રાજાની ઉદારતાનું લાન કરાવ્યા કરે.

વિદ્યાપીઠી થયા પછી કવિવર જગન્નાથ પોતાને ગામ જવા નીકળ્યા. ઘણાં ગરીબોનાં નસીબ એ કડાં આગળને આગળ હોય છે; તે પ્રમાણે કવિને કમનસીબે રસ્તામાં ચોર મળ્યા. ચોરાએ પોશાકનો સંધજો સામાન કવિ પાસેથી ખુચી લીધો. પણ સોનાનાં કડાં હાથમાંથી નીકળી શકે એમ ન હોવાથી ચોરાએ કવિનાં કાંડાં કાપીને એ કડાં મેળવ્યાં. અને દુઃખથી રાડ પાડવાને લીધે આસપાસનાં માણસોને તુરત ખબર પડી જશે એવી ધાર્સ્તીથી ચોરાએ પાસેના એક કુવામાં જગન્નાથને ફેંકી દીધા. કુવો બહુ ઉંડો ન હતો અને પાણી ઘણું થોડું હતું એટલે કવિનો જીવ તો બચ્યો પણ હાથની વેદનાને લીધે કવિથી દુઃખથી ચીસો પડાર્જ જતી હતી.

થોડાક વખત પછી નાગદેશનો રાજા એ પ્રદેશમાં શિકારે આવ્યો. કુવા પાસેથી પસાર થતાં, તેમાંથી આવતો મનુષ્યનો અવાજ સાંભળીને સાથેના સેવકને તપાસ કરવાનો અને તેમાં કોઈ માણસ હોય તો તેને મદદ કરી બહાર કાઢવાનો રાજાએ હુકમ કર્યો. જગન્નાથને કુવામાંથી બહાર કાઢી, રાજા પાસે હાજર કરવામાં આવ્યા ત્યારે રાજાના પૂછવાથી એના ઉપર કેવા પ્રકારની વિદંબણા પડી હતી એ એણે કહી મંભળાવ્યું. એ બ્રાહ્મણની વાત ઉપરથી એની વિદ્વતાની અને તેની કવિતા શક્તિની માહેતી મળતાં રાજા એને પોતાના શહેરમાં લઈ ગયો. અને રાજ્ય વેંઘોને સુપ્રત કરી એનું શરીર સ્વાસ્થ્ય અને કાપી નાંખેલાં કાંડાંનો ઉપચાર કરવાનું કહેવામાં

આગ્યું. કેટલેક દિવસે કવિરાજ કાંડા વગરના પશુ સ્વસ્થ આરોગ્યવાળા થઈ ગયા.

રાજા વિદ્યા પ્રેમી હતા એટલે જેમ જેમ જગન્નાથના વિદ્યા પ્રેમનું અને હૃદયના ગુણનું એને લાન થતું ગયું તેમ તેમ નરેશની પ્રીતિ એના ઉપર વિશેષ વધતી ગઈ. પ્રીતિવાળાં માણસો રાજ્યકાર્યમાં માથાં મારે છે એવો સ્વભાવ, એ વિદ્વાન પ્રાણીઓના નહોતા. નૃપતિની પ્રીતિ એની વિદ્યા ઉપરના લાવને લીધે છે એમ તે સમજતા હતા, એટલે એ સ્નેહના પરિધમાં જગન્નાથ પોતાનું જીવન, ધન્ય માનીને ગાળતો હતો. એના આ વર્તને રાજની એક પ્રીતિ એના ઉપર વધી.

કેટલાક માસ પછી, એને લુંટી ગયેલા ચોરા નાગ રાજ્યની રાજનગરીમાં લુંટી લીધેલો માલ અને કડાં વગેરે વેચવા આવ્યા. અને એક સોનીને ત્યાં એ કડાં વેચતા હતા તેવામાં એ રસ્તે થઈને જગન્નાથ કવિ રાજપાસે જતા હતા, એના ઉપર પેલા ચોરાની નજર પડી. અને એ કાણુ છે એની માહેતી સોની પાસેથી એમણે મેળવી. એ વાત થતી હતી તે દરમિયાનમાં કવિ અને ચોરાની નજર પશુ એક થઈ. ચોરાને મનમાં ઘણી ધારતી લાગી. પશુ ચોરાને ઓળખ્યા પછી તે શહેરમાં આવવાનું તેઓને કહીને થોડા દિવસ પોતાને ત્યાં મહેમાન તરીકે રહેવાનું આમંત્રણ કર્યું. આ આમંત્રણ આપવાનો જગન્નાથનો આશય અતી ઉચ્ચ હતો. પશુ સારાં માણસોનાં દામ અને આશયના ઉપર નીચ લેણા દુષ્ટતાનો દોળ ચડાવે છે. તથા એમની દયા તથા ઉદારતામાં પશુ પ્રપંચ હશે. એવા શક્યી જીએ છે. તે પ્રમાણે જગન્નાથ આપણને આમંત્રણ આપી ફાસલાવીને કેદ કરાવશે એવું ચોરાને લાગ્યું.

પશુ જગન્નાથના રાજ સાથેના માનભર્યા સંબંધની વાત સોનીદ્વારા ચોરાના જણવામાં આવેલી હોવાથી એ આમંત્રણનો ઈન્કાર કરવાની દોમત તેઓ કરી શક્યા નહીં. ના પાડવાથી તુરત પકડાઈ જવાની બીક અને આમંત્રણ સ્વીકારી જગન્નાથને ઘેર જઈ ત્યાં રહી લાગ આગે નાસી છૂટવાની આશા એ

બનેના લાવેના મિશ્રણે ચોરાએ કવિનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

જગન્નાથ એ ત્રણે ચોરાને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. અને જે રીતે તે પોતાના મકાનમાં રહેતો હતો તેજ પ્રમાણે આ આવેલા મિત્રોની સુસુષા થાય એવી સેવકોને એણે આજ્ઞા કરી હતી.

એક દિવસ કવિ રાજ પાસે જઈ શક્યા ન હતા. એથી સાંજને વખતે દરબારમાંથી તેડું આગ્યું. ત્યાં ગયા પછી તે દિવસની ગેરહાજરીનો સવાલ પૂછતાં રાજને જણાવું કે કવિને ત્યાં, એમના ઘણા જૂના અને સ્નેહ સંબંધવાળા ત્રણ મિત્રો મહેમાન તરીકે છે. અને કવિના મિત્રો એટલે કવિવર જેવા હશે એ લાવથી એમનું પશુ સન્માન કરવાની ઇચ્છાથી, બીજે દિવસે એમને દરબારગઢમાં લાવવાની રાજ્યએ કવિને વિનંતિ કરી.

મીજમાનોની ઓળખાણ કરાવતાં કવિએ રાજને કહ્યું કે “એક વખત એ મિત્રો મારા ઘણા જ ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા છે. અને એમની સાથે રહેવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છાને માન આપીને એમણે મારે ત્યાં રહેવાની મહેરબાની કરી છે. આપ એમને મળીને જરૂર ખુશી થશો એવા એ છે. આવતી કાલે આપ નામદારની આજ્ઞા પ્રમાણે હું એમને મારી સાથે લેતો આવીશ. તેઓ પોતાને વતન જવાની આજ્ઞા બહુ ઉતાવળ કરતા હતા, જો કે હજી તો પોતાના સમાગમનો થોડા જ દિવસ લાલ આપ્યો છે, કૃપા કરી આપ નામદાર એમને સમજાવીને થોડા દિવસ વધારે અહીં રહે એમ કરો તો હું આપનો મોટો ઉપકાર માનીશ.”

બીજે દિવસે દરબારમાં જવાના નિયમ પ્રમાણેના વખતે પેલા ત્રણે મિત્રોની સાથે જગન્નાથ દરબારમાં આવ્યા. રાજની સાથે મીજમાનોની ઓળખાણ કરાવી. થોડા વાર્તાલાપ પશુ થયો. ચોરા પશુ કેટલીક વખત એના ધંધાની હોશિયારીમાંથી મનુષ્યના મનનું હરણ કરવાની શક્તિ મેળવી લે છે. પકડાઈ જવાની ધારતીએ ધણુઅરનો ખોટો વિવેક એમની

વાણીમાં ખૂબ દાહ્યો હતો. એક તરફ જંગલનાથનો આગ્રહ અને બીજી તરફ રાગજી સાથેનો હંમેશનો મેળાપ, રહેવાનું અને સુંદર ખાવા પીવાનું—અને એ બધું છતાં કરેલું પાપ રાત્રી દિવસ એમને સતાવી રહ્યું હતું. સ્નેહમાં એમણે હુઆાઈ બોધ. ખૂબ ફામલાવીને અંતે જીવનની દાણુ કરશે એવી શંકા એ વિકાન કવિ ઉપર એમને આવવા લાગી, અને જેમ જેમ વિદાય માટે આગ્રહ થતો ગયો તેમ તેમ કવિએ ચોરોને વધારે વખત રહેવાનો આગ્રહ કરવાથી ચોરોનાં હૃદય, જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ વધારેને વધારે ધડકવા લાગ્યાં. જ્યેક માસ સુધી તો આ ઘટમાળ ચાલ્યા કરી. જવાના અને રાખવાના આગ્રહ વચ્ચે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ક્યાં જંગલનાથ કવિનો ઉચ્ચારાય અને ક્યાં ચોરોના પાપે કરેલી હૃદયની સંગ! સંસારમાં આવા અનુભવો થોડેઘણે અંશે દરેકને થવા વગર રહેતા નથી. આખરે ચોરોના આગ્રહને માન આપીને કવિએ એમને જવા દેવાની હા પાડી અને રાગ સાહેબની છેવટની રગ લીધા પછી જવું એવું કર્યું.

બીજે દિવસે દરબારમાં જંગલનાથ કવિએ ચોરોને વિદાયગીરી બોધીએ છીએ તે વાત કરી. રાગજીએ ચોરોને ચાલી આવેલી રાજરીતિ પ્રમાણે બહુ કીમતી શીરપાવ બક્ષીસ કર્યો, અને એમને ગામ પહોંચાડવાને માટે સારો વાહનો, અધિકારીઓ અને ચોકીદારો સાથે આપ્યા.

કવિની આ બધી મહેનતનો અર્થ ચોરોએ તો એવો જ કર્યો કે આ અધિકારીઓ અને ચોકીદારો એટલા માટે મોકલવામાં આવે છે, કે રસ્તામાં આપણને ગીરફતાર કરીને પરભારા કેદખાનામાં મોકલી દેવામાં આવશે એટલે ગીરફતારીમાંથી બચવા માટે ચોરોએ એક કુભાંડ ઉભું કર્યું.

પોતાનું ગામ નજીક આવ્યું એટલે બપોરના વિશ્રામ વખતે, ડેરાતંત્રુ નંખાયા ત્યારે ચોરોએ રાગજી અધિકારીઓને બોલાવીને કહ્યું કે “અમારે આપને એક ધણી જ રહસ્ય વાત કરવાની છે. અને

તે એ છે, કે જો તમે જંગલનાથ કવિ તરીકે ઓળખો છો, તેણે રાગજી પાસે અમારી આટલી બધી સુશ્રૂષા-કરારી, તેનું મૂળ કારણ એ છે, કે તે અમારા ગામનો ઢેઢ હોઈ, તેને એવી ધારતી લાગી કે જો તે અમને સારી રીતે રખાવે નહીં તો અમે રાગજીને તેના કૂળની વાત જાહેર કરી દઈએ.” ઉપકારના ઉપર આવો મોટો અપકાર કરવાની દુષ્ટતાને પરિણામે પૃથ્વી એકદમ ફાટી અને ચોરો એમાં ગરક થઈ ગયા.

લોકો માને છે, કે કરેલાં પાપનું ફળ કોઈ દિવસ પણ મળે છે. લોક વદન્તી એવી છે, કે આ જન્મમાં નહીં તો બીજા કોઈ જન્મમાં પણ કર્મનું ફળ ભોગવ્યા વિના દુષ્ટતા નથી. પરંતુ શાસ્ત્રમાં એમ પણ કહ્યું છે કે:—

ભયુષ્પ પુણ્ય પાપાનામ્

દૈવ ફલમનુતે ॥

એટલે કે અતિ ઉંચ એવું પુણ્ય કર્યું હોય અથવા તો પાપ કર્યું હોય તો તેનું ફળ આ જન્મમાં તુરત જ ફળીશ્રુત થાય. ચોરોની ઉંચ દુષ્ટતાનું ફળ એ પ્રમાણે તેઓને તત્કાલ મળ્યું.

રાગજીના અધિકારીઓને ધણું આશ્ચર્ય થયું તેઓ પોતાક વચે લઈ પાટનગરમાં પાછા આવ્યા. અને પોતાને થયેલા આશ્ચર્યની સંધળી હકીકત રાગજીને નિવેદન કરી. કવિવર જંગલનાથ તે વખતે હાજર હતા. પોતાને ઢેઢ જાતિના ગણુવાની વાત થઈ ત્યાં સુધી કોઈપણ પ્રકારના ખેદની વૃત્તિ સુધાં એમના ચહેરાપર દેખાઈ ન હતી. પોતે ખતાવેલી કૃપા અને ચોરોની દુષ્ટતા જાણ્યો છતાં એમના મનમાં એ ચોરોને વિશે લેશ પણ તિરસ્કારની ભાવના સ્ફૂરી નહીં. પરંતુ અધિકારીઓએ છેવટે કહ્યું કે “ચોરોએ ત્યારે જંગલનાથ કવિની જાત માટે કહ્યું ત્યારે તુરત જ પૃથ્વી ફાટી” એ છેવટનું વાક્ય અધિકારીઓએ કહેતાં દયાથી આદ્ર જોવા જંગલનાથની ચીસ પડાઈ ગઈ અને હાથનાં ફુંકાં ધસવા મંડી ગયા. ‘ભયુષ્પ પુણ્ય પાપાનામ્ દૈવ ફલમનુતે’ પ્રમાણે, ઉપર

ચોરોના ઉઘ પાપની વાત થઈ, અને જગન્નાથની સહૃદયતાની ઉત્તતાના ગુણને લીધે, પ્રભુએ એના હાથનાં કુંડામાંથી એમના હાથો બહાર કાઢ્યા. રાગ તો આ જોઈ આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ ગયો. ચોરોનો વિનાશ અને જગન્નાથના હાથનું પાછું પ્રાપ્ત થવું, એ પ્રસંગથી આખી મંડળી મુગ્ધ બની ગઈ. અને થોડી વારના મૌન પછી રાગજીએ કવિને પૂછ્યું, “મહારાજ, તમે કોઈ મહા પ્રતાપી પુરુષ છો. કૃપા કરીને કહેશો કે આ બધા પ્રસ્તાવનું રહસ્ય શું છે?” આગ્રહને લીધે કવિએ પોતાનાં કાંડાં કપાયાના

પ્રસંગથી તે ચોર મિત્રોને શીરપાવ અપાવ્યા સુધીની સઘળી વાત કહી સંભળાવી ત્યારે માણસ માણસમાં કેટલો દેર છે, તેનું લાન સાંભળનારાઓને થયું.

જગતમાં અમુરો પણ જન્મે છે; તેમ જગતમાં ઈશ્વરાવતારો પણ થાય છે. અને દુષ્ટતા અને સહૃદયતાના ધર્મણનાં આવાં ધણાં દૃષ્ટાંતો બધા દેશના ઇતિહાસમાં છે.

જેને જોઈએ તેનું ગ્રહણ કરી લે એવો આ વાર્તાનો સાર છે.

નિરીક્ષણ

હોદ્દા ખેડુતોની કરજદારી.

હોદ્દાની રીઝવં બેંક ખેડુતોને ધીરધાર કરવાના પોતાના વિભાગનું બંધારણ રચવામાં લાંબી ઢીલ કરેલી હોવાની ફરીયાદ વડી ધારાસભામાં થોડા વખત ઉપર કરવામાં આવી હતી. આ ઢીલનો ખુલાસો કેટલેક દરજ્જે ખેડુતોને ધીરધાર કરવાની રીતી, યુગ્મવણ બરેલી હોવાનો આગી શકાય; આ સ્થિતિની પીછાન કરવાનું સરકારને હમેશાં મુશ્કેલ માલમ પડ્યું છે. તે છતાં આ સંબંધમાં જાહેર પ્રગ્ન એવી આશા રાખે છે કે, ખેડુતોની કરજદારીના સવાલ ઉપર રીઝવં બેંકના કારોબારની શારી અસર થવા પામશે. આ સવાલ બહોળા પ્રકારનો છે અને તેને લોકોની નિર્ધનતા સાથે ધોડા સંબંધ છે. છેલ્લી ગણતરી મુજબ ખેડુત વર્ગ, કુલેલે વસ્તીના આશરે ૬૭ ટકા જેટલો છે. ખેડુતો હજી મંદીની માઠી અસર તળે છે અને ક્યાંક ક્યાંક મહેસુલ માફ કરવામાં આવવાથી તેઓને સહેજ રાહત મળવા સિવાય વધુ કાંઈ મળવા પામ્યું નથી, કે જે મહેસુલ માફ કરવાનો વહેવાર રીને એકંવાઈલાજ સરકાર સંકટને પહોંચી વળવા માટે લે છે. નો હોદ્દાની આબાદીને સલામત ધોરણ ઉપર મેકવી હોય

તો ખેડુતોની જથ્થાકની કરજદારીના સવાલનો કાયમનો નિર્ણય કરવા માટે કાંઈક દોશીપ કરવી જોઈ એ છે. કારણ કે હાલના સંજોગો વચ્ચે જથ્થા કરજદારી એમની એમ રહેવા દેવામાં આવતાં એ કરજદારી દેશમાં સામાજિક અસંતોષ ઉત્પન્ન કરનારી નીવડવાની વક્રી રહે છે.

હોદ્દાના ખેડુતોની કરજદારી એ બાબતમાં અસાધારણ પ્રકારની છે. ખેડુતોનાં કરજનો ઘણો મોટો ભાગ આવક કરવાના હેતુએ મારેતો હોતો નથી. લગ્ન માટે અને રીવાજને પરિણામે ખરચાણ બનેલી બીજી સામાજિક ક્રિયાઓ માટેજ નહીં, પણ કુટુંબના નિભાવને માટે અને કરો બરવા માટે પણ નાણાં ઉછીનાં લેવામાં આવે છે. નવાં નાણાં બરપાઈ કરવાની શક્તિ હોય ત્યાં આવી રીતે લેવામાં આવતું કામ નુકસાનકારક નહીં નીવડે પણ નાના નાના ખેતરની માલેકી, પેદાશની અને તે બજારમાં મૂકવાની અપૂર્ણ રીતો અને પાકોની વારેધડીએ નિષ્ફળતા તથા દોરોની ખુવારી જેવાં કારણોને પરિણામે એકવાર કરજ કરવામાં આવ્યું તો તે બરપાઈ કરવાનું ખેડુતને માટે અશક્ય બને છે. તેનું કારણ એ છે કે ખેડુત નાણાં

ધીરનારને, વ્યાજનો ઉમેા દર આપવો પડે છે. મદ્રાસમાં અને મુંબઈના કેટલાક ભાગોમાં સેંકડે ૧૨ ટકાનો દર સાધારણ છે. બીજે ટકાણે સામાન્ય રીતે ૧૮ થી ૨૪ ટકાનો દર લેવામાં આવે છે. નાના જમીનદારને કરવામાં આવેલી ધીરધાર માટે વ્યાજનો દર વધુ મોટો રહે છે, અને જ્યાં ધીરધાર ઝોછી હોય છે, ત્યાં સેંકડે ૧૦૦ થી ૩૦૦ ટકા જેટલા વધતા ઝોછા દરો લેવામાં આવતા જણાયેલા છે. હોંદમાં ખાસ કરીને ખેતી, એ એવો નળજો ધંધો છે કે, તેથી અસાધારણ નફો થવાની વધી રાખી નહોં શકાય, કે જેથી પરિણામે પોતાને ધીરવામાં આવેલાં નાણાંને માટે માગવામાં આવતા વ્યાજનો ઉમેા દર આપવાને, ખેડુત સામર્થ્યવાન થાય. જેઓ ખેતીનો ધંધો ગુજરાનને માટે કરે છે, તેઓને પોતાના ખપ માટે જુદી ક્લાસવામાં આવેલી પેદાશમાંથી અથવા તો વધુ નાણું ઉછીનું લઈને વ્યાજ આપવું પડે છે. સર રેટરપ એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, જેલ્લાં સો વર્ષ થયાં સામટી રીતે લેતાં ને આપણે પડતર ભાવનાં વાજળી તવો પ્યાનમાં લઈએ તો એ ભાવથી પણ ઓછે દરે દુનિયાને ખોરાક પુરો પાડવામાં આવ્યો છે. આ વાત હોંદના સંબંધમાં ખાસ કરીને ખરી છે. હોંદી ખેડુત ખેતીને વળગી રહે છે તેનું કારણ એ છે કે તેના હાથમાં માત્ર એજ ધંધો હજી ગુજરવાના છે. તેના પાક ઉપર સરકારનો પહેલો હક છે તેમ શાહુકાર પણ એ પાક ઉપર વ્યવહાર રીતે હક ધરાવે છે. અને ખેડુત એક કંટ્રાક્ટર જેવી સ્થિતિમાં રહે છે. નફાની વાત તો બાલુએ રહી પણ પોતાની મહેનત માટેની વાજળી કીમત પણ તે ભાગ્યેજ મેળવી શકે છે.

કરજદારીને પરિણામે એક ભય ઉમેા થવાનો સંભવ રહે છે અને તેની અસર ખેડુતોની સામાજિક અને આર્થિક અવનતિમાં કારણભૂત થશે. સરકારનું ખેતીવાડી ખાતું ખેતીને લગતી ઉત્તમ પ્રકારની પોતાની ચોજનાઓ આગળ વધારવામાં થણું ધીમું નીવડ્યું હોય તો તેનું એક એ પણ કારણ

છે કે ખેડુતો નાણાં ધીરનારાઓની દયા હેઠળ રહેલા હોવાથી તેઓને ખેતીની પોતાની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનું કાંઈ મન થતું નથી. વારંધડીએ જમીન નાણાં ધીરનારા શાહુકારોના હાથમાં જવા પામે છે, જેને પરિણામે લાકુત ખેડુતોની સંખ્યા વધે છે અને ખેડુત માલિકો નાશ પામતા જાય છે. સને ૧૯૨૧ માં દર એક હજાર સાધારણ ખેડુતો દીક ૨૯૧ ખેતીના નોકરો અને ખેતરમાં કામ કરનારા મજૂરો હતા. સને ૧૯૩૧ માં એ પ્રમાણુ વધીને દર એક હજારે ૪૦૭ નું આવ્યું હતું. જમીન વગરના ખેતીકાર લોકોનો વધારો સમાજને ભય સમાન છે, જેથી તેમાં ઘટાડો કરવાની દરેક કોશિષ કરવી જોઈએ. એનું સર્વથી ખરાબ પરિણામ તો એ છે કે કરજદારી ઉપરથી ખેતીકારથી ગુલામગીરી ઉપર આવી જવાય છે. કરજદાર છુટો આસામી હોતા નથી અને કરજદારને તુરંગમાં મોકલી શકાય છે. બીહાર અને ઝોરીમાંનું 'કમીઆઉટી' લખત અને મદ્રાસની 'પનાયાલ' રૂઢી જેને લાંધે નાણું ઉછીનું લેનારાઓને ખટલામાં મજૂરી કરવાની કશુકાત આપવી પડે છે એ ખેડુતોને હજીબરના ગુલામો બનાવે છે, કારણ કે તેને મળતી મજૂરી એટલી ઓછી હોય છે કે તેણે જે લેન અસલ ઉછીની લીધી હોય તેનાં નાણાં ભરી દઈ શકાય તેટલું તે બચાવી શકતો નથી. જે કોરીગરો શાહુકારો પાસે લેનથી નાણું ઉછીનું લેવાને અને જે લેનની રકમ કડી ઓછી થતી નથી તે લેન ભરપાઈ કરવા માટે વર્ષો વર્ષ શાહુકારનું કામ કરવાને બંધાઈ ગયા હોય, તે કોરીગરોના સંબંધમાં પણ વધતી ઓછી એવી જ સ્થિતિ છે. એ લોકો પોતાનું કરજ ચાલુ વધાર્યા જાય છે. કરજનો વારસો પીતા ઉપરથી પુત્રને ઉતરે છે અને લોકોમાં વઢવાડ અને બળવાનાં બીજ રોપાય છે. એ સ્થિતિ સુધારવા માટેનાં પગલાં લેવાંજ જોઈએ છે.

આ સ્થિતિનો ઉપાય કરવાનાં જે પગલાં આગળ લેવામાં આવ્યાં છે તેની આ સવાલ ઉપર કાંઈપણ અસર થવા પામી નથી. તગાવીથી લેન આપવાની

રૂઢીને જમીનના સુધારા માટે લોન આપવાના કાયદાથી વધુ વિશાળ બનાવવામાં આવી છે તે રૂઢી દક્ષિણમાં થયેલાં હુલ્લડ પછી દાખલ કરવામાં આવી હતી. પણ પાકની નિષ્ફળતા માટે તગાવી આપવાની આ રૂઢી સાધારણ વખત માટે પૂરતી ઉપયોગી નથી. સને ૧૯૦૪ માં સહકારી મંડળીઓ હસ્તીમાં આવી અને જે કે બીજા દેશોમાં એ મંડળીઓએ અજળ જેવાં પરીણામો આપ્યાં છે તે પછુ આ મંડળીઓ કાયમની કરજદારીના સવાલનો નિર્ણય કરવાના સંબંધમાં હોદમાં નિષ્ફળ નીવડી છે. તેનું કારણ એ છે કે સહકારી અળવળ મોટે ભાગે ધીરધાર કરવા પૂરતી જ રહી છે. પણ તેણે ખેતીની પેદાશ અથવા તે ખજરમાં મેલવાનું બંધારણ હાથમાં ધર્યું નથી. તે ઉપરાંત સહકારી મંડળીઓ થોડી મુદતની લોનો આપતા માટે ઉભી કરવામાં આવેલી છે, જેથી તે મંડળીઓ ખેડુતને તેના રોજના ધીરધારના સવાલના સંબંધમાં વખતે મદદગાર થઈ પડે પણ તેનાં આગલાં કરને પતાવી દેવાને તે ખેડુતને સામર્થ્યવાન કરી શકે એમ નથી, હવે આ વાત બધાના લક્ષમાં આવી છે કે આગલી કરજદારી પતાવી દેવાની પણ એટલી જ અગત્ય છે, જેટલી અગત્ય ચાલુ જરૂરીયાતો માટે સરતી ધીરધાર કરવાની છે. કારણ કે શાહુકારને વરસોવરસ વ્યાજ તરીકે મોટી રકમો પગાર કરવાને એક ખેડુત બંધાયેલો હોવાથી તે યથુકનો શાહુકારના હાથહે ડળ દળાયલી સ્થિતિમાં રહે છે. કરજ ભરપાઈ કરવા વગરની સહકારી ધીરધાર ફક્ત થોડે અંશે બચત જેવી છે પણ તેથી કાયમની કરજદારીનો નિર્ણય થવા પામતો નથી, કારણ કે મોડાં વહેલાં ખેડુતને શાહુકારના નાણાં પાછાં વાળવાં પડે છે અને તેથી તેની મુશ્કેલીઓ પાછી શરૂ થાય છે. લેવામાં આવેલો બીજો ઇલાજ ભારે વ્યાજે ધીરવામાં આવતી લોનોના સંબંધમાં બંધવામાં આવેલો કાયદો છે. આ કાયદો વ્યાજના અસાધારણ દરોનો અસ્વીકાર કરવાની અને જે જરૂર જણાય તો લોનનાં બધાં સાટાંઓનાં સંબંધમાં તપાસ ચલાવવાની સત્તા આપે છે. પણ

આ કાયદો નકામો થઈ પડ્યો છે. ખરી બીના એ છે કે જે દેશમાં ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વગર નાણું ઉઠાતું લેવાનો અને મોટું વ્યાજ મેળવવાને લોભે નાણું સુભાવવાનું નેખમ ખેડીને પણ એક સરો ખેલવા જેવી ધીરધાર કરવાનો રિવાજ બહોળો પાયે ફેલાયેલો છે ત્યાં વ્યાજને લગતા અસરકારક કાનુનો ઘડવાનું કામ અશક્ય છે. કરવામાં આવેલી તપાસ ઉપરથી નેધ શકાય છે કે જે લોકોને નાણાંની જરૂર હોય છે. તેઓ લોભી શાહુકારો જેટલાજ કાયદાને યાજુએ મેલી કામ લેવાને તૈયાર હોય છે. જેથી કાપાદ મારફતે ધીરધાર ઉપર અંકુશ મેલવાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે વ્યાજના દરોમાં વધારો થવા પામ્યો છે. આ સિવાય બીજા ઇલાજો સુચવવામાં આવ્યા છે પણ અખત્યાર કરવામાં આવ્યા નથી તે નાદારીની વધુ સાદી રૂઢી (જે કરજદારોને અપ્રમાણિક બનવાનું ઉત્તેજન આપે) દાખલ કરવાનું અને કરજ આપવાનો સાફ ઇનકાર કરવાનું છે. આ કામ સામાજિક બંધારણ જોતાં અવ્યવહારૂ છે. કરજદારીનો સંપૂર્ણ ઇલાજ કરવા માટેના ફક્ત બે અસરકારક ઉપાય છે. પહેલો ઉપાય એ છે કે પેદાશની અને પેદાશને બજારમાં મૂકવાની વધુ અસરકારક રૂઢીથી ખેતીની આવકમાં વધારો કરવો. બીજા ઉપાય એ છે કે વગર વિચારનો નકામો ખરચ થતો અટકાવવો અને કરકસરની આદત વધારવી. બંનેનો આધાર કેળવણી અને સહકારની અળવળના ફેલાવા ઉપર રહેલો છે.

હાલના કરજના સવાલનો નિર્ણય કરવા માટે આપણે વધુ અસરકારક ઇલાજો લેવા જોઈએ. ભાવોમાં આવેલા ઘટાડાને પરિણામે કરજ અને વ્યાજના ખરા ભોજનમાં વધારો થવા પામ્યો છે. એવો અસરકારક ફેલાવમાં આવ્યો છે કે દર વર્ષ પાકતાં વ્યાજનો ભાગે જ સેંકડે ૨૦ ટકા જેટલો ભાગ થોડા વર્ષમાં ભરપાઈ કરવામાં આવ્યો હોય! આ ધોરણે ગણતરી કરતાં બ્રિટીશ હોદ્દનું કુલ્લે ખેતીનું કરજ ૬ અબજ રૂપિયા ઉપરથી વધીને ૧૨ અબજ રૂપિયા ઉપર આવેલું હોતું જોઈએ. પણ તે પછી ભાવોમાં ઘટાડો

થયો છે અને તેને પરિણામે કરજનો ખરેખરો બોળે વધીને આગળના કરતાં બમણો બનવા પામ્યો છે. એટલે આ કરજનો ખરેખરો બોળે હવે રૂ. ૧૮ અબજ જેટલો થયેલો હોવો જોઈએ અને જે બધું વ્યાજ ચઢતું હોય તો તે ૨૨ અબજ રૂપિયા ઉપર આવેલો જોઈએ. આ મુજબ ત્યારે આવક ઘટવા પામી છે ત્યારે કરજ વધ્યું છે. ત્યારે ખીજા દેશોમાં ભાવોને ઉપર લાવવા માટે ચલણોના ભાવો ઘટાડવામાં આવ્યા છે ત્યારે હોદ્દામાં કશું કરવામાં આવ્યું નથી.

હોદ્દામાં જમીનની મહેસુલ માફ કરવામાં આવી છે, જે એક કામચલાઉ ઇલાજ છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં, ખાસ કરીને પંચબ, જોડપા પ્રાંતો અને મધ્ય પ્રાંતમાં કરજની સમજૂતીથી પતાવટ કરવા માટેની યોજનાઓ દાખલ કરવામાં આવી છે. પંચબની કા-ઓપરેટીવ સોસાયટીના થોડા વખત ઉપરના રજીસ્ટ્રાર મીં. એમ. એલ. ડાહીગનું ધ્યાન, મધ્ય પ્રાંતમાં સમજૂતીથી કામ લેવામાં આવે છે તે ઉપર ખેંચાયું છે. ત્યાં દેણદારો અને લેણદારોએ સમજૂતીથી કામ લેવાનો અણુધારેલો જુસ્સો બતાવ્યો છે. આ સવાલનો આ કદાચ સર્વથી સારો નિર્ણય લેખારો, કારણ કે લેણદાર અને દેણદાર બન્ને સંતોષ પામ્યા છે અને એક વખત જે કે કરજદારી સંદેશ દૂર કરવામાં આવી નથી તોપણ તેની ઘટતી વ્યવસ્થા કરી શકાય એવા પ્રમાણ ઉપર તો લાવવામાં આવી છે. કરજદારોની સંદેશ મુક્તિના સંબંધમાં આપણે બાવનગર રાજ્ય ઉપર નજર દોડાવા શકીએ ત્યાં

બધા ખેડુતોના ભેગાં થયેલાં કરજ અને વ્યાજનો બોળો દરબારની ઉપર, વ્યાજ અને કરજના આંક-ડાઓ તપાસી, કરજની એકંદર રકમ નક્કી કરી, મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. મુંબઈ ઇલાકામાં જાણકની કરજદારીનો નિર્ણય કરવા માટે લેંડમોર્ટગેજ બેંક પસંદ કરવામાં આવી છે. જે તેઓનો ઘટતી રીતે વહીવટ કરવામાં આવે તો ખેડુતો પોતાનાં કરજો બેંકોને સોંપી દઈ શકે છે અને બેંકોના વ્યાજના નીચા દર અને વખતોવખતની હેરાનગતીમાંથી મળેલી મુક્તિને પરીણામે પોતાની પેદાશમાં સુધારો કરવાને અને થોડા વર્ષમાં પોતાની જમીનને કરજદારીમાંથી મુક્ત કરવાને સામર્થ્યવાન થવા પામે. હોદ્દા માટે જે લેંડમોર્ટગેજ બેંકો નક્કી કરવામાં આવેલી છે તેની રૂઢીમાં નાણાં સંબંધી ભારે જવાબદારી રહેલી છે, પણ મધ્યસ્થ સરકારે તેને ટેકો આપવાની કશુલાત આપી છે. અને તેને રીઝર્વ બેંક તરફથી ખરેખર મદદ મળશે તો તેથી ઘણો લાભ થશે. ખેડુતની આવક વધારવાનો મોટો સવાલ ખરાં દીલથી હાથમાં લેવો જોઈએ છે. ગામડાંની વસ્તીને ખેતી ઉપરથી ઉલોગ ઉપર લાવવી જોઈએ છે અને ખેડુતને તેની પેદાશ માટે વધતા જતા ભાવોની ખાતી આપવી જોઈએ. ખેતી અને ઉલોગની પુનઃ રચના થઈ શકે એવી આર્થિક ખીલતણી માટેની બહોળી રાજનીતિ સરકારે ધડવી જોઈએ. એવી રાજનીતિની જાહેરાતની આતુરતાથી રાહ જોવામાં આવે છે.

દીના-શીયલ ન્યુસ.

રાજનીતિનું શિક્ષણ

(અંક ૨ થી ચાલુ)

રાજઓનો ધર્મ

અમારી સર્વની અભિલાષા છે કે આપ નામદાર આખા દેશમાં ઉત્તમ રાજકર્તા થાઓ. આપની કારકીર્દિ આદર્શ રૂપ બનો. અને સર્વ દેશી રાજ્યોમાં આપ અમરચાન બોગવો. સરકાર, આપના મિત્રો, શુભેચ્છકો અને સમગ્ર પ્રજાની એ ઇચ્છા છે. જે મહાન પદવી બોગવવાને પ્રભુએ આપને ભાગ્યશાળી બનાવ્યા છે તથા તેને અંગે ને સત્તા બોગવવાની આપને અમૂલ્ય તક મળી છે. તેનો આપ યથાર્થ સદુપયોગ કરી આપના રાજ્યની તવારીખ શોભાવશો એવી બધા આશા રાખે છે. માત્ર શુભેચ્છા ધરાવવી બસ નથી પણ બધી રીતે તેને કૃતિમાં મૂકવાનો પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે. અને હું ધારું છું કે આપના જેવા શુદ્ધિવાન અને ઉત્સાહ ધરાવનારા રાજકર્તાને સફળતા પ્રાપ્ત કરવી મુશ્કેલ નથી.

હવે હું આપને ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્ય બવરચાના નિયમો કહું છું. આ નિયમો જાણ્યા એટલે બસ નથી પરંતુ તેની સાતત વિચારણા કરી રાજ્ય બવરચામાં તેનો અમલ કરવો જોઈએ. કારણકે જાણુતા છતાં તેનો અમલ કરવામાં ન આવે તો જેર હડાપણુ ગણાય અને રાજ્ય હોય પાત્ર ગણાય. તથા જેમ એક નાવિકની પાસે હોદાયત્ર હોય છતાં દીશામૂલ કરી નાવ હકેયે રાખે ને જે દશા થાય તેજ દશા થાય ક્રાઈ જૂના વિચારના માણસો એમ કહે કે “રાજ્ય-ઓએ ભણીને શું કરવું છે? એમના બાપદાદાએ ક્યાં ભણ્યા હતા? તેમનું જેમ નબરું તેમ આમનું પણ નભશે.” મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે જૂના જમાનામાં જે નબરું તે હાલ નબી શકે એમ નથી. તે સમયે તો બધું આપખુદીથી ચાલતું

અને તેનાં પરિણામ પણ અનિષ્ટ આવતાં વડોદરાની ગાદી ઉપર પ્રથમ થઈ ગયેલા રાજકર્તાઓની દશા તપાસીએ તો જણાશે કે ફળવણીના અભાવે એમને કેટલું સહન કરવું પડ્યું હતું? તેઓની રાજ્ય બવરચા બગડી ગઈ હતી. પ્રજા, અંધેર વહીવટથી ત્રાસી ગઈ હતી. કુટુંબમાં અનેક પ્રકારની ખટપટો ઉભી થઈ હતી. અને મહારાજા ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ થવું પડ્યું હતું. વળી પહેલાંનો કાળ એવો હતો કે ખૂણામાં પડેલાં રાજ્યોમાં શું બને છે તે સંબંધી બહારની દુનિયાને જાણવાનાં સાધનો ન હતાં એટલે ગમે તેવો ગોટાળો ચાલતો હોય તોપણ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાતું નહીં. પણ સમય પહોંચ્યો છે. રેલ્વે વગેરે સાધનો થયાં છે અને બહારની પ્રજાનો અવર જવર વધતો જાય છે એટલે રાજ્યોમાં જે કાંઈ બને છે તે બહાર આવવા લાગ્યું છે. તેથી જૂની રીતો હવે નબી શકે એમ નથી. એટલે આ જમાનામાં તો રાજ્યોએ તંત્ર, સુવ્યવસ્થિત સલાવવા અવશ્ય ફેળવણી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. વળી બ્રિટિશ રૈયતનો દેશીરાજ્યોમાં અવર જવર વધ્યો છે એટલે કોઈ રાજ્યમાં ચાલતી અગ્ર વસ્થાથી જે એની રૈયતને હરકત થાય તો તે બગાડો કર્યા વગર રહે નહીં. એથી ઉલટ દેશી રાજ્યોની પ્રજા પણ બ્રિટિશ રાજ્યમાં અને પરદેશોમાં જવા લાગી છે અને ત્યાંની પ્રજાને મળતું સુખ છુટાપણું અને ન્યાય જોઈ ચોતાના રાજ્ય સાથે તેની સરખામણી કરે અને તેથી એનામાં અગૃતિ પણ આવે. પરદેશમાં જઈ દેશી રાજ્યની પ્રજા વધારે શુદ્ધિશાળી અને અનુભવી થાય છે. ફળવણી પણ લે છે એટલે

પ્રથમની માફક રાજ્યોની અવ્યવસ્થા તે સહન કરી શકે નહીં.

દેશી રાજ્યો ઉપર સર્વોપરિ સત્તા બ્રિટિશ રાજ્યની ગણાય છે. એટલે સર્વોપરિ સત્તાવાળા અધિકારીઓ પણ દેશી રાજ્યોના અંધેરને નાખૂદ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે છે. પ્રથમ જો રાજ્યોની પ્રજા દુઃખી થતી તો સામે બળવો ઉઠાવી રાજ્યને ઢેકાણે લાવતી પણ આ જમાનામાં તો સરકારે બધો કાળ હાથમાં લીધો છે એટલે રાજ્યોની રીયતને બળવો કરવા ન દેતાં કુક્તિથી વસ્તુ રિયતિને અટકાવી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં સુધારણા કરે છે અને જરૂર જણાય તો રાજ્યને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી પણ મૂકે છે.

બ્રિટિશ સરકાર પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સમજે છે. તેમાં બળની સાથે ન્યાય સમાધેલો છે. દરેક રાજ્યે આ સત્તા તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. અને જો સત્તા કેપકામોરીનથી હીમાલય સુધી ફેલાયેલી છે. વડોદરાના મહારાજા મલ્હારરાવને આ સત્તાએ પદચ્છેદ કર્યો છે જો સત્તાના બળનો તાલ્લે દાખલો છે. જો ઉપરથી જણાય છે કે દેશી રાજ્યોના સારા નરસા કારોબાર સંબંધી જો સત્તા નિર્ણય કરે છે. અને એટલા માટે સર્વોપરિ સત્તાને સંતોષ મેળે જો રીતે રાજ્યોએ પોતાનો રાજ્ય વહીવટ સલામતો જોઈએ. તેમ સરકારની દૃષ્ટિમાં સુવ્યવસ્થાનું અને ગેરવ્યવસ્થાનું ધોરણ કેવું છે તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સમય જતાં સંધોગો કેવી રીતે પલટાય છે તે ખ્યાનમાં રાખી તેને પહોંચી વળવા નવા જમાનામાં દરેક રાજ્યોએ યોગ્ય રીતે તૈયાર રહેવું જોઈએ. પ્રથમના રાજકર્તાઓનું ગાફૂ ગમે તેમ ચાલ્યું પણ હવે ચાલી શકે એમ નથી. હવે તો ભવિષ્યના યુવાન નરેશોએ પોતાના ઉપર જે મહાન જવાબદારી અને ફરજો આવવાની છે તેને સંપૂર્ણ યોગ્ય થવું જોઈએ.

રાજ્યોની મુખ્ય ફરજો શું છે અને તે સંબંધી અગત્યના નિયમો કયા કયા તે જાણવું જરૂર છે. એ નિયમો પ્રમાણે રાજ્ય વ્યવસ્થા ચાલે તો તે

વ્યવસ્થા, ઉત્તમ પ્રકારની લેખાય. તેમ આપની કારકીર્દિ પણ ઉજ્જવલ ગણાય. રાજ્યની મોટામાં મોટી ફરજ એ છે કે પ્રજા જે રીતે સુખી થાય તે રીતે ગ્રહણ કરવી. પ્રજાનું સુખ શેમાં સમયેલું છે, અને તેનાં સાધનો કયાં કયાં છે તેનો બરાબર વિચાર કરવો. આ પ્રશ્ન ધણો વિશાળ છે અને તેમાં મતભેદ પણ છે. છતાં તે સંબંધી મુખ્ય નિયમ તો સર્વમાન્ય છે. અને તે એ કે “રાજ્યે પ્રજાને સુખી કરવી એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે.” આ મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં કદી ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી.

પ્રજાને સુખી કરવાનો નિયમ આપે, હલ્લમાં દૃઢિશ્વર કરવો જોઈએ. દરેક કાર્યમાં એને સ્મૃતિમાં રાખવો જોઈએ, દીવાનથી માંડીને નાના અમલદાર સુધીના અંતઃકરણમાં આ સૂત્ર આલેખાય અને તેનો તેઓ સંપૂર્ણ અમલ કરે એવી આજ્ઞા કરવી જોઈએ, કારણ કે એના ઉપર રાજ્યનાં સુખ, સલામતી, ધર્મશાન્તિ અને આખાદીનો આધાર છે. હોંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ રાજ્યો માટે એવી આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. બ્રિટિશ સરકારનું ખ્યેય પણ મુખ્યત્વે એવું છે. ધણા યુવરાજાને આ સૂત્ર અનુસાર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેઓ માન્ય પણ કરે છે છતાં ન્યારે તેને અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન આવે છે ત્યારે તેમાંના મુખ્ય ધણાખરા પાછા પડી ગય છે. રાજ્યની મુખ્ય ફરજ ન્યારે પ્રજાને સુખી કરવાની છે ત્યારે તે ફરજમાં આડે આવનારાં જે જે કાર્યો હોય તેવું પણ તેમણે બાન રાખવું જોઈએ. તેમાંનાં કટલાંક એ છે, કે રાજ્યોને કેટલીક વખત ધણું અવેરાત ખરીદવાનો શોખ હોય છે, એથી તેમાં તીજેરીનાં ધણાં નાણાં રોકાય છે. આ તેઓનું અંગત ખર્ચ ગણાય છે. અને તેથી તીજેરીનાં નાણાંનો અમુક ભાગજ રાજ્યના અંગત ખર્ચ માટે રખાવો જોઈએ એવા નિયમનો ભંગ થાય છે, આથી પ્રજાનાં સુખનાં કામોમાં સંકાય થાય છે. જો કે એમ કહેવાનો આશય નથી કે રાજ્યે અવેરાત ખરીદવું જ ન જોઈએ; કારણ કે તે વિચાર પૂર્વક અને ઘટતી રીતે ખરીદ કરવામાં આવે તો વાંધો નથી,

કેટલાક નરેશોને જરૂરીયાત ઉપરાંત મહેલો બાંધવાનો શોખ હોય છે, તેમાં તેઓ અદ્યત્ન નાણાં ખર્ચો દે છે, અને રાજ્યની તીજેરી ખાલી કરી દે છે. પરીણામે ઇજ્જમના ખેદીવ અને તુર્કસ્તાનના સુલતાનોની માફક નાણાં સંબંધી મહા વિપત્તિ આવે છે. પુરતા આવાસો છતાં ફક્ત કલ્પનાને ખુશ કરવા સારૂ આવાં મકાનો ઉપરા ઉપરી બાંધી તેઓ તે પડતાં મુકે છે, અને આખરે ખંડેર થાય છે. આ રાજ્યોની સુખાઈ સિવાય બીજું શું કહી શકાય. કેટલાક રાજ્યો વળી સોના રૂપાની તેઓ બનાવે છે. આવી નકામી ચીજોમાં તીજેરીનાં નાણાં ખર્ચો દે છે. પ્રજાને એક રીતે અન્યાય કરે છે. કોઈ મહારાજા તે ફક્ત ભલકાની ખાતર જ હદ વગરના ગેરીસન અને બોડીગાર્ડોની સંખ્યા વધારી દઈ, તેઓને દમામ ભરેલા ફ્રેસમાં રાખે છે, જે ખર્ચ પણ નિષ્પ્રયોગી ગણાય છે. કેટલાક રાજકર્તાઓ પોતાનાં સગાં વહાલાં અને માનીતા નોકરોને રાક્ષસી બક્ષીસો આપી દઈ તીજેરી ખાલી કરે છે. આવી બક્ષીસોની પણ હદ હોવી જોઈએ.

ધરમાદા બક્ષીસો વગેરે કાર્યોમાં પણ હદ વગરનાં નાણાં ખર્ચી દેવામાં આવે તે વ્યાજબી ગણાય નહીં, તેને માટે ખાસ નિયમો બાંધવાની જરૂર છે, કે જોથી નાણાનો ગેર વ્યાજબી વ્યય થતો અટકે, અને ખરી ધર્માદા તેમજ પરાંપકારી સંસ્થાઓનું પોષણ કરવાને પુરતો અવકાશ રહે.

હુકામાં જ્યારે કોઈ કાર્યમાં ખર્ચ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે રાજ્યે વિચાર કરવો જોઈએ કે આ કાર્યનો આરંભ કરવાથી પ્રજાને તે કેટલું ઉપયોગી અને સુખદાતા થાય એમ છે, અને તેમાં ખર્ચવાનાં નાણાનો યોગ્ય રીતે સદુપયોગ થયો ગણાશે કે નહીં? જો એમ જણાય કે આ ખર્ચ કરવું વ્યાજબી નથી, તો તેને પાડવું મુશ્કેલી દેવું એ હકાપણ ભરેલું ગણાશે.

લોકાપયોગી અને ગહેર કામમાં જોતો સમાવેશ થતો ન હોય તેવાં કામો જો રાજ્યને પોતાના મોજ

શોખની ખાતર કરવાની જરૂર હોય તો ખાનગી ખાતાને માટે નીમાએલ ખર્ચમાંથી તે કરવાટે રીવાજ રાખવો જોઈએ. રાજ્યે એમ સમજવા નથી કે રાજ્ય પોતાનું છે, અને તીજેરી પણ પોતાની છે, માટે નગરમાં આવે એમ નાણાં ખર્ચવાનો એ અધિકારી છે. રાજ્ય એ રાજની ખાનગી મીલકત નથી પણ તેનો તે દ્રુટી છે, માટે દ્રુટ તરીકે પ્રજાની સુખ શાંતિ વધારવાની ખાતર રાજ્ય તેમજ તીજેરી પોતાના હાથમાં છે, એ લક્ષમાં રાખી વર્તવું જોઈએ.

આ ઉપરથી એમ માનવું નહીં કે રાજ્ય કંઈપણ ખર્ચ પોતાની મરજી માફક કરવાનું નથી તે પોતાની સુખ-સગવડતા તેમજ માન મરતબે જળવાય એવી રીતે ખર્ચ કરવાનો અધિકારી છે પણ તેવાં અંગત ખર્ચનો સમાવેશ ખાનગી ખાતામાં થવો જોઈએ. વિચાર દષ્ટિથી જોત રાજ્ય પોતાની પ્રજાને સુખી કરી શકે, અને પોતે પણ સુખ ભોગવી શકે એવી અનુકૂળ ધરના રાજ નીતિના નિયમોને અનુસરી રચી શકે છે. ફક્ત ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે રાજ્ય પોતાનું સુખ પ્રજાના સુખને અંતરાય કરી, ભોગવી શકે નહીં તેના કેટલાક દાખલા નીચે પ્રમાણે છે.

રાજ્ય પોતાના મોજશોખમાં રાજ્યની તીજેરીનાં નાણાં એટલાં અધાં વાપરી નાંખે કે, પ્રજાના જીવાણના રક્ષણને અર્થે જેટલી પોશીસ રાખવી જોઈએ એટલી રાખી શકે નહીં. આનું પરિણામ એ આવે કે ગુન્હાઓની સંખ્યા વધે. ખુન, હુલ્લટ, ચોરી વગેરે બહુ થાય. વળી ન્યાયની કોર્ટોની વ્યવસ્થા પણ જોઈએ તેવી નહીં થવાથી લોકોને ઇન્સાફ મળે નહીં ગુન્હાઓ, કચ્છા, અને અશાન્તિ વધતી જાય, અને પ્રજા દુઃખી થાય. રાજ્ય તેમજ અધિકારી ગમે તેમ વર્તન ચલાવે. વગર ન્યાયે કોઈને કેદમાં બેસારે, કોઈની મીલકત જપ્ત કરે, કોઈનો જીવ પણ લે, આવી રીતની ધણી અવ્યવસ્થા ચાલે, અને લોકો દુઃખી થાય.

પ્રગતે સુખી કરવાની રાજ્યને માથે રહેલી આ મુખ્ય જવાબદારી યાને ફરજ સંપૂર્ણ રીતે અદાકરવામાં અંતરાય નહીં તેટલા માટે ઉપરની સુચનાઓ આપી છે. છતાં તેને અંગે કેટલીક વધારે સુચનાઓ પણ આપવા યોગ્ય છે.

રાજ્યની પ્રજામાં ઉચ્ચ-નીચ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં જાતિ-જાતિના ભેદ હોય, ધર્મના ભેદ હોય, ધંધાને અંગે ભેદ હોય—આ સર્વે તરફ રાજ્યની સમાન દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. નહીં કે એકને નારાજ કરીને, બીજાને રાજ કરવાં, અમુક કોમને વધારે માનીતી કરી બીજી કોમોને દુભાવવી, અમુકવર્ગનાં સુખ-સગવડતા વધારવાં અને બીજાંઓને બાતલ રાખવાં. આવો લિંગ ભાવ રાજ્યને રાખવો જોઈએ નહીં. રાજ્ય તો પોતાની પ્રજાનો પિતા છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

આ પ્રમાણે પ્રજા પ્રત્યે રાજ્યની સમાન દૃષ્ટિ રહે, તે વાજબી અને ઘટીત ગણાય, એટલું જ નહીં પણ તે રાજદ્વારી ધોરણને અનુસરી હોઈ યોગ્ય છે. જે રાજ્ય પોતાની રૈયતને એક સરખી રીતે પ્રીય હોય છે, તેને રૈયત દરવખત સહાયતા આપવાને તૈયાર હોય છે, એથી ઉલટું જો રાજ્ય તેની રૈયતના અમુક ભાગને જ ખુશી રાખે છે, તો બીજા પક્ષની ક્ષતરાજ્ય મેળવે છે. માટે રાજ્યોએ સુવ્યવસ્થા અને શાંતિને સારૂ અવશ્ય આવી બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. દાખલા તરીકે જો રાજ્ય અમુક કોમને બહાલી ગણી તેમાંથી માણસોને પોતાની નોકરીમાં દાખલ કરે, તો બીજી કોમો નારાજ થયા વગર રહે નહીં. માટે દરેક કોમમાંથી લાયકાત મુજબ વાજબી પ્રમાણમાં નોકરી રાખવાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવી, જેથી કચવાટ થવાનું કારણ ઉણું થાય નહીં. જો કેવળ બેદરદિષ્ટ રાખી હીંદુઓની વધારે સંખ્યા દાખલ કરી મુસલમાનોને બાતલ રાખવામાં આવે તો જરૂર મુસલમાનો નારાજ થાય, તેથી તેવા પ્રયોગો ઉપરિચિત થવા પામે નહીં તે ઉપર રાજ્યોએ પુરતું લક્ષ આપવું જોઈએ.

બીજી બાબત કર નાખતી વખતે એક કોમને બારે કરના જોગવાઈ લાવી બીજી કોમની ઉપરનાં કરનાં જોગવાઈ હલકો રાખવો એ પણ બાજબી નથી. ત્યાં પણ સમાન દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ વળી ન્યાયનાં કાગમાં પણ પ્રજા તરફ સમાનવૃત્તિ રહેવી જોઈએ, અને સરખું ધોરણ રહેવું જોઈએ. દાખલા તરીકે બ્રાહ્મણ અને મુસલમાન વચ્ચે તકરારનો દાવો હોય તેમાં પક્ષપાતની રીતીએ બ્રાહ્મણ જાણી તેના લાભમાં ઉતરવું એ અન્યાય ગણાય, એટલું જ નહીં પણ આખી મુસલમાન કોમને નારાજ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ઉણું કુર્ચું ગણાય. વળી મુસલમાન રાજ્યોએ મુસલમાન પોતાની કોમ છે એમ જાણી તેમના તરફ પક્ષપાતનું વલણ રાખવું જોઈએ નહીં. તેવી જ રીતે મિત્રો, માનીતાઓ, અને હજુરી તરફ પણ ગેરબાજબી રીતે પક્ષપાત રાખવો જોઈએ નહીં. અર્થાત નિષ્પક્ષપાત ન્યાય આપવો એ ઉત્તમ રાજ્ય વ્યવસ્થાનો મુખ્ય પાથો છે.

કેટલાંક રાજ્યોમાં સરદાર વર્ગ અને માનીતાઓ ખુલ્લી રીતે કારભારીઓને કહે છે કે;—“રાજ્ય તો રાજ્ય તેમજ અમારે માટે છે, માટે તમારી ફરજ છે કે રાજ્યમાંથી પૈસા ભેગો કરી રાજ્ય અને અમારા મોજશોખ પૂરા કરો.” ત્યાં આવી વૃત્તિ પોષાતી હોય ત્યાં પ્રજાની આખાદી અને સુખ તરફ તો ખ્યાલ કયાં રહે! હાહા અને સુસ રાજ્યોએ આવા પ્રજાના પૈસા ઉપર “તાગડખીયાં” કરનારાઓને ઉત્તેજન નહીં આપતાં જેમ અને તેમ કાણમાં રાખવા જોઈએ. અજબત સરદારો, જગીરદારો, અને ઇનામદારો, એ રાજ્યોની શોભા ગણાય છે. અને તેઓને યોગ્ય માનભોલા સાથે ઘટતે સ્થાને નીલાવવા જોઈએ. પણ તે કોઈ રીતે પ્રજાને પીડાકારક ધર્મ પડે એમ થવું જોઈએ નહીં.

હુંકામાં રાજ્યોએ સમાન દૃષ્ટિ રાખી પોતાની સર્વ પ્રજા સુખી થાય એવી રાજ્ય નીતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ. જે રાજ્યો આ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખે છે તેઓ પોતાની ગાદી ઉપર સુદૃઢ રહે

છે. તેઓને પોતાનાં રાજ્યોની સુવ્યવસ્થા માટે બહુ ચિન્તાતુર રહેવું પડતું નથી, પોતે જાતે પણ સુખી રહે છે, અને સર્વોપરિ સત્તા વાળાઓ તરફથી પણ તેમને પુરતાં માન આદર મળે છે. આવા રાજ્ય કર્તાઓને પોતાની પ્રજા તરફથી હંમેશાં શુભાશીર્વાદો મળતા રહે છે કે, “આપણું અધિરાજ ખરેખર રામચંદ્રનો અવતાર છે, તેઓની હાવા નીચે આપણે સર્વ સુખી છીએ, તે દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે અને તેમનો પરિવાર પણ તેમના જેવોજ સદાચારી અને યશસ્વી નીવડે!”

ઈતિહાસમાં અનુભવ સિદ્ધ દાખલા મળી આવે છે કે, જે રાજાઓ પૂર્ણ નિરાશિમાન હોય છે, અને જેઓ પોતાની સમસ્ત પ્રજાને સુખ આપે છે, તેઓ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી, પોતાની ગાદી ધણી વરસ સુધી ભોગવે છે, અને જેઓ તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળા હોય છે તેઓ અલ્પ આયુષ્ય ભોગવે છે અને થોડા વખત જ પોતાની ગાદી ઉપર ટકે છે.

તાને દાખલો આપણી આગળ બ્રિટિશ રાજ્યનો છે. આ સરકાર જો કે વિદેશી છે અને તેને અંગે હોંદને કેટલીક મુસીબતો ભોગવવી પડે છે, છતાં પહેલાં યદ્યપિ રાજ્યકર્તાઓની સાથે સામાન્ય રીતે સરખાવતાં બ્રિટિશ સરકાર વધારે સજાળ અને સુદૃઢ ગણી શકાય. તેનું કારણ એ છે કે તે રાજ્યનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સમસ્ત પ્રજાને સુખી કરવાનો છે. બ્રિટિશ રાજ્યની રાજ્યનીતિમાં જો કે તુટીઓ અને દોષો હશે અને તેને માટે ટીકા કરનારા પણ હશે, છતાં એકંદર વિચાર દષ્ટિથી એમ કહી શકાય કે બ્રિટિશ રાજ્યની ખરેખરી કરી શકે એવું બીજું રાજ્ય હોંદને મળતું અસંભવિત છે. ન્યાંસુધી પ્રજાની બ્રિટિશ રાજ્ય પ્રત્યેની આવી સુલાવનાનું પોપણ થાય એવી વસ્તુસ્થિતિ અમલમાં જારી રહેશે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ રાજ્ય પણ સહી સલામત છે એમ કહી એ તો વ્યાજબી છે. છતાં તેને માટે અમુક મુદ્દત આંકી

શકાય એવું બને, એમ નથી કારણ કે બ્રિટિશ રાજ્યનું બંધારણ અને નિયમો એવા વિશાળ પાયા ઉપર રચાયેલા છે કે, તેનું ઉલ્લંઘન વાને અવગણના થઈ શકે એમ નથી. ખરું જોતાં પ્રજાકીય હિત અને ધર્મોનું યથારિથત રીતે પાલન કરવાને અર્થે, તેમજ લોક લાગણીઓ અને સ્પર્ધાને માન આપવાને અર્થે સરકારને દિનપ્રતિદિન તે નિયમો સારી રીતે અમલમાં મુકવાની ફરજ પડશે.

ત્યારે વિદેશી રાજ્ય આ મહાન નિયમનું પાલન થવાથી સુદૃઢ અને આબાદ બને છે, ત્યારે દેશી રાજ્યો પ્રજાને સુખી કરવાના પવિત્ર સુત્રને વળગી રહી પોતાનાં રાજ્યો ચલાવે તો તેવીજ રીતે બધકે તેથી વધારે સારી રીતે સુદૃઢ અને આબાદ બને એ નિર્વિવાદ છે. કારણ “પ્રજાનું સુખ” એજ રાજ્યની નિતિ મુખ્ય પાથ છે. તેટલા માટે રાજ્યોએ આ નિયમ પોતે હૃદયમાં સુદૃઢ કરી, તે પ્રમાણે રાજ્ય કારભાર સુવ્યવસ્થિત પણે ચલાવવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. આ મહાન નિયમનું પાલન થવામાં બીજી રાજ્ય પ્રકરણી બાબતોના કયા અગત્યના નિયમો પ્રમાણે વ્યવસ્થા રહેવી જોઈએ તે એક પછી એક હવે વર્ણવવામાં આવશે.

રાજ્યની સુવ્યવસ્થામાં પ્રજાના જનમાલના રક્ષણ માટે પોલીસ ખાતાની પુરતી ગોઠવણ જોઈએ. તેની સાથે પ્રજાને શુદ્ધ ન્યાય મળવા સાડે ન્યાયની કેટલીક પ્રામાણિક અને કુશળ પ્રણાલિકા જોઈએ. માંદ માણસોની સારવાર થવા સાડે ધટતી જગાએ સાર દવાખાનાં ખોલવાં જોઈએ. લોકોની સુખ સગવડત વધારવાને બાંધકામ ખાતું સ્થાપવું જોઈએ. કઠંગ અને નજીવા બુના કરો કાઢી નાંખવા જોઈએ પ્રજાના સુખ સિવાયનાં બીન જરૂરી જે ખર્ચો હોય તે કમી કરવા જોઈએ. પણ ખાસ કરી પ્રજાનું હિતને માટે જે જે ખર્ચો થતા હોય, તેમાં જરૂર પડતાં વધારો થવો જોઈએ.

માસિક નોંધ

કુમારો માટે પરદેશની કેળવણી

પોતાનાં બાળકોને પરદેશમાં-વિદ્યાયત ખાતે અભ્યાસ માટે મોકલવામાં કર્શો લાભ હવે નથી એવી ભાવના રાજ્યોમાં દિનપ્રતિદિન કેળવાતી જાય છે. થોડા દિવસો પહેલાં વિજ્ઞાનમંત્રમના રાજ્યનાં ચાર બાળકોને સગીર કોર્ટે વિદ્યાયત અભ્યાસ માટે મોકલવાનો હુકમ કર્યો હતો એ હુકમ સામે મદ્રાસની હાઇકોર્ટથી મનાઈ હુકમ મેળવવા રાજ સાહેબે અરજ કરેલી અને હાલ તુરત બાળકોને વિદ્યાયત ખાતે ન મોકલવાં એવો હાઇકોર્ટે હુકમ કરેલાવ્યો છે.

વિદ્યાયતમાં અભ્યાસ માટે મોકલવાથી બાળકો ઉગાઉ થાય છે, તેઓ પાશ્ચાત્ય દેશોના-કેવળ અવશ્યો લખનેજ હીંદુસ્તાન પાછા ફરે છે અને રાજ્યસત્તા હાથમાં લીધા પછી એ અવશ્યોને પોષતા, પોતાના હાથમાં રહેલી સત્તાનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે એવા હેતુથી આવો મનાઈ હુકમ મેળવવા વિજ્ઞાનમંત્રના રાજ સાહેબે મનાઈ હુકમ મેળવ્યો હશે કે કેમ એ બે કે આપણે જાણતા નથી પણ એથીએ લાભ તો થશે. રાજ્યો પોતાના બાળકોને વિદ્યાયત ન મોકલવાની જે દલીલો કરે છે એ બેતાં આપણને સ્વાભાવિક એવી ધ્રુષ્ટા થાય છે, કે તેઓ હીંદુસ્તાનમાં પોતાના કુમારોને, આ દેશના વાતાવરણને અનુકુળ શિક્ષણ આપવા ઉત્સુક રહે. પણ કમનસીબે ઘણા હાખલાઓમાં તો એવું બને છે કે હલકી જાતના નોકરો અને આચાર્યોના હાથમાં એ બાળકોને ઉછેર-મૂકવામાં આવે છે પરિણામે ઉચ્ચ વિશેષ બગડે છે. આ તરફ રાજ સાહેબોએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને પોતાનાં બાળકોના શિક્ષણનો આંહી હોદમાં સરસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વડોદરા રાજ્ય અને બંદર સંબંધી નિર્ણય !

છાપાંઓથી એમ જણાય છે કે વડોદરા રાજ્યના બંદરોના પ્રશ્નો ઉકેલ થઈ ગયો છે અને હોદી સરકાર અને વડોદરા રાજ્ય વચ્ચે નીચેની શરતોવાળું કરારનામું થઈ ગયું છે:-

(૧) આ કરારનામાની મુદત ત્રણ વર્ષ રહેશે અને તે મુદત પુરી થયા પછી દર ત્રીજે વર્ષે તેની સમા-લાચના થશે. કરારનામાની આ મુદત દરમ્યાન તેના અર્થ સંબંધી કાંઈપણ મતભેદ ઉભો થાય તો તેનો ઉકેલ લવાદને સોંપવામાં આવશે. લવા-દનો ચુકાદો આવી ગયા પછીયે બે કોર્ટ મતભેદ એમ ને એમ ચાલુ રહેશે તો તે બાબતમાં હોદી વજીર જે કાંઈ નિર્ણય આપે તે નિર્ણય છેવટનો જણાશે.

(૨) હોદીની કુલ જહાતની આવકના દસ ટકા એટલે ૪૮ થી ૫૦ લાખ રૂપિયા હોદી સરકાર વડોદરા રાજ્યને આપશે.

(૩) વડોદરા રાજ્યમાં વપરાતાં પેત્રોલ ઉપર વડોદરા રાજ્ય જહાત લેશે અને એ રીતે રાજ્યને ૧૦ થી ૧૫ લાખ રૂપિયા મળશે.

(૪) વધુમાં વધુ મહેસુલ મેળવવા માટે કાઠીયાવાડમાં બંદરો ખીલવવાની બાબતમાં વડોદરા રાજ્ય સ્વતંત્ર રહેશે.

(૫) ગુજરાતમાં બંદરો ખીલવવાનો એકલથ્યુ હકકે હોદી સરકારને રહેશે. પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી તેને ખીલવવાનો વડોદરા રાજ્યને હકકે રહેશે નહીં.

વડોદરા રાજ્ય અને હોદી સરકાર વચ્ચે ઉપરની મતજાબનો બંદરો સંબંધી હાલ તુરત માટે કરાર થયો છે. એમ છાપાંઓ ઉપરથી જણાય છે.

વડોદરા રાજ્ય- પોતાના બંદર માટે બ્રિટિશ પોર્ટના હક ધરાવે છે અને ૧૮૬૫થી ૧૯૧૭ સુધી એ હક વડોદરા રાજ્યનું ઓખા પોર્ટ બોગવતું હતું પણ ૧૯૧૭ના કરારમાં વડોદરા રાજ્યે સામેલગીરી કરવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેની કરારી સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો હતો. પરિણામે ઓખા પોર્ટથી જે માલ વીરમગામની પેલી તરફ પોતાના મુલકમાં જતો તેના ઉપર પણ જંગાત લેવામાં આવતી હતી. આજ લગભગ ૨૦ વર્ષે એ સવાલનો નિર્ણય થયો હોય એમ લાગે છે.

વડોદરા રાજ્યે બંદરી સવાલના મતભેદને અંગે અંગે લવાદી સ્વીકારી છે. અને તે પણ ત્રણ વર્ષ જેટલી ટુંકી મુદત નાંખીને તે માની શકાય એવી વાત નથી. કારણ કે લવાદી એટલે ઝંઘડો. અને ઝંઘડામાં હંમેશાં બળવાન જ કાવે. અને સરકાર સાથે લવાદી એટલે દીર્ઘસૂતતા, એકમાંથી બીજું અને બીજામાંથી ત્રીજું, એમ મતભેદોનું વહેંચણું ચાલ્યા જ કરવાનું.

હોદની કુલ કર્ટમ્સ આવક અત્યારે લગભગ ૪૫થી ૫૦ કરોડ જેટલી છે. એમાંથી દસ ટકા વડોદરા રાજ્યને મળશે. હોદી સરકારની કર્ટમ્સ આવક વૃધવાનું કારણ ટેરીફના દરોમાં થયેલો વધારો છે. પણ ને એ દરોમાં ભવિષ્યમાં ઘટાડો થાય તો વડોદરા રાજ્યની કર્ટમ્સ આવક પણ ઘટે એવો એનો અર્થ છે. અત્યારે ઓખાબંદરની કર્ટમ્સ લગભગ ૧૮ થી ૨૦ લાખ રૂપીઆ છે એ જોતાં તરકાલ તો આ ગોઠવણુ મોહક લાગે એવી છે પરંતુ ફેરફારન થયા પછી હોદી વજરના માનસ ઉપર પણ ફેરફાર ધારામંડળની બહુમતીની અને ફેરફાર કારોબારી મંડળોની અસર નહીં થાય એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

વડોદરા રાજ્યમાં વપરાતા પેટ્રોલની જગાત વડોદરા રાજ્યને મળશે. વડોદરા રાજ્ય ગુજરાતમાં છૂટું છવાયું છે. અને બ્રિટિશ હાલમાં સાથે ગુલાયેલું છે અને આખા ગુજરાતમાં મોટર વ્યવહાર

લોકપ્રિય થતો જાય છે એટલે વડોદરા રાજ્યને પેટ્રોલની જગાતની સારી જેવી રકમ મળશે એમ આશા રહે છે. વળી પેટ્રોલની જગાત બ્રિટિશ ટેરીફના નિયમ પ્રમાણે લેવાશે એટલે દાણચોરીની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાનો પણ સંભવ નહીં રહે. પરંતુ આ રીતે સરકાર વડોદરા રાજ્યને પેટ્રોલની છૂટ આપે એ માન્ય રહી શકે એવી વાત નથી.

વધારે મહેસુલ ગેળવવા માટે કાઠીઆવાડનાં બંદરોનો વિકાસ કરવાની વડોદરા રાજ્યને છૂટ રહેશે. અર્થાત કે ઓખા અને કાઠીનારનાં બંદરોનો ને પૂરેપૂરો વિકાસ કરવામાં આવે તો સંભવ છે કે તેની આસપાસના પ્રદેશના બંદરી વેપાર ઉપર અસર થાય. ગુજરાતનાં બંદરોનો વિકાસ કરવાનો હક સરકારે રાખ્યો છે. એટલે ગુજરાતના પ્રદેશમાં વડોદરાના બંદરે ઉતરતો માલ આર્થિક રીતે પોષાઈ શકશે નહીં. વરસો પહેલાં કઠાણા બંદર ખીલવવાનો સરકારે વિચાર કર્યો હતો અને તેને માટેની પ્રાથમિક તૈયારી પણ કરી રાખી છે. એટલે હવે એ બંદરના વિકાસ ઉપર ફરી ધ્યાન આપવાનું સરકાર હાથમાં લેશે એમ લાગે છે. અને ને એમ થશે તો ગુજરાતમાં કાઠીઆવાડના કાષ્ઠપણુ બંદરનો માલ યોગ્ય રીતે તો નહીં જ પોષાઈ શકે.

વડોદરા સાથે થયેલા કરારોની છાપાંઓમાં જે મતલબ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે ખરી હોય એમ લાગતી નથી છતાં ને ખરી હોય તો અમને લાગે છે, કે ભવિષ્યમાં કદાચ એ શરતોમાંથી અનેક તકરારી સવાલો ઉભા થશે. કર્ટમ્સને લગતા સવાલોને વારંવાર લવાદી ઉપર લાઇ જવા પડશે અને ફેરફાર તંત્રને અંગે તેમાંથી અનેક રીતના નવા નવા મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થશે. એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ હોદના મતદારોનું જેઓ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હશે તેઓ વચ્ચે અને વડોદરા રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે નહીં ઈચ્છવા જોગ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત, થશે. નર્સેઝમંડળની રાગિણી દશા

શરીરમાં રાગને પ્રવેશવા ન દેવો એ કહાપણુ છે.

પણુ શરીર રોગીષ્ટ થવા માંડ્યા પછી એનો ઉપચાર કરવામાં ગફલત ન કરવી એમાં વિશેષ ડહાપણુ છે. નરેન્દ્રમંડળના અગ્રેસરોએ આ બંને બાબતમાં બેદરકારી બતાવી, અત્યારે હવે ત્યારે એ મંડળ બાણુ શય્યા ઉપર પડ્યું છે ત્યારે નરેન્દ્ર મંડળના ચાન્સેલર પતીયાલાના મહારાજાધિરાજ-અને સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના ત્રણ બીજા નરેશ સભ્યો એ માટે હવે અતિસંય જોદ દર્શાવે છે. નરેન્દ્રમંડળના કામકાજના ઇતિહાસથી જોએ મહત્તીગાર છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે, કે એ મંડળની વાર્ષિક ચુંટણીમાં કેટલી બધી હોંસાતુંસી થતી હતી? અને મહંમ જામ સાહેબ જેવા સમર્થ નરેશને પણ એ હોંસાતુંસીને અંગે કેટલું સહન કરવું પડ્યું હતું? અને અત્યારે જે રાજ સાહેબો એમ કહે છે કે એક્સપીને અભાવે નરેન્દ્રમાં રહેવું નિર્વચક છે. તે રાજ સાહેબો પૈકી ત્યારે નરેન્દ્રમંડળની ખુશી બેઠકમાં મહંમ જામ સાહેબે ફેડરેશન પરત્વે પોતાના સ્પષ્ટ વિચારો જાહેર કર્યા ત્યારે કેમ કોઇએ એ વિચારોને અનુમોદન સુદ્ધાં ન આપ્યું? અને હવે અત્યારે એક્સપીની વાતો કરવામાં આવે છે? શું એક્સપીની કીમત અત્યારે જ સમજાઈ? ગમે તેમ હોય પણુ નરેન્દ્રમંડળના ચાન્સેલર અને સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના બીજા બેત્રણ સભ્યો ધોલપુર, દેવાસ અને પન્નાએ એ મંડળમાંથી રાજનાગા આપ્યા છે. ચાન્સેલર પતીયાલાના મહારાજાએ તો લગભગ નવ વરસ ચાન્સેલર પદ ભોગવ્યું આ બધાં વરસોના અનુભવને પરિણામે પોતે આજ જાહેર કરે છે, કે નરેન્દ્રમંડળમાં રહી શકાય એવી સ્થિતિ રહી નથી. તેઓ જે કારણોસર રાજનામું આપે છે, તે કારણો અમને એક મિત્ર લખી જણાવે છે, તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

ચેમ્બર ઓફ પ્રીન્સીપલ્સથી પતીયાલાના નામદાર મહારાજા સાહેબે શા માટે રાજનામું આપ્યું તેનાં કારણો દર્શાવતો એક સરકમુલર પત્ર તેઓ નામદારશ્રીએ ચેમ્બરના મેમ્બરો તરફ મોકલ્યો છે.

તે પત્રમાં તેમના કથાવના અહેમોદનમાં નીચેનાં કારણો દર્શાવ્યાં છે.

(૧) ૧૯૩૪માં ચેમ્બર પાસે રજુ કરવાનું કંઈ કામ તૈયાર ન હોવાની ચેમ્બરની મીટીંગ બરાઈ ન હતી.

(૨) ગયા વર્ષની સેશન પણુ ઘણી મુશ્કેલીઓ ભરવામાં આવી હતી અને કોરમ પુરતી હાજરી મેળવવામાં પણુ મને જાતે ઘણી અગવડ વેડવી પડી હતી.

(૩) ગયે વર્ષે મંત્રીઓ (Ministers)ની સ્ટેન્ડીંગ કમિટી કે જે આપણા કામકાજના (Technical aspect) માં આપણને મદદ કરે છે. તેની નીમણૂક પણુ ધર્મ શરી ન હતી કારણ કે નામદાર રાજ સાહેબો એ જાગતમાં ચોક્કસ નિર્ણયપર આવો શક્યા ન હતા.

(૪) સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના સભ્યો હોય તેવા રાજ સાહેબોને પોતાને ધ્યાન આપવા જેટલી ચેમ્બરના કામકાજની અગત્યતા લાગી નહતી.

(૫) સ્ટેન્ડીંગ કમિટીની અને તેને અંગે ચેમ્બરની લાંબી નિષ્ક્રીયતા રાજાના હિતને ગંભીર નુકસાનકારક હતી.

(૬) ઇન્ટરફરેન્સ ઓફ એક્સેશનના ખરડાને લગતા પત્રવ્યવહાર (negotiations)ના મંબંધમાં એ કામ અમુક ચોક્કસ સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે. મને તો એમ લાગે છે કે આવે અણીને પ્રસંગે સામાન્ય વ્યવહાર ડહાપણના ઉપયોગથી પણુ આપણે આપણા સર્વના હિત સાધવા માટે સાથે રહેવા પ્રેરાયા હોત. પણુ તે સાથે હજુ સુધી સધાયો નથી તેમજ અગત્યના કામકાજ માટે નાણાં પણુ મેળવી શકાયાં નથી. હજુ ગયે જ વર્ષે લડતમાં આપણા પ્રધાનોના કામકાજ મંબંધમાં ખર્ચ-માટેનાં નાણાં મારા સ્ટેટમાંથી ઉછીના કાઢીને આપવાં પડ્યાં હતાં.

(૭) ઘણા સભ્યો તરફથી એ બાબતના રસને અભાવે અને બીજા કેટલાક તરફથી બેદરકારીને લાગે ચેમ્બર ઘણા વખતથી નિષ્ક્રીય થઈ ગઈ છે.

આ કારણો આપી તે નામદાર મહારાજા જણાવે છે કે “જે કે હવે પછી હું ચેમ્બરનો ચાન્સેલર નથી, છતાં પણુ આપ નામદારને ખાત્રી આપું છું

કે ભૂતકાળની માફક ભવિષ્યમાં પણ આપણા સર્વના હિતમાં સતત રસ લીધા કરીશ અને મારા ખંધુ રાજ્યોની સેવા ઉકાવવા કાયમ તત્પર રહીશ. જ્યારે ફરજનો સાદ આવશે ત્યારે હું આગળ પડવામાં અને આપ નામદારની ઈચ્છા અનુસાર અને રાજ્યોના હિત માટેની જરૂરી જવાબદારીઓ સ્વીકારવામાં પાછી પાની નહીં કરું.”

પતીયાલા મહારાજના ઉપરના શબ્દો ઉપર દીકાની કાંઈ જરૂર નથી. નરેન્દ્ર મંડળનો ઇતિહાસ જોઈ જાણે છે, તેઓ એ બધું સહેજે સમજી શકશે. ગુજરાત-કાઠીઆવાડના નરેશોનું જુદું મંડળ.

ગવર્નમેંટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટમાં લેખર અને અપર એચરમાં રાજ્યોના જુદાજુદા વિભાગ પાડી એમને પ્રતિનિધિત્વ વહેંચી આપવામાં આવ્યું છે. એમાં ગુજરાત કાઠીઆવાડના વિભાગના નરેશોની એક ટાંકા રાજકોટ ખાતે થોડા દિવસો પહેલાં મળી હતી આ સભાનું પ્રમુખ સ્થાન નાન કચ્છ મહારાજશ્રીએ લીધું હતું. આ સભાનો હેતુ ભવિષ્યમાં ફેરફાર થાય ત્યારે રાજ્યોએ તેમાં ક્યા ધોરણે જોડાવું એની વિચારણાનો હતો. આ સંબંધી સભામાં વાટાઘાટ ચલાવવામાં આવી હતી. અને સર પ્રભાકર પટેલની અધ્યક્ષ પણા નીચે પ્રધાનોની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. તથા તેના સેક્રેટરી તરીકે મી. રસાલક વીલીયમ્સને નીમવામાં આવ્યા હતા. રસાલક વીલીયમ્સને ધણું રાજ્યોનો ઘણો અનુભવ છે. તેમજ તેઓ પોતે પણ રાજ્યોમાં એમની કામગીરીથી જાણીતા છે એટલે આવી કમિટીના કામકાજથી રાજ્યોને અવરજી લાભ થશે. જે એ કમિટી નિબ્ધક રીતે કામ કરશે તો, હાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વિગતો ઉપરથી જણાય છે, કે ફેરફારને અંગે “ઇંગ્લેન્ડમાં” કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોનાં હિતનું રક્ષણ કરવા માટે એક સલાહકારક સમિતિ” નીમવાની વિચારણા કરવામાં આવી છે. એ જે સત્ય હોય તો એમાં રાજ્યોની દૃષ્ટિએ કાંઈ લાભ હોય એમ અમે માનતા નથી. સ્વાભાવિક રીતે એ માટે કાયદાશાસ્ત્રીઓની સલાહ લેવામાં

આવશે. અને કાયદાની સલાહ એ, દેશીરાજ્યોનાં સરકારની સાથેના રાજદ્વારી સંબંધને માટે હિતકારક થશે કે કેમ એ સંશય છે. વળી એથી નાણાંનો વ્યય થશે તે જુદું. એટલે એવા કાંઈ ખાડામાં ગુજરાત-કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો ન પાડે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, એમ અમને લાગે છે.

કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોનું એક જુદું મંડળ કરવાની અને તે માટે એક સેક્રેટરીએટ સ્થાપવાની અમે ઘણા વખતથી સૂચના કરતા આવ્યા છીએ. જે આ સેક્રેટરીએટ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવામાં આવે તો તેથી લાભ થશે. પણ જે ભૂતકાળની રાજસ્થાની કોર્ટની માફક એકઠીઠાની હુસાનુસીમાં પડી જશે તો એથી જે ગેરલાભ થશે તેમાંથી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ મ્મ પડશે.

એબિસીનિયા.

આખરે એબિસીનિયા પરાસ્ત થયું, અને ત્યાંના રાજકર્તા રાસતદ્વારીએ એબિસીનિયાનો ત્યાગ કર્યો છે. અને ઇંગ્લેન્ડ જઈ બ્રિટિશ સરકારનો આશ્રય સ્વીકાર્યો છે. ઇટલીના રાજ્યે એબિસીનિયાનું શહેનશાહપદ લીધું છે. એબિસીનિયાનો રાજા મી. નેયુમ કહે છે કે જેની ગેરતો અમારી સામે ઉપયોગ થવાથી અમારે હારવું પડ્યું છે ગમે તેમ હોય પણ ઇટલીએ એબિસીનિયાના સંબંધમાં જે વર્તન ચલાવ્યું છે, તે લીગ ઓફ નેશન્સની આંતરરાષ્ટ્રીયનીતિથી વિપરીત અને સ્વેચ્છાચારી છે. છતાં પણ ઇટલીની સામે લીગ ઓફ નેશન્સ ચૂપ છે, ઇટલીની લાડાઈ ખરે જોતાં તો લીગ ઓફ નેશન્સની. સામે હતી અને તેમાં લીગ પરાસ્ત થઈ છે, એની પ્રતિબ્ધા એણે ગુમાવી છે. અને અત્યારે તો ઇટલીના સૈનિક-વાદ સામે યુરોપમાં કાંઈ આંગળી ઉગી ફરી શકે એમ લાગતું નથી. એબિસીનિયાના પરાજ્ય ઉપરથી સચિત યામ છે, કે કાંઈ પણ દેશ, ખોગ દેશોની કે ખોગ રાજકીય મંડળની સહાનુભુતિ કે મદદ ઉપર આધાર રાખી પોતાની હવાતી ટકાવી શકે નહીં. એણે તો પોતાની જ શક્તિનું માપ કાઢી લેવું જોઈએ; અને એમ કરવામાં જ એની વિશેષ સ્થિતતા છે.

દેશીરાજ્યો અને મહાસભા

મહાસભાની છેલ્લી છેલ્લી બેઠકમાં, દેશીરાજ્યોની રાજનીતિ પરત્વે મહાસભાએ સીધી રીતે હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ એવી મતલબનો દુરાવ પસાર કરાવવાની પ્રવૃત્તિ આવી છે. સમગ્ર હોંદુસ્તાનના હિતાહિતમાં દેશીરાજ્યોનું હિતાહિત છે એ સ્પષ્ટ વાત છે. પરંતુ હાલના સંયોગોમાં દેશીરાજ્યોની રાજદ્વારી રીતિ બ્રિટિશ હોંદ કરતાં જુદી છે. એના બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના રાજદ્વારી સંબંધો પણ જુદા છે. હોંદી સરકાર સાથેના સંબંધો પણ એના વિશિષ્ટ પ્રકારના છે. એની યાગ્યાયોગ્યતાની પ્રશ્ન નથી પણ ને રીતિ અને સંયોગો છે તે આ છે. એટલે રાજનૈતિક સાદસથી એકદમ જો સીધી રીતે મદાસભા દેશીરાજ્યોની રાજનીતિ સામે આક્રમણ કરશે તો તેથી દેશીરાજ્યો કરતાં મહાસભા અને બ્રિટિશ હોંદની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિને વિરોધ નુકસાન થશે એમ અમે માનીએ છીએ. વળી ગમે તેટલી રીતિ-ચુસ્તતા હશે તો પણ બ્રિટિશ હોંદના રાજદ્વારી વિકાસની પાછળ દેશીરાજ્યો જેવાયા વિના રહેવાનાં નથી. જો તે વિકાસથી બ્રિટિશ હોંદને લાભ થયો હશે તો. બ્રિટિશ હોંદના અત્યાર સુધીના બંધારણે દેશીરાજ્યોને આકર્ષ્યા નથી. ફેડરેશનની ધડ-જોમ બ્રિટિશ હોંદમાં પણ બંધબેડી નથી તેમ દેશીરાજ્યો પણ તેની સંજ્ઞતા વિષે શંકાસીલ છે. આવી રીતિમાં મહાસભા જો દેશીરાજ્યોને હાલ તુરત બંધારણના પ્રશ્નથી અલગ રાખે તો તેમાં સર્વ પક્ષનું હિત છે, એમ લાગે છે. બાકી તો કાળ, કાળનું કામ કર્યાં જશે.

પોરબંદરનું એક સ્તુત્ય પગલું.

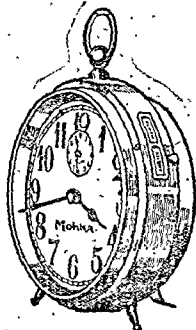
પોરબંદરના નામ મહારાજાશ્રીએ પોતાંને રાજ્ય કારોબારમાં સલાહ આપવા માટે રાજમંત્રી મંડળની સ્થાપના કરી છે. લોકશાસનની પદ્ધતિ હોંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રમાં પ્રતિષ્ઠા છે અને તે આંદોના પ્રગટાય જીવનને બંધબેસતી નથી. એ કરતાં રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની હોંદની પ્રાચીન પદ્ધતિ-મંત્રીઓની સંસ્લાહથી રાજ્ય ચલાવવાની રીત વધારે યોગ્ય છે, એવી મતલબનો અભિપ્રાય નામ પોરબંદર નરેશ વ્યક્ત કર્યો છે તે મર્મર્થ છે. એ સમયના સંસ્લાહકાર

મંત્રીઓ નિસ્વાર્થી, સત્ય કહેનારા અને સત્ય-કહેતાં રાજ્યની અકૃપા વહોરી લેવી પડે તો પણ હોંમતથી પોતાના ધર્મને વળગી રહેનારા હતા, અને એટલા માટે હોંદુસ્તાનમાં નરેશ પદ્ધતિ આટલાં બધાં વરસ સ્થાપી રહી શકી છે. 'વાડ થઈને ચીલાડાં ગળે,' એ ન્યાયે જો મંત્રીઓ જ સ્વાર્થ શ્રુતિવાળા હોય તો તેઓ રાજને સત્ય નહીં, પણ રાજની ઈચ્છાનુસાર-રાજને સચિદર-સંસ્લાહ આપે છે. પરિણામે તેઓ મંત્રીઓ મટી જઈને શુલાઓ થઈ જાય છે. એટલે પોરબંદરનું રાજ્યમંત્રી મંડળ નિસ્વાર્થપણે જો રાજકર્તાને સલાહ આપશે તો તે પ્રજાનું હિત કરશે. અને હોંદનાં દેશી રાજ્યો માટે એક અનુકરણીય દાખલો બેસાડશે.

દેશીરાજ્યોમાં ટ્રેડ ડીસ્પ્યુટ એકટની જરૂર.

પણું દેશી રાજ્યોનું લક્ષ અત્યારે ઉલોગના વિકાસ તરફ દોરાયું છે અને તેથી ત્યાં મજુરોના સુખ દુઃખનો સવાલ ઉભો થયો છે. મજુરો અને કારખાનાના માલિકો વચ્ચે વારંવાર મતભેદ અને તેને અંગે ઝઘડા બીતવન ચાલુ છે. કારખાનાઓ બંધ રહે છે. મજુરો માને છે કે અમને પ્રગણમાં જોડાઈ મળે છે, માલિકો માને છે કે અમે જોડાઈ જાણને ધણી કરીએ છીએ. એટલે નાની બાબતોમાં પણ આ બે પક્ષો વચ્ચે ટોટા ચાલુ છે. આવા મતભેદો હંમેશાં માટે દુર કરવાનો સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે બ્રિટિશ હોંદની માફક દેશી રાજ્યોમાં ટ્રેડ ડીસ્પ્યુટ એકટ, સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ કરવામાં આવે તો આવા ઝઘડાઓ ઓછા થવાની સંભવ છે. આવા પ્રકારના કોઈ કાયદામાં બંને પક્ષને માન્ય હોય એવું લવાઈનું ધોરણ ખાસ માન્ય રહેવું જોઈએ. અને લવાદ પણ જે તે રાજ્યના જ હોવા જોઈએ. તથા તેનો અભિપ્રાય બંને પક્ષે માન્ય રાખવો જોઈએ છતાં જો તેથી કોઈ પક્ષને અસંતોષ હોય તો રાજ્યની ઉપરી સત્તા પાસે તેનો છેવટનો નિર્ણય કરવાની છુટ હોવી જોઈએ. લવાદો પેઢી જેઓની નીમણૂક કરવામાં આવે તે કોઈ પક્ષના નહીં પણ તરફ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. તેમ લવાદ મંડળનો પ્રમુખ પણ એ જ ધોરણે નિર્માવો જોઈએ. આપું લવાદ મંડળ રાજ્યે નીમેણું પણ બંને પક્ષને માન્ય

મોહકા રીપીટીંગ એલાર્મ ટાઇમપીસ ગેરેન્ટી વર્ષ એક

નં. ૫૮૬

રૂ. ૮-૦-૦

રેડીયમ ડાયલનું

રૂ. ૬-૮-૦

નં ૫૮૬ ૭" x ૫ ૧/૨", ૪ ૧/૨" ડાયલ.

તારનું એડ્રેસ, 'કલેક્ટ ટાવર' }
પોસ્ટ એક્સ નંબર, ૨૧૩૩.

સચિવ મોહકા કેટલોગ મફત મંગાવો

મોહનદાસ કમળશી

મુંબઈની, પોસ્ટ એડ્રેસ પાસે, મુંબઈ.

સર્વન્ટસ ઓફ ઇંડીયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ
સર્વીસ સ્વદેશી કંપની.

મુખ્ય ડીરેક્ટરો

સર હરીશંધ ગૌર નાથ

સર. પ્રભાકર બટ્ટાણી કે. સી. બાલ. ઇ.

રાયબહાદુર ઠાકોર ચૈનચીંધજી એમ. એ., એલ.એલ. બી.

દેશી રાજ્યો સાથે નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવનારી તેમજ રાજ-મહારાજાઓના

સહાનુભૂતિને પાત્ર.

પત્ર લખી મંગાવવાથી વિગતેસર પ્રોપ્રિયેટસ મોકલવામાં આવશે. કૃપા કરી નાથને ઠેકાણે લખો.

મેનેજર, સર્વન્ટ ઓફ ઇંડીયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

(મુંબઈ બ્રાન્ચ)

૨૨૧, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ.

દેશી રાજ્ય

"DESHI RAJYA"

દેશી રાજ્યોને સગતા પ્રશ્નોના સ્વતંત્રતા દષ્ટિએ ચર્ચા કરતાં નિર્માણિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧	Federal Finance	Sir P. D. Pattani, K. C. I. E.	૧
૨	H. E. The Viceroy's Address to Princes	૫
૩	A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption	મંગેલું	૮
૪	અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો [અપૂર્ણ]	'દેશીરાજ્ય' ઓફીસ	૧૪
૫	યુજરાતનાં કરારનામાં [રિવાકાંડા એજન્સિ]	" "	૨૦
૬	રાજનીતિના સિદ્ધાંતો	" "	૩૨
૭	વિપરિત વિધાનો	એક અભ્યાસી	૩૬
૮	ભાવનગરનો ઇતિહાસ	'દેશીરાજ્ય' ઓફીસ	૩૯
૯	રાજનીતિનું શિક્ષણ	" "	૪૪
૧૦	જમીનની માલિકીનો સવાલ	સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૫૦
૧૧	વડોદરા રેલીડેન્સીની હકુમતનો વિસ્તાર	પટેલ હાથીભાઈ અમચાભાઈ	૫૫
૧૨	અ. સૌ. લેડી રમાયા પટ્ટણી	દી. બા. ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદી	૫૮
૧૩	દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નો	૬૦
૧૪	કાઠિયાવાડમાં ગોરક્ષા	નરહરિ દારકાદાસ પરીખ	૬૯
૧૫	નોંધ અને ચર્ચા	૭૫

મેન્ડર પ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર પ્રધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર પ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર પ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મોસાજી મહેતા, નાગરબાડા : નડિયાદ

તા. ૨૮-૭-૩૭

यतो धर्मस्ततो जयः

देशी राज्य

(त्रैमासिक)

वर्ष १० भु]

अप्रैल-मे-जून : १९३७

[अंक १-३

FEDERAL FINANCE

(An equitable basis)

PROPOSALS IN BRIEF

[During last year, the various meetings of the Standing Committee of Ministers of the Chamber of Princes and the General Conference of Ministers from States all over India were held in Bombay in order to discuss the various clauses of the Govt. of India Act 1935 relating to the Indian States and especially to deliberate upon the revised Draft of Instrument of Accession. In one of the above meetings, held under the chairmanship of Sir Prabhashanker Pattani, the above scheme which deals with the nature of financial relations, that should exist between the Federal Govt. and the Indian States joining the Federation, was widely circulated for the expressed—opinion and it was greatly appreciated by all concerned throughout India.

As we think it necessary that before the Indian States decide to enter into Federation this question should be definitely settled laying down clearly how the present and future financial relations between the Federal Govt. and the Indian States will be governed. With this view we publish below the above scheme which has been duly prepared by the veteran statesman Sir Prabhashanker Pattani of Bhavnager, who has got a wide and long administrative experience, for our readers.

—Editor]

The Act provides for several sources of revenue which would be available to the Federation in years, in which the present revenue resources would not be enough to meet the exigencies of deficit budgets or emergency deficits of peculiar nature. Enumeration of these sources may or may not fulfil the object contemplated for the constantly changing conditions in the country and therefore an attempt should be made to devise a system of federal finance which can make for the financial burden falling on every unit in an equitable manner. Once it is admitted that the burden should be equitable the differences of opinion and the clash between the centre and the units and between the units *inter se* ought to disappear automatically. Principles of equity are simpler and more acceptable to human instinct than provisions of enforced law. Laws when found inapplicable require amendments, repeals and substitution of other laws. Principles of equity are stabler, simpler and more honoured than legal technicalities, which have the reputation of encouraging spirit of conflict and litigation as compared with the sentiments for peace where equity rules.

The Indian States have at the Round Table Conferences, named certain taxes which alone they would accept. Broadly speaking, the Princes

have suggested that over and above the indirect taxes that they bear today they would only accept excise on tobacco and matches and corporation tax on certain conditions. Sir Akbar Hydari made a certain proposal before the J. P. Committee on behalf of all the States accepting certain taxes. (Vide question No. 8023 of the Minutes of Evidence taken before the J. P. C.) The J. P. C. have endorsed this view and have said that "the conditions of the kind mentioned are not unreasonable." (Vide J. P. C. Report para 250) The Act, however, does not seem to take any count of those proposals or of the hope inspired in the minds of the Indian Princes. They chivalrously accepted the invitation to join the federation but they would equally desire to accept the picture they were made to anticipate.

It must be admitted that the Constitutional Act cannot provide a federal finance scheme that would discriminate between the Provinces and the Indian States. The fundamental basis of the success of Federation must be that the financial arrangement should be so definitely defined as not to allow of any equivocal interpretation. The Provinces and the States must accept the principle of equitable burdens. Sir Akbar Hydari, in the event of an emergency forcing further contributions

FEDERAL FINANCE.

towards the deficit in the form of taxes, has admitted that special contributions shall be on an equitable basis. (Vide Minutes of Evidence taken before the J. P. C. question No, 8023.) If the principle of equitableness is to be accepted in the event of emergency as being the most suitable form of finding federal finance, it should be equally acceptable also for the ordinary purposes of annual budget estimates. It is therefore that the following alternative financial arrangement is suggested for what it is worth. (The proposal may be drafted in the form of clauses in the Parliamentary Act.)

(1) Keep clause No 136 of the Act and also clause No. 137. Instead of the last four lines in the first paragraph of clause 137 insert the following:—" And shall be collected by the Provinces and the States and form part of their purse."

(2) From the proviso of the clause No. 137 delete the last two lines.

(3) All direct taxes and incomes collectable in a unit shall belong to the Provinces and States and all indirect taxes—c. g. railway receipts, profits on currency, revenue of post and telegraph &c.—shall belong to the Federation.

(4) Finance being a subject of common concern, policy and legislation regarding the same shall be determined by the federal legislature. But the

administration thereof shall remain with the federating units.

(5) The incidence of taxes shall be as determined by the federal legislature, but the collection thereof will be made by the federating units and retained by them on the principle that the income that accrues in their jurisdictional areas shall remain with them.

(6) The federal budget shall be as determined by the federal legislature subject to the Governor-General's authority in relation to reserved departments and the requirements shall be made good in the first instance from the indirect federal taxes; and the deficit shall be made good by requiring the federating units to contribute a certain percentage of their entire revenue, and this charge will be the first charge on the units. The balance shall belong to the federating units and will be available for the expenditure of the units concerned.

(7) The financial needs of the federation will thus be fully met. The contributions from the units will be on an equitable basis, the incidence falling on them according to their capacity to pay. Discrimination in incidence will thus be avoided.

(8) Excise duties, corporation tax and such other taxes as will fall on industrial developments will remain

with the units, thus making industrial development independent of any interference from the centre, while proceeds of such taxes will bear an equitable charge on percentage basis for purposes of federal budget. This will avoid unfair competition between industries of one unit with industries of other units. A universal national spirit will be established and uniformity of enterprise and unity of purpose will be encouraged.

(9) The central government will not have to face any agitation or discontent of the ruled, for the collection of taxes is to be the responsibility of the Provinces whose legislatures are responsible to constituencies directly electing their representatives, and of the States who are autocratic rulers of their principalities and as such responsible for conditions in their States.

(10) The central legislature being constituted of indirectly elected representatives is not responsible to any constituencies to the same extent as the provincial legislatures are, and could not therefore be expected to be as careful in the determination of levying taxes on the ryots as the provincial legislatures would be.

Responsibility alone brings the appreciation of dangers involved in the administration of a democratic system and the chief merit of this

proposed scheme lies in the fact that the privileges of power to administer is distributed in direct relation to the responsibility of authorities to the electors.

(11) The indirectly elected representatives from the provinces will be mostly from the parties that are in power in the provinces and can therefore bring to the federal legislature the mind of the provincial councils and the same will be the case with the nominated representatives of the Indian States, and as the units are to be responsible for federal budgets they can be naturally expected to be more careful in federal expenditure than those that come directly elected, in that they have to persuade the provincial legislatures and the States—their Rulers—to accept the contributions that the respective Provinces and the States have to make. The responsibility to find the funds would conduce to economy and thrift. From this point of view the present proposal will be an automatic check on democratic expensiveness.

(12) The Governor-General will have a more peaceful life of governance, for, financial contingencies being satisfied the chances of clash with the legislature would be minimised. Financial difficulties alone create discontent and dissatisfaction in a country.

(13) Provinces retaining all the

CHAMBER of PRINCES-1937

proceeds will not find it difficult to balance their budgets. They will get their income-tax back. For example, Bengal will retain their Jute Tax. The maritime Provinces and States will retain their customs, but none will escape the contribution to the federal fisc in proportion to their total revenue which will be comprised of land revenue, local taxes as well as federal taxes.

(14) The scheme gives the Governor-General and Federal Legislature supreme authority in matters of policy and legislation and enforces on Provi-

nces and the States the obligation of giving administrative effect to them, retaining to the federation, as the final authority, the freedom of supervision and also of the interference in cases where any unit may have failed to properly carry out its obligations. Avoidance of any unnecessary interference in the autonomous sphere of the Provinces and in the internal administration of the Indian States is thus normally provided for, while there is ample guarantee for frictionless working and for the full supply of financial needs.

CHAMBER of PRINCES-1937.

H. E. The Viceroy's Address to Princes.

It gives me great pleasure to welcome Your Highnesses this morning on the first occasion on which I have had the honour to address the Chamber of Princes. I am glad to see such a large and representative attendance of Princes at this, the 14th. Session since the inauguration of this Chamber.

It is now just two years since the Chamber of Princes last met. In this interval we and the whole of the

British Empire have had to mourn the passing of a Sovereign greatly beloved, His late Majesty King George the Fifth. Many of your Highnesses had the honour of his late Majesty's personal acquaintance, and throughout his long reign he was known to all as a true and sympathetic friend of the Indian Princes, in the welfare and progress of whose Order he always took so close and personal an interest. In His Majesty King George the

Sixth I know that your Highnesses will have no less firm a friend, who in this as in many other matters will follow the high example left him by his august father. I will say no more on these subjects now, as I see that there are upon your Agenda loyal Resolutions to be moved by His Highness the Chancellor.

Since last this Chamber met, the Princely Order has suffered severe loss by the deaths of no less than six rulers. I would refer in particular first to His late Highness the Raja of Rajgarh, whose long rule of 20 years was brought to a close by his death last October. He was a beneficent ruler, whose passing will have been a source of sorrow to his people as well to the whole of his Order. Others whose deaths we deplore are Their Highnesses of Chamba, of Khairpur, of Radhanpur, the ex-Raja of Samthar, and the Maharani of Bastar, who was a member of the Representative Electorate of this Chamber. I would express on behalf of your Highnesses as well as myself our very deep sympathy with all those who have been bereaved by these deaths. To the successors to these rulers, I would express our warm congratulation on their accession and our confident hope that they will continue to maintain the high traditions of their Order, as well as to bear

worthily the heavy responsibilities which must henceforth rest upon their shoulders.

We welcome Their Highnesses of Gwalior and Cooch Behar who have been invested with their Ruling Powers since last this Chamber met and we trust that they will take an active part in the deliberations of this Chamber. The Raja of Nagod has also recently been invested with Ruling Powers on the termination of his minority and has become a member of the Representative Electorate. I would congratulate also on their recent succession His Highness the Mir of Khairpur and His Highness the Nawab of Radhanpur.

To turn now for a moment to the international field, I would refer with warm appreciation—and I feel sure that in doing so I shall be voicing the sentiments of all of Your Highnesses—to the work of Sir Seray Mal Bapna in 1935 and of Sir V. T. Krishnamacharia in 1936 as members of the Indian delegation to the League of Nations. Their reports are to be laid before Your Highnesses in the course of this Session and will, I know, be studied with the keenest interest.

My distinguished predecessor Lord Willingdon informed Your Highnesses in 1935 of the advance that had up

to that time been made in the policy of bringing all the Indian States into direct relations with the Government of India. That process has recently been completed, a fact which I trust Your Highnesses will regard as a cause for satisfaction; though I would not wish to appear in any way to minimize the reality of the debt of gratitude towards those Provincial Governments with whom they have for so long been in such close relationship which I know those Rulers naturally feel. But the change is one that is demanded alike by logic and the force of circumstances altered as they are by the advent of new constitutional conditions in India.

Your Highnesses are aware of the steps taken by me since I assumed charge of my present office, designed to assist individual rulers in reaching, at an early date a decision in regard to their attitude towards the Federation of India. I am encouraged by the communications that I have received from many quarters to believe that the discussions that have taken place with my representatives have been of assistance and have served to clarify a number of points. I can frankly tell Your Highnesses that one outcome of

those discussions has been to present in a new light to my own mind more than one aspect of this many sided problem. The substance of those discussions has now been collated and is being subjected to close examination. My strong hope is that means may be found in the not too distant future to reach conclusions satisfactory to all concerned Your Highnesses are, I know, as fully alive as I am to the importance, at the stage which we have now reached, of a very early decision as to your attitude towards the Federal Scheme. You can rely on me to continue as in the past to do all in my power to help you in reaching that decision by placing at the disposal of the Princely Order all such assistance as I properly can.

I will not longer detain Your Highnesses from proceeding with the Agenda which you have before you. In all the matters which come up for your consideration I am very confident that Your Highnesses will keep before you the true interests of your several States, the welfare of the Princely Order, and the highest good of India and of the Empire.

A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption.

[The problem of the redemption of debt of the agriculturists in India is one of the most important and complicated problems, which requires early solution at the hands of the Executive Authorities concerned. Under the Provincial Autonomy, which has come into force from 1st April 1937, the Ministry concerned in each Province, to whatever party it belongs, will also recognize the importance and necessity of the early solution of this problem and it is hoped that in outlining their policy, this problem will be one of the main items of their legislative programme.]

Having come to realize the gravity of this problem, some years back, attempts were made by the Bhavnager State to handle this problem and as an experimental measure to promulgate a scheme which may tend to relieve the agriculturists of the Bhavnager State from their indebtedness to money-lenders. In the working of the scheme it is now rejoicing to note here, at this stage, that Agriculturists' Debt Redemption Scheme, which is the result of well-directed guidance of an elderly wise man is a great success even though in the beginning those who were actually in charge of the working of the scheme were looking with diffidence as regards the success of the scheme but in the end this scheme has relieved the agricultural class of Bhavnager State to great extent. In testimony to this many inquiries have been made and are being made from different Indian States as well as British Provinces through the Revenue Commissioner, Bhavnager State for the details of the scheme.

Recently Mr. Jannadas Mehta, Ex. Mayor of Bombay who has a wide legislative experience—Central as well as Provincial—as we know, had been to Bhavnager to have a thorough and practical study of this scheme and he was satisfied to learn that this scheme is a great success. We hope that such an experiment will also be carried out in the Bombay Presidency where the scheme is likely to succeed and where the necessity of the solution of this problem is urgently demanded.

As we think that this subject requires wide publicity through Press and Platform, we give below the correspondence that passed between the President Bhavnager State Council and the Diwan of Oudh on this subject for our readers.

—Editor]

A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption.

DEWAN OF AUNDH'S LETTER

To

SIR PRABHASHANKER.

"I am enclosing herewith a copy of the vernacular draft of the Debt Redemption Bill to be introduced in the forthcoming Session of the Aundh State Representative-Assembly for your kind perusal and suggestions. I shall be highly obliged to you if you will be kind enough to send me your valued opinion and remarks on the Bill at your earliest convenience as the Session of the Assembly is to be held very soon. I am sure we shall be greatly benefited by your wise counsel and experience. I am eagerly awaiting your reply, with kind regards."

SIR PRABHASHANKER'S REPLY.

I duly received your letter dated the 6th. instant. But the federation work and my election prevented me from replying to it earlier, which I very much regret.

Before I proceed to deal in detail with the draft bill please, allow me to congratulate you on the courage and vision, you have shown in deciding on redemption. While everybody admits the gravity of the problem, few seem inclined to take any practical steps to relieve the situation and they excuse their attitude of inaction and

hesitancy, by unduly worrying about the future, which in the nature of things must to a certain extent remain uncertain. But no one, who has given the least little thought to his question will deny that any scheme aiming at the economic amelioration of these classes must envisage, and, that as a first step, removal of the burden of past debts, and you have my best congratulations on realizing the same and deciding to take steps in the direction. I wish every success will attend your noble efforts.

Coming to the draft of the Act and the bye-laws thereunder, I am naturally handicapped by my ignorance of the local conditions. No doubt, in broad features the conditions of extreme poverty and prevalent indebtedness will be much the same everywhere; yet there will be differences in the Land Revenue system, the condition of superior and inferior holders &c., &c., which have, of necessity to be taken into account, in evolving a scheme of this kind.

(1) I find that the scheme is intended to cover not only the agricultural classes, but includes, in its purview, the whole of the rural population. No doubt, besides the actual cultivators, the condition of the other classes living in the villages, and who it may be taken, are indirectly depen-

dent on agriculture, may also need amelioration. But I hope that you will give your best thoughts to the feasibility of successfully tackling the debt - problem in relation to the whole village population before deciding on this ambitious and wide-spread course of action. The advantage in tackling agriculturists' indebtedness lies in this namely that their holdings offer some security of repayment of the loan - advanced in liquidation of their debts. The other classes of the community, if they have any assets, will be of a liquid and fluctuating nature, and correspondingly, the risk of repayment will be greater, which may perhaps endanger the success of the whole experiment. But I dare say, you have duly considered the question from this aspect.

(2) Rule 1 of the bye-laws intended to provide for the exemption, from the operation of the scheme, of those debtors and creditors, who apply for such exemption and make out a case for it. This is well and good, so far as it goes. But I dare say even in the villages, there must be persons engaged in trading and similar pursuits, who may have very large and formidable outstandings arising from the very nature of their business; and it cannot be in contemplation to undertake the liquidation of such debts. If that is so, it would be conducive

to the smoother working of the scheme and avoid unnecessary hostile feeling, if transactions of such a nature are, by a specific provision, excluded from the operation of the Act, without the debtor or creditor concerned being required to apply for such exemption.

(3) Section 9 clause (v) of the Act forbids the reopening of the civil decrees passed before the date of the application of the scheme to a village or a set of villages. I am afraid this is not very sound and the exemption is provided for, without due regard to the conditions under which decrees are often obtained against the helpless indigent and ignorant Kheduts without his having had an opportunity of proving the actual amount received by him or the repayments he may have made, from time to time, on account, without obtaining credit for the same. In many cases, decrees are either passed *ex parte* or fraudulently obtained, the debt-depressed Khedut himself too often consenting to the passing of the fraudulent decree, because he dare not withhold his consent. Further, the ordinary law, under which the civil courts function, too readily lend themselves to the exploitation of the indebted agriculturists; and the courts are powerless to give any relief even in case where there is a manifest suspicion of the creditor having taken undue advantage of the Kheduts'

A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption.

indebted condition. As remarked in the course of the Committees' Report, a copy of which you have been already supplied with:—

"The Sowcar being familiar with the practice and procedure of the Court, took care to so manipulate his books of accounts and obtain from the Khedut only signed and attested bonds so perfect and flawless in a legal technical view, that the Court had no alternative left but to decree the amount sued for, unless it was to disregard and trample under foot the sanctity of the written contract, on which civilized society mainly functions...The ordinary machinery of the law was found to be totally inadequate to protect the Khedut and indeed to be helping in his further exploitation and spoliation."

Civil decrees passed under the conditions described above cannot be held to be sacrosanct and I personally venture to think that mere false sentiment should not be allowed to stand in the way of necessary righteous action, and there should be an express clause for the reopening of old decrees and examination of the transactions from the beginning. If the decrees have been fairly obtained the creditors have nothing to fear from such further scrutiny. You will have please noticed that Sec. II of the Bhavnagar State Khedut Protection

Act, which is reproduced in Appendix III of the report, empowers the Court to examine afresh the transactions, on the basis of which the decrees have been obtained. I hope this point will receive due consideration.

(4) I further notice that neither the Act nor the bye-laws provides any particular mode of taking accounts nor is it made clear whether the examining Committees will confine their investigation only to the last account stated or whether it will be incumbent upon them to examine the whole course of transactions from the beginning. As this is a very material point, I hope there will be no room for any doubt left in regard to it. The mode of taking accounts in the Bhavnagar Scheme is described in Sec. 10 of the Khedut-Protection Act referred to above.

(5) Rule 8 of the bye-laws seems to imply that where the debtor and the creditor agree to a compromise, on their own, the award of the Committee shall be in the terms of such agreements. I am afraid this permissive rule will lead to collusive agreements to the detriment of the debtor. A reference to sections 9 & 10 of the Bhavnagar Khedut Protection Act will show that an examination of the history and merits of the case from the commencement of the transactions between the parties is enjoined upon

the Court irrespective of the fact whether the creditor's claim is disputed or acquiesced in by the debtor. Such a compulsory provision is very necessary, if the debtor is not to be deprived of the full benefit of the Redemption Scheme. Similar provisions will also be found in the Deccan Agriculturists Relief Act, and, unless an act of such a nature is already in force in the State, some compulsory provision for the reopening and investigation of the past transactions will have to be included either in the Act or the bye-laws.

(6) I see it is the intention of the new legislation to supervise and regulate all future transactions which may be entered into, by the redeemed villages. Well-intentioned as such a provision is, the difficulties in its practical enforcement have, I hope, been duly and properly concerned. Such attempt to regulate the internal life of the subject, may, I am afraid, lead to undue harassment on occasions, however, vigilant and well-meaning the supervising authorities may be. I will respectfully suggest that if the redeemed classes belong to a particular class or community the same may be persuaded to adopt certain rules for regulation of expenditure on festival and funeral occasions, which are always such a fruitful source of fresh debts; and State action may

be confined to giving legislative sanction to the rules adopted by the caste or the community concerned. It is no use imposing reforms from above. One may provide the necessary conditions which will stimulate village-consciousness and facilitate the adoption of improved standards of work and living. Continued spoon-feeding and constant intervention in domestic matters of the subject may perhaps do more harm than good. The reforms which may be evolved by internal growth will be more lasting and permanent, though they may be slower in coming; one must hasten slowly in these matters.

(7) The proposed liquidation does not appear to prescribe any limit as to the amount to be paid in composition. It would not be quite safe to leave this entirely to the discretion of the investigation Committee. Some rule will have to be framed for their guidance. One must take it that the debtors to be dealt with would be mostly bankrupt; and if they have any assets left, they would consist, in the case of agriculturist debtors, of the indispensable agricultural implements and live-stock and a few utensils and articles of domestic use, which even under the ordinary Civil Law are exempt from attachment. So the creditors, if left to their own devices, could not hope to recover anything

A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption.

in cash from their insolvent debtors for a number of years; and hence they have to be prepared to accept a sum adjusted to the repaying capacity of their customers. This repaying capacity can only be determined in relation to the margin of net profits, which the debtor concerned can be expected to save up annually from his agricultural or other pursuits. And accordingly the composition amount could not in reason exceed a sum equal to the sum 8 to 10 times the amount of the annual net profits. This may be prescribed by the rules. The Bhavnagar Scheme deals exclusively with agriculturists, and the amount to be paid in composition is limited to three times the annual assessment payable by the Khedut debtor concerned, (vide Rule 6 of the Redemption Scheme). This, I believe, should also provide a fair guide for experiments elsewhere.

(8) Further I see that the amount to be determined by the Committee is to be paid in instalments spread over a number of years, the State itself being responsible for their payment as they fall due. But if it is practicable, the creditor may be given the option of accepting a lump sum, once for all, which sum would be equal to the total amount of the instalments fixed, less discount at a

fixed rate in consideration of the creditor obtaining immediate cash. This will make the settlement more acceptable to the creditors.

I am glad to know that the State is not going to be content with mere redemption, but the same is to be followed up by suitable measures, which will help to increase the income of the redeemed classes. This is an earnest, if one was wanted, of the State's sincere to do everything to make the experiment a complete success, I need hardly add, a great deal will depend upon those, who are entrusted with the execution of the Scheme and if you can get hold of the right stamp of officials who will put all their heart and soul into the work, success is ensured, inspite of any theoretical defects in the same. I sincerely desire that the Scheme will be launched in your State at the earliest opportunity. The bigger States seem to be frightened by the magnitude of the task but if a few small States lead the way in demonstrating the feasibility of Redemption the bigger States and British India itself will, I am sure, surely be induced to follow. You, Sir, in embarking on this scheme are paving the way for the bigger experiment.

Apologising for the length to which this letter is drawn, and with kind regards.

મહીકાંઠા એજન્સીમાં આવેલા અહમદનગર સંસ્થાનના રાજ્યકર્તાની, નેધપુરની ગાદી ઉપર, રાજ તરીકે પસંદગી થયા પછી અહમદનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો ઇ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

સુંખધની કાઉન્સીલના મેમ્બર ઓનરેબલ મી. વીલોખીની

તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૭ ની મીનીટ,

૧. બેઈની ઇસ્તાતુસાર, ગુજરાતમાં અહમદ નગરની ગાદી કેને સોંપતી તે બાબતને લગતા ઉપયોગી અને મુક્તવી રહેલા પ્રશ્ન ઉપર મારો મંત હું જણાવું છું. આ ફરજ બજાવવામાં જે વિલંબ થયો છે તેને માટે હું દિલગીર છું. પણ આ દીક્ર થવાનું કારણ, અમુક અંશે ખીર્મ કામનો બોલને અને અમુક અંશે, આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા અગાઉ હિંદી સરકારનો આ સંબંધીતા તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૮૪૬ નો હેલ્થો કાગળ મળતાં તેને અંગે મહીકાંઠાના અગાઉના અને અત્યારના પોલીટીકલ એજન્ટોને પૂછાવી જોવાની જાણ થયેલી જરૂરીઆત, તથા કેપ્ટન હેંગે, કેટલીક ગેરસમજણના કારણે પોતાનો જવાબ આપવામાં ગયા એપ્રિલની તા. ૨૨ મી સુધી કરેલું લંબાણ, તે છે.

૨. આ ગાદી પોતાને મળવા માટે દાવો કરનારમાં એક પક્ષ ઇરના વર્તમાન રાજ્યકર્તાનો છે અને ખીર્મે પક્ષ નેધપુરના વર્તમાન મહારાજ અને અહમદનગરના માજી રાજ્યકર્તાનો છે. પહેલો પક્ષ બે મુદ્દાઓને આધારે પોતાનો દાવો રજુ કરે છે, (૧) વારસાહકની રૂઢિએ અને (૨) તેનો પ્રતિપક્ષી મારવાડની ગાદી ઉપર દત્તક લઈ નીમાએલા હોવાથી ગુજરાતમાંનાં તેની હકુમતનાં સંસ્થાન ઉપરથી તેનો હક નિરાંદપણે રદ થઈ જાય છે અને એ સંસ્થાન આપો આપ તેના મૂળ રાજ્ય (ઇર)માં લગવા પાત્ર થાય છે. આમ બે રીતે એ પોતાનો હક સાબિત

કરવા માગે છે. બીજા પક્ષની દલીલ એ છે કે તે પોતે મારવાડની ગાદી ઉપર આવવાથી અહમદનગરના ગાદીપતિ તરીકે કાયમ રહેવાના તેના હકને કશો ખાદ આવતો નથી અને એ વાત સ્વીકારવામાં ન આવે તો પણ તેનો દાવો એવો છે કે તેના પોતાના ગમે તે એક પુત્રને એ ગાદી સોંપી જવા તે પોતે મુખત્યાર છે. એ ઉપરાંત પોતાના દાવાના ટેકામાં, પોતાના મોટા ભાઈની વિધવા રાણીએ પોતાનો મોટો દીકરો જે એ વખતે પોતાનો એકનો એક દીકરો હતો, તેને દત્તક લીધો હતો, એ વાત ઉપર પણ એ મહારાજન ઘણો ભાર મૂકે છે. અને પ્રશ્નનો આ ભાગ ખાસ ધ્યાન આપીને વિચારવો પડશે.

૩. આ પ્રશ્નને બંને પક્ષ તરફથી સારી અને સચળ રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મહીકાંઠાના આપણા માજી પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન હેંગે ઇરના હક માટે આગ્રહ પૂર્વક દલીલો કરી છે, અને તેજ રીતે મારવાડમાંના સરકારી અમલદારોએ અને ખાસ કરીને નેધપુરના માજી પોલીટીકલ એજન્ટ મી. ગ્રીયર્સ મારવાડના મહારાજ અને અહમદનગરના માજી રાજ્યકર્તાના પક્ષે દલીલો કરી છે.

૪. આ વિષય ઉપરનો પત્રવ્યવહાર ઘણો વિસ્તૃત છે, અને તેથી, જો હું આ કેસને લગતી હકીકતોનો હુંક સાર અહીં આપું અને તેની સાથે, આ ચર્ચા સાથે જે કેટલાક પક્ષો સંકળાયેલા છે તેમની ઐતિ-

સિક્ક રૂપરેખા દર્શાવું તથા તેઓ પરસ્પર કેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે તે જાણવું, તો તેનાથી સાચા અને ન્યાયી નિર્ણય ઉપર આવવાનું કદાચ વધારે સરલ બનશે. એ પૂરું કરીને પછી જે અરેખરા ખાસ મુદ્દાઓ ઉપર આ ઉપસ્થિત થયેલા વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નોના આધાર રહેલા છે એમ મને લાગે છે તે મૌલિક મુદ્દાઓનો હું ઉલ્લેખ કરીશ, અને તેની સાથે તે પ્રત્યેક મુદ્દા સંબંધે મેં બાંધેલા અભિપ્રાયો ઠીક ઠીક રાખીશ તથા જે પ્રમાણોનો મેં મુખ્યત્વે આધાર લીધો છે તે મૂળ પ્રમાણોમાં બાબુમાં હાંશીઆમાં અવતરણ આપીશ; અને ઇંદર તથા અહમદનગરનાં રાજ્યકુટુંબો વચ્ચે ના પરસ્પર સંબંધ વિશે મારે જે કહેવાનું છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય તે માટે, મારી આ નોંધ સાથે હું તેઓનાં વંશજો સામેલ રાખીશ જે, ગુજરાત અને મારવાડ + માંના આપણા પોલીટીકલ અમલદારો તરફથી આપણને મળ્યાં છે અને જે, હું માનું છું કે, મોટે ભાગે સાચાં છે.

૫. 'એનલ્સ ઓફ રાજસ્થાન' એ નામના રાજસ્થાનના ઇતિહાસના સમર્થ અને નિપુણ લેખક (કર્નલ ટોડ), જેની પ્રતિષ્ઠિત કારકિર્દિનો ઉત્તમ

ભાગ રજપુતાનામાં પસાર થયો હતો, તેની પાસેથી આપણા જાણવામાં આવે છે કે-શાહજુદીન મહમદ થોરીએ કનોજના રાઠોડ રાજવંશનો નાશ કર્યો, અને એ વંશનો છેલ્લો રાજા જેએફ ગંગાનદીમાં પડીને નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે નદીમાં ડૂબીને મરણ પામ્યો. એ બનાવો બની ગયા પછી તેના દીકરા, અથવા કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે તેના ભત્રિન, સેઓજીએ પોતાના કેટલાક ભાઈઓ સાથે (Nundore) નન્દોરના અને (Punvaras) પનવાડાને સ્થાને મારવામાં અત્યારના રાઠોડ વંશનો પાયો નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૧૬૮ આસપાસ આ બન્યું કહેવાય છે, પણ ઇ. સ. ૧૪૫૬ સુધી અત્યારનું પાટનગર અને રાજપુતાની સ્થળ જોધપુર સ્થપાયું ન હતું. સેઓજીની પછી ગાદીએ આવનારાઓમાં અજીતસિંહ સહુથી વધારે લોકપ્રિય હતો. તેને ખાર પુત્રો હતા, જેમાંના અભેસીંગ અને વખતસીંગ નામના બે દીકરાઓએ ખારોના સૈન્ય કે જે ઇતિહાસમાં ફરોઝશીઅરના ખૂનીઓ તરીકે નામીયા થયેલ છે, તેઓની ઉત્કેષણીથી અજીતસીંગનું ખૂન કર્યું હતું. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૭૩૦માં બન્યો.

* જે નિર્ણયો ઉપર હું આગે છું તેનું, મારી આ નોંધના છેલ્લા ફકરામાં મેં પુનરાવર્તન કર્યું છે.

+ જુઓ કેપ્ટન લેંગનો તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૮૪૩ નો કાગળ તથા કર્નલ સધરલેન્ડનો તા. ૧૭ મી જૂન ૧૮૪૩ નો કાગળ.

+ જેમ્સ ટર્કે જયમન્દ્ર, રજપુત ઇતિહાસમાં એક અતિ પ્રખ્યાત પાત્ર છે. આ જયમન્દ્રે ઈ. સ. ૧૧૭૭ માં આગેલ એક ક્ષત્રી જમીનનો લેખ (દાન પત્ર), એશીઆટીક રીસર્ચીઝ, વોલ્યુમ ૧૫ પૃષ્ઠ ૪૫૦ માં પ્રકટ કરવામાં આપ્યો છે. ડૉ. બર્ડ, 'મિરાતે અહમદી' નામના ગુજરાતના ઇતિહાસના એક સુવિખ્યાત ગ્રંથના પોતે કરેલા અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં જયમન્દ્રના મરણ પૂર્વાત સંબંધે આ પ્રમાણે જણાવે છે:-કનોજનો રાજા, જે હવે દિન્દુસ્થાનમાં સહુથી મોટો રાજા હતો, તેણે આ સ્વચ્છંદી કૂતરાનું વેર વાળવાની તૈયારી કરી અને સાનસો લશ્કરી હાથીઓ તથા એક લાખ (૧,૦૦,૦૦૦) ઘોડેસ્વાર લશ્કર સાથે મુસલમાન લોકોના વાખાના મુલક ઉપર હુમલાઓ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ ભાગી તેની હીલચાલની ખબર પડતાં, સુલતાન જલદીથી દિન્દુસ્થાન પાછો ફર્યો અને પોતાના મુખેદારનાં લશ્કર સાથે આવી મળ્યો. મુલતાન ઘોડીનું આ સંયુક્ત લશ્કર યુમના નદીના કાંઠા તરફ આગળ ધસ્યું, જ્યાં (Chandwar) ચાંદવાડ અને (Etowah) ઇટવા વચ્ચે તેઓને દિન્દુઓ સાથે મોટા થયો. અહીં યુદ્ધ થયું જેમાં દીન્દુઓ હાર્યા અને જયમન્દ્ર મરણ્યો. ડૉ. બર્ડ એમ કહે છે, કે આ બનાવ ૧૧૬૪ માં બન્યો એટલે કર્નલ ટોડે જે તારીખ આપી છે તેના ક્ષતિયાર વર્ષ પહેલાં.

૬. મારવાડની ગાદીએ જાપને મારીને અમેરિકામાં આવ્યો. આ વખતે સર હુલ્લખાન દીલ્હીના પાલકાદની વતી ગુજરાતનો સુબેદાર હતો. જેને પહેલાંના વર્ષમાં (ઈ. સ. ૧૭૨૬માં) ગુજરાતની ચોથ તથા સરદેશમુખીનો હક પહેલા જાણસવ પેશ્વાને આપી દેવાની ફરજ પડી હતી. અને આ બંધાના નીચે તેનો હક કુઆડવામાં આવ્યો તથા ગુજરાતના સુબેદાર તરીકે અમેરિકાને મૂકવામાં આવ્યો. ગુજરાતમાં પોતાને સોંપાયેલી હકુમતનો કબજો લેવા માટે એક મોટા લશ્કરી સંસ્થાન સાથે તે નીકળ્યો અને તે પછી થોડા વખતમાં મરાઠાઓને ગુજરાતમાંથી નસાડી મૂકવાના ઇરાદાથી તેણે પ્રખ્યાત પીલાજીરાવ ગાયકવાડને દ્વારથી ધાતકી રીતે મારતી નખાવ્યો. આમાં તેણે બુલ્લ ખાધી. તેની ધારણા ખોટી પડી. કારણ કે દામાજીરાવ ગાયકવાડે પોતાના જાપના મરણનું વેર લેવા માટે મોટું લશ્કર બેંચું કરીને ગુજરાતનાં પૂર્વ ભાગનાં ધણાં સંસ્થાનો પોતાને તાબે કરી લીધાં અને લગભગ બેધપુર સુધી કુચ કરી.” અમેરિકાને પોતાના મુલકની સહીસલામતીની ખીંક લાગવાથી, ગુજરાતને, પોતાની નીચેના માણસ રતનસીંગને સોંપી પોતે બેધપુર પાછો ફર્યો. ઈ. સ. ૧૭૩૫ માં ગુજરાતના સુબેદાર તરીકે અમેરિકાને બદલે મોગીનખાન આવ્યો. અમેરિકા નીચેના રતનસીંગ આ નવા નીમાયેલા સુબેદારની સામે થયો.

પણ છેવટે દામાજી ગાયકવાડની મદદથી મોગીનખાને તેને ગુજરાતમાંથી કાઢી મૂક્યો. અમેરિકાના મરણ પછી તેનો પુત્ર રામસીંગ મારવાડની ગાદીએ આવ્યો. તેની પછી તેના બીજા ત્રણ વારસદારોએ અનુભવે રાજ્ય કર્યું.* અને ઈ. સ. ૧૮૦૪માં મારવાડની ગાદીએ મહારાજા માનસીંગ આવ્યો. તેણે ૪૦ વર્ષ સુધી અનેક અગત્યના બનાવોથી ભરપૂર એવું કાંઈ રાજ્ય કર્યું. અને છેવટે ઈ. સ. ૧૮૪૩ ની ૫ મી સપ્ટેમ્બરે નેધરલેન્ડમાં બીજાવારસ ગુજરી ગયો.

૭. પાંચમા પેરેગ્રાફમાં જેના મરણ વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે અજીતસીંગના બે દીકરા આલુંદસીંગ અને રાયસીંગ અત્યારનું ઇડર રોડ સ્થાયી હતા. જે પ્રાંતમાં એ આવ્યું છે તેના નામ ઉપરથી આ તેઓના મૂળ વતનની ખબર પડે છે. આ પ્રાંતને નાની મારવાડ કહેવામાં આવે છે. જેમાં ઇડર ઉપરાંત અહમદનગર, મોડાસા હરસોલ અને બાથડનો સમાવેશ થાય છે.* આ બે ભાઈઓએ પહેલાંના એ પ્રદેશનો મૂળ કબજો ધરાવનારોને નસાડી મૂક્યા. અને પોતે ઇડરમાં સ્થાયી થયા. તે વિષેનો ઉલ્લેખ જૂનો આવ્યો છે. કર્નલ ટોડના ૫૧ પ્રમાણે + “આલુંદસીંગને ઇડરના સ્વતંત્ર રાજ્યના વારસ તરીકે દાક લેવામાં આવ્યો હતો. અને તેના વંશજો અત્યારે સૌથી નજીકના મારવાડની ગાદીના વારસો છે.”

+ આંટ રફનો મરાઠાનો દત્તિદાસ વાલ્ચુમ ૧ હું ૫૪ ૫૧૧ અને ૫૨૩ તેમજ રાજર્ટ આરમ્બનોટનો ૫૫, ૧૮૩૯ ની દસમી હીસેબનો તથા કેપ્ટન ક્રીડલીનો ગુજરાતના પ્રીન્સીસ અને વીક્સ સંબંધીનો ૧૮૪૫ ની. ૯ માં જેનો વિષે.

* (૧) વજતસીંગ, (૨) વજેસીંગ, (૩) ભીમસીંગ, (૪) માનસીંગ.

* ગુજરાતના પ્રીન્સીસ અને વીક્સ સંબંધી કર્નલ ક્રીડલીનો વિષે તા. ૯-૫-૧૮૪૫.

+ રાજસ્થાનનો દત્તિદાસ વૉ. ૧ હું પાનું ૭૪૩ અને ૭૪૫ એક બાબત અહીં નોંધવા જેવી છે, કે તે કે

કર્નલ ટોડે અહીં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે તે પછી પોતાનાં તેજ ગ્રંથના પાછળના ભાગમાં એક સ્થળે (૬૪૧ સંસ્થાનની મૂળ સ્થાપના વિષે) વધારે જણાવેલ વખતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. (બેધપુર રાજ્યવંશના સ્થાપક) સેઓજને ત્રણ દીકરા હતા. અને તે ત્રણમાંથી એકે ઇડરમાં પોતાની હકુમત સ્થાપી હતી. ગુજરાતની સરહદ જતા આવેલું આ નાતું સંસ્થાન પણ, એ વખતે ડાહી ભત્તના લોકોની સત્તામાં હતું. એ સંસ્થાનના કોઈ જાનના મરણને અંગે જ્યારે ત્યાં શોધનો પ્રસંગ આવ્યો હતો ત્યારે મોટા દરમિયાન તક અનુકૂળ લાગતાં એક યુવાન શોધે એ સંસ્થાનનો કબજો લીધો. એના વંશજો “હાલોન્દા રાઠોડ” તરીકે ઓળખાય છે. વૉ. ૨ ૫૪ ૧૪.

કેપ્ટન કલ્યુનસના મત પ્રમાણે ઇંડરનો રાજ ગંજીરસીંગ, ૧૭૩૧ અને ૧૭૩૬ ના સમયમાં જે ગુજરાતનો સુબેદાર હતો એ, અને નોંધપુરનો રાજ હતો એ અમેસિંગના ભાઈ આણંદસીંગનો પ્રપૈત્ર છે. આણંદસીંગ પોતાના સાહસિક ભાઈ રામસીંગની સાથે મળીને લગભગ આ સમયમાં ઇંડરનું સંસ્થાન પોતાને હસ્તક કર્યું. પોતાનાજ કીલ્લા નજીક ૧૭૪૨ માં મરાઠા સાથેની લડાઈમાં આણંદસીંગ મરાયો હતો. આ ઇંડર પ્રદેશનું મુખ્ય શહેર ઇંડરવાડા પહાડી અને જંગલી પ્રદેશ છે. અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બીલોની વસતી છે. ઝોન. માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટનના મત પ્રમાણે * “લગભગ ૧૦૦ વરસ પહેલાં નોંધપુરમાં રાજ્યકર્તા અજીતસીંગનો પાંચમી પેઢીનો વારસદાર ૧૮૨૧ માં ઇંડરનો રાજ હતો. તેના બાપદાદાએ ઇંડરનું સંસ્થાન લગભગ ૮૦ વરસ પહેલાં પોતાને હસ્તક કર્યું હતું. તે વખતે ઇંડર, નોંધપુર

રાજ્યનો એક ભાગ ગણાતું હતું. કારણ કે ઇંડરમાં પહેલાં જે એક ખીન્ને રાડોડ રાજ રાજ્ય કરતો હતો અને તેને અજીતસીંગે હાંકી કાઢ્યો હતો એ ઇંડરનો મૂળ રાજ તે વખતે ‘રાવ’ કહેવાતો હતો. અને જો કે તેના તંત્રમાં માત્ર ઇંડર અને ઉદેપુરની વચ્ચેના ટેકરાઉ પ્રદેશમાં આવેલા નાના સરખા પણ સુરક્ષિત રીતે પડેલા પ્રદેશ પુરતો જ ભાગ છે. તો પણ હજી તે ‘રાવ’ જ કહેવાય છે. તે હજી પણ ઇંડર ઉપર પોતાનો હક હોવાનો દાવો ધરાવે છે. અને ઇંડરનો રાજ જોણે કેટલોક વખત અગાઉ પોલ સર ફરી થોડો વખત માટે પોતાના કબજામાં રાખ્યું હતું તેને વારંવાર હેરાન કરે છે.”

કર્નલ માર્કિસ, જે ઘણાં વર્ષો સુધી ગુજરાતનો પોલીટીકલ એજન્ટ હતો. તેના મત પ્રમાણે “ઇંડરના રાવ દિલ્હીના આદશાહોને અથવા તેમના પ્રતિનિધિ સુબેદારોને ખંડણી આપતા. * વિક્રમ સંવત ૧૭૧૨,

* કલ્યુનસની ઈંડીનેરી અને ડીરેક્ટરી એન્ડ વેસ્ટર્ન ઇંડીયાની એપેન્ડિક્સ પાનું ૪૮, તેમજ તેજ એશીસનનું હીસ્ટોરીકલ ફેક્ટ્સ એન્ડ ધી પ્રીન્સીપલ્સ એન્ડ ઇંડીયા પાનું ૨૦૩.

+ મુંબઈના ગવર્નર તરીકે પોતાની ગુજરાતની મુસાફરી દરમિયાન મી. એલ્ફીન્સ્ટને નોંધેલી તા. ૨૮ મી. ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૧ની મીનીટ.

× ઇંડરના રાજ્યકર્તાઓ અને ગુજરાતના મુસલમાન સુબેદારો વચ્ચે જે ઝઘડાઓ થયેલા તેના પુષ્કળ પુરાવાઓ ‘મીરાતે અહમદી’ નામના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં છે. ઈ. સ. ૧૪૦૦ ની સાલમાં “એક લશ્કરે ઇંડર ઉપર ચડાઈ કરી જે વખતે નંદરખાને ઇંડર તાલે કર્યું.” ઈ. સ. ૧૪૧૧માં સુલતાન અહમદે “એક લશ્કરની સાથે ઇંડર ઉપર કબ્જ કરી. એ વખતે ઇંડરનો રાજ જે ઇંડર છોડી નાસી ગયો હતો તે પોતાનાં વર્તનથી શરમાયો અને તેણે સુલતાનને એક ખાંધી રકમની ખંડણી આપવાનું કબજ કર્યું એટલે સુલતાન તરફથી તેને માફી બક્ષવામાં આવી.” ઈ. સ. ૧૪૨૬ માં ઇંડરના રાજએ બળવો કર્યો, અને તેથી સુલતાને ફરી એક બીજાં લશ્કર સાથે ઇંડર ઉપર કબ્જ કરી. તે વખતેનો ઇંડરનો રાજ જેનું નામ ખુલ્લું હતું, તે નાસી ગયો અને થોડા દિવસો બાદ તેનું માથું કોઈ એક લાકડાં કાપનારા ક્લીઆરાએ કાપી લાવીને સુલતાન પાસે રજૂ કર્યું. સુલતાન અહમદના વારસે પણ ઈ. સ. ૧૪૪૪માં ઇંડર ઉપર ચડાઈ કરી. ઇંડરનો રાજ પ્રથમ તો નાસી ગયો પણ પાછળથી તે તાલે થતાં તેને માફી આપવામાં આવી અને તેણે સુલતાનને પોતાની દીકરી લગ્નમાં આપી. ઈ. સ. ૧૫૧૩માં ઇંડરના રાજએ ફરી વિરોધ રાજ કર્યો, જેથી ફરી એક બીજાં લશ્કર તેની સામે મોકલવામાં આવ્યું. તે વખતે “રાજને પોતાનાં વર્તન માટે પસ્તાવો થયો અને તેણે સુક્રર થયેલી ખંડણીની રકમ ભરપાઈ કરી દીધી.” ઈ. સ. ૧૫૧૪માં, ઇંડરના રાજ બીમરાવના આદીવાસ દીકરા બાયમલને, તે બીમરાવના ભાઈ અને બાયમલના કાકા રાયમલે ઇંડરમાંથી હાંકી કાઢ્યો. (આમાં ચિતોડના રાજ રામસંજને દાખ હતો) આથી સુલતાન નાખુશ થયો અને તેણે કહ્યું કે “બીમરાવ ઇંડરની આદી ઉપર રાજ્ય કરે છે તે મેં પોતે (સુલતાને) આપેલા અધિકારની રૂએ રાજ્ય કરે છે અને ઇંડરના આદીવાસ તરીકે રાયમલની નીમણુંક કરવાની કોઈ સત્તા (ચિતોડના રાજ) રામસંજને નથી.” આથી

ઇ. સ. ૧૧૫૫-૫૬ ની સાલમાં ગુજરાતના સુબેદાર મુરાદખાને ઇંદરમાં રાજકુટુંબમાં ચાલતા કુટુંબ કલહનો લાલ લઈને ઇંદરના છેલ્લા રાવને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. અને રાજ્યવહીવટ એક દેસાઈને સોંપ્યો. આણંદસોંગ અને રાયસોંગે ઇંદરનો કબજો સંવત ૧૭૭૫, ઇ. સ. ૧૭૧૮-૧૯ માં લીધો. કેટલાક એમ જણાવે છે કે ઇંદર પોતાના કબજામાં લેવા માટે દીલ્હીના બાદશાહ તરફથી ફરમાન મેળવીને તે ફરમાન અનુસાર તેમણે ઇંદરનો કબજો લીધો હતો. પણ વધારે બનવા બેગ એ લાગે છે કે એ વખતની દેશની પરિસ્થિતિ અને સંબંધો એવાં હતાં કે જે ભેતોં અનુકૂળ તકનો લાલ લઈ પોતાનો ભાઈ અબેસિંગ જે, તે વખતે મારવાડનો મહારાજ અને તે સાથે ગુજરાતનો સુબેદાર હતા તેની સહાયથી ઇંદર પોતાને સ્વાધીન કરી લેવા તેઓ પ્રેરાયા. * હમથાના અમદાવાદના કલેક્ટર સર આર. આરબુથ નોટ (Sir R. Arbuthnot) ના મત પ્રમાણે "ઇંદર મૂળ એક જુનાં રજપુત કુટુંબનું રાજ્ય

હતું અને એ કુટુંબના ઇંદરના રાજ્યકર્તાઓ 'રાવ' કહેવાતા હતા. આ કુટુંબના રાજ્યકર્તાઓને ગુજરાતના રાજાઓએ જીતી લીધા હતા, અથવા એટલું તો નિર્વિવાહ છે કે કોઈ પણ પ્રકારે તેઓ ગુજરાતના રાજાઓને આધીન હતા અને પાછળથી ન્યારે ગુજરાત એક સુબેદારની હકુમત નીચે દીલ્હીની શહેનશાહતને એક પ્રાન્ત બની ગયું ત્યારે ઇંદરનું રાજ્ય દીલ્હી શહેનશાહની હકુમત નીચે આવ્યું. દીલ્હીની હકુમત નીચે ઇંદરના રાજ્યકર્તાઓ સાધારણ રીતે 'ઇંદરના જમીનદાર' કહેવાતા. એ રાજ્યકર્તાઓ દીલ્હી શહેનશાહતને હંમેશાં વશ બની ચાલતા ન હતા પણ વારંવાર તેના શાસનની સામે થતા. આવા અવિનિત બળવાખોર જમીનદારોને વશ રાખવાના આશયથી ગુજરાતના મુક્તતાન અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૨૬ માં ઇંદરથી લગભગ ૧૬ માઈલની છેટે અહમદનગરનો કીલ્સો + બાંધ્યો હતો.

આણંદસોંગે પોતાના ભાઈ અબેસોંગની મદદથી અથવા તો તેની આડકતરી અનુમતિથી ઇંદરના

અહમદનગરના જમીનદાર નિઝામ વલ્લ મુલકને એવો હુકમ આપવામાં આવ્યો કે તેણે રાયમલને ઇંદરમાંથી હાંકી કાઢવો અને એ પ્રદેશ લાયમલને સોંપી દેવો. સુલતાનનાં લશ્કર સામે રાયમલે ઈ. સ. ૧૫૧૭ની સાલ સુધી યુદ્ધ આદ્ય રાખ્યું, જે દરમિયાન કોઈવાર તે જીતે તો કોઈવાર હારે તો એમ વારાફરતી બન્યા કનૈડ હવું, સુલતાને "ગુજરાત પ્રાન્તનો એક ચતુર્થીશ જેટલો ભાગ જે તે વખતે રજપુતો, ગરાસીયાઓ અને કાળી વગેરે લોકોની માલિકીમાં વહેંચાયેલો હતો તે પ્રદેશ ઉપર જાતી મૂકી તેથી તે લોકો દેશમાં સર્વત્ર તોફાન મચાવવા લાગ્યા" અને તેને અગે ઇ. સ. ૧૫૪૫ માં ગુજરાતમાં મોટો બળબળાટ નાચ્યો. ઇંદર પણ આમાં સામેલ હતું. ઇ. સ. ૧૫૭૩માં ઇંદરના જમીનદાર રાય નારાયણે તોફાન મચાવ્યું અને તેથી દિલ્હીના બાદશાહના ગુજરાતના સુબેદાર ખાન અલીઝ કોકાએ તેના સામે ચડાઈ કરી અને ઈ. સ. ૧૫૭૬ માં બાદશાહી લશ્કરનાં યેસુમાર નાથ સામે ન ટકી શકતાં નિરપાય બની રામનારાય હુંગરોમાં બર ઈ ગયો પણ છેવટે બાદશાહી લશ્કરને યુદ્ધ આપવા માટે તે બહાર આવ્યો અને એ યુદ્ધમાં તેણે હાર ખાધી. એજ વખતે ઇંદર પણ જીતાયું. જુઓ ડૉ. બર્ડને 'મિરાતે અહમદી'નો અનુવાદ પાનાં ૧૨૧, ૧૩૩, ૧૯૫, ૨૨૨, ૨૬૬, ૩૨૫, અને ૩૪૩.

* કનૈસ માઈલસોને કિલ્સોટીકલ રજ્ઞ્ય આફ ધી ફ્રેમીસી આફ ઇંદર, બાગ્ગે રેકર્ડ્ઝ, ઇંદર રાજ્ય કુટુંબની ઐતિહાસિક રૂપરેખા.

+ હિજરી વર્ષ ૮૩૦, ઈ. સ. ૧૪૨૬ માં ગુજરાતના રાજા અહમદશાહે ફરી એક લશ્કર લઈ ઇંદર ઉપર ચડાઈ કરી જે વખતે ઇંદરનો રાજા ઇંદર છાદીને નારી ગયો. અહમદશાહે તેની પાછળ પહોંચી મૂલકમાં કુચ કરી અને ત્યાં 'સાબરમતી' નામથી એળખાતી નદીના કાંઠા ઉપર ઇંદરથી ૬૪ કોસ દૂર અહમદનગર શહેર બાંધ્યું; અને તેના ફરતો એક પરધરને મજબુત કિલ્લો બાંધીને ત્યાં મુકામ નાંખવાનું નક્કી કર્યું ડૉ. બર્ડને 'મિરાતે અહમદી' નો અનુવાદ, પાનું ૧૯૦.

રાવને હાંકી કાઢ્યા અને ઇડર, અહમદનગર, હરસોલ, બાયડ, અને મોડાસા, એ પ્રમણીઓ કબજે કર્યા." * કેટલક કીલીના મત પ્રમાણે "અત્યારના ઇડર રાજ્યની સ્થાપના લેધપુરના રાજા સુવિખ્યાત અજીતસીંગના દીકરા આણંદસીંગ અને રાયસીંગ કરી હતી. અજીતસીંગનો મોટો દીકરો અભેસીંગ દીલ્હીમાં બાદશાહની રાજ્યકચેરીમાં રહેતો હતો. ત્યાં તેને જે લલચાવનારાં પ્રલોભનો યતાવવામાં આવ્યાં તેની સામે તે ટકી શક્યો નહોતો અને લાલચને વશ થઈ શુજરાતની સુબેદારી મેળવવાના લોકભયી તેણે પોતાના ન્હાના ભાઈ બખ્તસીંગને લલચાવવાને પોતાના પક્ષમાં લીધો. અને નાંગોરનો પ્રપત્તિવાન પ્રદેશ તેને ઈનામ તરીકે આપીને પોતાના બાપ અજીતસીંગનું તેની પાસે ખૂન કરાવ્યું. આવી રીતે પોતાના ખીળ દીકરા બખ્તસીંગને હાથે લેધપુરના મહારાજા અજીતસીંગનું ખૂન થયું. આનંદસીંગ અને રાયસીંગ એ બે ભાઈઓને જવાઈ તરીકે જે આપવાનું અભેસીંગે કરાવ્યું તેનાથી એ બે ભાઈઓને સંતોષ થયો નહોતો અને તેથી તેઓ બન્ને મારવાડ છોડીને આવ્યા ગયા અને પ્રથમ આશુ તરફ ગયા. છેવટ અભેસીંગ સાથે તેઓને સમાધાન થયું અને કેટલાક મહાલોનું + અનેક ઇડર રાજ્ય તેમને જવાઈ તરીકે મળ્યું.

ઈડરની માલેકી રેવર જાતના રજપુતોની હતી, પણ તેમની પાસેથી ઇડરનો કબજો પડાવી લેવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૩૭ માં આણંદસીંગની પરવાનગીથી ઇડરના કસબાતીઓએ એ રેવર રજપુતોના

એક ગામ ઉપર જમી મૂકી તેથી તેઓ ઉસ્કેરાયા, અને એ વખતે ઇડરનાં બધાં પ્રાપ્ત લશ્કરને લઈને રાયસીંગે બોરસદ પાસે મરાઠાઓ સામે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હતો, એટલે તેની ગેરહાજરીના લાભ લઈને એ રેવર રજપુતોએ ઇડર પાછું પોતાને કબજે કરી લીધું. આ સમાચાર માંભળતાં રાયસીંગે ઉતાવળે પાછો આવ્યો અને ધણી ત્રિશધને અન્ને હુમલો કરીને ઇડર પાછું સર કર્યું. * કેટલક લેન્ગના મત પ્રમાણે ઇડરના વર્તમાન રાજ્યવંશી ઇડર આજથી (૧૮૪૫ થી) ૧૧૫ વર્ષ પહેલાં (લગભગ ઇ. સ. ૧૭૩૦-૩૧ માં) સર કર્યું, તે પહેલાં ધણી સૈન્યો સુધી તે, લેધપુરથી એક તદ્દન જુદું જ સંસ્થાન હતું.

જે કે તે વખતે પણ તે, તેરમા સૈકાના લગભગ મધ્યભાગમાં કનોજમાંથી હાંકી કઢાયેલ રાહડ વંશની જ એક શાખાના રજપુતોના હાથમાં હતું. મુસલમાનોએ વરતુતઃ એ પ્રથમના માલેકા પાસેથી ઇડર છતી લીધું હતું અને બ્યારે અભેસીંગે લેધપુરના મહારાજા પોતાના પિતા અજીતસીંગને મરાવી નાંખ્યો તેના બદલ દિલ્હીના શહેનશાહ તરફથી અહમદાબાદની સુબેદારી મળી ત્યારે ઇડર પણ તેને આપવામાં આવ્યું, પરંતુ મુસલમાનોએ ઇડર ઉપર પોતાની સત્તા સરખી રીતે પૂરેપૂરી કદી જમાવી નહતી, અને અભેસીંગને તો મરાઠાઓના હુમલાને અંગે એટલી બધી ઉતાવળે પોતાની રાજધાની લેધપુર તરફ પાછું આવવું રહેવું પડ્યું હતું કે ઇડર ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવાનો અવકાશ જ મળ્યો નહોતો. આ વખતે

* સર આર. આરજુથનોટનો મુંબઈ ગવર્મેન્ટ ઉપરનો તારિખ ૧૦મી ડિસેમ્બર ૧૮૩૬ નો કાગળ.

+ ઇડર, અહમદનગર, મોડાસા, બાયડ, હરસોલ, પ્રાન્તીજ અને વીંઝપુર.

* આ હકીકત અત્યંત મહત્વની છે કારણ કે આણંદસીંગ અને રાયસીંગ એ બે ભાઈઓને અભેસીંગ દ્વારા ઇડર મળ્યું હતું એવી જે કલ્પના કરવામાં આવે છે તેથી એ તદ્દન વિરુદ્ધ લાય છે. વળી કર્નલ ટોડે જે કાગળનો લેખક આવ્યો છે તે ઇ. સ. ૧૭૮૨ના કાગળ ઉપરથી. એ વાત તો હવે નિઃશંક બની ગઈ છે, કે અભેસીંગનો કબજો, પોતે પિતૃહત્યા કરીને જે પોતાના વંશ સ્થાપ્યો હતો તે વંશનાં પોતાનાં અંગત સંતાનો સિવાય વારસાના પરંપરામાં બીજા કોઈને રહેવા ન દેવાનો હતો અને એ કાગળમાં જેને 'જવતો બટકી નવા' દેવાનો નથી એવા એ માણસ તરીકે આણંદસીંગનું નામ આપેલું છે. જુઓ 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' વોલ્યુમ, ૨ પાનું ૧૩૮. એ મુજબ કાગળ એવેન્ટીકસમાં મળેશે.

અભેસીંગના બે નાનાભાઈ (આણંદસીંગ અને રાયસીંગ) પિતૃધાતી અભેસીંગ પોતાને પણ મરાવી નાંખવા પ્રયત્ન કરે એવા બયથીx જોધપુરમાંથી નાંસી ગયા અને અમુક અંશે, ઈડર ઉપર પોતાના ભાઈ અભેસીંગનો હક હતો તેના જોરથી અને અમુક અંશે પોતાના બાહુબળથી ઈડરમાં પોતાની હકુમત સ્થાપી. અને ત્યારથી એ હકુમત એના વંશજોના હાથમાં ઉત્તરોત્તર આજમુધી ચાલી આવી છે, પણ (એ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે) જોધપુરના તાબાના રાજ્ય તરીકે કદી પણ નહિ". કેપ્ટન લેન્ગે આપેલા આ વૃતાંતને એકંદર ધણીખરી બાબતમાં જોધપુરના વર્તમાન મહારાજા તખ્તસિંહ ટેકા આપે છે, અને જ્યાં તેમનું પોતાનું અંગત હિત સંકળાયેલું ન હોય ત્યાં એના વંશના ઇતિહાસને લગતી દરેક બાબતમાં

તખ્તસિંહની માહેતી પ્રમાણ્યૂત છે. તે જણાવે છે કે, "સંવત્ ૧૭૮૧, ઈ. સ. ૧૭૨૪-૨૫ની સાલમાં, ઈડર અહમદનગર, અને મોડાસા ઈડરીઆ રાઠોડોના કબજામાં હતાં અને તેનો મુખ્ય પુરૂષ 'રાવ' કહેવાતો અને 'રાવ' ના પદ સાથે તે વરિષ્ઠ સત્તા ભોગવતો હતો. તે સાલમાં, જોધપુરના મહારાજા અજીતસીંગના બે દીકરા આણંદસીંગ અને રાયસીંગ જોધપુર છોડી ઈડર અને શીરાહી તરફ ઉતરી આવ્યા. એ વખતનો ઈડરનો રાવ બહુ સાધારણ ચારિત્રવાળો માણસ હતો. ગુજરાતની સુબેદારી દિલ્હીના શહેનશાહ તરફથી અભેસીંગને એનાયત કરવામાં આવી હતી, અને એ સંભોગોમાં પ્રખવર્ગ તરફથી ટેકા મળતાં આણંદસીંગ તથા રાયસીંગે ઉપર જણાવેલાં સ્થાનો કબજે કર્યાં. સંપૂર્ણ.

ગુજરાતનાં કરારનામા

રૈવાડાંકા એજન્સિ

(અનુસંધાન પુ. ૯ પ. ૬૧)

[રાજપીપલા ચાલુ]

ત્યાર પછી થોડા મહીને રામસીંધજી પડ્યા, ને પ્રતાપસીંધ ગાદીએ બેઠા. માજી રાજાના ભાઈ ન્હારસીંધે ગાદી લેવાનો દાવો કર્યો, એવા સંજયથી કે રામસીંધની રાણીએ, એ છોકરા લેવાતો લાક ગાદીએ બેસાડ્યો છે. ચાર વર્ષ રાજ્યમાં બજેડાની ગરબડ ચાલી અને સને ૧૮૧૫ માં ગાયકવાડે લશ્કર

રાજ્યમાં મોકલ્યું, ત્યારે એવું હતું કે ગાયકવાડે ચણેલો ખર્ચ વળી જાય ત્યાં સુધી અમલ કરવો, અને ન્હારસીંધ તથા પ્રતાપસીંધે પોતાની તકરાર તપાસ ઉપર સોંપવી. ગાયકવાડ મથ્યા પણ રાજ્યનો કંઈ બંદોબસ્ત કરી શક્યા નહી, તેથી વડોદરાના રૈસીડે-ટે સને ૧૮૧૬ માં તપાસ કરવાનું માથે લીધું.

x કેપ્ટન લેન્ગને ગવર્મેન્ટ ઉપરનો તા. ૨૦ મી જુન ૧૮૪૫નો હાગળ.

અને તે તપાસથી નહારસીંધને દાવો સાબીત કર્યો, અને ગાયકવાડે એ મંજુર રાખ્યો, પણ નહારસીંધ આંધળા હતા તેથી કારભાર સલાવવા અશક્ત હતા તેથી તેના વડીલ પુત્ર વેરીસાલને તા. ૧૫ મી નવેમ્બર સને ૧૮૨૧ ને રાજ રાજ્ય સોંપ્યું, અને ગાયકવાડે જેમ મહીકાંઠા અને કાઠિયાવાડનો કાશુ મુકી દીધો તે પ્રમાણે રાજપોપલા ઉપરથી પણ હાથ ઊઠાવી ઇંગ્રેજ સરકારને સોંપ્યું. અંગ્રેજ સરકાર, ગાયકવાડ અને વેરીસાલના નામનાં માંથીનાં મહેરનામાં થયાં, અને વેરીસાલજી પાસેથી દસ્તાવેજ લખી લીધો કે તેને તથા તેની પછીના ગાદીએ બેસનારાએ અંગ્રેજ સરકારની સલાહ પ્રમાણે વર્તવું, અને તેજ વખતે ધોરીશ સરકાર મારફતે ગાયકવાડ સરકારને આપવાની રૂ. ૬૫૦૦૧ એટલે કંપની રૂ. ૫૬૭૨૧-૨-૯ ખંડણીના, દર વર્ષે આપવાના કર્યા, અને સુરજકુવર તથા પ્રતાપસીંધે ગાદી ઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો, માટે રૂ. ૮૪૦૦ નું સાક્ષીયાણું આપવાનું કરાવ્યું. રાજ અને અંગ્રેજ સરકાર બેઠે બીજે કરાર તા. ૨૬ મી નવેમ્બર સને ૧૮૨૬ નો થયો તેમાં બંને વચ્ચેના સંબંધ બતાવેલો છે.

વેરીસાલ નહાની ઉમરનો હતો, તેથી અંગ્રેજ સરકારે રાજ્ય, કરજમાં બહુ કુબેલું હતું. એટલે રાજ્યનો થોડાં વર્ષ કારભાર પોતાના હાથમાં રાખ્યો; કરજનો આંકડો નીચે લાગે, કાપકુપ કરી આણી મૂક્યો અને તે વસુલ કરવા માટે અંગ્રેજ સરકારની ખાલિધરીથી રાજ્યમાંના ફળદ્રુપ ભાગ ઈંગ્લેન્ડે આપ્યા. વેરીસાલને સને ૧૮૩૭ માં, લામક ઉમર થયે રાજ્ય સોંપ્યું, પણ રાજ્ય ઉપર સને ૧૮૫૦ સુધી દેખરેખ રાખી હતી, તે ત્યાર પછી કહાડી નાખી.

સને ૧૮૫૨ માં અંગ્રેજ સરકારની મારફતે, ગાયકવાડ અને રાજ વચ્ચે બંદોબસ્ત થયો અને તેથી કેટલાંએક ગાંઠોમાં ગાયકવાડ અને રાજ એ

બંનેનો ભાગ હતો તે પાછાં આપી, લુતી તકરાર માંડી વાળી અને રૂ. ૧૩૩૫૧ એટલે કંપની રૂ. ૧૧૬૫૦-૫-૭ દર વર્ષે આપવાના કરી, રાજપોપલાના રાજ્યનો કેટલીએક જગત ઉધરાવવાનો હક્ક કબ્જ થયો. તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૫૬ માં હોદી સરકારે કરાવ્યું કે રાજપોપલાએ ગુજરાતની બીલ પલટનના વર્ષો વર્ષ રૂ. ૨૦,૦૦૦ આપવા * વેરીસાલે સને ૧૮૬૦ માં પોતાના કુંવર ગંભીરસીંધને ગાદીએ બેસાડી પોતાના હાથમાં કારભાર * રાખ્યો. ગંભીરસીંધને દત્તક લેવાનો હક્ક સનંદ પ્રમાણે મળેલો છે. એના બે પુત્ર છવસીંધ અને નરપતસીંધ.

રાજપોપલાનું ક્ષેત્રફલ ૪૫૦૦ ચોરસમાઈલનું છે, અને ઉપજ રૂ. ૨૭૫૦૦૦ ની છે. (કરાર થયા તે અરસામાં)

દેવઘઠઆરેયા—એ અસલ ચહુવાણુ રજપુતના વંશના છે. ને અસલ પાવાધઠમાં રાજ્ય કરતા હતા. અને મુસલમાન લોકોની છતથી બીલ લોકોમાં આવી સંતાઈ રહેલું પડ્યું હતું. તેના મુળ પુરુષ પ્રતાપસીંધના વડીલ કુંવરનો વંશ છોટા ઉદેપુરમાં રાજ્ય કરે છે. સને ૧૮૦૩ માં એ રાજ્ય બેઠે અંગ્રેજ સરકારને સંબંધ થયો કેમકે તે વખતે ગુજરાતમાંનો સીંધીયાનો મુલક અંગ્રેજ લશ્કરે લીધો, તે વખતે આરીયામાં જસવતસીંધ રાજ હતા. તે રાજની ચાલ ઘણી દોસ્તીવાળી માલમ પડયાથી અને તેણે સારી ચાકરી બગવેલી તે ઉપરથી સરંજે અંગ્રજ ગામના તહનામાંની ૧૦ મી કલમથી તેઓ અંગ્રેજ સરકારના રક્ષણને લાયકના છે એવું કરાવ્યું.

જસવતસીંધ પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર ગંગાદાસ ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્યમાં મરાઠા લોકોના લશ્કરે દેશ ઉજ્જડ કર્યો પણ ખંડણી બેસાડી શક્યો નહીં. તેની સત્તા એક બ્રાહ્મણ કારભારીએ લઈ લીધી તેણે લશ્કર રાખી આસપાસના મુલકમાં સને ૧૮૧૯ સુધી હુટકાટ કર્યા કરી, ત્યારે અંગ્રેજ

* એ રકમ સને ૧૮૬૫ માં માફ થઈ છે.

* સને ૧૮૬૭માં કારભાર છુટ્યો અને સને ૧૮૬૮ના ઓગષ્ટમાં પડયા.

સરકારને વચ્ચે પડવાની સીકારસ થઈ તેથી બંદોબસ્ત થયો. અને દેશમાંથી લુલ્લમ નીકળી ગયો, x એજ વર્ષમાં હાલોલ, કાલોલ, અને દાહોદના પ્રગણામાંથી ખારીયાના રાજાઓએ ધણાએક વર્ષ થયાં કેટલાએક કર ઉધરાવતા ગયેલા તે પેટે અંગ્રેજ સરકારના વચ્ચે પડવાથી દર વર્ષે રૂ. ૪૭૫૦ એટલે કંપની રૂ. ૪૧૪૪—૧૫—૧ લેવાના કરી માંડી વાળ્યા અને તે તા. ૧૨મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૦ ને રાજ તહનાનું ચવાથી સીધીયાના પંચમહાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આપવાથી લુણાવાડાની ખંડણી-માંથી અંગ્રેજ સરકાર રાજને ભરે છે. સને ૧૮૨૪ માં આશ્રપને પેટે અંગ્રેજ સરકારે ખારીયા સંસ્થાન ઉપર રૂ. ૧૨,૦૦૦ની ખંડણી ખેસાડી. એ ખંડણી, જેમ સંસ્થાનની સ્થિતિ સારી થાય તેમ વધારવાની હતી પણ સને ૧૮૪૯ના વર્ષમાં નક્કી આંકડો રૂ. ૧૨,૦૦૦ નો એટલે કંપની રૂ. ૯૩૩૬—૪—૦નો કાયમ થયો. સને ૧૮૨૪ માં સ્થાનિક લશ્કરના ખર્ચ પેટે ખંડણી ઉપરાંત રૂ. ૬,૦૦૦ વર્ષો વર્ષ આપવાના હયાં હતા, પણ તે વખતે એવાજ ઠરાવ પાસેના રાજા કુંગરપુર અને વાંસવાડા નેડે થયેલા હતા તે પ્રમાણે અમલમાં આવ્યો નથી, અને સને ૧૮૨૬ માં તે રદ કરેલો છે.

ગંગાદાસ સને ૧૮૧૯ આગષ્ટમાં પડયા ત્યારે પૃથીરાજના જન્મ થનાં પહેલાં તેની રાણીએ એ છોકરા ખોળે લીધેલા હતા. તેમાંના એકને ભીમસીંહ કારભારીએ ગાદીએ ખેસાડ્યો હતો, પણ તેને પાછળથી ઉઠાડી ખરા વારસ પૃથીરાજને ગાદી આપી. રાજને કરજ ધણું થઈ ગયું હતું પણ અંગ્રેજ સરકારની બાહિધરીઓથી ધીમે ધીમે તે વાળવાની ગોઠવણ

કરવામાં આવી અને રાજ લાયક ઉમરનો થયો ત્યારે અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ બંધ પડી. એ રાજની પછી ફેણુઆરી સને ૧૮૬૪માં તેનો આઠ વર્ષનો કુંવર માનસીંધ ગાદીએ બેઠો.†

ખારીયાનું ક્ષેત્રફલ ૧,૬૦૦ ચોરસ મૈલનું છે. અને ઉપજ રૂ. ૭૫૦૦૦ ની છે. (કરાર થયા તે અરસામાં)

છોટાઉદેપુર અથવા મોહન—ખારીયાની ગાદીવાળાના મુળ પુરૂષના મોટા પુત્રની ઓલાદમાં એ છે, એ રાજ્ય ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે, સને ૧૮૨૦માં છોટાઉદેપુરનો રાજ્ય કાજ સંબંધી કાણુ મહીકાંકાનાં ખીર્જા રાજ્યોની સાથે અંગ્રેજ સરકારને આપી દીધો છે કે નહી, આ બાબતનો વંધો પડવાથી સને ૧૮૨૨ માં કરાર થયો, તેથી ગાયકવાડે પોતાનો અખત્યાર આપી દીધો અને એ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારને તાલે થયું. અને બાહિધરી સાથે વર્ષો વર્ષ રૂ. ૧૦,૫૦૦ એટલે કંપની રૂ. ૮,૭૬૯-૧૩-૪ ની ખંડણી ગાયકવાડને આપે છે.

એ કરાર રાજ પૃથીરાજની નેડે થયો હતો. તેની પછી ગુમાનસીંધ રાજ થયા અને તેમની પછી તેમનો ભત્રીજો જીતસીંધ* હાલનો રાજા ગાદી નશીન થયો. જીતસીંધ, મોતીસીંગના દીકરા છે.

આ રાજ્યનું ક્ષેત્ર ફલ ૩૦૦૦ ચોરસ મૈલનું છે, અને ઉપજ રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ ની છે.

લુણાવાડા—આ રાજ્ય-નેડે અંગ્રેજ સરકારનો પ્રથમ સંબંધ સને ૧૮૦૩ માં ત્યારે અંગ્રેજ લશ્કરે ગુજરાતમાંના સીધીયાનો મુલક લીધો તે વખતે થયો. રાજને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી આશરો આપવાની જમીની આપવામાં આવી હતી અને તહનાનું થયું તેથી અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપવાનું તેણે કણુલ

x એ બંદોબસ્તની નકલો મળી રાહતી નથી.

† માનસીંધ ન્હાની ઉમરનો હતો, તેથી તેની મા તખતકુંવરબાના હાથમાં રાજ્યકારભાર હતો. મગર જંમજી કરીને એક ખવાસની બદ સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી સને ૧૮૬૬ થી અંગ્રેજ સરકારની જમી જેડી અને એ રાજને અમદાવાદમાં બહુવા મોકલવામાં આવ્યા.

* એના કુંવર ૧ મોતીસીંધ, ૨ અંદ્રસીંધ, ૩ ઇદ્રસીંધ અને ૩ છદાકા. રાજને સીકારનો શોખ મણો હતો.

કાપું, પણ લોડ કોર્નવેલેસે જે નવી રાજ્ય પ્રકરણી પેદાશિ વરતાવી તેથી એ તહનામું રદ થઈ ગયું.

તે દિવસથી લુણાવાડા જેડે સને ૧૮૧૨ સુધી થોડો સેજ સાજ સંબંધ આલ્યો, તે સમયે ગાયકવાડની ખંડણી વર્ષે દાહડે રૂ. ૭,૦૦૧ આપવાનો કરાર થયો, તેમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ ઓછા થયા. પીંઢારી લાડાઈ પછી, સને ૧૮૧૬માં સીંધીયા અને રાજા કુતેસીંધ સાથે બંદોબસ્ત થયો, તેથી સીંધીયાની ખંડણીના બાબતારાઈ રૂ. ૧૨૦૦૦ એટલે કંપની રૂ. ૧૦,૬૫૩-૬-૧૧ વર્ષે દાહડે આપવાની જમીનગીરી આપી. તે એવી શરતથી કે સીંધીયાએ સીંધો અથવા આડો દરખાસ્તના કારભારમાં હાથ ધાવવો નહીં. સીંધીયાની સાથે તા. ૧૧ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૦૩ તહનામું થયું તેની રૂએ એ ખંડણી હાલ અંગ્રેજ સરકારને ત્યાં બારાય છે.

લુણાવાડા; વાડાશીનોરના બાબતે રૂ. ૨,૩૦૦ આપે છે, અને પંચમહાલના ગોધરા પ્રગણામાંથી સરકારી રૂ. ૭૩૩ તેને મળે છે. એ આંકડો સને ૧૮૫૧ માં નકી થયો હતો પણ તે વખતે સીંધીયા અને લુણાવાડા વચ્ચે કંઈ રીતસર કરાવ થઈ ચુક્યો નહોતો.

કુતેસીંધની પછી દલપતસીંધ થયા તે દલપતસીંધને કુતેસીંધની વિધવાએ દત્તક લીધો હતો. તેની પછી સને ૧૮૫૨માં નદલેલસીંધ થયો. તે દુરનો પીતરાઈ હતો, અને સરકાર તરફથી નિમવામાં આવ્યો હતો.

એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફલ ૧,૭૩૬ ચોર મૈલ છે અને ઉપજ રૂ. ૪૨,૦૦૦ ની છે. (કરાર થયા તે અરસામાં)

સોંધ—એ રાજ્ય જેડે સને ૧૮૦૩ માં તહનામું થયું હતું. પણ લોડ કોર્નવેલીસને, રજપુત રાજાઓ જેડે દોસ્તી બાંધવાનો વિરુદ્ધ પક્ષ હોવાથી પાછળથી

તે તહનામું રદ થયું હતું. એક તહનામું સીંધીયા અને લુણાવાડા વચ્ચે થયું તેમાં સોંધના રાજા પણ સામેલ હતા અને રૂ. ૭૦૦૦ એટલે કંપની રૂ. ૬૧૦૮-૫-૫ ની ખંડણી સીંધીયાને આપવાની થઈ, એવી શરતથી કે, તેણે રાજ્યની ખટપટમાં હાથ ધાલવો નહી. હાલ એ ખંડણી, સીંધીયા જેડે એક તહનામું તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૦ નું થયું તે ઉપરથી અંગ્રેજ સરકારને ત્યાં બારાય છે.

પંચમહાલના ઝાલોદ પ્રગણાના ગોરાડુ ગામમાંથી સોંધને શાલમશાહી રૂપીયા ૫૦ એટલે કંપની રૂ. ૩૮-૮-૭ ચોથના મળે છે. એ આંકડો સને ૧૮૪૮ માં રેવાકાંઠાના પોલીટિકલ એજન્ટ અને રેવાડના આસી-રંટે મળી કરાવ્યો હતો, પણ તેનું વિગતસર લખાણ નહોતું. સર જૉન માલકમે સને ૧૮૧૬ માં રૂપીયા ૩૦-૮-૮ કંપની સરપાવના સોંધને કરી આપ્યા છે.

સોંધનું ક્ષેત્રફલ ૬૦૦ ચોરસ મૈલનું છે. અને ઉપજ રૂ. ૨૨૦૦૦ ની છે. હાલ રાજ્યકર્તા રાજા ભવાનસીંધ છે. તેને પ્રજા નથી.

વાડાશીનોર—શેહેરખાંન બાબતેના નાનો છાકરો સરદાર મહમદખાનના વંશના એ નવાજ છે, ને તેના વડીલ પક્ષ કાઠીયાવાડમાં જુનાગઢના નવાજ છે. વાડાશીનોર અને વીરપુરમાં મહમદખાંન પછી તેમના શાહનજા જમીનતખાંન થયા અને તેમની પછી તેમના બેટા સલાજતખાંન થયા, ને તે સને ૧૮૨૦ ના મે મહીનામાં મરણ પામ્યા ત્યારે તેમના કાકાના બેટા અખીદખાંન ગાદીએ બેઠા. વીરપુરનાં કેટલાએક ગામે ઉપર લુણાવાડાના ધણા દાવા હતાં, તેથી ધણા વર્ષ જમીમાં આલ્યું હતું.

વાડાશીનોર, પેશવા અને ગાયકવાડ એ બંનેને ખંડણી આપતું થયું. મહીકાંઠોના સામાન્ય બંદોબસ્ત

+ એ સને ૧૮૬૭ ના જુન માસમાં ૫૬યા, એમની રાણી સોતીકુંવરબાએ પીતરાઈમાંથી વખતસીંધ આશરે ૭ વર્ગને સરકારમાં રૂ. ૧૦૦૦૦૦ નજરણો આપવો કબુલ કરી દત્તક લીધા, તે સંવત ૧૯૨૩ ના આશો શુદ્ધ ૧૦ (રવિવાર) ને સૌજ ગાદીનશીન થયા, એ ન્હાની ઉમરના છે. માટે અંગ્રેજ સરકારની જમી છે ને રાજા અમદાવાદમાં બસે છે.

થયો તેથી ગાયકવાડની ખંડણીના રૂ. ૪૦૦૦ નકી થયા હતા તેના હાલ કાપી નાખતાં કંપની રૂ. ૩૬૦૧-૨-૭ થયા છે. ત્યારે પેશવાઈ હક્ક, અંગ્રેજી રાજ્યના હાથમાં આવ્યો ત્યારે વાડાશીતોર રાજદ્વારી હદમાં આવ્યું. એ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારને રૂ. ૧૧૬૭૮-૪-૬ ની ખંડણી ભરે છે. સને ૧૮૨૨ માં અખીદખાનને ખસેડીને તેના ભાઈ એલખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો, તે ડીસેમ્બર સને ૧૮૨૧ માં ગત થયો, ત્યારે તેમની પછી હાલના આખી જોરાવરખાન ગાદીએ ચડ્યા છે તેમને એક મનાવરખાન કરીને ૨૩ વર્ષનો શાહેખમદા છે.

વાડાશીતોરની ઉપજ રૂ. ૬૦૦૦૦ ની છે અને ક્ષેત્રફલ ૪૦૦ ચોરસમૈલનું છે. સને ૧૮૨૦ માં આખી જેડે બોલી થઈ તેથી અંગ્રેજી અશીલુ આખતના કાયદા એ રાજ્યમાં દાખલ થયા છે; આખીને ખેડા જિલ્લામાં નીચે પ્રમાણે તોડાગીરાસ મહે છે.

નીચે લખેલા લીસ્ટથી કયા સરદારો કેટલી ખંડણી ભરે છે તે જણાશે.

સરદારનું નામ	તાલુકાનું નામ અથવા રહેઠાણ.	ઉપજ	ખંડણી	કાને ભરે છે.
હાકીર પર્વતસીંધજી ...	કડાણુ...	રૂપિયા ૮૦૦૦	રૂપિયા	સોંથના કુટાયા કંઈ ખંડણી ભરતા નથી.
હાકીર પ્રતાપસીંધજી ...	શંજેલી...	૨૫૦૦	“ખારીયા.”
રાણા ભારતસીંધ ...	ધર...	૩૦૦૦	૫૦૦	ઉદેપુરના રાજાને
રાણા શરદારસીંધ ...	ભાદરવા...	૩૩૦૦૦	૧૬૦૭૬	ગાયકવાડ સરદાર.
ખારીયા હડીસીંધ ...	ઉમેડા...	૪૦૦૦૦	૫૦૦૦	
હાકીર બાપુસાહેબ ...	વજરીયા...	૨૦૦૦૦	૫૦૦૭	
રાણા રાવસીંધજી ...	માંડવા...	૧૫૦૦૦	૨૨૧૫	
રાણા કુશલા બાના ...	શનોર...	૧૨૦૦૦	૧૫૭૮	
હાકીર ભીમસીંધજી ...	નથવાડી...	૫૦૦૦	૧૬૬૧	
હાકીર ...	પલાશની...	૩૦૦૦	૨૧૩૧	
ચાવડા નારસીંધ અને કુબેર બાવા	ભીલોડીયા...	૭૦૦૦	૨૪૨૬	
દાયમાજી તામીયા ...	ઉચાદ...	૩૨૦૦	૮૮૩	
રોકડા લુડા બાવા વીંગેરે ...	નણગાંમ...	૨૦૦૦	૧૨૬૪	
દાયમા જીતા બાવા ...	વાશાણુ વીરપુર...	૩૦૦૦	૪૩૨	
રોકડા કાલુ બાવા ...	વાશાણુ શીવાડા...	૪૫૦૦	૧૧૫૨	
ગોરી દાદા બાવા ...	ચુડેશર...	૧૦૦૦	૩૧૧	
દાયમા બાધર બાવા ...	રેધણુ...	૧૦૦૦	૪૬૧	

* મેહેવાશી—એ પાહાડ વચ્ચેની ખીણમાં વસનારા લોકો.

ગુજરાતનાં કશરનામા

સરદારનું નામ	તાલુકાનું નામ અથવા રહેઠાણ.	ઉપજ	ખંડણી	કાને ભરે છે.
હકરાણી કુલખા ...	મોટી કાંનશાલી ...	૬૦૦	૧૨૬	
ગોરીમોટા બાવા અને રસુલભાઈ ...	નાની કાંનશાલી ...	૪૦૦	૧૨૭	
એબન એબન ...	છરાલ ...	૪૦૦	૭૭	
ચુવાણ સરદાર ખાન ...	અલવા ...	૫૦૦	૬૭	
કાલુબાવા સરદારખાન ...	વીરમ પુરા ...	૫૦૦	૧૦૩	
ગોરી ખુશાલબાવા અને ઉમેદ ...	નવીયા ...	૨૫૦	૩૭	
ચુવાણ સરદારખાન ...	અગર ...	૩૫૦૦	૧૮૬	
કાલુબાવા જોશીગણવા ...	વોહોરા ...	૨૫૦૦	૮૫૨	
ચુવાણ કાલુબાવા ...	ધામશીયા ...	૫૦૦	૧૩૩	
ચુવાણ છતાબાવા ...	શામલીયા ...	૨૦૦	૫૭	
રોહાડ જિમેદબાવા ...	દુધપુર ...	૩૦૦	૩૫	
રોહાડ રાવશીધ ...	ઝોરાગલા ...	૧૦૦૦	૬૫	
રોહાડ છતાબાવા ...	ખીહોરા ...	૨૦૦	૫૧	
ચાવડા અમેશીંગ વિગેરે ...	રામપરા ...	૨૫૦	૧૪૨૨	
પટેલ ન્હાના વિગેરે ...	ગરોલ ...	૫૦	૩૦	
ખાનઝાદા નંતુખાન ...	પાંકું ...	૫૦૦૦	૪૫૦૬	
રાવલ રાવશીધ ...	છાલીયાર ...	૫૦૦૦	૩૪૦૧	
ખારીયા નાહારશીધ ...	શીહોર ...	૧૨૦૦૦	૪૮૦૧	
પટેલ રાએછ નલમ વિગેરે ...	મેલવી ...	૨૦૦૦	૧૫૦૧	
ખારીયા જરાભાઈ વિગેરે ...	કનોરા ...	૨૨૦૦	૧૬૦૧	
રાણા ગુલાબશીધ વગેરે ...	ધોધયા ...	૧૮૦૦	૧૫૦૧	
રોહાડ રાવશીધ ...	છટવાડ ...	૧૨૦૦	૬૨૬	
રાવલ નયુભાઈ વિગેરે ...	ધરી...ગિનું ...	૧૫૦૦	૬૫૧	
ખગી ગરબા વિગેરે ...	કાલોહું મોકાપ ...	૨૦૦	૧૨૫	
ખારીયા છતાબાઈ વિગેરે ...	અમરાપોર ...	૩૫૦	૨૦૧	
(માલકીની તકરાર ચાલે છે)	લીટર ગોડા ...	૬૦૦	૨૦૧	
ખગી રતન અલુ વિગેરે ...	જેશર ...	૩૦૦	૧૫૧	
ખગી હરીભાઈ વિગેરે ...	કલોહું કશલાનું ...	૬૦	૬૫	
બાઈ શુરબા વિગેરે ...	કરનાલી મોટી ...	૨૦૦	૧૦૧	
રાવલ સુરશીધ ...	રાજપોર ...	૨૦૦	૫૧	
ખારીયા કુમેરશીધ વિગેરે ...	કરનાલી માહાલ ...	૨૫૦	૮૫	
ખારીયા બેચરભાઈ ...	જુમખા ...	૨૦૦	૫૧	
રાવલ ઉમેદભાઈ વિગેરે ...	વખતાપુર ...	૨૫૦	૧૫૧	
ખારીયા શાહેઅશીંગ વિગેરે ...	નાહારા ...	૧૨૫	૨૫	
ખગી જનું જેકરણ વિગેરે ...	ગોતરડી ...	૬૦૦	૪૨૫	
જાબા વારધનાથ વિગેરે ...	અનંધડ ...	૧૬૦૦	૧૭૪૭	
સરદારશીધ અને ગણપતરાવ ...	રાયકા ...	૧૫૦૦	૫૭૫૬	
પટેલ મીકા પુત્ર વિગેરે ...	દોડડા ...	૨૦૦૦	૧૧૦૪૨	
નાથખાન નજરખાં ...	પાનતલાવડી ...	૪૦૦૦	૨૦૦	રાજખીપલાના રાજને

ગાયકવાડ સરકાર.

ટીપ-ઉપજ અને ખંડણીના રૂપિયા શીદારાઈ સમજવા કંપની રૂ. ૧૦૦ તે શીદારાઈ રૂ. ૧૧૪-૬-૭ બરાબર ચાલે છે.

કરોરો

ઓફીસીએટીંગ ફર્સ્ટ આસિસ્ટન્ટ પોલીસીકલ કમીશ્નર
અને વડોદરાના રેસીડન્ટ એ. રીમીગટન તરફથી નીચે
લખેલા સંસ્થાનીઓને તેમના તાબામાં આવેથી

લખેલો પત્ર તા. ૩૭ એપ્રિલ સને ૧૮૪૦

માહારાવલ ગુમાનસીંગજી ઉદેપુરના
,, પૃથિરાયજી દેવગઢખારીયાના
મહારાજા કૃતેહસીંગજી લુણાવાડાના
રાણા ભવાનીસીંગજી, સીંચના
હકાર જલમસીંગજી ભાદરવાના
,, સરદારસીંગ વાંકાનેરના
મહારાજા વેરીસાલજી રાજપીપલાના

જે

વડોદરાના રેસીડન્ટ પત્ર તા. ૧૧મી માર્ચ સને
૧૮૪૦નું આવ્યું, તેમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે તમને હું
લખી જણાવું છું કે તે સાહેબની જાણમાં આવ્યું છે
કે રત્નાગીરી જીલ્લાની અંગ્રેજ રૈયતનો એક સખશ
વડોદરામાં રહેતો હતો તે મરણ પામ્યો અને તેની
પાછળ તેની સ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સતી થઈ હતી.
પણ ગાયકવાડ સરકારે તેને અટકાવવાનો કંઈ બંદોબસ્ત
કર્યો નહોતો તેથી તે ખોટું છે એવું ખતાવીને એક પત્ર
પોલીસીકલ કમીશ્નર સાહેબે ગાયકવાડ સરકારને લખ્યો
છે, તેમાં સૂચના કરી છે કે ખૂબ જોર કરીને અંગ્રેજ
સરકારે પોતાના રાજ્યમાંથી એ દુષ્ટ ચાલ બંધ પાડે
છે તેથી ગાયકવાડ સરકારે પણ તેવા બંદોબસ્ત કરવો.
તેના ઉત્તરમાં ગાયકવાડ સરકારે તે સાહેબને જાણવું
છે કે રેસીડન્ટ સાહેબના ફરમાવ્યા પ્રમાણે બંદોબસ્ત
કરવામાં આવ્યો છે, અને તે વાત મુંબઈ સરકારને
લખી જણાવ્યાથી સરકારે ખુશી થઈ જાહેર કર્યું છે
કે સતીનો દુષ્ટ ચાલ બંધ કરવા જેવું બીજું સાઈ
કૃત્ય કાંઈજ નથી. તે ઉપરથી મને જણાય છે કે
તમારા રાજ્યમાં એ બાબત વિશે તેવોજ બંદોબસ્ત
કરવાની તજવીજ કરવી એ સાઈ છે. અને એ બાબત
જલદીથી નીકળી જાય એવી અંગ્રેજ સરકારની કાળજી

છે માટે વિચાર કરી મહેરબાની કરી તમારે મારા
ઉપર ઉત્તર વાળવો.

એ. રીમીગટન
ઓફી. ફ. આ. પો. કમીશ્નર

માહારાવલ ગુમાનસીંગજી તરફથી ચૈત્ર વદ ૫ સંવત
૧૮૯૬નો રીમીગટન સાહેબને પત્ર
તા. ૩૭ એપ્રિલ સને ૧૮૪૦ના પત્રનો મજકુર
સતી બંધ કરવા બાબતનો લખી જણાવ્યા બાદ
માહારાવલે આ પ્રમાણે લખી જણાવેલું:-સતી બંધ
કરવા બાબત તમે લખેલું તે ઉપર ખુબ વિચાર
કર્યા પછી તે પત્રમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે મારા રાજ્યમાં
તે બંધ કરવાનો હુકમ હું જરૂર કરીશ—ઉદેપુર.

મહાર.

માહારાવલ પૃથિરાયજી, દેવગઢખારીયાના તરફથી
ચૈત્ર વદ ૧૧ સંવત ૧૮૯૬
સતી બંધ કરવા વિશે આપનું પત્ર આવ્યું તે
ઉપર ખુબ વિચાર કર્યો છે અને અમારા રાજ્ય અને
ગામેમાં તે બંધ કરવા બાબત હુકમ હું લખીશ.

મહાર.

માહારાજા કૃતેહસીંગજી લુણાવાડાના તરફથી
ચૈત્ર સુદ ૧૫ સંવત ૧૮૯૬
સતી કાઢી નાખવા બાબત આપનું લખેલું જાહેર
થયું તે ઉપર વિચાર કરી, લોકોને ખબર પડવા માટે
પરગણામાં હુકમ માફક ઢંઢેરા પીટાવ્યા છે અને તે
બાબત વિશેષ ચોડ્ય બંદોબસ્ત પણ કરવામાં આવશે.

મહાર.

રાણા ભવાનીસીંગજી, સોંધના તરફથી તા. ૧૨મી
મે સને ૧૮૪૦

સતી કાઠી નાખવાની આજ્ઞા ઉપર અમારું ધ્યાન
પહોંચ્યાથી તે ઉપર સારી પેઠે વિચાર કર્યો છે તે
હવે પછી સતી ન થવા દેવાનો બંદોબસ્ત કરીશું.

મહોદર.

કાકિર જલમસીંગ ભાદરવાના તરફથી
ચૈત્ર સુદ ૭. સંવત. ૧૮૯૬

સતી બંધ કરવા આજ્ઞા સાહેબે અમારું ધ્યાન
પેચ્યું, તેથી સરકારની મરજી પ્રમાણે અમારા મુલકમાં
તે બંધ કરવામાં આવશે.

જલમસીંગ

કાકિર સરદારસીંગ વાંકાનેરના તરફથી
વૈશાખ સુદ ૭ સંવત ૧૮૯૬

સતી બંધ કરવા વિશેનો મજકુર લખી જણાવ્યો
છે તે ઉપર અમે સારો વિચાર કર્યો છે અને અમારા
રાજ્યમાં એ ચાલ બંધ કરાવીશું અને તે આજ્ઞા
વિશેષ યોગ્ય બંદોબસ્ત પણ કરવામાં આવશે.

સરદારસીંગ

મહારાણા વેરીસાલજી રાજપીપલાની, તરફથી
વૈશાખ સુદ ૮ સંવત ૧૮૯૬

તમારા પત્રનો મજકુર જે સતી બંધ કરવા
આજ્ઞાનો છે, તે જાણી મને બહુ ખુશી ઉત્પન્ન થઈ
છે અને અમારા રાજ્યના ગામોમાં તે બંધ કરવા
આજ્ઞા ધરીત બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

મહોદર.

શ્રી; માલસાજાંત.

આનંદરાવ ગાયકવાડ સેના ખામખેલ સમશેર બહાદુર
રાજ્યદના રાણા કુંવર પ્રતાપસીંગને આપેલા પરવાનો

સલામખાદ—તમારા ખાપ રાજ્યદના રાણા
રામસીંગ ખરાખર સારી રીતે ચાલતા નથી તેથી ઘણા
શીસાદ ચાપ છે. અને તમોને ગાદી જવાની દહેશત
રહે છે. તે ઉપર વિચાર કરી સરકારની નજરમાં
એમ આવે છે કે રાજ્યકારભાર કરવાને ગાદીએ
ખેસાડી, તમને એકલાને રાજ્ય સોંપવું. એવું નક્કી
થયા ઉપરથી આ પરવાનો તમને આપવામાં આવ્યો
છે. તમારા ખાપ રામસીંગ ખરાખર ચાલતા
માણસ છે અને ખરાખર લોકોની સલાહ પ્રમાણે ચાલી
રાજ્યનું ઉધું વાળવા બેઠા છે. માટે તમોને અમલ
કરવાનો કારભાર આપેલો છે. તોપણ તમારે તમારા
પિતા રામસીંગને નામે બધું કામકાજ કરવું અને
ખતપત્રો ઉપર સહી શિક્કો કરવો. તમારે બધું કામ
કરસનદાસ ખજીની મારફત લેવું અને તેને પૂછ્યા
વિના કોઈ પણ સરકારી કામ તમારે કરવું નહીં. તેમ
વળી તમારે એવો વહીવટ કરવો કે રૈયત ઉપર કંઈ
લુલ્લમ અને દુઃખ પડે નહીં. અને સરકારના હુકમમાં
રહેવું તથા ચાલુ કરાર પ્રમાણે સરકારના હક્ક દાવા
હોય તે આપ્યા જવા.

તમારા રાજ્યનું મધરાજ નારાયણનું દેવું નીકળવું
હોય તે તમારે પતાવવું.

મોઘદીન જમાદાર રાજ્યનું કલ્યાણ ધ્યાનપૂર્વક છે.
માટે તમારા રાજ્યની નોકરીમાં તેના ઉપર તેવોજ
ભાવ રાખવો અને સંરક્ષણ કરવું.

તમારા ખાપને માટે ખર્ચનો તમે બંદોબસ્ત કરશો
અને મોઘાં શીતુર ન ચાપ એવા ઉપાય લઈ
અટકાવ કરશો.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તમારે ચાલ્યા કરવું. રાજ્ય
કારભારમાં કસુર કરવાથી તમારું સાઈં ચનાર નથી
એ ઉપર વિચાર કરી સરકારના લખવા પ્રમાણે
ચાલવું જોઈ સરકાર તરફથી તમને કંઈ ખોટી
દરકત નહીં, અને પોતાના તરફથી ન્યાયપક્ષને

અનુસરી સરકારે નામદાર કંપનીના તરફથી મી. કર્નાકને જમીન ફરાવ્યા છે.

માગસર વદ ૮ સંવત ૧૮૬૬, ૨૨મી મોહોરમ બીજરી એટલે તા. ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૧૬. આ ગોઠવણ પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારે જમીન યવાની કબુલત આપી હતી પણ રામસીંગના પડવાથી સનંદ ઉપર અંગ્રેજ સરકારની સહી થઈ નથી.

રાજપીપલાના મહારાણા વેરીસાલજી તથા નામદાર કંપની તરફથી વડોદરાના રેસીડેન્ટ જેમ્સ વિલીઅમ્સ વચ્ચે થયેલો બંદોબસ્ત

રાજપીપ-
હોદ્દાર.

મારી ચારજ છે જે,

ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી મહારાજ રાજ્ય મહારે સ્વાધીન થયું છે. પણ મહારી ખાતી છે કે અંગ્રેજ સરકારની મદદ વિના રાજ્યનો બંદોબસ્ત મહારાથી નાર નથી તે માટે હું ને મહારા પિતા બંને જણુ .જી ખુશીથી નામદાર કંપનીની સલાહ પ્રમાણે મારા શિના બંદોબસ્તમાં દરેક બાબત પ્રમાણે ચાલવાને રાજી છીએ.

સંવત ૧૮૭૮ આસો સુદ ૧૫ ૧૧મી અક્ટોબર ૧૮૨૧

(સહી) રાજપીપ

રાજપીપલાના રાજ મહારાણા વેરીસાલજીએ સરકારને ખત લખી આપ્યું સુ. નાદોદ ફાગણ સુદ દશમ સંવત ૧૮૭૬, તા. ૨૦.

ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૨૩.

મતલબ

અમારી રાજ ખુશીથી અમે ગાયકવાડ સરકારને વડોદરા મુકામે વરસો વરસ જમાબંદી તથા ઘાસ દાણાના વર્ષ ૧) ના રૂ. ૬૫૦૦૧) અંકે પાંસેઃ હજારને એક ભરવાના કબુલ કરેલા છે.

ફેદના ચાણાના ત્રણ ગામો—૧, ફેદ, ૨, જેહુર ૩, કોટરા તથા જકાત (નાંકાની) તથા પાંચ દુમાળાના ગામો, વરકાવી, પોષિયા વાંસણા, અર્ધોભાગ કોકલપોર અને ભાલોદની પાસેનું કુંડ, તથા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી જે વર્ષો વર્ષ સીરપાવ અમને મલતો હતો તે અને કસમો ભરણુ—એ સઘળું જતાં બાકીના રૂ. ૬૫૦૦૧ પાંસેઃ હજાર એક નક્કી કર્યા છે. તે આપવાના હતા પોષ, ફાગણ, ચૈત્ર, તથા વૈશાખના કર્યા છે. આ પ્રમાણે વંશપરેપરા કંપની સરકારના મધ્યસ્થે એ રૂ. અમારે ભર્યા જવા. અને તેમાં ફેર પડશે નહી. ઉપર કહેલા તાલુકા બાબત જે ખરી ખોટી તકરાર નીકળે તે નામદાર કંપનીના વિચાર પર રાખવી અને તેઓ ફેંસલો કરશે તેથી અમે નારાજ થઇશું નહી. અને આ લખતથી કોઈ દહાડો ફરનાર નથી. આ અમે લખી આપ્યું સહી છે.

રાજપીપલાના રાજ વેરીસાલજીએ રાણી સુરજ કુંવરબાને આપદાતો લેખ કરી આપેલો તે. મુકામ નાદોદ ફાગણ સુદ ૧૦ સં. ૧૮૭૬, તા. ૨૦

ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૨૩

સુરજકુંવરબાને મહારાણા વેરીસાલજી રાજપીપ-લાના રાજ્યએ આ લખી આપ્યું છે. પ્રખ્યાત ગાયકવાડ મહારાજ અને નામદાર બીટીશ સરકારે ન્યાય કરી અમારું રાજ્ય, ફરાવી આપ્યું છે અને તેઓની કૃપાથી અમેને સઘળી ઈજ્જત આપી છે માટે તમારા ઉપર, પ્રતાપશીળ ઉપર અને તમારાં માણસો તુણસો ઉપર અમે મહીને દહાડે સાતશે. રૂ. ની બક્ષીસ આપવાનું કર્યું છે એટલે વરચના રૂ. ૮૪૦૦) અંકે આઠ હજાર ચારસો. તેની વીગત; તમારા ખાનગી ખરચના મહીને રૂ. ૨૦૦) અંકે બશે એટલે વરશે રૂ. ૨૪૦૦) અંકે ચોવીશે. તથા પરગણે કંકાલમાંનું વલીગામ અને રતનપોર પરગણામાં સાલીગામ આપ્યાં છે. તે ગામેનું જે ઉપજ તે તમારું છે. અને ગામે -પણુ તમને સ્વાધીન કર્યાં છે, અને આ મહીનાનો આપદો તથા ગામેની ઉપજ તમારી હયાતિ સુધીનાં

છે, અને પ્રતાપશૌંચ વગેરેને મહીને મહીને વખતસર રૂ. ૫૦૦) પાંચસે મળ્યા જશે. એ પ્રમાણે વરરાના રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર થાય છે. તમારી જોડે કબુલત થઈ છે તે પ્રમાણે અથવા વરસ એકના રૂ. આઠ હજાર ચારસો થાય તે તમને આપ્યા જઈશું અને તમારે પણ અમને લખી આપ્યા પ્રમાણે ચાલ્યા કરવું. આમાં કાંઈ ફેરફાર પડનાર નથી. આ અમે લખ્યું સહી છે.

—છ—

મહારાણા પેરીસાલજીને રાણી સુરજકુંવર લખી આપે છે કે ગાયકવાડ સરકાર તથા અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મિ. વીલીયમ્સે વચ્ચે પડી અમારે માટે તથા પ્રતાપશૌંચ તથા અમારાં હાથ તળેનાં માણસો માટે આચલો કર્યો છે તે લેવાને હું રાજ છું. અને એ લઈ સંતોષ થયો છે, તથા સદરજુ ગાદી ઉપર અથવા તેના રાજ્ય ઉપર અમારો ખીન્ને કાંઈ દરદાવો કરીશું નહીં. એ અમારું લખ્યું છે. અને સહી કરી છે.

—છ—

તા. ૨૬ મી નવેમ્બર અને ૧૮૨૩ ને રાજ મહારાણા પેરીસાલજીએ લખી આપેલો કરાર

અમારા રાજ્યની ગાદી બાબત આગલી તકરાર ચાલતી હતી તેમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સેના ખાસખેડ સમશેર બહાદુર તથા નામદાર કંપની અંગ્રેજ બહાદુરે તે બાબતના હક્કની તપાસ કરી અમારો દાવો બાજબી કરાવ્યો તે ખંભુર કરી, અમને ગાદી આપવી છે તે ઉપરથી હું મારી અક્ષય કુશીયારી અને રાજપ્રશશીયી મારી સારી વર્તણૂક બાબત નીચેની સંરતના કરાર લખી આપું છું :—

કલમ ૧

સદરજુ ગાદીને ગાયકવાડ સરકાર તથા ખીજાઓનું કરજ છે તે બોળે મારાથી ઉચકાય એમ નથી તે સરકારને માલુમ છે. પણ નામદાર કંપની તરફથી ગાયકવાડ સરકારનું જેવું આપવાની ગોઠવણ કરવાનું વડોદરાના રેસીડેન્ટ સાહેબ કરાવશે તે પ્રમાણે માલવાને અમે કબુલ છીએ.

રાજ્યની આવકમાંથી કેટલો ખર્ચ રાખવો તે રેસીડેન્ટની સલાહથી હર કાંઈ વખતે નક્કી થશે અને તે બાબતનો હુકમ મળશે તે પ્રમાણે અમે ચાલીશું. એમાં કાંઈ ફેર પડનાર નથી.

કલમ ૨

ગાયકવાડ સરકારને જમાંગદી અને ધાસ દાણા પેટે વર્ષો વર્ષ આપવાનું છે, તે બાબત ભુકું ખત લખાવ્યું છે, તે પ્રમાણે હું આપ્યે જઈશ. કાંઈ એકાદા વર્ષમાં આસમાની સુવ્રતાની, કમ્મ રગ આવે ત્યારે સરકાર, દેશ રીવાજ પ્રમાણે મહેરબાની કરી તે વર્ષની પેશકશી મુકી દે.

કલમ ૩

મારા રક્ષણને વાસ્તે કમ્પની સરકારે રાજ્યમાં એક લશ્કરની હુકડી રાખી છે, તેના ખરચને વાસ્તે સરકાર જેવી રીતે મને ફરમાવશે તે પ્રમાણે હું કરીશ.

કલમ ૪

ઉપલા પ્રગણાના બીલો અને મેવાસી લોકો નમ્રદા નદીની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં જે ગાયકવાડી પ્રગણા છે, તેમાં તથા આંનરેબલ કંપનીના ખાસ પ્રગણામાં અને, તેના તાબાના પ્રગણામાં કંઈ હુલ્લક કરે નહીં તેના હું બંદોબસ્ત રાખીશ. તે ભાગના સુધારાને વાસ્તે દરેક પ્રગણામાંથી ભુમિ રક્ષણને માટે લેવામાં આવે છે. અને કદી કાંઈ પ્રગણું રહી ગયું હશે તો તેમાંથી ભુમિ રક્ષણ લેવાશે, અને તેના બંદોબસ્ત રાખવામાં આવશે. જે કાંઈ તોફાન કે હુલ્લક થાય અને તે તોફાન કરનાર મારી રૈયતમાંના હશે તો તેને વાસ્તે હું જવાબ દઈશ.

કલમ ૫

સરકારના અને બહારવટીઆ શુન્હેગાર કે મેવાસી લોકો સુલેહનો ભંગ કરનાર હશે તેમને હું મારા પ્રગણામાં રાખીશ નહીં અથવા કાંઈને રાખવા દેઈશ નહીં.

કલમ ૬

કાંઈ ઉપર હલ્લો કરીશ નહીં, મારી, અને કાંઈ

તાલુકદારની વચ્ચે કજીઓ થાશે તો તે હું કંપની સરકારને જણાવીશ. તે વિશે જે હુકમ તે કરશે તે માનીશ.

કલમ ૭

મારા તાલુકાની હદમાંથી જતા આવતા મુસાફરોને કોઈ હરકત કરશે નહીં અને એના બંદોબસ્તને માટે હું બનતી તપાસ, કરીશ.

કલમ ૮

ઉપલા પ્રગણામાં રજપુત અને ગરાસીઆ લોકો રહે છે. ભરૂચ અને સુરત જિલ્લામાં જ્યાં કંપનીનું રાજ્ય છે, ત્યાં તેઓનો ગરાસ છે. એને વાસ્તે રેસીડન્ટના આસીસ્ટન્ટ મી. વીલોખીએ તેઓ પાસેથી લેખ લખાવી લીધા હતા. તેના ઠરાવ પ્રમાણે હું તેમની પાસે પળાનીશ.

કલમ ૯

કંપની સરકારના હુકમ પ્રમાણે મારા રાજ્યની હદમાં વેપારી અથવા રાહદારીઓને સરકારના હુકમ અને શિક્ષા સિવાય ખીજ કાંઈ રીતે સંતાડીને છાનું અરીણુ લઈ જવા દેવામાં આવશે નહીં. મારા તાલુકામાં એ બાબત ઘણો મારો બંદોબસ્ત રાખીશ એવું હું કંઈ અરીણુ મોકલાવેલું જણાશે તો તે અમે જામ કરીશું, અને સરકારને જાહેર કરીશું, અને તે બાબત જે કંઈ અરીણુની ગોઠવણ કરવાને સરકાર લખશે તે પ્રમાણે અમે ચાલશું.

ઉપર લખેલી નવ કલમોમાં કલ્લા પ્રમાણે વંશ-પરંપરા અમે ચાલીશું. અને એ બાબત કંઈ વાંધો પડશે તો, અમે તેનો જવાબ દઈશું. ઉપર લખેલી કલમો પ્રમાણે મારે ચાલવું એ બાબતની જામનીમાં મારો તાલુકો છે એ લખ્યું સહી.

રાજાની મહોર

અને સહી.

સંવત ૧૮૦૦ કારતક વદ ૧ વાર રાની તા. ૨૮ નવેમ્બર સને ૧૮૫૨ ને રાજ મહારાણા શ્રી વેરીસાલજી, રાજપીપલાના રાજ્યે શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજને કરી,

આપેલો દસ્તાવેજ.

મહોર

સલામબાદ—ફઠ પ્રગણાના જે ગામોમાં મહારો અડધો ભાગ છે, તેથી કરીને રૈયતનાં અને ખીર્ન કારણોથી વારંવાર મોટી તકરારો ઉઠે છે તે બંધ કરવાના વિચારથી અમારા કામદાર ધનેશ્વર વિશ્વનાથની માર્ગત સરકારને અરજ કરી કે મહારાજની સદરહુ પ્રગણાનાં કેટલાંએક ગામમાં અડધી હકુમત છે અને ખીર્નઓમાં આખી છે, તેનો તથા નાંદાદ અને ખીજ જગ્યામાં નાકાં ઉઘરાવવાનાં છે તેનો બધો વહિવટ, અખતીઆર સાથે મને આપવો, અને તેને પેટે સરકારમાં જે મહારાજ રકમ ઠરાવશે તેટલી અમે વર્ષો વર્ષ ભરીએ, તથા કરનાળીમાં મહારો ફાજદારી હકુમતનો હક છે તે હું તમને આપી દઉં અને તેમાંના અમારા અડધા દિસ્સાની રકમ શ્રીમંત મહારાજે ઠરાવવી. અને તે રકમ જે ગામ હાલ સરકારના તાબામાં છે અને તેને માટે મારી પાસેથી જે આંકડો સરકાર ઠરાવે તે તેમાંથી બાદ કરવી. અને બાકીનો આંકડો વર્ષો વર્ષ મારે સરકારમાં ભરવો. આ અમારી અરજ મેહરબાની કરી સરકારે કજીલ રાખી, તે ઉપરથી આ કાલ લખી આપું છઉં. તેની સરતો નીચે પ્રમાણે:—

કલમ ૧.

કરનાલી ગામમાં ફાજદારી ઇન્સાફની બાબત માંનો અમારા અડધા ભાગના અખતીઆરનો બધો વહિવટ સરકારના વહિવટમાં આપી દીધો છે માટે તે ગામની હકુમતમાં અમારો કંઈ પણ હક્ક રહ્યો નથી. પણ મારા અડધા ભાગની ઉપજ પેટે વર્ષો વર્ષ અમારે અમુક રકમ લેવાની છે, તે રકમ, ૬૫

વર્ષની ઉપજની સરાસરી ગણી રૂ. ૫૭૫-૮-૦ કરી છે. રૂ. ૬૦ પ્રગણું સરકારે મને આપેલું છે; તેના ગામોની ઉપજનો આંકડો મુકરર થયો છે તેમાંથી એ કાપી લેવામાં આવશે, અને તેની વિગત નીચલી કલમમાં જણાવી છે. તથા બાકી જે રહેશે તે વર્ષો વર્ષ સરકારમાં ભરવામાં આવશે.

કલમ ૨

રૂ. ૬૦ પ્રગણુંના જે ગામો બીપર સરકારનો અડધો અને બીજા ઉપર આપો અખતીઆર આલેતો હતો, અને જે મહારાજે ફાજલારી હકુમત સહીત મારા વહિવટમાં સોંપેલ છે, તે તથા નાકાની ઉપજ સાથે તેની માદી.

૧ રૂ. ૬૦, ૨ મોજે કોટરા, ૩ જ્યોર, ૪ ભરણ. જે ગામો બીપર ગાયકવાડ સરકારની અડધી હકુમત છે તે.

૧ મોજે પોર્થિયા, ૨ વાસણા ન્હાના, ૩ રૂ. ૬૦ પ્રગણું બાલોદ, ૪ કાકડપોર.

નાકાં

૧ પ્રગણું નાંદોદ, ૨ પ્રગણું બાલોદ, ૩ પ્રગણું પાણેયા, ૪ પ્રગણું ગોવાલી ૫ કોટરાના ગામમાં લાડવાના નાકાની ઉપજ.

દારૂનાં પીઠાં

૧ થાણા રૂ. ૬૦, ૨ મોજે કોટરા.

ઉપર લખેલાં ગામો, નાકાં, તથા પીઠાંઓ આખી હકુમત સહીત સરકારે અમારે હસ્તક મૂક્યાં છે. દર વર્ષની સરાસરી લઈને દિવાની ફાજલારી ઉપજ ગણતાં તેની વર્ષ દિવસની ઉપજ રૂ. ૧૪૧૮૭ સુધીની થવા જાય છે; એમાંથી પહેલી કલમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કરનાળીના અડધા ભાગની ઉપજ વર્ષની ૫૭૫-૮-૦ આદ જવાની છે. તે આદ કરતાં બાકી રૂ. ૧૩૬૧૧-૮-૦ બાકી રહે છે. એમાંથી પચીશ મહારાજે રૂ. ૨૬૦-૮-૦ની મહેરબાનીથી છુટ મુકી છે તેથી છેવટે બાકી રૂ. ૧૩૩૫૧ ની રકમ તે કંઈ વાંધો લીધા સિવાય અથવા અરમાની સુલતાની કે કરેખાનું ખાનું કડાડી છુટ મુકવાનો દાવો ન

કરતાં વર્ષો વર્ષ એકી રકમ મહા શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે આપીશું. એ રકમ બરાબર ભરવાની ખાતરી કરી આપવા માટે નામદાર અંગ્રેજ સરકારની ખાંદેશરી મેં મેળવી છે. સદરહુ ગામોનો વહિવટ જેમ આજ સુધી સરકાર ચલાવતા હતા તેમ હું ચલાવીશ, રેવનુને ભારે પડે એવા કરો ખેસાડીશું નહીં. બીપર કરાવેલી રકમમાં હકદાર વીગેરે લોકોની રકમો ગણેલી છે, તેઓના હક સરકારે આપવા. સદરહુ ગામો સરકાર તરફથી મારા કબજામાં આવે ત્યારે, સરકારના ગામોમાંથી જણાવવા માટે સીમાડાના ખુટા ઠોકી આપવા કે પાછળથી જમીન બાબત કંઈ તકરાર પડે નહીં, તથા ખુટ મારવા પ્રમાણે વહિવટ કરવો સહેલો પડે.

કલમ ૩

રેવનુના માણસોની જમીનના ગરાસ બાબત માંહોમાંહેની ધણી તકરાર છે તેનો બંદોબસ્ત કરવા માટે સરકારે કોઈ ભરોસાદોર માણસને મોકલવો, અને તે મારી તરફના માણસ સાથે રહીને જમીન બાબતના દસ્તાવેજ પુરાવા તપાસી તથા પાછલા વહિવટ ઉપર નજર રાખી ઘટતો કરાવ કરશે અને એક વખત નિશાનીઓ યાદ એટલે વધારે વાંધો રહેશે નહીં.

કલમ ૪.

સરકારના ગુ-હેગારોને અમારા રાજ્યમાં કંઈ ઓરફણ આપવામાં આવશે નહીં, જે જમીન અથવા બીજી કંઈ તકરાર ઉઠે તો તેનો નિર્ણય ચાલુ વહિવટ અને સરતો નેઠે ધશે અને વાજબી કારણ સિવાય કંઈ તકરાર સાંભળવામાં આવશે નહીં.

કલમ ૫.

નાકાં આગળ યજ્ઞને જે ધણા ખરા મોટા રસ્તા જાય છે તે દ્વારા પચીસ, એ નાકાં અમને આપ્યાં છે માટે જમીન રાખવા. સદરહુ નાકે યજ્ઞને સરકારના મુલકમાં જે માલ આવજા કરે તે રસ્તા બંધ કરવાના ઈરાદાથી મારા રાજ્યમાં હું નવા રસ્તા કરીશ

નહી, અને તેમ કરવાથી સરકારને નુકસાન થાય તો તે મારે શીર છે.

ઉપર લખ્યું સહી.

સવત ૧૯૦૯ કારતક વદ ૧૦ વાર શની

રાગના અક્ષર.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મહારી સહી છે.

રેસીડેન્સ શેરો.

રાજપીપલાના રાજ્યએ ઉપલો કરાર ગાયકવાડ સરકારને કરી આપ્યો છે તેની કલમ ૨ જ પ્રમાણે એ રાજ્ય ગાયકવાડને રૂ. ૧૩૩૫૧ આપવાના કબજા કરે છે. એ ઉપલી ગોઠવણને બાહેધરી આપવા બાબત મુંબઈ સરકાર તરફથી કાગળ નંબર ૫૦૦૬ તારીખ ૧૨ મી નવેમ્બર સન ૧૮૫૨ નો આવ્યો છે. ઉપર લખેલા રૂ. ૧૩૩૫૧ વિશેની નામદાર કંપનીની બાહેધરી આથી આપવામાં આવી છે.

(સહી) જે. એમ ડેવિસ.

વડોદરા તા. ૨ જ ડીસેમ્બર સન ૧૮૫૨

રાજનીતિના સિદ્ધાંતો

[પુ. ૬ પૃષ્ઠ ૭ થી આગળ]

પોતાની સત્તા સ્થાયી રહે એટલા માટે પ્રજાની જરૂરીઆતોના સ્વરૂપવાળી ધમ્મજાને સરકાર માન્ય રાખે છે. અર્થાત્ સ્ટેટના માનસનું આલંબન, લોકોની જરૂરીઆતો છે. અને જો સ્ટેટ અને પ્રજા એ બન્ને વચ્ચે એકતા હોય તો સરકાર, લોકોની ધમ્મજાએ સ્ટેટ દ્વારા માન્ય રાખે છે. પ્રજા અને સરકાર વચ્ચેના, આ જાતના સંબંધમાં જેમ મતભેદ ઓછા, તેમ પ્રજાની જરૂરીઆતો વધુ પ્રમાણમાં સંતોષાય છે. ઉમેરકસી તંત્રમાં મુશ્કેલીઓ આવે છે તે કબ્જ કરતાં જનાં એના સિવાય બીજી કોઈ પણ રાજ્ય પદ્ધતિ એવી નથી કે જે, વ્યક્તિગત માગણીઓને સંતોષ આપવાનો દાવો કરી શકે. સિવાય કે કોઈ રાજ્ય પદ્ધતિ એવા સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી હોય કે જે “અમને અમારી ધમ્મજાઓ સંતોષવાનો હક છે” એવી લોકમાન્યતાનો સ્વીકાર કરતી હોય.

પ્રજાની શું ધમ્મજા છે એની સ્ટેટને સતત અસર રહ્યા કરે તે માટે તો એકજ માર્ગ છે. અને તે એ કે સ્ટેટનું બંધારણ એવું હોવું જોઈએ કે જેથી સરકાર, પ્રજાની ધમ્મજાઓ તરફ બેદરકાર રહી શકે જ નહીં.

વાણી સ્વાતંત્ર્ય તેમજ સમા કરી બેળા મળવાની છૂટ, એ વિષે અત્રે થોડુંક કહેવાની જરૂર છે. લોકોને, અમુક વિષયો ઉપર, પોતાના વિચારો છૂટથી દર્શાવવાનો અને કાઈ ચોક્કસ સામાન્ય હેતુઓ-જે હેતુઓ પરત્વે બધા લોકો એક મત થયા હોય તે હેતુ-પાર પાડવા માટે છૂટથી પ્રયત્ન કરવાનો હક હોવો જોઈએ. પ્રજાકાય દૃષ્ટિએ આ હકો ખાસ અગત્યના છે. એટલે જ, તે હકોનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે અથવા તો તેના ભોગવટા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ મૂકવામાં આવે, તો તેનો અર્થ એ થાય કે અનુભવમાંથી જે પરિણામો ઉદ્ભવ્યાં છે

તેને સ્ટેટ અમાન્ય રાષ્ટ્ર છે, પોતાને પ્રતિકુળ તથા અનિચ્છનીય મતોને દાખી દેવા ઇચ્છે છે, તથા અમુક હેતુ—જે સ્ટેટને અણગમતા હોય તે—સાધવા માટે લોકો સભામાં બેળા મળે તેની અટકાયત કરે છે. દરેક જાણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ-સિદ્ધ કરવા, પોતાના અનુભવના પરિણામે રચાયેલાં મતબોધોને વળગી રહેવાનો હક્ક ધરાવે છે. એટલે ખરૂં જોતાં સ્ટેટ, જે કાયદાઓને અમલમાં મૂકવા માગતું હોય, તે કાયદાની વિરૂદ્ધતા વિચારો અથવા તે કાયદા કરતાં જુદા વિચારો સહન કરવાની સ્ટેટની શક્તિથી, તેની સ્થિતિનું ખરૂં માપ નીકળે છે, આ સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે સ્ટેટની શક્તિનું માપ નીકળી શકે નહીં. વિરોધક વિચારો દાખી દેવાનો સ્ટેટ પ્રયત્ન કરે, તો તેનો અર્થ એવો થાય કે પ્રજાની ઇચ્છાને સંતોષવા માટે સ્ટેટ તૈયાર નથી. આમ લોકોના અનુભવનો લાભ લેવાને બદલે તેના ઉપર અંકુશ મૂકવો તેનો બીજો અર્થ એવો પણ થાય કે લોકોના અમુક જ વર્ગને લાભ મળે એવી નીતિ સ્ટેટ અપભ્રંશ કરવા ઇચ્છે છે.

છતાં પણ એમ તો ન જ કહી શકાય કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને સભા સ્વાતંત્ર્યના હક્કો, અમૂલ્યોદિત હોવા જોઈએ. સ્ટેટનું મુખ્ય કાર્ય વ્યવસ્થા જાળવવાનું છે. અને તેથી આખા સ્ટેટમાં શાંતિ રહે એ જોવાની તેની ફરજ છે. અર્થાત્ સ્ટેટને એમ કહેવાનો હક્ક છે, કે જે વાણી સ્વાતંત્ર્યથી તાત્કાલિક અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય, તે વાણી શિક્ષાને પાત્ર છે. તેમ કોઈ મંડળની કારનીતિ એવી હોય કે જેને અંગે સ્ટેટની સુલેહ શાંતિમાં ભંગ થાય, તો તે મંડળના સભ્યો પણ શિક્ષાને પાત્ર ગણાય. પણ આ ખ્યાલો નીચે કોઈ પણ પુસ્તકના અથવા ચોપાનીયાના પ્રકાશન ઉપર સ્ટેટ અંકુશ મૂકી શકે નહીં. પણ કોઈ ભાષણકર્તાને તે જરૂર શિક્ષા કરી શકે. દાખલા તરીકે કોઈ માણસ દ્રશ્યરંગ રક્ષકમાં માણસોના ટોળાને પાલ્લીમાં ઉપર હલેલો લઈ જવાને ઉત્કરેલો હોય, તો તેને સ્ટેટ અવશ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ. પરંતુ ટોસ્ટોય મત-વાદીઓના સમૂહને સ્ટેટ દબાવી ન શકે. કારણ કે

એ સમૂહની નીતિ તેમજ સિદ્ધાંતો મારકાડની વિરૂદ્ધ છે. અસ્તરતા વૈલંકીયરોના જેવી સભા—સંસ્થાને દાખી દેવાનો સ્ટેટનો અધિકાર છે. કારણ કે આ વૈલંકીયરોની નીતિ એકત્ર મળી બળપૂર્વક સ્ટેટના કાયદાની સામે થવાની છે. મતજન કે સમગ્ર સમાજની શાંતિ, જેટલે અંશે, અમુક પ્રકારની કાયદેની નીતિથી જોખમાય તેટલે અંશે સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મૂકવો જોઈએ. અને જ્યાં આવી જાતની જરૂરીઆત ઉભી ન થઈ હોય ત્યાં, જે સ્ટેટ નાહકની ડખલગીરી કરે તો તે પ્રજાના અમુક પ્રકારના હક્કોની અવગણના કરે છે, એમ સમજાય.

કેટલાક હકો એવા છે કે જે વ્યક્તિગત હિતોના સંરક્ષણ માટે જરૂરના છે. આવા પ્રકારના હકો તરફ દુર્લક્ષ ન રાખવું જોઈએ. માણસને જે ધર્મ પાળવો હોય તે પાળવાની એને છૂટ હોવી જોઈએ. અને જ્યાં સુધી તેની ધાર્મિક નીતિ-રીતિને અંગે જાહેર સુલેહ શાંતિમાં ખલેલ ન પડે એવી હોય ત્યાં સુધી સ્ટેટને વચમાં આવવાનો કોઈ હક્ક નથી. આજ પ્રમાણે દરેક મનુષ્ય ન્યાયનું રક્ષણ પણ મેળવવાને પાત્ર છે, આમ છતાં કેટલીક વખત સ્ટેટને એમ કરવાની ફરજ પડે છે કે જ્યારે વ્યક્તિને લાગે કે તેના નાગરિકપણના હક્કો સ્વીકાર થતો નથી, કોઈ પણ પ્રકારના ભયનું ઉપસ્થિત થવું, એને લાગે કે ગુપ્તની બાબતો બરાબર થઈ નથી ત્યારે, વારન્ટ વગર કોઈના મકાનની જડતી લેવી અને કોર્ટના ભારે અર્થને લીધે ગરીબો કોર્ટનો આશ્રય ન લઈ શકતા હોય ત્યારે—આ બધા દાખલાઓ એવા છે કે જેમાં વ્યક્તિને લાગ્યા કરે કે તેના શહેરીપણના હક્કો માન્ય રાખવામાં નથી આવતો. પરંતુ સ્ટેટને માટે તે અનિવાર્ય છે.

વ્યક્તિગત હિતની બાબતમાં એક વાત ઉપર અંકુશ રાખવાની આવશ્યકતા છે. અને તે વાણી સ્વાતંત્ર્યની બાબત. મને મારા પાડોશીની નીંદા કરવાનો હક્ક નથી. સિવાય કે જે હું એમ સાબીત કરી શકું કે મારા પાડોશી ઉપર જે આક્ષેપ હું કરું

હું, તે સાચો છે અને જો તે જાહેરમાં લાવવામાં આવે, તો સર્વ કોઈને હિતકારક થાય એમ છે.

દરેક શહેરી પ્રત્યે અમુક પ્રકારનું, વર્તન રેટ રાખશે એવી ખાત્રી માટે આવા હકોની જરૂર છે. આ હકો સિવાય, મનુષ્ય સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે નહીં. આ હકોના અભાવે દરેક માણસને એમ લાગ્યા કરે કે-એટલે અંશે તેને પોતાનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવવામાં અકુશ મૂકવામાં આવે છે. પણ જો આ હકો સામાન્ય પ્રકારના ન હોય તો, બીજાના જેવું, પોતાની સાથે પણ રેટ વર્તન રાખે એવી આશા એ ન જ રાખે. કોઈ પણ સમાજમાં જો માણસો આ હકો ભોગવતા હોય, તેવાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હોય-પછી મર્યાદાની રેખા ગમે ત્યાં હોય છતાં-તો એમ માલુમ પડી આવશે કે આવી જાતની મર્યાદાનું પરિણામ એ આવે કે-રેટની નીતિના જો લાભો અમુક વર્ગ મેળવે તો હોય તે-વર્ગ જ આવા હકો ભોગવી શકે. હકોના ભોગવટાની આ વિચારણામાં જો સિદ્ધાંત છે તે-એ છે કે દરેક શહેરી બીજા શહેરીની સરખામણીમાં પોતાની ઈચ્છાઓને સફળ બનાવવાનો સમાન હક ધરાવે છે, પણ કાયદાઓની અમુક પ્રકારની પદ્ધતિ, શાસકાલની દૃષ્ટિએ શહેરીઓ વચ્ચે ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરે તો, તેનું પરિણામ એ આવે કે રેટ જે હેતુ માટે હયાતિ ધરાવે છે, તે જ હેતુ ઉપર તે આક્રમણ કરે છે. પણ જો રેટ એમ સાબીત કરે કે કાયદાનો આવો ભેદભાવ રાખવાથી, સમાજનું હિત સંધાય છે અથવા આવા ભેદભાવને અને સમાજના હિતને પરસ્પર સંબંધ છે, તો રેટનું વર્તન યોગ્ય ગણાય ખરું. અર્થાત્ કે લોકોની માગણીઓને સંતોષવામાં ભેદભાવની જે નીતિને રેટ રક્ષણ આપે છે, તે નીતિના સમર્થનમાં રેટ એમ બતાવી આપવું જોઈએ કે સામાન્ય હિતની ખાતર એવી નીતિની અગત્ય છે.

વ્યક્તિગત માગણીઓ સમાજમાં કેટલે અંશે સંતોષાય છે, તે જવડા વગર કોઈ પણ માણસ હાલના સમાજ જીવનનું, અને તેની સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી શકે નહીં. સામાન્ય રીતે પ્રયત્ન અને તેના ફળ

વચ્ચે પ્રમાણસર સંબંધ નથી રહેતો. કારણ કે રાજ્ય પોતાના શહેરીઓને શહેરીપણા માટે કાયદામાં જે એક સાથે ખાત્રી આપે છે, તેની ખાત્રી પ્રત્યેક શહેરીને વ્યક્તિગત રીતે મળે તે માટે રાજ્ય તરફથી એક સરખો પ્રયત્ન થઈ શકતો નથી. રેટના કાયદાઓનો અમલ, અમુક વર્ગના અમુક જ હકોના સંરક્ષણ માટે થાય છે. પણ તે હકોનો ઉપભોગ સામાન્ય રીતે બધાં માણસો કરી શકે એ પ્રમાણે થતો નથી. ગરીબ તથા તવંગર એ બે વિભાગમાં સમાજ વહેંચાયેલો હોવાને લીધે રાજ્યના કાયદાઓ પણ રાજ્યના તવંગર વર્ગના હિતને અનુસરે છે. અર્થાત્ કે મુડીવાદની એક અસર એ છે કે જેથી રાજ્યની પ્રજાના જીવનને નિયમનમાં રાખનારા કાયદાઓનું મૂળ સ્વરૂપ સમજાવામાં આપણને મુશ્કેલી નડે છે. આ પરિસ્થિતિમાં રાજ્યમાં એક સરખી માગણી ન થતાં, સમાજના જુદા જુદા વર્ગો તરફથી જુદી જુદી માગણીઓ થાય છે. હિંમતવાદીના શબ્દોમાં કહીએ તો “આ માગણીઓ એક જ રાષ્ટ્રની પ્રજાની હોય એમ નથી. લાગતું, પણ જાણે બે રાષ્ટ્રોની જુદી જુદી પ્રજા તરફથી થતી હોય એમ લાગે છે.”

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ રેટમાં પ્રવર્તતી હોય તો રાજ્યનીતિજ્ઞો સહજ અનુમાન કરી લે છે, કે જે રાજ્યમાં શહેરીઓ વચ્ચે જ મોટો ભેદભાવ રહેલો છે. ત્યાં જો હેતુ માટે રાજ્યનું અસ્તિત્વ છે, તે હેતુ સચવાઈ શકતો નથી. જે રાષ્ટ્ર, ગરીબ અને તવંગર એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે તે રાષ્ટ્ર, એક ઘરમાં બે ભાગલા પડ્યા હોય તેના જેવું છે. બીજાથી પોતે નીચા છે એવા માનસને જેમ ગરીબાઈ પોષે છે તેમ સંપત્તિ અથવા દોલત, મનુષ્યનાં અભિમાનને પોષે છે. તવંગર વર્ગ, કોઈ પણ રીતે સર્વોંશે પોતાના લાભો અને હિતોને સંરક્ષણ મળે તે માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને ગરીબ વર્ગ, પોતાના ઉપર બીજાઓનું આક્રમણ ન થાય તે માટે પ્રયત્ન કરે છે.—ગરીબો માટે તો માર્ગ પણ એજ છે. પરંતુ આથી કરીને, રેટને પોતાના હેતુ પાર પાડવા માટે, એવી રીતની કાર્યપ્રણાલિ

ગોઠવવાની ફરજ પડે છે, કે જેથી રાજ્યમાં પ્રવર્તતી આ અસમાનતાને અંગે, જે ગંભીર પરિણામો ઉપરિચિત થવાનો ભય હોય તેમાંથી રોટ નેગ અને તેમ મુક્ત રહે. ગરીબોની માગણીઓ સંતોષવાના પ્રયત્નમાં રોટને પોતાની હર નાંખવાની સત્તાથી, શ્રીમંતો પાસેથી દ્રવ્ય—તેઓ અમુક હક ભોગવે છે તેના બદલામાં—લેવાની ફરજ પડે છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષોના ઇતિહાસ બેતાં જણાશે કે આગણીસમી સદીના—તરવારથી રાજ્ય ચલાવવાની ભાવનાવાળા રોટમાંથી વીસમી સદીમાં થયેલાં સામાજિક સેવાની ભાવના વાળાં રોટને, આ અસમાનતા નબાવી રાખવા માટે અમુક પ્રકારની છૂટા કે હકા, લોકોના ચોક્કસ વિભાગને આપવા સંમતિ આપવી પડી છે. આ છૂટા ધોરે ધોરે નધતી ગય છે. કેળવણીમાં, આરોગ્યની આજ્ઞોમાં અને પોતાને રહેવાનાં મકાનોમાં સુધારા કરવાની ગરીબો માગણીઓ કંઈ ગય છે. ગરીબો પોતે જેટલી મહેનત કરે છે, તેના પ્રમાણમાં તેમને છ'છગી નિભાવવાનો લાભ નથી મળતો એવી સામાજિક અસમાનતા તેઓ અનુભવે છે. વસ્તુતઃ મનુષ્ય સ્વભાવનું સમાનતા એ સ્થાયી લક્ષણ છે. જે રોટ, આ ભાવનાને સંતોષી શકે એ રીતે ન બંધાયું હોય, તે રોટ શક્તિ સક્ષાત નથી. રોટના ચહેરાએ તે એમ લાગતું જોઈએ કે રોટના બધા કાયદાઓ માત્ર તેના સ્વરૂપમાં નહીં, પણ તેના અમલમાં પણ એવા છે કે જેથી દરેકને સામાન્ય અને એક સરખો ન્યાય મળે છે. ને કે આવી ગતના કાયદાઓ કરવાનો પ્રયત્ન, રોટ થોડા વખત મુલતવી રાખી શકે પણ કાલમને માટે એ તરફ તેનાથી દુર્લભ ન રાખી શકાય. ઉપરના પેરેગ્રાફમાં હકોની વિચારણા સંબંધી જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને અંગે કેટલીક બાજબીને અંગે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. રોટના અમુક કાયદાઓ એના એ રૂપમાં હંમેશ માટે રહી શકતા નથી. દિવસે દિવસે, ધણી વખત અને નવતર સંયોગોમાં તેના અમલ જુદી જુદી રીતે કરવો પડે છે. કાયદા પરત્વે એક સામાન્ય સૂત્ર એ છે કે જેઓના હસ્તક

કાયદાઓનો અમલ કરવાની સત્તા છે, તેઓ એ કાયદાઓના સાચા ઉપાદેક ગણાય. કાયદાઓનો અર્થ અને તેનું પૃથક્કરણ બરાબર કરવું જોઈએ. કઈ જગ્યાએ વાણીસ્વાતંત્ર્યના હકને મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે, અમુક માણસનું વક્તૃત્વ કેટલે અંશે ચલાવી લેવાય એવું છે, અમુક મંડળ કે સંસ્થા, કયારે અને કયાં સમાજની સામાન્ય શાંતિને ભયમાં લાવી મૂકશે, શાંતિ અને વ્યવસ્થા માટે અમુક પ્રકારનો કાયદો ઇચ્છનીય છે કે કેમ, કામદાર મંડળોને પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાનો હક છે કે નહીં તથા કામ કરવાના મર્યાદિત કલાકોનો પ્રશ્ન—વગેરે સવાલો એવા છે, કે જેના સંબંધી ચોક્કસ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. અને આવા દરેક પ્રશ્નના નિર્ણયની અંદર સમાજમાં, જુદાં જુદાં હિતોનું સમતોલપણ કેવી રીતે જળવાઈ રહે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું હોય છે. તેમ એ સમતોલપણ કેવી રીતે જળવાઈ રહે તેની પણ ચોખ્ખવટ કરવાની જરૂર છે.

જે રોટમાં સમાજના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં આર્થિક તફાવત હોય છે ત્યાં એવું અને છે, કે શ્રીમંતોનું હિત સાચવવા માટે જ રોટ જાણે હાથો પાડે છે. પોતાની ઇચ્છાઓને, રોટમાં અગ્રસ્થાન આપવાની અને તે ઇચ્છાઓને દરેક વખતે ગણતરીમાં લેવાની શ્રીમંતો પોતાની સત્તાની રૂએ રોટના કાયદાઓને ફરજ પાડે છે. જે લોકો રાજ્ય ચલાવતા હોય છે તેઓના માનસ ઉપર શ્રીમંત વર્ગના વિચારો વધારે અસર કરે છે. તેમનો અભિપ્રાય પ્રમાણે નિર્ણય એ જ ખેડા ન્યાય છે, કે જેમાં તેઓની માગણીઓને પૂરેપૂરી રીતે સંતોષવામાં આવી હોય. રોટના આખા તંત્ર ઉપર, આ વર્ગ જ કાબૂ ધરાવતો હોય છે. ન્યારે તેમનો અનુભવ જુઓ તો, ભૂતકાળના ઇતિહાસની વાતો જાણવા તરીકે જાણીતા ઓસ્બર્ન કેસમાં ઇંગ્લેન્ડના ન્યાયાધીશોએ દ્રેઈડ યુનીયન કાયદાનો જે અર્થ ક્યો છે, તે ઉપરથી દરેકને લાગશે કે મેમ્બરુગના ન્યાયાધીશોને, કામદારો અને મજૂરોની શી જરૂરીઓ તો છે, તેના ખ્યાલ ન હોતો,

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ૨૪મા એમેન્ડમેન્ટના ઇતિહાસ ઉપરથી કોઈને એમ થયા વગર નહોતું રહે કે તે વખતની કોર્ટ સામાજિક કાયદાની વિરૂદ્ધ પડવામાં વ્યાપારી વર્ગના સાધનરૂપ હતી. પ્રીન્સીપલ્સમાં હમણાં મતાધિકારની સ્થિતિમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, તેની હકીકત ઉપરથી એમ જણાય છે, કે એ મતાધિકાર ત્યાંના કામદાર સંઘ ઉપર આક્રમણ રૂપ છે. એથી મજૂરોને ઓછા દર આપવાની માલીકોને સરળતા મળી છે. અને એટલે અંશે એ આખા સ્ટેટની અંધારણીય વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થાય છે. પ્રત્યંત્રવાદી આ યુગમાં, કોઈ પણ સ્ટેટમાં આવી રીતે ખુલ્લો ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન ભાગ્યે જ થાય છે. ખનતાં સુધી તો નથી જ થતો.

આ અધાનો સાર એટલો છે, કે જે સ્ટેટમાં શહેરીઓની માગણીઓ પૈકી, તવંગર વર્ગ સત્તાને અંગે, સરકાર આગળ વિશેષ પ્રમાણમાં પોતાની ધમ્મજાઓ પાર પાડી શકતો હોય, ત્યાં સ્ટેટનો હેતુ સંધાઈ શકતો નથી. આર્થિક વ્યવસ્થા એ, આમાં કારણભૂત હોય છે. આ દૃષ્ટિથી, સ્ટેટના કાયદાઓનો જેમ અમલ થતો જાય તેમ દરેકને માલુમ પડશે કે આ કાયદાઓ તો માત્ર વિધિરૂપ જ હોય છે. તેમાં કોઈ પ્રકારની વાસ્તવિકતા હોતી નથી. દરેક વ્યક્તિને તેમજ મંડળને આ કાયદાઓની ન્યાયપુરઃસરતા પરત્વે નિશ્ચય કરવાની અને એ નિશ્ચયના પરિણામ ઉપર કામ લેવાની છૂટ હોય છે.

[અપૂર્ણ]

‘દેશી રાજ્ય’ ઓફીસ.

વિયરીત વિધાનો

મનુષ્યમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિ બ્યારે હકીકતમાં પરિણમે છે, ત્યારે તેને વિધાન કહે છે. વિધાનનો પ્રાકૃત અર્થ કથન કરવું, એ છે. પણ સામાન્યતઃ વ્યક્તિનાં સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને અજ્ઞાન સમાન નહોં હોવાથી વિધાન માત્ર સાપેક્ષ જણાય છે. કેવળ અજ્ઞાનભેદે થયેલાં વિધાનો હંત અચ્છ છે. પણ બુદ્ધિના આંતર્યથી અને જાણતા છતાં સ્વભાવના દોષથી થયેલાં વિધાનો હંત અચ્છ નથી. કારણકે એવાં વિધાનોમાં બહુધા સ્વાર્થ અને ભિરુતાની ગંધ હોય છે, સમજી અને અજુસમંજી મનુષ્ય એકજ હકીકતનું વિધાન—જૂદી જૂદી રીતે કરે છે. એવાં વિધાનોમાં ન્યાય સંગાત ન હોવા છતાં, તેમાં ખરાબ હેતુ નથી હોતો. કેમકે પ્રત્યેક વિધાન આંતર ધન્દ્રિયોની છાપ લઈને બહાર આવે છે. એટલે ધન્દ્રિયોનાં જેવાં સ્વરૂપ હોય છે તેવાં વિધાનો ધડાય છે. વિધાનોનું આ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. જગતના બ્યવહારમાં આ સ્વરૂપ સદા-સર્વથા-સ્વીકાર્ય નથી.

અને એટલા માટે સત્ય બોલવું, પણ અપ્રિય ન બોલવું, એમ અનુભવીઓએ કહ્યું છે. કાણાપણ, લગડાપણ, જરા, રાગીષ્ટતા અને મૃત્યુ—એ બધાં સત્ય વિધાન છતાં એનું વિધાન લોકપ્રિય નથી, ‘તમે સારા છો, નિરાગી છો, વૃદ્ધ છતાં યુવાન જેવા છો અને દીધાયુષી થશો’ એ અસત્ય વિધાન છતાં લોકપ્રિય છે. પ્રભુનું નામ છતાં કોઈ લગ્ન પ્રસંગે રામ અને મૃત્યુકાળે ગણેશનું નામ બોલી કાર્યારંભ કરી તો લોકો એને મૂર્ખ કહે છે. અર્થાત્ સમય, સ્થાન અને સંયોગો પરત્વે વિધાનોનું મૂલ્ય છે: અને કયા કેવી પરિસ્થિતિમાં અને ક્યારે વિધાન કરવામાં આવે છે, તેના ઉપર એ મૂલ્ય અંકાય છે. એક સરખો આધી છતાં એક ઓષધ જેમ શરીર ભેદે પ્રત્યેક રાગીને પથ્ય નથી થતું તેમ સાચવિધાન પણ ભેદ અસ્થાને અને અકાળે કરવામાં આવે છે, તો તે શ્રોતા અને વક્તાને આપત્તિરૂપ નીવડે છે. બ્યારે

સમ્યક અને સુબુ યોગ્યતા શબ્દો સુખ અને સંપત્તિ અપાવે છે.

વિચાર અને વાણી પ્રભુની બક્ષીય છે. કાલાન્તરે મનુષ્ય તેની ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિ ધરે છે. એ આકૃતિ પ્રમાણે વ્યવહારમાં તેની કૌમત અંકાય છે. જગત પ્રભુની કૃતિ છતાં એની કેટલીક ચીજો-સ્વભાવો-અણુગમતી અને કેટલીક મનગમતી હોય છે. વાણી વ્યાપાર વિષે પણ આમજ છે. એકનું શબ્દ વિધાન ગમે છે અને એના એ શબ્દમાં કહેવાયેલું, બીજાનું શબ્દ વિધાન અસ્વચ્છ લાગે છે. એકની હકીકત માન્ય રાખવા તરફ મન હળે છે અને બીજાની હકીકત પ્રત્યે તિરસ્કૃત ભાવ જાગે છે. એકના દર્શનની, સમાગમની અને સહચારની ઈચ્છા રહ્યા કરે છે તો બીજાની ગેરહાજરી ગમે છે. આવાં અનેકધા વિધાનની ઉપપત્તિનું કારણ આ વિધાનો નથી પણ તેની પાછળ રહેલા ભાવોનાં સત્ય અને સ્વચ્છ સ્વરૂપો છે.

મનુષ્યનું અંતઃકરણ પારદર્શક છે. અંતઃકરણમાં શબ્દો કે વિધાનોની યથાર્થ છાપ સદૃશ પડી જાય છે. પણ બાહ્ય સંયોગોને અંગે સત્યને અસત્ય, અને અસત્યને સત્ય માનવા મન લક્ષ્યાય છે. સુખ દુઃખ-દેના હંદોને મન વિપરીત રીતે દેખે છે. અણુગમતી તોતો ગમતી કરવી પડે છે. તથા અનિચ્છનીય અક્તિઓને માનથી આદર આપવો પડે છે. ખરાગને ઠાફે કહેવું પડે છે, મૂર્ખને કાલા માનવા પડે છે. અંધને અધિકારી-માર્ગદર્શક ગણવા પડે છે. અને આવા પ્રકારની હલક વ્યવસ્થાઓને લોકો સદૃશ વ્યવહારમાં મૂકે છે.

ઈન્દ્રિયદોષો થવા એ સ્વાભાવિક છે, કાને સાંભળેલી વાત, નજરે નેયેલી વાત, ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો વગેરે ઈન્દ્રિય ધર્મો ઉપર સ્થાન, સમય અને સંયોગોની છાપ પડે છે ત્યારે બનેલા બનાવો વિકૃતિ ધારણ કરે છે. જેમ ઈતિહાસમાં થાય છે. પ્રભુ, મૂક છે, છતાં એ બીજાઓને વાચા આપે છે. પંચુ છતાં તે બીજાઓને ઠીસતાં કરે છે. એની સર્વ ઉપર સરખી કૃપા છે.

પણ ત્યારે કાળની છાપ પડવા માંડે છે ત્યારે, લોકો એકને જાહેરે બીજાનું કહેતાં શીખે છે. હોય તે કરતાં ભુલું દેખે છે, સાંભળ્યા કરતાં ભુલું કહે છે અને સીધાને અલ્લે આડા માર્ગે જાય છે.

આ રીતે જગતને ઉતરવાની કળા કેળવે છે. સ્વાર્થ રહિત વિધાનો કરવાની કેટલાકે દેવ કેળવી હોય છે. આપણને આપણાં હિતનું જ લાગે એમ કેટલાંક માણસો જોલે છે. ગરીબ ગોલાં માણસોનાં વિધાનો દયા ઉપજાવે છે. પણ આવાં બધાં વિધાનો મત્યનાં ધાતક છે. અને પ્રભુનાં અપરાધો છે.

વ્યક્તિત્વ એ મનુષ્યનું બૂપણ છે. એનું રક્ષણ સારા વિચાર, સારી વાણી અને સારા વર્તનથી થાય છે. આવાં મનુષ્યો જગતમાં સફળ થાય છે, કારણ કે મનુષ્ય પોતે પોતાની નિષ્ફળતાનું કારણ છે. સાદૃશ્ય મેળવવાના આ ધોરી માર્ગને છોડી ઘણાં માણસો અયુક્ત ઉપાયો લે છે, મનને પણ એ રીતે કેળવે છે. અને તે પણ જેમણે જીવન સાદૃશ્ય મેળવ્યું છે, તેઓ પણ આવાજ ઉપાયોથી સફળ થયા છે, એમ સમજીને. ભુલું જોલવાની અને ભુલાણું ફેલાવવાની કેટલાક માણસોમાં અજ્ઞાન હોમત હોય છે. લોકો પણ એવાં વિધાનોમાં વિશ્વાસ રાખે છે. શિષ્ટ માણસો જાણતા છતાં, એમનો સ્વભાવ એનો પ્રતિકાર કરવા ના પાડે છે. પરિણામે દુષ્ટ માણસો લોક નજરે જાયા દેખાય છે. પણ એથી પ્રભુના કાંટામાં ફેર પડતો નથી.

એકબીજાની-રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર-વચ્ચે અને વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે વિશ્લેષ કરાવનારા ગુપ્તચરો, હોશિયાર માણસો અને છાપાનાં એકપક્ષી લખાણો ઉપર કલા એ વર્ગમાં આવે છે. રાજ્યોની પાસે રહી વાણી જલ કરનારાં માણસો પણ આ કક્ષામાં આવી જાય છે. આ માણસો અદ્ભુત પ્રકારનું વાણી ચાપદય ધરાવનારાં હોય છે, ન ગમે છતાં સ્વાર્થ પરતે એવાં માણસોનો સંસાર-વ્યવહારમાં અને રાજકારણમાં, આડા ધરવામાં ઉપયોગ કરવાનું મન થાય છે. આ માણસો પૈકી ઘણાંકનાં વિધાનો ઉપર

તો એમના બહુચુનપણીની, જ્ઞાનની અને સાચા હાગતા ફેનિમ પૂરાવાઓની છાપ હોઇ એમનાં વિધાનોની વિશ્વસનીયતા પરત્વે શંકા પણ આવી શકતી નથી. જગતમાં જે નાનાં મોટાં અતિક્રમણો અને વ્યુત્ક્રમો થયા છે તે આવાં મનુષ્યો અને એમની શબ્દક્રિયાને આભારી છે. આવા પ્રકારનાં વિધાનો-ભણે તે તત્કાળ અસત્ય હોય છતાં-કેટલીક વખત સમાજનાં હિતકારક હોય છે. અને એટલે અંશે એવાં વિધાનો ફલાવનારાં માણસો પૈકી કેટલાંક નિસ્વાર્થ પણ હોય છે. કેવળ રાષ્ટ્રહિત કે ધણાના હિતની ભાવનાથી પ્રેરાઈ તેઓ આ પ્રવૃત્તિ લઈ જાય છે.

પરંતુ સમાજમાં મનુષ્યોનો એક બીજો વર્ગ છે. ઔર્ધ્વવૃત્તિવાળું મનુષ્ય અવિશ્વાસુ હોય છે. ગુલામી વૃત્તિવાળો ખુશામદખોર અને જુદમી હોય છે. ભિક્ષુ અસત્યવાદી હોય છે. આવાં ચોર, ખુશામદખોર અને ખ્દીકણ સ્વભાવવાળાં માણસોનાં નિધાનો સર્વથા સ્વાર્થ પ્રેરિત હોય છે. પરંતુ હિત સાધવાની એમની પ્રવૃત્તિ નથી હોતી. બીજાને ભોગે પોતાનું શ્રેય કરવાનું એમનું જીવન ધ્યેય હોય છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં આવાં મનુષ્યો ચારંચાર પરિચયમાં આવે છે. એમાંના ઘણા ને વાફપદ્ધતા પણ હીક કેળવી હોય છે. પહેલા પ્રકારનાં

માણસો અસાધારણ પ્રસંગો સિવાય સત્યાશ્રયને વળગી રહે છે. પણ આ માણસોનો વ્યવહાર-તો અસત્યની સાથે ઓતપ્રોત હોય છે. ધંધામાં અને નોકરીઓમાં આવાં માણસો ચારંચાર દેખા દે છે. એમની જુદિ, શક્તિ અને યોગ્યતા મર્યાદિત હોય છે. સત્તાલોભી-હોઈ બીજાનો વિચાર-આ વર્ગનાં માણસો નથી કરતાં. ધરમાં, ધર્મસ્થાનોમાં અને રાજકારણમાં આવાં માણસો પ્રવેશ કરે-છે-તો અત્યંત હાનિ પહોંચાડે છે. ધરમાં વિખવાદ ઉભો કરે છે, ધર્મમાં બ્રહ્માચાર દાખલ કરે છે અને રાજકારણમાં નીચ યુક્તિઓ, આડીયાપાછું, રાજમંડળ તથા પ્રજાવચ્ચે વિરોધ તથા વફાદારીને નામે ખુશામદ દાખલ કરે છે. પરિણામ-એ આવે છે કે રાજ્ય પાપમાલ થાય છે. સ્વભાવનો ઉપાય નથી. એટલે આવાં મનુષ્યોમાં સુધારાની આશા રાખવી નિરર્થક છે. પરંતુ કેટલાંક અદ્વપક્ષ અને અજ્ઞાન માણસો જે સમાજ કે રાજકારણમાં અકસ્માત આવી પડે છે, તો તેઓ જેમ પોતાને તેમ જે વર્ગમાં તેઓ હોય છે, તે આખા વર્ગને હાનિ પહોંચાડે છે. કોઈ પ્રકારના અંગત હેતુ વિના કાર્ય કરતા છતાં આ વર્ગનાં માણસો અત્યંતભયોત્પાદક થઈ પડે છે.

-એક અભ્યાસી.

ભાવનગરનો ઇતિહાસ.

(પુસ્તક ૮ મું પૃષ્ઠ ૩૧ થી ચાલુ)

આ પ્રમાણે વખતસિંહજી એક તરફથી મેળા-
વેલા મુલકની સમાધાની કરી, તત્રાએ જઈ ભાવ-
નગર આવી સ્વસ્થ થયા એટલામાં એક એવો અનાવ
ખચો કે પેશ્વા અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે વસાઈ
મુકામે તારીખ ૩૧ મી ડીસેમ્બર સને. ૧૮૦૨ની
સાલમાં તહનામું થયું, તેમાં અંગ્રેજ સરકારને ૩
રૂ લાખની ઉપજનો મુલક પેશ્વા તરફથી મળ્યો
તેમાં રૂ. ૧૦૫૦૦૦ માટે ગોધા ધંધુકા અને રાણપુર
પરગણાં મળ્યાં, એવા કારણથી કે કોઈના ઉપર
ભરતી નહીં કરતાં વાળ્યો રાહે. ચાલવું અને કોઈનું
ધનીપણું ગેરવાળ્યો રીતે છોડાવવું નહીં. એ વખતથી
અંગ્રેજ સરકારનો રાજકર્તા તરીકે આ પરગણાઓમાં
સંબંધ બંધાયો અને તેથી વખતસિંહજીનો મુલક એ
પરગણાઓમાં હતો તેના ઉપર પેશ્વા સરકારની જે
ખંડણી હતી તે લેવાનો હક અંગ્રેજ સરકારનો થયો.

આ તહનામું થયા પછી એ મળેલા મુલકની
વ્યવસ્થા કરવાની, તે વખતે ગુજરાતની અંદર અંગ્રેજ
સરકારનો અધિકારી વડોદરાનો રેસીડેન્ટ હોવાથી
તેને બધામણ થઈ તેણે તપાસ કરી વસુલાત લેવા
તથા કેટલે દરજ્જે. અંગ્રેજ સરકાર અમલ ચલાવી
શકે તે નક્કી કરી મળેલા મુલકમાં રાજ્ય ચલાવવાની
વ્યવસ્થા આંધી તેમાં ગુજરાત ખાતે (પૂર્વભાગ કલેક્ટર)
એક અધિકારી ખેડામાં મુકરર થયો. તે અધિકારીએ
ચોડી મુદત રેસીડેન્ટ માહેબનું ધોરણ પકડી રાખ્યું
પણ તે પછી જુદી જુદી તરેહના અદેશ લાઈને
વખતસિંહજીને અમલ ચલાવવાનો હક, ગોધા, ધંધુકા
અને રાણપુરના પરગણામાં છે કે નહીં તે વિષે
સરકારના દીલમાં શક નાખ્યો. તે ઉપરથી તે
ખાખનમાં દેશમાં સરકાર તરફના ભૂતના વાકેફગાર
અને અનુભવી અમલદાર કર્નલ વોકર કે જે વડોદરાના

રેસીડેન્ટ હતા અને આગલી રિયલિટી વાકેફગાર
હતા. તેમને પૂછવામાં આવ્યું. તે ઉપરથી તેણે સને
૧૮૦૪ તથા સને ૧૮૦૬ની સાલમાં જુદા જુદા
રિપોર્ટ કરીને મુંબઈ સરકારની ખાત્રી કરી આપી.
તેથી એ હકુમત ચલાવવાની ખાખતના સલાહનું
નિરાકરણ થઈ જતાં વખતસિંહજી તેના પોતાના
મુલકમાં ચાલતા આવેલા રાજના દરજ્જા પ્રમાણે
વર્તવામાં તે વખતે તો કાંઈ હરકત આવી નહીં, ને
તેના દીલમાં એટલો સંતોષ થયો કે અંગ્રેજ સરકારના
નવા અધિકારીઓ આવીને દોસ્તીને સંબંધ તોડવા
ઉભા થયા હતા પણ મૂળ ટેકાણેથી આપણી દોસ્તી
કાયમ રહી છે. અને પોતાની સ્વતંત્રતાના હકનું
લોપાણુ નહીં થતાં જેમ પેશ્વા જેમ લેતા હતા તેટલી
જ જેમ અંગ્રેજ સરકારે પણ લેવાનું કાયમ રાખ્યું.
તે પછી એવત ૧૮૬૦ની સાલમાં ગાયકવાડ સરકારના
સૂબા ખાખાઈ આપાજીએ સૌરાષ્ટ્રમાંના રાજ્યો
પાસેથી જે ઉધરાવવા સુમારે પચીશ હજાર લશ્કરથી
જુનાગઢ ઉપર ચઢને શીહોર પાસેના આંખલા ગામે
આવીને મુકામ કર્યો અને વખતસિંહજીને જેમ
આપવા કહેણુ મોકલ્યું. તે તેમણે માન્યું નહીં અને
તેઓ પોતાની ફાજ સુદ્ધાં શીહોર જઈ તેની સામે
થવાને માટે તૈયારી કરી.

ખાખાજીએ, જ્યારે વખતસિંહજી જેમ આપવાની
ના પાડે છે એમ જાણ્યું કે તરત શીહોર ઉપર
તોપોનો મારો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો, અને લશ્કર
સાથે તોપ લઈ શીહોરની એક ખાખુએ ગોડવી ત્યાંથી
ગોળા ફેંકવા માંડ્યા. પરંતુ આસપાસના કુંગરને લીધે
તે ગોળાઓએ શીહોરમાં કાંઈ ઝાઝી અસર કરી નહીં
એટલે ખાલાજીએ ધુંધળ ગઢવીની વાડીના ખોદેલ છુટ
કુવાના ગાળના ટેકરા ઉપર તોપોનો મોરચો કરી

ત્યાંથી તોપ ચલાવી. તેથી ગોળાઓ ગામ ઉપર પડ્યા મોંઝા નાણી, વખતસિદ્ધે પોતાના ગ્રુહદાન અશરફને લખડા નામની તોપ પાળીઆધાર ઉપર લઈ જઈ એ મોરચો તોડી પાડવાનો હુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે એ હજાર ખુદી તરવારના લશ્કર સહિત એ તોપને પાળીઆધાર ઉપર રાખી, બરાબર ગોઠવી બાહારે કર્યા જેથી એમાંના ગોળો બરાબર એ મોરચાની તોપ ઉપર પડ્યો અને તેથી તેના ચૂરા થઈ ઉડ્યા. અને આસપાસનાં માણસોને જખમી ફાટી કરી નાંખ્યા. જેવું તે મોરચામાં ભગાણુ પડ્યું દીડુ કે લાગલા તોપ ઉપરનાં એ હજાર માણસ બાબા-શની ફોજ ઉપર પડ્યા. અને તલવારથી પંદરસો માણસ કતલ કરી નાંખી પાછળ વખતસિદ્ધએ ફોજ લઈ આવી પહોંચી લશ્કરમાં ભંગાણુ પાડ્યું. બાબા-શનું લશ્કર આંગણા છોડી અમરેલી ત્યાંથી ગયું અને વખતસિદ્ધ પાછા આવ્યા. આ લડાઈ વિષે કવિઓએ વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે,

રૂપક

ભાલી સાહેબી વડોદરાવાળી બુનાણાકા ધણી ભાગા સાહેબી અડુડ ભાલી ભાગો મરદાર કહે રાજ્ય વખતેશ શીંદુરાળી તોપાં કરો. દશી દેશ ભાગા ભાળી આયા સુબેદાર બાડાં હોહોકારે રાણે લલકારે કીયા બેલા, સાંખનાં વીજળાં ધાઓ દેતા પૂણા શીમ. ભાવા દરાતણા શેન દાવા દારા સામા, બડે ગોળા માર જડે પડે ઉથડે ગનીમ. વહે ચારધાર તોપાં હાથીયે ત્રાંખાળ વાળે, મરેદાં ભંભાર પડે જડ બાંણાં માર. પાંચ વીસ અસવાર ખાગાં મારા દેતા પુગા, બાળારા હજાર પાંચ ગણેગા પોબાર. કોટરાશે ધણીમાણા મેવાસી નીમાણુ કીયા, થાણા સુબેદાર તણા નમાની આવીયા હુતા, સુબે બાબોજીએ લાજ ગમાવી શીયોર, શાહા સરે પાદશાહ સૂઆ શેર રાજ સૂઓ.

હલે હીલો હલે ચડે છત્રાં માથે દોઢ, નખે જેતો સુબેદાર તણો ભાર હધયે નાણો. પાંચશે હજારાં બણો વણુકારાં પોઠ, મોકલે વશડી બાબો, વડા ખત્રી કહો માન. છોડી ખાગ હાથ જેડી રીલો હારે છેક, બાબોજી ઉદાશ હુએ ચાર માસ લગે ખેડા. આઠ લાખ ખાધા તો ન દોઢ લાખ એક દેશ રાજ ધણીયાને અખાણી આશીય દીધે, હીંદ વાકા આણી પાણી રાખીયા હમેશ મે છાંકા પછાડ તુંહી પવાડે અખાડ મલ, મરદાં કમાલ ઘણું જીવે વખતેશ.

સંવત ૧૮૬૧માં પાછા બાબાજી વધારે લશ્કર લઈ જમે લેવા સાડે ભાવનગર આવ્યા. અને ગદચી મુકામ રાખી ત્યાંથી તોપોનો મારો ચલાવ્યો. આણી કારથી વખતસિદ્ધએ પણ ધોળાયા કાઠા ઉપરથી અને પાળીયાધાર ઉપર તોપોનો મોરચો ગોઠવી ત્યાંથી બાહારે કર્યા. પરંતુ વચમાં જડેજની વાડીઓના ઉમેલા મોલ, વાડો અને જાડો આડાં આવવાને લીધે તે ગોળાઓની ખનને તરફ વધારે અસર થઈ નહીં. અને એ પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ જરી રહ્યા પછી વખતસિદ્ધએ વિચાર્યું કે ગાયકવાડ મરકાર આખા સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યો પાસેથી ખંડણી લઈ ચૂકેલ છે અને આપણે નહિ આપીએ તો તેની સાથે સલાહ નહીં થાય માટે ખંડણીનો ગોચ આંકડો આપણે વાજગી છે, એમ ધારી વિશિ ચલાવી. આખર તે આંકડો મુકર કર્યો અને બાબાજી સાથે સલાહ કરી એટલે તે લશ્કર લઈ પાછા ચાલ્યા ગયા.

રૂપક

ખારા ચોધારા જે હડીખરા સાહરા પયારા ખુદે, ઘેંધું બેસે લારા શીંધ હો હજારા ઘીસ ભેશા વડોદરાકા બાબા આહેયા સાપકા ભારા બલતો ઇંગોરા જેસા સોરાઈની બીચ જાલા કાન માન્યા આડા મોળીયા જેઠવા જાડ શોધતો સવાડ વાડા ભાવાણુકી સી

બાબા હુધવાડા બી છોડ બીજોહ બાગા,
ગજબી પાડા કા ધાડા હરાડા ગતીમ.
બખતાં ચડે મતબાલા ચડે બાબા લાગા બોમ,
દેવાં ને દાંણુ વાકા હમલા લાગા હોય.
ધણેણે કપાણુ બાણુ હુખકે ધોંપને દાળા,
હુખકે ત્રશુળ ભાલા ખીર ખાલા હોય.
બરદાં સંભાળ ચખા કા ગેહણાલ બાગાપા,
ખાસા ઝંડા રાળ જાળ ધોસાળ ખેધાળ.
ચારસો નાળકે મોઢે ધેતળાંકુ લોહે ચાડ,
મેખા જુલિ દાળ લેગો હુગરાં કે માળ.
કાતીયાણી બરે રૂડાં બશુંડાળાં સાત કુંગ,
સુડાં ડાડા ચાવે ખીર રૂડાં ભુંડાં સોત.
ધે ધંગારા, કુટે લુંગ તડકે માસ ન્યુ હુંડાં,
સેનાપતિ દૂર પડે કુંડાં ડાઢાં સોત.
જીતા નો બાબીયાં જેસા દુકદુક હોય તેસા,
મરેકા જેપાન એસા આયારે સામાય.
પોતરા ભાવાકા એસા એકહી ન ચાલે પેસા,
જીભ હાથે કાઢે કેસા ભેંસા ભાગા જાય.
હવે વખતસિંહજીની ઉપર માત્ર એક પાલી-
તાણાના ગોહિલ ઉનાડજીની ઇતરાજી રહી હતી. એમ
તેમના વેવાઈ ગોંડલના જડેજા કુંભાજી જેના દીકરા
જશુજીને વેરે વખતસિંહજીનાં દીકરી અજુબા પરણાવેલાં
હતાં, તેના અણુવામાં હવું તેથી તેઓ પોતાના દીકરા
મુળુજી સુદાં ભાવનગર આવ્યા. અને ઉનાડજી સાથે
વધી ચલાવી. મોજે લવરડામાં બન્નેને એકઠા કરી
કમુંબા પાઈ સલાહ કરાવી. અને ઉનાડજીએ વખત-
સિંહજીને પોતાનાં ગામ પીંગળી નજર કરી માઈધાર
ઉપર તેમની જમે કરી આપી. સંવત ૧૮૬૨.

કાઠીયાવાડમાંથી ગાયકવાડ સરકારને જમે વસુલ
કરવાનો આધાર તેમના લશ્કરની શક્તિ ઉપર
હોવાથી દેશની હંમેશાં અવ્યવસ્થા રહેતી હતી. એ
વાત ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું ધ્યાન ગયું. ને તેથી
લશ્કર લાગ્યા વિના સુરક્ષિતપણે જમે વસુલ આવે
એવી ગોઠવણ કરવા સારૂ ગાયકવાડના સુબા સાથે
વડોદરા ખાતેના અંગ્રેજ સરકારના રેસીડેન્ટ કર્નલ

વોકર સાહેબ કાઠીયાવાડમાં આવ્યા. અને તેમણે
મોરબી રાજ્યના મોજે ઘાટુ ગામે સુકામ રાખી સર્વ
રાજ્યઓને લશ્કર નહોં આવવાથી દેશને થતા કાપદા
સમજાવવા સારૂ કાંગેજો લખી ફક્ત જમીનો આંકડો
ચલુને માટે મુકરર કરવા પોતપોતાના વકીલોને
મોકલવા લખી મોકલ્યું. તે ઉપરથી વખતસિંહજીએ
અંગ્રેજ સરકારની દોસ્તી વધારવા માટે પ્રથમથી
પોતાના વકીલ રણુજીજી શીવચંદ તથા દાજીબા
પંડિતને મોકલી અંગ્રેજ સરકારની ગોઠવણીને માન
આપ્યું. અને ખીજા રાજ્યઓએ પોતાનો દાખલો લઈ
એ ગોઠવણ કબૂલ કરે તેટલા માટે સર્વથી પહેલો
અંદોજસ્ત પોતાના દેશનો, ગાયકવાડ ભાગની જમીનો
નિર્દેશરને આંકડો કબૂલ કર્યો.

આ રકમ ગાયકવાડે પલટણ ખર્ચમાં અંગ્રેજ
સરકારને આપવાની ઇચ્છા જણાવવાથી ગાયકવાડ
કરતાં પોતાના જીના દોસ્ત અંગ્રેજ સરકાર સાથે,
આ કારણથી પોતાનો જીનો નાતો બરાબર જળવાઈ
રહેવાના વિશ્વાસથી ગાયકવાડની વતી અંગ્રેજ સરકારને
આપવાની ધૂણી ખુશી બતાવી કબૂલ થયા.

તેમજ જીનાગઢના નવાબની જોરતલખી જ્યારે
તે જોરવાન થઈ મુલકામાં ફોજ સાથે ફરીને ઉધરાત
કરી શકતો હતો તેવી રકમને માટે પણ દેશ ઉપર
લશ્કરને હુમલો કોઈ વખત ન થાય એવા ઇરાદાથી
એજ રેસીડેન્ટની સલાહ નવાબે કબૂલ રાખીને જોર
તલખીની રકમનો પણ એક આંકડો મુકરર કર્યો
અને ઉનટે તે અંગ્રેજ સરકારને આપવાની વાત
મુકરર થઈ.

આ પ્રમાણે વખતસિંહજીને સુરતના કિલ્લેદાર
પેશ્વા, ગાયકવાડ અને જૂનાગઢના નવાબ સાથે
પોતાના મુલકને માટે જુદા જુદા સંબંધ હતા; તે
પોતાના જીના દોસ્ત અંગ્રેજ સરકારને પ્રાપ્ત થવાથી
અને અંગ્રેજ તો પોતાના દોસ્ત જ હતા એટલે ધણી
ખુશી રહેશે એવી ઉમેદે નિરાંતથી પોતાનું સ્વતંત્ર
રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. એ વિષે કર્નલ વોકરે સને

૧૮૦૮ના એપ્રિલની તા. ૩૦ મીએ સવિસ્તર રિપોર્ટ મુંબઇ સરકારમાં કરેલા છે.

આ સર્વ બંદોબસ્ત થઈ ગયા પછી સંવત ૧૮૬૬ ની સાલમાં ખેડાના કલેક્ટર મી. ઝેરામ રૉસ સાહેબે વખતસિંહજીના દીવાન દેસાઈ સોમજી પાસે ધણી આજીજીની સાથે તેના ગોધા, ધંધુકા અને રાણપુર પ્રગણાની જમે, જે પૈશ્વાના વખતથી એક જ આંકડે અપાતી હતી તે રકમ ઉપર ગોધા પ્રગણાને માટે રૂપીએ એક આનો અને ધંધુકા પ્રગણાને માટે દોઢ આનો એ પ્રમાણે વધારે માગી. આ વખતે નવા આવેલા અધિકારીની આયદીને માટે શું નજર હતી તે વાંત દીવાનના સમજવામાં આવી નહીં. અને મોટા દરજ્જાવાળા અધિકારી માગે છે તો તે કેમ ના પડાય એવા ખ્યાલથી તથા અંગ્રેજ સરકારની દોસ્તી ગોઠવવાના ઇરાદાથી તે માગણી કબૂલ રાખી. જેથી જમીના ચાલુ આંકડામાં વગર લગાઈ કંઈ વધારો લેવાની રીત પહેલ પહેલી ખબલ થઈ, એ પ્રમાણે ધણી વખત મુઘી દરબારીઓની માન્યતા રહ્યા કરી.

સંવત ૧૮૬૮ની સાલમાં વખતસિંહજી સારીપેટે વૃદ્ધ અવસ્થાએ પહોંચવાથી પોતાના રાજ્યનું કામકાજ પાટવી કુવર વજેસિંહજીને સુપ્રત કર્યું. તે સાલમાં તવરાની યાત્રા ભરાણી હતી. તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. અને ડાકોરનાથજી ઉપર થઈ વડોદરે આવ્યા. ત્યાં ગાયકવાડ સરકારની તરફથી ઘણું સન્માન મળ્યું. બાદ તેઓ ભાવનગર આવ્યા.

સંવત ૧૮૬૯ની સાલમાં હોંદુસ્તાનના-ધણા ભાગમાં મોટો દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તે વખતમાં મારવાડ તરફથી કેટલાંક મઠ લોકો ભાવનગરમાં આવ્યાં હતાં. તેણે ભાવનગરનાં ગામોની રૈયતની કેટલીક ગાયોની ચોરી કરી ને તે ચોરેલી ગાયોના કુરતા ભરેલી રીતે વધ કર્યો. આ ગૌહત્યાનું દુષ્ટ કર્મ થવાથી તમામ હોંદુ લોકો પોતાના ધર્મશાસ્ત્રથી ઉલટું થયાનું ગણી ધણા ક્રોધે ભરાયા અને શહેરમાં એક મોટું હુલ્લડ થવાની માફક બનાવ બન્યો. તેઓને શાંત

પમાડવા તથા ગૌહત્યાએ, ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પંચમહાપાપ પૈકીનું એક પાપ છે. અને જેને માટે ધર્મશાસ્ત્રની અંદર સખત સગ કરવાનું ફરમાવેલું તેની રૂઢીએ પોતાના દીવાનની આપેલી સલાહ વખતસિંહજીએ મંજૂર રાખી. અને ગાયોની ચોરી કરી તેનો વધ કરનારને મોતની સગ કરી.

આ વખતમાં ખેડાનો કલેક્ટર, વખતસિંહજીની સ્વતંત્રતા વિષે તેના કેટલાક દુશ્મનોના ઉશ્કેરવાથી ભરમાયેલો હોઈ બહાનાં શાખ્યા કરતો હતો. ઉપર મુજબ ગૌવધ કરનારને મોતની સગ કરવામાં આવી છે તે તેના બળવામાં આવતાં પોતાની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ પૈશ્વા, જે ગામોની ફક્ત જમે વખતસિંહજી પાસેથી લેતા હતા તે ગામોમાં હકુમત ચલાવવાનો તેનો હક નથી અને અત્યાર સુધી વખતસિંહજી અને એના વડીલો આગળના મોગલ તંથાં મરાઠા રાજાઓની ગદલતથી એ મુલકમાં અમલ ચલાવતા હતા. એવી ગોઠવણ કરી મુંબઈની સરકાર ઉપર ઉપરા ઉપરી રિપોર્ટ કરી મોકલ્યા.

આ હકુમતના સવાલનું પ્રથમ વડોદરાના રેસીડેન્ટથી નિરાકરણ થઈ ગયેલું હતું. તો પણ ફરીથી આ રીતે તાળું થયું. અને યુરોપીયન લોકોની તે વખતની રીતિ મુજબ ઠોર ચોરનારને મોતની સગ થતી હતી. પણ તે પ્રકરણ સરકાર પાસે મૂકવામાં ખેડાના કલેક્ટરે ચોરીની વાત ગાળી કાઢી ફક્ત ધર્મીય થઇને ગાય મારનારને મોતની સગ કરી એવું બહાનું બતાવ્યું. અને તે પ્રમાણે સગ કરવાનું યુરોપીયન લોકોના દીલમાં તેમનાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉતરે જ નહોતું તેથી મુંબઈની સરકારના અધિકારીઓની નજર જૂની દોસ્તી ઉપર કાયમ રહે નહોતે વખતસિંહજીને રાજની પદવીમાંથી ઉતારી જમીનદારની પદવીમાં ગણવા કરાવ્યું.

આ વખતે વડોદરાના રેસીડેન્ટની જગ્યાએ મી. કર્નાક સાહેબ હતા. તેથી એ પ્રકરણમાં તેઓને સરકાર તરફથી પૂછવામાં આવ્યું. તેઓ સાહેબ, કર્નલવોકર રેસીડેન્ટ હતા તે વખતે ઘણાં વર્ષ સુધી

તેમના આશિરવદ્દના દરજ્જે હતા. તેથી ભાવનગરના રાજ્યની સ્વતંત્રતા અને અંગ્રેજ સરકારની દોસ્તી વિષેની રીયતિનો એમને બરાબર અનુભવ હતો. તેણે વખતસિદ્ધિને જમીનદારની પદ્વીમાં નહીં ગણી શકાય તેના કારણે સહિત સરકારને સૂચના કરી. પણ તે વખતમાં ખેડ કલેક્ટરના ઉલટી રીતના સમજવાથી મુંબઈ સરકારે એ સૂચના ઉપર કંઈ લક્ષ્ય આપ્યું નહીં. અને વખતસિદ્ધિ ઉપર ઇતરાજ બરી રાખી પોતાને મળેલા ધોલેરાના ભાગમાં મોટું બંદર વસાવી ભાવનગરના વેપારને હાની પહોંચાડી. તથા વખતસિદ્ધિના સોનધરાઈના બંદરે વેપાર કરવા જવાની પોતાની એ બંદરની પાડોશી રૈયતને મેના કરી. દર સાલ જમેનો આંકડો પણ વધારવો બરી કર્યો. એટલેથી મુંબઈ સરકારે છેવટ નહીં આણતાં વખતસિદ્ધિથી સહન ન થઈ શકે એવું એ કર્યું કે તેના જે ગામોની હકુમત પેશ્વા ફક્ત જમે લેતા હતા તે ગામોની હકુમત ચલાવતા બંધ થયા. પણ તે ગામોની વસુલાત લેવાનો, વખતસિદ્ધિનો માલિક-પણાનો જે હક હતો તેમાં ભંગ કરવામાં આવેલ નહીં. અને એ ગામો બાબત દીવાની કામમાં કાઈ દાવો થાય તો તે બાબત એવું કર્યું કે મંચત ૧૮૫૮ની સાલ પૂરે (વસાઈની દ્રીટી થયા અગાઉ) એ ગામ ભાવનગરના કબજામાં હોય તો તેના દાવો કાઢીર ઉપર ચાલે નહીં. તેમજ વખતસિદ્ધિએ ઘણી લાકડાઓ કર્યાથી તેના રાજ્ય ઉપર કેટલુંક કરજ થયેલું તેથી કરજ બાબત દાવો થાય અને સંવત ૧૮૬૩ પૂરેનું હોય તો તે દાવો ચાલે નહીં. એવી રીતે કાઢીર ખસુસન માલેક પણા વિષે હરકત નહીં કરવાના કાયદાથી ઠરાવ કર્યો.

વખતસિદ્ધિની હયાતીના છેલ્લા વર્ષમાં આ બન્યું. અને જોકે એ કાયદો વખતસિદ્ધિના અવસાન સુધી બહાર પડી આવેલ નહીં પણ તે વાતની તેમને પૂરેપૂરી ખબર મળી હતી. તેથી અંગ્રેજ સરકારની પોતે રાંખેલી દોસ્તીનો બદલો પોતાના વંશજને મારે મળવાનો પોતે બાંધેલી ઉમેદ, અંગ્રેજ સરકારે સખીતવાર

આપેલ વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો હતો. તે સર્વ વિશ્વાસ ખુદ સરકારે એક નજીવું બહાનું કાઢી તોડ્યો. અને મોટી મોટી લાકડાઓ કરી કીર્તિ મેળવેલી તે સર્વને આંખ પહોંચાડી. આંખો વખત આવેલો નેહને ઘણી અફસોસીમાં ને અફસોસીમાં બાકી રહેલી છંદગાની આશરે છ માસ ભોગવી સંવત ૧૮૭૨ના ફાગણ વદી ૧૦મે તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા. તીચે લખેલું કવિત વખતસિદ્ધિની કારકીર્દિનું છે.

રૂપક

પ્રથમ લીધો ગઢ તલાબે બંદર સલતાનપર,
તેમ ઝંઝમેર અફે બંદર તામા.
મહવા લાદ્રોડ શરમોડ મરદા મરદ,
શરદ ઝુઝાપરી નદી સામા—
માંજીયો દેશ નાધેર ઉનાગરાં,
રાજુલે તખત ત્રંયાલ રડીયા,
ઉડ લેદો લાખમીત પર આણીયો,
સાતપત કુંડલે ઝંઝ ચડીયા—
ચરકર ચાંદગઢ તેમ શલડી થકા,
વહદ અંટાળીયો કંક વાગા.
શરદ લાડી કરી બાગરા, શામળી,
લડલીયા ધાગરા હોમ લાગા.
ધડપતિ રાવળે ચુંદગઢ ગાળીઓ,
નવડ ગઢડા ધરા એક નેરે.
પોહોગ્ય બોટાદ ભીમરાદને પાણવી.
કાડીયા અર. દરપરા કારે.
ફારવાં જેમ ઝાંઝેડીયાં કળાયાં,
મરદધર અડામ ખેત માંતે
નેધ ભાવા હરે ભીમ પાંડવ જલ્દી
આંખળાં પીંપળી કરીઆતે.
હેડણી બાંલુએ સમંદ્ર માગન હુઓ,
હેડણી બાંલુએ હમસ હાલે.
ચુંડ ભડ ચોકડો અડગ કાધો હુઓ.
તણા અખમાંલરી જુઓ તાલે.
લાજ ધણુ મોહોણુ છાકે ખાલા બીપણુ,
કવિ એકી રસણુ કહે કેતા

પાટ કે બેટ પેરમ તણે પાદશાહ,
અટલ બળ ભોગવે દેશ એતા.
હાય વખતે ધણા નેધ વખતા હુઆ,
પ્રથી રખ પાળશે દેખ વખતો.
શીહોરો પાટવી જગોજગ સલામત,
વખતવંત ભાવણે તખત વખતો.

આ વખતે વખતસિંહજી મહારાજને કુંવરો હતા
તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) ટીલાવત વિજયસિંહજી અને (૨) બાપજીરાજ
આ બન્ને કુંવરો વાળીવડુ અદીબાથી થયેલા અને
(૩) રામસિંહજી સરવૈયાણી ચાંદબાથી થયેલા હતા.
(અપૂર્ણ)

‘દેશી રાજ્ય’ ઓફીસ.

રાજનીતિનું શિક્ષણ પોલીસ, લશ્કર અને ન્યાય.

(વર્ષ ૯મું પૃષ્ઠ ૮૪થી ચાલુ)

પાછળના લેખમાં કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યું
છે, તેમાં પ્રધાનપણે પ્રગ્નને સુખી કરવાની રાજના
પોતાના ઉપર રહેલો પવિત્ર ફરજનું વિવેચન છે.

સુખ બે પ્રકારનું છે. એક પ્રજા પોતાના પુરુષાર્થ
જાવે છે, અને બીજું—રાજ તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રજા વ્યક્તિગત પુરુષાર્થ કરી પોતે નીચે સુખખાનં
ખ મેળવી શકે છે:—

- (૧) પોતાને સારું પુરતું ખાનપાન અને કપડાંલતાંના
સાધનથી મળતું સુખ.
 - (૨) પોતાને માટે રહેવા નોંધતી સગવડ પુરી પાડે
એવાં ઘર અને નિવાસસ્થાનથી મળતું સુખ.
 - (૩) પોતાની જરૂરીયાત માટે નોંધતાં વાસણકુસણ,
રાચરચીલું, આભુપણો, ગાદીધોડા વગેરેથી
મળતું સુખ.
 - (૪) પોતાની તંદુરસ્તીથી ઉપજતું સુખ.
 - (૫) પોતાને સારાં પુસ્તકો વાંચવા તથા અધ્યયન
કરવાથી ઉપજતું સુખ.
 - (૬) પોતે સદાચારને માર્ગે ચાલવાથી પ્રાપ્ત થતું સુખ.
 - (૭) પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાથી મળતું સુખ.
- ઉપર ગણાવેલાં અને બીનાં એવાં ધણાં સુખો
ફરક વ્યક્તિ પુરુષાર્થ કરીને મેળવી શકે છે. અંગમહેનત,

શુદ્ધિબળ, સમયસચ્ચકતા, અગમચેતી, અને વિવેકપૂર્વક
કરકસર વગેરે સદગુણોની તેમાં જરૂર છે.

રાજ મારફતે મળી શકે એવાં સુખો નીચે
પ્રમાણે છે:—

- (૧) દરેક પ્રગ્નએ પેદા કરેલાં ધન—માલ, બીજો કોઈ
હાંટી, લેઈ જશે નહીં અંગર, નોરજીલમથી પડાવી,
લેઈ શકશે નહીં એવી નિર્ભયતાની લાગણીથી
પેદા થતું સુખ.
- (૨) તેનો કોઈ જન લેઈ શકશે નહીં, ધાવલ કરી
શકશે નહીં, અગર તેના શરીરે કંઈ પશુ ઈજા
કરી શકશે નહીં એવી સહીસલામતીને લીધે ઉત્પન્ન
થતી લાગણીથી થતું સુખ.
- (૩) એક બીજાની સાથેના કલ્યાણ અને તકરારોનો
નિકાલ ન્યાયપૂર્વક થશે એવી ભાવનાથી પેદા
થતું સુખ.
- (૪) દરેક જણ પોતે ગમે તે ધંધો અગર મહેનત
કરી પોતાનો લાભ મેળવે, તેમાં કાઈ કમલગીરી
અગર અડચણ કરી શકે નહીં એવી સહીસલામતીથી
ઉત્પન્ન થતું સુખ.
- (૫) દરેક જણ પોતાના વ્યાપાર રાજગાર અર્થે સારી
રીતે આવક કરી શકે એવા રસ્તાઓ તેમજ

બીજા સાધનોની જોગવાઈને લીધે જે સુખની લાગણી ધરાવે છે તે.

(૬) દરેક જણ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના નિયમો પાળે તે માટે જે તે સાધનો અને બંદોબસ્તને લીધે રોગોથી થતા ઉપદ્રવથી મુરક્ષિત રહેવાની ભાવનાને લીધે પેદા થતું સુખ.

(૭) દરદીઓની સારવાર થવા માટે જરૂરનાં દવાખાનાં વગેરેથી દરેક જણને તેઓના મનમાં પેદા થતી સુખની લાગણી.

(૮) કેળવણીને સારૂ જોઈતાં સાધનો નિશાળો, લાઇબ્રેરીઓ વગેરે સ્થપાએલી હોવાથી દરેકને જે સુખની ભાવના ઉત્પન્ન થાય તે.

આ પ્રમાણે બે પ્રકારનાં સુખ ગણાવ્યાં, તેમાં પહેલા પ્રકારનું સુખ દરેકની પોતાની સત્તામાં છે, અને બીજાં પ્રકારનું સુખ સરકારના હાથમાં રહેલું છે. સરકારે તે સુખ પ્રગળે સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવાં સાધનો પુરા પાડવાં જોઈએ. વળી પ્રગળે પોતાના પુરૂષાર્થથી પેદા કરવાનાં સુખનો જ આધાર રાજાના તરફથી પ્રગળા સુખને સારૂ જે સાધનો પુરા પાડવામાં આવ્યાં હોય તે ઉપર વધારે અવલંબી રહેલો છે. માટે રાજાઓએ ખાસ કરીને તેવાં સાધનો પુરાં પાડવા ચુકવું નહીં. જો રાજા તરફથી તેવાં સાધનો પુરાં પાડવામાં આવ્યાં ન હોય તો પ્રજા પુરૂષાર્થ કરતી અટકે છે, અને પરિણામે દુઃખી થાય છે.

રાજાઓને પોતાની પ્રગળાં સુખ-શાન્તિ અર્થે જે કાર્યો કરવાનાં છે તેમાં પ્રથમ તેઓના જન-માલના રક્ષણની બાબત છે. તેને માટે સારી પોલીસની ગોઠવણ થવી જોઈએ, જે થતા ગુન્હાઓને અટકાવી શકે તેમજ ગુન્હા થાય ત્યારે ગુન્હોગારો, ચોર અને માલને હસ્તગત કરી ન્યાયને બારણે રજુ કરે.

આ માટે પોલીસ ખાતુ સંખ્યામાં તેમજ કુશળતામાં પૂરું હોવું જોઈએ, તે દેશના વિસ્તાર તેમજ વસ્તીના પ્રમાણમાં પુરતું ગણાય તેવું હોવું જોઈએ. પોલીસના સીપાઈઓ અને અધિકારીઓ પ્રમાણિક, હોશીયાર

અંચળ, અને મહેનતુ હોવા જોઈએ. તેઓને અ-પ્રમાણિક થવાની લાલચોમાંથી દુર રાખવા સારૂ તેમના પગારો પુરતા અને લાયકાત મુજબ હોવા જોઈએ. પોલીસની ગોઠવણ અને વહેંચણી એવી થવી જોઈએ કે, બધા પ્રદેશમાં સરખી રીતે બંદો-બસ્ત રાખી શકાય.

પોલીસની ફરજ અને કૃત્યો સંબંધી નિયમો ધડવા જોઈએ, અને તેથી તેઓને સંપૂર્ણ વાકેફ થવા શું કરવાનું અને શું નહીં કરવાનું તે સવળાનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તે નિયમો વિરૂદ્ધ ચાલનારાઓની નોટીસ લેતાં, તેમને ઘટતી શિક્ષા થવી જોઈએ. જો તે પ્રમાણે ન કરવામાં આવે તો તે જ પોલીસનું તંત્ર પ્રગળું રક્ષણ કરવાને બદલે ભક્ષણનું સાધન નીવડે.

ખરાબ અને લોભી રાજકર્તાઓ એમ માને છે કે પોલીસ ખાતું રાજ્યમાં પૈસા કમાતું ખાતું નથી, માટે તેનું ખરચ નકામું છે. આ કેવળ મૂર્ખાઈ ગણાય. રાજાને પોતાની જાતના રક્ષણને સારૂ પહેરેગીરો અને જાપતો રાખનારાઓની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જ બક્ષે તેથી વધારે દેશનું અને તેમાં રહેનારી પ્રગળું રક્ષણ થવા સારૂ પોલીસ બંદોબસ્તની જરૂર છે. રાજા એમ કહી શકે નહીં કે-મારા જાપતાને સારૂ રાખેલા સીપાઈઓ, રાજ્યમાં કંઈ આવક કરતા નથી, માટે તેની મારે જરૂર નથી. તેવી જ રીતે દેશનું અને પ્રગળું રક્ષણ કરનાર પોલીસખાતું રાજ્યનું કમાણીખાતું નહીં હોવાથી તેની જરૂર નથી એમ રાજા કહી શકે નહીં.

દેશમાં પોલીસનો સારો બંદોબસ્ત હોય નહીં તો લોકોના જન-માલનું રક્ષણ બરોબર થઈ શકે નહીં. અને તેઓ હંમેશાં ભયમાં રહે. આતું પરીણામ એ આવે કે, લોકો પોતાના ધંધા ઉદ્યોગથી કમાણી કરવામાં ઢીલા પડી જાય. કારણકે ખુન, હુલુડ, ચોરી વગેરેના ગુન્હા કરનારાઓની સંખ્યા દીન પરદીન વધતી જાય, અને તેઓના ધન-માલનો ખચાવ તેમજ રક્ષણ થઈ શકે નહીં.

તેટલા માટે રાજ્યોએ પુરતા ખર્ચે પોલીસ ખાતું રાખવું જોઈએ. તેમાં કંઈ પણ કરકસર થવી જોઈએ નહીં. કારણકે પ્રગ્નના સુખના સાધન તરીકે તેની આવશ્યકતા છે. માટે પોલીસમાં વગર વિચારે ઘટાડો નહીં કરતાં, જેમ જેમ જરૂર લાગે તેમ તેને મજબુત અને કુશળ બનાવવાની તજવીજ રહેવી જોઈએ.

દેશના બંદોબસ્તને માટે રાખેલી પોલીસનો ઉપયોગ તેજ કામમાં થવો જોઈએ. નહીં કે પોલીસ ખાતાનો પગાર ખાચ અને કામ ગમે તે સોંપવામાં આવે. આ પ્રમાણે થવાથી પોલીસ ખાતાનું બંધારણ બગડી જવાનો સંભવ છે. માટે તેથી સાવધ રહેવું જોઈએ.

કેટલાંક દેશી રાજ્યમાં આવી કંઠગી પદ્ધતિ ચાલે છે. પોલીસ ખાતાના સીપાઈઓ રાણી રાજલોકનાં પંચુરણ કામ કરવા સાડે રોકવામાં આવે છે, જેથી તેઓ પોતાની ક્વાયત, કામ વગેરે ભુલી ગય છે, અને પોલીસનો તેવો ધણો ભાગ નકામે બનવાથી, પરીણામે રાજ્યને હાની થાય છે.

પંચુરણ કામમાં પોલીસને એક જગ્યાએ રોકવાનો દાખલો લેઈ, બીજા ખાતાવાળાઓ પણ તે પ્રમાણે પોલીસને અન્ય કાર્યોમાં રોકે છે. આમ પોલીસની ધણી સંખ્યા બીજાં ખાતામાં કામ કરતી થવાથી, પોલીસ ખાતાને તેઓનું નકામું ખર્ચ હિકાવવું પડે છે, અને તે ખાતું નિર્બળ થાય છે. માટે રાજ્યોએ ખાસ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પોલીસ ખાતું આવી રીતે અવ્યવસ્થિત થાય નહીં.

વળી રાજ્યમાં પુરતી અને હોંશીયાર પોલીસ હોવાથી લુટારાઓ અને બારવડીયાઓની ટાળીયો જામતી અટકશે. સારા પોલીસ જાપતાને અલાવે-આજળ રાજ્યોમાં આવી ટાળીઓએ ધણી જ સતાવણી કર્યાના દાખલાઓ મોજુદ છે. તે ટાળીઓને નાજુદ કરવાને સાડે લશ્કરોનો ઉપયોગ કરવો પડેલો છે-અને રાજ્યને ધણું ખર્ચમાં ઉતરવું પડેલ છે. માટે પોલીસખાતાની બરોબર વ્યવસ્થા કરેક રાજ્યમાં

હોવી જરૂરની છે. જે તે પ્રમાણે બંદોબસ્ત રહેશે નહીં તો આવી લુટારા તેમજ બારવડીયાઓની ટાળીયો બંધાવાનો ભય ઉત્પન્ન થશે. ન્યાં નબળી પોલીસ હોય છે ત્યાં આવી ટાળીઓ ફાવી ગય છે, અને રાજ્યમાં ધણો ઉપદ્રવ કરે છે. પ્રગ્નના જાન-માલ ભયમાં આવી પડે છે, સ્થિતિ દુઃખદાયક થાય છે. માટે જેવી રીતે બળતી આગને શરૂઆતમાં જ હોલવી નાખવાથી ફેલાવા પામતી નથી, તેવી જ રીતે આ ટાળીઓને પ્રથમથી જ જામતી અટકાવવા સાડે સારી અને મજબુત પોલીસની હંમેશાં જરૂર છે.

દેશી રાજ્યમાં, પોલીસના સારા બંદોબસ્તની જરૂર માત્ર દેશનો પ્રગ્નની સુખ શાન્તિને અર્થે છે, એમ સમજવાનું નથી. બ્રીટીશ રાજ્યની પ્રગ્નની સહીસલામતીને સાડે પણ તે જરૂરની છે. કારણ બ્રીટીશ રાજ્યની પ્રગ્નને દેશી રાજ્યની હદમાં થઈને કાર્ય પ્રસંગે આવ જા કરવી પડે છે. માટે જે પોલીસનો સારો બંદોબસ્ત હોય નહીં તો બ્રીટીશ રૈયતને ખમતું પડે છે. તેઓનાં ખુન થાય, હાંડ ચોરી થાય, વગેરે ગુન્હાઓ બ્રીટીશ સરકારની નોટીસમાં આવે, જેથી તે દેશી રાજ્યમાં ગેરવ્યવસ્થા ચાલે છે એવી નોંધ લેવામાં આવે. પરીણામે દેશી રાજ્યોને હાનિકારક નીવડે.

વળી દેશી રાજ્યોમાં રહેતી બદમાસ ટાળીયો બ્રીટીશ હદમાં જઈને ગુન્હા કરી આવે તેઓને પકડીને સોંપવા સાડે પણ હોંશીયાર પોલીસ જોઈએ. તેવા ગુન્હેગારો તથા ચોરમાલને હસ્તગત કરી બ્રીટીશ અધિકારી તરફ ઇનસાફ થવા સાડે સોંપવાની દેશી રાજ્યોને માથે ખાસ ફરજ રહેલી છે.

દેશી રાજ્યોની રૈયત ધણી વખત તે રાજ્યમાં ગુન્હાઓ કરી બ્રીટીશ હદમાં ભરાઈ રહે છે. આવી પ્રસંગે તે ગુન્હેગારો બ્રીટીશ પોલીસની મદદ મેળવી પકડવા પડે છે. જે દેશી રાજ્યની પોલીસ તેઓની સાથે આ કામ કરવામાં પુરતી હોશીયાર માલમ પડે નહીં તો ગુન્હેગારોનો પત્તો મેળવી શકાય નહીં. આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યમાં ગુન્હાઓ વધતા ગય.

સ્ટીટીશ રાજ્યના સંબંધમાં જટલા હોશિયાર પોલીસની દેશી રાજ્યને જરૂર છે, તેની જ રીતે તેઓનાં પડોસી રાજ્યોના સંબંધમાં પણ સમજવું. અરસપરસ રાજ્યોને પોલીસની મદદની જરૂર પડે છે. હુંકામાં રાજ્યની સારી વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર પોલીસ ઉપર રહેલો છે. માટે તે ખાતાને ખાસ હોશિયાર અને તાબું રાખવું જોઈએ.

કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં એવા દોઢ ડાહ્યા માણસો હોય છે કે રાજ્યને પોલીસ ખાતામાં, વધારે ખર્ચ નહીં રાખવાની સલાહ આપે છે. આવી સલાહ દાની કારક છે, માટે તે માન્ય કરવી નહીં. રાજ્યની આખાદી અને મુખ શાન્તિ સારા પોલીસ ઓફીસર ઉપર છે. માટે આવી ઉલટી સલાહ આપનારને તો રાજ્યોએ દુર રાખવા ધટે છે.

કેટલીક જગ્યાએ લુના રીવાજ પ્રમાણે સરદારો અને સીંદેદારો પોલીસનું કામ કરે છે. પણ આ નવા જમાનામાં તે ચાલો શકે નહીં. હાલ તો સુધરેલી અને ક્વાયત પામેલી સારી પોલીસની આવશ્યકતા છે. માટે પોલીસના મુદારાના કામમાં તેઓને આડે આવવા દેવા જોઈએ નહીં.

છેવટમાં કહેવું જોઈએ કે ધર્મશાસ્ત્રો પણ રાજ્યોને પોતાની પ્રજાનું બરાબર રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. માટે જે રાજ્ય આ ફરજ અટકાવવામાં મુકે છે, તે રાજ્ય-પદવીને લાયક નથી એમ કહેવામાં કામ પળ જતનો અન્યાય થતો નથી.

રાજ્યના રાજ્યની શ્રેષ્ઠતા તેની પ્રજાની સુખ-શાંતિ અને આખાદી ઉપરથી અંકાય છે, અને પ્રજાના સુખનો મુખ્ય આધાર તેના જન-માલના રક્ષણ ઉપર છે. પ્રજાના જન-માલનું રક્ષણ પોલીસના સારા બંદોબસ્તને આભારી છે. આ વિષય-સંબંધી ઉપર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. છતાં તે સંબંધી વિશેષ કહેવાની જરૂર છે. પોલીસની મુખ્ય ફરજ રાજ્યમાં શુન્દા થતા અટકાવવાની છે. છતાં શુન્દાઓ

અને તો શુન્દેગારોને પકડીને શિક્ષાએ પહોંચાડવાની છે. એ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે.

“પોલીસ” એ રાજ્યનું ખર્ચ બળ છે. રાજ્ય ગમે તેવાં લોકહિતનાં ફરમાનો અને હુકમો કાઢે પણ તેની બજવણી કરવાને મજબુત પોલીસ ન હોય તો, હુકમો અને ફરમાનો નકામાં નીવડે છે.

દાખલા તરીકે એક બીલ શુન્દેગારને પકડવાને વારન્ટ કાઢવામાં આવ્યું હોય, અને તેને પકડવાની તજવીજ થતાં તેની કામના બીડોએ હુલ્લડ મચાવ્યું અને તેને પહોંચી વળવાને પુરતી અને હોશિયાર પોલીસ હોય નહીં તો શુન્દેગારને પકડાય નહીં.

તેવી જ રીતે હોદ્દા-મુસલમાન વચ્ચે તકરાર થાય અને વાત વધી પડે, એકબીજા મારામારી કરે, તો હુલ્લડને કાણમાં લાવી શકે એવી પોલીસ જોઈએ. નહીં તો રાજ્યની સત્તાને બાધ આવે. નીકળેલાં ફરમાનો અને હુકમો અમલમાં મુકાય નહીં. પરીણામે પ્રજા, રાજ્યની સત્તાને અનાદર કરી વખતોવખત હુલ્લડ કરે અને ધાંધલ મચાવે.

આવી વસ્તુસ્થિતિને પહોંચી વળવાને છેવટે રાજ્યને લશ્કરનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેટલા માટે રાજ્યમાં જેવી પોલીસની જરૂર છે તેવી જ રીતે લશ્કરની પણ જરૂર છે. રાજ્યની શક્તિના પ્રમાણમાં લશ્કરી સીપાઇઓ પણ રાખવા જોઈએ.

પોલીસ જેવી ક્વાયતી અને કેળવાયેલી હોવાની જરૂર છે, તેથી અધિક જરૂર આ લશ્કરી સિપાઇઓને માટે છે. તે સારા, મજબુત, હોશિયાર અને તાલીમ પામેલા હોવા જોઈએ. તે ગમે તેવા બીનકેળવાયેલા સિપાઇઓ હોવા જોઈએ નહીં. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખાલી લશ્કરી દેખાવ અગર દમામની ખાતર તે ખાતે વધારે ખર્ચ કરી દેવાનું વલણ રાખવું નહિ. લશ્કરી અધિકારીઓને ધણી વખતે એવી ટેવ હોય છે કે, જરૂરીઆત વગર તેઓના ખાતા સંબંધી બદલામણો રલ્લુ કરે છે, પણ રાજ્યને તે મંજૂર કરતાં પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ.

શરૂઆતમાં રાજ્યોને પોતાના લશ્કરીખાતાની વ્યવસ્થા તરફ જેવું લક્ષ હોય છે તેવું પાછળથી નથી હોતું. વખત જતાં તે તરફ ખેદરકારી ઉત્પન્ન થવાથી, જોઇએ તેવી લશ્કરની મજબુતી અને ઉપયોગીતામાં ઘટાડો થઈ જાય છે, અને લશ્કર માત્ર નામનું જ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થવા પામે નહીં તે તરફ હંમેશાં લક્ષ રાખવું જોઈએ. પ્રગતના સુખ અને જનમાલના રક્ષણનો આધાર આ પોલીસ અને લશ્કરખાતું બને છે. તે ઉપરાંત રાજ્યને લુકમ અને સત્તાનો અમલ પણ તે ઉપર અવલંબી રહેલો છે. માટે આ બંને ખાતાં તરફ ઘટતું લક્ષ રાજ્યોએ આપવું જરૂરનું છે.

આ ઉપરાંત રાજ્યોને ન્યાયખાતાની સારી અને પ્રામાણિક પદ્ધતિ રચવાની જરૂર છે. તેમાં ઉપરી કોર્ટથી માંડીને છેક નાની કોર્ટો સુધી ન્યાય મેળવવાનું સાધન પ્રગતને પુરું પાડવું જોઈએ, જ્યાં નિષ્પક્ષપાત અને શુદ્ધ ન્યાય એક સરખી રીતે મળે.

પ્રજામાં જુદી જુદી પ્રકૃતિ અને સ્વભાવની વ્યક્તિઓ હોય છે. તેમાં એકબીજા વચ્ચે ગેરસમજુતી અને તકરારો થવાના સંભવો ઘણા છે, તેની યોગ્ય રીતે પતાવટ કરવા સાડ કોર્ટો સ્થાપવામાં આવે નહીં તો કળ્યા વધી પડે. નાના કળ્યાઓ મોટું સ્વરૂપ પકડે અને શીસાદ ઉત્પન્ન થાય. પરીણામ એ આવે કે લોકોની શાન્તિનો ભંગ થાય, વ્યાપાર રોજગારો જોખમમાં આવે, અને રાજ્યની આખાદી થતી અટકે તેથી ન્યાયની કોર્ટોની અવશ્ય જરૂર છે.

ન્યાયની કોર્ટોને અભાવે જ્યારે પ્રજામાં આવી રીતે અશાન્તિ થાય અને લોક દુઃખી થાય, તો રાજ્યના મુખ્ય ધર્મને ઘોઠો પહોંચે. ન્યાયની કોર્ટો હોય તો પ્રજામાં જેને શારીરિક, આર્થિક અને માનસિક હાનિ બીજા તરફથી થઈ હોય, તેને સાડ રીતીસર ફરીવાદ માંડી તે દાદ મેળવી શકે છે. તકસીરવાન હોય તેને શિક્ષા થાય છે. આ પ્રમાણે થવાથી બીજાં તેવી તકરારમાં આવતા અટકે છે, અને જેને નુકસાન પહોંચ્યું હોય તેનું વળતર થાય છે.

તેટલા માટે ન્યાયની કોર્ટો દરેક સારા રાજ્યમાં સ્થાપવી જરૂરની છે. તે કોર્ટો ગુન્હગારો, તેમજ નુકસાન કરનારાઓને શિક્ષાએ પહોંચાડી, જેને નુકસાન થયું હોય તેને બદલો અપાવે છે. વળી પ્રજામાં આથી કરીને નવા ગુન્હાઓ થતા અંધ થાય છે. જેઓ શિક્ષા પામ્યા હોય તેઓ પણ ફરી ગુન્હા કરતા અટકે છે. હુકામાં પ્રજાની અંદર લુચ્ચાઈ, દગા, ચોરી, ઠગાઈ આદી કરનારાઓ મુધારા ઉપર આવે છે અને એકંદરે પ્રજા સુખી થાય છે. આ બધો પ્રતાપ પ્રમાણિક અને કુશળ ન્યાયની કોર્ટોનો છે.

રાજ્યોએ પોતે જાતે ઇન્સાફ કરવાનું કામ માથે વહોરી લેવું જોઈએ નહીં. તેનાં કારણો નીચે મુજબનાં છે:—

- (૧) કાયદાના અભ્યાસમાં તેઓ કુશળ હોતા નથી, તેથી ઇન્સાફમાં વખતોવખત ભુલો થવાનો સંભવ છે.
- (૨) ઇન્સાફનું કામ નિયમીત થવાની જરૂર છે. રાજ્યો તે પ્રમાણે કરી શકે નહીં તેથી કામમાં દીલ થાય અને દાદી ફરીવાદી હેરાન થાય.
- (૩) રાજ્ય જાતે ઇન્સાફ કરવામાં શીરસ્તેદાર-કારકુનોની મદદ લે, તેઓ લાંચીયા થઈ જવાનો સંભવ છે.
- (૪) રાજ્યો પોતાના માનીતા અને ખુશામતીયાના લાભમાં ઉતરવાથી લોકોમાં બદનામ થાય.
- (૫) સ્વતંત્ર કોર્ટોના ન્યાયાધીશોની કીમત ઘટી જાય અને કળ્યા દલાલો રાજ્યની પાસે જ દાદી ફરીવાદોને ઇન્સાફ મેળવવાનું શીખવે.
- (૬) ન્યાય ખાતાની પરનાળીકા બગડી જવાથી પ્રગતને ઇન્સાફ મળે નહીં. લોકો રાજ્ય ઉપર નારાજ થાય, અને આગળ બીટીશ સરકારને અપીલ કરે.
- (૭) રાજ્યે કરેલા ઠરાવો ફેરવવાનો વખત આવે, જેથી રાજ્યસત્તાને ખામી પહોંચે.
- (૮) અખબારોમાં તેવા કેસોની ચર્ચા થાય. પોલીટિકલ ખાતાવાળા પણ ખોટી રીમાર્ક કરે.

(૬) આ ઉપરથી આગળ વધતાર બ્યક્તિ સાથે રામની હમેશને માટે ઇતરાજ થવાનું કારણ બને. (૧૦) ઘણા દાખલાઓ એકઠા થવાથી રાજ્ય સામેના દુશ્મનો વધે. અને પરિણામ દાનિકારક નીવડે.

ઉપરનાં કારણોને લીધે રાજ્યોએ પોતે-મતે ઇન્સાફ આપવાનું માથે રાખવું નહીં, પણ યોગ્ય કોર્ટો સ્થાપી તેની મારફતે પ્રગતે ઇન્સાફ મળે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યોને નજરાણાં આપી ઇન્સાફ ખરીદવાને રીવાજ છે. આ રીવાજ પ્રજોજ અધમ છે રાજ્યો ન્યાયને વેચવો એ કેવળ પોતાના ધર્મને વેચ્યા બરાબર ગણાય. ન્યાય એ જ રાજ્યાસનની શોભા છે.

બ્રીટીશ સરકાર આજકાલ દેશી રાજ્યોમાં પ્રગતે જેવો ઇન્સાફ મળે છે, તેનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરે છે. માટે તે તરફ સાવધાની રાખવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રગતે ગેરઈન્સાફ મળવાથી રાજ્યવ્યવસ્થા વગોવાય છે. જેવે એવો સમય આવી પડે છે કે રાજ્યને પોતાની ગાદી છોડવી પડે છે.

ન્યાયની કોર્ટોના અધિકારી પ્રમાણિક કાયદા ધોનુમાં કુશળ અને સદ્વર્તન ધરાવનારા હોવા જોઈએ. તેઓને સારા માન મર્તબા અને પગાર આપી રાખવા જોઈએ. મુખ્યત્વે કરીને સઉથી ઉપરી કોર્ટનો અખ્યાલ ઉત્તમ પ્રકારનો પસંદ કરવો જોઈએ, કે જેથી તેની નીચેની કોર્ટોનું તંત્ર પણ સાફ ચાલે.

રાજ્યોએ કોર્ટોના ન્યાયના કામમાં કદી વચ્ચે પડવું નહીં. તેઓને સ્વતંત્રપણે શુદ્ધ ન્યાય આપવા દેવાના કામની વખતો વખત કદર કરી પ્રોમોશન આપવું આ પ્રમાણે થવાથી ન્યાયની કોર્ટોના અધિકારીઓ નિર્ભયપણે સ્વતંત્રતાથી કામ કરી શકશે.

પોતાના મિત્રો અગર સગા વહાલાં-સંબંધી ન્યાયાધીશો પાસે કદી ભક્ષામણ લઈ જવી નહીં. જો એક પણ કેસમાં તેમ થશે તો પ્રથા બગડી જશે, અને ન્યાયની કોર્ટો વગોવાશે એ ખાસ ખાનમાં રાખવું.

પોતાનો હલુરીયો અગર કોઈ પણ દરબારી નોકરના સંબંધમાં ન્યાયના કામમાં વચ્ચે પડવું નહીં. તેઓને સાફ કહી દેવું કે "ઈનસાફના કામમાં વચ્ચે અવાય નહીં. ત્યાં તમેને ઇનસાફ મળશે." આ પ્રમાણે જ્યાં રાજ્યો ઇનસાફના કામમાં આડે આવે નહીં, જ્યાં ન્યાય કોર્ટો ઘણુંજ સાફ અને નિષ્પક્ષપાતપણે કામ કરી શકે છે.

હલુરીયો અને દરબારી નોકરો જ્યારે શુદ્ધા કરે ત્યારે તેઓના ઉપરનો ઇન્સાફ પણ ન્યાયની કોર્ટમાં થવો જોઈએ. કોઈ રીતે ખાનગી પતાવટ કરવાનો રીવાજ રાખવો નહીં. આ પ્રમાણે થવાથી તેઓ શુદ્ધા કરતા અટકશે. કેટલાંક રાજ્યો દરબારી નોકરોને ખાનગી રીતે શિક્ષા કરી શુદ્ધાઓ પતાવી દે છે, એ રીતી પસંદ કરવા જેવી નથી.

રાજ્યોએ તો પોતાનાં સર્વ-ન્યાય ખાતા અને ખીર્ન-ખાતાં ઉપર સર્વોપરી સત્તાની દૃષ્ટીએથી જોવાની પ્રથા રાખવી અવશ્યની છે. તેઓએ તાખાનાં અધીકારીઓનાં કામ જતે કરવાનાં નથી, પણ ફક્ત નજર રાખવી કે દરેક ખાતું પોતાને સુપરતનું કામ ધારા-ધોરણસર બરાબર ચલાવે છે કે નહીં. રાજ્યોએ પોતાનો મર્તબો એ રીતે ખાસ કરીને જળવલો જોઈએ.

રાજ્યોને પોતાનું રાજ્યતંત્ર એક હોંશીયાર-નાવીક (નાયુટા)ની માફક ચલાવવાનું છે, નહીં કે એક ખલાસીની માફક. તે પોતાના રાજ્યતંત્રનો આત્મા છે. જેવી રીતે શરીરમાં આત્મા ચિત્તન્ય પુરે છે તેવી જ રીતે રાજ્ય પોતાના આખા રાજ્ય-યંત્રમાં ચિત્તન્યને પુરતાર છે. તેને શરીરના એક અવયવની માફક કામ કરવાનું નથી. તેથી કરીને રાજ્ય-તંત્રની રચના તેમજ ઘટના એવી સારી હોવી જોઈએ, કે જેમ શરીરમાં દરેક અવયવો પોતાનું કામ સ્વતંત્રપણે જાગવતાં છતાં તેઓનો મુખ્ય આધાર તેમાં ચિત્તન્ય પુરતાર આત્મા છે, તેવી જ રીતે આખા રાજ્યતંત્રમાં પણ દરેક ખાતાનો ઉપરી સ્વતંત્રપણે કામ કરતાં

છતાં તેમનો ખર્ચ નેતા રાજ્ય પોતે છે, એવી સર્વોપરિ દૃષ્ટી સ્થાપવી જોઈએ,

શરીરની સુદૃઢતા અને તન્દુરસ્તીનો મુખ્ય આધાર આત્માના ચૈતન્ય ઉપર હોવાથી તેને સખળ રાખવાની જોટલી કાળજીની જરૂર છે, તેટલીજ આ રાજ્યમાં સર્વોપરી સત્તાસ્પી ચેતન પુરનાર આત્મ સ્વરૂપ રાજ્યની સુદૃઢતા અને તન્દુરસ્તીને માટે

કાળજી રાખવાની આવશ્યકતા છે. માટે રાજ્યને ધારા-ધોરણના નિયમો પ્રમાણે ચલાવવાની ગોઠવણી કરવી જોઈએ, કે તેના કાર્ય-ભારની વહેંચણી પ્રમાણે એક યંત્રની માફક સંઘળી વ્યવસ્થા ખાતાવાર ચાલ્યા દરે. આવી સુવ્યવસ્થિત ઘટના હોવાથી રાજ્યને-મતે દરેક કામમાં ઉતરવું પડે નહીં. ફક્ત સર્વોપરિ દૃષ્ટિ રાખી પોતાની સત્તા જમાવવી જોઈએ.

જમીનની માલેકીનો સવાલ*

(લેખક:—દવ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ)

જમીન સરકારની માલેકી હોવાનું તદ્દન જોડું માલમ પડ્યું છે. તેથી ભોગવટો કરનાર અને રાજ્ય વચ્ચે, સરકાર પાસેથી જમીન પટે લાઇ ને, ભોગવટા બદલ ભાડું કરાવવું અને એવું ભાડું આપવામાં કસુર થાય તો તેની શિક્ષા તરીકે તે ખાલેસા કરવી એવી શરતની કાંઇ ચોક્કસ કલુલાત હોવાનું ધારવું અશક્ય છે, અને એવા પટાના અંત પછી જમીનનો કબજો પાછો મેળવવાનો સરકારને હક છે એ પણ એટલુંજ મૂખર્ષિ ભરેલું છે. જમીન મહેસુલ એક પટાની રૂયેતું ભાડું ન હોવાથી તે માત્ર કર છે અને તેનો અમલ જમીનદાર અને ગણેશીઆની કલુલાતની રૂયેના સંબંધના નિયમો પ્રમાણે નહિ પણ કરના નિયમોની રૂયે થવો જોઈએ. એ જોઉં વિચારોનો એટલો બધો નિષ્કટ સંબંધ છે કે તે વિષે આપણે સાથે વિચાર કરવો જોઈએ.

સનદો આપીને ચોક્કસ કલુલતો જમીનદારીની પદ્ધતિમાંજ થાય છે, પણ એવી બાબતોમાં સરકારે સ્પષ્ટપણે ગાહેર દર્શુ છે કે જમીનદારો જમીનના

માલિકો છે અને તેમણે અમુક રકમ જમીનવેરા તરીકે આપવાની હોય છે. આ અર્થમાં, સરકાર કલુલ કરે છે કે જમીન મહેસુલ, ઉપરના અર્થ પ્રમાણે ભાડું નથી પણ માત્ર કર છે. રૈયતવારી પદ્ધતિની બાબતમાં જેને રહેજસાજ પણ જ્ઞાન હશે તે કલુલ કરશે કે સરકાર અને ભોગવટો કરનારની વચ્ચે કાંઈ પણ કરાર નથી. એક પોતેલ પહેલા પુસ્તકના ૩૧૯ પાને મુંબઈની પદ્ધતિ વિષે બોલતાં હેડળના સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કલુલ કરે છે કે “અપર ઇન્ડીયાના જેવી કોઈપણ પદ્ધતિ નથી; એટલે કે, ત્યાં આખા ગામપર અમુક કરની રકમ સૂચવવામાં આવે છે. ગામના લોકોની સાથે તે વિષયપર ચર્ચા થાય છે અને કદાચ કાંઈક રકમ ઝાછી કરવામાં આવે છે અને પ્રતિનિધિઓની સાથે શરતો નક્કી કરી નિર્ણય લાવે છે અને તેઓ જવાબદાર રહેવાને કલુલાનનામું કરે છે.” મુંબઈની પદ્ધતિ પ્રમાણે અમુક બાંધી મુકેશા નિયમ પ્રમાણેના દરે એકરદોકર આકારવામાં આવે છે અને ભોગવટો કરનારે તે આપવોજ જોઈએ અથવા

* આ લેખના પૂર્વ ભાગો અગાઉના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

તો જમીન છોડી દેવી પડે. કેવું ભયંકર ! બે ભોગવંટો કરનાર ધારે કે કર અસહ્ય છે તો તેણે, જે મિલકત જમાનાઓ સુધી પોતાની હતી અને જે પોતાની મહેનત અને પૈમાવડે કળદ્રુપ થઈ હતી તેનો ત્યાગ કરવો ! આ ગમે તેટલું અન્યાય ભરેલું અને ભુલ્મી હોય તો પણ રૈયતવારી સેટલમેન્ટની બાબતમાં આ ખરેખરી બીનાઓ છે અને ખેડા જિલ્લામાં ગામડાંઓનાં લોકોએ રિવિઝન સેટલમેન્ટના કૂર વધારાઓ સામે કેવો મજબુત વાંધો ઉઠાવ્યો હતો તે મેં સાંભળ્યું છે, અને તેમને સંચેયરો તરફથી દયા વગરનો જવાબ મળતો કે બે તેઓ આકારેલી રકમ આપવાને રાજી નહિ હોય તો તેમણે જમીન છોડી દેવી અને તેથી લાચારીથી તેમને શાંત થવું પડતું. ખેતીવાડીના કુલ નફાના ૫૦ ટકા કર પોતાના કહેવા પ્રમાણે સરકાર ખીજી કંઈ રીતે આકારે ન્યારે ખીજી આવકો ઉપર તેઓ રૂ. ૧૦૦૦ ઉપર માત્ર રૂ. ૨૦ અથવા તો બે ટકાજ લઈ શકે છે ? અને બેઠેની આર્થિક સ્થિતિમાં કેટલો બધો વિરોધ ! ખેડુતને પોતાના કુલ નફાનો અડધો ભાગ આપવાનું ફરમાવવામાં આવે છે જેથી તે અત્યંત ગરીબાઈમાં આવી પડે છે અને લુપ્તમર્યાદી પીડાય છે; જ્યારે એક વેપારી માણસ જે પોતાની આવકના બે ટકા આપે છે તેને જિલ્લાની કાંઈક મોજશોખો ભોગવવાનું પાલતી શકે છે.

લોકો આવા સંજોગોમાં જમીનને કેવી રીતે જાળવી શક્યા તે કદાચ કોઈને અજાણ્ય જેવું લાગે. આ તપાસનો બીખાએ અંપૂર્ણ રીતે જવાબ આપ્યો છે. અને મારા ૨૦ મી જાનેવારીના પત્રમાં આપેલો છે. અને તે જવાબ થોમસ મનરોએ લગભગ એજ શબ્દોમાં માન્ય કરેલો છે. અને પોતાના સુકદાના ૭૦ મા પાને ચીફ જરફીસ વેસ્ટ્રાપ હેડળના શબ્દો ટાંકે છે:—“તેટલા માટે એમ અનુમાન કરી શકાય કે કેટલાક જિલ્લાઓમાં મિરાસ જમીનમાં જમીનદારને ગણોત લાડું (કુલ નફો) મળતું નથી. પણ આથી મિલકત અનિષ્ટ થતી નથી, કારણ કે માણસને

પોતાની મહેનત અને નાણાં રોકવાનો કાંઈ રસ્તો રહેતો નથી ત્યારે જમીન ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે જેથી આ આકરી જળવાઈ રહે. વસ્તીના ૮૦ ટકા માત્ર ખેતીપરજ આધાર રાખે છે કારણ કે તેમને ગુજરાનના કાંઈ પણ સાધનો નથી કે જે પર નિર્વાહ કરે. માલીક જમીન રાખી રહે એ કાંઈ તેના સુખનું ચિહ્ન નથી. તેમજ કરનો વધારે બોલે નાંખવાનું વ્યાજબી કારણ નથી. કારણ કે થોમસ મનરોના અનુભવ પ્રમાણે મિલકતના ભાગનો સરકારના ભારે માંગણીથી નાશ થયો છે અને તેથી માલીકનો સંબંધ વધવાને બદલે ઘટી ગયો છે, તે પોતાના બાપદાદાની મિલકત મુકી દેતો મથી, અને ખેડુત અથવા તો મજૂર તરીકે તે પર ગુજરાન ચલાવી શકે છે, પણ બે સરકારને મહેસુલ આપ્યા પછી, અને મજૂરી બદલ આપવાનું હોય તે આપ્યા પછી, ધણીજ નજીવી રકમ પાડી રહે તો તે પોતાની જિલ્લાનો તેમજ મિલકતનો જલદીથી ત્યાગ કરશે. “કોઇ પણ સુધરેલી સરકાર ખેડુતોની આવી લાચાર સ્થિતિનો લાભ લઈ શકે નહિ, પણ હિંદમાં બ્રિટિશ અમલદારોનો “શાસ્ત્રીય રાજ્યવહિવટ” આવેો છે !

ભોગવંટો કરનાર તથા રાજ્ય વચ્ચે કાંઈ પણ ચોક્કસ કરાર હોતો નથી અને જમીનદાર અને ગણોતીઆના કરાર જેવો સંબંધ હોઈ શકે નહિ. આ કરારી અથવા ખીજી રીતનો સંબંધ તદ્દન ખોટો છે અને તે પ્રિવીકાઉન્સિલના સૌથી ઉચા દરજ્જાના ન્યાયાધિકારીએ બતાવેલું છે. કારણ કે લૉર્ડ રામિલી, ૧૧ મુરહન્ડિયન અપીલના ૩૪૫ મા પાને કહે છે કે, “એ જરા પણ પટાની બાબત નથી. થોડી સુદતનો પટો તો હોઈ શકે જ નહિ. તે જમીનની અંપૂર્ણ માલિકીની બાબત છે અને સરકારનો હક જમીન ગણોતે આપનાર તરીકેનો નથી.” વળી “આ બાબતમાં સરકાર અને જમીનના માલીક વચ્ચે જમીનદાર અને ગણોતીઆના જેવો સંબંધ નથી. કારણ કે જમીનનો માલીક જમીનદાર (ભોગવંટો કરનાર) છે અને (પેટા-ધારણ કરનાર) ગણોતીઓ

નથી. સરકાર ભાડું (કર) અથવા ફરકાની માલીક છે. તેને ગમે તે નામે કહો તોપણ તે હક અને દાવો કરના સંબંધમાં જ છે. તેમાં જમીનના કબજાનો સમાસ થતો નથી; ને કે એવો હક ખાલસા અથવા માલીકી કયાંથી થઈ શકે.”

હિન્દમાં જમીનની પદ્ધતિના પ્રશ્ન પર સરકારનો સૌથી ઊંચો અધિકારી બેડન પોવેલ આ વિષયને લગતી સરકારની રિયલિટી સંક્ષેપમાં બ્યાન કરતાં કહે છે:—હું ક્યારનોએ કહી ચુક્યો છું કે સરકાર સઘળી જમીનની તુરતની અથવા તો એકલી માલીક નથી. પણ ને કોઈ બીજો માલીક ન હોય તો છેવટે તેને માલીક થવાનો હક છે, જેમકે બિન ભોગવટાની પડતર જમીનની બાબતમાં અથવા ગુન્હા માટે જપ્તી અથવા ખાલસાની બાબતમાં સરકાર માલીક થાય છે.”

આ ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે સરકાર અને ભોગવટો કરનાર વચ્ચે જમીનદાર અને ગણોત્તીઆ વચ્ચે હોય છે તેના જેવો કરારનો અથવા બીજો કોઈ સંબંધ નથી. અને તેથી સરકારને જમીનદાર તરીકે જમીનનો કબજો મેળવવાનો હક નથી. અને માત્ર ત્યારે કોઈ માલીક ન હોય ત્યારે લઈ શકે અને સારે પણ મારા ગમા લેખમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, લોકોના લાભ માટે જ લઈ શકે.

જમીન મહેસુલ, પટામાં લખેલું ભાડું નથી. એ તો માત્ર જમીનવેરા છે. અને આ વિષે બેડન પોવેલ આમ કહે છે:—જમીન મહેસુલ ભાડું તરીકે ગણી શકાય નહિ. રૈયતવારી જમીન કે જેમાં (મુંબઈની માફક) કાયદામાં જમીન ધારણ કરનારને, માલીક નહિ પણ ભોગવટો કરનાર કહેવામાં આવે છે. તેમાં પણ તે ભાડું તરીકે તે ગણી શકાય નહિ. અહીં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે ભોગવટો કરનારની ખાસ વ્યાખ્યાથી સરકારને ખરાં ભાડાંનો હક મળતો નથી. કોઈ પણ ઠેકાણે અને કોઈ પણ જમીન મહેસુલની પદ્ધતિમાં મજૂરીનો ખર્ચ અથવા ખેતીનો ખર્ચ અને મુડીનો નફો ખાદ્ય કંપા પછી ખાખી રહેતી સઘળી રકમ

લેવાનો દાવો સરકાર કરતી નથી.” જમીન મહેસુલની બાબતમાં બોલતાં હજી સંતોષ શાય નહિ અને વધુ વ્યાખ્યાની જરૂર પડે તો હું કહીશ કે તે ખેતીવાડીની આવક પરનો એક કર છે. (પુ. ૧૨૩૯) વળી જમીન મહેસુલના નાના પુસ્તકમાં ૨૧૫મા પાને બેડન પોવેલ કહે છે “જમીન મહેસુલનો અમલ ખેતીવાડીની આવકના કર તરીકે થાય છે, એટલે કે, જમીનની ખેડના નફામાંથી રાજ્યને અપાતો ફાળો છે અને જેમ બીજા ઉદ્યોગો અને ધંધાના નાણાંમાંથી આવક કરતો ફાળો અપાય છે તેના જેવી જ છે.” આ હકીકત મનુષ્યે જણાવેલા જમીનવેરાનાં જેવીજ છે અને તે મેં મારા અગાઉના લેખમાં જણાવેલું છે.

આવકનો કર જેમ ઉદ્યોગ હુન્નર પરનો કર છે તેમ જમીન મહેસુલ માત્ર જમીન પરનોજ કર કહેવાય તો, જમીન સરકારની માલીકીની ગણાય નહિ. કારણ કે તેમ હોત તો, ઉદ્યોગ હુન્નરનો નફો ગણાત, અથવા તો ઘર અને બીજી મિલકતો, મ્યુનિસિપાલિટી કે જે પોતાના નિર્દિષ્ટ કરેલાં પ્રદેશોમાં માલની આયાત પર જકાત નાંખે છે તેમજ ઘરવેરા નાંખે છે તે એવાં ગણવાં જોઈએ. આવા વિચારોને કોઈને રૂપને પણ ખ્યાલ આવે નહિ. જમીન રાજ્યની મિલકત હોવાનો વિચાર પણ એટલો જ ભૂલ અને મૂર્ખાઈ બરેલો છે.

આપણે ત્રણે વિચાર તપાસ્યા અને માલમ પડ્યું કે તે સઘળા તદ્દન ખોટા છે. એ વિચારોને આધારે કરેલી દલીલ ચોક્કસપણે ખોટી જ હોવી જોઈએ. સાબિત થયેલી હકીકતો હેઠળ મુજબ છે:— (૧) જમીનના માલીક તેનો ભોગવટો કરનારા છે. (૨) સરકાર અને ભોગવટો કરનારા વચ્ચે જમીનદાર અને ગણોત્તીઆ જેવો કોઈ સંબંધ નથી, (૩) જમીન મહેસુલ એ માત્ર કર છે અને તે કોઈ કરાર અથવા બીજી રીતનું પટાનું ભાડું નથી. ત્યાં ત્યાં તે ભાડું કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં તે માત્ર અલંકાર રૂપેજ અને જમીનવેરાના સાધારણ અર્થમાં જ વાપરવામાં આવ્યું છે, મુંબઈના જમીન મહેસુલના કાયદા અને તેના વહિવટને લગતી બિનાઓમાંથી સાધારણ રૂં

અનુમાનો બાંધી શકાય છે તે આપણે આગળ જોઈશું અને ખેડામાં સત્યાગ્રહીઓ મહાત્મા ગાંધીના નેતાપણા હેઠળ ખરેખર શા માટે લડે છે તે પર આપણે વિચાર કરીશું. એ એકતરફી કાયદાના ગેરવાજબી દરવો જે વડે, કારણારી અમલદારોને ઘણા મુનસફીના હકો આપવામાં આવ્યા છે, કે જેના ગેરઉપયોગથી હજારોનો નાશ થાય છે તે દરવોની જુલો પ્રકાશમાં લાવવામાં આવે છે.

જે સંબંધી વિવેચન ચાલે છે તેમાં જણાવેલા છેલ્લો મત એ છે કે મહેસુલની માફી અથવા તદ્દકુળી આપવી એ માત્ર મહેરબાનીની બાબત છે. મેં અગાઉ કહ્યું તેમ આ વિચાર થોડા ઘણા સત્ય છે. હિંદુસ્તાન સરકાર કે જેણે પહેલવહેલાં દુષ્કળને લગતા કમિશનના રિપોર્ટના આધારે, ચોક્કસ પ્રસંગોમાં લોકોને છુટ્ટી મહેસુલની માફી અથવા તદ્દકુળી આપવાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો હતો, તે સરકાર આ છુટ્ટો, લોકોનો વ્યાજબી હક્ક નહિ પણ મહેરબાની ગણે છે. પણ મુખ્ય સરકાર તો હિન્દુસ્તાન સરકારના આ ઠરાવથી બંધાયેલી છે અને જ્યારે તે ઠરાવનો અમલ અહીંયાં (ખેડામાં) કરવાનો છે ત્યારે મારા નમ્રમત પ્રમાણે તો, તે ઠરાવ અસલ હિંદી સરકારે, હક્ક તરીકે નહિ પણ મહેરબાનીની રાહ કાઢ્યા હોય તો પણ, તેની શરતો બરાબર પળાવવાનો લોકોને હક્ક છે. ખેડામાં આપણને હાલમાં તે ઠરાવના અને તેની રૂએ કરેલી કાનુનોના અમલ સાથે સંબંધ છે. તેથી જો પાક નિષ્ફળ ઉતર્યો હોય અને તે ચાર આનાથી ઓછો હોય તો, કાનુનો મુજબ તદ્દકુળી લેવી એ હકની વાત છે, આ અર્થ પ્રમાણે તો, તદ્દકુળી મહેરબાનીની રૂએ હોવાની વાત ખોટી છે.

વળી હું લોકો તરફથી વધારે એમ કહીશ કે, તદ્દકુળી અને માફી મહેરબાની રાહ આપવામાં હિન્દી સરકારની સ્થિતિ પણ ન્યાય અને ઈન્સાફના નિયમોની રૂએ જળવાઈ શકે એમ નથી. હું ચોક્કસ પૂર્વક જણાવું છું કે જ્યારે જ્યારે લોકોના કાણુ હેઠળ ન હોય એવા કારણોસર પાક નિષ્ફળ નય ત્યારે

માફી અને તદ્દકુળી માગવાનો લોકોને હક્ક છે, અને આ જ કારણોસર હું કહું છું. પહેલું, એ કે, સંકટના સમયમાં માફી અને તદ્દકુળી આપવી સરકારની ફરજ છે અને સરકારની જે ફરજ છે તે મનોવધારક રીતે સરકાર પાસે અદા કરાવવાનો લોકોને ખરેખર હક્ક છે. બેઝન પોવેલ પોતે સરકારની આ ફરજ હેઠળ મુજબ વર્ણવે છે:- “જમીનદાર તરીકે સરકાર જે ફરજ બજાવવાની છે તે એ છે કે તેમણે બિહતના સુધારા માટે સામાન્ય રીતે દરકાર રાખવી, ખેડુતોને કુવા ખોદવા માટે અથવા બીજા સુધારાઓ કરવા માટે તગાવી આપવી, સામાન્ય ખેતીવાડીનાં કારણો માટે નાણાં ધીરવાં, અને દુષ્કાળ અથવા સંકટને લીધે મહેસુલ મોકુફ રાખવું. અથવા માફ કરવું.” બીજું એ કે, જમીન મહેસુલ એ કર છે અને તે ખેતીના ખરેખર નફા પરજ લઈ શકાય અને તેથી જ્યારે જ્યારે પાક નિષ્ફળ નય ત્યારે ત્યારે તે વર્ષને માટે કરની માફી માગવાનો લોકોને હક્ક છે. જમીન મહેસુલની જે અસલ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવાનો સરકાર દાવો કરે છે તેની રૂએ પણ સરકાર કર તરીકે ખરેખરા ઉત્પન્નના હિસ્સાની જ હકદાર છે અને તેથી ખરેખર ઉત્પન્ન કાંઈજ નહિ અથવા તો સાધારણ કરતાં ઓછું હોય ત્યારે રાજ્યનો હિસ્સો પણ પોતાની મેળે જ ઓછો ધઈ જતો. સિદ્ધાંત મુજબ તો સરકાર વ્યાજબી રીતે આ દલીલ લાવી શકે નહિ. છતાં તેઓ એમ કહે છે કે આકારની બ્યવસ્થા ખરાબ વરસોમાં ખેતીના સંકટો ખ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવી હતી અને તેથી સરકારના મત પ્રમાણે લોકો વરસ સાફ હોય ત્યારે ઓછા આકારનો લાભ લેય તો, ખરાબ વરસમાં જ્યારે પાક નિષ્ફળ નય ત્યારે તે આપવાની તેમણે નાખુશી યતાવવી જોઈએ નહિ. આ કારણસર હિંદી સરકારનો ઠરાવ એમ કહે છે કે મહેસુલ મોકુફ રાખવું એ મહેરબાનીની રાહ છે. મહેસુલના આકારથી અને તેના પરિણામે વર્ષોના વર્ષો થયાં દુઃખી થતા લોકોની આર્થિક સ્થિતિ પર થયેલી ખરેખરી અસરોની ખારીક

તપાસ કરવાથી સરકારની દેખીતી રીતે ખરી લાગતી આ દલીલ પોકળ માલમ પડશે, “યુગ્મરાતમાં ખેતીવાડીને ક્ષતિ રિયતિ” વિધેના, ૧ લી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮ ના મુબ્બ કોનિકલમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મારા ત્રીજા લેખમાં જે નિર્ણયપર હું આવ્યો હતો તે આ અર્થે કાંઈ નહિ તો ખેડાની બાબતમાં, સરકારની દલીલનો પુરેપુરો જવાબ છે. તે નિર્ણય એ હતો કે મહેસુલના સૌથી ઉચા દરથી અને ગમે તે બહાને દરેક રિવિઝન સેટલમેન્ટ વખતે મહેસુલ વધારવાની પદ્ધતિથી વસ્તીમાં ધણો જ ઘટાડો થયો છે. (ખેડામાં ૪૦ વર્ષમાં ૫૮ ટકા ઘટાડો થયો છે.) અને તેથી લોકોમાં ગરીબાઈ આવી છે અને તેના પરિણામે રાગોની સામે ટક્કર ઝીલવા જેટલી તેમનામાં જીવનશક્તિ રહેલી નથી, પણ આ વિષયની તદ્દન નિરાળી ચર્ચા કરવાનો જરૂર છે.

આ વિચારો જમીન મહેસુલની કોઈપણ પદ્ધતિમાં મુખ્ય કહેવાય છે અને ખેડામાં જમીન વહિવટના ઠરાવોના વિચાર કરતાં પહેલાં તે બારીકાઈથી સ્પષ્ટ કરવી એ જરૂરની છે અને તે મુબ્બના જમીન

મહેસુલના કાયદામાં અથવા તેની રૂએ કરેલી કાનુનોમાં કોઈ પણ ઠરાવો, જે મુખ્ય સિદ્ધાંતોની વિરૂદ્ધ હોય અને બંધબેસતા ન હોય તે એકદમ દૂર કરવા બેઠાએ કારણ કે તેથી સમાજની અને ખાસ કરીને ખેતી-વાડીની પ્રગતિને હાનિ પહોંચે છે. બે હું મી. ગાંધીને બરાબર સમજતો હોઉં તો આ ઈલાકામાં જમીન મહેસુલના વહિવટમાં આવા અન્યાયી અને વાંધા ભરેલા ઠરાવો દૂર કરવાને માટેજ સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવામાં આવી હતી. થોડા મહિના માટે થોડા હમ્મર રૂપિયાની તહકુમી મેળવવા માટેનો કાંઈ આ લડતનો હેતુ નહોતો. હાલમાં જમીન મહેસુલના વહિવટની તદ્દન બૂલ ભરેલી અને અત્યંત અન્યાય ભરેલી પદ્ધતિની સામે વાંધો દર્શાવવા માટે એ લડત ખરેખર રચવામાં આવી હતી, જેથી લોકોને પુષ્કળ નૈતિકબળ મળે અને એક બેચરિયત રાજ્યમાં ખરી અને છેલ્લેલ્લી સત્તા, સત્યમાં છે કે બળમાં, પ્રગટે છે કે અધિકારીઓને, એ સ્પષ્ટ રૂપમાં સરકાર સમક્ષ મુકી શકાય. હિન્દી અધિકારી વર્ગને આવા ધડાની ખાસ જરૂર છે.

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિસ્તાર.

(લે: પટેલ હાથીભાઈ અમથાભાઈ એડવોકેટ-વહીલ વરીષ્ઠ કેઝ-વડોદરા અને રેવાકાંઠા એજન્સી કેઝ-કાંપ વડોદરા)

વડોદરા રેસીડેન્સીના વધેલો વિસ્તાર

વડોદરા રાજ્યના પાટનગર વડોદરાનું મહત્વ તા. ૧ એપ્રિલ ૧૯૩૩ થી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ કંઈક વધ્યું છે. વડોદરા રેસીડેન્સી હોદ્દો તા. ૧-૪-૩૩ થી “એજન્ટ હુધી ગવર્નર જનરલ ગુજરાત સ્ટેટસ એન્ડ રેસીડેન્સ એટ બરોડા” અર્થાત “ગુજરાત સંસ્થાનના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ અને વડોદરાના રેસીડેન્સ” એ હોદ્દો હિંદુસ્તાન સરકાર તરફથી નમુદ થયો છે. અને તે ધોરણે પત્રવ્યવહાર પણ કરવા હુકું છે.

વડોદરા રેસીડેન્સીને સોંપાયેલાં સંપુર્ણ સત્તાવાળાં સંસ્થાનો.

મુંબાઈ ઇલાકાનાં પુર્ણ સત્તાવાળાં રાજ્યો અને સંસ્થાનો જે હાલ (૧) રેવાકાંઠા (૨) ખેડા (૩) સુરત અને (૪) થાણા એજન્સી નીચેનાં (ડાંગ સંસ્થાન સિવાયનાં) છે, તે તમામ “ગુજરાત સંસ્થાનના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ અને વડોદરાના રેસીડેન્સ” ના તાબા નીચે રાજકીય કામના માટે મૂકવામાં આવ્યાં છે.

મર્યાદીત સંસ્થાનો સંબંધે.

૧. નાસીક એજન્સીમાં સુરગણા, ૨. બાદરવા,
 ૩. જાંબુધોડા, ૪ કડાણા ૫. સંજેલી અને ૬. ઉમેડા
- ઉપરનાં મર્યાદીત સત્તાવાળાં છ સંસ્થાનોનો પણ

રાજકીય સંબંધ અને વ્યવહાર તા. ૧-૪-૩૩થી વડોદરાના રેસીડેન્સ અને ગુજરાત સંસ્થાનના ગવર્નર જનરલના એજન્ટના સેક્રેટરી મારફત ચલાવવા હુકું છે. આ સેક્રેટરી હોદ્દાની રૂઢિએ આ સંસ્થાનોના પોલી-ડીકલ એજન્ટ છે.

રેવાકાંઠા, સુરત, થાણા અને ખેડા એજન્સીનાં સંસ્થાનો.

ઉપર જણાવેલા ફરફારથી પુર્ણ સત્તાવાળાં રેવાકાંઠા એજન્સીનાં (૧) બાલાસીનોર (૨) બારીયા (૩) છોટાઉદેપુર (૪) લુણાવાડા (૫) રાજપીપળા અને (૬) સંત-આ છ સંસ્થાનોનો વડોદરા સાથે સંબંધ બેઠાયો છે. તેવીજ રીતે મુંબઈ ઇલાકાની સુરત એજન્સીનાં (૧) વાંસદા (૨) ધરમપુર અને (૩) સચીન સંસ્થાનોનો અને થાણા એજન્સીનાં જ્યહાર અને ખેડા એજન્સીના ખંભાત “સંસ્થાનો” સંબંધ પણ વડોદરા સાથે થયો છે.

મર્યાદિત સત્તાવાળાં નાસીક એજન્સીનાં અને રેવાકાંઠા એજન્સીનાં સંસ્થાનો.

મર્યાદિત સત્તાવાળાં સંસ્થાનોમાં નાસીક એજન્સીના સુરગણા, અને રેવાકાંઠા એજન્સીના ૫૫ સંસ્થાનોનો સંબંધ હિંદુસ્તાન સરકારની નવી રાજકીય યોજનાથી બેઠાયો છે. અર્થાત રેવાકાંઠા એજન્સીનાં તમામ સંસ્થાનોનો સંબંધ વડોદરા રેસીડેન્સી સાથે પ્રત્યક્ષ બેઠાયો છે.

વડોદરાના ના. રેસીડેન્સ હોદ્દામાં ફરફાર કરી “એજન્ટ હુધી ગવર્નર જનરલ ગુજરાત સ્ટેટસ એન્ડ રેસીડેન્સ એટ બરોડા” એરો હોદ્દો તા. ૧ સી એપ્રિલ ૧૯૩૩ થી રાખવામાં આવ્યો છે, અને રેવાકાંઠા એજન્સીનાં તમામ સંસ્થાન ઉપરાંત સુરત, થાણા, ખેડા અને નાસીક એજન્સીનાં પણ કેટલાંક સંસ્થાન વડોદરા રેસીડેન્સીના તાબા નીચે મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ સંસ્થાનોની સામાન્ય ‘માહિતી’ જાણવાની જગ્યા સા સંબંધકર્તા લોકોને હોય તે કંઈક અંશે પુરી પાડવાની યોજના ‘શ્રી સયાજીવિજય’ પેપર મારફતે કરવામાં આવી હતી. અને હવે પણ આ સંસ્થાનો સંબંધે વિશેષ માહિતી આપવામાં આવશે. જે તે સંસ્થાનો તરફથી ભેળેતી માહિતી પુરી પાડવામાં આવશે, તે અંગે તેમના ઉપકારી ઘટ્ટું. આ યોજનાથી સંસ્થાનોની પ્રસિદ્ધિ થવા ઉપરાંત જનસમુદાયને પણ ફાયદો થવા સંબંધ છે.

રેવાકાંઠાનાં સંસ્થાનોનાં થાણાં

પાંડુ મેવાસ થાણાનાં સંસ્થાન.

રેવાકાંઠા એજન્સીનાં પંચાવન સંસ્થાનોમાં (૧) સંખેડા મેવાસમાં ૨૫ (૨) પાંડુમેવાસમાં ૨૪ અને રેવાકાંઠામાં છુટક ભાદરવા, નીચુધોડા, કડાણા, સંજેલી, ઉમેડા અને વજીરીયા મળીને ૭ છે.

સંખેડા મેવાસ થાણામાં આવેલાં સંસ્થાનો.

સંખેડા મેવાસ થાણામાં ૨૫ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણેનાં છે. અગર, અલવા, ખીલોડીયા, ખીહોરા, ચોરંગલા, ચુડેસર, ધમાસીયા ઉર્ફે વલુમાલા, દેરધપુર, ગડખોરીઆદ, છરાવ, કંસોલી, માંડવા, નવીઆ, નગામ, નસવાડી, પત્રાસણી, પાન તલાવડી, રામપુરા, રંગણાં, શણેર, સંધીઆપુરા, ઉચાદ, વાસણસેવેડા, વાસણવીરપુર, વીરમપુર, અને વોરા.

પાંડુ મેવાસ થાણાનાં સંસ્થાન ૨૪ છે. અમરપુર, અણગઢ, હાલીયાર, ધારી, દોડકા, ગોટડી, ગોંડા, ઈટિવડ, જેસર, જુમખા, કંતોડા, કસલાપગીનું મુવાડા, મેવલી, મોકાપગીનું મુવાડા, નહારા, પાંડુ, પોઈચિયા, રાઈકા, રાજપુર, સોહોરા, વખતપુર, વરણોદમલ, વરણોલ મોટી, વરણોલ નાની.

એકંદરે ૬૭ સંસ્થાનોનો સંબંધ વડોદરા

સાથે વધ્યો છે.

હિંદુસ્થાન સરકારે કરેલા નવા ફેરફારથી તા. ૧-૪-૩૩ થી એકંદરે નાનાં મોટાં મળીને ૬૭ સડસઠ સંસ્થાનોનો સંબંધ વડોદરા સાથે થયો છે.

મોટાં સંસ્થાનોની વિગત,

વડોદરા રેસીડન્સી સાથે જોડાયેલાં સંસ્થાનોનો ચોં માઈલમાં વિસ્તાર, વસ્તી, સરેરાશ વાર્ષિક ઉત્પન્ન, સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ અને કાયમની અને અંગત તોપની સલામી આપવાં કરેલું તે સંબંધે હકિકત નીચે પ્રમાણે છે:—

અનુક્રમ નંબર	સંસ્થાનનું નામ	ઈફ એજન્સી માં આવ્યું તે	વિસ્તાર ચો. માઈલમાં	૧૯૩૨ તા. ૧ જાનેવારી સુધીની વસ્તી	સરેરાશ ઉત્પન્ન	સરેરાશ ખર્ચ	તોપની સલામી		
							કાયમ ની	અંગત	લોકલ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૧	ખંભાત	ખેડા એજન્સી	૩૫૦	૮૭૭૬૧	૮૫૧૦૦૦	૮૪૦૦૦૦	૧૧	—	—
૨	વાંસદા	સુરત એજન્સી	૨૧૫	૪૮૮૦૭	૭૮૧૦૦૦	૮૮૬૦૦૦	૯	—	—
૩	ધરમપુર	"	૭૦૪	૧૧૨૦૫૧	૧૧,૭૦,૦૦૦	૧૧,૬૧,૦૦૦	૯	૧૧	—
૪	સચીન	"	૪૯	૨૨૨૧૨૫	૪૦૦૦૬૦	૩૯૭૦૦૦	૯	—	—
૫	જવહાર	થાણા	૩૧૦	૫૭૨૮૮	૫૬૩૦૦૦	૪૮૬૦૦૦	૯	—	—
૬	સુરગણા	નાસીક	૩૬૦	૧૫૨૫૮	૬૫૦૦૦	૫૬૦૦૦	—	—	—
૭	બાલાશીતોર	રેવાકાંઠા	૧૮૯	૫૨૫૨૫	૨૬૪૦૦૦	૨૪૯૦૦૦	૯	—	—
૮	બારીયા	"	૮૧૩	૧૫૯૪૨૯	૧૨,૦૬,૦૦૦	૧૩૧૦૦૦૦	૯	૧૧	—
૯	છોટાઉદેપુર	"	૮૯૦-૩૪	૧૪૪૬૪૦	૧૫,૮૫,૦૦૦	૧૩,૨૦,૦૦૦	૯	—	—
૧૦	લુણાવાડા	"	૩૮૮	૯૫૧૬૨	૫,૩૬,૦૦૦	૫,૨૯,૦૦૦	૯	—	—
૧૧	રાજપીપળા	"	૧૫૧૭૬	૨૦૬૧૧૪	૨૪૧૧૦૦૦	૨૬૦૦૦૦૦	૧૩	—	—
૧૨	સંત	"	૨૯૪	૮૩૫૩૮	૫૬૧૦૦૦	૫૩૩૦૦૦	૯	—	—

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિસ્તાર

રેવાકાંઠા એજન્સીનાં ૫૫ નાનાં સંસ્થાનોની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

અનુક્રમ નંબર	સંસ્થાનનું નામ	વિસ્તાર ચો. માંધિય	વસ્તી	કાલ વા. ઉત્પન્ન	સં. વા. ખર્ચ	અનુક્રમ નંબર	સંસ્થાનનું નામ	વિસ્તાર ચો. માંધિય	વસ્તી	કાલ વા. ઉત્પન્ન	સં. વા. ખર્ચ
૧	અમર	૧૭	૩૫૮૬	૩૨૦૦૦	૩૩૦૦૦	૨૩	કડાણા	૧૩૦	૧૭૫૬૦	૧૧૪૦૦૦	૧૪૦૦૦૦
૨	અલવા	૫	૧૭૫૭	૭૦૦૦	૭૦૦૦	૨૪	કનોડા	૩-૭૫	૧૩૮૭	૬૦૦૦	૪૦૦૦
૩	અમરપુર (મારભાગદાર (ખારીઆ)	૨	૪૦૭	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૨૫	કસલાપગીનું	૧	૧૩૩	૧૦૦૦	૧૦૦૦
૪	અણુખડ	૪-૨૫	૩૭૯૮	૧૩૦૦૦	૬૦૦૦	૨૬	મુવાડા	૧૬-૫૦	૫૫૯૫	૮૮૦૦૦	૭૭૦૦૦
૫	ભાદરવા	૨૭	૧૧૦૪૮	૮૨૦૦૦	૬૧૦૦૦	૨૭	મેવલી	૫	૧૭૦૨	૬૦૦૦	૬૦૦૦
૬	બીલોડીયા	૯	૨૫૫૮	૨૦૦૦૦	૧૮૦૦૦	૨૮	મોઢા પગીનું	૧	૨૦૧૭	૧૦૦૦	૧૦૦૦
૭	બે ભાગદાર રજપુત)					૨૯	મુવાડુ				
૮	બીહોરા	૧-૭૫	૨૬૬	૩૦૦૦	૩૦૦૦	૩૦	નહારા	૩	૪૫૩	૬૫	૭૫
૯	ભાલિયાર	૧૧	૨૬૪૬	૨૧૦૦૦	૨૦૦૦૦	૩૧	નહીયા	૧	૧૭૬	૧૦૦૦	૧૦૦૦
૧૦	ચોરગલા	૧૬	૨૭૧૫	૧૨૦૦૦	૧૨૦૦૦	૩૨	નાનગામ	૩	૬૨૫	૪૦૦૦	૪૦૦૦
૧૧	મુડેસર	૨-૫૦	૬૪૪	૩૦૦૦	૩૦૦૦	૩૩	નસવાડી	૧૬-૫૦	૬૫૩૬	૪૮૦૦૦	૩૦૦૦૦
૧૨	ધમાસીયા	૧૦-૫૦	૨૩૭૯	૩૨૦૦૦	૩૦૦૦૦	૩૪	પલાસણી	૧૨	૨૭૫૮	૨૬૦૦૦	૨૭૦૦૦
૧૩	ઉર્ફ વનમાલા					૩૫	પાંકુ	૯	૨૩૪૧	૭૦૦૦	૬૦૦૦
૧૪	ધારી	૩-૭૫	૧૪૫૪	૭૦૦૦	૬૦૦૦	૩૬	પાનતલાવડી	૫	૬૩૫	૧૨૦૦૦	૧૨૦૦૦
૧૫	(ચાર ભાગ- દાર રજપુતો)					૩૭	પાધ્યા	૩-૭૫	૧૦૧૮	૩૦૦૦	૩૦૦૦
૧૬	દોડકા	૩	૧૦૪૬	૫૦૦૦	૫૦૦૦	૩૮	રધકા	૩	૫૫૪	૮૦૦૦	૫૦૦૦
૧૭	(ત્રણ પાટી- દાર મતાદાર)					૩૯	રાજપુર	૧-૫૦	૧૬૫	૨૦૦૦	૨૦૦૦
૧૮	(કાલ જમી માં છે.)					૪૦	રામપુરા	૪-૫૦	૧૬૮૨	૧૩૦૦૦	૧૦૦૦૦
૧૯	દુધપુર	૧-૭૫	૧૨૬	૬૦૦	૬૦૦	૪૧	રેંગણ	૪	૫૮૭	૪૦૦૦	૪૦૦૦
૨૦	ગઢ-મોરી- આદ	૧-૭૮	૧૨૨૬૩	૧૨૦૦૦	૩૮૦૦૦	૪૨	સંજેલી	૩૪	૮૦૮૩	૭૦,૦૦૦	૭૮૦૮૦
૨૧	ગોડાડી	૩	૪૩૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૪૩	શણોર	૧૧-૨૫	૧૮૪૦	૪૧૦૦૦	૫૦૦૦૦
૨૨	ગોડા	૪	૧૪૫૬	૬૦૦૦	૫૦૦૦	૪૪	શીહોર	૧૫-૫૦	૪૫૩૨	૩૬૦૦૦	૩૪૦૦૦
૨૩	ધટવડ	૬	૧૫૬૬	૨૦૦૦	૨૦૦૦	૪૫	શીધીઆપુરા	૪	૬૬૭	૫૦૦૦	૬૦૦૦
૨૪	બંધુવાડા	૧૪૩	૧૧૩૮૫	૧૪૨૦૦૦	૧૩૧૦૦૦	૪૬	ઉચાદ	૮-૫૦	૩૬૬૨	૩૬૦૦૦	૩૬૦૦૦
૨૫	જેસર	૧-૫	૫૧૪	૩૦૦૦	૨૦૦૦	૪૭	ઉમેડા	૨૪	૫૬૨૨	૭૧૦૦૦	૭૧૦૦૦
૨૬	જીરાલ	૫-૫	૧૨૫૩	૧૦૦૦૦	૧૦૦૦૦	૪૮	વજીરીયા	૨૧	૫૮૬૮	૬૨૦૦૦	૫૪૦૦૦
૨૭	કમસોધી					૪૯	વખતપુર	૧-૫૦	૩૯૦	૨૦૦૦	૨૦૦૦
૨૮	લુમખા	૧	૩૭૨	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૫૦	વરજોલમથ	૩-૫	૬૮૪	૧૦૦૦	૧૦૦૦
						૫૧	વરજોલ મોટી	૨	૩૪૨	૮૦૦	૭૦૦
						૫૨	વરજોલ નાની	૧	૮૭	૫૦૦	૪૦૦
						૫૩	વાસણુ સેવડા	૧૨-૫૦	૧૬૦૪	૮૦૦૦	૮૦૦૦
						૫૪	વાસણુ વીરપુર	૧૨-૫૦	૪૫૭૧	૪૬૦૦૦	૫૬૦૦૦
						૫૫	વીરમપુરા	૧	૧૦૭	૬૦૦	૬૦૦
						૫૬	વોરા	૫	૧૪૦૭	૧૨૦૦૦	૧૬૦૦૦

(અપૂર્ણ)

અ. સૌ. લેડી રમાબા પટણી

(લેખક : દીવાનખહાદુર ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી)

[અ. સૌ. લેડી પટણીના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે શોક પ્રદર્શિત કરવા ભાવનગરના શહેરીઓની એક જાહેર સભા દી. બા. ત્રિભુવનદાસભાષના પ્રમુખપદે જસોનાથ મહાદેવમાં મળી હતી. આ સભામાં રા. રા. શુભાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ અને નગરશેઠ વજલાલભાઈ વગેરે ગૃહસ્થોએ પ્રસંગાનુરૂપ વિવેચનો કર્યાં હતાં. તે પૈકી દી. બા. ત્રિભુવનદાસ ભાઈનું ભાષણ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. તંત્રી]

સદ્ગૃહસ્થો,

આજનો પ્રસંગ ખરેખર કષ્ટ અને હૃદય દ્રાવક છે. આર્ય ઓના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી વિભૂષિત, ભગવતી વસુંધરાની પેઠે કામળ માતૃભાવનાની મીઠી અમીઠાવાળી સીંચી પોતાના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈના જીવનમાં ઉલ્લાસ રેડનાર, સ્ત્રી જાતિના અમ્યુદય માટે સંદોદિત અવિરત પ્રયત્ન કરનાર, અનન્ય ભક્તિભાવથી પતિને સાથ આપી સસાર ધુરા અને રાજ્ય ધુરાનો તેનો ભાર હળવો કરી અહોનિશ પ્રેરણા આપનાર એક સન્નારી—અ. સૌ. લેડી રમાબા સાહેબનું અવસાન થતાં તેમના આત્માને નિવાર્ણલિ અર્પવાને આપણે આજે અહીં એકત્રિત થયા છીએ.

Death lies on her like a frost upon the sweetest flower of all the field.

સમસ્ત પ્રદેશમાં પોતાના જીવન પુષ્પોત પમરાટ પ્રસારનારનેય મૃત્યુ ઝડપી લે છે એ વિધિની કેવી કૂરતા !

ભાવનગરના શ્રીમાન નગરશેઠ વજલાલભાઈની આગેવાની નીચે આપ સૌ ભાવનગરના ભાવભીના શહેરીઓ આ પ્રસંગે પોતાની હમદર્દો દર્શાવવા આ સભામાં આવ્યા છે તે આપના સ્નેહને અનુરૂપ જ છે, અને સદ્ગતના કુટુંબ તરફ આપનો કેવો ભાવ છે તેનું આથી દિગ્દર્શન થાય છે.

સદ્ગૃહસ્થો ! હૃદય શોકથી પ્રપૂર્ણ હોય તેવે વખતે વાણીપ્રવાહ સંકોચ પામે છે, તેથી આવા પ્રસંગે લાંબા ભાષણને અવકાશ નથી, તોપણ શાંતિથી આપણી ભાવનાઓ પ્રદર્શિત કરવી તે આપણું કર્તવ્ય છે. તેથી મારી પહેલાં કેટલાક વક્તાઓએ આ પ્રસંગે પોતાના દિલના ઉદ્ગારો વ્યક્ત કર્યા છે અને શોકની લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે, તેમાં હું તેઓ સાથે સંપૂર્ણ મળતો આવું છું. અને હું પણ આ પ્રસંગે મારા હૃદયની દુઃખ ભરી લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા પ્રેરાયો છું.

અ. સૌ. રમાબા સાહેબ સાથે આપણામાંના ધણાખરા નિકટ સંબંધમાં આવેલા છે અને તેથી તેમના જીવનની અનેક બાબતોની નીરખવાની તક સાંપડી છે. તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે તેમનું જીવન ધણું સાદું હતું અને જગતની અનેક સંપત્તિઓ તેમને વરેલી હતી, છતાં એ સંપત્તિઓનો મોહ તેમને ન હતો. આપને સૌને સુવિદિત છે કે કેટલાક સમયથી અ. સૌ. રમાબા સાહેબની તખીયત ઠીક ન હતી, તો પણ તેઓશ્રી મે. સર પ્રભાશંકરભાઈ સાથે વિલાયત જવાનો આગ્રહ રાખતાં હતાં. આ આગ્રહના મૂળમાં તેમની અનન્ય પતિભક્તિ જ હતી. પોતે સાથે જાય તો મે. પટણી સાહેબનું સ્વાસ્થ્ય સારી રીતે સચવાય એજ આ સદાગ્રહનો હેતુ હતો. પરંતુ તેમના મંદવાડે ગંભીર સ્વરૂપ પકડવાથી તેઓશ્રી,

સાથે જઈ શક્યાં ન હતાં. એક વખત તો એવો પણ હતો કે તેઓના મંદવાડને કારણે મે. પટણી સાહેબને વિલાયત જવાનું મુલતવી પણ રાખવું પડે. સન્નારી હમેશા પતિની પડખે ઉભાં રહી તેને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપે છે. અને જરૂર પડે તો હસતે મોઝે આત્મભોગ પણ આપે છે. અ. સૌ. રમાબા આ કાટિનાં સ્ત્રી હતાં. તેથી કુટુંબ સેવા કરતાં રાજ્ય સેવા ચઢીયાતી છે એમ માની પોતાની તખ્તીયતની ચિંતા નહિ કરવાનું જણાવી તેઓશ્રીએ મે. પટણી સાહેબને હિંમત અને પ્રોત્સાહનભરી વિદાય આપી. આપણે બધા એમ માનતા હતા કે તેઓની તખ્તીયત ધીમે ધીમે ઠીક થઈ જશે અને થોડો સમય તો તખ્તીયત સુધારાનાં બધાં ચિન્હો પણ જોવામાં આવ્યાં, પરંતુ એટલામાં મંદવાડે ઉથલો માર્યો અને જે દિવસમાં જ તેઓશ્રીનું શોકજનક નિર્વાણ થયું. આ એક ઘણો મોટો બનાવ બન્યો છે અને તેણે આપણા સર્વના હૃદયને દુઃખ અને શોકના વાતાવરણથી છાઈ દીધું છે.

અ. સૌ. લેડી રમાબા સાહેબ સ્વધર્મનિષ્ઠ, ભક્તિ પરાયણ—અને સનાતન ધર્મનાં સુરત અનુયાયી હતાં. હિંદુ ધર્મના તાત્વિક ભાગના અભ્યાસ ઉપરાંત દેવપૂજા, વૈદિક ક્રિયાઓ, વ્રતો અને સાધુ, સંત તથા બ્રાહ્મણોમાં તેમને અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. એક વખત મહે તેમને પૂછ્યું કે તેઓ જે ત્રણ વર્ષ વિલાયત રહ્યાં ત્યારે ત્યાં તેઓ પોતાનો ધર્મ કેવી રીતે સાચવી શક્યાં હતાં. તેમણે જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો તેથી તેમને ધન્યવાદ દેવાનું મને મન થઈ આવ્યું. તેઓએ કહ્યું કે અમે જે ઘરમાં રહેતાં હતાં ત્યાં મારો ઓરડો તદ્દન ભુલો હતો અને તેમાં હું મારા હાથે પાણી ભરતી, રસોઈ કરતી, વાસણ માંજતી અને તેમાંની કોઈ વસ્તુનો કોઈને પણ સ્પર્શ કરવા દેતી નહિ. તેમની ધર્મ ઉપરની આવી અડગ આરથા હાલના નાસ્તિક ચતા જતા યુગને ધડો લેવા જેવી છે. ધર્મની આવી ઉત્કટ ભાવના, તેમને માટે કોના હૃદયમાં માન અને પૂજ્ય ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન નહિ કરે !

હું તો રહ્યો સુસ્ત બ્રાહ્મણ, તેથી ધર્મની આવી વિશુદ્ધ ભાવના મારા હૃદયમાં તો તેમને માટે આદર-ભાવ ઉત્પન્ન કરે તેમાં કોઈ નવાઈ નહિ, પરંતુ ધર્મ માટે ચત્કિચિત પણ મમત્વ ધરાવનાર સૌ કોણના હૃદયમાં આ વસ્તુ સદ્ગત માટે આદરભાવ ને માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરે જ કરે.

તેમની પતિભક્તિ અવર્ણનીય હતી. પતિની સેવા કરવાનો લાભ અહોનિશ મળ્યા કરશે એવા હેતુથી, વનનાં ભયંકર સંકટો સહન કરવા તત્પર થયેલી સતી સીતાની પેઠે, લેડી રમાબા પટણીની અડગ પતિ-ભક્તિએ તેમને પ્રવાસની અનેક મુશીબતો આનંદથી સહન કરી લેતાં શીખવ્યું હતું. આપ સૌ જાણો છો કે જે વર્ષ ઉપર મે. પટણી સાહેબ વિલાયત ગયા ત્યારે માર્ગમાં એડનમાં બિમાર થઇ ગયા હતા, તે વખતે તેઓએ તરતજ ત્યાં જઈ તેમની સાથે વિલાયત જઈ બે ત્રણ મહીના તેમની સેવા ઉઠાવી હતી. હમણાં પણ ગયા માસમાં મે. પટણી સાહેબની તખ્તીયત બરાબર નથી, તેવી હકીકત સાંભળી તેઓશ્રી દિલ્લી ગયાં હતાં અને ત્યાંથી મંદવાડ લઈ પાછા આવ્યાં હતાં. પતિ એજ પરમેશ્વર, પતિ એજ સર્વસ્વ, એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી મે. પટણી સાહેબ આટલી વૃદ્ધ ઉંમરે રાજ્યધુરાનું વહન કરી રહ્યા છે તેનો ભાર હળવો કરવામાં અ. સૌ. રમાબા સાહેબનો ફાળો ન્હાનો સુતો ન હતો એ સૌ કોણને સુવિદિત છે.

કૌટુંબિક જીવનમાં પણ તેમના સ્નેહદ્રવ્યની મીઠી છાયા નીચે એસીને ઘણાએ શાતા અનુભવેલી છે. બહોળા પરિવારમાં કે સેવક જનમાં કોઈ માંદું પડે તો એક સારી નર્સ ઉમ્મગરા ન કરે તેવા ઉમ્મગરા દિવસોના દિવસો સુધી કરતાં મહે તેમને જોયાં છે. તેમનો આ પ્રેમ માત્ર કુટુંબમાં પરિમિત થયો ન હતો, પરંતુ તેનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ હતું. મે. પટણી સાહેબની પેઠે તેમણે પણ બારી ઉઘાડી રાખી દુઃખી કે દર્દીનાં દુઃખ અને દર્દ કાપ્યાં છે. કોઇ દુઃખી હોય—પછી તે સંબંધી હો કે ઈતર જન હો—તો તેના

દુઃખમાં પોતે ભાગ લેતાં અને શુભદાનથી એવાઓની શક્ય સેવા કરતાં.

તેમનામાં સ્ત્રીગતિની ઉન્નતિ કરવાની ખુબ ધગશ હતી. પોતાની બહેનો કેળવણી દ્વારા સુસંસ્કાર મેળવે એ જોવાને તેઓ સદા ઇન્તેઝર રહેતાં. પુરુષના જીવનને ઉગ્રાળનાર સુસંસ્કારવન્તી સ્ત્રી સમાજને ધડવામાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપે એવા હેતુથી એ દિશામાં કાંઈ ડોળ કે દંભ વિના અવિરત પ્રયત્નો તેઓ કરતાં એ વાતથી તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા કાંઈ ભાગ્યેજ અજ્ઞાત હશે.

તેમના આવા અનેક શુભોચી તેમનું અવસાન તેમના કુટુંબીજનોને તથા આપણને બહુ ખેદ આપનારૂં બન્યું છે. વધારે દુઃખદાયક તો એ બીના છે કે તેઓશ્રીની અંતિમ ક્ષણોમાં મે. પટ્ટણી સાહેબની ગેરહાજરી હતી.

પરંતુ દૈવની ગતિ જુદી જગ્યાઈ અને તેઓનું પુનર્મીલન ન થઈ શક્યું. આ હકીકત આપણા આઘાતને અમ્મલ બનાવે છે.

અ. સૌ. રમાબા સાહેબનું જીવન જેવું પવિત્ર હતું તેવું પ્રસ્થાન પણ થયું છે. ઉત્તરાયણમાં શુકલ પક્ષની પવિત્ર એકાદશીને દિવસે તેઓ આ નિઃસાર જગત છોડીને પ્રભુના અક્ષર ધામમાં ગયાં. આપણે તો હવે દિલાસોજ આપવાનો રહ્યો. આ ખેદજનક અવસાનથી મે. પટ્ટણી સાહેબે પોતાના પ્રિય જીવન-સાથી અને કુટુંબીજનોએ સ્નેહાળ માતાને શુભાવેલ છે. આ ખોટા બીજન કાંઈથી પૂરી શકાય તેવી નથી. અને તેને માટે આપણે તે કુટુંબને હૃદયપૂર્વક દિલસોજ બતાવીએ, તેમજ સદ્ગતના આત્માને શાંતિ ઇચ્છીએ.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ।

દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નો.

સંયુક્ત રાજ્યતંત્ર અને દેશી રાજ્યો.

આ દુનીયા પર વસતી આપી મનુષ્ય જાતિના લગભગ પાંચમા ભાગની પ્રજા હોંદુસ્તાનમાં વસે છે. હોંદુસ્તાનની પાંચીસ કરોડ પ્રજામાંથી લગભગ સાત કરોડ પ્રજા હોંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં વસે છે.

હોંદુસ્તાનની પ્રજાને માટે ઈંગ્લેંડ અને હોંદુસ્તાન બન્ને દેશના નેતાઓ તથા રાજદૂરી પુરૂષો તેવું રાજ્ય બંધારણ (Constitution) નક્કી કરવા હાલ કેટલાક દશકાથી મહેનત કરી રહ્યા છે. આ મહેનતને પરિણામે ઇ. સ. ૧૯૪૫ માં The government of India act પસાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ કાયદાનાં બંધારણ સંબંધમાં ખુબ ઈંગ્લાંડના

પણ (Conservatives, liberals, labourites) કોનસર્વેટીવઝ, લીબરલ તથા લેબર પક્ષના આગેવાનો વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ છે. આવા સંજોગોમાં આ કાયદાનાં લાભાલાભ વિશે હોંદુસ્તાનના જુદા જુદા પક્ષ [Parties] વચ્ચે મહાન મતભેદ હોય તે સ્વાભાવિક છે.

હોંદુસ્તાનની પાંચીસ કરોડની પ્રજાને લગભગ પાંચમો ભાગ એટલે લગભગ સાત કરોડ માણસો દેશી રાજ્યોમાં વસે છે, આવાં લગભગ ૬૦૦ દેશી રાજ્યો છે. આ રાજ્યોમાંના ત્રાવણકોર, માંઇસોર, વડોદરા વિગેરે રાજ્યો કેટલીએક બાબતમાં આગળ પડતાં છે. ન્યારે બીજાં કેટલાંક રાજ્યો ધણાં પછાત છે.

ન્યારે સાંઇમન કમીશન, બટલર કમીટી

તથા રાઉન્ડ કોનફરન્સની બેઠકો ચાલતી હતી તે વખતે દેશી રાજ્યના કેટલાએક દીવાનો તથા રાજ્યોને આમંત્રણ આપી બોલાવવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે દેશી રાજ્યની પ્રગ્ન તરફથી તેમનો અવાજ તથા દષ્ટિબિંદુ રજુ કરવા દેવા સત્તાવાળાઓ પાસે માગણી થઈ હતી; પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો.

ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયાની કલમ ૫-૬, ની અંદર હિંદુસ્તાનમાં Federation ફેડરેશન કયા સંજોગોમાં તથા કેવી રીતે સ્થાપવામાં આવશે તે જણાવ્યું છે. દેશી રાજ્યમાં વસ્તી પ્રગ્નના અડધા ભાગની પ્રગ્ન ધરાવતાં અને ધારાસભામાં બાવન સભ્યો મોકલવાના હક ધરાવતાં રાજ્યો ફેડરેશનમાં દાખલ થવા ખુશી જણાવેથી આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેડરેશનનું રાજ્યતત્વ કરવામાં આવશે.

ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયાની કલમોના આધારે, હિંદી સરકાર તરફથી સમુહતંત્રમાં દાખલ થવા સંબંધે તેમના અભિપ્રાય આપવા, હિંદી સરકાર તરફથી દરેક દેશી રાજ્યને જણાવવામાં આવ્યું છે.

આવા અગત્યના પ્રશ્નોના શું જવાબ આપવો? બ્રિટીશ હાઈદના ફેડરેશનમાં દેશી રાજ્યોએ દાખલ થવું કે નહીં? દાખલ થવાથી રાજ્ય પર, રાજ્યની આમદાની પર, આંતર વ્યવસ્થા Internal autonomy પર, રાજ્યના સંચાલકો તથા કારોબારી ખાતા પર કેટલી, કેવા પ્રકારની, ક્યારે અને શું અસર થશે તે બાબતનો વિચાર દરેક દેશી રાજ્યના રાજા સાહેબો, દીવાન સાહેબ અને અગ્રગણ્ય પુરંપો કરી રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યોની દષ્ટિથી ફેડરેશનનો પ્રશ્ન ગરમ દૂધના કોગળા જેવો થઈ રહ્યો છે. ફેડરેશનમાં દાખલ થવાથી રાજ્યને પોતાનો સાર્વ ભામ હક [Internal sovereignty] પર અમુક પ્રતિબંધો સ્વીકારવા પડે છે. જ્યારે દેશમાં વધતી જતી આર્થિક અને રાજકીય ચળવળને અંગે, અત્યાર સુધી જેવું તંત્ર ચલાવ્યું તે હવે ચલાવાય તેવું રહ્યું

નથી. આવા સંજોગોમાં, હાલની પોતાની આંતર સત્તાના Internal sovereignty ના હક પર થોડું આક્રમણ થતું હોય તો તે પણ સહન કરી ફેડરેશનમાં જોડાઈ પોતાના રાજ્યની સત્તાને નિર્ભય (steady) કરવી તે જો કે Choice of evil તો છે. પરંતુ તેથી ભવિષ્યમાં પોતાના રાજ્યને કાયદો થશે તેમ કેટલાએક રાજવીઓ માને છે.

આ પ્રશ્ન દેશી રાજ્યને માટે તેના રાજવીઓને માટે દેશી રાજ્યની પ્રગ્નને માટે અને હિંદી સરકાર તેમજ બ્રિટીશ હાઈદમાં વસતી પ્રગ્નને માટે બહુ અગત્યનો છે.

આ પ્રશ્નની મહત્તા હોવાથી આ પ્રશ્નની પાછળ બધાં દેશી રાજ્યો મળી કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ કરેલ છે. બટલર કમીટી વખતે રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સમાં બેઠક પાર્લામેન્ટરી કમીટી રૂબરૂ દીઠી, સીમલા વગેરે જવામાં, ત્યાં આગળ આગેવાન કાઉન્સલો રોકવામાં તથા બીજી સલાહ, પ્રચારકાર્યો મુસાફરી વગેરે બધા રાજ્યોના ખર્ચનો કુલ સરવાળો કરવામાં આવે તો કરોડો રૂપિયા થાય તેમ છે. આટલો મોટો ખર્ચ અને મહાન શ્રમ ઉઠાવ્યા છતાં હજી સુધી આ પ્રશ્નો સામાન્ય સંતોષ થાય તેવા નિર્ણય થયો નથી.

હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રશ્નોના નિકાલ કરવા દુનિયાના ઇતિહાસમાંથી દાખલા (Precedent) લેવા જેવું ઓછું છે. આ બાબતનું સાહિત્ય છુટું છવાયું છે. સામાન્ય માણસને આવા સાહિત્યની રાજના ઉપયોગમાં જરૂર પડતી નહીં હોવાથી આ વિષયની અગત્યતાના પ્રમાણમાં તેના અભ્યાસી થોડા છે. જેમને અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા તથા અક્ષર હોય તેવા માણસોને જોઈતા સમય તથા યોગ્ય સાહિત્ય સહેલાઈથી નહીં મળી શકતાં હોવાથી, આ અગત્યના પ્રશ્નની પ્રગ્નની દષ્ટિએ ચર્ચા થઈ નથી.

આવા સંજોગોમાં શ્રીયુત પટવારીજી જેવા વ્યોષ્ઠ અનુભવી મુત્સદ્દીએ આપના તા. ૨૧-૧૧-૩૧ :

ના મુંબઈ સમાચારમાં પાંચમે પાને “સંયુક્ત રાજ્યતંત્ર અને દેશી રાજ્યો” નામનો લેખ લખી, આવી અગત્યની ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી, હોદી સરકાર પર, બ્રિટીશ હોદ્દની પ્રજા પર અને ખાસ કરીને દેશી રાજ્યો તેના રાજવીઓ અને તેની પ્રજા પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

શ્રીયુત પટવારીજીના ઉપરના લેખની આટલી મહત્વતા હોવા છતાં તેમણે આપેલી સલાહ હાલને માટે કેટલાંક રાજ્યોને કદાચ કાયદા કારક હશે પરંતુ એકંદર વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં, લાંબે સરવાળે તેમની સલાહ માની, ફેડરેશનમાં દાખલ નહીં થનાર રાજ્યને આખરે નુકશાન જ છે તેવા અમારો નમ્ર અભીપ્રાય છે.

શ્રીયુત પટવારીજી જેવા મુત્સદ્દી માણસ દેશી રાજ્યોને સમુદ્ધતંત્રમાં હાલ દાખલ થવું તેવી સ્પષ્ટ સલાહ આપવાની જોખમદારી લેવા કરતાં પોતાના લેખના છેવટના ભાગમાં જણાવે છે કે “લવિષ્યમાં આ નુતન રાજ્યતંત્ર [સમુદ્ધતંત્ર] આકર્ષક અને હીતકર જણાશે. વીસ વરસની અંદર તેમાં સામીલ થવા દેવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવશે.” આ સલાહ પ્રથમ દૃષ્ટિએ એવી સુશીલાણી લાગે છે કે તેનો સ્વીકાર કરવા કોઈ પણ રાજવી લલચાય તેમ છે, પરંતુ ઉપરના પટવારીજીના મુદ્દાની સાથે બીજી કેટલીએક હકીકત દરેક દેશી રાજ્યે તથા તેની પ્રજાએ વિચારવાની જરૂર છે.

ફેડરેશનમાં દાખલ થવું કે કેમ? તે અગત્યના પ્રશ્નનો દેશી રાજ્યની દ્રષ્ટિથી વિચાર કરવાનો છે. દેશી રાજ્ય (Indian State) એ પણ જુદાજુદા હિતો (Interests) સમુહ (Aggregation) આ પ્રમાણે હોવાથી આ પ્રશ્ન રાજ્યની દ્રષ્ટિથી (Stand-point) રાજની (Ruler's Stand-point) પ્રજાની (People Stand-point) રાજ્યની ઉપજ (Fiscal stand-point) રાજ્ય વ્યવસ્થા (Administration stand-point) વગેરે ધણી દ્રષ્ટિ-બિંદુથી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનું છે. આ ઉપરાંત

ફેડરેશનમાં જોડાવાથી હાલ તુરત (Immediate) શું અસર થશે તેમજ જોડાવા અગર નહીં જોડાવાથી લવિષ્યમાં (In the long run) શું અસર થશે તે જોવાનું છે. સમય મળ્યે ઉપર જણાવેલા ઘણા ખરા મુદ્દાનો વિચાર કરવામાં આવશે.

હાલ તુરત તો બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સને અંગે, જ્યારે લોર્ડ સાંખે (Lord Sankey)ને દેશી રાજ્યોનું ફેડરેશન પ્રત્યેનું માનસ અચોક્કસ લાગ્યું ત્યારે જે આપીલ કરી હતી તેના શબ્દો અત્યારે પણ દેશી રાજ્યના રાજવીઓએ મનન કરવા જેવા છે, કારણ કે બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ પુર્ણ થતી વખતે તેમની જે મનોદશા હતી, તેવી મનોદશામાં અત્યારે બહુ ફેરફાર પડ્યો નથી.

“Gentlemen of the States, India is thirsting, India is calling You have put the cup to her lips—do not delay her drinking it. You have excited the hopes of India. Hope deferred marks the heart sick, and I very much hope that as soon as possible, you or your rulers will be able to give us definite assurance that you will enter into the federation. It will assist every body; it will gratify the ambitions and aspirations of India, if we can have your positive assurance that, come what may, your entry into the Federation is a fact.”

લોર્ડ ચેન્સલર સાંખેએ જણાવ્યું છે કે હિંદના દેશી રાજવીઓએ જ ફેડરેશનની આશા લોકમાં ગમત કરી છે આ હકીકત પતીલાલા નરેશના નીચે જણાવેલ ભાષણને લઈને કહી હશે.

The main principal of federation stands acceptable, and I echo the confident hope expressed the other

day by His Highness the Maharaja of Bikaner that by far the larger proportion of states will come into federation structure at once and that the remainder will soon follow."

ફેડરેશનમાં દાખલ થવાથી રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થા (Internal Autonomy) નો અમુક ભાગ ફેડરેશન સત્તાને (Federal Authority) સોંપવો પડશે. પરંતુ આ પ્રમાણે રાજ્યસત્તાનો અમુક ભાગ "ફેડરલ" સત્તાને સોંપવાથી જે અગવડ પડશે તે કરતાં વિશેષ અગવડ અને નોખમ લુના જમાનાનું તંત્ર ચાલુ રાખવાથી રાજ્યને એકંદરે વિશેષ નુકસાન થવાનો ભય રહે છે.

ટેવનું જોર (Force of Habit) એ તોડવું તે સામાન્ય મનુષ્યને પણ ઘણું મુશ્કેલ છે. આમ હોવાથી એક લાંબા વખતથી ચાલતી આવેલી રાજ્ય પદ્ધતિ ફેરવવી તે રાજા સાહેબોને મુશ્કેલ લાગશે. છતાં બ્રિટીશ હિંદમાં જોખમકારક રાજ્ય વ્યવસ્થા (Responsible Government) ચાલે અને તેને સામે બારણે બીનજોખમકારક આપણી (Irresponsible Autocracy) ચાલે તે તેમની પ્રજા નિભાવી લેશે. તેમ હવે જણાવું નથી, માટે સમય અને સંજોગો, બળ જળરાઈથી ફેરફાર કરવાની ફરજ પાડે તે પહેલાં જ જમાનાનું દૃષ્ટિબિંદુ પારખી તે પ્રમાણે પોતાનું રાજ્યતંત્ર રાખવાનું દુરદેશીપણું (Practical Foresight) રાખવું તેજ આપણા નરેન્દ્રોને માટે જરૂરનું છે.

અલખત આ પ્રમાણે કરવામાં રાજ્યના હક્કોનું સંપૂર્ણ રક્ષણ થાય અને તે માર્ગ ન જાય તેની ખાસ દરકાર રાખવાની છે.

હૈદરાબાદ, ત્રાવણકોર, માઇસોર, વડોદરા જેવાં મોટાં રાજ્યોને ફેડરેશનનો તાસ કાઢીઆવાડ તથા ગુજરાતનાં ઘણાં ખરાં રાજ્યો કરતાં બહુ ઓછા છે. તેનું એક એ પણ કારણ છે કે તે રાજ્યોની રાજ્ય-વ્યવસ્થા ફેડરેશનનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પ્રમાણમાં

સારી છે. આ બાબુની આ રાજ્યોને બીતી નહીં હોવાથી ફેડરેશનને અંગે બ્રિટીશ હિંદને પોતાની જરૂર પડશે તેમ જાણી પોતાની માગણીઓ વધારી દીધી છે અને તે રાજ્યના મુત્સદ્દીઓએ ફેડરેશનની પાસેથી પોતાના ટેકાની પુરી કીમત લીધી છે.

ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના રાજવીઓ પણ પોતાના રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થામાં સમયને યોગ્યપી યોગ્ય સુધારા કરે તો ફેડરેશનથી તેમને કંઈક પણ દુર રહેવાનું કારણ નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ બંદરી હક્કો કર્મ એકસાઈજ વીગેરે અગત્યના પ્રશ્નોને પોતાના લાભમાં નીકાલ કરાવી લેવાની તેમને આ ઉત્તમ તક છે. અત્યારે ન્યાં સુધી પચાસ ટકા પ્રજાવાળાં રાજ્યો દાખલ થયાં નથી. ત્યાં સુધી વાઇસરોય તથા બ્રિટીશ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થાને દેશી રાજ્યોના ટેકાની Support જરૂર છે. આ ટેકો હિંદનાં ૬૦૦ રાજ્યોમાંથી ફક્ત દસબાર મોટાં રાજ્યો તરફથી મળી શકે તેમ છે. જે આ પ્રમાણે અને તો પછી આ પણ રાજવીઓએ પોતાના રાજ્યના અગત્યના પ્રશ્નોનો વાઇસરોયના પ્રતીનીધી સાથે વાટાઘાટ કરી નિકાલ લાવવાને બદલે ભવિષ્યમાં જોઈશું તેવો જવાબ આપી દુંકું પતાવવામાં ઘણું જોખમ હોય તેવું મારા નત્ર અભિપ્રાયમાં જણાય છે. એક વખતે પોતાને ધરે આવેલા હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિને ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપ્યા બાદ ભવિષ્યમાં દેશી રાજ્યો ન્યારે ફેડરેશનમાં જોડાવા જશે ત્યારે તેમને કેવો જવાબ મળશે? અને જે જવાબ હાલ તેઓ હિંદી સરકારને શીઘ્ર પટવારીજીના કહેવા પ્રમાણે આપવાનો ધરિદો રાખતા હોય તો ભવિષ્યમાં તેમનેજ તેવો જવાબ નહીં મળે તેની શી ખાત્રી?

સુભાગ્યે કાઠિયાવાડનાં કેટલાએક રાજવીઓએ દુરઅંદેશી દેખાડી છે. વાંકાનેરના રાજાસાહેબે તથા પોરબંદરના મદારાજ રાણા સાહેબે પ્રજામત જાણવા પ્રજામંડળ જેવી સંસ્થા સ્થાપવાની શરૂઆત કરી છે. ભાવનગર રાજ્યે પહેલી પ્રજામંડળ જેવી વ્યવસ્થા કરી હતી. પરંતુ હાલ તે વિષે બહુ સંભળાતું

નથી. આ પ્રત્યક્ષેણ ધણે ખરે ભાગે Debating Society જેવાં હોય છે. પરંતુ તેમને સચેત અને પ્રાણવાન બનાવી આલુ રાજ્યનંત્રમાં સત્વર સુધારા કરવાથીજ આપણું દેશી રાજ્યો સુરક્ષિત રહી શકશે. દેશીરાજ્યની પ્રગમમાં હજી રાજ્ય-ભક્તિ છે. સારી રાજ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું હુદ્દિખજ છે, વેપાર કરવાની કુનેહ તથા સાહસ છે. આ બધાને એકત્ર કરી કેળવી સંગઠીત કરવાથીજ દેશી રાજ્યોની આખાદી કરી શકાશે. ફેડરેશનમાં દાખલ થવાથી રાજ્યને જે જોખમ વહોરવાનું છે તેથી દસગણું જોખમ પોતાની આંતરવ્યવસ્થા નહીં સુધારવાથી દેશી રાજ્યોને છે એ હકીકત દરેક રાજ્યે ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

ચુનીલાલ શામળ ત્રિવેદી

ભાવનગર, હાલ ખલાત

* * *

ભાવનગરના બંદરી કરારો

ભાવનગરની બંદરી શમશ્યાઓએ બહુજ ગભીર રૂપ લીધું છે. સરકાર સાથે શ્રી. ગૌરીલંકર ઓઝાએ ભાવનગરના બંદરો સંબંધી જે કરારો કર્યા છે તે ભારે દીર્ઘ દષ્ટિવાળા અને શ્રી. દરબારને બહુ કાયદા-કારક જણાયા છે. સંક્ષિપ્તમાં.

(૧) ભાવનગર દરબારશ્રીની ક્ષતિ હોય ત્યાં સુધી ભાવનગરના બંદરને અંગ્રેજી બંદર જેટલી અને જેની દરેક સગવડો હિંદી સરકાર આપવા બંધાય છે.

(૨) જે શ્રી. ભાવનગર દરબાર પોતાના ગામોમાંથી કાઢી નાખેલી સાયર જકાત ઉપર કંઈ બદલો લેવાનો દાંવો છાડી દે, તો હિંદી સરકાર તે જકાતમાં કંઈ પણ દાંવો કરશે નહિ. બ્રિટિશ સિવાયના બંદરમાં જતા આવતા માલ ઉપર જે કંઈ જકાત ઉત્પન્ન થશે તેમાંથી રૂ. લાગ લેશે.

(૩) હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ બંદરો ઉપર જતા આવતા માલ ઉપર દરબાર જે જકાત લેવાનું નક્કી કરશે, તે હિંદી સરકાર સ્વીકારશે.

(૪) ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં મુંદરાઈ બંદર બંધરે. જસ્તીથી બંધ કરાવેલું તે પરદેશી બંદર તરીકે ઉઘાડવામાં પરવાનગી આપવામાં આવે છે આથી અશીષુ દારૂ કે મીઠાબંધીને હરકત પહોંચશે નહિ.

(૫) આ કંપનીના વહાણને, રૈયતને છુટથી વેપાર ધંધા કરવા સાડે દરબારે પોતાના તમામ બંદરોની સગવડ છુટથી આપવી.

આ કરારોને આધારે ભાવનગર રાજ્યને મોટા હક્કો મળ્યા. સને ૧૮૯૨ થી હિંદી સરકારે જકાતની પદ્ધતિ શરૂ કરી આથી ભાવનગર રાજ્યને પેદાશ ઠીક ઠીક થવા માંડી પરંતુ હિંદી સરકારે સને ૧૯૧૬ પછી પોતાના મોટા ખર્ચેને પહોંચી વળવા પરદેશી માલો ઉપર ભારે જકાતો નાખી. આથી બ્રિટિશ બંદરોનો વેપાર ભાવનગર તરફ વળ્યો. રાજ્યે વેપારીઓને અનેક સગવડો કરી આપી. આથી ભાવનગરનો વેપાર દિન પ્રતિદિન વધવા માંડ્યો. એક વખત લગભગ જકાત એસી લાખ રૂપીઆ જેટલી ભાવનગરને મળી. આથી હિંદી સરકારને ખુબ ઈર્ષા થઈ છે, તેઓએ હમણાં એવા હુકમ બહાર પાડ્યા છે કે ભાવનગરથી વિરમગામની લાઈન દોરીમાંથી પસાર થતા માલનું અસલ ભરતીઈ દાખલ કરવું પડશે તે સિવાય રાજ્યને પુરી જકાત ચુકાવી છે એવું ભાવનગરના ચિફ જકાતી અધિકારીનું સર્ટીફિકેટ પણ હાજર કરવું પડશે. તે સિવાય દરેક પેટે જ અથવા કેસ ઉપર માર્કો અને નંબર ચોખ્ખાં હશે અને તે ઇનવોઈસની સાથે મળશે ત્યારે જ આ માલને પસાર કરવામાં આવશે. એમાં જરા પણ ફેરફાર હશે તો વિરમગામ ખાતે પુરી જકાત વેપારીઓને ચુકવવી પડશે.

ભાવનગરના વેપારીઓ આથી ભારે મુંઝવણમાં પડ્યા છે. સર ત્રલાલંકર પટ્ટણી ભાવનગરથી સીમલા ગયા હતા, પણ આ પ્રતિબંધમાં કંઈ ફેરફાર થઈ શક્યો નથી, ત્યાં માત્ર થોડા દિવસની વધારે મુદત મેળવવા સિવાય બીજો કંઈ લાભ મળ્યો નથી. ભાવનગર ખાતે આક દશ મહીના માલ દરબારી ગોડાઉનોમાં

રાખી દરબારશ્રી. પાસેથી લોન લઇને વેપારીઓ સરવડે સ્થિતિ શિદ્ધમાં માલ મોકલે છે. પરંતુ હવે લોનના નાણા ભરી અને માલના માર્કા તથા નંબરો સાખીત રાખીને જ માલ ભરવો પડશે. ને તેમ કરવામાં વેપારીઓને મોટી પ્રતિકુળતાઓ છે. લાંબા ગાળે માર્કા અને નંબર સચવાતા નથી. ભાવનગર દરબાર આ બાબતમાં ખિલકુલ લાઇલાજ અનેલ છે. વેપારીઓએ, પોતાને વિશ્વાસમાં નહિ લેવાનો દરબાર ઉપર આરોપ મુક્યો છે અને હડતાલ જેવું પડ્યું છે. સરકાર પણ અણનમ છે. આ રીતે મુંઝવણ વધી છે. ખાંડની લાખો ગુણી ગોદામોમાં પડી છે તેનું શું કરવું તે પ્રશ્ન વેપારીઓ અને દરબારને મુંઝવે છે. રાજ્યે ધીરેલાં નાણા તરત વેપારીઓ ભરી શકે તેમ નથી. આખો સવાલ ભારે ગુંચવણ ભરેલો છે. કયાંય પ્રકાશ સુનતો નથી. જુદા અમાત્ય ભારે પ્રવત્નો કરી રહ્યા છે. બીજી તરફ વેપારીઓને નુકસાનીનો પાર નથી શું થાય છે તે જોવાનું છે.

ડું. ધ. સંપદ

* *

રાજકુમારોનું શિક્ષણ

આપણા રાજ્યો તાલુકદારો અને ગરાસદારો માટે રાજકોટ, વંદવાણ, અને ગોંડળ એમ ત્રણ સ્થળે શિક્ષણ-સંસ્થાઓ છે. વંદવાણમાં એન્જનીયર તાલુકદારી ગરાસીયા સ્કૂલ ૧૮૭૯ માં શરૂ કર્યા પછી બાણતોને જે મુશ્કેલીઓ નડતી તે લક્ષમાં લઇને ૧૮૯૫ માં ગોંડળે કર્નલ હેનકોકના દાયે ગરાસીયા કોલેજ સ્થાપી બીન-અખતારી તાલુકદારોના શિક્ષણના ઉદ્દેશમાં સદાયતા કરી.

હવે લઇએ આજની રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજ. ૧૮૭૦ માં રાગન-મહારાજાઓને કેળવણી આપવા એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી તે શરૂઆતમાં ટીટીજ કોલેજ નામથી ઓળખાતો. રાજસ્થાનોમાંથી ઉધરાણું કરવામાં આવ્યું. ભાવનગરે ૩ લાખ ૩૭ હજારના ખર્ચે મહાન બંધારો આપ્યું. ખનારસથી શી. મેકેનોટને પ્રિન્સિપાલ તરીકે લાવવામાં આવ્યા.

નવો યુગ શરૂ થતો હતો એટલે પહેલે વરસે રાજકુમારોની સંખ્યા ૪૩ થઈ.

અત્યારે રાજસંસ્થાનોનાં સ્થાપી ફંડ અને તેના બ્યાજમાંથી આ સંસ્થા ચાલે છે. તેનો વહીવટ કાંગ્રેસ, કોળ, પોરબંદર અને મેરબીના રાજવીઓના શાસનમંડળ (કાઉન્સિલ) દ્વારા ચાલે છે, જેના પ્રમુખપદે ઓદાની રૂએ એ. જી. જી. ખેસે છે.

આ સંસ્થાનો સરંજામ, કીડાંગણ અને મકાન ધણાંજ રોકનદાર અને દબદબા ભરેલાં છે. પણ વાંધો એકજ છે કે પ્રમાણમાં સંખ્યા નછવી છે. કાર્મિક આકરા ખર્ચ-ભારને લીધે અને કાર્મિક રાજકીય અકળામણને લીધે રાજસ્થાનોએ આ જ્ઞાનદાત્રીના ત્યાગ કરી પોતાનાં કુમારોને ગેયો કોલેજ, તો કોર્મિકે પંચગોની મોકલવા માંડ્યા. સંખ્યા ઘટીને અતિ અલ્પ બની ગઈ એટલે એન્જનીયર રાજકુમારોને ફરજિયાત રાજકોટ મોકલવા બીનસલામી રાજ્યે પર સીધાં અને આડકતરાં દબાણ કરવાં માંડ્યાં, પણ કામચંદે તે તરફ લક્ષ આપ્યુંજ નહિ.

આખરે એન્જનીયરો કાર્મિક પણ બોગે રાજકુમાર કોલેજનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા નવરચના કરવા નિશ્ચય કર્યો, આકરા લવાજમના દર ઘટાડ્યા એ અંગ્રેજ અમલદારો રખાતા તેમાંથી વાર્ષિક પ્રિન્સિપાલની જગ્યા તથા ત્રણ અધ્યાપકોની જગ્યા ઓછી કરી. સામાન્ય વ્યવહાર ખર્ચમાં કાપકુપ કરી તથા મુ. સાહેબની પ્રથા સંદેહર બંધ કરી. છતાં સંખ્યાબળનો ધટતું જ આવ્યું.

આખરે એન્જનીયરો હેલો દાવ આ પ્રમાણે નાખ્યો. સાદરા કોલેજના દર અલગ રાખી તેને રાજકોટ સાથે જોડી દીધી. ઓછું ખર્ચ આવે તે માટે 'ડોર્મિટરી' અને 'કામન મેસ' ની પ્રથા દાખલ કરી. આ નવા અખતારથી સંખ્યામાં સારો વધારો થવાની ધારણા રાખવામાં આવેલી. ત્યાંનો માત્ર ૧૦-૧૧ કુમારો મિત્રાય કાર્મિક વિશેષ લાભ થયો નહિ.

મારો પ્રશ્ન એ છે કે શિક્ષાપ્રણાલિ કે પરિપાટી તો કારણભૂત નથીને ? હેલો તાજેતરમાં કોટડા

માંગણીના યુવરાજ પ્રદ્યુમ્નસિંહજીના કિસ્સા પર અંધાર પછેડા પથરાયો અને તેમને એજન્સીએ પોતાના જામ્નામાં રાખી સામાન્ય શાળામાં અભ્યાસ કરાવી છેવટે વિલાયતમાં એકએક મોકલી દીધા ત્યારથી રજવાડાં પોતાના કુમારોને અહીં મોકલતાં વિચાર કરે છે એમ તો નથી? આ બધું મને તો ઠીક પણ ડીપ્લોમાના અભ્યાસમાંથી કોઈ રાજકુમાર મેટ્રીક ઉચ્ચ અભ્યાસમાં નથી જતા તેનું-શું કારણ હશે વાર?

જા.

* *

ભાવનગરની ખેડૂત કરજ ભરપાઈની યોજના

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સૌજન્યથી આ યોજના મને પ્રાપ્ત થઈ છે. ભાવનગરના ઇતિહાસમાં અંગ્રેજ એવી મહાન યોજના બહુ જ દીઘદષ્ટિ અને કરકસરથી સંતોષકારક રીતે પુરી પાડી છે. તે માટે સર પ્રભાશંકર અને તેમના અમલદારોને આખી હિંદી પ્રગતના ભારે ધન્યવાદ છે. યોજના સૂચી વિસ્તારથી પાછળથી સ્વતંત્ર લેખમાં લખીશું. હમણાં તો માત્ર રૂપરેખા આપી છે.

ભાવનગરના ખેડૂતો શાહુકારોના ભારે કરજમાં કુબેલા હતા. ખેડૂત કરજમા આવે તો વંશપરંપરા પાછો નિકળવાનો કોઈ માર્ગ નહોતો. શાહુકાર ચોવીશ ટકાથી સાઠ ટકા કે તેથી ઉપર પણ વ્યાજ વસુલ કરતો હતો, એ કાપી સત્કાર્યું લખાવી લેવું, વ્યાજના વ્યાજ ને ચાર્જ કરવા, આવેલી અને ભરેલી રકમો જમે ન કરવી, વર્ષને અંતે વટાવ અને ખોટા નફા માંડવા, એવી રીતે અનેક રીતે ખેડૂતોનાં ખાતાં ભારી જ રહેતાં. શાહુકારોની આ યુક્તિઓનું વર્ણન ખુબી સાથે કરવામાં આવ્યું છે. છેવટે, આ રિયલિટિ અસહ્ય થઈ પડવાથી સર પ્રભાશંકરના દયાળુ હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. તેમણે અનુભવી ગૃહસ્થોની, શ્રી ત્રીભોવનદાસ જેવા નિષ્ણાતના સરનશીનપણા નીચે કમીટી નીમી. સેંકડો શાહુકારોની જીખાની લોધી. તેમની ખાનગી તપાસ પણ કરી ચોપડા બહુ ખારીટીથી નોંધા. છેવટે આસરે અકબાસી લાખનું કરજ ભાવ-

નગરના ખેડૂતોનું જળ્યાયું શાહુકારોને આ કરજમાંથી મોટી રકમ કદી વસુલ થવાની આશા નહોતી કારણ કે વંશપરંપરા કરજ વધતે વધતે ખેડૂતની જમીનથી પણ વધારે કિંમતનું દેવું ચર્ધ ગયું હતું. આ કરજ આસરે ખારીસ લાખની રકમ રોકડી આપી રાજ્યે પતાવ્યું છે. શાહુકારોને રોકડી રકમ મળવાથી તેમને સંતોષ થયો. ખેડૂતોને પણ પોતાનું કરજ ધણું ઓછું થવાથી અને વ્યાજનું ગોટું ભારણ બહુ હળવું થવાથી ભારે સંધીઆરો મળ્યો છે. હવે થોડા વ્યાજથી રાજ્યનું એ કરજ ધીમે ધીમે ભરાઈ જશે. ખેડૂતો હવે કરજનો બોળે દુર થવાથી રાજ્યની મહેસુલનું ભરણું ખુશીથી ભરે છે. ખેડૂતના કરજ રક્ષણનો કાયદો તથા ગ્રામ્ય પંચાયતનો કાયદો ખાંધી રાજ્યે પોતાના ખેડૂતો અપનાવ્યા છે. ગ્રામ્ય પંચાયતના કાયદા પ્રમાણે આખા ગામનો વહીવટ, ગ્રામ્ય અધિકારીઓની નિમણૂક, એ સર્વે પંચાયતને સોંપ્યાં છે. ખીજાં દેશી રાજ્યો પણ ભાવનગરને પગલે ચાલી આ સુધારા કરે તો કેવું સાઈ? મેં કમ્પ્લેટ દિવાલત્રી પાસે આ યોજના અનુકરણ કરવા જેવી છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અંગ્રેજ સરકારને પણ આ યોજના ઉપાડી લેવા જેવી છે. ખેડૂતો એ હિન્દની અણમોલી કિંમતો વસ્તુ છે. તેમને સુખી રાખવાથી રાજ્યમાં સમૃદ્ધિ અને સંતોષ જન્મે વધે છે. હિંદમાં સિત્તેર ટકા પ્રજા ખેતી ઉપર રોડાવદી છે.

ડું. ધ. સંપદ

* *

નવલખી બંદરનો વેપાર

નવલખી એ મોરબી રાજ્યનું તદ્દન અર્વાચીન બંદર હોવાથી ઘણી વખત તેની પુરી માહિતીથી આમતર્ગ બેનસીબ રહે છે.

નવલખીથી માત્રેક માઇલ દૂર વવાણીઆનું ગ્રામીન બંદર હતું. તે હાલ પુરાઈ જવાથી બંધ પડ્યું છે. વવાણીઆ ન્યારે ઝડપથી પુરાઈ જતું હતું. ત્યારે બેડિયાતો (વદાણુવી) એ સદગત સર

વાઘજીને નવલખીની દુધમાં બંદર સારા વગ હોવાથી વધારી આપી.

સર વાઘજીની વણિક, બુદ્ધિએ નવલખીને વિકસાવવાની યોજના હાથ ધરી. આ યોજના અમલમાં આવે તે પહેલાં તો ખાડીની માલિકી માટે જામનગર અને મોરબી વચ્ચે કલદ શરૂ થયો. સાત વરસ સુધી બંને રાજ્યો લડ્યાં. આખરે મી. એમ. આર. કેનડીના લવાદે મોરબીની તરફેણમાં ફેંસલો આપ્યો અને નવલખીને બંદર ખતાવવાની પ્રજ્ઞા શરૂ થઈ. દરમ્યાન સર વાઘજીનું અવસાન થયું.

સર લખધીરજીએ ગાદીએ આવ્યા પછી મોડે મોડે નવલખીની ખીલવણીમાં રસ લેવા માંડ્યો. તે વખતના કાઉન્સિલર મી. ગોરડીઆને તેમણે વેપાર-ઉદ્યોગના અધ્યક્ષ નીમ્યા. દરીઆઈ કાયદા પ્રમાણે નવલખીને રજરજટર કરાવી શેડ્ડ કંપનીની પહેલી આગમોટ ૧૯૨૫માં આ બંને ઉતારવામાં આવી. કાલક્રમે બિદેશી આગમોટોએ આવજા કરવા માંડી. મોરબીએ ૩૦ લાખ ખર્ચે કાંકિયાવાડની બંદરી દરિકારમાં ખંપલાયું.

૧૯૨૭ની આશુની કાંકિ.નાં બંદરી રાજ્યધાનોની મંજૂરત વખતે નવલખીની જગતી આખાત માત્ર ૮ લાખની હતી. તેથી મોરબીએ આ કોન્ક્રેન્સમાં એવો આગ્રહ રાખેલો કે મોરબીને બાલ્યકાળ છે, માટે તેને વિકાસ અને આવક અન્ય ભાષ્યબંધ બંદરો જેટલાં ન થાય, ત્યાંસુધી તેના ઉપર કાઈપણ ગતનું જગતી બંધન ન પડતું જોઈએ.

આ પછી નવલખી બંદર વિકસતું ચાલ્યું એટલે રાજ્યે દ્રામ કાઢી રેલ્વે શરૂ કરી. આથી ઉદ્યોગો જેવા કે મરકન્ટાઇલ બેંક, પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, સોલ્ટ વર્ક્સ વગેરે સ્થપાતાં વેપારમાં તેજ આવી અને મોરબી કાંકિ.નું ઔદ્યોગિક બંદર ગણાવા લાગ્યું.

નવલખી બંદરનો માલ બિટીશ હદમાં પ્રવેશે ત્યાંસુધી મોરબીને પોતાની સ્વતંત્ર રેલ્વે હોવાથી નરમાં કાંકિ. નાં અન્ય બંદરો કરતાં માલ કિંમતી મેળવે છે. ઉપરાંત બંદર ઉપરના અન્ય દરો પણ

મુકાબલે હળવા હોવાથી ભાવનગર અને બેડીનો વેપાર અહીં આકર્ષાય એ દેખીતું જ છે.

વેપારી

* *

રેડરેશન અને રાજ્યોની નાણાં વ્યવસ્થા

“સિટિશ હિન્દ” અને ‘દેશી રાજ્યોનું હિન્દ’ એ કૃત્રિમ વિભાગો અને તેને અંગે ઉભુ થતું કૃત્રિમ રાષ્ટ્રભાવનાવિરોધક માનસ દેશની પ્રગતિને અંતરાય રૂપ છે એ સ્વીકારવું જ જોઈએ એટલે કાઈ રીતે જો એ ભેદ ઓછો થતો હોય તો તે આવકારલાયક છે. પણ દેશી રાજ્યો સિટિશ શહેનશાહ સાથે શ્રેષ્ઠસ મંધિઓથી, કરારોથી જોડાયેલાં છે, અને એ મંધિઓ બધી જુદાજુદા ગતની છે, તેથી બધા દેશી રાજ્યો એક જ પંક્તિના નથી. એ બધાને સમવાયમાં લેવા માટે શોએ ઓછામાં ઓછી ફેટલી શરતો કમ્પ્લ કરવી એ નક્કી કરવું જોઈએ. હવે સમવાયમાં જોડાતાં દેશી રાજ્યોની બચતી બાબતોમાં સિટિશ હિન્દની પ્રજ્ઞાના પ્રતિનિધિઓ કેન્દ્રસ્થાન ધારાસભા મારફતે માથું મારે, એ દેશી રાજ્યો કેમ કમ્પ્લે? એમને તો એમના જરીપુરાણા હક્કોને ગળગળી શખવા છે, રાજ્યકારોત્તરમાં મધ્યકાલીન સત્તાઓને પકડી રાખી સ્વેચ્છાનુસાર સેવેલો છે. અને આવાં તત્ત્વો પોષવાનું સિટિશ સામ્રાજ્યશાહી પસંદ કરે જ. જો કાઈ રીતે દેશી રાજ્યો સમવાયમાં દાખલ થાય તો તેઓ સમવાયનન્ત્રની નીતિ યજ્ઞમાં સામેલ હોય. આવું સરસ પ્રત્યાધાતી તત્ત્વ બંધારણમાં હોય તો પછી પ્રાન્તે સ્વતન્ત્ર કે કેન્દ્રે જવાબદાર તન્ત્ર હોય તોયે સિટિશ હક્કો સલામત રહે. આ હેતુથી દેશી રાજ્યોને સમન્વતી પટાવી અમુક શરતો પ્રમાણે સમવાયમાં જોડાવા પ્રેરવાનું કામ સિટિશ કાયદાખાને અને સત્તાધારીઓને માથે આવ્યું. અને ફેટલીય વાટાઘાટ પછી દેશી રાજ્યો તરફથી અર્ધો હા મળી શકી. આવાં સિત્ત તત્ત્વોના સમૂહમાંથી સમવાય રચવાનો આ અખતરો નવો જ છે. અને તેને અંગે

માત્ર રાજ્યપ્રકરણી નહિ પણ નાણાવિષયક કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ છે. દાખલા તરીકે, અત્યારે દેશી રાજ્યો પોતાને ફાવે તેમ જગત લે છે, પણ સમવાયતન્ત્ર નીચે સમવાયતા એક ભાગમાંથી બીજામાં જતો માલ જગતમુક્ત હોવો જોઈએ. પણ જગત રદ કરતાં દેશી રાજ્યોની આવકમાં ઘટાડો થાય તેને કેમ પહોંચી વળવું? બીજું, સમવાયતન્ત્રનો કેટલોક ખર્ચ 'સિટિશ હિન્દ' માટે જ રહે. એ બોલામાંથી દેશી રાજ્યોને મુક્ત રાખી શકાય કે કેમ? વળી, જો દેશી રાજ્યોમાં કરનો બોલોને એકંદરે ઓછો હોય તો સિટિશ હિન્દના કેટલાક હુમ્મરહોગો કાળે કરીને દેશી રાજ્યોમાં જઈ વસે. સમવાયનાં અર્થાં અંગે આર્થિક અને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ લગભગ સરખી સ્થિતિનાં હોય, તો એ વ્યવસ્થા સુગમ થઈ પડે. પણ હિન્દુસ્તાનમાં ખિલકુલ એમ નથી."

x x x

“સમવાયી વ્યવસ્થામાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન શું છે એ હજુ કંઈ નિશ્ચિત થયું લાગતું નથી. દેશી રાજ્યોની આંતરિક કારોબારી કે કારોબારીની ગેરહાજરીની સ્થિતિ વિવિધ પ્રકારની છે. જેમ મિલકતદાર વર્ગને ધારાસભામાં સ્થાન આપવાથી પ્રજાતંત્રને અંકુશમાં રાખી શકાય છે, તેમ જ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ (?) પ્રગતિવાદી બળોને અટકાવવામાં સદાયબુદ્ધ થઈ શકશે. સમવાયમાં જોડાવાથી દેશી રાજ્યોની તેમજ સમવાયની નાણાં-સ્થિતિ પર શી અસર થાય છે તે પણ Instrument of Accession છેવટે કયું સ્વરૂપ લે છે તે જણાવવા ત્યારે નક્કી થાય. દેશી રાજ્યોની કેટલીક જગતો માત્ર Octroi duties કે Terminal taxes જેવી છે. એવી જગત સમવાયતન્ત્રના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી, પણ રક્ષણાત્મક જગતનીતિ અપભ્યાર કરવાનો હક્ક હવે દેશી રાજ્યો પાસે રહી શકશે નહિ. બીજું, બંદરવાળાં રાજ્યોએ સિટિશ હિન્દના બંદરો પર લેવાય છે તેટલી જગત લેવી પડશે અને એ આવકમાંથી પોતાની હદમાં જ

વપરાતા માલ પરની જગત જેટલો દિસ્સો એમને મળી શકશે. જો દેશી રાજ્યો એ સરત કબૂલ કરે નહિ તો તેમને સમવાયમાં લઈ શકાશે નહિ. આ વાટાઘાટ થયે દેશી રાજ્યની પ્રજાને કંઈ વિશેષ ફરજોર સહેલો પડશે કે કેમ એ હજુ વિચારવાનું છે. સમવાયમાં જોડાયેલાં દેશી રાજ્યોનો કારોબાર સમસ્ત હિન્દની પ્રજાની નજર નીચે આવતાં રાજ્યોની આપણુદ સત્તાઓ બધાં આવી પડે એમ પણ બને. પરિણામે, અમર્યાદ સત્તાથી ટેવાયેલા દેશી રાજ્યો નવી આડકતરી રીતે પ્રજાનું શોષણ કરવા યત્ન કરે તો નવાઈ નહિ. આમ, હિન્દી સમવાયના નાણાતન્ત્રના કેટલાક પ્રશ્નો હજુ અણ-ઉકેલા રહ્યા છે. જો હિન્દી સમવાયની નાણાવ્યવસ્થા ખરેખર અંગીન પાયા પર રચી હોય તો દેશી રાજ્યોની આંતરિક નાણાસ્થિતિ ખરેખર તપાસવી જોઈએ. સમવાયની કેન્દ્રસત્તાએ પસાર કરેલ કાયદાઓનો અમલ Instrument of Accessionમાં કરાવેલી મર્યાદામાં દેશી રાજ્યોની હદમાં થયો જોઈશે એ કાયદે પહોંચી વળવા દેશી રાજ્યોની પ્રજા પર નવો બોલો કેટલો પડશે અને એ બોલો પડતાં દેશી રાજ્યની પ્રજાને સમવાયની કેન્દ્ર ધારાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક શા માટે નહિ મળવો જોઈએ એ પણ વિચારવું જોઈએ. ટૂંકમાં, જો 'સિટિશ હિન્દ' અને 'દેશી રાજ્યોનું હિન્દ' એ કૃત્રિમ અને અયોગ્ય વિભાગો છે તો 'હિન્દી સમવાયની નાણાવ્યવસ્થા' અને 'દેશી રાજ્યોની આંતરિક નાણાવ્યવસ્થા' એ પણ એટલાજ કૃત્રિમ અને અશાસ્ત્રીય વિભાગો છે. સમવાયનાં બીજાં અંગોની-એટલે કે સિટિશ હિન્દના પ્રાન્તોની-ધારાવિષયક, કારોબારી અને નાણાવિષયક સત્તાઓ ૧૯૩૫ના એક્ટ પ્રમાણે સ્પષ્ટ આલેખાય છે. તેમ જ દેશી રાજ્યો વિષે થયું જોઈએ. નવા બંધારણની સમીક્ષા કરતાં પ્રો. કે. ટી. સાહ કહે છે કે એ બંધારણ નીચે દેશમાં આંતરિક વિગ્રહ (civil war) થાય તેવી પૂરતી સામગ્રી છે. એ વાતાવરણમાં સમસ્ત દેશની નાણાવ્યવસ્થા વિપત્તિમાં રહે એ સ્વાભાવિક છે.

છેવટમાં, આવતાં ચારપાંચ વર્ષો વેપારઉદ્યોગમાં તેજ રહેવાનો સંભવ છે. જે કાંઈ આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહ ન જાગે તો પ્રજાની આવકમાં સારો સુધારો થાય, કેન્દ્ર સ્તરે તેમજ પ્રાંતિક સરકારોની આવક વધે, અને સમવાય ટકી શકે;—ટકી શકે, એટલે કે નાણાની મુશ્કેલીથી તૂટી ન પડે; પણ રાજકીય દૃષ્ટિએ હિન્દી સમવાય કેવળ સ્વાર્થપ્રયોજિત સમાધાનોનો સમૂહ છે તેથી એ રીતે તો એ અસ્થિર રહેશે જ. એટલા માટે જ, ગવર્નરને અને ગવર્નર જનરલને ખાસ

સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; એટલા માટે જ, દેશની ચતુર્થશતીતિ પ્રમુખ પ્રતિનિધિઓના અંકુશથી પર એવી રિઝર્વએન્કના હાથમાં સુરક્ષિત મુકાઈ છે. પર-સ્પર અવિશ્વાસના વાતાવરણમાં ધડાયેલું અવિશ્વાસ અને વૈમનસ્યને પોષતું આ સમવાયી બંધારણ નાણા-વિષયક દૃષ્ટિએ પણ એ જ તત્ત્વોનું મૂર્તિ સ્વરૂપ છે. એ કાનામાં ઉત્સાહ પ્રેરી શકે ?

[પ્રસ્થાન]

કાઠિયાવાડમાં ગોરક્ષા

(લેખક : નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ)

કાઠિયાવાડ ગીર જાતની ગાયોને માટે પ્રસિદ્ધ છે. દક્ષિણ કાઠિયાવાડમાં આવેલી ગીર નામની ટેકરીઓની આસપાસના પ્રદેશ ઉપરથી એ નામ પડેલું છે, પણ આખા કાઠિયાવાડમાં એ જાતની ગાયો છે. કાઠિયાવાડમાં આ ગાયોને દેસાણ કહે છે. બહાર આ ગાયો કાઠિયાવાડી ગાયોને નામે ઓળખાય છે. પ્રમાણમાં ઝીણી આંખો, મોટાં માથાં—હાથીના કુંભરચળ જેવાં—અને પાછળ પડતાં કાંઈકે દૂંડાં શિંગડાં તથા લાંબા કાન ઉપરથી એ પરખાય છે. આ ગાયો લાલ રંગની અથવા સફેદ ઉપર લાલ રંગનાં છાંટણાં તથા ધાત્રાંવાળી હોય છે. એ દૂધ આપવામાં સારી ગણાય છે. તેના બળદ ગુજરાતના કાંકરેજી અથવા વઢિયારા બળદ જેટલા તેજ હોતા નથી. પણ સ્વભાવે ગરીબ તથા હા છતાં લાંબા વખત સુધી કામ કરી શકે એવા હોય છે; એટલે ખેતીના કામમાં આ બળદ ક્રીક ઉપયોગી નીવડે છે. આ ગાય પાસેથી વધુ પ્રમાણમાં દૂધ—ધી તથા સારા બળદ મળે એમ છે, એટલે એ બન્ને અર્થ સારી શકે એવી છે. એ રીતે તેનું મદદરૂપ વધારે છે. પરંતુ

આજે કાઠિયાવાડમાં સારી ગીર ગાયો થોડી જોવા મળે છે. કેટલાક દરબારો, મહન્તો અથવા ગાયના શોખી કોઈકે શેડિયાઓને ત્યાં જ સારી ગાયો હોય ખેડતો ખેતી માટે ઉત્તર ગુજરાત તરફના વઢિયારા બળદ અથવા સિંધ તરફના સિંધી બળદ વેચાતા લાવે છે; અને દૂધ—ધી માટે ભેંસી રાખે છે, કેટલાંક ગામોમાં ગાયોનાં મોટાં ધણુ હોય છે, પણ તેમાં ગાયો બૂબે મરતી અને દુબળી દેખાય છે. ગામમાં સારો સાંઢ ન મળે એટલે ગમે તેવા રખડતા સાંઢ વંદ્યશુદ્ધિ કરે છે. પરિણામે ગાયો ઉત્તરોત્તર કદમાં નાની અને દૂધ ન આપે એવી થતી જાય છે. વળી મોટા ભાગના ખેડતો વાછડાને ખેંસી કરવા અથવા કરાવવામાં પાપ માને છે; જે કે ખસી કરેલા તૈયાર વાછડા તેઓ વેચાતા લે છે અને તેને મોટા કરી બળદ તરીકે વાપરે છે. પણ પોતાના વાછડાને કાંતો રખડના મૂકી દે છે; અથવા તો આખા રાખીને જ ખેતીના ઉપયોગમાં લે છે. રખડતા ખૂંટ સીમમાં રળા કરે છે અને ગોવંદ બગાડે છે. ખેતીમાં વપરાતા ખૂંટ પૂરતું કામ આપતા નથી, બળદ કરતાં

વહેલા યાકી ગય છે. અને ચોમાસામાં માતે ત્યારે નાનાં હોદ્દાં તથા સ્ત્રીઓ તેમને સાચવી શકતાં નથી.

કાઠિયાવાડમાં નાનાં નાનાં ઘણાં દેશી રાજ્યો છે. ત્યાંના ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ કહેવાતા રાજ્યો વેળાસર ચેતે અને બહુ ઝપાટાથી નાશ પામતું. ગોધન સાચવવા માટે પોતપોતાનાં રાજ્યમાં પ્રયત્ન કરે તો ઘણું કામ યર્ષ શકે એમ છે. હજી ગોધનના ખીન્દેપે સારી ગાયો રચળે રચળે જોવા મળે છે. તેમને સાચવી લઈ તેમાંથી ગોવંશસુધારણાનું કામ ઉપારી શકાય એમ છે. આ ઉદ્દેશથી ગાંધીજીને બલામણુપત્ર લઈ હું કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોમાં ત્યાંના રાજ્યો તથા અમલદારોની સાથે ગોરક્ષા સંબંધી ચર્ચા કરવા તથા અમલી કાર્ય કરવાની તેમને વિનવણી કરવા તા. ૧૬ મી માર્ચ થી તા. ૨૮ મી માર્ચ સુધી ફર્યો. આ પ્રવાસ દરમ્યાન ચાર રાજ્યોની મુલાકાત યર્ષ શકી : ભાવનગર, વડિયા, પોરબંદર અને જામનગર.

ભાવનગર

ભાવનગરમાં ત્યાંની દરબારી ગૌશાળાના સુપરિ-
ન્ટેન્ડન્ટ શ્રી. જોશી બહુ ઉત્સાહી ગોસેવક છે, અને તેમના કામમાં ત્યાંના વસુલાતી અધિકારી (રેવન્યુ કમિશનર) શ્રી. સુરતીની સારી મદદ છે. ખુદ મહારાજ પણ ગોત્રેમી છે. દરબારી ગૌશાળા ઉપરાંત મહેલમાં પોતાની અંગત દેખરેખ નીચે પણ થોડી ગાયો તેઓ રાખે છે, આ રાજ્યમાં ગોવંશ સુધારણાનું કામ પદ્ધતિસર ઉપાડવામાં આગ્યું છે એમ કહી શકાય. રખડતા ખૂંટને ખસી કરી નાખવા તથા ગામેગામ સારા સાંઢ રાખવા એ ગોવંશસુધારણાનો રાજ્યમાર્ગ છે, એ કામ ભાવનગર રાજ્યમાં સારા પ્રમાણમાં થયું છે. અત્યારસુધીમાં ખર્ચે એ ચીપિયાથી ૮,૦૦૦ ઉપરાંત વાછરા તથા રખડતા ખૂંટને ખસી કરવામાં આવ્યા છે, અને રાજ્યનાં કુલ છસો ગામેમાંથી સો ઉપરાંત ગામે જાતવાન સાંઢ આપવામાં આવ્યા છે. ખસી કરવાના તથા જાતવાન સાંઢ પૂરા પાડવાના

કામ પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૮,૦૦૦ રાજ્ય તરફથી ખચવામાં આવે છે.

કાઠિયાવાડનાં લગભગ અર્ધાં રાજ્યોમાં ગામેગામ મરી ગયેલાં દોરનાં ચામડાં ઉતરડી લેવાનો ઈન્જરો આપવામાં આવે છે. એને ભામ કહે છે. ભાવનગર રાજ્યમાં એવો ધારો છે કે ગામેગામ ભામની જેટલી ઉપજ થાય તેટલી રકમ રાજ્ય તરફથી ઉમેરીતે એ આખી રકમ તેને ગામસુધારના કામમાં વપરાય. આ રકમ સાંઢની સાચવણી તથા ખોરાકીના ખર્ચમાં વાપરવામાં આવે તો દરબારે આપેલા સાંઢ બહુ સારી રિયતિમાં રાખી શકાય અને સીમમાં પણ તેના તરફનો ઉપદ્રવ ન રહે. આ ઉપજ મરી ગયેલાં દોરમાંથી જ થાય છે એટલે તેનો ઉપયોગ દોર-સુધારણાના કામમાં થાય એ ઉચિત જ છે.

હું ગયે ત્યારે શ્રી. પટ્ટણીજી ભાવનગરમાં નહોતા. તેમના મોટા દીકરા શ્રી. અનન્તરાયભાઈ જોએ ત્યાંની રોટ કાઉન્સીલના એક સભ્ય છે તેમને મળ્યો. ગોવંશસુધારની જે પ્રજ્ઞિત રાજ્યમાં ચાલે છે તેમાં તેઓ ખૂબ રસ લે છે. પણ સાથેસાથ એમ માને છે કે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં દૂધથી માટે બેંસ વિના ખીન્ને ઉપાય નથી. જેમ જેમ જુગમીન વધુ પ્રમાણમાં ખેડાણ થતી જાય છે તેમ તેમ ચરણ માટેની જમીન ઉપર આક્રમણ થાય છે, અને વિશાળ ખીડિમાં ગાયોને ચરાવી ગાયોનો અને પોતાનો નિભાવ કરતા રખારીઓની રિયતિ દુઃસહ થતી જાય છે. ખેડૂતો મોટે ભાગે બેંસો જ રાખે છે. એટલે આપણા ગોપૂત્ર દેશમાં ગોપાલનનો તમામ બોળે જાણે એકલી રખારી કામ ઉપર આવી પડ્યો છે. એ કામ અજ્ઞાન અને ગરીબ હોઈ આ બોળે ઉઠાવી શકતી નથી. અને બૂખે મરતી ગાયો યોગ્ય પ્રમાણમાં દૂધ નથી આપી શકતી તેમ સારા વાછરા પણ નથી આપી શકતી, છતાં ઉત્તરોત્તર ઓછા થતા જતા ચરણમાં ભાગ તો પડાવે જ છે. રખારીઓ પાસે આવી ખાતલ (uneconomic) ગાયોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, અને તેની સાથે કતલખાને જતી ગાયોની સંખ્યા પણ

વધતી જાય છે. ગાયના માલિક પાસે જમીનની સગવડ હોય તો જ ગાય સારી રીતે સચવાય અને કમાતલ (economic) બનાવી શકાય. એટલે જેમની પાસે જમીન છે એવા ખેડૂતો ગાયો રાખના યાવ તો જ ગાયની રક્ષા શક્ય અને એમ છે. તેઓ જેમ બેંસોને સાચવે છે અને ખવડાવે છે તેમ ગાયોને પણ ખવડાવે તો તેનાં દૂધધીનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક વધારી શકાય. બેંસના જેટલું પણ વધારી શકાય એમ છે. વળી ગાય પાસેથી દર પાંચ વર્ષે એક બળદની જોડ મળે. આમ ખેડૂતોને ગાય રાખવી લાભદાયી છે. પણ શ્રી. અનન્તરામભાઈનું કહેવું તો એમ હતું કે તમે બેંસના જેટલું દૂધધી આપે એવી ગાયો બનાવો પછી જ ખેડૂતને ગાય રાખવાની વાત આપણે કરી શકીએ; ગાય ન્યાંમુધી ખાતલ પ્રાણી છે ત્યાંમુધી આપણે ખેડૂતને તે પાળવાનું કહી તેના ઉપરનો બોલો શા માટે વધાવીએ? ગાયોને કમાતલ બનાવવા માટે તેને વિશેષ રક્ષણ અને ઉત્તેજનની જરૂર છે, અને રાજ્યે તે આપવું જોઈએ, એ મારે કહેવાનું હતું. રાજ્યે ઉત્તેજન આપવાની બાબતમાં તેમણે બ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ બતાવી. ગોચર બોજાં થઈ ગયાં છે એ વાત સાચી, પણ ખેડાણ થઈ ગયેલી જમીન તો ફરી ગોચર ન જ કરી શકાય. મેં સૂચ્યું કે હવે જેટલાં ગોચર રહ્યાં હોય તેના ઉપર આક્રમણ ન યાવ, એ ગોચર એવી સારી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવે કે જેથી ત્યાં સાંઝ ઘાસ થતું રહે, અને જેમાંથી ઢોરને કચું ખાવાનું નથી મળતું એવા બજાર પાકા પાછળ ખેડૂતો પડ્યા છે તેને બદલે પોતાની જમીનમાં અનાજ અને પૂરતો ઘાસચારો ઉગારે એમ કરવું જોઈએ. પણ તેનો અમલ કરાવવામાં તેમને ઘણી બ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ દેખાઈ. જે રો ગાયો રાખનારાઓને પોતાની ગાયોને મારી સ્થિતિમાં રાખવાનું ઉત્તેજન મળે તેટલા માટે તેમણે મનામો કાઢવાની તૈયારી બતાવી. જે આસામી પોતાની ગાયને હરીફાઈમાં ઉતારવા માગતો હોય તે સ્થાનિક અમલદારને ખબર આપે, અને એ જ્યારે રહે ત્યારે

દસ દિવસ મુધી સ્થાનિક અમલદારની દેખરેખ નીચે જ તેની ગાય દહોવાય. એ દસ દિવસ ખાણું. પ્રમાણ પરિક્ષકની સૂચના મુજબ રાખવામાં આવે. એ પ્રમાણે આખા વર્ષ દરમ્યાન જેટલા માણસોની ગાયોના દૂધની નોંધ રખાય તેમાંથી વધુમાં વધુ દૂધ આપનારી પહેલી ગાયોના માલિકોને સો સો રૂપિયા મનામ આપવામાં આવે. મનામને પાત્ર થવા માટે ગાયનું દૂધ દસ દિવસ મુધી બોજામાં બોજું રોજના બાર શેર કરતાં બોજું ન હોવું જોઈએ. મનામની આ પદ્ધતિની વિશેષતા એ છે કે તેથી રાજ્યની તમામ સારી ગાયો હરીફાઈમાં ઊતરી શકે. મુકરર તારીખોએ ઢોરનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હોય અને ત્યાં મનામો આપવામાં આવે ત્યારે તે વખતે જે ગાયો તાજી વિચાયેલી હોય તે જ હરીફાઈમાં ઊતરી શકે છે. આ ઉપરાંત વર્ષના કાર્મ પણ દસ દિવસ દરેક પંદર શેર કરતાં વધુ દૂધ આપનારી ગાયના માલિકને રૂ. ૨૦૦ મનામ આપવું, એમ વાર્ષિક રૂ. ૧,૨૦૦નાં મનામ વહેંચવાની વ્યવસ્થા કરવાનું તેમણે કહ્યું છે.

આ ઉપરાંત ગામડાંના લોકોને પોતાની ગાયોનાં દૂધધીના સારા ભાવ મળે તે માટે રાજ્ય તરફથી વ્યવસ્થા થઈ શકે કે ગ્રામપંચાયત તરફથી સહકારી ધોરણે સારી વ્યવસ્થા થઈ શકે એ વિષે પણ ચર્ચા થઈ હતી.

વડિયા

ભાવનગરથી હું વડિયા ગયો. ભાવનગરની ગૌશાળા-વાળા શ્રી. નેધીને આ પ્રવાસમાં મારી સાથે ફરવાની રાજ્ય તરફથી રજા મળી રતી; એટલે તેઓ બધે સાથે જ હતા. વડિયા રાજ્યને તાબે રહ ગયો છે. ત્યાંના દરબાર સંસ્કારો છે, અને પોતાના રાજ્યનાં બધાં કામકાજ ઉપર જાતે દેખરેખ રાખે છે. તેઓ ગોત્રેમી પણ જણાયા. પોતાની એક ગૌશાળા પણ રાખે છે. દરબારની ગાયોને ખાણીની તંગી તો હોય જ નહિ, એટલે ગાયો સારી સ્થિતિમાં રહે છે; પણ ગાયોના દૂધની, ક્યા સાંઢથી ગાય ફળી તેની, તથા

ને કેટલા દિવસ વસુદેવી
આપવામાં આવતી નથી.
કરી એટલે એ પ્રમાણે
જાયું છે. રખડતા ખૂટેને
નામગામ જાતવાન સાંઠ આપવાની,
જાથોવાગાને ઈનામ આપવાની તથા ગોચરો
સાચવવાની સૂચનાને પણ તેમણે વધાવી લીધી છે.
અને દરજારનો પોતાનો આ કામમાં ઉત્સાહ છે,
એટલે તેનો અમલ થશે એવી આશા બંધાય છે.

પોરબંદર

વડિયાથી અમે પોરબંદર પહોંચ્યા. અહીં રખડતા
ખૂટેને ખસી કરવાનું તથા સાંઠ આપવાનું કામ શરૂ
કરવામાં આવ્યું છે, એટલે દીવાનસાહેબે અમને કહ્યું
કે 'તમે દરજારી મોટર લઈ રાજ્યનાં કેટલાંક ગામડાંમાં
ફરી આવો, ત્યાં ગાયોની સ્થિતિ જુઓ, ખેડૂતો
સાથે એ સંબંધી વાતો કરો, અને પછી રાજ્યાસાહેબને
મળી તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. અમારાથી યઈ
શકે એ બધું અમે જરૂર કરીશું, આ સૂચના અમને
બહુ જ ગમી, અને ગામડાંમાં અમને ફેરવવાનું કામ
ત્યાંના આસિસ્ટન્ટ રેવન્યુ કમિશનર શ્રી. માણેકલાલ
ગોંધીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અમે બે દિવસ ફર્યા
અને બધાં મળીને બારેક ગામનાં ધણુ જોયાં. ત્રણ
ગામે ખેડૂતો સાથે નિરાંતે વાતો કરવાનું બની
શક્યું. અમે જોયું કે ચારસો ચારસો રૂપિયાનો એક
એક સાંઠ ખરીદી ચાર ગામે ચાર સાંઠ દરજાર
તરફથી આપવામાં આવ્યા હતા. જે ગામે સાંઠ
અપાયા હતા તે ગામના ખેડૂતોને એનાં પરિણામથી
સંતોષ થયેલો જણાયો. એ સાંઠથી વાછડા સારા
થયા અને તેમને બહાર ગામથી બળદે એછા
પ્રમાણમાં ખરીદ કરવા પડ્યા. એક સાંઠ ગામમાં
ત્રણ વરસ રહ્યો તેથી ગામને કેટલો ફાયદો થયો
તેનો અંદાજ ગામલોક સાથે બેસીને અમે કાઢ્યો.
ત્રણ વર્ષમાં એ સાંઠથી લગભગ બસો વાછડી-વાછડાં
થયાં. રખડતા ખૂટેથી જે વાછડી-વાછડા થાય
તેનાં કરતાં આ વાછડી-વાછડા સરેરાશ દસ દસ

રૂપિયા કિંમત વધુ ગણીએ તોપણ ગામને ત્રણ
વર્ષમાં બે હજાર જેટલો ફાયદો થયો ગણાય. એક
સારો જાતવાન સાંઠ એછામાં એછાં છ વર્ષ કામ
આપે તો એક સાંઠથી એછામાં એછા ચાર હજાર
રૂપિયા જેટલો ફાયદો થાય. પોરબંદરના રાજાસાહેબે
તો સાંઠના રૂપિયા ચારસો આપ્યાં, પણ રૂપિયા
બસોમાં સારો સાંઠ મળે અને છ વર્ષની તેની
ખોરાકીના રૂપિયા છસો ગણીએ તો રૂપિયા આઠ-
સોના ખરચમાં રૂપિયા ચાર હજાર જેટલો લાભ થાય.
એટલે એક સાંઠે ચોખ્ખા રૂ. ૩,૨૦૦ જેટલો
લાભ ગણાય.

સારા સાંઠ રાખવાથી ખીજે એક મોટો લાભ
છે. તેનું દર્શન એક ગામડાંના ખેડૂતો સાથે વાત
કરતાં અમને થયું. એ ગામનાં લોકોએ કહ્યું કે 'દેવે
આ દરજારી સાંઠ અમારી ગાયોના ખપતો રહ્યો
નથી, કારણ બહુ માતી ગયો છે અને વજનદાર
થઈ ગયો છે. તેથી નાના કદની અને નળળી ગાયોના
ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી. ગાયોની આજતમાં
આપણી સામે એક પ્રશ્ન એ છે કે કદમાં છેક નાની યઈ
ગયેલી અને નળળી ગાયો જે કદી દૂધ આપતી નથી
એટલે કે વિચાય ત્યારે માંડ પોતાનું વાછડું ધાવી
શકે તેટલું દૂધ ત્રણચાર મહિના કાઢી શકે છે-અને
જેનાં વાછડાં પણ કમતાકાત જ થાય છે એવી ખાતલ
ગાયોનું શું કરવું? કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર
તો કહે કે એવી ગાયો કતલખાને જ જવી જોઈએ. પરંતુ
હજારો વર્ષો થયાં ગામ ઉપર આધાર રાખીને જે દેશ
આપાદ થયો છે અને જે દેશ પોતાની ઉપર ગાયો
કેરલા અનહદ ઉપકારને કારણે ગાયને એક દેવતા
ગણીને પૂજી છે તે દેશમાં ગાયને કતલખાને મોકલવાની
વાત વાહિયાત છે. આ કાયદાનો અહિંસક ઉલ્લંઘન
છે કે આવી ગાયોની વંશવૃદ્ધિ થતી જો અટકે તો
એટલી નળળી ગાયો પોતાનું જીવિત પૂરું કરે પણ
તેનો વધુ બોલે દેશ ઉપર પડતો અટકે. આવી
ગાયોને અલગ રાખવી અથવા વંધ્ય બનાવવી એ
ઉપાયો માણસને સહે એમ છે પણ તેનો અમલ

કરવો કડખું છે. પણ રખડતા નાના ખૂંટને ખસી કરી નાખવામાં આવે તો ગાયોની વંશવૃદ્ધિ આપોઆપ અટકે છે. સારા જાતવાન સાંઠ કદમાં પેલી નાની અને નખળી ગાયના પ્રમાણમાં ઘણું મોટા હોય એટલે એવા સાંઠથી એ ગાય ફળી શકે નહિ. ગામેગામ સારા જાતવાન સાંઠ આપવાની અમે વાત કરતા હતા. તેમાં કેવા સાંઠ આપવા જોઈએ તેનો કંઈક ઉકેલ પણ અમને આ વાતોમાંથી સૂઝ્યો. અત્યારે ખાસ સચવાવડા સિવાયનાં ગાયનાં પણ તો એવી નાની ગાયોનાં યર્ધ ગયાં છે કે તેમાં મોટા કદના સાંઠ કામમાં ન આવી શકે. જે ગાયો તદ્દન જ નાની યર્ધ ગર્ધ છે તે તો ન ફળે એ જ હજી છે. પણ મધ્યમ સ્થિતિમાં રહેલી ગયો જેનો વશ સારા સાંઠથી અને સારું ખાણુ આપ્યાથી સુધરી શકે એમ છે એવી ગાયોને અનુકૂળ આવે એવાં મધ્યમ કદના સાંઠની ઘણી જગ્યાએ તો શરૂઆત કરવી પડશે.

પોરબંદરમાં રખડતા ખૂંટને ખસી કરવાની અને સાંઠ આપવાની શરૂઆત કરવામાં આવી છે, પણ અત્યારે કોઈ ખાસ માણસ એ કામ ઉપર નથી અને કાંમ એટલેથી અટકી પડ્યું છે. રાણાસાહેબ સાથેની મુલાકાતમાં એ વસ્તુ તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને જેને ગાયનો ગ્રેમ હોય અને ગૌરક્ષાનું મદદર જે સમજેલા હોય એવા એક ખાસ અંમલદારની નિમણૂક કરી આ કામ તેને સોંપવા સૂચના કરી. રાણાસાહેબ એવા માણસની માગણી કરી અને મેં તેમને નામ પણ સૂચવ્યું છે. આ ઉપરાંત ભામની (મરી ગયેલાં દોરનાં ચામડાના ધજારાની) બિપજ સાંઠની સાચવણી અને ખોરાકમાં વાપરવા વિષે, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ચાલતી ગૌશાળા કાઢવા માટે, ગોચરેની સ્થિતિ સુધારવા વિષે, તથા સારી ગાયો અને પોતાને ત્યાં જ ઉછરેલા સારા અળદા રાખનારને પ્રનામ આપવા વિષે વાતો કરી. પોરબંદરમાં ભાગ્યદાઇની પદ્ધતિ છે, પણ ઘાસ માટે વવાતી જુવાર (જેને ત્યાં સેમર કહેવામાં આવે છે) તેના ઉપર વિધેયી લેવાય છે, અને વિધે-

યીના દરમાં પહેલાં કરતાં કંઈક વધારો કર્યો છે, એ તરફ પણ રાણાસાહેબનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને વિધેયીના વધેલા દરને લીધે લોકો સેમર વાવતા અટકી ગયા છે અને ઘાસચારાની તંગી પડે છે માટે એ દર ઘટાડવા વિનંતી કરી. રાણાસાહેબે અમારી વાત લગભગ સવા કલાક સાંભળી હતી, અને અમે કરેલી સૂચનાઓનો અંગત કરવા પણ ખુશી દેખાડી હતી.

જામનગર

પોરબંદરથી અમે જામનગર ગયા. ત્યાં પણ જામસાહેબ સાથે તો એજ વાત કરવાની હતી, પણ અમારી વાતની પૂર્વનૈવારીરૂપે જ જાણે ત્યાં કેટલુંક કામ થયું હતું. જામનગર રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતાના ડાયરેક્ટર શ્રી સુરસિંહજી ગૌરક્ષાના કામમાં અહીં ઉત્સાહી છે. તેમણે રાજ્યમાં દોરની એક તપાસ (સર્વે) કરીને તે ઉપરથી ગીર ગાયોના વંશની સુધારણા અર્થે એક ગૌશાળા કાઢવાની તથા ગામેગામ સાંઠ આપવાની તેમજ રખડતા ખૂંટને ખસી કરવાની એક યોજના તૈયાર કરી જામસાહેબ આગળ રજૂ કરી હતી. અમે જામસાહેબની મુલાકાતે ગયા તેજ વખતે તેમણે એ યોજના હાથમાં લીધી હતી. એટલે અમને કહ્યું કે તમે જેટલી સૂચનાઓ કરી તેમાંની ઘણીખરીનો અમલ કરવાનો તો અમે વિચાર જ કરી રહ્યા છીએ જામસાહેબની મુલાકાતે જતા પહેલાં દોરની તપાસનો અહેવાલ તથા ગૌરક્ષાની યોજના હું વાંચી ગયો હતો. તપાસના અહેવાલમાં જણાવ્યું હતું કે જામનગર રાજ્યમાં દરવર્ષે વીસ હજાર વઢિયારા અળદા અને વાછડા બહારથી આવે છે. આ વસ્તુ તરફ મારું ધ્યાન ખાસ ખેંચાયું, અને જામસાહેબને મેં જણાવ્યું કે વાછડા તથા અળદા ચંદને સંરેરાશ આપ એક દોરની ૫૦ રૂપિયા કિંમત ગણો, તો પણ દરવર્ષે દસ લાખ રૂપિયા આપના ખેડુતોના ઘરમાંથી જાય છે તેમની પાસે સારી ગાયો રખાવો અને તેમને સાંઠ, ગોચર વગેરેની સગવડો આપી સારા વાછડા ઉછેરાવો તો એ પૈસા અચાવી શકાય.

મુલાકાત વગેરેના કામમાંથી પરવારી જામનગર રાજ્યનું ખેતી ખાતાનું કાર્મ જોયું. જામનગરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. અને ચોમાસુ પાકની આ મોસમ નહિ, એટલે કાર્મ ઉપર ઝાઝી ખેતી નહોતી, પણ જામનગરમાં પાંચ છ. ફીટ લાંબા ફૂંડાવાળા બાજરીનો જે સફળ પ્રયોગ થયો છે તે વિષે હકીકત જાણી, તથા વરસાદનું પાણી કાર્મ પણ ખેતરમાંથી જરા પણ વહી ન જાય એટલા માટે દરેક ખેતરને માટીની પાળો કરવાની તેમજો યોજના કરી છે તે જોઈ. આ પાળો મજબૂત રહે તેટલા માટે તેના ઉપર તેમજો કેતકીની વાડો કરાવવા માંડી છે. આ કેતકીના રેસાનાં દોરડાં વગેરે બહુ સારાં થાય છે પણ તે માટે તેને કાવડાવવાની વગેરે ક્રિયાઓ કરવાને બદલે શ્રી. સુરસિંહજીએ એક ચીપિયો શોધ્યો છે. કેતકીનાં પાંદડાંના ઊભા ચીરા કરી એ ચીરાને આ ચીપિયામાં પટ્ટી ખેંચવાથી પાંદડાંનો ઉપલો લાગ નીકળી જાય છે અને એકલા રેસા રહે છે. ચીપિયો તદ્દન સાદો છે એટલે કાર્મ પણ લુહાર આના બે આનામાં કરી આપે.

કેતકીના રેસા તે વડે સહેલાઈથી કાઢી શકાય છે, તે સડાવવામાં જે વાસ આવતી તે નથી આવતી, તે સડાવ્યા પછી ફૂટવાની મહેનત બચી જાય છે. એટલે કેતકીના રેસાનાં દોરડાં લાંગવાનો તથા તેની સાદરીઓ બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ આ રીતથી સારો ખીલતો શકાય તેમ છે.

જામનગર શહેરમાં ત્રણ સારી ગૌશાળાઓ પણ જોઈ. એક હવેલીની, બીજી એક બારિયા ગૃહસ્થની, અને ત્રીજી એક મહંત રામપ્રસાદજીની. ત્રણે ગૌશાળાના સાંઢ તથા ગાયો સારાં હત્યાં. તેમને રીતસર યજ્ઞો રાખીને દૂધની નોંધ રાખવાની તથા તે ઉપરથી ગાયનો વંશ સુધરતો જાય છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવાની સૂચનાઓ કરી.

રાજ્યોની સાથે શ્રીમંત શાહુકારો તથા પાંજરાપોળો અને ગૌશાળાના મંચાલકોએ પણ ગોવંશસુધારણાનું કામ તાકીદે ઉપાડવા જેવું છે. હજી સારી ગાયના વેલા નાખ્યા નથી થયા. પણ જે છે તેની સાચવણીની અને સુધારણાની જરૂર બહુ જ છે.

(હરિનરખંધુ)

નાંધ અને ચર્ચા

‘ત્રૈમાસિક’

ગમે વર્ષે ‘દેશી રાજ્ય’ના નવમા વર્ષના ત્રણ અંકો નીકળ્યા પછી કેટલાક જરૂરી સળખોસર બારે માસના અંકો પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યા ન હતા. અને ગમે તે કારણે પણ એક વખત આવી દીલ થઈ ગયા પછી કેટલીક વખત બને છે તેમ એવી દીલને કારણેજ પછી ઉત્તરોત્તર દીલ થઈ જાય છે. અને એમજ થયું. એટલે ‘દેશી રાજ્ય’ને ત્રૈમાસિક કરવાનો એમાંથી વિચાર થયો. ‘દેશી રાજ્ય’ સમાચાર પત્ર તો ન હતું જ. પણ ત્રૈમાસિક થયું એટલે, તો કાળગતિને કારણે એમાં લગભગ નહોં જેવા જ સમાચાર આવશે. આંતરે આ હકીકત છે.

‘ત્રૈમાસિકનો’ આ પહેલો અંક છે. માસિક હતું ત્યારે બાર માસમાં જેટલું લખાણ આવતું એટલું ત્રૈમાસિકમાં આવશે. ઉલટ, પહેલાં ટપાલખાતા તરફથી રવાનગી ખર્ચમાં જે રાહત મળતી તે નહોં મળે એટલે ટપાલખર્ચ વધશે. એટલે આ વર્ષમાં તો લવાજમ એનું એજ રહેશે.

હું વિનંતિ કરું છું કે જેમણે આઠ નવ વર્ષ સુધી ‘દેશી રાજ્ય’ને સહાનુભૂતિ ભર્યું ઉત્તેજન આપ્યું છે તેઓ એ પ્રમાણે મહેરબાનીથી આપ્યા જશે.

કેટલાક ગ્રાહકોમાં પાછલા વર્ષનાં લવાજમ બાકી છે. એ માટે એમને વખતસર ચાદી પત્ર લખી શકાયા નથી; તો વિનંતિ કે પાછલા વર્ષનું બાકી રહેલું તેમજ ચાલુ ૧૯૩૭ના વર્ષનું લવાજમ તેઓ મહેરબાની કરી મોકલી આપશે.

તંત્રી.

અ. સૌ. લેડી રમાબા પટ્ટણી: એક આદર્શ સત્તારીનો સ્વર્ગવાસ.

એપ્રિલ માસની ૨૧મી તારીખે મધ્યાહ્નોત્તર, ભાવનગર ખાતે અ. સૌ. લેડી રમાબા પટ્ટણીનું

૬૫ વર્ષની વયે ખેદજનક અવસાન થયું છે. તા. ૩ ૭ એપ્રિલે સ્ટીમર ‘વાઈસરોય ઓફ ઈન્ડિયા’માં એન. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાથે, તેમની તખીયતની સંભાળ રાખી શકાય એટલા માટે તેઓ વિલાયત જવાનાં હતાં. અને તે માટે પેસેન્જ વગેરેની બધી ગોઠવણ થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ પ્રભુની ઇચ્છાનુસાર બધું બને છે.

માર્ચ મહિનામાં દિલ્હીથી ભાવનગર આવ્યા પછી તેઓને ઇન્ફલુએન્સાની બિમારી થતા પામી હતી. અને તેથી, તેમનું વિલાયત જવાનું મુલતવી રહ્યું હતું. તા. ૩ ૭ એપ્રિલ, શનીવારે રાત્રે લેડી પટ્ટણીની તખીયત જોખને એન. સર પ્રભાશંકર એરોપ્લેનમાં ભાવનગરથી મુંબઈ ગયા હતા. આ વખતે એમ લાગતું હતું કે પ્રકૃતિ સુધારા પર આવી જશે પરંતુ કમનસીબે છેલ્લાં બે ત્રણ દિવસમાં જ રોગે ફરી ઉચ્ચે આધો અને બધા ઉપચારો નિષ્ફળ ગયા.

અ. સૌ. રમાબા પટ્ટણીના અવસાનથી માત્ર એમના વિસ્તૃત કુટુંબને જ નહોં પણ સમગ્ર ગુજરાત કાઠીયાવાડને એક આદર્શ સત્તારીની - ખોટ પડી છે. એમની અડગ ધાર્મિકતા, સાદાઈ, વ્યવહારદક્ષતા, દાનશક્તિ અને નાનાં મોટાં સર્વે તરફ એમના એક સરખા વર્તાવથી પરિચયમાં આવનાર હરકાઈને એમના વ્યક્તિત્વની છાપ પડ્યા વિનાં રહેતી નહોં. આપણી સંસ્કૃતિમાં એમને અટલ શ્રદ્ધા હતી. અને પોતાના કુટુંબનાં દરેક બાળકને એની કેળવણીની શરૂઆતમાં એ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાની એમની પ્રથા હતી.

યુરોપની લગાઇના દગામમાં ૧૯૧૭ માં જ્યારે એન. સર પ્રભાશંકર, હાંદી પ્રધાનની કૌંસીલના સભ્ય નિમાયા ત્યારે તેઓ પતિની સંભાળ માટે પ્રથમ વાર વિલાયત ગયાં હતાં અને ત્યાં લાંબો વખત રહ્યાં

હતાં. ત્યારપછી પણ અવાર નવાર બેત્રણ વખત એમણે પશ્ચિમની મુસાફરી કરી હતી. પરંતુ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે તેવી પશ્ચિમની છાપની અનિ-ચ્છનીય અસર એમનાં સંસ્કૃત જીવન ઉપર પડવા પામી ન હતી. કલકત્તા એમના જીવનમાં આપણી સંસ્કૃતિની સાથે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ગ્રાહ્ય તત્વોનો સુમેળ સધાયો હોઈ હાલનાં સંયોગ્યજો એમણે સરસ રીતે પારખી લીધાં હતાં.

સ્ત્રી-કેળવણીનાં તેઓ હીમાયતી હતાં. આપણા ઈલાકાની કર્વે વિદ્યાપીઠથી માંડીને નાની મોટી ઘણી એવી સંસ્થાઓમાં પોતા 'તરફથી યોગ્ય ફિરસો તેઓ વારંવાર આપે જતાં. સ્ત્રીઓ, હોંદુ ઘરસંસારને અનુરૂપ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી પોતાનો બ્યવહાર શોભાવે એવો એમનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો તથા એ રીતે તેમણે પોતાના જીવનને ધડયું હતું. ભાવનગરે અત્યારે સ્ત્રી-કેળવણીમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે, તેના મૂળમાં અ. સૌ. રમાખંડેન પટ્ટણીનું પરોક્ષ પ્રોત્સાહન હતું, પટ્ટણીજીના જીવનની દરેક દીશામાં લેડી પટ્ટણીનો હીરસો છે, એમની શુદ્ધિ અને શાણપણે ગૃહબ્યવહારની ચિંતાઓમાંથી શ્રીપટ્ટણીજીને હમેશાં મુક્ત રાખ્યા છે. આદર્શ હોંદુ ગૃહિણીને શોભે એવી રીતે, સર પટ્ટણીનાં વેગવાળાં જીવન કાર્યોમાં કશાની પણ દરકાર કર્યા વગર લેડી રમાખંડેન પટ્ટણીએ અનુકૂળ રહી પોતાના ધર્મ ઉપરનો ભાર હળવો કરવામાં પોતાની જીંદગીની છેલ્લી પળો સુધી મદદ કરી છે.

જોન. સર પ્રભાશંકરને તો સદાયની ખોટ પડી છે. સ્ત્રી અને મિત્ર બેય એમણે ગુમાવ્યાં છે. એમના પુત્ર, પૌત્રાદિ અને કુટુંબનાં સંખ્યાબંધ માણસોનું જીવ આલ્યું ગયું છે. પિતૃપક્ષે તેઓ ધન્યવંતરીરૂપ સ્વ. ઝંકુસલજીના કુટુંબનાં હોઠ એ કુટુંબને પણ એમના અવસાનથી અસહ્ય ખોટ પડી છે. તે કરતાં વિશેષ કેટલાંય સાધન-હીન માણસોનાં લેડી પટ્ટણી આધારે સ્તંભ હતાં 'અને દુઃખી માણસો એમની પાસેથી પોતાનું દુઃખ રડી આશ્વાસન મેળવી હરતે ચહેરે નીકળતાં. આ બધાનો વિસામો જતો રહ્યો છે.

સ્વર્ગસ્થના બ્યેષ્ટ પુત્ર રા. રા. અનંતરાય પટ્ટણી પોતાના પિતાની સાથે આ સમયે રાજકાર્ય પ્રસંગે વિલાસતમાં હતા. બ્યારે ન્હાના પુત્ર રા. રા. બટુકરાય પટ્ટણીની ભાવનગરમાં હાજરી હતી.

દેશના લુદ્ધ લુદ્ધ ભાગોમાંથી, આ દેશના આગે-વાનો તરફથી, રાજકર્તાઓ તરફથી આશ્વાસન આપનારા મંખ્યાબંધ તારો અને પત્રો સદગતના પુત્ર શ્રી બટુકરાય પટ્ટણીને મળ્યા હતા. અને નામદાર ભાવનગર નરેશ લેફ. કૃષ્ણકુમારસિંહજી સ્વયં પોતાના બંધુઓ સાથે આશ્વાસન આપવા એમના મકાને પધાર્યા હતા.

દેશી રાજ્યો અને ઈન્ડિમેન્ટ ઓફ એક્સેશન

'ઇન્ડિમેન્ટ ઓફ એક્સેશન'ની યોજના પ્રમાણે દેશી રાજ્યોને અમુક મુદ્દનમાં પોતાના નિર્ણયો તહેર કરી ફેરેશનમાં જોડાવાની 'દા' 'કે' 'ના' ના ઉત્તરો આપી દેવાના હતા. એ મુદત હવે પૂરી થવા આવી છે. જતાં રાજ્યોના મોટા ભાગે પોતે શું કરવા ઇચ્છે છે તે ચોકખું કર્યું નથી. કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ગયા જાનેવારી માસમાં રાજકોટ ખાતે એકત્ર થયા હતા. એ વખતે એમણે આ વિભાગના તાજના પ્રતિનિધિ (એ. જી. જી.) ને રાજ્યો તરફથી એક કાગળ મોકલ્યો હતો. આ કાગળમાં 'ઇન્ડિમેન્ટ ઓફ એક્સેશન દ્વારા ફેરેશનમાં દાખલ થવા મંબંધી પોતાની રિયલિટી યોગ્યવટ કરી હતી આ કાગળની મતલબ આ નીચે આપવામાં આવી છે.

"આપણા વચ્ચે જે ચર્ચા થયેલી, તેમાં ઘણી બાબતો રાજ્યના હિતો સાથે જીવન મૃત્યુના પ્રશ્ન જેવા સંબંધ ધરાવે છે. એટલે અમારે અતિ વિચારવંત, કાયદાની સલાહની નજર છે. એટલે જે મેળબા બાદ અમારે તે સંબંધમાં જવાબ આપી શકશું. દરમિયાન આપણા વચ્ચે થયેલી ચર્ચાનો મોંઘ આપે વાઇસરોય સાહેબ તરફ મોકલી હશે, જે ઉપરથી ચર્ચા દરમિયાન જે સમજૂતી તથા પ્રસ્તાવો અને મત્તા છે તે આપના તરફથી મળી શકે. ઉપરાંત આપ જાણે છે કે નેરેન્ડ્ર મંડળે, નાણાં વિષયક તથા બધાવજી

સંબંધી બાબતોનો વિચાર કરવા, જે કમિટી નીમી છે. આ કમિટીઓના રિપોર્ટ થોડા વખતમાં મંદળ આગળ રજૂ થશે. જેથી શ્રુત્યવળુ ભરેલી આર્થિક બાબતો ઉપર પ્રકારા પડશે. અને અમને ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવા સહાયક થશે. ઉપરાંત એન્ટ્રુધી ગવર્નર જનરલે અમને ગવર્નમેન્ટ એન્ડ હીંચા' એક્ટની ક્લમ ૧૪૭ ને લખતું 'ડબીટ' અને 'ક્રેડીટ'નું એક નિવેદન પૂરું પાડવાનું વચન આપ્યું છે. જે મજબા પછી આપના અને વાઈસરોય સહોદના પત્રોના અમે જવાબ આપશું. ઉપરની હુકીકત ઉપરથી આપ જેઈ શકો છો કે અમારા રાજ્ય ઉપર કાયદેસર રીતે તથા નાણાં પ્રકરણી બાબતની યતાર અસર એ, ફેડરેશનમાં અમારા પ્રવેશ થવાના નિશ્ચય પરત્વે ધણી અગત્યની બાબત છે. અને આપને ખાતરી આપીએ છીએ કે બીન જરૂરી વિલંબ વગર અને ત્યાં સુધી વહેલામાં વહેલી સમયે આપને જવાબ આપશું. અને અમારા જા જવાબ આપ વાઈસરોય સાહોબને ચોક્કસ આપશો, તો અમે ધણા આભારી થઈશું."

"આ પત્રની સાથે રોડયુઅલ ડ(એક્ટ્રા ટેરી ટેરીઅલ હફેનું લીસ્ટ) પણ મોકલવામાં આવેલ છે. જેમા ૨૨ મુદ્દાઓ છે"

અમને લાગે છે કે હજી સુધી જમા ખર્ચના આંકડાઓ બધા રાજ્યોને પૂરા પાડવામાં નહીં આવ્યા હોય. માર્ચ માસમાં વડોધારામલામાં શ્રીયુત સત્યમૂર્તિએ પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં સરકાર તરફથી જનરલ કરવામાં આવ્યું હતું કે 'ફેડરેશનમાં જોડાવા સંબંધી હજી દેશી રાજ્યો સાથે વાટાઘાટ ચાલુ છે.' અને અમને લાગે છે કે આ રિપોર્ટ અલપિ કાયમ છે. સમગ્ર હીંદની રાજકીય એકતાનો હેતુ ફેડરેશનમાં છે. એટલે બ્રિટિશ હીંદ અને દેશી રાજ્યોને શોભારંપદ રીતે આપ લે ની નીતિ સ્વીકારવી જોઈએ. અને એ સાથે એટલું માન્ય રાખવું જોઈએ કે બ્રિટિશ હીંદના પ્રતિનિધી માફક ફરેક દેશી રાજ્ય લેવિખના ફીડરલ બંધારણમાં સ્વતંત્ર, સમાન અને માનભર્યું સ્થાન મેળવવાને હકદાર છે.

ગુજરાત સ્ટેટ કૌંસીલની સ્થાપનાનો વિચાર. ગુજરાતનાં તોપોની સલામી ધરાવનારાં રાજ્યોની એક સભા મુંબઈ ખાતે બંધાતના નામદાર નવાજ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, આ સભામાં ગુજરાતનાં સલામી ધરાવનારાં દેશીરાજ્યોની 'ગુજરાત સ્ટેટ્સ કૌંસીલ' સ્થાપવાનો ફરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. ફેડરલ સરકાર સાથેના સંબંધોને અંગે લેવિખમાં ધણા એવા પણ પ્રશ્નો ઉપરિચય થશે કે જે વખતે દેશી રાજ્યોના એકમતી અભિપ્રાય અસરકારક થઈ પડે. એટલે 'ગુજરાત સ્ટેટ્સ કૌંસીલ'ની સ્થાપનાનો વિચાર આવકારપ્રદ છે. ગુજરાતમાં, વડોદરાને જાદ કરતાં સલામી રાજ્યોની સંખ્યા જાર જેટલી છે. અને તેમાં ધંડર વેસ્ટન ઈંગ્લીશ એજન્સિ સાથે અને દાંતા-ભવાનગઢ રાજપુતાના એજન્સિ સાથે રાજદ્વારી સંબંધ ધરાવે છે. એટલે ગુજરાતનાં સલામી ધરાવનારાં રાજ્યોની સંખ્યા એટલી ઓછી છે કે સમગ્ર ૧૨ મા વિભાગનાં રાજ્યોનું એક મંડળ સ્થપાય એ ઈષ્ટ છે. જે પ્રમાણે અત્યાર સુધી થયું છે. જે કે આ વિભાગની એક માટે રાજકોટ રચણ ગુજરાતનાં રાજ્યોને વેગળું પડે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અવારનવાર જેમ મુંબઈ પસંદ કરાય છે, તેમ અમદાવાદ કે વડોદરા રેરીન્સી પણ પસંદ કરવામાં આવે તો તે સ્થળો અનુકૂળ પડે ખરાં.

ગુજરાતનાં રાજ્યોએ પ્રધાનોનું એક મંડળ સ્થાપવાનો પણ નિર્ણય કર્યો છે આ મંડળ અને કૌંસીલના બંધારણને વિસ્તૃત કરી ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં બધાં રાજ્યોને એમાં સામેલ કરવામાં આવે એ ઇચ્છવા જોઈએ. રાજપોષવાના દીવાનસાહેબ જાન ૧૯૦૬ કાઠાવાળા, આરવાના દીવાન સાહેબ ૧૯૦૭ પારેખ, ફેડરેશન પરત્વે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોમાં ખૂબ રસ લે છે. અને અનુભવી પણ છે. એવા ગુદરથો જે આમાં આગેવાની ભર્યો લાગ લે અને બીજાઓને માર્ગદર્શક થાય તો અમને લાગે છે કે 'ગુજરાત સ્ટેટ્સ કૌંસીલ' જેવી સંસ્થા પગભર રહી શકે.

x

x

x

કૌંસીલની આ સભામાં સચીનના નામ નવાજ સાહેબે, છોટાઉદેપુરના નામ મહારાજ સાહેબના અનુમોદનથી નીચે પ્રમાણે ઠરાવ મૂક્યો હતો.

“શુજરાત સ્ટેટ્સ કૌંસીલની આ પ્રથમ સભા તાજને વફાદાર રહેવાની પોતાની નીતિ જાહેર કરે છે. તેમજ બંધારણ માર્ફત તાજની અમૂલ્ય સલાહને અનુસરવાનો તેમજ બ્રિટિશરહીદ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે ઉત્તમ સહકારની ભાવના જળાવવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે.”

નરેશોની કૌંસીલે આ ઠરાવ પસાર કર્યો, એ એમના તાજ સાથેના સંબંધને અંગે સ્વાભાવિક છે.

x x x

આ સંબંધમાં અમને એક વિશેષ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે છે. અત્યાર પહેલાં, ૧૯૩૫ ના કાયદામાં સચવેલા દેશી રાજ્યોના ૧૨ મા વિભાગમાં આવેલાં શુજરાત-કાઠીયાવાડનાં ૨૯ મોટાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિયો ફરદાલ વિધયો અને ઇન્ડસ્ટ્રીએલ એન્ડ એક્સેશનની ચર્ચાને અંગે ધણીવાર એકત્ર થયાં છે. આ રાજ્યોના મીનીસ્ટરોની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીએ પણ એક કરતાં વિશેષ વખત મળી કેટલાક સવાલોનો ઉકેલ કર્યો છે. અને આ માટે ૧૨ મા વિભાગનાં રાજ્યોએ ફાળો પડતો ફાળો પણ આપ્યો છે. એટલે આ આખા વિભાગની એક કાયમી કૌંસીલ સ્થાપનામાં આવે તો તે ભવિષ્યના બંધારણમાં, ફરદાલ ધારામંડળોમાં, નરેન્દ્રમંડળમાં અને રાજદ્વારી ખાતાના નિર્ણયોમાં અસરકારક છાપ પાડી શકશે. કારણ કે શુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો સંખ્યા, સુધારો, કેળવણી અને રાજ્ય વહીવટની દૃષ્ટિએ હોંદનાં બીજાં રાજ્યો કરતાં પ્રમાણમાં ઠીક પ્રગતિમાન થયેલાં છે. તેમ આ રાજ્યોના રાજકર્તાઓ પણ જમાનાને જોળખી ગયા છે. રાજપણાનું મિથ્યાભિમાન, પ્રજા ઉપરની જહાંગીરીશૃતિ, ‘હમ કરે સો સમચ’ એવો દુરાગ્રહ, ઉડાઉગીરી અને પરસ્પરની સ્પર્ધા વગેરે દોષોથી એમાંના ધણા મુક્ત છે. ધણા રાજ્યો આરિચ્છદોષ અને દાડ વગેરે દુર્વ્યસનોનાં માડાં

પરિણામો સમજી ગયા છે. અને એમાંના કેટલાક તો વર્તનથી, નીતિથી અને પ્રજાપ્રીતિથી, પ્રભુએ એમને જે સ્થાન આપ્યું છે એને શોભાવે એવા છે.

ફરદાલનાં નાનાં રાજ્યો (તાલુકદારી, ભાગદારી)નું સ્થાન.

ફરદાલનાં અંગે જેમ દરેક મોટા રાજ્યને તેમજ એજન્સિની હકુમતમાં આવેલા તાલુકદારી, ભાગદારી રાજ્યોને પોતાના સ્થાનો માટે વસવસો ઉત્પન્ન થયો છે. કાઠીયાવાડમાં આવેલાં આ વર્ગનાં રાજ્યોને પોતાની હકુમત તજે લાવવા માટે વડોદરા રાજ્ય તરફથી કેટલાક વખત પહેલાં કાંઇક પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. અને લોંબડા, જળાણી, ડેડાણ સોનગઢ વગેરેના બીજા અખત્યારી તાલુકદારો સાથે વડોદરા રાજ્યના અમલદારોએ વાટાઘાટ ચલાવી હતી. જ્યારે બીજા બાબુ તાલુકદારોની એસોસીએશન તરફથી કાન્ડીફરેશન માટે યોજના તૈયાર કરી બધા બીજા અખત્યારી તાલુકદારોએ એકત્ર રીતે ફીડરેશનમાં ભળવાનાં અને પોતે પોતાનો વહીવટ સ્વતંત્રપણે અલગ રીતે કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રવૃત્તિના આગેવાન દેવળીઆના તાલુકદાર રાણાશ્રી. જોશવરમીદજી છે.

કાંઇપણ મોટા રાજ્ય સાથે જોડાણ કે સ્વતંત્ર રીતે ઉભા રહેવું કે જેમ છે તેમ ચાલવા દેવું એ માર્ગમાંથી એક માર્ગ બીજા અખત્યારી તાલુકદારોએ પસંદ કરવાનો છે. આ તાલુકદારો પૈકી કેટલાક ટર્નલ વાંકરના સમય પહેલાં સ્વતંત્ર સત્તા ધરાવનારા હતા. જ્યારે કેટલાક મુખ્ય રાજ્યમાંથી લાંબા વખત પહેલાં છુટા થઈ એજન્સિમાં ભળેલા છે. બીજાં મોટાં રાજ્યોમાં ભળવાની પ્રવૃત્તિ સંબંધી એજન્સિ તરફથી તાલુકદારોને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એજન્સિની પરવાનગી સિવાય કાંઈ તાલુકદારોએ આવી ખાખતમાં વાટાઘાટ કરવી નહીં. એમ લાગે છે, કે એજન્સિની એ સૂચનાની તાલુકદારોને અસર થઈ છે. કેટલાક

તાલુકદારોમાં મોટાં રાજ્યો સાથે લાળી જવા સંબંધે, એમના મનમાં એવી જાતની શંકા છે કે ભવિષ્યમાં એમના ઉપર ગેરરીતિ ચલાવવામાં આવે. સમય જેમ બદલાતો જાય છે તેમ, જે ઘણાં લોકોનું હિત હોય તો રાજ્યના ધારાધારણમાં પણ ફેરફાર કર્યા વગર છૂટકા રહેતો નથી. એટલા માટે અમને તો લાગે છે કે, તાલુકદારો ગમે તેટલી સલામતીઓ મેળવશે પણ એમને કાળની પરિસ્થિતિને વશ થયા વગર છૂટકા નથી.

મહોકાંદા રેવાકાંકાના સોળકલમી કરાર થયા પહેલાં એ વિભાગનાં બધાં રાજ્યો ગાયકવાડ સરકાર સાથેના સીધા સંબંધમાં હતાં. અને ગાયકવાડ સરકારનું વર્ચસ્વ એ બધાં રાજ્યોએ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સ્વીકાર્યું હતું. સરકાર સાથેના સંબંધ શરૂ થયા પછી કલા-સીશીકેશન, તોપોની સલામતી અને દીવાની ફાજદારી અખત્યારો જે પ્રમાણમાં આ વિભાગનાં રાજ્યોને મળ્યા તે પ્રમાણમાં એમનું મહત્ત્વ નક્કી થયું. આ રાજ્યો પૈકીનાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યોના કાકોરોએ વડોદરા રાજ્ય તળે જવાની અમુક શરતોએ ધુલ્લા દર્શાવી છે એવી હકીકત બહાર આવી છે. વળી આ રાજ્યોનો ગાયકવાડ સરકાર સાથેનો રાજદ્વારી પ્રતિદાસ કાઢીઆવાડ કરતાં જુદા પ્રકારનો છે. મહોકાંદા-રેવાકાંકાનાં રાજ્યો ભૌગોલિક રીતે અને સામાજિક રીતે વડોદરા રાજ્ય સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. એટલે એ રાજ્યો પૈકી કેટલાંક રાજ્યો વડોદરા સાથે બેડાઈ ગય એ બનવા બેગ છે. વડોદરા રાજ્ય તરફથી આ માટે એક મુસદ્દો પ્રકટ થયો છે અને તેમાં નાનાં રાજ્યોને શું શું સલામતી મળશે એ પણ એમાં જણાવ્યું છે. બનવા બેગ છે કે કેટલાંક રાજ્યો વડોદરા રાજ્ય સાથે બેડાય ખરાં. નાનાં રાજ્યોને માટે તો, એમણે કાંઈ પણ મોટી સત્તા સાથે સંકલન કરવો એમાં લાંબ છે. નહીં તો ભવિષ્યમાં બંધારણીય દબાવો એમના ઉપર એવાં આવશે કે તેઓ હાલ જે લાભો સદાજ મેળવી શકે એમ છે તે લાભો એ વખતે કદાચ નહીં મળે. ભવિષ્યના અર્થાળ રાજ્ય-તંત્રની અસર તાલુકદારો છૂટા રહેશે, કે સંયુક્ત થઈ

ફેરફારમાં બેડાશે તો પણ એમની ઉપર થશે. તેમ શીડરસ તંત્ર નીચે રહેલી પ્રજાની પ્રતિષ્ઠાઓની અસર પણ એમના તાલુકાઓની પ્રજા ઉપર થયા વગર નહીં રહે. આ બધી મુશ્કેલીઓ વચ્ચેથી એમણે ધીર-પણે માર્ગ કાઢવાનો છે, જે સ્થાયી પણ મળવી રાખવું હોય તો !

વાહન વ્યવહાર અને જનતા

ગ્વાલીયર રાજ્યના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે રસ્તાના વાહનવ્યવહાર સંબંધી એક લેખ લખી, લોકો પોતાની ફરજ નહીં સમજવાના કારણે વાહનવ્યવહારમાં કેટલી મુશ્કેલી નડે છે, એ જણાવ્યું છે. તેઓ કહે છે, કે દ્રાક્ષિને લગતા જે કાયદાઓ કરવામાં આવે છે તે કાયદાઓનું પાલન કરવાને બદલે તેનો ભંગ કરવા તરફ લોકોનું વિશેષ વલણ રહે છે. આ સ્થિતિ માત્ર ગ્વાલીયર રાજ્યમાં જ છે એવું નથી. દેશી રાજ્યોમાં બધે જ છે. દ્રાક્ષિના કાયદાનો જે ભોલો ભંગ કરે છે, તેના તરફ કોતો પોલીસના માણસો એ દરકાર રહે છે, અને જે એવા માણસોને ગુલનાના ભંગ માટે મેજસ્ટ્રેટ આગળ રજુ કરવામાં આવે છે તો મેજસ્ટ્રેટ એમને નજીવી સજા કરાવે છોડી મૂકે છે. વાહનોની જેમ ઝડપ વધે છે તેમ દ્રાક્ષિને અંગે પોલીસની જવાબદારી વધે છે. જે પોલીસ એ દરકાર અને ફત્તત ખોર હોય છે તો દ્રાક્ષિના કાયદા ભંગને અંગે ગમે તેટલી ભારે સજાનો દાખલો બેસાડવામાં આવે તો પણ તે નિરર્થક નિવડે છે. પણ આ સંબંધમાં લોકોની બેજવાબદારી પણ કાંઈ ઓછી નથી. સાયકલ ચલાવનારાઓ અને ગાડીવાળાઓ, વગર ખતીઓ સાયકલ અને ગાડીઓ લમ્બાઈમાં ચલાવે જાય છે. એટલું જ નહીં પણ રસ્તાની ખોટી બાજુએ ચલાવે છે. પરિણામે જન માલનું નુકસાન થાય છે. અને જ્યારે તેઓને પકડવામાં આવે છે, ત્યારે ગમે તે રીતે છુટી જાય છે.

ગ્વાલીયર રાજ્યના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ, પોલીસનાં માણસોને ટ્રાફિકનાં વ્યવહાર માટે કેટલીક સૂચના કરતાં જણાવે છે, કે “તેમણે હંમેશાં હોશિયાર અને સાવચેત રહેવું જોઈએ, ખરાબ શબ્દો ન બોલવા જોઈએ, દરેક પ્રકારની સવારીઓની સંભાળ રાખવાની એમની ફરજ છે, એટલે દરેક સવારીને વખતસર ટ્રસારો આપવો જોઈએ, અને ઇશારો આપતાં દરેક સવારીને માફકસર વખત આપવો જોઈએ, તેમ એમણે બીજાં ક્યાંઈ ધ્યાન ન રાખવું જોઈએ.” આ સાથે તેઓ ત્રણેર જનતાને પોલીસ સાથેના બંધ પરત્વે જણાવે છે કે “કમનરીબીની વાત છે, કે ટ્રાફિકને અંગે જેટલી સખ્ત સજા કરવામાં આવે છે એટલા પ્રમાણમાં લોકો, પોલીસને લાલચમાં નાંખવાનો પત્ત કરે છે. અને પોલીસ પણ એવી ભુરાઈમાં ફસાઈ પડે છે. અને પ્રોસીક્યુટ કરવાને અંગે વિશેષ રૂચવત ગવા લાગે છે. લોકોની ફરજ છે, કે પોલીસને આવી લલચમાં પડતા રોકવા. કારણ કે જે લોકો રૂચવતા પડતા બંધ થાય તો આપોઆપ પોલીસમાંથી આ યુથુ નાશ પામશે. જે કે પોલીસખાતાની જવાબદારી થી કાંઈ ઝાઝી થતી નથી.” એ વાત ખરી છે કે ટ્રાફિકના વ્યવહારની અવ્યવસ્થામાં મોટે ભાગે જનતાની ખેદરકારી છે. ઉપરાંત સાંકડા રસ્તાઓ, વાહનોને જવા આવવાનો એકજ રસ્તો, રસ્તા વચ્ચે દુકાનો આગળ વાહનો ઉભાં રાખવાની અનિષ્ટ પ્રથા, રસ્તા વચ્ચે ટાળાં વળીને વાતો કરવા ઉભા રહેવાની લોકોની ટેવ, રસ્તાની ખરી બાજુએ ચાલવાની લોકોની ખેદરકારી તથા ફરજનું અજ્ઞાન એ વગેરે કારણો પણ જવાબદાર છે. જેમ જેમ વાહન વ્યવહાર વધતો જાય તેમ સરકારની અને દેશી રાજ્યોની ફરજ છે, કે એ સંબંધી લોકોમાં શિક્ષણ ફેલાવવું. પોલીસો રૂચવતથી દૂર રહે એટલા માટે એમને પેટપૂરતો પગાર આપવો અને ફળવણી પામેલા માણસોને પસંદગી આપવી. ગામમાં અને ગામની બહાર તેમજ ચોકસ રસ્તાઓ ઉપર વાહનોનો વેગ ઓછામાં ઓછો રખાવવો વગેરે

સુધારાઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે તો ટ્રાફિકના વ્યવહારમાં સરળતા થાય અને હોનારતો થતી અટકે.

લાહી કાકોર સાહેબનું પ્રશસ્ત્યકાર્ય.

“આ રેટની ઓફીસોમાં હરિજનો આવે તો તેઓને ઓફીસમાં આવવા માટે કોઈ એ અટકાવવાના નથી. અને હરિજનો ઓફીસમાં આવતાં તેને કોઈએ અટકાવવાનું અમારી જાણમાં આવશે તો સખ્ત પગલાં લેવામાં આવશે. હરિજનોની અરજીઓ પણ હાથેહાથ લેવાની છે.” એવો એક સરકારી અધિકારી ના. લાહી કાકોર સાહેબે ટોટકે વરસ પહેલાં પોતાના રાજ્યમાં તમામ ખાતાઓ માટે કહ્યો હતો, અને ત્યાર પછી હમણાંજ તે નામદાર પોતાનું ‘અબક્ષેવ મંદિર’ હરિજનોને દર્શન માટે ખુલ્લું મૂક્યું છે. હરિજનો માટે મંદિરમાં છૂટથી દર્શન આવવાનો કરાવ કરવામાં આવ્યો છે. પછી દેશી રાજ્યોમાં લાહી આવે છે. પોતાના રાજ્યનો પ્રત્યક્ષ કેળવી, એની હરિજનો તરફ સહાનુભૂતિ વાળવામાં લાહી નરેશ સફળ થયા છે એ અભિનંદનીય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ સંબંધમાં ‘હરિજન બંધુ’માં ‘લાહીનું દર્શન’ એ મથાળાથી કાકોર સાહેબે હરિજનોને મંદિર પ્રવેશ કરાવવાનું પગલું ભરવા બદલ ધન્યવાદ આપ્યો છે. એ લેખ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. અને એમ ધન્યજીએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં અનુકૂળ સંયોગો અને લોકમત સહાનુભૂતિ ધરાવનારો હોય ત્યાં હરિજનોને સાર્વજનિક મંદિર પ્રવેશ કરવાની છૂટ આપવામાં આવે.

“લાહીના કાકોર સાહેબ એમનું એક મોટું મંદિર હરિજનોને માટે ખુલ્લું મૂક્યું એની ખબર આ પત્રમાં આવી ગઈ છે, તે ઉપરાંત આજના અંકમાં મહાદેવ દેશાઈના સાપ્તાહિક પત્રમાં એના ડીડીક ઉલ્લેખ કરેલા વાચક જોશે આ બનાવ કાંઈકવાકાંઈ માટે બહુ અગત્યનો છે. અને કાકોર સાહેબ પ્રહલાદસિંહજીને, હિંદુધર્મને અને માનવજાતિને ચાહનાર સૌના તરફથી ધન્યવાદ પટે છે. જે અહેવાલો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે ખતાવે છે કે આ પગલાંની સામે કોઈએ જતા સરખો ગળગણાટ કર્યો નહોતો અને સંવર્ણ હિંદુઓએ કયા સંકોચ વિના મંદિર ખુલ્લું મૂકવાના સમા-

નોંધ અને ચર્ચા

રંભમાં લાગ લીધો હતો. ગાયબકારના દંડેરામાંથી મેં જે સાર કાઢ્યો હતો તે જ આમાંથી પણ હું કાઢું છું. શોકને માટે રાતના દંડેરા સ્મૃતિ લેટસા જ પ્રમાણભૂત હોય છે. લાઠીના કાંઠાર સાહેબના આ હાર કાર્યને પ્રભાવે એકે અવાજે વધારી લીધું છે એનો આ સિવાય બીજો કશો ખુલાસો મને નહતો નથી. લાઠીના સવળોની દહીસાઈના મને કરવા અનુભવ છે. તેઓ દરિયનોના વાસમાં પગ મૂકતા નહોતા. એક દરિયન સ્ત્રી ન્યુમેનીયાથી મર્યા પડેલી તેને માટે ડાકટરી સારવાર મેળવતા મુશ્કેલી પડેલી રાત્રવતા દવાખાનામાં દરિયનો પ્રત્યે એકમાત્ર રખાનો. હા, એટલું કહેવું જોઈએ ખરું કે આવા પ્રતિજ્ઞથી એકલા લાઠીમાં જ દવા એવું નહોતું; એ આખા કાઠિયાવાડમાં ડેરેરે દવા ને કાઠિયાવાડની બહાર ગુજરાતમાં પણ દવા. કેટલીક બહુ અગત્યની બાબતોમાં અસ્પૃશ્યતા બીજા પ્રાંતોં કરતા ગુજરાતમાં વધારે છે ને કાઠિયાવાડમાં તો ઓછી વધારે છે. તેમજ સદીમાં એક મંદિર ખૂદ્યું એટલાથી બધા પ્રતિજ્ઞથી

ને મંદિરમાં નિરાળો મેમ ગલામની રોડે વહેવાર શિક્ષણ આપવામાં આવે. એક જ માણસ શિક્ષક ને પૂત્રની બાળને કામ મેમ ન કરી રોડે જરૂર કરી રાખે, જીવનની શક્તિ પૂત્રની ને શિક્ષક બાળનેમાં રાખી દેવાં નેતાં. તોમજ પૂત્રનીમાં શિક્ષણ મળ્યાં કમ જ આજ્ઞા ન દેવાં નેતાં. આવારે તો સાચી વધારે દુશ્મની વાત બે કે કે મંદિરના પૂત્રનીઓ આજ્ઞા ને માર્ગદર્શિત માણસો જ દેવાં છે, જે શિક્ષણકમ રાખ્યાં કે તે સાંભા દેવાની જરૂર નથી; કે મંદિરનાથી વધારે બે ન આપવો નેતાં. આ કારણે માટે કમળે પમારે ને આજ્ઞા દેવાં તો મુશ્કેલી ને માર્ગદર્શિત નુપાને બે રાખ્યાં જરૂર આવે. મારી નુકા નાના બર્મમાં બે વસ્તુ તો કહેલી જ કે કે લાઠીના મુશ્કાતું મૂળ આજ્ઞાતમકતામાં કહેવું છે."

* continued on page

વેળા: કમિટીના આંદોશ

ના પસંદગી દર્શાવી છે, 'થણા વર્ષો' સુધી બ્યાજ અને ઘસારા ફંડ પૂરતી રકમ કરતાં વધારે આવક રેલ્વેમાં થવાનો સંભવ નથી.' એવો એ નિષ્ણાતી અભિપ્રાય જાહેર કરે છે. વેજનુક સમિતિની આ ભલામણને માન્ય રાખવામાં આવે તો આવક વેરામાંથી પ્રાંતોને હીસ્સો સર ઓટોનેમિયરની ભલામણ પ્રમાણે ન જ આપી શકાય, જે ભલામણને દૃષ્ટિ આગળ રાખી પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યની નાણાં પ્રકરણી વ્યવસ્થા અંદાજવામાં આવી છે. વેજનુક કમિટીએ રેલ્વેની આવકને મહેસુલની આવક તરીકે નહીં ગણવી જોઈ એ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે. દેશી-રાજ્યોમાં દા. ત. ભાવનગર રાજ્યમાં-તો રેલ્વેના જાજેટને રાજ્યના જાજેટથી અલગ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રથા એક રીતે ઇષ્ટ છે. અને 'પ્રીડરલ રેલ્વે' authority થયા પછી તો લગભગ અધાં દેશી રાજ્યોની રેલ્વે વ્યવસ્થા, સમગ્ર હિંદની રેલ્વેના સામાન્ય વહીવટને અનુસરતી કરવી પડશે અને એ દૃષ્ટિએ રેલ્વે જાજેટ અલગ રાખવાની ફગ પડશે. વેજનુક કમિટીએ મોટા હોદ્દાદારના પગારમાં કાપકુપ કરવાની નીતિને યોગ્ય ગણી નથી. પરંતુ મોટર વ્યવહારની સ્પર્ધાને અંગે વાર્ષિક ૪૬ કરોડ જેટલું રેલ્વેને જે નુકસાન થાય છે તે સંખંધી વ્યવહાર ઉપાયો લઈ આવકની વૃદ્ધિ કરવાની સૂચના કરી છે. જે દેશી રાજ્યો વધારે સંખ્યાના માઈલોમાં રેલ્વે ધરાવે છે, એ રાજ્યો એ પણ મોટર વ્યવહાર પરત્વે રેલ્વે દૃષ્ટિભિદુથી જોવું જોઈએ. અને દેશના અંદરના વ્યવહારને માટે પણ રેલ્વે સાથે સંબંધ હોય એવી મુસાફરોને જવા આવવાની કોઈ યોજના ઘડી શકવી જઈએ.

રાજકર્તાની કસોટી !

માંગરોજના યુવરાજશ્રીના કુમાર નાસીરહીન સાહેબ ઇંગ્લેંડ વિશેષ અભ્યાસ અર્થે જવાના પ્રસંગે એક સમારંભમાં યુવરાજ સાહેબે રાજકર્તાની કસોટી વિષે બોલતાં કહ્યું હતું કે :— " રાજકર્તા જરાખર

ન્યાય આપે છે, કે નહીં, એને મન ગરીબો અને શ્રીમંતો સરખા છે કે નહીં ? એ અધિકારીઓ અને શેડીઆઓને જ સાંભળે છે કે દેદ-ધાંચી વગેરેને જરાખર ન્યાય આપે છે, પ્રજાએ રાજને આ-કસોટીથી કસવો જોઈએ." રાજકર્તાની, એક રાજકર્તા તરીકેની આ કસોટી જરાખર છે. એ પ્રમાણે જે બધા રાજસાહેબો વર્તે તો અત્યારે 'રાજ' નામ સામે જે અણગમતી લાગણી છે તે ઓછી થઈ જાય. યુવરાજ સાહેબ કહે છે તેમ રાજકર્તાઓ પણ મનુષ્ય છે. અને મનુષ્ય ભૂલ કરે છે પણ તે ધરાદા પૂર્વક કરવામાં આવી છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ. અમે પણ કહીએ છીએ કે તે જોવું જોઈએ. પણ ક્યતરતીથી એ છે કે કરવામાં આવેલી ભૂલોનો મોટો ભાગ ધરાદા પૂર્વક-અન્યાયપૂર્વક કરવામાં આવેલો હોય છે. અને એને જાવરવા પછી કુશળ રાજસાહેબો અને એમના અધિકારીઓ શબ્દજાળો પાયરે છે. દેશી રાજ્યોમાં અસંતોષનું કારણ આ છે.

અસવર મનુરાજ.

જન્મ્યા, ભોગવ્યું અને ગયા ! 'લેફ. કર્નલ. હીક લાઇનેસ સર્વાઈ મહારાજશ્રી. જયસીંહજી જી. સી. એમ. આઈ; જી. સી. આઈ. ઈ"—અસવરના મહારાજ-પેરીમાં ટેનીસ રમી, લપસી જવાથી નિઃસંતાન પરલોડ પામ્યા છે. મૃત્યુ સમયે એમનું વય ૫૫ વર્ષનું હતું ૧૯૦૪માં લોડ કર્નલ એમને ગાદીવશીય કર્યા. ૧૯૨૯માં એમણે પોતાની જ્યુનીલી ઉજવી. ત્રણવાર પરવયા. તેમાં બીજી અને ત્રીજીવાર તો કાઠીયાવાડમાં. અસવર 'ત્રણજી'એ પોતાની રહેણી-કરણીથી નરેશ, મેંડળમાં અને સર્વજ્ઞ ભાત પાડી હતી. એઓ છટાદાર વક્તા હતા. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને હિંદી ભાષાના વિદ્વાન હતા. એમની શુદ્ધિની તેજસ્વીતાનો મહૂંમ મી. મેટિગ્યુએ પણ ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. આમ છતાં પ્રજાપ્રિય રાજકર્તા તરીકે મહૂંમ અસવર નરેશ પ્રતિસંપાદન કરી શક્યા નથી. એમનામાં દોષો હતા, એ સામે ફરીઆદો પારંવાર બહાર આવતી, પરંતુ

એ હોયો છતાં એનામાં સ્વાભિમાન-હુપદ જેવું લાગે એવા આગ્રહવાળું હતું. અલવર 'પ્રભુજી'ની કારકીર્દીની નિષ્કૃષ્ટતા એ હુપદથી જ થઈ. સરકારે જયસીંહજીને એના જ રાજ્યામાંથી ખસેડયા, એમના ખર્ચ ઉપર કાપ મૂક્યો. આખરે તેમણે સરકારને વિશ્વસિ કરવાના પણ પ્રયત્ન કરી જોવા છતાં એ તરફ કશું લક્ષ આપવામાં ન આવ્યું.

મહુમઅલવર મહારાજ સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉપાસક હોઈ, એમણે એમના શહેરની ઓદિસોને અને અધિકારીઓને બધાં સંસ્કૃત નામ આપ્યાં હતાં. ગુલસી-કૃત રામાયણનો એમનો અભ્યાસ હતો. અને નિષ્ઠિત કાળમાં ધણે ભાગે સવાર સાંજ બેઠે વખત તેઓ રામાયણની કથા કરતા. અને એ સાંભળવા માટે એમની સાથેના, એમના આશ્રિતો અને બીજા મિત્રો એકત્ર થતા. મહુમઅલવર નરેશનાં કેટલાંક મંત્ર્યો નિશ્ચિત પ્રકારનાં હતાં. અને એ વૈચિત્ર્ય પણ એમની પ્રસિદ્ધિમાં કારણભૂત હતું, એમ લાગે છે. રાજ્યમાંથી નિષ્ઠિત મળ્યા પછી પણ પોતે રાજકર્તા છે એવો જ હાંક આણ રાખ્યો હતો. પરિણામે એમને આર્થિક અમરણો ઉભી થઈ હતી. અલવર નરેશની ઉતર

દશામાં કોઈ રાજકર્તાએ એમને સાથ આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી. અને એનું કારણ એ હોય કે એમનું અતઃપણ્ય.

અત્યારે અલવરનો વહીવટ સરકાર હસ્તક છે. અલવર મહારાજે વારસા સંબંધી કાંધ નિર્ણય કરી રાખ્યો હોય એવું કશું દલ બહાર આવ્યું નથી. પણ એ તો જમાનો એવો આવે છે કે હક કરતાં પણ જે પ્રગબક્તિથી રાજ્ય ચલાવશે એ રાજ્યગા-દીને માટે વધારે યોગ્ય લકદાર જણાશે.

રાજકર્તાઓને માનદ લરકરી પદવીઓ.

ના. શહેનશાહે, ના. ભાવનગરના મહારાજને લેફ્ટેનન્ટ, ધ્રાંગધ્રાના મહારાજને મેજર, ત્રિપુરાના મહારાજને અને જુનાગઢના નવાબ સાહેબને કેપ્ટન અને સીરમુરના મહારાજને લેફ્ટેનન્ટની માનદ પદવી અર્પણ કરી છે. તેમ જુણાવાડાના રાજા સાહેબને લેફ્ટેનન્ટની પદવીમાં એક નંબર તત્કાલ આગળ લેવાની પણ નાં શહેનશાહે મંજૂરી આપી છે.

આ બધી લરકરી પદવીઓ છે. એટલે લરકરી નગરે એનું ધણું મહત્ત્વ છે.

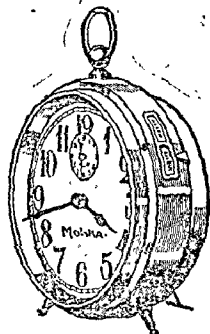
પુસ્તક સ્વીકાર

(૧) ગોરખંર રાજ્યનો વહોવટી અહેવાલ ૧૯૩૫-૩૬, (૨) જુણાવાડા રાજ્યનો વહોવટી અહેવાલ, (૩) સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ-કર્તા ગોરધનદાસ નાગરદાસ મહેતા, શિહોર, કોમલ શ. ૨-૮૦૦ (૪) ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો. ભા. ૧-૨. કાર્બેસ ગુજરાતી રાજા, મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ કર્તા શ્રી. અંબાલાલ જુજાખીદાસ ખની. (૫) ખંભાતનો ઇતિહાસ. કર્તા રામમણિરાવ ભીમરાવ.

(રામાલોચના 'દેશી રાજ્ય'ના આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થશે.)

મોહકા રીપીટીંગ એલાર્મ ટાઇમપીસ

ગરેન્ટી વર્ષ એક

નં. ૫૮૬

રૂ. ૮-૦-૦

રેડીયમ ડાયલનું

રૂ. ૬-૮-૦

નં. ૫૮૬ ૭" x ૫ ૧/૨", ૪ ૧/૨" ડાયલ

સચિન મોહકા કેટલોગ મફત મંગાવો

મારું એડ્રેસ, 'કલેન્ડર ટાવર' }
પોસ્ટ બોક્સ નંબર, ૨૧૩૩.

મોહનદાસ કમળશી

મુંબઈની, પોસ્ટ બોક્સ પાસે મુંબઈ.

સર્વન્ટસ, ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સર્વિસે સ્વદેશી કંપની.

મુખ્ય ડીરેક્ટરે

સર હરીસીંઘ ગૌર નાઈટ

સર પ્રભાસંકર પટ્ટણી કે. સી. આઈ. ઈ.

રાવબહાદુર કાંકર ચૈનસીંઘજી એમ. એ., એલએલ. બી.

દેશી રાજ્યો સાથે નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવનારી તેમજ રાજ-મહારાજાઓના

સહાનુભૂતિને પાત્ર.

પત્ર તથા મંગાવવાથી વિગતસર પ્રોસ્પેક્ટસ મોકલવામાં આવશે. કૃપા કરી નીચેના ઠેકાણે લખો.

મેનેજર, સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

(મુંબઈ બ્રાન્ચ)

૨૩૧, હોર્નબી રોડ મુંબઈ.

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું વિમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧	વર્તમાન યુગની કેળવણીની પ્રત્યક્ષતાનાં શાસનોના								
	પ્રકાર	વિદુર	૮૯
૨	ફેડરેશન : એના પ્રકારો	'દેશી રાજ્ય' ઓફિસ	૯૩
૩	દેશી રાજ્યો અને ફેડરેશન	તંત્રી : દેશી રાજ્ય...	૧૦૩
૪	અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને								
	લગતા કાગળો [અપૂર્ણ]	'દેશીરાજ્ય' ઓફિસ	૧૧૧
૫	અંધારણ પરત્વે મતભેદ	એક અબ્યાસી	૧૨૪
૬	ભાવનગરનો ઇતિહાસ	૧૨૩
૭	રાજશાસન અને પ્રજા	જ.	૧૩૮
૮	ધોરબંદર નરેશના કેળવણી પરત્વે વિચાર	૧૪૩
૯	વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકમતનો વિસ્તાર	૧૪૬
૧૦	દાયમ, કાર્ડિયાવાડનું એક પ્રાચીન બંદર	શાન્તિલાલ જગન્નાથ ઉપાધ્યાય	૧૫૫
૧૧	નોંધ અને ચર્ચા	૧૫૮
૧૨	સમાલોચના	૧૬૩

મેન્ડર અધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર અધર્સ શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વાર્તાઓ ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયાત કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે.

હુન્નિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વચસતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર અધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર અધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતાર કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ
પ્રિન્ટીંગ મશીન રિયલ્સ સ્ટોર,
૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પ્રકાશન મિસ્ટ્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : નરસિંહલાલ મોરારજી મહેતા, નાગપાડા : નડિયાદ.

તા. ૩૨-૧૦-૩૭

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૦ સુ]

લુણાઈ-સપ્ટે. : ૧૯૩૭

[અંક ૨

વર્તમાન યુગની કેળવાયેલી પ્રજાઓનાં શાસનોના પ્રકાર.

સને ૧૯૩૫ માં ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા-એક્ટ પસાર થયો અને તેમાં ફેડરેશન સ્થાપવાનો માર્ગ દોરવામાં આવ્યો; તો પણ ન્યાં સુધી કોંગ્રેસે મહાત્માજીની સલાહથી સહકાર આપવા ઇરાવ્યું નહીં, ત્યાં સુધી હોંદના તેમજ વિલાયતના રાજનીતિગુરુ પુરુષોમાં આપણું દેશના ભવિષ્ય માટે ધણી ચિંતાતુર અનિશ્ચિતતા હતી. પાર્લામેંટે પસાર કરેલા એક્ટ પ્રમાણે પ્રાંતોની ધારાસભાઓની સુ'ટણીમાં કોંગ્રેસ પક્ષના હિમેન્દારો હોવા તો રહ્યા અને તેમને સુ'ટનારાઓએ વધુમતો આપ્યા. પણ ન્યારે આ પ્રમાણે સુ'ટાયેલા સભ્યોએ, એજ એક્ટ પ્રમાણે જવાબદારી માથે લેવા ના પાડી કે તુરત જ એક મહત્વનો વિરોધ હોયો થયો. પાર્લામેંટે જે એક્ટ પસાર કર્યો છે, તેમાં હોંદી પ્રજાના મતને મોટું વજન આપ્યું છે. પરંતુ તે મત પ્રમાણે સુ'ટાયેલા દેશના પ્રતિનિધિયોએ તુરત જ કહ્યું કે અમુક શરતો સિવાય અમે, તે સત્તાની જવાબદારી લેવા તૈયાર નથી.

આ હોવા થયેલા મોટા વિરોધનું મહત્વ, આપણે એક કુટુંબનો દાખલો લઈએ તો તે સરસતાથી સમજી શકારી. ધારો કે એક પિતાને બહોળો વ્યવહાર છે.

છોકરાઓ નાના હતા ત્યારે, પિતા પોતે જ એકલે હાથે બધું ચલાવતા. જેમ છોકરાઓ બહુત્રા માંડ્યા અને તેઓ ઉંમર લાયક થતા ગયા, તેમ ધરના કામમાં અને બાપદાદાની મીલકતની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેતાની તેમને સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ. આ પ્રમાણે લગભગ દરેક કુટુંબમાં થાય છે, તે આપણે જોઈએ છીએ. અને આપણા મંચુકત કુટુંબની પદ્ધતિના કરોશ અને કંકાસનું મૂળ પણ આ જ છે. વખત જતાં પિતાનો વ્યવહાર, એટલો બહોળો થઈ જાય છે, કે પોતે બધે પહોંચી શકતા નથી. અને છોકરાઓ મોટા થયા હોવાથી એમ માને છે કે પોતે વધારે સારી રીતે બધો વ્યવહાર-જેના ખરા વારસો તો પોતે જ છે તે-ચલાવી શકે એમ છે. આ કલેશ મટાડવા પિતા કેટલાંક કામો છોકરાઓને સોંપે છે. અને કહે છે, કે અમુક બાંહેડામાં શુદ્ધવ્યવહાર બગડે નહીં તે માટે, પોતાની રજ લઈ આપણા પ્રમાણે જ કામ કરવું. છોકરાઓ છાના માનના કામ તો હાથમાં લે છે—એટલે કૌંસીલોમાં નિયમસર સુ'ટાય છે તો ખરા-પણ એ સત્તા હાથમાં લીધા પછી પિતાને કહે છે. કે “તમે કહેતા હતા તેમ તમારે આજા આવવું હોય તો અમે કામ કરવાના નથી.”

પિતા, જેઓ હંમેશાં કામ કરતા આવ્યા છે અને પોતાની ગમે તેટલી જૂલો કે ખામીઓ હોય (જૂલો અને ખામીને પાત્ર કાણુ નથી ?) છતાં પોતે તો હંમેશાં એમ જ માને છે, કે અનુભવ ન હોવાથી છોકરાઓ કામ બગાડશે. ત્યારે છોકરાંઓ એમ માને છે, કે કામની બધી જવાબદારી અમારા ઉપર, લોકાના પરિચયમાં આવવાનું પણ અમારે, મીલકતનાં ભાડાં, પેરા ઉધરાવવાનું પણ અમારે અને તે છતાં બધું જ કામ કરવાને અંગે 'હા' કે 'ના' કહેવાની તમામ સત્તા હોવા પાસે, એ કેમ બની શકે ? કામ કરવાનું છોકરાઓને કાયદેસર રીતે સોંપાઈ ગયું છે. છોકરાઓએ, તે કાયદેસર રીતે કરવા હાથમાં પણ લઈ લીધું છે. પરંતુ પછી કહે છે, કે 'જો તમે આડા આવવાના હો તો સોંપેલું કામ અમે કરવાના નથી.'

કાયદા વગેરેની બધી બાબતો એક તરફ રાખીએ તો સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચેના મતભેદનું ખરું સ્વરૂપ આ હતું.

આ મહત્વના વિરોધમાં દરેક પક્ષ, જો 'સો તુમેરી રામદુવાઈ પણ એક અમારું ઉઠું' એ પ્રમાણે પોતાના મતને વળગી રહ્યો હોત તો શું પરિણામ આવત, તે કહી શકાય નહીં. પરંતુ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે રાજદારી બાબતોમાં સમજી અને અનુભવી માણસોએ, આપ લે ન કરવાથી બધી પ્રશ્નોએને જે હાનિ થાય છે, તે થયા વિના રહેત નહીં.

ઉપલી દૃષ્ટિકોણ તો માત્ર ઇતિહાસની પ્રસ્તાવના તરીકે જ આપવામાં આવી છે. કારણકે જે રાજ નીતિને અમલમાં મૂકવાની કોંગ્રેસે જવાબદારી સ્વીકારી છે, તેને સરળ રૂપમાં મૂકવાના હેતુથી જ આ લખવામાં આવે છે.

સર્વના જાણવામાં છે, કે હોંદુ સમાજના કૌટુંબિક તેમ જ પ્રાચીન રાજનીતિના કાયદાઓ, એક હથ્યુ સત્તા (autocracy) ની પદ્ધતિ ઉપર જ ઘડાયેલા છે. હોંદુસ્તાનમાં જૂતકાળમાં અનેક પ્રકારનાં રાજ્યો અને સામ્રાજ્યો થઈ ગયેલાં, તે બધાંની-

રાજનીતિ, આ એક હથ્યુ સત્તા (autocracy) ની ધ્યેય ઉપર ઘડાયેલી હતી. આપણા મનનું વલણ જ એ તરફ હતું. ગામડાંઓમાં પંચોથી કામ ચાલતું હતું ખરું, પરંતુ ત્યાં 'સુધી મોટી સડકો અને રેલગાડીઓ થઈ નહીં, અને સમાજને અંગે માત્ર થોડી બાબતોની જ જવાબદારીઓ નહીં, પરંતુ ઘણી જાતની જવાબદારીઓ છે, એ વિચાર ફેલાયો નહીં ત્યાં સુધી, ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડો કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ જેવી સંસ્થાઓ હોંદમાં સ્થાપવામાં આવી ન હતી. આનો અર્થ એમ નથી કે તે વખતે સારાં અને સ્વચ્છ શહેરો ન હતાં કે ડીસ્ટ્રીક્ટનાં કામો સારી રીતે ચાલતાં ન હતાં. પરંતુ તે સ્વચ્છતા કે સુવ્યવસ્થા એક હથ્યુ સત્તાની જમાવટ અને જીલ્લિને આધીન હતાં. ગામડાંઓની જેમ પંચ જેવાં લોકમતને આધીન ન હતું.

જૂના વખતમાં તો મુખ્ય એક રાજ્યસત્તા, જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પોતાનાં અધિકારીઓની નીમણુંક કરતી. અને ત્યારે મુખ્ય પાટનગરની શક્તિ ઓછા થઈ જતી ત્યારે કાં તો એ અધિકારીઓ પોતે જ રાજ્યો થઈ બેસતા અથવા તો કોઈ બીજું રાજ્ય તે તે વિભાગને સર કરી લેતું. અત્યારનાં આપણાં ઘણા ખરાં જે મોટાં રાજ્યો છે, તે જૂના વખતનાં સામ્રાજ્યો જેવી સત્તાઓના રહી ગયેલા અવશેષો છે. આ બધાનો અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે લોક શાસન (democracy) ની વૃત્તિ, હોંદુ કે મુસલમાન રાજ્યનીતિમાં ન હતી.

રાજ્યનીતિનું ધોરણ એકમતથી ઘડાતું જોઈએ કે બહુમતથી, તે વિષે અત્યારે પણ દુનિયાની જુદી જુદી કેળવણેથી પ્રભુ અને દેશોમાં પરસ્પર ધણો વિરોધ મત છે. દાખલા તરીકે રશિયા, જર્મની અને પ્રંટલી જેવા દેશોમાં અત્યારે 'એકમત' (Totalitarianism) માં માનનારાઓને હાથે રાજ્યતંત્ર ચાલે છે. જે પક્ષ તે દેશોમાં અત્યારે સત્તામાં છે, તે પક્ષ પોતાના સિવાય બીજા કોઈ પણ મતને સાંભળવા કે પ્રગટને તેની ચર્ચા કરવા દેવા તૈયાર નથી. ઉપરાંત

તે 'એકમત'ની અંદર પણ અમુક બાબતો પરત્વે અંદરો અંદર વિરોધ પડે તો વધારે સત્તાવાન, પોતાના બીજા સાથીઓનો વિનાશ કરે છે. આવા દાખલાઓ વત્માન પત્રોમાં રશિયા, જર્મની અને ઈટલીના વારંવાર આવે છે. લોકશાસન (democracy) અને 'એકમત' (Totalitarianism) માં મૂળ તફાવત એ છે, કે એક, મનુષ્યને બધા વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી મત બાંધવાની અધિકાર રીતે છૂટ આપે છે. અને બીજો, જુદા જુદા મતોથી રાજ્ય નળણું બને છે, માટે 'એકમત'થી એ ચલાવવું નોઈએ અને તેમાં હિંસાની જરૂર છે એમ માને છે. લોકશાસનમાં ચર્ચાને પરિણામે, સુઠણીથી-ધારા-સલાઓમાં પક્ષો બદલી-બીજી રીતે રાજ્ય ચલાવી શકાય છે. નરેશતંત્રમાં પણ પ્રજામત ફરે ત્યારે, રાજા દીવાનને બદલી રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર કરી શકે છે. પરંતુ 'એકમત' તંત્રમાં તો બીજો મત પ્રજામાં થવા દેવો નોઈએ જ નહીં, એ ખ્યેયથી કામ ચાલે છે.

જપાનમાં લશ્કરી મતને પ્રાધાન્ય છે. વિલાયત અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંસ્થાનો, જેવાં કે કેનેડા ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ વગેરેમાં તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં લોકશાસનની પદ્ધતિ મૂળથી જ છે. આ દેશોની પ્રજા એમ માને છે, કે ધરતું કામ ધરનાં માણસોએ કરવું, ગામનું કામ ગામનાં માણસોએ કરવું, પ્રાંતનું કામ પ્રાંતનાં માણસોએ કરવું અને દેશનું કામ દેશનાં માણસોએ કરવું. અને એ કામ કરવું એટલે સમિતિઓમાં અથવા સભાઓમાં ખુદશી રીતે ચર્ચા થવી નોઈએ. અને તે ચર્ચાને પરિણામે વધુમતિ પ્રમાણે કામ ચાલે. ન્યારે લઘુમતિવાળાને, પ્રજાવર્ગમાં જઈ, તેને પોતાના મત તરફ વાળવા માટે મનગમતી પ્રવૃત્તિ કરવાની કાયદેસર છૂટ છે.

આપણામાં જેમ મુસ્લીમ અને સીંઘીના કામને અંગે બાપામાં અને તેઓના કામ તરફના માનમાં ભેદ છે, તેજ જાતનો ભેદ ઉપર કયા તે લોકશાસન વાળા દેશોમાં પણ છે. મુસ્લીમ કામ (civil) તે, સીંઘી કામ (military) કરતાં વધારે સાફ ગણાય છે, પરંતુ આપણામાં અને તેઓમાં આને અંગે મૂળ

તફાવત તો એ છે, કે જેમનાંમાં કોઈ પણ સિપાઈ (soldier) સીંઘી કામ છોડી મુસ્લીમોમાં દાખલ થઈ શકે છે. અને દેશને જરૂર પડે ત્યારે, સંખ્યાબંધ મુસ્લીમો સિપાઈ બની જાય છે. આ હકીકત કહેવાનું કારણ એ છે, કે તેઓ સીંઘીઓને પ્રજાના નોકર માને છે. ન્યારે લોકમતથી સુઠાયેલા મુસ્લીમો અને તેઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ માને છે. એટલે જે કાલ સવારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ કે વિલાયતના માજી પ્રધાન બોલ્ડવિન, તે તે દેશોના લશ્કરના ઉપરી બની જાય, તો તેઓ એમ જ કહે કે અમે તો અમારા દેશની પાર્લામેન્ટના ચાકર છીએ.

આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે ત્યાં લોકશાસનથી દેશનો અને સમાજનો વ્યવહાર ચાલે છે, ત્યાં રાજ્યમાં એવું વાતાવરણ છે કે લોકોને બધા પ્રશ્નો ઉપર છૂટથી ચર્ચા કરવાનો તથા ચર્ચા કરી કાયદાઓ ધડવાનો હક હોવો નોઈએ. અને જે કાયદાઓ ધડાયા હોય તે પ્રમાણે અમલ પણ બરાબર થવો નોઈએ. પણ એકમતી પક્ષવાળાઓ તો એમ જ માને છે કે હિંસા (Force)થી પોતે સત્તા હાથમાં લઈ લેવી નોઈએ. રશિયા, ઈટલી અને જર્મનીમાં આમ જ થયું છે. આવા એકમતી રાજ્ય તંત્રવાળા દેશોમાં પ્રજાને આવી ચર્ચા કરવાની છૂટ નથી. ત્યાં જે પક્ષના હાથમાં સત્તા છે, તે પક્ષના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ હોવા એવા કોઈ પણ મત કે સિદ્ધાંત ધારણ કરવાની પણ છૂટ નથી.

ન્યારે આપણે લોકશાસન અને એકમતી શાસનનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે સાથે સાથે રાજ્યને અંગેની એક બીજી બાબત પણ વિચારી લઈએ. આ જુદાં જુદાં રાજ્ય તંત્રોનું કાર્ય તો કાયદા કાનુનો કેવી રીતે ધડાવાં નોઈએ એટલું જ માત્ર દર્શાવે છે. એટલે કે આ પ્રકરણે પરસ્પર કાયદેસર હકા શું હોવા નોઈએ, મનુષ્યને પોતાની મીલકત ઉપર શું હક હોવો નોઈએ, વેપારી અને ખેડૂતને પોતાના ધંધામાંથી થતા નફા ઉપર કેટલો હક હોવો નોઈએ

વગેરે બાબતોના કાયદાઓ ધરાવે એ રાજ્ય સંત્રોનાં ધારા મેંડળનું કાર્ય છે. પરંતુ બીજી એટલી જ અગત્યની વાત એ છે, કે તે કાયદા-કાનુનોના અમલ થાય તેવું વહીવટી અંધારણ હોવું જોઈએ. એક કાયદો ધરાવે એટલે કામ થઈ ગયું એમ સમજવાનું નથી. શબ્દ અને કાર્યમાં ઘણો ફેર છે. જેમ સામાન્ય પ્રકારના માણસોના આશીર્વાદ કે શાપ ફળતા નથી—એ તો સિદ્ધિ મેળવેલા અધિકુનિયોના જ ફળ છે—તે પ્રમાણે સામાન્ય કેટિનો રાજ્યવહીવટ, ગમે તેવા ઉત્તમ પ્રકારે ધરાયેલા કાયદાઓને અમલમાં મૂકવા શક્તિમાં ન થતો નથી. દાખલા તરીકે મેક્સિકો રાજ્યનું અંધારણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારનું છે એમ રાજ્ય અંધારણોના નિષ્ણાત વિદ્વાનો કહે છે, છતાં પણ જોશો તો દુનિયાના વહીવટી અંધકારવાળા દેશોની સંખ્યામાં મેક્સિકોનું સ્થાન છે. ત્યાં બળવા અને ખુનખરાખી સામાન્ય રીતે થાય છે અને પ્રધાનોનાં ખુનો પણ ઘણી વખત થાય છે. ખરું પૂછો તો જેમ સંગીતમાં “એ સૂરા ચલેગા મગર એ તાલા નહીં ચલે” એમ છે, તેમ રાજ્યમાં પણ કાયદા ધરાવતી સૂઝાઓ એસૂરા હોય તો ચાલી શકે છે, પરંતુ જે રાજ્ય વહીવટ એતાલો હોય તો તે રાજ્ય કાંઈ રીતે ચાલી શકતું જ નથી. આ હકીકત એટલે રાજ્ય વહીવટની-સંપૂર્ણતા (efficiency) ની અગત્યતા જે પાંચતાર સમજશે નહીં તો રાજ્ય એટલે શું તેનો ખરો ભાવાર્થ સમજી શકશે નહીં.

છેવટમાં એક જ હકીકત કહેવાની રહે છે. આપણી એક જીતી કહેવત છે, કે ‘સુતારનું મન બાવળીએ કે અંગ્રેજ લોકો ગમે તેવા હોય તો પણ તેઓના હાડમાં

તો વિલાયતની જે, રાજ્યનીતિમાં તેઓ ઉછર્યા છે, તે રાજ્યનીતિ છે. એટલે ગવર્નમેંટ એક ઇડિયા એકટ બ્રિટિશ પાર્લામેંટે ધરાવે હોવાથી, જે સુંદર મકાનમાં તે સભા બિરાળે છે, તેનું વાતાવરણ એકટમાં આવ્યા વિના રહ્યું નથી. તેમાં ખામીઓ ભલે હોય, તેમાં વાડા-આડશ ભલે હોય, પણ મૂળ ખીજ જે છે, તે લોક શાસન (democracy) નું છે. તે એકદમ ‘એકમત’ શાસનનું નથી. બાકી તો હાંદી પ્રજામાં લોકશાસનનું બળ કેટલું છે, તે જોવાનું રહે છે. જો આપણે તે બળ ભેડું કરી, તેને ગતિમાં મૂકી શકીએ અને આપણાં વહીવટી ખાતાઓની પ્રામાણિકતા તથા સંપૂર્ણતા (efficiency) ને લોકમત બરાબર કાબૂમાં રાખી શકે તો, લોકશાસનમાં મૂળથી જ માનનારી અંગ્રેજ પ્રજામાં એટલું તો હઠાપણ છે, કે રસ્તો મોકળો કરી આપે. અને દુનિયાને કહે કે ‘અમે અમારા લોકશાસનના કાયદાઓ હાંદુસ્તાનની પછાત પ્રજાને શીખવી દીધા’ અંગ્રેજ પ્રજાને આમ કહેવાનો વખત આવે તો હું પોતે તો દોષગીર થાઉં નહીં.

પરંતુ અહીં આપણે એકાંતમાં હૃદય ઉપર હાથ મૂકી એ પૂછવાનું છે કે શાસન પદ્ધતિમાં, લોક શાસનની પદ્ધતિ એ, સૌથી ઉત્તમ પદ્ધતિ છે એમ આપણે માનીએ છીએ કે નહીં? જે માનતા હોઈએ તો એક વાત તો સ્પષ્ટ છે, કે તે પદ્ધતિને સફળ બનાવવામાં આપણને બધાંયને, પ્રત્યેક વ્યક્તિ તરીકે અને સમગ્ર પ્રજા તરીકે ચારિત્ર્ય તથા ઈશ્વર કૃપાની જેટલી જરૂર રહેશે તેટલી જરૂર બીજી કાંઈ પણ પ્રકારની રાજ્યનીતિમાં રહેશે નહીં.

‘વિદુર’

ફેડરેશન : એના પ્રકારો

ફેડરલ બંધારણ પરત્વેનાં વિચારણા અને ચર્ચા ધણાં અગત્યનાં છે. આ પ્રકારના રાજ્યબંધારણનું મૂળ અને તેનું હાલનું સ્વરૂપ, એ ખરેખર, ઇતિહાસના સામ્યાસક માટે રસપ્રદ વિષય છે. હાલમાં ચર્ચાતા રાજકીય વિષયોમાં જે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય કોઈ રસિક વિષય હોય તો તે ફેડરલ બંધારણમાં મધ્યસ્થ તંત્ર અને પ્રાંતિક તંત્રો વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ એ છે. અત્યારનાં હયાતિ ધરાવનારાં રાજ્યતંત્રોમાં ફેડરેશનના સિદ્ધાંતને ધણું અગત્યનું સ્થાન છે. આ સિદ્ધાંતથી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનોને અને જર્મન મહારાજ્યમાં આવેલાં સ્વતંત્ર રાજ્યોને તથા ત્યાંના અસમાન કાંટિના રાજ્યોને એકત્ર થવામાં અસાધારણ બળ મળ્યું છે. મેક્સિકો, યુગોસ્લાવિયા અને સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, આ જાતનાં પ્રગતંત્રવાળાં ફેડરલ રાજ્યો છે. અને રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં જે જગતનું મહારાજ્ય સ્થાપવાના સાચા દીલના શક્ય પ્રયત્નો કરવા હોય તો, તે ફેડરેશનના ધોરણ ઉપર જ થવા ધટે એમ લાગે છે. અત્યારે જે જે સ્થળે ફેડરલ ધોરણ ઉપર રાજ્ય બંધવસ્યા તથા બંધારણ રચવામાં આવે છે તથા તેમાંથી જે અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અનુભવ, ભવિષ્યમાં ફેડરલ ધોરણ ઉપર જગતનું મહારાજ્ય સ્થાપવાની હાલની સુધરેલી પ્રજાને કેળવણી આપે છે એ નિઃસંશય છે.

રાજદ્વારી ઇતિહાસ અને તેના વિકાસમાં ફેડરેશનનું જે સ્થાન છે તે અસાધારણ મહત્વનું છે. ખરે જોતાં અત્યારનાં સુધરેલાં તંત્રોને, ફેડરેશનના ધોરણ ઉપર વિકાસ થઈ રહ્યો છે. અને જેમ અને તેમ વધારે રાજ્યોને એકજ પ્રકારની રાજ્ય બંધવસ્યા તળે મૂકવાનો પ્રયત્ન-જે કે આ જાતનો પ્રયત્ન ક્રમશઃક્રમશઃ રહી શક્યો નથી છતાં પણ-થાય છે.

રામાન સામ્રાજ્યની સરખામણીમાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડ તો ધણું નાનું રાજ્ય ગણાય, પણ એટલું તો ચોક્કસ જણાય છે, કે એ દેશના રાજકીય વિકાસમાં જે સિદ્ધાંતને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે તો એજ છે, કે જેમ અને તેમ વધારે પ્રદેશ અથવા વિસ્તારને એકજ સત્તા અથવા એક રાજ્ય નીચે મૂકવાં. આ કાર્ય સાધવા માટે જૂતકાળમાં જે પ્રકારનાં ઐતિહાસિક બળોએ કામ કર્યું છે. (૧) જીત મેળવવી, પ્રદેશો ખાલસા કરી નાંખવા કે પડાવી લેવા અને રાજ્ય વિસ્તાર વધારવો. ફ્રાંસ અને બ્રિટિશ રાજ્યોના આ ધોરણે વિસ્તાર વધ્યો છે. ત્યારે (૨) ખીજો માર્ગ ફેડરેશનનો છે. ફેડરેશનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભાષા, રીતરિવાજ અને લૌગિકલ રીતે એક બીજાની સ્થિતિને અનુકુળ હોય એવાં રાજ્યો, પરસ્પર જોડાઈ સર્વને સામાન્ય બાળતો ઉપર પોતાનું સંયુક્ત બંધારણ ધટે છે. ઉપર્યુક્ત બે બળો પૈકી એક બળ એ શાંતિનો માર્ગ છે. તો બીજું હાંસાનો માર્ગ છે. અત્યારે ધ્રુવ કરી રાજ્યોની એકસંધી કરવામાં આવે છે, તે એક-સંધી કાયમ ટકી રહેશે એમ કહી શકાય નહીં. એક સંધીમાં જોડાયેલા દેશોની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહેવાં જોઈએ. તે યુદ્ધથી થયેલા રાજ્યોના જોડાયેલાં જળવાતાં નથી. એટલે આ બંને ગુણો જળવાઈ રહે તે રીતેજ એકસંધીનું બંધારણ રચાવું જોઈએ.

ફેડરેશનનો વિસ્તૃત અર્થ એ થાય છે કે જે અથવા વધારે સ્વતંત્ર રાજ્યોનું જોડાયું. ફેડરેશનના આ અર્થને અસંખ્ય ઐતિહાસિક દાખલાથી ટેકો મળે છે. ગ્રીક ગ્રીસમાં એકાધન લીગ નામક સંસ્થા હતી, અને તેમાં 'પેલોપોનીસીસ' પ્રદેશનાં બાર શહેરો પરસ્પર રક્ષણ કરવાના હેતુથી બંધારણ પૂર્વક

એકઠાં થયાં હતાં. પાછળથી ઈ. સ. પૂ. બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં એકાધિપતિ લીગનું સ્વરૂપ વિસ્તૃત થયું. અને તેમાં ફોરિન, મેટ્રા તથા દક્ષિણ ગ્રીસનાં બીજાં મોટાં શહેરો ભળ્યાં. આ બેડાણમાં દરેક શહેર પોતાની આંતરિક વ્યવસ્થા અને તેને લગતા નિયમોનો કાબૂ પોત પોતાના હસ્તક રાખ્યો હતો. પણ યુદ્ધને લગતી તથા પરદેશો સાથેના સંબંધોની બાબતો લીગને સુપ્રત કરી હતી. ગ્રે. ક્રીમેન કહે છે કે “એકાધિપતિ પ્રાચીન પોતાની રાષ્ટ્રીય સલાહ હતી. અને કોઈ પણ વ્યક્તિગત શહેર રાજ્ય-પોતાની મેળે યુદ્ધ કે સુલેહ જાહેર કરી શકતું નહોતું”. બે રામન સામ્રાજ્યની ઉપસ્થિતિ ન થઈ હોત તો આ સંસ્થા, ગ્રીસનાં નગર રાજ્યોને એક સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં ફેરવી નાખવા શક્તિમાન થાત. આ પછીના ઈતિહાસમાં ઈ. સ. ની ૧૩મી અને ૧૪મી સદીમાં, ઈટલીનાં રાજ્યોના થયેલા બેડાણને પણ ફેરફારન કહી શકાય. આ બેડાણ લાંબો વખત ટકી શક્યું નહોતું. પરંતુ ફેરફારનો તાબો દાખલો તો સ્વીટઝર્લૅન્ડના હાલના બંધારણમાંથી મળે છે. ઈ. સ. ૧૨૯૧માં યુરી વગેરે ત્રણ જંગલ પ્રદેશો પાદશાહની સત્તા કબ્જા રાખી પરસ્પરના રક્ષણ માટે એકત્ર થયા. થયેલું આ બેડાણ આગળ જતાં સત્તા અને વિસ્તારમાં વધવા લાગ્યું. અને સ્વીટઝર્લૅન્ડના બીજા દેશો તેમજ બર્ન, બ્યુરીય વગેરે સ્વતંત્ર શહેરો પણ એમાં બેડાયાં. ૧૪મી સદીના પાછલા ભાગમાં ઓસ્ટ્રીઆના પરાજયને લીધે આ રાજ્યો લગભગ સ્વતંત્ર થઈ ગયાં અને એમનાં એ સ્વાતંત્ર્યને, ૧૬૪૮માં ‘વેસ્ટફેલીઆના કરાર’થી માન્ય રાખવામાં આવ્યું. આ પ્રકારના બેડાણમાં દરેક શહેર પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી શકાય એ રીતે માત્ર પરસ્પર સ્વરક્ષણના હેતુથી જ બેડાયાં હતાં. પણ ૧૯મી સદીમાં (સને ૧૮૪૮ અને સને ૧૮૭૪માં) સ્વીટઝર્લૅન્ડના રાજ્ય બંધારણમાં થયેલા ફેરફારને લીધે જુદાં જુદાં રાજ્યોના એકઠા મળવાથી માત્ર બચાવ પૂરતીજ થયેલી આ બૂની સંસ્થાનું બંધારણ ફેરવાયું.

ઈ. સ. ૧૭૮૧-૮૯ના અરસામાં, કોન્ફેડરેશનના

નિયમાનુસાર રચાયેલી ઉત્તર અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોની એક લીગ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. આમાં પ્રત્યેક રાજ્ય રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્વતંત્રતા ભોગવતું હતું. એના ઉપર સામાન્ય કાબૂ પ્રતિનિધિઓની બનેલી કોંગ્રેસનો હતો. પણ કોંગ્રેસને લીગમાં બેડાયેલાં તેર રાજ્યો પૈકી કોઈના ઉપર કશી જાતનું દબાણ લાવવાની સત્તા નહતી. તેમ કોઈ પણ રાજ્યની પ્રજા ઉપર કર નાંખવાની સત્તા નહતી, કે અંકુશ મૂકવાનો કશો અધિકાર ન હતો. પરંતુ ૧૭૮૭માં રચાયેલું નવું ફેડરલ બંધારણ, ૧૭૮૯માં અમલમાં આવ્યું, તેમાં એક મહત્વનો ફેરફાર એ થયો કે જેના પરિણામે ચાલુ બંધારણને સ્થાને એક ફેડરલ સ્ટેટ અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને બધાં રાજ્યોના શહેરીઓ, મધ્યસ્થ સરકાર સાથે સીધા સંબંધમાં આવ્યા. આ રીતે ૧૯ મી સદીમાં ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવનારાં બધાં ફેરફારો થયાં. આમાંના કેટલાંકનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) ૧૮૪૮ અને ૧૮૭૪ નું સ્વીસ ફેડરલ બંધારણ. (૨) કેનેડાના પ્રાંતોનું ફેરફાર, ૧૮૬૭. (૩) ઉત્તર જર્મન કોન્ફેડરેશન ૧૮૬૭. (૪) જર્મન ફેરફાર ૧૮૭૧ (૫) ઓસ્ટ્રીયાનું કોમનવેલ્થ ૧૯૦૦. ઉપરાંત બ્રિટિશ અને મેક્સિકોએ પણ ફેડરલ રાજ્ય બંધારણનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પરંતુ તે સ્વીકાર, રાજ્ય વિસ્તાર માટે નહોતું પણ પ્રાંતિક અને સમગ્રરાષ્ટ્રના હિતની એકતા કરવાના ઉપાય માટે.

આવા જુદા જુદા રાજકીય વિભાગોની એકસંધી સંબંધી વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે છૂટાં છૂટાં રાજ્યો ધીમે ધીમે કેવી રીતે એક બીજાના વિશેષ સંપર્કમાં આવ્યાં તેનો ખ્યાલ આવે છે. શરૂમાં તો માત્ર બચાવ અને યુદ્ધને માટેજ બધાં રાજ્યો એકઠાં થયેલાં હોય એમ જણાય છે. ૧૮મા સૈકામાં ક્રાન્સ અને સ્પેનનું બોર્બોન રાજકર્તાઓનું કૌટુંબિક બેડાણ આ પ્રકારનું હતું. આવા પ્રકારનું બેડાણ કેવળ ભ્રમક ગણાય. કારણ કે તેની પાછળ કોઈ પ્રકારનું સંયોજન બંધારણીય રાજ્યતંત્રનું બળ ન હતું. આથી આગળ વધતાં એકાધિપતિગ, ૧૯૧૫નું જર્મન કોન્ફેડરેશન

વગેરે બંધારણોને કોન્ફેડરેશનમાં ગણી શકાય. આ બંધારણમાં જોડાયેલું દરેક રાજ્ય પોતાની કુલસત્તા (sovereignty) પોતાના હસ્તકે રાખે છે. પછી ભલે તે નામની રહેતી હોય. એમ પણ બને છે, કે આ રીતે એક સંખીથી જોડાયેલાં રાજ્યો સંબંધી થયેલા નિયમો, જ્યારે કાયદાનું સ્વરૂપ લે છે, ત્યારે દરેક રાજ્ય પોતાની રાજત્વની સત્તા અખંડિત પણ રાખી શકે છે, પણ આ જાતની બંધારણીય રચના બહુ અસંપૂર્ણ લાગે છે. કારણ કે તેમાંથી એવો પણ અર્થ નીકળી શકે કે જેમ દરેક રાજ્ય આ બંધારણમાં સ્વતંત્ર રીતે જોડાઈ શકે છે તેમ જ્યારે ઇચ્છામાં આવે ત્યારે એ બંધારણમાંથી છૂટું પણ થઈ શકે છે. ૧૭૮૧ થી ૧૭૮૯ સુધી અમેરિકામાં “અમેરિકન આર્ટીકલ્સ ઓફ કોન્ફેડરેશન” અમલમાં રહ્યું તે આ પ્રકારનું બંધારણ હતું. આવી જાતનાં બધાં બંધારણોથી જુદી જાતનું બંધારણ, એ ફેડરલ બંધારણ છે. એક ફેડરલ સ્ટેટ એટલે, જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનું બનેલું એક રાજકીય અંગ. આ અંગને વિશિષ્ટ પ્રકારની સાર્વજિકાલપણાની ખાસ સત્તા બંધારણમાં સુપ્રત કરવામાં આવે છે. અને ફેડરેશનમાં જોડાયેલું દરેક રાજ્ય, ન્યાય સત્તાથી અસ્પૃશ્ય એવી-મધ્યસ્થ સત્તાની કુલકુલાં સત્તા કબ્જા રાખે છે. મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું હાલનું બંધારણ આ રીતનું છે. આથી બીજી રીતનું ફેડરેશન તે, કરારને ધોરણે થયેલું ફેડરેશન છે. એમાં રાજ્યો રાજ્યોનું કરારથી જોડાણ થાય છે. આવા જોડાણમાં પ્રદેશ વિસ્તારવાનો કે રાજ્ય વધારવાનો હેતુ હોતો નથી. પણ કેવળ સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી જ રાજ્યો એક બીજાની સાથે જોડાય છે. ૧૭૦૭ ના કાયદાથી ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનું જોડાણ થઈ મુનાઈટેડ કિંગડમ બન્યું. અને એજ રીતે ૧૮૦૦માં ઇન્ડિયન અને આયર્લેન્ડનું જોડાણ થયું. આવા પ્રકારનાં જોડાણ દરેક દેશની પાર્લામેંટે અમુક શરતો પ્રમાણે પસાર કરેલા કાયદા પ્રમાણે બને છે. અને તેથી બંધારણમાં એક પ્રકારનો સૈદ્ધાંતિક ફેરફાર થાય છે. અને એટલે અંશે એ બંધારણ ફેડરેશનના સ્વરૂપથી

જુદું પડે છે. અર્થાત્ કે જે પાર્લામેંટોએ આવા આવા જોડાણ માટે કાયદાઓ પસાર કર્યા તે પાર્લામેંટોનું અસ્તિત્વ એ કાયદાઓ થયા પછી બંધ પડી અને તેને બદલે નવા કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે અપર કુલસત્તા (Sovereignty) ધરાવનારી નવી પાર્લામેંટો હયાતિમાં આવી ઈ. સ. ૧૮૦૦ની શરતોમાં આયર્લેન્ડનું એપીસ્કોપલ ચર્ચ નાબૂદ ન કરવાની બાંહેધરી આપવામાં આવી હતી છતાં ૧૮૬૯માં બ્રિટિશ પાર્લામેંટે એ ચર્ચ નાબૂદ કર્યું. ત્યાર પછી ૧૮૫૯-૬૦માં ઇટલીનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોએ એકત્ર થઈ ઇટલીનું સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યું. જોડાણના આ બધા પ્રકારને એકતંત્રી (unitary) કહી શકાય પણ ‘ફેડરલ’ ન કહી શકાય.

રાજ્યોનાં જે જુદા જુદા પ્રકારનાં જોડાણને ઉપર લેખેષ કરવામાં આવ્યો છે એ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘કોન્ફેડરેટરી’ સ્ટેટ અને ‘ફેડરેટડ’ સ્ટેટ બંધારણની દૃષ્ટિએ એક બીજાથી જુદાં પડે છે. આ સંબંધી વર્ગીકરણ કરવું અગત્યનું છે. જર્મન લેખકોએ આ વિષયમાં ખાસ રસ લીધો છે. અને લેખકો, જેલોંક વગેરેએ, ફ્રીડરિક બંધારણના જુદા જુદા પ્રકારો તથા તેનું સ્વરૂપ નિર્દિષ્ટ કરી, એનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે કાયદાથી થયેલા જોડાણ અને કેનેડા તથા ઓસ્ટ્રેલીઆ (જે એકતંત્રી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભાગ છે) એ દરેકનાં રાજ્યો વચ્ચે થયેલા જોડાણમાં જેલોંક અમુક પ્રકારનો તફાવત માને છે. કાયદાથી જે રાજ્યો પરસ્પર જોડાય છે તેને આ લેખક નીચે પ્રમાણે વિભક્ત કરે છે, (૧) મરક્ષણ સત્તાક રાજ્યો. (૨) નાનાં અને મોટાં રાજ્યોનું જોડાણ. દાંત. તુર્કી અને પ્રિંકમ. (૩) રાજ્યોની એકસંખી. જેમાં જુદા જુદા એ સ્વતંત્ર રાજકર્તાઓ એક જ સામાન્ય સત્તા માન્ય રાખે છે. કેટલીક વખત આવું જોડાણ સંપૂર્ણ વિચારણા પૂર્વક કાયદાના ઘડતરથી કરવામાં આવે છે. દા. ત. ૧૯૦૫ પહેલાં સ્વીડન અને નોર્વેનું એકત્ર થવું. કેટલીક વખત ઇન્ડિયન અને હોનોલુલુની એક

સંપીની મોઢકે ફક્ત, સંયોગવશાત્ જ એક બીજાં રાજ્યોનું જોડાણ કરવામાં આવ્યું હોય છે. (૪) કોન્ફીડરેશન, (૫) કાયદા અન્વયે થયેલું ફીડરલ સ્ટેટ.

આ ઉપરાંત બીજા પણ ધણા પ્રકાર છે. પણ તે નજવા છે. અમેરિકન અને અંગ્રેજ લેખકો ઉપરના ૪ અને ૫ માં વર્ગ સિવાય બીજાને મહત્વ આપતા નથી. અત્ર 'કોન્ફીડરેશન' અને 'ફીડરેશન'માં શું તફાવત છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. 'કોન્ફીડરેશન' એ એક રાજ્ય નથી પરંતુ અમુક ખ્યેયને માટે અમુક સન્તો-થી કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો એક બીજાની સાથે જોડાય છે, એને કોન્ફીડરેશન કહેવાય છે. આમાં દરેક રાજ્ય, જ્યારે પોતાની ઈચ્છામાં આવે ત્યારે કોન્ફીડરેશનમાંથી છૂટું પડી શકે છે. એટલે ખરૂં જોતાં કોન્ફીડરેશન હવેશને માટે સ્થાયી રહી શકે એવું કહેવું નથી. અને જો એ કોન્ફીડરેશન સ્થાયી સ્વરૂપ છે તો તેમાં જોડાયેલાં રાજ્યોનો સ્વતંત્ર સત્તા નાશ પામે છે. જ્યારે ફેડરલ સ્ટેટ એ એક જ રાજ્ય છે. ફીડરેશનમાં જોડાયેલાં રાજ્યો, ફીડરેશન હયાતિમાં આવ્યા પહેલાં કદાચ સ્વતંત્ર હોય ચા ન હોય પણ ફીડરેશનમાં જોડાયા પછી તો તે સ્વતંત્ર રહી શકે નહીં. તેમ ફીડરેશનમાં જોડાયેલાં કોઈ એક રાજ્યની સંતોના કાર્યધી અથવા મધ્યસ્થ ફેડરલ સરકારના કાયદાથી ફેડરલ બંધારણમાં કશો ફેરફાર થઈ શકતો નથી. સિવાય કે ફેરફારની એવી કોઈ સત્તા, એ બંધારણના કાયદામાં આપવામાં આવી હોય ! યુનાઈટેડ સ્ટેટસના બંધારણમાંથી છુટાં પડેલાં દક્ષિણનાં રાજ્યોએ બંધારણના કાયદાનો જે અર્થ કર્યો તે ઉપરથી એ બંધારણ 'કોન્ફીડરેશનમાં' મૂકી ચકાય, જ્યારે ઉત્તરનાં રાજ્યોએ કરેલા અર્થ પ્રમાણે તે ફેડરલ બંધારણ પણ ગણાય.

આ ઉપરથી ફેડરલ સ્ટેટની સાર્વભૌમસત્તા (sovereignty) પરત્વે સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. અમેરિકાનાં ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે જે નફરાર ઉપસ્થિત થઈ હતી તે આ સત્તા સંબંધી

જ હતી. એક ભાગની માન્યતા એવી હતી કે જે રાજ્ય ફીડરેશનમાં જોડાય તેને અમુક અંશે પોતાની કુલસત્તા રાખવા દેવામાં આવે છે. અર્થાત્ કે એ રાજ્યને ફીડરેશનમાંથી છૂટાં પડી જવાનો પણ અધિકાર છે. જ્યારે બીજા ભાગની માન્યતા તે કરતાં જુદી હતી. તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે આ પ્રશ્નની વિચારણા કરીએ તો એમ લાગે છે કે ફેડરલ સ્ટેટ ઉત્પન્ન થયું એટલે તેમાં જોડાયેલાં દરેક રાજ્યની સાર્વભૌમ સત્તા નષ્ટ થાય છે. તેમ તેમાંથી એવો અર્થ પણ ન નીકળી શકે કે એ સત્તા અમુક અંશે મર્યાદિત થાય છે કે વિશાળ અને છે. વસ્તુતઃ વ્યક્તિગત રાજ્યનું સાર્વભૌમપણું તો ફીડરલ સ્ટેટમાં નષ્ટ જ થાય છે. ફેડરલ બંધારણમાં સર્વોપરિ સત્તા મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં નહીં પણ એક મંડળના હસ્તક એ સત્તા ગળ્ય છે, જે મંડળને બંધારણમાં સુધારો કરવાનો અધિકાર છે. સર્વોપરિ સત્તા ધરાવતું આવું મંડળ જો એને એમ લાગે કે ફેડરેશન સફળ નથી તો તે દરેક રાજ્યને એવું અસહનું સ્વાતંત્ર્ય પાછું પણ સોંપી શકે છે. તેમ યતાં એ રાજ્ય ફેડરેશનમાંથી વથેતજ છૂટું થયું છે એમ ન ગણી શકાય. કેમકે કાયદાની દૃષ્ટિએ ફેડરેશનનું સ્વરૂપ અવિચ્છિન છે. કોન્ફીડરેશનમાં પ્રત્યેક રાજ્ય એક સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. એ કાયદાથી થયેલું બંધારણ નથી. પરંતુ કોન્ફીડરેશનના મધ્યસ્થ મંડળે જે સામાન્ય નિયમો ઘડ્યા હોય છે તે નિયમો, એ બંધારણમાં જોડાયેલાં રાજ્યોએ સ્વીકારેલા હોઈ, તે તે રાજ્યોના શહેરીઓને લાયક પડે છે. જ્યાં કાયદો છે ત્યાં સ્ટેટ છે અને જ્યાં સ્ટેટ ત્યાં સર્વોપરિ સત્તા છે. પણ કોન્ફીડરેશન એ એક સ્ટેટ નથી. એમાં જોડાવું કે એમાંથી છુટા પડવું એમાં કાયદાની દૃષ્ટિએ કશો ફેર નથી. ફક્ત છુટા પડવામાં કોઈવાર બળનો પ્રશ્ન આવે ખરો ! ઇ. સ. ૧૮૧૫ થી ૧૮૪૮ સુધી સ્વીટ્ઝરલેંડમાં કોન્ફીડરેશન હતું. પણ જ્યારે સાત રામન કેથોલીક પ્રજાઓએ તેમાંથી છૂટા પડવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમને તરવારના બળથી અટકાવવામાં આવ્યાં.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મતભેદ ફેડરેશન એને કાન્ફી-
ડરેશન પરત્વે ન હતો. ત્યાં તો મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો
કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એક કે એ ? ૧૭૮૧-૮૬ના કાન્ફી-
ડરેશન પછીના ઇતિહાસને લક્ષમાં રાખી ત્યાંના
બંધારણમાં વાપરેલી ભાષાનો અર્થ કરવામાં આવે
તો તેમાંથી સ્પષ્ટિ અર્થ નીકળે છે. રાજ્યોના છુટા
પડી જવાના પ્રશ્નને અલગ રાખી ધણા અમેરિકન
લેખકોએ કબૂલ રાખ્યું છે, કે અમેરિકાનું ફેડરલ
બંધારણ કાયમી છે. પણ સાથે સાથે આ લેખકોએ
સાર્વભૌમસત્તાનો અર્થ લુપ્ત કર્યો છે. સાર્વભૌમપણાના
આ સિદ્ધાંતને દ્વિમુખી અથવા વિલાન્ય સર્વોપરિસત્તાના
સિદ્ધાંતથી ઓળખવામાં આવે છે. આ લેખકોના
વિધાન પ્રમાણે સાર્વભૌમસત્તા, ફેડરલસ્ટેટ અને તેમાં
નોડાયેલાં રાજ્યોની સરકાર વચ્ચે વહેંચાયેલી હોય.
પણ આવી રીતે-જો સાર્વભૌમત્વના વિભાગ થાય તો
તે સાર્વભૌમત્વ એ, ખરૂં સાર્વભૌમત્વ ન કહી શકાય.
એથી તો ઉલટું સાર્વભૌમપણા પરત્વે સ્પષ્ટતા
ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે સાર્વભૌમપણું એ બંધારણ
પૂર્વકની સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર-સત્તા છે. જે એ સત્તાને
ફેડરલ સ્ટેટ અને બીજાં રાજ્યો વચ્ચે વહેંચી નાંખવામાં
આવે તો તે સત્તાની સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી
કારિગારી, ધારાત્રિપત્ર અને ન્યાયવિષયક સત્તાઓના
પણ વિભાગ થઈ જાય. આ રીતે સાર્વભૌમપણું
દ્વિધાપણું સાવ અસંગત છે. છતાં પણ ધણા લેખકો
એને ટેકા આપે છે, પ્રેસીડેન્ટ મેરીસન માનતો હતો
કે સાર્વભૌમપણું વિભાગ છે અને તેનો સ્વીકાર કર્યા
વગર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકાર સંબંધી વિચારણા
થઈ શકે નહીં. એ વખતની અમેરિકન કોટોએ પણ
કબૂલ કર્યું હતું કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને જે સત્તાઓ
સુપ્રત કરવામાં આવી છે તે પરત્વે એ સ્વતંત્ર છે
અને તેમાં નોડાયેલાં રાજ્યો માટે જે સત્તાઓ અનામત
રાખવામાં આવી છે તે પરત્વે એ રાજ્યો સ્વતંત્ર છે.

ફેડરલ સ્ટેટના સામાન્ય સ્વરૂપનો અને તેના
સિદ્ધાંતનો વિચાર કરીએ તો આપણને જણાય છે,
કે એ સ્વરૂપ અને સિદ્ધાંત રાજ્ય બંધારણના પ્રસોમાં

આપસેના માર્ગ કાઢે છે. ખરૂં જોના ફેડરેશનના
સિદ્ધાંતમાંજ આંધછોડતી ભાવના રહેલી છે. જેકે અત્ય
સંખ્યાક કોઈ એક પ્રત્યક્ષ ભાગને કોઈ બીજી
મોટી પ્રજા સાથે કે નાના રાજ્યોને બીજા મોટા
રાજ્યો સાથે પોતાના રક્ષણ માટે જોડાવાની અગત્ય
લાગે છે, પરંતુ એ પ્રકારના જોડાણથી જો પોતાના
સ્વાતંત્ર્યને કે સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય વહીવટ ચલાવવાની
ફિટિનો નાશ થતો હોય તો એવું જોડાણ એ પ્રજા
કે નાનું રાજ્ય ભાગે જ આવકારણ્યક લેખે છે. જ્યારે
અસમાન વિસ્તારવાળાં રાજ્યોનું જોડાણ થાય છે
ત્યારે મોટાં રાજ્યો નાનાં રાજ્યોને ગળી જવાનો ભય
રહે છે અમેરિકામાં જ્યારે નવું બંધારણ ધડાતું હતું
ત્યારે ન્યુજર્સી કેનેવેર વગેરેની આવી સ્થિતિ હતી.
આ કસ્ટાં પણ વધારે અસમાનતા જ્યારે જર્મનીનાં
રાજ્યોનું ફેડરેશન થયું ત્યારે ઉભી થઈ હતી. ૧૮૭૧માં
જર્મન શહેનશાહત ઉભી થઈ ત્યારે એમાં નોડાયેલાં
રાજ્યો પૈકી રકમબર્ગની વસ્તી ૩૧,૧૮૬ની અને
ક્ષેત્રફળ ૨૧૨ ચો. મા. હતું. જ્યારે પ્રશિયાની વસ્તી
૨૪,૧૦૬,૮૪૭ની અને ક્ષેત્રફળ ૧૩૭,૦૬૬ ચો. મા.નું
હતું. આમ છતાં પણ ફેડરેશનના સિદ્ધાંતના સ્વીકારથી
એક એવું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવે છે કે જેને પરિણામે
એમાં નોડાયેલાં દરેક રાજ્યના સામાન્યહિત માટે અને
એમના આંતરરાષ્ટ્રીય રક્ષણ અર્થે એમાં નોડાયેલાં
બધા અંગોની સત્તા એકત્ર થાય છે. વળી ફેડરેશનમાં
નોડાયા છતાં રાજ્યોની સ્થાનિક રાજકીય બાબતો
કે લોકોના વ્યક્તિગત જીવનને કશી અસર થતી નથી.
ગમે તેવું સામાન્ય કાટિનું રાજ્ય હોય તો પણ એ
રાજ્યના સ્થાનિક રીત રિવાજો, આજો હવા તથા,
કોમીકિતોને અંગે એ રાજ્યને સંયોગાનુસાર કાપદા
ધડવાની છૂટ મળે છે. અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના
ફેડરેશનમાં આ છૂટનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય છે.
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ એ ખરૂં જોતાં ફેડરે-
શનનો જ ઇતિહાસ છે. સાંસ્થાનિક ઇતિહાસની
શરૂઆતમાં લુદાં લુદાં શહેરો એક બીજાની સાથે
સંપર્કમાં આવ્યાં તથા પરસ્પરના રક્ષણની દૃષ્ટિએ

૧૯૪૩માં એ બંધા શહેરનું “ન્યુ ઇન્ડિય ડીવેલપમેન્ટ” હયાતિમાં આવ્યું. ૧૯૫૦ સુધીમાં ઇન્ડિયન સાયેન્સ બુલ્ડેને પરિણામે અમેરિકાનાં બીજાં ૧૩ સંસ્થાનો ન્યુ ઇન્ડિય ડીવેલપમેન્ટના એક સંખીના મંડળમાં જોડાયાં અને ત્યાર પછી ‘કોન્ડીનેન્ટલ ડેવલપમેન્ટ’ના રૂપમાં એ સંસ્થાનોના બંધારણના નિયમો રચાયા. ૧૯૮૧માં કોન્ડીવેલપમેન્ટ થયું અને ત્યાર પછી હાલનું ફેડરલ પ્રગતિસત્તાક રાજ્ય બન્યું. ૧૯૫૦ સુધીમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના જે બંધારણીય વિકાસ થયો તેમાં ૧૯૮૬ના ત્યાંના કોન્ડીવેલપમેન્ટના બંધારણે તથા તે સમયનાં રાજકીય વિચાર બળોએ ખૂબ અસર કરી છે.

ફેડરલ બંધારણમાં, મુખ્ય ફેડરલ સત્તા અને તેની નીચેનાં બીજાં રાજ્યો વચ્ચે, સર્વોપરિ પશ્ચાતી વહેંચણી કેવી રીતે થતી તેનું એ એ પ્રશ્ન વિશેષ મહત્વનો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું હાલનું બંધારણ હયાતિમાં આવ્યું તે પહેલાંના કોન્ડીવેલપમેન્ટના એકસપીમાં ફેડરલીક પ્રાથમિક અને આવશ્યક રાજકીય સત્તા, મધ્યસ્થ તંત્રને સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ૧૯૮૬ના ફેડરલિઝમમાં અને ત્યાર પછી ૧૯૫૦ સદીમાં એ દેશના વિકસિત થયેલા બંધારણમાં, મધ્યસ્થ તંત્ર અને તેનાં અંગોની વચ્ચે થયેલી-સત્તાની વહેંચણીમાં, ભૂતકાળના અનુભવે કીક અસર કરી છે. ફેડરલિઝમ રચનાનો પ્રધાન ઐતિહાસિક હેતુ દેશના રક્ષણનો છે. એટલે એ તો સ્પષ્ટ છે કે જમીન અને દરીઆ ઉપરની સૈનિકસત્તા ઉપર, ફેડરલ-સરકારનો કાબૂ હોવો જોઈએ. પરદેશો સાથેનાં રાજદ્વારી કાર્યોસંબંધી પણ ફેડરલ સરકારની ઉપર જવાબદારી છે, એટલે પરદેશી સંબંધી નીતિ પરત્વે પણ ફેડરલ સરકારનો જ કાબૂ આવશ્યક છે. પણ પરદેશો સાથેનાં બંધા કામો અથવા લાઘાઈ નાણાં વગર થઈ શકતાં નથી. એટલા માટે ફેડરલ સરકારને દેશના દરેક નાગરિક ઉપર કર નાંખવાની સત્તા હોવી જોઈએ. ફેડરલિઝમમાં જોડાયેલાં બીજાં રાજ્યો પાસેથી પણ જરૂરે પ્રસંગે નાણાં મેળવવાનો તથા બીજાંથી નાણાં ઉઠાવવાનો મધ્યવર્તી ફેડરલ તંત્રનો અધિકાર હોવો જોઈએ. અર્થાત્ કે (૧) રક્ષણ અને યુદ્ધનીતિ,

(૨) પરદેશો સાથેના સંબંધો ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ, અને (૩) નાણાં મેળવવાનો કાબૂ આ ત્રણ બાબતો ઉપરની સંપૂર્ણ સત્તા વિના કોઈ પણ ફેડરલ સ્ટેટનું અસ્તિત્વ ટકી શકે નહીં.

આ ઉપરાંત ફેડરલીક બીજી સામાન્ય જવાબદારી પણ ફેડરલ સરકાર ઉપર હોવી જરૂરની છે. જેમાં ટેકશાળ, કોપીરાઈટ, પેટન્ટ સંબંધીના નિયમો, પોસ્ટને લગતી નીતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજું એ કે પ્રતિષ્ઠિતની ધણી બાબતો એવી છે કે રાષ્ટ્રીય હિતની ખાતર જેના ઉપર ફેડરલ સરકારનો કાબૂ આવશ્યક છે. આવી બાબતોમાં રેલ્વે રસ્તાઓ, નહેરો, તાર વ્યવહાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. બેંકોગ પદ્ધતિ તેમજ ટેરીફને લગતી બાબતો ઉપર પણ આર્થિક કારણોને અંગે ફેડરલ સરકારની સત્તા હોવી જોઈએ. ટેરીફ જગત ઉપરનો કાબૂ આર્થિક કારણોને અંગે મધ્યસ્થ ફેડરલ સરકારની સત્તામાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ટેરીફ એ, એક પ્રકારનો કર છે. મધ્યસ્થ સરકારને આ વિષય ઉપર કાબૂ હોવો જોઈએ એવું એ કે સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી છતાં વસ્તુતઃ એ પ્રમાણે નથી. આમન સામન જગતની દીવાલો ઉભી કરવી એ દેશના રાષ્ટ્રીય ધડતરમાં અને તેના વિકાસમાં અડચણ કરનારું છે, અને કોન્ડીવેલપમેન્ટના નિયમો તથા અમેરિકાનાં જે તે સંસ્થાનોએ એકો કંઈ હતા, તેમાં વાદવાર કરવામાં આવેલા ટેરીફને લગતા ફેરફારો ઉપરથી આ વાતનું સમર્થન થઈ શકે છે. ૧૯૧૫ના જર્મન સ્ટેટના કોન્ડીવેલપમેન્ટમાં પ્રથિયા, એક રાજકીય વિભાગ હતા, પણ તેમાં ટેરીફના કારણે ૬૭ ભાગ પડી ગયા હતા, આ બીજા દાખલામાં તો પ્રત્યેક રાજ્ય પૂરની જ જગતની કોઈ નોંખી લાઇનદારી નહતી પરંતુ એક જ રાજ્યમાં જગતની ધણી રિવાલો ઉભી કરવામાં આવી હતી.

ઉપર કહ્યા તે સિવાય પણ બીજા ફેડરલીક એવાં વિષયો છે કે જેનો કાબૂ ફેડરલ સરકારના હાથમાં રહેવો જોઈએ, કે પ્રાંતિક સરકારના હાથમાં, તે તત્કાલિન સંયોગો ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

દાખલા તરીકે લગ્નને લગતી બાબતો, લગ્ન વિચ્છેદ (છુટાછેડા)ને લગતી બાબતો અને કેળવણી વિષયક પ્રશ્નો વગેરે. રજાનિક બાંધકામોની બાબતો, પ્રવચીય ફેડોનો વહીવટ અને દારૂ સંબંધી નિયમો ઉપરની સત્તા પ્રાંતિક સરકારના અંકુશ તળે સામાન્યરૂપે મૂકાવાં જોઈએ. જો કે કેટલીક જગ્યાએ આ સંબંધી પશુ મતભેદ છે.

ફેડરેશનની સર્વોપરિ સત્તાની વહેંચણી પરત્વે આઠવી સામાન્ય ફેડરેશન દ્વારા પછી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના બંધારણમાં ત્યાંની કોંગ્રેસને આ સત્તા જે જે બાબતો માટે આપવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) કોંગ્રેસને કરવેરા અને આવકારી જગ્યાત વગેરે નાંખવાની અને ઉધરાવવાની સત્તા રહેશે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બચાવ માટે અને તેના સામાન્ય હિતની ખાતર બધા પ્રકારની ગોઠવણ કરવાની અને ફેંડું આપવાની સત્તા રહેશે. પશુ આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં કરવેરા વગેરેની રાજનીતિ સામાન્ય અને એક સરખી રહેશે.

(૨) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, પોતાની શાખ ઉપર નાણાં ઉછીતાં મેળવશે.

(૩) બીજાં રાજ્યો તથા પરદેશો સાથે વેપારનું નિયમન કરવાની સત્તા રહેશે.

(૪) વતનીપણાની બાબતમાં એક સરખો કાયદો કરવાની સત્તા રહેશે. અને યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાં સર્વત્ર નાદારીની બાબતમાં એક સરખા કાયદો કરવાની કોંગ્રેસની સત્તા રહેશે.

(૫) નાણાં પાડવું, એની કીમત આંકવી અને પરદેશી સીકાની કીમત નક્કી કરવાની તથા તોલ માપનું ધોરણ નક્કી કરવાની સત્તા રહેશે.

(૬) યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના સીકાઓ તથા જમીન-ખીરીઓનાં ખોટાં ચલણ માટે શિક્ષા કરવાનો હક રહેશે.

(૭) પોસ્ટ ઓફીસો અને પોસ્ટના રસ્તાઓ ઉપર સત્તા રહેશે.

(૮) થોડા સમયને માટે અમુક લેખકો અને શોધખોળો કરનારને એમનાં પ્રકાશનો તથા શોધખોળો માટે સ્વામીત્વ આપીને વિજ્ઞાન તેમજ બીજી ઉપયોગી કળાઓનો વિકાસ કરવાનો હક રહેશે.

(૯) સુપ્રિમ અદાલતથી ઉતરતા દરજ્જાની ટ્રિબ્યુનલ્સ નિમવાનો હક રહેશે.

(૧૦) રાષ્ટ્રને લગતા કાયદાઓની વિરૂદ્ધના યુદ્ધાઓ માટે અને દરીયાઈ ચાંચીયાઓ માટે શિક્ષાનું ધોરણ નક્કી કરવાની અને શિક્ષા કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૧) દરીયા ઉપર અને જમીન ઉપર પકડાયેલા યુદ્ધશસ્ત્રો માટે નિયમો નક્કી કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૨) યુદ્ધ જાહેર કરવાની સત્તા રહેશે. લશ્કર ભેડાં કરવાની સત્તા રહેશે. પશુ લશ્કરના ઉપયોગ માટે બે વર્ષ કરતાં વધારે સમય માટે નાણાં વિષયક ગોઠવણ કરવામાં નહીં આવે.

(૧૩) નૌકાસૈન્ય માટે વ્યવસ્થા કરવાની અને તેને નિભાવવાની સત્તા રહેશે.

(૧૪) યુનીયનના કાયદાઓનાં અમલ માટે લશ્કર ખોલાવવાનો, હુલ્લડો દાખી દેવાનો અને બહારનાં આક્રમણોનો સામનો કરવાનો અધિકાર રહેશે.

(૧૫) સૈનિક તાલીમ આપવાનો, લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરવાનો અને યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની તોફારીમાં હોય તેઓના ઉપર અમલ ચલાવવાનો હક રહેશે. કોંગ્રેસે શીસ્ત પાલનના જે નિયમો નક્કી કર્યા હોય તે નિયમો પ્રમાણે દરેક રાજ્યને લશ્કરી અધિકારીઓ નિમવાનો અને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો હક રહેશે.

(૧૬) જે જુદાંજુદાં દસ માર્ગસ કરતાં વધારે ક્ષેત્રફળ ન હોય અને જે જુદાંજુદાં બેકકનો રતીકાર યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની સરકારે કરેલો હોય તે જુદાંજુદાં બંધી બાબતો માટે ધારા ધરવાનો કોંગ્રેસનો હક છે. તેમ જોઈ સ્ટેટની ધારાસભાની અનુમતિથી જે જગ્યાઓ ખરીદાયેલી હોય, તેમાં સામયિકના પ્રકાશન સંબંધી, કોર્ટો ઉભો કરવા સંબંધી, બંદરી હદ સંબંધી, જરૂરીઓ, પ્રમાણ મકાનો બાંધવાની કોંગ્રેસની સત્તા રહેશે. તમા તેના ઉપર તેનો અમલ આસરી.

(૧૭) યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના બંધારણ પ્રમાણે જે સત્તાઓ સરકારને સુપ્રત કરવામાં આવી છે તેનો અમલ કરવા માટે યોગ્ય અને આવશ્યક કાયદાઓ રચવાની કોંગ્રેસને સત્તા રહેશે.

કોલમીયા પ્રાંત અને ત્યાંના હીંદીઓ સંબંધી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના કાયદામાં જે ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે તે માત્ર અપવાદ રૂપ છે. બીજા કોઈ ફેરેશનમાં આવી જતો અપવાદ રાખવામાં આવ્યો નથી. એટલે ખરૂં જોતાં રાજ્ય સ્થાવર માટે નોંધપાત્ર બધી સત્તાઓ મધ્યસ્થ સરકારને આપવાની જરૂર છે.

કેનેડા સંસ્થાનની ફેડરલ સરકાર અને ત્યાંના પ્રાંતો વચ્ચે સત્તાની જે વહેંચણી કરવામાં આવી છે, તે ૧૮૬૭માં ધરાયેલા 'સિટિશ નોર્થ અમેરિકા'ના કાયદા અન્વયે રચાયેલા બંધારણને અનુસરીને છે. આ કાયદાના ૯૧, ૯૨ અને ૯૩મા ધારામાં મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંતો વચ્ચે આ વહેંચણી નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે. અને તે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના નવા બંધારણને અનુસરીને છે. કેનેડામાં કોંગ્રેસને જેટલી જેટલી સત્તાઓ છે તે ઉપરાંત કેનેડાની સાંસ્થાનિક પાર્લામેન્ટને ફોજદારી કાયદો, લગ્ન, છુટાછેડા, બ્યાન્ડ અને વચેત્તી કર નાંખીને પૈસા ઉધરાવવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ઝેડીંગ વગેરેને લગતી બાબતોના પશુ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાં એ વિષય ઉપરની સત્તા કોંગ્રેસ હસ્તક નથી. કેનેડાના બંધારણના કાયદામાં એવું જણાવ્યું છે, કે પ્રાંતિક ધારાસભાઓને કાયદાની રૂએ જે વિષયો સુપ્રત કરવામાં આવ્યા છે તે વિષયોમાં પશુ કાયદા કરવાનો ફેડરલ સરકારની સત્તા રહેશે. અર્થાત્ કે કેનેડામાં મધ્યવર્તી સરકારને જે પ્રમાણમાં સત્તાની સોંપણી કરવામાં આવી છે તે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ કરતાં ઘણી વિશેષ પ્રમાણમાં છે.

આ ઉપરાંત બીજાં બે અગત્યના ફેડરલબંધારણ છે, એક જર્મનીનું ૧૮૭૧નું અને બીજું સ્વીટ્ઝરલેન્ડનું ૧૮૭૪નું. આ બંને દેશોના ફેડરલ બંધારણમાં પશુ

મધ્યવર્તી સરકારને યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ કરતાં કાયદામાં સવિશેષ સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી છે. જર્મનીના ૨૦મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૩ના સુધારેલા બંધારણમાં ફેડરલ મધ્યવર્તી સરકારને—યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની કોંગ્રેસને જે વિષયોમાં સત્તા આપવામાં આવી છે તે ઉપરાંત—ફોજદારી કાયદો, દીવાનો કાયદો, મેડીકલ પ્રેક્ટીસ, રેલ રસ્તાઓ (અવેરિયા સિવાય) છાપખાનાનો કાયદો, વેપારનો કાયદો, વીમાને લગતો કાયદો (મજુરોનો વીમા, અને પેન્શનના નિયમો) અને એવી બીજી બાબતોમાં સત્તા આપવામાં આવી છે. તથા અમેરિકામાં છે તેના કરતાં કાયદા ધડવાંની સવિશેષ સત્તા જર્મનીની મધ્યસ્થ ફેડરલ સરકારને છે. પશુ વહીવટી બાબતોમાં અમલ કરવા માટે ત્યાં વહેંચણીનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો હોવાથી વહીવટી કામેને અંગે ફેડરલ સરકારની સત્તા સંકુચિત રાખવામાં આવી છે. અને તેથી મધ્યસ્થ તરફ આધીન હોવી નોંધપાત્ર ટેરીટરી વગેરે બાબતો ઉપરની સત્તા જર્મનીમાં પ્રાંતિક વહીવટ હેઠળ છે. અને આ કારણે જર્મનીમાં મધ્યવર્તી તંત્રની એક સરખી હકુમત હોવી નોંધએ એ સિદ્ધાંત, કાયદાઓનો અમલ કરાવવા પરત્વેની વહીવટી સત્તાને અંગે સંકુચિત બની જાય છે. વળી ઉપર દર્શાવેલી બધી બાબતોમાં ફેડરલ તંત્રને હંમેશા સત્તા હોવાજ નોંધએ એવું જર્મનીમાં નથી. જ્યાં ફેડરલ સરકારને ધારેલ ધડવાં યોગ્ય નથી લાગતું ત્યાં વ્યક્તિગત રીતે દરેક પ્રાંત ધારેલ ધડવા માટે સ્વતંત્ર છે. રેલના, રસ્તાઓ ઉપરનો કાય્, મેડીકલ પ્રેક્ટીસ, ફોજદારી કાયદો અને દીવાની કાયદો વગેરે બાબતોમાં ઉપરુક્ત ધોરણને અનુસરવામાં આવે છે. અમુક વિષયોનું મહત્ત્વ પ્થાનમાં લઇને તે વિષયો પૂરતો હક જર્મનીમાં ફેડરલ સરકારને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત. દેશની શાખ ઉપર નાણાં લેવાં તેમજ કાયદામાં જે જે બાબતો પરત્વે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય તે તે બાબતો પૂરતોજ કાય્, ભવિષ્યમાં તકરાર થતી અટકાવવા ખાતર એટલું પશુ જર્મન બંધારણના કાયદામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે ફેડરલ સરકારનો

કોર્ટ પણ કાયદો, તેના જાગોના કોર્ટ પણ કાયદો કરતાં વિશેષ માન્ય છે. એક સરખી હકુમતનો આ સિદ્ધાંત (Concurrent Jurisdiction) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણમાં પણ કેટલેક અંશે છે. બેશક અંશે પ્રમાણમાં. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણમાં જે સત્તાઓ કોંગ્રેસને આપવામાં આવી છે તે તેના પ્રતિનિધિ નથી. પણ નાદારીને લગતા કાયદો જેવી બાબતોમાં જે ફેડરલ ધારામંડળે કોર્ટ કાયદો ન કર્યો હોય તો તેમાં પ્રાંતો સ્વતંત્ર રીતે વર્તી શકે છે.

સ્વીડ્ઝરલેન્ડનું હાલનું ફેડરલ બંધારણ સુધારા વધારાયા ૧૮૭૪માં ધડાચું છે. આ બંધારણમાં પણ ફેડરલ સરકારના હસ્તક ઘણી સત્તા મૂકવામાં આવી છે. પ્રો. એ. લોરેન્સ લેખક કહે છે કે સ્વીડ્ઝરલેન્ડમાં રાષ્ટ્રીય સરકારને જે જે સત્તા આપવામાં આવી છે તે ઘણી વધારે છે. અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કોંગ્રેસને જે વિષયો સંબંધી સત્તા આપવામાં આવી છે, તે ઉપરાંત ધાર્મિક મંડળો માટેના કાયદાઓ, દારૂ બનાવવાની બંધી, અને તેનું વેચાણ, એપી રોગોની અટકાયત સંબંધી નિયમો, રમતગમત વગેરેના નિયમો, રેલ્વે રસ્તાઓ, કારખાનાઓના મલ્લુરો સંબંધી નિયમો, કામદાર વર્ગનો વામો, રેલ્વે ઉધરાવવાનું અને વેપારી કાયદાઓ વગેરે બાબતો સ્વીડ્ઝરલેન્ડમાં રાષ્ટ્રીય સરકારને હસ્તક છે. આ ઉપરાંત બંધારણ પ્રમાણે કેન્ટોની અથવા નાનાં રાજ્યોની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજિયાત ધાર્મિક કેળવણી આપનાનું દબાવ્યું કરવાનો પણ સ્વીડ્ઝરલેન્ડની ફેડરલ સરકારને હક છે. આમ છતાં સ્વીસ સરકારને લોકો ઉપર સીધા કરો નાંખવાની સત્તા નથી.

ઈ. સ. ૧૯૦૦માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે કરેલો કાયદો (Common wealth of Australia Act) અન્વયે ઓસ્ટ્રેલીયાના ફેડરેશનનું બંધારણ રચાયેલું છે. ઓસ્ટ્રેલીયાનું ફેડરેશન ૭ પ્રાંતોનું બનેલું છે. એ બંધારણમાં ફેડરલ પાર્લામેન્ટની કાયદો ધડવાની સત્તાને વિસ્તારપૂરક આલેખવામાં આવી છે. અને તેમાં પાર્લામેન્ટને, બંધો બાબતો જેવી કે રક્ષણ, કરવેરા,

પોસ્ટલ સર્વિસ, ટેરીટરી, આંતરવ્યાપાર વગેરે સંબંધી ધારાઓ ધડવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. સિવાય ફેડરલ સરકારને નિકાસ, વીમો, લાકા વિચ્છેદ, અસાક્તો તથા જહોને પેન્શન, ફોરીન કોરપોરેશન, સ્ટેટોની સંમતિથી રેલ્વે લઈ લેવી અને રેલ્વે બાંધવી, સ્ટેટોની સંમતિ વગર લશ્કરી કામો માટે રેલ રસ્તાઓ ઉપરનો અંકુશ, સ્ટેટોની અંદર અંદરના ઔદ્યોગિક કળ્યાણોનું સમાધાન અને એવી બીજી નાની બાબતોમાં પણ ઓસ્ટ્રેલીયાની ફેડરલ સરકારને સત્તા આપવામાં આવી છે. પણ આપવામાં આવેલી આ સત્તાઓનો ઉપયોગ ઓસ્ટ્રેલીયામાં ફેડરલ સુરકાર અને પ્રાંતો વચ્ચે સમાન હકુમતના સિદ્ધાંતને અનુસરીને થાય છે, એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. ૧૮૭૧ના જર્મન બંધારણમાં આ ધારણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે બીજી બાલુ 'સિટિસ નોર્થ અમેરિકા એક્ટ' થી કેટલા સંરચાનની મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે ચોક્કસ સત્તાઓની વહેંચણી કરવામાં આવી છે. જેના પરિણામે ત્યાં વારંવાર સત્તાના વપરાશ પરત્વે સંઘર્ષ થાય છે. જ્યારે ઓસ્ટ્રેલીયામાં ઘણી ઓછી સત્તા સ્વતંત્ર રીતે એકજ સરકાર ભોગવી શકે છે. કારણ કે ફેડરલ સરકાર અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે સમાન હકુમતના સિદ્ધાંતને અંગે ઘણી સત્તાઓ, એ અને સરકાર ભોગવે છે. એટલે કે જે બાબતો સંબંધી ત્યાં ફેડરલ સરકારે કોર્ટ પગલાં લીધાં નથી હોતાં, ત્યાં પ્રાંતિક સરકારને કાયદો કરવાની છૂટ છે. પણ જર્મનીની માફક ઓસ્ટ્રેલીયામાં પણ "જે પ્રાંતિક સરકારનો કાયદો ઓસ્ટ્રેલીયાના કૉમન વેલ્થની સરકારના કાયદો સાથે અંધગ્રેસ્તો ન હોય તો કૉમન વેલ્થની ફેડરલ સરકારનો કાયદો વધારે પ્રજ્ઞા મળાય છે." પરંતુ આ સંબંધી ખોટો અર્થ ન થવો જોઈએ, કૉમનવેલ્થની કોર્ટ પણ પ્રાંતિક સરકારનો કાયદો એવો ન હોવો જોઈએ કે જેથી ફેડરલ સરકારને બંધારણ નીચે જે સત્તા આપવામાં આવી છે, તે સત્તાની ઉપરબંદ એ કાયદો જતો હોય. અને જે તે પ્રમાણે થાય તો જેમ અમેરિકામાં થાય છે તેમ કાયદાની ન્યાયકોર્ટો એવા કાયદાને ગેરકાયદેસર ઠરાવે છે.

ઝોગણીસમી સદીનાં ઉપર દર્શાવેલાં, જુદા જુદા દેશોનાં ફેરેશનની સરખામણી કરતાં એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે મધ્યવર્તી અથવા રાષ્ટ્રીય સરકારના કાયદામાં જેમ અને તેમ વિશેષ સત્તા હોવી જોઈએ. આનાં ધણું કારણ છે. પહેલું તો એ કે એ પ્રમાણે હોવું સ્વાભાવિક છે, કારણકે ફેરેશનનાં જુદાંજુદાં જાગે એક-વાર સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે એકઠાં મળી એક સંયુક્ત સંસ્થા તરીકે વધારે નિકટ પરિચયમાં આવે છે. અને વ્યક્તિગત વિભાગો વચ્ચે રહેલી અયોગ્ય સ્પર્ધા અને સ્પર્ધા દૂર થઈને, સમગ્ર રાષ્ટ્રના જીવનના ઉદ્દેશ્યમાં તેઓ એકબીજાને મદદ કરે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જીવન સાથે રાષ્ટ્રીય સરકારનો સંબંધ રહે છે, અને તેથી દરેક વિભાગ પોતાના સમૂહના સ્વાર્થને અળગા રાખી રાષ્ટ્રના ધડતરમાં સહાયરૂપ અને છે. ત્યારે કુદરતી વિસ્તારનો પ્રશ્ન ઉપરિચય થાય છે, ત્યારે પ્રજાની સંમતિથી બંધારણીય મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે છે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં લુસીયાનાનું આ રીતે થયું છે. મનુષ્ય જીવનના અનેકવિધ સંયોગોનું ફેરેશ સત્તાના વિસ્તારમાં અગત્યનું સ્થાન છે. શીઘ્ર ગતિવાળાં જવા આવવાનાં સાધનો, તાર, મોટા પાયા ઉપર વેપાર, વગેરેએ, પહેલાંની આર્થિક મર્યાદાઓને તોડી નાંખી છે. પરસ્પર આર્થિક અને સામાજિક રીતે પ્રજા જે એકબીજાથી જુદી હતી તેમાં અત્યારે ધણું ફેરફાર થયો છે. પ્રજાઓમાં ઔદ્યોગિક સંબંધો જોડાયા છે. તે એક બીજાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે. અને ખદવામાં લાક પણ મેળવે છે. ખેતીવાડી અને શહેરોમાં ચાલતાં કારખાનાઓ અત્યારે એક બીજાના આધારે ટકે છે. ત્યારે આ પ્રમાણે વેપાર અને ઉદ્યોગ એકજ આર્થિક ધોરણે સંકળાયેલાં હોય ત્યારે પ્રદેશોના જુદા જુદા ભાગો કરીને તે ઉપરનો અંકુશ-વિમુક્ત કરી દેવો એ અશક્ય છે. અર્થાત્ કે એ તો ખાસ જરૂરનું છે કે ફેરેશ સરકારની સત્તાઓ એવી ચોક્કસ રીતે નિયત થયેલી હોવી જોઈએ અને તેના કાયદામાં એવી રીતે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો હોયો જોઈએ કે જેથી તેમાં રાષ્ટ્રના-જાગોના આર્થિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી ક્ષત્રી ખાખતોનો સમાવેશ થઈ જવો હોય, અને એ

રીતે ફેરેશ સરકાર એ સાચી રાષ્ટ્રીય સરકાર બની હોય. આ કારણથી બંધાયેને માટે પણ જેમ આસા રાખી શકાય કે દુનિયાની હાલની ફેરેશ સરકારને જે સત્તાઓ છે તેનાં કરતાં પણ વિશેષ સત્તાઓનો ઉમેરો લાવિષ્યમાં થતો જશે. દેશના ઔદ્યોગિક જીવનની અધી નીતિમાં ફેરેશ સરકારને સત્તા હોવી જોઈએ. આ ખાખતમાં દરેક ફેરેશ સ્ટેટની વ્યક્તિગત અને જુદા રાજ્યનીતિ રાખવી એ નકામી અને અર્થ વગરની છે. આ સિવાય એક બીજો માર્ગ છે. અને તે જર્મનીના તથા આસ્ટ્રેલીયાના ફેરેશ બંધારણમાંથી સૂચિત થાય છે. તે કાયદા ધડવાની સમાન હકુમતનો માર્ગ. એથી સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રગતિ માટે આવશ્યક હોય તેટલા પૂરતું જોઈ ફેરેશ અથવા મધ્યસ્થ સત્તાને સોંપી દઈ પ્રાંતોના ચાલુ વિકાસનો માર્ગ ખુલ્લો રહે છે. અને કાયદાનું અર્થો-કરણ કરવાની કે તેમાં સુધારા વધારા કરવાની ખજી આવશ્યકતા રહેતી નથી.

અમેરિકામાં ત્યારે સ્થાનિક સ્વાર્થોને લીધે સરકારની સત્તા મર્યાદિત થતી હતી ત્યારે અમેરિકન બંધારણ, તે વખતના સંયોગો અને રિયલિને અનુકુળ થઈ ગયું હતું. પણ મૂળ કાયદામાં સુધારા વધારા કરવાથી એ પ્રમાણે થયું નહતું. કારણકે બંધારણમાં સુધારો, વધારો કે ફેરફાર કરવો એ ત્યાં એટલું મુશ્કેલ છે, કે જે સહેલાઈથી થઈ શકતું નથી. એટલે એવો કોઈ ફેરફાર કરવાને બદલે અમેરિકાની કોર્ટોએ બંધારણની કલમોનો વારંવાર જે કાયદેસર અર્થ કર્યો તે પ્રમાણે ૧૯મી સદીમાં ત્યાંના કાયદામાં ફેરફાર થઈ ગયો. જે કે આ બંધારણ, જડ છે. પણ એ બંધારણનો કાયદો, એ એક એવો દસ્તાવેજ છે કે જેમાંથી સંયોગો અને રિયલિ પ્રમાણે તેમાં વપરાયેલો લાવામાંથી અર્થ નીકળી શકે છે. અને અમેરિકાની કોર્ટોએ, એ દિષ્ટિ રાખી વારંવાર બંધારણના કાયદાનો અર્થ કર્યો છે. તથા બંધારણમાંથી અર્થ નીકળતો ન હોય એવી ધણી ખાખ-તોના સમાવેશ પણ આ કોર્ટોએ બંધારણમાં કરી દીધા છે. સ્વીકૃતિ માર્શલ કહે છે, કે "અમુક સત્તા આપવામાં આવે છે, તેની સાથે સાથે તે સત્તાને"

સારો અને સંપૂર્ણ અમલ કરવા માટે તેની સાથે બીજી સત્તાઓ આપવાની પણ જરૂર રહે છે” હુસીયાનાની ખરીદી, ૧૮૦૭નો એમ્માર્ગો એક્ટ, નહેરો અને રેલ્વે માટે જમીન આપવી ખેતીનાડીની કોલેજ માટે જમીન આપવી વગેરે બાબતો એવી છે કે જે માટે ફેડરલ સરકારને સત્તા નથી છતાં બંધારણના કાયદામાંથી અર્થોંકરણ દ્વારા ફેડરલ સરકારની એ સત્તા માન્ય રાખવામાં આવી છે. બંધારણના કાયદામાં જો કે નથી પરંતુ તેમાંથી નીકળતા અર્થથીજ કોંગ્રેસને નોટો પાડવાની સત્તા છે. એ નોટોનું ચલણ સર્વમાન્ય બનાવવાની પણ સત્તા છે. નેશનલ-બેંકો ઉપર નિયમન કરવાની સત્તા છે. પોસ્ટલ-સર્વિસ

માટે મોનોપોલીની સત્તા છે. અને એટલું પણ સંભવિત છે, કે જે ભવિષ્યમાં જરૂરીયાતો ઉભી થાય તો રાષ્ટ્રીય સરકારને રેલ્વેઓને ખરીદવાની, બાંધવાની અને તારખાતાની મોનોપોલી કરવાની સત્તા બંધારણના એના એ કાયદાથી પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે બંધારણનો વિસ્તૃત અર્થ કરવાની કરવાની જે રીત છે, તે ઘણી ઉપયોગી છે. એંગ્લો-સેક્સન સ્વભાવમાંથી આ ઉતરી આવ્યું છે. અને આવા જડ બંધારણમાં ભૂલને યોગે જો મુશ્કેલી ઉભી થઈ હોય તો તે મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે સાદા અને સરળ ઉપાય આ એકજ છે. જો કે ભૂલ તે ભૂલ રૂપે તો રહે છે જ.

‘દેશીરાજ્ય’ આક્રીસ

દેશીરાજ્યો અને ફેડરેશન

બૌદ્ધિક રીતે હોંદુસ્તાન એક અને અવિભાજ્ય ખંડ છે, પરંતુ રાજકીય ધોરણે બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યો એવા એના બે વિભાગ છે. નહેરૂ રિપોર્ટમાં હોંદુસ્તાન માટે ફેડરલ બંધારણની યોજના ૧૯૨૬માં સૂચવવામાં આવી હતી પરંતુ જ્યાં સુધી હોંદુસ્તાનનાં દેશીરાજ્યો ફેડરેશનમાં જોડાવાને સંમત ન થાય ત્યાં સુધી આવી જગતની કોઈ ફેડરલ યોજનાનો સ્વીકાર ન કરી શકાય એમ કહી સરકારે નેહરૂ રિપોર્ટની ફેડરલ યોજનાને માન્ય રાખી ન હતી. હોંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો પ્રથમ તો આવા પ્રકારની ફેડરલ યોજનાની સામે હતાં. સને ૧૯૨૮માં ‘ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ તપાસ સમિતિ’ એ કહ્યું હતું કે “રાજકીયોને ખરેખરી રીતે જે ગંભીર ભય છે, તે તરફ લક્ષ બેંચવાની અમને જરૂર જણાય છે. અને અત્યારે રાજકીયો તથા સાર્વભૌમસત્તા વચ્ચે જે ઐતિહાસિક સંબંધ છે, તે ખ્યાનમાં લેતાં તેઓના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરવાની અમને જરૂર લાગે છે. અને તે એ કે નરેશો જ્યાં સુધી સંમત ન થાય ત્યાં

સુધી તેમનો રાજદ્વારી સંબંધ, બ્રિટિશ હોંદની ભવિષ્યની સરકાર, જે ધારાસભાઓને જવાબદાર હશે તેની સાથે જોડવો ન જોઈએ.”

ત્યાર પછી સરકારને આશ્ચર્ય થાય તેવી રીતે અમુક શરતોએ દેશી રાજ્યોએ ફેડરેશનમાં જોડાવાનું કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે બ્લાઈટ પેપરમાં અને જોઈન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીના રિપોર્ટમાં ફેડરેશનની એવી યોજના ઘડી કાઢવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. હોંદી સરકારનો ૧૯૩૫નો કાયદો દરેક પક્ષને અસ્વીકાર્ય છે, તેમ હોંદુસ્તાનના કોઈ પણ રાજદ્વારી પક્ષને એ તરફ માન થતું નથી. છતાં પણ ફેડરેશન દ્વારા હોંદુસ્તાન એક થાય એવી કોઈ પણ યોજનાની ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવી હતી. જેમણે રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરંસમાં ભાગ લીધો અને જેઓ, એ કોન્ફરંસોમાં ચાલેલી ચર્ચાનો કાં તો પ્રયોશ કરે છે કે અથવા તો અવગણના કરે છે, તે સર્વ એક મતે એટલું તો જરૂર ધ્રુવ છે, કે ફેડરેશનની કોઈ પણ યોજનાથી હોંદુસ્તાનનું એક

કાય એ સારી વાત છે. પરંતુ કાષ્ટ એ એમ તો ન હતું કાર્ય કે રાજનીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી વિપરીત રીતનું, આવા પ્રકારનું ફેરેશન થશે!

જે કાયદાથી તાજ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ જળવાય છે, તે કાયદો એવો છે કે દુનિયાના કોઈ પણ દેશના બંધારણીય ઇતિહાસમાં એનો જોડો મળ્યો મુશ્કેલ છે. જે કે દેશી રાજ્યો તાજની સાર્વભૌમસત્તાને અધીન છે. છતાં અમુક અંશે દેશી રાજ્યોને પણ પોતાનું સાર્વભૌમપણું છે. જુદી જુદી જાતના કરારો, સંઘો, કબજાખતો વગેરેથી દેશી રાજ્યોનો તાજ સાથે સંબંધ જોડાયેલો છે. અને એ બધાનું પાલન કરવાને તાજ બંધાયેલ છે. અને તાજ સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે છતાં, એ વાત સ્પષ્ટિત સરકારે માન્ય રાખી છે.

ઉપર કહી તેવી સાર્વભૌમ સત્તા, કોઈ લેખિત કાયદાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી. અર્થાત્ કે રાજકર્તાઓ અને તાજનો સંબંધ આથી આવેલી શક્તિ અનુસાર ચોખ્ખેલો છે. અને સરકારથી પણ એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે ફેરેશનમાં જોડાવું કે નહીં તે દરેક રાજ્યની મરજીની વાત છે. કોઈ રાજ્યના રાજ્યને એ માટે ફરજ પાડી શકાય નહીં. અને એટલા માટે ૧૯૩૫ના હોદી સરકારના કાયદામાં કોઈ પણ રાજ્યને ફેરેશનના સભ્ય તરીકે ગણવામાં નથી આવ્યું. એ કાયદામાં માત્ર, કોઈ પણ રાજ્યને ફેરેશનમાં જોડાવું હોય તો તે ક્યે ધોરણે જોડાઈ શકે એનોજ માત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

હોદી સરકારના કાયદાની પમી કલમમાં ચોક્કસ કહેવામાં આવ્યું છે કે નાં શહેનશાહ જાહેરનામું કરશે, પછી ફેરેશન અમલમાં આવશે. પણ ફેરેશન માટે નીચે પ્રમાણે ત્યાં સુધી નહીં થાય ત્યાં સુધી નાં શહેનશાહ એ પ્રકારનું જાહેરનામું કરશે નહીં.

(૧) ઉમરાવની સભા અને આપની સભા (પાર્લામેન્ટ) તરફથી નરેશને ફેરેશનમાં જળવાવું કહેવામાં આવે.

(૨) દેશી રાજ્યોની એકંદર વસતી પૈકી અર્ધાં અર્ધ કરતાં ઓછી વસતી ન થતી હોય એટલાં દેશી રાજ્યો, અને ઉપલી સભામાં દેશી રાજ્યોને ફાલે આવેલી કુલ બેઠકો પૈકી અર્ધાં કરતાં ઓછી બેઠકો ન થાય એટલાં દેશી રાજ્યોની સંખ્યા ફેરેશનમાં જોડાય.

૧૯૩૫ના હોદી સરકારના કાયદામાં દેશીરાજ્ય માટે ફેરેશનમાં જોડાવાની શરતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ શરતો પ્રમાણે કોઈ પણ રાજ્ય, જે ફેરેશન તરફ જોડાવા માગતું હશે તો તે ઇન્ટરમેન્ટ ઓફ એક્સેશનથી જોડાઈ શકશે. ઇન્ટરમેન્ટ ઓફ એક્સેશનમાં અનિર્દિષ્ટ બાબતો સિવાયની જે બાબતો ફેરેશન વિષય તરીકે ગણવામાં આવી હોય તે બાબતો ઉપરની દેશીરાજ્યોની સત્તા અને હકુમત, ફેરેશન સરકાર બોગવશે. આ પ્રમાણે ઇન્ટરમેન્ટ ઓફ એક્સેશનનો મુસદ્દો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. જે કે દરેક રાજ્યે કબજા રાખેલા ફેરેશન વિષયો એક સરખા ન હોય છતાં અને ત્યાં સુધી એ-મુસદ્દો સ્વીકારવાની દેશી રાજ્યોને હક્કમણ કરવામાં આવી છે. દેશી રાજ્યોને લગતી અમુક બાબતોમાં, અમુક કાર્યકરવા અથવા અમુક કાયદો કરવા ફેરેશન સરકાર કાયદેસર રીતે વાજગી છે, કે નહીં એવા પ્રશ્નો ઉપરિચિત થશે અને એવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય ફેરેશન કોર્ટ કરવો પડશે. જોર્મન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટી, આ સંબંધમાં એક મુશ્કેલી દર્શાવે છે અને તે એક દરેક રાજ્યના ઇન્ટરમેન્ટ ઓફ એક્સેશનની શબ્દ રચનાના આધારે ફેરેશન કોર્ટે પોતાના ચુકાદા આપવા પડશે. કારણકે દરેક રાજ્યના ઇન્ટરમેન્ટ ઓફ એક્સેશન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોય અને જે તે પ્રમાણે કરવું પડે તો તે એક કમનસીનીજ ગણાય. કોઈ રાજ્ય પોતાના ઇન્ટરમેન્ટ ઓફ એક્સેશનમાં મોક્સ પ્રકારની સલામતીઓ અને અપવાદો રાખી ફેરેશનમાં જોડાવા માગતું હોય તો તેની તે માગણી તાજ સ્વીકારવાને બંધાયેલ નથી. આ પ્રશ્ન પરિવે આમની સજામાં સર સેમ્યુઅલ હોર અને મી.

બીન્સેન્ટ મર્યાદા વચ્ચે જે મર્યાદા થઈ હતી તે ગણવા જેવી છે.

સર સેમ્યુઅલ હોર.—અમે એવી આશા રાખીએ છીએ કે ફેડરલ લીસ્ટમાં જે ૧ થી ૪૫ વિષયો છે તે સામાન્યતઃ એવા છે કે જે સંબંધી રાજ્યો પોતાથી સત્તા ફેડરલ સરકારને આપી દેશે. જો કે રાજ્ય, રાજ વચ્ચે આવા વિષયોની સંખ્યામાં અથવા તો આવા વિષયો સ્વીકાર્ય થાય તે માટે જે અપવાદો રાખવામાં આવશે તેમાં થોડો ધક્કો તકાવત રહેશે.

મી. ચર્ચિલ.—૪૫ વિષયોમાં ?

સર સેમ્યુઅલ હોર.—હા, આ ૪૫ વિષયોમાં. તેમાંનો ફેડરલ દેશી રાજ્યોની લિસ્ટ લિસ્ટ પ્રકારની રિયલિટી અને પોતાના કરારી હક્કો જળવી રાખવાને અંગે રહેશે. અને તે એકે અમુક રાજ્યની ફેડરેશનમાં જોડાવાની દરખાસ્ત સ્વીકારવી કે નહીં.

સર ચર્ચિલ મીડલેડે એક સલાહ પૂછે છે હવે તેના જવાબમાં સર સેમ્યુઅલ હોરે જણાવ્યું હતું કે એક વાર તાજેની જે સત્તાઓ સુપ્રત કરી દીધી તે સત્તા ફરીવાર દેશી રાજ્યને પાછી સોંપવામાં નહીં આવે. રાજ્યો, પોતાની ખીલ સત્તાઓને સુપ્રત કરવા ઇચ્છે તો તે હોદ્દા સરકારના કાયદાની કલમ ૬ (૨) પ્રમાણે આવી શકે છે.

ફેડરેશન અમલમાં આવ્યા પછી જો કોઈ રાજ્યની ફેડરેશનમાં જોડાવાની ઇચ્છા હશે તો ગવર્નર જનરલ દ્વારા તે રાજ્ય ના. શહેનશાહને વિનંતિ કરશે. તેમ ફેડરેશન અમલમાં આવ્યા પછી બીસ વરસ પછી જો કોઈ રાજ્યને ફેડરેશનમાં જોડાવું હશે તો તે રાજ્યે બંને ફેડરલ ધારામંડળો દ્વારા એ વિનંતિ કરવી પડશે. જેથી ફેડરલ ધારામંડળો ગવર્નરને એ રાજ્યની વિનંતિ ના. શહેનશાહ આગળ મૂકવાની જાણમણ કરે.

ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન અનુસાર દરેક દેશી રાજ્યની સત્તાની જે પ્રકારની મર્યાદા આંકવામાં આવી હશે તે મર્યાદાની બહારના તાજ સાથેના એ રાજ્યના સંબંધોને આ અંશથી કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ આવશે

નહિ. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનના મુદ્દામાં આ મતલબનું સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે “જો અને જ આથી બહાર કંઈ છે કે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે સિવાયની બાકીની બાબતો ઉપર એની સાવભીમસતતા ગણી છે.”

હોદ્દા સરકારના ૧૯૩૫ના કાયદાની ૩૭ કલમમાં દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની અને ફેડરેશન પ્રત્યેની તાજની જવાબદારીઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ફેડરેશન પરત્વેની ફરજો ગવર્નર જનરલ અદા કરશે અને દેશી રાજ્યો તરફની ફરજો “તાજની પ્રતિનિધિ” અદા કરશે આ કાયદાની ૨૮૬ (અ) કલમમાં ઉપરોક્ત બંને તરફની ફરજોને પરસ્પર અંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, અને એટલા માટે કાયદામાં એવા પ્રકારની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. કે આ બંને પ્રકારની ફરજો અદા કરવા માટે તાજ એક જ માણસને નીમશે. બંધારણના કાયદાનો હુકમમાં સાર આટલો છે.

ફેડરેશનમાં કોઈ રાજ્યે જોડાવું કે નહિ તેને અંગે નિર્ણય કરવાનું રાજ્યની ઇચ્છા ઉપર રાખવામાં આવ્યું છે. મંચુક્ત પાર્લામેન્ટરી કમિટીના અભિપ્રાય પ્રમાણે બ્રિટિશ પ્રાંતોને અને દેશી રાજ્યોને તાજ તરફથી સીધી સત્તા મળવી જોઈએ. અર્થાત્ કે હિંદુસ્તાનના નવા બંધારણ અનુસાર કાયદેસર રીતે બ્રિટિશ હોદ્દાના બધા પ્રદેશની હકુમતી સત્તા તાજના હાથમાં હોવી જોઈએ અને કાયદામાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સત્તાની વહેંચણી મધ્યવર્તી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો વચ્ચે થવી જોઈએ. પરંતુ મંચુક્ત કમિટીની આ જાણમણને પાકાંમિટે બ્યાનમાં લીધી નહીં. કારણ કે તેનો અમલ એકપક્ષી થયો અને દેશી રાજ્યોએ ફેડરેશનમાં જોડાવું યા નહિ તે તેમની ઇચ્છા ઉપર રાખવામાં આવ્યું. આ રીતે બ્રિટિશ સરકારે દેશી રાજ્યો પરત્વે ઉદાર નીતિ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં પણ એમ લાગ્યા વગર રહેવું નથી કે સરકારની આ ઉદારતા કયાં સુધી રહેશે ? જ્યારે સરકાર અને દેશી રાજ્યો નવા મંચ-ધોથી જોડાશે ત્યારે શું એ ઉદારતા ચાલુ રહેશે ?

અને શું એ સંબંધ ખરેખર રીતે દેશી રાજ્યોની મરજી ઉપર અવલભે છે ?

દેશી રાજ્યો અર્થ-સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે. સાર્વભૌમ સત્તાને તેઓ આધીન છે. ૧૮૬૪માં હેનરી મેઈને કાલિયાવાડ સંબંધે પોતાની નોંધમાં કહ્યું છે કે:- "પ્રકારકોની અમુક ભાષામાં કહ્યું છે તે ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે રાજસત્તા અવિભાજ્ય છે પણ સ્વતંત્ર નથી. જો કે 'અર્થ સ્વાતંત્ર્ય' એ પ્રકારનો શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે પરંતુ તે ખરાખર નથી. અને આ મુજબ હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા પ્રકારની રાજસત્તા જોવામાં આવે છે, પણ સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ-સત્તા તો બ્રિટિશ તાજમાં જ રહેલી છે." કાયદેસર થયેલા સુકાદાઓમાં પણ દેશી રાજ્યો ઉપર તાજની સાર્વભૌમ સત્તા નિશ્ચિત થયેલી છે. comity ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એક સોવરીનસ્ટેટ સામે બીજા સ્ટેટની કાર્ટમાં કાયદેસર કામ ચાલી શકે નહિ, અને આ સિદ્ધાંત દેશી રાજ્યો પરત્વે પણ લાગુ થાય છે. દેશી રાજ્યોને આંતર રાષ્ટ્રીય સંબંધ જેવું કહ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિરૂદ્ધ કાગામી બોસી સાહેબાના કેસમાં એ પ્રમાણે નિર્ણય થયો છે કે દેશી રાજ્યોમાં રહેલી સત્તાની રૂએ સાર્વભૌમ સત્તા વિરૂદ્ધ-અર્થાં કાગો એ જોવાં કાગો છે કે જે સંબંધી-બ્રિટિશ હોતી કાર્ટમાં અથવા ગ્રેટબ્રિટનની કાર્ટમાં કાંઈ અપીલ થઈ શકે નહિ. એટલે સાર્વભૌમસત્તાએ અર્થાત્ તાજે, મમાન રાજ્યવ્યવસ્થા હેઠળ દેશી રાજ્યોને લાવવા માટે કાર્ટ પ્રકારની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યનીનિતિ પુરુષો, દેશી રાજ્યો સાથેના કાલકરારો, સનદો વગેરે ઉપર ખૂબ ભાર મૂકે છે. પણ મમમ્ હિંદુસ્તાનની મુખ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા માટે અને શાંતિ જળવડાવી રાખવા માટે કરારોની મર્યાદાઓ જોખળીને સાર્વભૌમ સત્તાએ કેટલીકવાર પોતાના નિર્ણયો અને કાર્યો કર્યાં છે. આ સંબંધી ઘણા દાખલા આપી શકાય એમ છે. સાર્વભૌમ સત્તા ગેરવ્યવસ્થા અને અંધાધુધી તરફ દર્શાવે ન રાખી શકે

એ દલીલ નીચે હિંદી સરકારે નિઝામ રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થામાં દરમિયાનગીરી કરી હતી. ૧૮૪૫માં મલ્હારરાવને ખરાબ રાજ્ય વ્યવસ્થાને કારણે રાજગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યા હતા, અને તા. ૧૬મી એપ્રિલ ૧૮૭૫ના જાહેરનામોથી જાણીતું હતું કે:- "વડોદરા રાજ્યની રાજ્યસત્તા ઉપરથી મલ્હારાજ મલ્હારરાવને ઉઠાડી મૂકવામાં આવે છે અને તેની રાજસત્તા તેની પછીના ગાદી વારસને સોંપવામાં આવે છે."

દરેક જાણે છે કે હમણાં હમણાં દેશી રાજ્યોની આંતરિક વ્યવસ્થામાં હોંદી સરકારે દરમિયાનગીરી કર્યાં તો પ્રણા બનાવે બન્યા છે. લગભગ દસકા પહેલાં તાજ અને દેશી રાજ્યોના સંબંધની ચર્ચા ઉપરિથત થઈ હતી, પણ ૧૯૨૬માં લોર્ડ રીડિંગે આ સંબંધી પરત્વે કરેલી વ્યાખ્યાને અંગે એ બંધી ચર્ચા બંધ પડી હતી નિઝામ સરકારને લખેલા એક પત્રમાં લોર્ડ રીડિંગે લખ્યું હતું કે બ્રિટિશ તાજની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરિ છે, અને તેથી દેશી રાજ્યોના કાર્યપણ રાજકર્તા બ્રિટિશ સરકાર સાથે સંદેશ ચલાવવાનો અધિકાર ધરાવતો નથી. બ્રિટિશ તાજની સર્વોપરિ સત્તા કાંઈ કાલકરારોને આધારે રચાયેલી નથી પરંતુ તે કરતાં સ્વાતંત્ર રીતે રચાયેલી છે. અને તે સંસ્થાનો તથા પરદેશો પરત્વેની રાજ્યનીતિ અને સત્તા સંબંધી તાજને જે વિશિષ્ટ અધિકાર છે, તેવાથી ભિન્ન છે. કરારો તથા બંધન ખતોને માત્ર આપવાની સાથે બ્રિટિશ સરકારની ફરજ છે, કે હિંદુસ્તાનમાં શાંતિ તથા વ્યવસ્થા જાળવી રાખવાં."

આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ જાણાય છે કે તાજની સાર્વભૌમ સત્તા, આ કરારો, સનદો અને બંધન ખતોથી સ્વતંત્ર છે. અને કરારો વગેરેથી દેશી રાજ્યોને જે હકો આપવામાં આવ્યા છે હકો સાર્વભૌમ સત્તાની આધીન છે. અર્થાત્ કે આ કરારો વગેરેને કાગદાર્થ સ્વરૂપ ન આપી શકાય. બ્રિટિશ રાજદ્વારી પુરૂષો રૂમાધાનકાગામાં ટેવાયેલા છે. પણ દુનિયા, દિવસે દિવસે બંધારે કુશળ થતી જાય છે. અને હિંદોના રાજદ્વારી પુરૂષો ઉપર એકદમ અજુક વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી.

ફેડરેશન ફરજિયાત અમલમાં આવશે એવું જાહેર નથી થયું તેનું કારણ સોધવા જવું પડે એમ નથી. પહેલું એક હિંદુસ્તાન આખું એક જ પ્રકારની રાજ્ય-વ્યવસ્થા તળે મૂકાય એ કેટલાકને જોઈતું નથી. અને બીજું કોટાદીના પ્રયોગે દેશી રાજ્યોના સહકારની સરકાર કીમત મળે છે. ૧૮૫૭ના યજ્ઞનાં આ વાત સાબીત કરી હતી કે જો દેશી રાજ્યોએ સરકારને મદદ ન કરી હોત તો ગંગા છે કે કદાચ બ્રિટિશ રાજ્યની હયાતિ ન હોત ! અને તેથી જ ૧૮૫૭ના દંડેશમાં દેશી રાજ્યો કાયમ રાજવાની આવી આપવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી પ્રયોગાનુસાર દેશી-રાજ્યો સાથે આંધ્ર દેશની નીતિ અપનાવ કરવામાં આવી હતી. અને એટલા કારણસર, ત્યારે દેશીરાજ્યોએ એવી માગણી કરી કે ફેડરેશનમાં જોડાવું કે નહીં તે એમની ઈચ્છા ઉપર રહેવું જોઈએ ત્યારે સરકારે એ વાત માન્ય રાખી.

જો રાજદ્વારી એકમો સ્વરૂપમાં અને સ્થિતિમાં અસમાન છે તેનું ફેડરેશન ઘર્ષ શકે જ નહીં. રાજ્યોનો ફેડરેશનમાં જોડાવાનો હક સ્વીકારવાથી હોંદને નુકસાન થયું છે. કારણ કે બ્રિટિશ પ્રાંતોને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે કે ફેડરેશનમાં તેઓનો દરજ્જો, દેશીરાજ્યો કરતાં ઉતરતી પકિતનો છે સિવાય બીજી ધણી બાજોમાં દેશીરાજ્યો તરફ સહાનુભૂતિ જતાવવામાં આવી છે. કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની ૨૬૦ બેઠકોમાંથી દેશીરાજ્યોને ૧૦૪ બેઠકો આપવામાં આવી છે. અને ફેડરલ એસેમ્બલીની ૩૭૫ બેઠકોમાંથી ૧૨૫ બેઠકો રાજ્યોને આપવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ૬ લાગથી વધારે દેશી રાજ્યોની વસ્તી નથી. છતાં પણ ફેડરલ ધારાસભાની નીચલી સભામાં અને ઉપલી સભામાં અનુક્રમે ૬ અને ૬ બેઠકો દેશીરાજ્યોના ભાગમાં જાય છે. કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં દેશી-રાજ્યોની બેઠકો નક્કી કરતી વખતે જોઈન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીએ એમ કહ્યું હતું કે "દેશી રાજ્યોનું સ્થાન અને ઉપયોગિતા નક્કી કરતી વખતે તેની વંશપરંપરાની તોષાની સલામી તેમજ બીજાં કારણો ગણતરીમાં લેવાં જોઈએ."

આ પ્રમાણે બ્રિટિશ હોંદની પ્રગતિ અસમાનતા તથા અન્યાયની લાગણી થાય એવું કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી એ પ્રગતિ ફેડરેશનની સમગ્રી યોગ્યતા તરફ અવિશ્વાસ અને શંકાની નજરથી જુઓ છે. ફેડરેશનની સફળતા માટે શું આનું વાતાવરણ હોઈ શકે ?

ફેડરલ ધારાસભાઓમાં બેઠકોની સુઠણી કરવાની પદ્ધતિ પણ આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. બ્રિટિશ હોંદની બાજોમાં, તે પ્રગતિય ધોરણે સુઠણી કરવામાં આવશે. ત્યારે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ રાજકર્તાઓના નીમણા હશે. નીમવાની આ પદ્ધતિને લીધે સરકારને લાલ છે. આથી રાજ્યોને પોતાના પ્રતિનિધિઓ સુઠવાનો હક મળે છે. અને ફેડરલ ધારાસભાઓના ક્ષેત્રની અદાર રાજ્યો સાર્વભૌમતા નીચે હોવાને લીધે. દેશીરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓદ્વારા-રાજકર્તાઓની માફતે-નીંદી મરકાવવામાં ઊપર ચોક્કસ પ્રકારની અસર કરવા શકિતમાન થશે. આથી જલે ધારાસભામાં સરકારને સારા પ્રમાણમાં ટેકો મળશે. રાજ્યબંધારણના અભ્યાસીઓને માટે હોંદનું ફેડરેશન એ એક એવું તંત્ર છે કે જેમાં એક જ સરકારની નીચે પરસ્પર વિરોધી શિક્ષાનો કામ કરે છે,

ફેડરલ ફાઈનન્સની યોગ્યતામાં પણ અસમાનતા રહી છે. સર સેમ્યુઅલ હોરે એવી ધારણા રાખી હતી કે ફેડરલ લીગટની ૧ થી ૪૫ બાજોની પરત્વે દરેક દેશીરાજ્ય પોતાની સત્તા ફેડરલ સરકારને સુપ્રત કરશે. આ બાજોમાં આવકવેરાનો સમાવેશ થતો નથી. સીધા કરોની બાજોમાં દેશી રાજ્યો સખત અણગમે દર્શાવે છે. અને તેથી ફેડરલ વિષયોમાં આવકવેરાનો સ્વીકાર કરવા માટે સરકાર દેશી રાજ્યો ઉપર દયાળુ કરી સમી નહીં. અર્થાત ફેડરેશનના હિતને માટે બ્રિટિશ પ્રાંતની આવકવેરાનો રકમ આપવી પડશે ત્યારે દેશી રાજ્યો તેમાંથી મુક્ત રહેશે, નાણાં પ્રકરણી બાજોમાં કોઈ પણ અભ્યાસી આવા પ્રકારની યોગ્યતા તરફ હસશે. છતાં પણ બ્રિટિશ રાજદ્વારી પુરૂષો ઉપર એની કોઈ અસર થવા પામી નથી. સર સેમ્યુઅલ હોરના કહેવા પ્રમાણે "કાર્યોદેશન

ટેક્સ, સક્સેશન ટેક્સ, મીઠા વેરા એ વગેરે કેટલીક બાબતો એવી છે કે જે દેશી રાજ્યોને લાગુ નહીં પડે." આ રીતની ફેરફાર ક્ષાઇનેન્સની યોજના એ બરાબર નજ કહેવાય.

અધા કરતા મુશ્કેલ સવાલ તો બંદરો ધરાવતાં દેશી રાજ્યોનો છે. સર સેમ્યુઅલ હૅરે જે ટપ બાબતો ગણાવી છે તે પૈકી કસ્ટમ્સ ડ્યુટી એક છે. પણ દેશી રાજ્યોને પોતાના હકો સાચવી રાખવાના હોઈ આ ટપ વપરથીમા ફેરફાર થશે. પોતાના કરારી હકો મુરક્કત રહે એ ધરાધારી દેશી રાજ્યો ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ અક્સેશનમા આ વપરથીમાંથી કસ્ટમ્સ ડ્યુટીને બાદ રાખશે. સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો બંદરી રાજ્યોને પોતાના રાજ્યની હદમા જે બંદરી માલ વપરથીમા તે ઉપર જ જકાત રાખવા દેવો જોઈએ. તેથી ધારે નહીં. એમ કેટલાક કહે છે, " છતાં પણ કોઈ પણ એક કેસમાં કરારી હકો જળવી રાખવાના આગ્રહને ધિ આવી વ્યવસ્થા શક્ય ન હોય ત્યાં દેશી રાજ્યને ડરેશનમાં દાખલ કરવું કે નહીં તે સંજ્ઞી ગંભીર ચિંતણી થશે" એ પ્રમાણે જોઈએ પાર્લામેન્ટરી કમિટીમાં હવામા આવ્યું હતું. પણ કોઈ દેશી રાજ્યને ડરેશનમા દાખલ કરવું કે નહીં તે વચ્ચાર સોડાએ કરનાનો નવી પણ પ્લોટિશ સરકારે કરવાનો છે. છતાં પણ અત્યારે પ્લોટિશ સરકાર દેશી રાજ્યો તરફ જે સહાનુકૂળભણ વતન બતાવી રહ્યાં છે તે જોતા દેશી રાજ્યોના કાલ પણ પ્રકારની માગણીનો સરકાર સ્વીકાર કરશે. અને ફેરફારમાં એમનું જોડાણ માત્ર નામનું જ હશે તો પણ તેમને ફેરફારમા લાવવા પ્રયત્ન કરશે.

હુંકામા દરેક પગલે ફેરફારની હાલની યોજના, પ્લોટિશ હોદના પ્રાંતોને હાનકારક અને દેશી રાજ્યો તરફ પક્ષપાતવાળા છે. આ બંધારણ જોતાં એમ લાગે છે, કે કેનેડાના શીડર બંધારણ કરતાં આ બંધારણ ઘણું મુશ્કેલવાળું છે. કેનેડીઅન બંધારણની આદીધુડીઓથી

લોર્ડ ડી. વીધર્સ, એ બંધારણનો કહો વિરોધી થયો હતો. અને સાઉથ આફ્રિકન કોન્ફરંસના પ્રમુખ તરીકે સાઉથ આફ્રિકાની એકતાની ચળવળમાં એણે પોતાની લાગવગ વાપરી હતી. આમ કહેવાનો આશય એવો નથી કે આપણે ફેરફારની વિરુદ્ધ અને યુનીટરી બંધારણની તરફેણમાં છીએ. યુનીટરી બંધારણના લાભમાં ગમે તેટલું કહેવામાં આવે છતાં પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે હોદની એકતા ફેરફાર બંધારણમાં રહેલી છે. પણ હોદી સરકારના ૧૯૩૫ના કાયદામાં જે બંધારણ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તેને તો લાગ્યેજ ફેરફાર બંધારણ કહી શકાય. કારણ કે આ બંધારણમાં ફેરફારના મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો સચવાયા નથી. જેમાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ પ્રાંતો એક સરખી ભાગીદારીથી જોડાયાં હોય એજ ફેરફારની સાચી યોજના છે. નેમ પ્રતિનિધિત્વનું ધોરણ પણ વસ્તીના પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ. પ્રતિનિધિઓ મુલથીના ધોરણે ચૂંટાયા જોઈએ. અને નિશ્ચિત થયેલા અધા ફેરફાર વિષયો દેશી રાજ્યોએ માન્ય રાખવા જોઈએ. નાણાંપ્રકરણી બાબતમાં દેશી રાજ્યોએ સીધા કરારી સામે ન પડવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અસમાનતાની લાગણી દૂર થઈ શકે તથા શંકા અને અવધાન પણ દૂર થાય. એ પ્રમાણે થાય એટલે જે રાજકીય એકતાનો આદર્શ હોદુસ્તાન લાંબા કાળથી ઈચ્છી રહ્યું છે તે પાર પડે."

નોંધ—

૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે હોદુસ્તાનનું જે ફેરફાર થાય છે તે યુનાઇટેડકેન્ડસ, કેનેડા અને આસ્ટ્રેલીઆના કોમનવેલ્થ કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું છે. અત્યાર સુધી બ્રિટિશ હોદના પ્રાંતોને સ્વાતંત્ર્ય ન હતું. ત્યારે દેશી રાજ્યોને સ્વાતંત્ર્ય (સોવરીન રાઇટ્સ) હતું. પાર્લામેન્ટ સમક્ષ મૂળ પ્રશ્ન એજ હતો કે કેવા પ્રકારનું શીડરેશન કરવું કે જેથી 'સોવરીન' અધિકાર ધરાવનારાં રાજ્યો, જેમનો તાજ સાથે મૈત્રી સંબંધ છે તેનું અને એ

અધિકાર વગરના બ્રિટિશ હોદ્દાના પ્રાંતોનું વહીવટી ગોરણ એક સરખી રીતે ચાલે. બ્રિટિશ હોદ્દાના પ્રાંતો પર પાર્લામેન્ટની કાયદેસર સત્તા હતી. પણ એવી હતા દેશી રાજ્યો ઉપર ન હતી. અર્થાત્ દેશી રાજ્યોએ તો સ્વેચ્છાપૂર્વક શીડરેશનમાં જોડાવાનું હતું. એમના પર પાર્લામેન્ટ કાયદાનું બંધન નાંખી શકે એમ ન હતું. સામાન્યતઃ ૧૯૩૫નાં વહીવટી કાયદામાં પણ એવી રીતે અખત્યાર કરવામાં આવી છે. આખા વહીવટી તંત્રમાં તાજને કેન્દ્ર ગણી બ્રિટિશ પ્રાંતોએ પોતાની બધી સત્તાઓ તાજના હાથમાં સુપ્રત કરી છે અને દેશી રાજ્યોએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર અમુક અંશે એ સત્તા તાજને સોંપી છે કે સોંપારો. તાજના હાથમાં એકંત્ર થયેલી આ સત્તા, શીડરેશનની રચના કરવા માટે સરકારનાં બિન બિન ખાતાઓ—ધારામંડળો, ધારાખારીમંડળો, ન્યાયખાતાઓ વગેરેમાં વિભાજિત કરી છે. કાયદાની પમી કલમમાં, આ સત્તાની વહેંચણી 'under the crown' કરી છે, એમ જાહેર કર્યું છે. એનો અર્થ એ કે આખા બંધારણમાં તાજ સર્વોપરિ છે. અને તે બંધારણનો અગત્યનો ભાગ છે. ૧૯૩૧ના વેસ્ટ-મીનીસ્ટરના કાયદા પ્રમાણે સંરચના તેના હાલના સામ્રાજ્ય રાજોના સંબંધથી છૂટાં થઈ શકે છે. પણ ને દેશી રાજ્યો ૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે રચાયેલા ફેડરેશનમાંથી છૂટાં થઈ જાય તો આખું ફેડરલ તંત્ર સ્વયમેવ તૂટી જાય. દેશી રાજ્યોને બંધારણના કાયદા અન્વયે ફેડરેશનમાં દાખલ થવાની ફરજ પાડવામાં નથી આવી. પરંતુ તેમને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન' થી દાખલ થવાનું છે. 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન' એ તાજ સાથેનો એક પ્રકારનો કરાર છે. છતાં તેને 'કરાર' એ નામ નથી આપવામાં આવ્યું તેનું કારણ તો એ છે કે સંયોગો અનુસાર ને બન્ને પક્ષો સામાન્યતઃ સંમત થાય તો કરારમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે, ભણે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનમાં તો જ્યાં સુધી ફેડરેશન હયાત છે ધરાવે ત્યાં સુધી ફેરફાર ફેરફાર થઈ શકે નહિ. એટલે એક વખત

ફેડરેશનમાં દાખલ થયા પછી કોઈ રાજ્ય એમાંથી અલગ થઈ જવા ઇચ્છે તો તે માટે કાયદામાં કંઈય છૂટ નથી. કાયદાની ૪૫મી કલમમાં પણ ફીડરલ બંધારણ અટકી પડે તો એમણે શું માર્ગ સ્વીકારવો ? એમણે પણ છૂટાં પડવું કે નહિ ? એ સંબંધી કંઈ ઉચ્ચેષ કંઈ નથી. પણ ધારા કે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તો રાજ્યોનો તાજ સાથેનો સંબંધ તો જેમનો તેમજ રહે છે, અર્થાત્ કે અત્યારે હવે છૂટા પડવાની માગણી ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે એ નિર્ણય છે. કારણ કે કાયદામાં એ સંબંધી ફેરફાર કરવાની સ્થિતિ ઉભી થાય અને તે ફેરફાર પાર્લામેન્ટની સંમતિ સિવાય થઈ શકે નહિ. કાયદાની કલમ ૧૨૪. ૧૨૫ અને ૬ (૨) માં દેશી રાજ્યોને આંતરિક વહીવટમાં સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે, પણ રાજ સાહેબોએ ફેડરેશનમાં જોડાયા સંબંધી કાયદાના સલાહકાર મી. મોરગનની સલાહ લીધી છે. મી. મોરગનના અભિપ્રાય પ્રમાણે ફેડરેશનમાં જોડાવું એ એક પ્રકારનું જોખમ વહોરવા જેવું છે. એથી દેશી રાજ્યોના 'સોવરીન' હકોને હાનિ પહોંચે છે, રાજ્યોને એ સલાહ માન્ય રહી નહિ. પરંતુ એટલું ખરું કે દેશી રાજ્યો અત્યારે ફેડરેશનમાં જે સલામતીઓ પ્રાપ્ત કરે તેને જો કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો તેઓને સંતોષ થાય ખરો. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનમાં નિર્દિષ્ટ બાબતો પરત્વે જ્યારે પ્રીવી કૌન્સિલ સમક્ષ મતભેદ ઉપસ્થિત થશે ત્યારે પ્રીવી કૌન્સિલ, કાયદાના હેતુ અને એ વખતે અપાયેલાં વચનો કરતાં એની ચાલી આવેલી પ્રથા પ્રમાણે કાયદાના શબ્દો તરફ નજર રાખશે, એમ બંધારણના અનુચલીઓની માન્યતા છે. એટલે ફીડરેશનમાં જોડાયા પહેલાં ઉપર કહ્યું તેમ સરકાર અને રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પરની સંમતિથી જે નિર્ણયો કરવામાં આવે તેને અને ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન દ્વારા દેશી રાજ્યોના જે હકો અનામત રાખવામાં આવે તેને, કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો બાકી બધાં કોઈ પ્રકારના મતભેદને ઓછું સ્થાન રહેશે એમ અમને લાગે છે.

દેશી રાજ્યોએ કેટલાક કાર્પાનિક ભયો ઉભા કર્યા છે, એ હકીકત ખરી છે. અને કાષ્ટપણુ નવા બંધારણ પરત્વે હમેશાં એવા ભયોને સ્થાન મળે છે. પરંતુ કેટલાક નાણાં પ્રકરણી સવાલો પરત્વે એમનો ભય-સમૂહો કાર્પાનિક નથી. એટલે જો તે મંત્રાંશે દેશી રાજ્યો અગાઉથી કંઈ ચેતના નહિ કરે તો કાયદાની ૧૩૭ અને ૧૩૮ કલમો હેઠળ બ્રિટિશ પ્રાંતોએ જે કરવેરા સ્વીકાર્યા છે તેનો ભાર કદાચ દેશી રાજ્યો ઉપર પણ આવશે. બ્રિટિશ પ્રાંતોની આંલોચિક અને ખીછ નાણાંવિષયક પરિસ્થિતિને મુકાબલે દેશી રાજ્યોની પ્રજા કેટલી ગરીબ છે તેનો ખ્યાલ નજરે જોવા વગર આવી શકે એમ નથી. એટલે દેશી રાજ્યોએ, ફેડરલ સરકારના તાજના પ્રતિનિધિ સાથે પોતાના જમા-ઉધાર પાસાંની નિશ્ચયાત્મક ગોઠવણ કાયદેગર રીતે પ્રથમથી કરી નાંખવી જોઈએ. જોકે કાયદાની ૧૪૦મી કલમમાં જરણાંનો પદ્ધતિ કે ખંડણીની માફી આપવાનું ના. શહેનશાહની મુન્સફી ઉપર રાખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એવા પ્રકારની આશા રાખવી એ અમને સુશ્રેય લાગતું નથી. કારણકે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્ન કરતાં ના. શહેનશાહની સરકાર સ્વાભાવિક રીતે સમગ્ર હિંદના હિતની દૃષ્ટિએ આવી વ્યાખ્યાનો પ્રથમ વિચાર કરશે. એટલે જો કોઈ પણ દેશી રાજ્યને એમ લાગતું હોય કે ફીડરેશનમાં જોડાવાથી તેના ઉપરનું ભારણ વધશે અને એટલે અંશે તે પોતાની

પ્રજાની જરૂરીઆતને નહોં પહોંચી વળી શકે તો તે રાજ્ય અસગર રહી શકે છે. પણ તે સાથે સાથે એટલું પણ જોવું જોઈએ કે જો વધારે રાજ્યો ફેડરેશનમાં જોડાશે તો ચોક્કસ પ્રકારના લાભો મેળવી બહાર રહેનારાં ઓછાં રાજ્યો ઉપર જોખમ વધશે. એટલુંજ નહોં એ રાજ્યો સામે બ્રિટિશ પ્રાંતો અને જોડાએલાં રાજ્યોનો સામો પક્ષ ઉભો થશે. એટલે હજી પણ દેશી રાજ્યોને વિચારણાનો સમય છે. બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી તેઓ કાયદાથી અનાધિત એવા યોગ્ય લાભો મેળવી શકે છે. અને એ પ્રમાણે કરાવવામાં રાજ્યો કંઈક અંશે સફળ પણ થયાં છે. બેશક, આ માત્ર સાવચેતી છે. તે હમેશાં ટકી રહેશે એમ કહેવાય એમ નથી. કારણકે રાજ્યબંધારણ કયા માર્ગે પ્રગતિ કરશે, એવું નિશ્ચય પૂર્વક કોઈ કહી શકે એમ નથી. પરંતુ એટલું ખરું કે હરકોઈ રાજ્ય બંધારણને પ્રભાવશી બન્યા વગર છૂટકો નથી. દરેક દેશી રાજ્ય પણ આ બાબત નજર આગળ રાખી ફેડરેશનમાં જોડાશે તો તેને નિરાશ થવાનું કારણ નહોં રહે. રાજ્યોએ, જેમ અત્યારે જોઈ રહ્યાં છે તેમ ટુંકી મર્યાદામાં ન જોતાં દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ. અને પોતાના વંશવારસોના વિચાર કરતાં પ્રજાનો વિચાર કરવો જોઈએ, કારણકે વંશ વારસો પણ આખરે પ્રજામાં જ ભળે છે.

તંત્રી: દેશી રાજ્ય.

મહીદાંડા એજન્સીમાં આવેલા અહમદનગર સંસ્થાનના રાજકર્તાની
 નેધપુરની ગાદી ઉપર, રાજ તરીકે પસંદગી થયા પછી
 અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા
 કાગળો ઈ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

— ૦ —
 મુંબઈની કાઉન્સીલના મેંબર ઝોનરેજલ સી. વીલોખીની
 તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૭ની મીનીટ

— ૦ —
 (ગતિક્રમી આદ્ય)

૮. ઈંડરનો વર્તમાન રાજવંશની સ્થાપના મૂળ
 કેવી રીતે થઇ તેનો નિર્ણય કરવા માટે એ આ પ્રમાણે
 ખાસ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો છે. કારણ કે આ આગળના
 અનુસંધાનમાં કર્નલ સધરલેન્ડ* જે એક મુદ્દો ઉપરિચિત
 કર્યો છે તેનો આધાર અને જોનો ઉલ્લેખ હવે પછી
 કરવાનો છે, x ને પ્રશ્નોત્તર ઘણા આધાર મુખ્યત્વે
 ઈંડરનું રાજ્ય તેના વર્તમાન મુખ્ય રાજવંશના હાથમાં
 જે રીતથી આવ્યું હોય તે રીત ઉપર રહે છે.
 પોતાના મોટાભાઈ અબેસીંગનો, દીકરી શહેનશાહના
 ગુજરાતના મુખેદાર તરીકે ઈંડરના રાજ્ય ઉપર જે
 કહેવા પુરતો નામનો દક્ક હતો, તે દક્ક આણંદસીંગને
 તથા રામસીંગને ઈંડર પોતાને કબજે કરવામાં મદદરૂપ
 થયો હોય એ ધણું સંભવિત છે. પણ આકી તો જે

પ્રમાણે નેધપુરના મહારાજાઓ મારવાડ ઉપર
 વિજેતા તરીકેના હકથી રાજ્ય ભોગવે છે તેજ પ્રમાણે
 ઈંડરનો વર્તમાન રાજવંશ વિજેતા તરીકેના હકથીજ
 હંમેશાં ઈંડરનું રાજ્ય સ્વતંત્રપણે ભોગવતો આવ્યો
 છે. નેધપુરનું રાજ્યકુટુંબ અને ઈંડરનું રાજ્યકુટુંબ
 એ જાણે એકજ વંશનાં છે અને મૂળ એકજ મૂળ
 પુરૂષમાંથી ઉતરી આવેલાં છે. પણ આકી બધી રીતે
 એ બે રાજ્યકુટુંબોએ સ્થાપેલાં રાજ્યો પરસ્પર તદ્દન
 જુદાં છે અને એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર રાજ્યો છે.

૯. હવે પાછું વૃત્તાંત આગળ ચલાવીએ. અણુંદ-
 સીંગ અને રામસીંગને ત્યાંના જુમિયાઓ સાથે એટલે
 ત્યાંની જમીનની મૂળ માલેકી ધરાવનાર રજપૂતો
 સાથે ધણીકાર લડાઈઓ થતી. + ત્યાંના જુમિયાઓ

* જુઓ કર્નલ સધરલેન્ડનો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈંડીયા ઉપરનો તા. ૨૭ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ.

x જુઓ આ યાદીના પેરેગ્રાફ ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨.

+ કેપ્ટન લેંગના કાગળો તા. ૨૭ જુલાઈ ૧૮૪૨ તથા ૧૮મી ડિસેમ્બર ૧૮૪૩. કર્નલ માઈલસ
 તેના આગળ જણાવેલા હીસ્ટોરીકલ રેકૉર્ડમાં આ સમયના ઘનાવેલું જ્ઞાન જુદી રીતે આપે છે. તે
 જણાવે છે કે આણંદસીંગ અને રામસીંગ એ બે ભાઈઓએ ઈંડરનો કબજો લીધો ત્યાર પછી થોડાંક
 વર્ષો બાદ દામાજીરાવ ગાયકવાડની તોફારીમાંના એક અમલદારે જુના વખતના ઈંડરના 'રાવ'ના અનુયાયી
 કેટલાક દેવાર રજપૂતોની મદદથી ઇંડર છતી લીધું. અને સંવત ૧૮૦૯ ઈ. સ. ૧૭૫૨માં એ ઇંડર
 પોતાને કબજે કરવાના પ્રયત્નમાં આણંદસીંગ માર્યો ગયો. રામસીંગ વિશેષ પ્રારબ્ધી નીવડ્યો. અને તેણે
 ઈંડર પાછું સાર કર્યું. તેના મરણ બાદ સંવત ૧૮૨૨માં તેનો ભત્રીજો અને આણંદસીંગનો દીકરો શીવસીંગ

સાથેની એવી એક લગાઈમાં રામસિંગ મરાયો. તેની પાછળ કોઈ સંતાન ન હતું. બે લાઇઓમાંથી બાકી રહેલા આણંદસિંગે લગભગ ૨૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને તે દરમિયાન અત્યારનાં ઈડર તથા અમનગર સંસ્થાનોમાં જે પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે તે અંધા પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. ત્યારબાદ તેના મરણ પછી તેનો દીકરો શીવસિંગ ગાદીએ આવ્યો. આ રાજકર્તા ૪૦ વરસ રાજ્ય કરી, પાછળ પાંચ પુત્રોને મુકી સવત ૧૮૪૮ ઈ. સ. ૧૭૬૧-૬૨ની સાલમાં મરણ પામ્યો. તેના પછી પાંચ દીકરાઓમાંથી મોટો બવાનસીંગ ગાદીએ આવ્યો.

૧૦. શીવસિંગના મરણને લીધે ઈડર રાજ્ય ઊભલિત થવા લાગ્યું. અને રાજ્ય કુટુંબમાં આંતર કલહ શરૂ થયો. જે વચમાં લેશમાન અટક્યા સિવાય આજસુધી ચાલુ રહ્યો. શીવસિંગના મરણ પછી તેનો દીકરો જીવનસિંગ પણ થોડા દિવસોમાં મરણ પામ્યો. તેની પાછળ તેનો દીકરો ગંબીરસિંગ જે માત્ર દસ અગિયાર વર્ષનો રાગીર હતો તે આવ્યો. તેથી કુટુંબ કલહમાં ઘણો વધારો થયો. આ રાજકર્તા ૪૦ ઉપરાંત વરસ રાજ્ય કરી બાર મહાનાના આળક જીવનસિંગ નામના પોતાના એકના એક દીકરાને પાછળ મુકી ઈ. સ. ૧૮૩૩માં મરણ પામ્યો. જે જીવનસિંગ ઈડરના અત્યારના વર્તમાન રાજ્યકર્તા છે * ન્યારે ગંબીરસિંગ પોતાની મરણ શય્યા ઉપર હતા

ગાદીએ આવ્યો અને તેણે આગીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. બીજી આબતોમાં, ઉપર મૂળમાં જેઓના અભિપ્રાયોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તેમના મત સાથે કર્નલ માઈલ્સનો મત મળતો આવે છે.

ફુ તેના ગાદીએ આવવાની ચોક્કસ તારીખ સંબંધે થોડો મતભેદ છે. સર આર. આર. જી. આર. પોતાના ૧૦-૧૨-૧૮૩૮ના કાગળમાં જણાવે છે. કે, તે સંવત ૧૮૪૦, ઈ. સ. ૧૭૮૩માં બન્યું. કર્નલ માઈલ્સ પોતાની ઈડર રાજ્ય કુટુંબની ઐતિહાસિક રૂપરેખામાં તે સમય સંવત ૧૮૪૬, ઈ. સ. ૧૭૬૨ હરાવે છે.

* આ લખાણ ન્યારે લખાયું હોય ત્યારે.

x કેપ્ટન લેંગના કાગળો તા. ૧૮-૧૨-૧૮૪૩ તથા તા. ૨૦-૬-૧૮૪૫.

+ ઝિંબેજ સરકારે.

÷ કેપ્ટન લેંગના કાગળો તા. ૨-૭-૧૮૪૨ અને તા. ૨૦-૬-૧૮૪૫ના.

૦ કર્નલ માઈલ્સ પોતે ૧૮૨૧નાં તૈયાર કરેલા 'હિસ્ટોરીકલ સ્કેચ'માં તેમજ કેપ્ટનકીલી, તેના 'રિપોર્ટ ઓન ધી પ્રિન્સીપલ એન્ડ ઓફ યુજરસ'માં અહમદનગરને એક 'પુર' તરીકે અથવા વરીષ્ટ રાજકર્તાએ પોતાના તાબાના સરદારને લગાઈના પ્રમંચમાં મદદ કરવાની શરતે આપેલી નાગીર તરીકે ઓળખાવે છે.

ત્યારે તેણે પોતાના બાળપુત્રને પોલીટીકલ એજન્ટ મી. અસીકીનના બોળામાં મુક્યો. અર્થાત્ વધાવિધિ તેને બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટના વાલીપણામાં સોંપ્યો. ત્યારપછી તરતમાંજ એ ગાદીએ આવનાર આળક જીવનસિંગની માતા ઈડરની રાણીની અરજ ઉપરથી ઈડરનો રાજ્યપટ્ટીવટ સરકારે પોતાના હાથમાં લીધો * અને અને ત્યારથી એ આળરાગની વતી ઈડરનો રાજ્ય કારણતાર આપણે આજસુધી ચાલુ રાખ્યો છે.

૧૧. અહમદનગર, મોડાસા અને બાયડ ઈડરમાંથી કેવી રીતે છૂટાં પડી ગયાં તે વાત હવે આપું છું. ઈડર રાજ્ય તેના વર્તમાન રાજ્યકર્તાના કુટુંબના હાથમાં આવ્યું. ત્યાર પછી જોહામાં-જોહાં પચાસ વર્ષ પર્વત અથવા લગભગ ઈ. સ. ૧૭૮૪ની સાલ સુધી અહમદનગર, મોડાસા અને બાયડ એ ઈડર રાજ્યના અંતરગત વિભાગો હતા. કેપ્ટન લેંગ જણાવે છે કે અહમદનગર, મોડાસા અને બાયડ સાથે ઈડરના એકત્ર સંસ્થાન ઉપર રાજ્ય ભોગવનાર મહારાજા શીવસિંગ ગુજરી ગયાને આજે પચાસેક વર્ષ થયાં છે. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં થોડાં વર્ષ અગાઉ તેણે અહમદ નગર પોતાના બીજા દીકરા સગ્રામસિંગને જીવાઈ તરીકે આપ્યું. તેના મરણ પછી તરતજ રાજ્યકુટુંબમાં કલહ ઉભો થયો અને ત્યારથી અહમદનગર એક રાજ્ય તરીકે લેખાતું આવ્યું છે. "જોકે મને પોતાને એ બાબતમાં લેશ પણ શંકા નથી કે અહમદનગર

અહમદનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું ?

સમ્રામસોંગને પટામાં આપવામાં આવ્યું હતું. અને જ્યારે મુળ અહમદનગર તેને એમ પટામાં આપવામાં આવ્યું ત્યારે સમ્રામસોંગ ઈડરના રાજકર્તાનો એક પટાવત અથવા તેના તાબાનો એક સરદાર બન્યો. તોપણ એટલું તો તુરત માન્ય કરી રોકાય એવું છે કે ગંબીરસોંગની સગીર વયનો લાઝ લઈ અહમદનગરનો રાજ ઈડરના રાજ્યથી તુરતજ વસ્તુતઃ સ્વતંત્ર બની ગયો. જે વાતનો વધારે વિગતપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય કરવાનો પ્રસંગ અમારી યાદીના પાછલા ભાગમાં આવશે. ઈ. સ. ૧૮૨૧માં મી. એલ્ફીન્સ્ટન જણાવે છે કે “ઈડરના રાજ અને રાઓના પટાવત ઉપરાંત બીજા ત્રણ સરદારો એવા છે, કે જેના પ્રદેશનો સમાવેશ ઈડર સંસ્થાનમાં થાય છે. જે કે વસ્તુતઃ તેઓ ઈડર રાજ્યથી લગભગ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એ ત્રણ તે અહમદનગર, મોડાસા અને આયડ. જેની ત્રીશ હજારની વાર્ષિક ઉપજ છે. અહમદનગરનો રાજ, મુળ રાજ્ય વંશના મુખ્ય પુરુષ ઈડરના રાજનો મદદગાર રહેવા કરતાં વધારે બંધે તેના સમોવડીઆ હરીફ તરીકે જ હમેશાં રહ્યો છે. અને મોડાસાનો સરદાર તેમજ બણાખરા પટાવતો પણ ઈડરના રાજની સગીર ઉમર દરમિયાન સ્વતંત્ર બની ગયા.

૧૭. ગંબીરસોંગ માદી ઉપર આવતાં પરિસ્થિતિ અને સંયોગો એવા ઉપસ્થિત થયા કે જેમાં મુળ રાજ્ય ઈડરની સત્તાનો અનિકમ કરવાનું અને તેની સામે અક્રમણ કરવાનું સહેલું બની ગયું. સમ્રામસોંગને ત્રણ ભાઈ એા હતા. (મસોમસોંગ, અમીરનોંગ અને ઈન્દરસોંગ) રાજપૂત રૂઢિ પ્રમાણે અમુક યોગ્ય પ્રમાણમાં જવાબદાર પ્રમથ માટે તેઓ એક સરદાર હતા. પણ તેમને માટે જમીન નગીરનો કાર્ય પણ પ્રત્યંધ કરવ માં આવ્યો ન હતો. તેથી નજોના મનમાં અસંતોષ પ્રસર્યો. ગંબીરસોંગની નિદેશો સામે તેઓ કાવતુ કરે છે એવી શંકા આપવાથી ઈડર રાજ્યના સરદારો અને પટાવતોએ તેમને ઇડરમાંથી કાઢી મૂક્યા અને તેઓએ અહમદનગરનો આશ્રય શોધ્યો. અહીં આવી તેઓએ સાથે મળી પોતાના બત્રીજા ગંબીરસોંગ પાસેથી કાર્ય પણ રીન પોતાની જવાબ માટે અમુક પ્રદેશ પરાણે જવવા પ્રયત્ન આરંભ્યો અને સમ્રામસોંગની મદદથી મના એક ભાઈ જલમીસોંગે, અમુક અંશે બળતેરીથી અને અમુક અંશે ઈડર રાજ્યે નમતું મુકવાથી મોડાસામાં હકુમત સ્થાપી અને બીજા ભાઈ અમીરસોંગે એજ પ્રમાણે આયડ પોતાને કબજે કર્યું. પણ મોડાસા

+ મુંબઇના ગવર્નર તરીકે કરેલી મીનીટ તા. ૨૮-૧૨-૧૮૨૧.

† કેપ્ટન કીલી જણાવે છે, કે “સમ્રામસોંગની ઉશ્કેરણીથી તેઓએ, તેઓના બત્રીજા (ઈડરના રાજ્યકર્તા ગંબીરસોંગને) ને મરાવી નાખવા માટે કાવતુ રચ્યું. પણ એક ગુલામ બાળાએ આપેલી માહેતી ઉપરથી તેઓના કાવતારી બચર પડી ગઈ. અને તેમને ઈડરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. (તા. ૬મી મે ૧૮૪૫નો રિપોર્ટ).

* કેપ્ટન લેંગ પોતાના તા. ૨૦મી જૂન ૧૮૪૫નાં કાળમાં જણાવે છે કે, “હાલના ઈડરના રાજ્યકર્તાના પ્રપિતામહે (બાપના દાદાએ) અહમદનગર પોતાના બીજા દીકરાને જવાઈ તરીકે આપ્યું હતું, અને મોડાસા તથા આયડ તો, અત્યારના ઈડરના રાજ્યકર્તાઓના બાપ (ગંબીરસોંગ)ની સગીર ઉમર દરમિયાન તેના કાકાઓ પૈકી જે કાકાઓએ અહમદનગરની મદદથી, ઇડરમાંથી પરાણે ખુંચવી લીધાં હતાં. અને પાછળથી મોડાસાના રાજ્યકર્તાની વિધવાને અહમદનગરના રાજ્યકર્તાઓમાંથી એક પુત્રને દત્તક લેવા દેવામાં આવ્યો તેથી તે અહમદનગરમાં બળી ગયાં. સર આર આરબચનોટ પોતાના તા. ૧૦મી ડીસેમ્બર ૧૮૩૮ના રિપોર્ટમાં જણાવે છે, કે “અહમદનગર શહેર અને ખર્ચ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૨૦૦૦ એટલું સમ્રામસોંગ માટે મુકરર કરી તેને આપવામાં આવ્યું હતું. પોતાના બાપના મરણપર્યંત સમ્રામસોંગે

અને બાપ કબજે કરવાનું આ કામ વિના વિરોધે થયું ન હતું. એ બાબતમાં ગંભીરસીંગ અને તેના કાકાએ વચ્ચે ધણી લાંબા વખતથી વિરોધ ચાલ્યો હતો. અને ગંભીરસીંગે એ પ્રગણમાં પાછાં મેળાવવા માટે વારંવાર પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. પણ છેવટે પરસ્પર સમજુતી થઈ હતી. એ સમજુતીની શરતો ગંભીરસીંગ માટે ઘણી જ ગેરલાભવાળી હતી. અને ઈડર સરથાન ત્યારથી ઈડર, અહમદનગર, મોડાસા અને બાપડ એવા ચાર વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે. મોડાસા અને બાપડના રાજાઓ શા માટે હમેશાં મૂળ રાજ્ય ઈડરની વિરૂદ્ધ અને અહમદનગરના પક્ષમાં રહ્યા છે તે આ હકીકતથી સ્પષ્ટ કદપતામાં આવી શકશે. આ પ્રમાણે હોવાથી એ ત્રણ ભાષાઓ વચ્ચે પરસ્પર ઘણો ગાઢ સંબંધ ગમેલો હતો. અને તે એટલો બધો ગાઢ હતો કે ન્યારે સમ્રામસીંગ મરણ પામ્યો ત્યારે તેના દીકરા કરજીસીંગ વાલીપણું બીજીમસીંગે લીધું અને ન્યારે કરજીસીંગ ચોગ્ય ઉમરનો થયો ત્યારે તેને અહમદનગરનો રાજ્યવહીવટ સુપ્રત કર્યો*.

૧૩. ત્રીજે ભાઈ ઈન્દરસીંગ ને જન્મથી જ આંધળો હતો. તે પોતાને માટે આનું કોઈ સ્વતંત્ર ભુલું પ્રગણું મેળવી શક્યો નહીં. તે ઈડર પાછો આવ્યો. ત્યાં પ્રથમ તો તેને છવાઈ માટે વસાઈ ગામ મળ્યું. પાછળથી તે ગામને બદલે સુઅર અને બીજાં ત્રણ ગામો આપવામાં આવ્યાં હતાં. અનુક્રમ વખત

પછી ગોરવાડા પટાનો ઈડરનો ભાગ લેને સોંપવામાં આવ્યો. આથી ગોરવાડાનો ઠાકોર બારવટે નીકળ્યો. એટલે ઈન્દરસીંગ પાસેથી એ ભાગ પાછો લઈ તેને બદલે તેને આમલીઆરા ગામ આપવામાં આવ્યું. આ કુટુંબ હતું ઈડર રાજ્યને આશ્રયે છે. તેને કુંવરા છે. પણ તેમની આવક વાર્ષિક ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયાથી વધારે નથી, જેથી તેઓને ઘણું જ અસંતોષ છે. વસ્તુતઃ તખ્તસીંગ અહમદનગરથી બેધપુરની ગાદી ઉપર ગયા તે અરસાની લગભગમાં એ કુટુંબના બે સહુધી નાના કુંવરા બહારવટે નીકળવાની તૈયારીમાં હતા. પણ પોતાને માટે હવે કાંઈક યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ શકશે એવી આશા અને શક્યતા દેખાવાથી તેમ કરતાં તેઓ અટકી ગયા. તેઓની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી નબળી હોવા છતાં તેઓ 'મહારાજ'ના માનવંતા પદથી સંબોધાવાનો હક ધરાવે છે. હમેશાં તેઓ ઇડર કરતાં અહમદનગરના જ પક્ષમાં વધારે રહ્યા છે. અને ન્યારે તખ્તસીંગ મોરવાડના મહારાજ બન્યા ત્યારે હમીરસીંગે અહમદનગર દરબાર પાસેથી નોકરી સ્વીકારી, જેને અંગે ઈડરના રાજ્યાધિકારીઓનો એ કુટુંબ તરફના ચાલુ અવિશ્વાસમાં વધારો થયો છે.

૧૪. અહમદનગરનો રાજા સમ્રામસીંગ ઈ. સ. ૧૭૯૮માં મરણ પામ્યો.† અને તેના પછી તેનો સૌથી મોટો દીકરો કરજીસીંગ ગાદી ઉપર આવ્યો. એની ઉંમર એના પાપના મરણ વખતે માત્ર અગીયાર

ઈડરમાં જ રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. પણ સમ્રામસીંગનો બાપ મરણ પામતાં ઉચ્ચપાયેલ સારું થઈ અને એમ ધારવામાં આવ્યું કે સમ્રામસીંગ તથા તેનાં ભાઈઓ પોતાના બનીગને મરાઠી નાંખવાનો અને ઈડર પોતાને કબજે કરવાનો ઇરાદો રાખે છે. તેઓને ઈડરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. અને તેઓ ત્યાંથી અમદનગર ગયા. ત્યાં રહી ગંભીરસીંગની સમીર વચ્ચે લાલ લાલ બીજીમસીંગે મોડાસા કબજે કર્યું અને અમીરસીંગે બાપડ લીધું.

* પ્રીન્સીસ એન્ડ મીક્સ એફ ગુજરાત ઉપરનો કેપ્ટન ક્રીસ્ટીનો રિપોર્ટ તા. ૬-૫-૧૮૪૫.

† હમીરસીંગ, નારસીંગ, સરદારસીંગ અને બીજાંસીંગ.

+ કેપ્ટન ક્રીસ્ટીનો રિપોર્ટ એન પ્રિન્સીસ એન્ડ મીક્સ એફ ગુજરાત તા. ૬મી મે ૧૮૪૫.

વર્ષની હતી. તેનો કાફા જાલીમસોંગ તેનો વાલી બન્યો. અને તેણે પોતાની લાગવગથી મરાઠાઓની મદદ મેળવી. અને ગંબીરસોંગે કરણસોંગની સગીરવય દરમિયાન અહમદનગરને પાછું છતી ઇડરના તાજામાં લાવવા માટે જે પ્રયત્નો કર્યા તે બધાની સામે કરણસોંગની હકુમતને ટકાવી રાખી. કરણસોંગ ઇ. સ. ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યો. તે પાછળ બે પુત્રો મૂકી ગયો. તેમાં એક પૃથ્વીસોંગ અને બીજા ઇડરના વર્તમાન મહારાજ તખ્તસોંગ. કરણસોંગના મરણ પછી પૃથ્વીસોંગ ગાદી ઉપર આવ્યો. પણ તે ઇ. સ. ૧૮૩૬માં મરણ પામ્યો. જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની વિધવા રાણીઓમાં એક ગર્ભવતી હતી. આથી તખ્તસોંગ વરતુતઃ અહમદનગરનો ગાદીપતિ બન્યો. પણ પૃથ્વીસોંગની ગર્ભવતી વિધવા રાણીએ પૃથ્વીસોંગના મરણ બાદ થોડા માસ પછી એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેથી અહમદનગરની ગાદીનો કાયદેસરનો પ્રથમ હકદાર તખ્તસોંગને બદલે તે પૃથ્વીસોંગનો પુત્ર બન્યો. પૃથ્વીસોંગના આ પુત્રને ગવર્નમેંટે, પૃથ્વીસોંગના ગાદીના વારસદાર તરીકે સ્વીકાર્યો. અને તેની સગીર વય દરમિયાન તખ્તસોંગને તેનો રીજન્ટ વાલી નીમવામાં આવ્યો. પરંતુ આ બાબત ઇ. સ. ૧૮૪૧માં મરણ પામતાં તેના સહુથી નજીકના કુટુંબી તરીકે તખ્તસોંગ અહમદનગરની ગાદીનો કાયદેસર હકદાર તેમજ બહેનના વારસદાર ગાદીપતિ બન્યો. અને અહમદનગરની ગાદી ઉપરથી તે બેઠપુરની ગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યાંસુધી બ્રિટિશ સરકારે તેને એ પ્રમાણે માન્ય રાખ્યો.

૧૫. આ પ્રમાણે એ રાજ્યશત્રી અહમદનગરની

+ પૃથ્વીસોંગનો આ પુત્ર તા. ૨૩મીએ ૧૮૪૦ ને રાજ બન્યો હતો. અને તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બરે ૧૮૪૧ ને રાજ મરણ પામ્યો હતો. જુઓ મી. વેલેટનો તા. ૧૭મી જૂન ૧૮૪૦નો કાગળ તથા ચીફ સેક્રેટરી મી. રીડનો બરોડા રેસીડેન્સી ઉપરનો તા. ૩૧મી ઓગસ્ટ ૧૮૪૦નો કાગળ.

x ઇડરના ગાદીપતિએ વધારામાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે આવા પ્રસંગમાં દત્તકવિધાનની ક્રિયા બાજબી રીતે કરી શકાય જ નહિ. અને જ્યાં કદાચ કરી શકાય એમ માનીએ તો કાંઈપણ રીતે પટાવત તરીકે તેનો પોતાનો મત તેમાં જરૂર લેવો જોઈતો હતો.

સાખાનો હુકમ અહેવાલ આપી હવે હું ગોડાસાના અહેવાલ ઉપર આવું છું. આમલીવારાના બળવાન કોળી કાકરે, જેણે ગાયકવાડ સામે બળવો કર્યો હતો, તેની સામે ચંચલ ૧૮૬૩, ઇ. સ. ૧૮૦૬-૭માં ગાયકવાડ તરફથી જે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું તે લશ્કર સાથે જાલીમસોંગ પણ જોડાયો હતો. અને આમલીવારા ઉપરની ચડાઈના પ્રસંગમાં મરાયો હતો. તેને પાછળ કાંઈ સંતાન ન હતું એટલે રૂઢિ પ્રમાણે સીધા વારસને બદલાવે મોડાસા પાછું મૂળ રાજ્ય ઇડર રાજ્ય સાથે લગી જવું જોઈતું હતું. પરંતુ મોડાસાના વારસા મંત્રીઓના આ કેસ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો. મોડાસાના શુજરનાર ગાદીપતિ ગાયકવાડ સરકારની સેવા કરતાં મરણ પામ્યો હતો. અને તેની વિધવા રાણી આવડીછને સગામસોંગના બીજા દીકરા અને અહમદનગરના ગાદીપતિ, કરણસોંગના નાના ભાઈ પરતાપસોંગને દત્તક લેવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. અને “દત્તકવિધાનની ક્રિયા તેમજ ગાદી સોંપવાની ક્રિયા, ઉપરી રાજસત્તા તરીકે હીઠ હાઇનેસ નામદાર ગાયકવાડ સરકાર વતી તેમના એક અધિકારી નામે ગાપુ કાશીએ કરી હતી.” ઇડરના ગાદીપતિની સગીર ઉંમરને લીધે આ દત્તક વિધાનનું કામ વિના વિરોધે યત્નાતી સરલતા થઈ હતી. તો પણ એ દત્તક લેવાની ક્રિયા આમ થવા દેવામાં આવી એ ઇડરના ગાદીપતિ ઉપર એક જબરી મુશ્કેલી પડી હતી. તેમ જ્યાં ગંબીરસોંગે તેની સામે સખત વિરોધ કર્યો હતો. તેનો દાવો એવો હતો કે જલમસોંગનો મોડાસામાં દિતાધિકાર માત્ર તેના જીવન પુરતો જ હતો. અને તેના મરણબાદ મોડાસા આપોઆપ એ રાજ્યશત્રી

મુખ્ય પુરુષ અથવા પટાવત તરીકે તેની પોતાની (ગંભીરસીંગની) હકુમતમાં જ પાછું આવી જવું જોઈએ. શરૂઆતમાં ગંભીરસીંગે કરેલી આ વિરોધ અને તેની દલીલ સફળ થયાં હતાં એમ લાગે છે. કારણ કે સંવત ૧૮૭૨ અથવા ઈ. સ. ૧૮૨૫-૨૬ની સાલમાં એટલે જાલીમસીંગના મરણ પછી આઠ વર્ષે પ્રતાપસીંગના દત્તકવિધાનને રદ કરવામાં આવ્યું હતું અને ગંભીરસીંગ, ગાયકવાડને તથા તેના અમલદારને અમુક મોટી રકમ નજરાણા તરીકે આપે એટલે મોઝાસા, બાયડ અને મેઘરજ ગંભીરસીંગને પાછાં સોંપી દેવાં. એવા ખરેખર હુકમો પણ કાઢવામાં આવ્યા હતા.

૧૬. ત્યારપછીના વર્ષમાં ગુજરાતની અંદર પેશવાના જે જે હક્કો અને પેશવાના તાબામાં જે જે મુશ્કેલી હતા તે બધા વિજેતા તરીકેના હક્કની રૂએ સ્થિતિશ ગવર્નમેંટેને પ્રાપ્ત થયા. અને આમાં મોઝાસા, બાયડમાંના અર્ધભાગનો પણ સમાવેશ થતો હતો. આપણા સ્થાનિક અમલદારોને પાકી તપાસ કરતાં ખાત્રીબંધ જાણવામાં આવ્યું હતું કે ગાયકવાડે પ્રતાપસીંગ પાસેથી પાછું ખુંચાવી લઇને પોતાની જમીમાં રાખેલ મોઝાસાનો કબજો પાછો મેળવવા માટે પ્રતાપસીંગ બહારવટે નીકળવાની લગભગ અણી ઉપર હતો. આ રીતે દેશમાં સ્થાપિત અચેત્તી શાંતિને ભંગતરી રાખવા માટે ગવર્નમેંટે વચમાં પડી. પ્રતાપસીંગના દત્તકવિધાનના પ્રશ્ન ઉપર શાસ્ત્રીઓનો મત લેવામાં આવ્યો. અને એ દત્તકવિધાન કાયદેસર છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. અને પછી બરોડાના

રેસીડેન્ટ * તથા અમદાવાદના કલેક્ટરની દરમિયાનગીરી દ્વારા ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી પ્રતાપસીંગના દત્તકવિધાનને ટેકા આપનારા અને તેનો મોઝાસા ઉપરનો હક પાછો સ્થાપિત કરવો જોઈએ એવી મતલબના હુકમો પાછા મોકલવામાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૭૮ ઈ. સ. ૧૮૨૧-૨૨માં આ બન્યું. પણ પ્રતાપસીંગ પાછો મોઝાસા પહોંચે ત પહેલાં તે તે મરણ પામ્યો. અને તેને પરિણામે મોઝાસા, એ પ્રતાપસીંગના મોટા ભાઈ અહમદનગરના ગાદીપતિ કરણસીંગને મળ્યું. પ્રતાપસીંગનું દત્તકવિધાન કાયદેસર બાબતી છે એવો મત નેધરપુરના મહારાજ માનસીંગે પણ જાહેર કર્યો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે કરણસીંગે પણ પોતાના સંવત ૧૮૬૪ના ભાદરવા શુદ્ધ પાંચમ ઈ. સ. તા. ૨૬મી ઓગસ્ટ ૧૮૦૮ના જાલીમસીંગની વિધવા ઉપર લખેલા કાગળમાં * એ દત્તકવિધાનના કામનું બાબતીપણું સ્વીકાર્યું છે. પ્રતાપસીંગના આ દત્તકવિધાનનો ઉલ્લેખ આગળ ફરીવાર કરવો પડશે કારણકે એ જ દાખલા અનુસાર અહમદનગર પોતાના કબજામાં રહેવા દેવું જોઈએ એવો જે તખ્તસીંગનો દાવો છે તેના ટેકામાં મારવાડના પોલીટીકલ અમલદારો * પ્રતાપસીંગના દત્તકવિધાનના મુદ્દા ઉપર ધણો ભાર મૂકે છે.

૧૭. ઈ. સ. ૧૮૭૮ના ડીસેમ્બરની ૬ઠી તારીખે પૃથ્વીસીંગ મરણ પામતા એક એવી ચર્ચા ઉભી થઈ કે * ચર્ચામાથી આ પ્રશ્નને લાગુ પડતી ઘણી કોમતી માહિતી પ્રકાશમાં આવી. એ ચર્ચા અને તેમાંથી મળેલી માહિતી આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતાં પહેલાં

* અમદાવાદના કલેક્ટર મી. ડનલોપનો જૂન ૧૮૧૮નો રિપોર્ટ. કર્નલ બેલેનટાઇનનો તા. ૬ઠી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૪ના રિપોર્ટ. અને કેપ્ટન લેંગનો જુલાઇ ૧૮૪૦નો કાગળ.

× જુઓ ડાચેડનો તા. ૨૪મા ઓક્ટો. ૧૮૪૫નો રિપોર્ટ.

÷ આ ત્રિગત ઉપર જણાવેલા રિપોર્ટમાં જોવામાં આવશે.

+ જુઓ ઉપરનો મી. ડાચેડનો રિપોર્ટ તથા કર્નલ સધરલેન્ડનો રિપોર્ટ.

ઈ આ હક પ્રથમ ૧૮૩૯ના ડીસેમ્બર માસમાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. ગવર્નમેંટે, કલેક્ટરે રજુ કરેલા તે હક વિરૂદ્ધ સુકાદો આપ્યો તે ઈ. સ. ૧૮૪૩ના જૂન માસમાં અને ચાલુ ચર્ચા શરૂ થઈ ૧૮૪૩ના ઓક્ટોબરમાં.

નોંધાયેલી છે. એટલે કોઈપણ પક્ષનાં દષ્ટિગિહ્યને અનુકૂળ થાય એ ગતની ત્રિકૃતિ અને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યાં હોય એવો શંકાથી એ મુક્ત છે. આ ચર્ચા ઉભી થવાનો મૂળ પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે. 'દત્તકવિધાનથી મોડાસાની ગાદી ઉપર આવેલ રાજ્ય-કુટુંબમાં કોઈ સીધો વારસા અવશોષ ન રહેતાં એ વંશનો અંત આવેલો હોવાથી એ પરિસ્થિતિમાં મોડાસા ઉપર બ્રિટિશ ગવર્નમેંટનો હક છે એવો જે દાવો અમદાવાદના કલેક્ટરે રજુ કર્યો તેમાંથી મૂળ આ ચર્ચા ઉદ્ભવેલી. એણે એવો દાવો કર્યો કે ચાલુ રાજવંશમાં સીધો વારસ ન હોવાથી મોડાસા પાછું મૂળ વરિષ્ઠ રાજસત્તાના હક્કની રૂએ બ્રિટિશ ગવર્નમેંટની હકુમતમાં લખી જવું જોઈએ. અમદાવાદના કલેક્ટરે રજુ કરેલા આ હક સામે અહમદનગરના રાજકુટુંબ તરફથી કોટન લેંગે સખત વિરોધ કર્યો. પૃથ્વીસીંગના મરણ પછી થોડા માસમાં તેના પુત્રનો જન્મ થતાં સ્વાભાવિક રીતે આ ચર્ચાનો અંત આવ્યો. પણ એ પુત્ર પાછળથી મરી જતાં અમદાવાદના કલેક્ટરે ફરી એ પ્રશ્ન ઉભો કર્યો. અને ધણી પત્ર-વ્યવહારના અંતે જો કે અમદાવાદના કલેક્ટરે રજુ કરેલો એ હક ગેરવાજબી છે એમ તદ્દન નિઃશંકપણે સિદ્ધ થતું નથી એટલું તો જો કે ગવર્નમેંટે કબૂલ કર્યું તોપણ તેણે એ હકને માન્ય ન રાખ્યો. અને એવો સુકાદા આપ્યો કે તખ્તસીંગને અહમદનગરની ગાદી સાથે મોડાસાનો મરિવાડી ભાગ રાખવા દેવો. આ વિષય ઉપરના પત્ર-વ્યવહાર સંબંધે ફરી આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

૧૮. ચાલુ ચર્ચા સાથે સંબંધ ધરાવતી એક ઘણી મહત્વની હકીકતનો આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવો એ, આ વિચારણા માટે સગવડભર્યું થશે એમ લાગે છે. હકીકત મારવાડના પોલીટીકલ અમલદારોને તદ્દન નજર બહાર રહી ગઈ હોય એમ લાગે છે. અને

ગુજરાતના પોલીટીકલ અમલદારોએ પણ એનો ઉલ્લેખ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં માત્ર નહિ જેટલો જ કરેલો જણાય છે. હું જે હકીકત સંબંધે આ ઉલ્લેખ કરું છું તે હકીકત એ છે કે આ કેસમાં સામસામા દાવા રજુ કરનાર જે બે પક્ષો છે તે બન્ને પક્ષ કાં તો ગાયકવાડના અથવા તો બ્રિટિશ ગવર્નમેંટના તાખાના ખડિયા રાજ્યકર્તાઓ છે. આના અનુસંધાનમાં આગળ હું એ સ્પષ્ટ કરીશ કે પોતાના પુત્રના કહેવાતા દત્તકવિધાનને આધારે અહમદનગર પોતાની હકુમતમાં રહેવું જોઈએ એવો જે તખ્તસીંગનો દાવો છે તે આટલી માત્ર એક જ હકીકતથી પણ સંપૂર્ણપણે તૂટી ગય છે.

૧૯. મેં આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ્યારે અમેસોંગ મરાઠાઓના હુમલા સામે પોતાની રાજધાની જોધપુરનું રક્ષણ કરવા માટે ગુજરાત છોડી પાછો ચાલ્યો ગયો અને તેના પ્રતિનિધિ ડેપુટીને પણ ગુજરાતમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે અમેસોંગના એ બે ભાઈઓએ ઈર રાજ્ય તથા તેના તાખાનાં અહમદનગર, મોડાસા, હરસોલ અને બાયડ 'પ્રગણા'ઓ પોતાની હકુમતમાં જળવી રાખ્યાં. ઇ. સ. ૧૭૩૫થી ૧૭૫૫ના સમય દરમિયાન જ્યારે પેશ્વા અને ગાયકવાડના લશ્કરોએ સાથે મળી ગુજરાત જીતી લીધી હતો તે સમયે પણ આ રાજવીઓએ પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટેની સતત ઝુંબેશ ધણી બહાદુરીથી ચાલુ રાખી હતી. અને માત્ર સામા દુસ્મન પક્ષની ધણી પધારે પ્રયત્નતા આગળ તેમને હેવટ પરાણે તાબે થવું પડ્યું હતું. પેશ્વા (રઘુનાથ) અને ગાયકવાડ વચ્ચે પુનામાં પરસ્પર કોલકરાર થયા. તેને અંગે ઇરનો મુલક એ બે વચ્ચે વિભાગ પાડીને વહેંચી લેવામાં આવ્યો. અને એ રીતે દરેકને-પેશ્વાને અને ગાયકવાડને-મોડાસા, બાયડ અને હરસોલનાં

× જુઓ કર્નલ લેંગનો રિપોર્ટ તા. ૨૮મી જાન્યુઆરી ૧૮૪૦, તા. ૨જી જુલાઈ ૧૮૪૨, અને તા. ૧૮મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૩. અને ગવર્નમેંટના હેવટના સુકાદા માટે જુઓ ચીફ સેક્રેટરી મી. રીડનો તા. ૧-૧-૧૮૪૩નો કાંગળ.

ગામડાંઓમાં સરખો ભાગ મળ્યો. અને એ પ્રદેશના કસબાનાં મોટાં શહેરો પણ સરખે ભાગે વહેંચી લેવામાં આવ્યાં. પણ એ બંનેએ છતાંયેલા તરફ જુદી જુદી વહીવટી પદ્ધતિ અખત્યાર કરી. પેશ્વાએ પોતાના ભાગમાં આવેલો બધો મુલક તુરત જ પોતાના કબજામાં લીધો અને પોતાની સત્તા દબ જનજવી રાખવાને મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં થાણાં સ્થાપ્યાં. જ્યારે ગાયકવાડે જુદી પદ્ધતિ અખત્યાર કરીને મુલક ઉપરનો સીધો કબજા હક જતો કરીને ઈડરના ગાદીપતિએ ગાયકવાડને વાર્ષિક પેશકશી ભરવી એ શરતે પોતાના ભાગનો ભોગવટો ઈડરના ગાદીપતિને રહેવા દીધો. શરૂઆતમાં ભરવાની આ પેશકશીની રકમમાં

વધઘટ થતી હતી. પણ ઇ. સ. ૧૮૧૨માં બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટની દરમિયાનગીરીથી અને તેની બાંધધરીથી આ રકમ હંમેશને માટે અક્ષર નક્કી કરીને વાર્ષિક રૂ. ૨૪૦૦૧ ઠરાવવામાં આવી. * પણ ભરણું કરતી વખતે અમુક રકમ શીરપાવ તરીકે આપવામાં આવતી અને બીજી પણ કેટલીક નાની રકમો ખજાન મળતી. એ બધી બાદ જતાં મૂળ બાંધેલી રકમમાં ઘટાડો થઈને ગાયકવાડને નક્કી રૂ. ૨૧૮૬૬ મળતા. આ રકમનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ ઈડરનો ગાદીપતિ ભરતો. અને ત્રણ ચતુર્થાંશ ભરણું તેના પટાવતો અથવા જમીનદાર સરદારો તરફથી થતું. ઈડરની આત્મારની વાર્ષિક ઉપજ * એક લાખ રૂપીઆથી ઓછી રહે

* કેપ્ટન કીલી જણાવે છે, કે પેશકશીની રકમને વધારીને રૂ. ૨૪૦૦૧ જેટલી ઠરાવવામાં આવી. અને તે પ્રમાણે લેવામાં આવી. તે પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૦૨ની સાલમાં બન્યું, અને ગાયકવાડે ઈડરને પાલણપુર રાજ્ય સાથે જે મદદ આપી હતી તે બદલ એ રકમ એમ વધારવામાં આવી હતી. (હમી મે ૧૮૪૫નો રિપોર્ટ) અગાઉ જ્યારે દામાજીરાવ ગાયકવાડની સરદારી નીચે એક મોટું લશ્કર ઈડર ઉપર ચઢી આવ્યું હતું ત્યારે શીવસૌંગ તેનો સાગનો કરી શકે એવું ન હતું. તેથી શીવસૌંગ પાસેથી ઈડરની ઉપજમાંથી અર્ધ ભાગ મરાડાએ લીધો હતો. શીવસૌંગ ઇ. સ. ૧૭૯૧માં મરણ પામ્યા.

† જોન. મી. એલ્ફીન્સ્ટન તા. ૨૮-૨-૧૮૨૧ની યાદીમાં આ રકમ વધારે મોટી હોવાથી ગણના કરે છે. અને જણાવે છે કે “ઈડરનાં પેટાં રાજ્યો અહમદનગર અને મોડાસાના ગણતીમાં સમાવેશ ન કરતાં ઈડર રાજ્યની આમદાની લગભગ ૪ લાખ જેટલા થવા ગય છે. પણ રાજ્યને પોતાને ભાગે રૂ. લાખ દોઢ લાખ રૂપીઆ કરતાં વધારે આવતા નથી. આકીની રકમ તેના સરદારો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે. સરદારો પટાવત કહેવાય છે. તેઓ લશ્કરી સેવા અને નાની જેવી રકમ ભરવાની શરતે રાજ્ય તરફથી મળેલા જમીન ઉપરના હકો ભોગવ છે. આ આઠ સરદારો કે જેઓ બધા રોહાડ વંશના છે. અને જેઓના વડાઓ, ઈડર રાજ્યના સ્થાપક મૂળ પુરૂષ સાથે નોંધપુરથી ઉતરી આવેલા છે, તે સરદારો ઉપરાંત રાજ્યોના પોતાના બીજા વીશથી ત્રીસ જેટલા પટાવતો છે. જેઓ જરૂરની વખતે લશ્કરી સેવા કરવા બદલ રાજ્યો તરફથી આપવામાં આવેલા જમીનના હક ભોગવતા પણ હવે તેઓ લશ્કરી સેવાને બદલે રાજ્યને વાર્ષિક બાંધી ખંડણી આપે છે. આ લોકો જાતે રજપુત અને કોળી છે.

જેજ યાદીમાં જોન. મી. એલ્ફીન્સ્ટન ઈડર, અહમદનગર અને મોડાસા એ ત્રણ રજગોની આમદાનીની વિગત નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

ઈડર	૧,૭૫,૦૦૦ ઉપજ	૨૪૦૦૧ ખંડણી	૬૦૦ હથિયારબંધ તોફરો
અહમદનગર	૫૦,૦૦૦ "	૫૦૦૧ "	૧૫૦૦ "
મોડાસા	—	૭૩૦૧ "	૨૫૦૦ "

મોડાસા પ્રગણું પણ મોડાસા ઉપરાંત ગાંધી અને વણુયાદ નામનાં બે ગામો મળી બનેલું છે. આ પ્રગણામાં વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦૫ની આવક જેટલો ભાગ બ્રિટીશ સરકારનો છે, અને તે પ્રગણાની

અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપ્યું ?

છે. અહમદનગરની વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૪૦ હજારથી વધારે નથી. જેમાંથી ૮,૯૫૨ ખંડણી તરીકે ભરાય છે. આ ખંડણી તરીકે ભરવાની રકમમાં મોડાસા તથા બાયડ તરફથી ખંડણી તરીકે ભરવાની રકમોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ બે પ્રગણાં, પેશ્વા અને ગાયકવાડે ગુજરાતના વિભાગ પાડી તેને આપસ આપસમાં વહેંચી લેવા મંજૂર થઈ. સ. ૧૮૫૫માં કરેલા ફાલકરારની રૂએ પેશ્વાના ભાગમાં આખાં હતાં. એટલે મોડાસા અને બાયડ પાસેથી ખંડણી લેવાનો ગાયકવાડનો કોઈ હક ન હતો. પણ પેશ્વાએ પોતાના ભાગે આવેલો ગુજરાતનો પ્રદેશ અમુક બાંધી રકમ લેવાની શરતે ગાયકવાડને અમુક વર્ષને પટે આપ્યો હતો. અને તેથી એ પટ્ટાની મુદત દરમિયાન ગાયકવાડે મોડાસા અને બાયડ પાસેથી ખંડણી લેવાનો પોતાનો હક સ્થાપિત કર્યો અથવા ખર્ચે જોતાં એમ કરવાનો હક પરાણે પચાવી પાડ્યો. અને ત્યારે પેશ્વાના પ્રદેશો પરતી હકુમત, પેશ્વાના હાથમાંથી આપણા હાથમાં આવી ત્યારે આ વ્યવસ્થા આપણા અમલદારોની નજર બહાર જ ચાલી ગઈ. અને આવી રીતે ખંડણી ઉધરાવવાનો હક ગાયકવાડે ગેરબ્યાજબી રીતે પચાવી પાડ્યો છે. એ વાત જાણવામાં આવી તે પહેલાં તો આપણે ગાયકવાડના આ ગેરવાજબી દાવાને વાજબી હક તરીકે માન્ય કરી સ્વીકારી લીધા હતા. જે કે પાછળથી, ગાયકવાડને એવો કોઈ હક નથી અને હોય તો તેણે રાજાની કરવો એ જાતની ચર્ચા ઉભી થઈ હતી. તોપણ એ બાબતમાં હવે તો ગાયકવાડને એ ખંડણી મળવી ચાહુ રહે તેમ કરવા આપણે પ્રમાણિકપણે બંધાયેલા

છીએ, એવો હકાપણ બરેલો નિર્ણય અખત્યાર કરવામાં આવ્યો હતો.

૨૦. આગળ ખારમા પેરમાકમાં કહેવાઈ ગયું છે, કે અજીતસીંગના દીકરાઓ પંડોના એક અમીર-સીંગે બાયડમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી આ ગાદીપતિ સંવત ૧૮૭૬ ઈ. સ. ૧૮૨૩માં મરણ પામ્યો. તેને પાછળ સંતાનમાં એક દીકરો ન હતો. માત્ર બે દીકરીઓ હતી. આ બનાવ બનતાં ઈડર તથા અહમદનગર બંને રાજ્યોએ બાયડ પાછું પોતાની હકુમતમાં બળી જવું જોઈએ એવો દાવો કર્યો. ઈડરે એવો દાવો રજૂ કર્યો તેનું કારણ એનું આપણું કે બાયડ, પહેલાં ઇડર રાજ્યના એક અંદરના ભાગરૂપ હતું અને તેથી વારસદારને અલાવે તે પાછું ઈડર રાજ્યમાં બળી જવું જોઈએ. અહમદનગરે દાવો કર્યો તે એવા કારણસર કે બાયડ, એ ઇડર તરફથી જવાઈ તરીકે પટ્ટામાં અપાયેલ નહતું પણ જીતથી મેળવેલું હતું. આ તકરારની તપાસ મહીકાંકા પોલીટીકલ એજન્ટે ચલાવી હતી અને સંવત ૧૮૮૩ ઈ. સ. ૧૮૨૭ની સાલમાં ઇડર અને અહમદનગર વચ્ચે સમાધાનનો કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં એ બે સંસ્થાનો વચ્ચેની સર્વ તકરારોનો નિવેડો કરવામાં આવ્યો હતો. આ કરારથી ઇડરે મોડાસા ઉપરનો પોતાનો સર્વ હક છોડી દીધો અને તેના કુલ ભોગવટો સંપૂર્ણપણે અહમદનગરને સોંપી દેવાનું નક્કી થયું. અને બાયડના ભાગ પાડી તેમાંથી કે ભાગ ઇડરને મળે અને કે ભાગ અહમદનગરને મળે એ પ્રમાણે તેને વહેંચી લેવું એમ કરાવવામાં આવ્યું. અને તેની સાથે અમીરસીંગની બે દીકરીઓના વિવાહનો ખર્ચ આપવાની તેમજ તેઓની માતાને

દીવાની ફાજલારી હકુમત પણ બ્રિટીશ સરકારની છે. પરંતુ રાજા પોતાના ભાગની ઉપજ પોતે જ સીધી રીતે વસૂલ કરે છે. અને એ વ્યવસ્થા વારંવાર વિશેષો ઉત્પન્ન કરતી રહી છે. જુઓ કલેક્ટર ફેમિનનો તા. ૨૧મી જુન ૧૮૪૨નો કાગળ તથા ચીફ સેક્રેટરી મી. વીલેબ્રીની તા. ૨૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૧ની સમરી લુક નોંધ.

† જુઓ કર્નલ લેંગનો તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૧નો કાગળ. જેની સાથે આ સમાધાનના દસ્તાવેજની નકલ. અહમદનગર તરફથી રાજા કરજુસીંગ અને તેના બે દીકરા પ્રથીસીંગ તથા તખ્તસીંગ સહી કરી છે.

(અમીરસીંગની વિધવાને) ખર્ચ માટે વાર્ષિક રકમ બાંધી આપવાની એ બંને પક્ષોએ કબજાત આપી. આ પ્રમાણે સમાધાનીના ઠરાવો થયા પણ વસ્તુના આ ઠરાવો કદીપણ અમલમાં ન મૂકાયા. અને ઇ. સ. ૧૮૩૩માં, અમરસીંગની વિધવા રાણીએ પોતાની દીકરીઓના ભરણપોષણનો પ્રબંધ ઇડરના રાજાએ કરવો એટલી એક જ શરતના બદલામાં આખું ખાચ ઇડરના રાજાને લખી આપ્યું. પરંતુ ત્યારપછી અમુક સમયમાં એક દીકરી ગુજરી ગઈ અને ઇડરના રાજાએ પોતાનો ઠરાવ પાળ્યો નહિ તેથી અમીરસીંગની વિધવા રાણી પોતાની એક દીકરી હતી તેને લઈ અહમદનગર ગઈ, અને જે શરતે તેણે ઇડરના રાજાને ખાચ લખી આપ્યું હતું તે જ શરતે અહમદનગરના રાજાને પણ ખાચ લખી આપ્યું. ત્યારપછી અમીરસીંગની એ વિધવા રાણી ગુજરી ગઈ અને ખાચનો કબજો મેળવવા માટે ઇડર તથા અહમદનગર એ બંને પ્રતિ-પક્ષીઓએ પોતપોતાના હકો રજુ કર્યા અને તકરાર ઉઠાવી તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૭માં બ્રિટિશ ગવર્નમેંટે ખાચ ઉપર પોતાની જામી મૂકી, * અને ત્યારથી સરેરાશ વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૫૦૦૦ જેટલી રકમની ખાચના મારવાડ ભાગની આમદાની x અમીરસીંગની દીકરી બાઈ હુંદજીને અપાય છે અને તેની હયાતી સુધી તેને તે મળ્યા કરશે.

૨૧. મોડાસાના ગાદીપતિ તેમજ ખાચના ગાદી પતિ બંને અપુત્ર મરણ પામવાથી આ બંને પ્રજાણના કબજા તથા હકુમત માટે ઇડર તથા અહમદનગરના રાજ્યકર્તાઓ વચ્ચે આજસુધી તકરાર ચાલી આવે છે. ઇડર પોતે મૂળ રાજ્ય છે. અને તેથી લેખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે મોડાસા અને ખાચ પાછાં ઇડરની હકુમતમાં ભળી જવાં જોઈએ એવો ઇડરનો દાવો છે. અહમદનગર પોતાના દાવાના સમર્થનમાં બે કારણો રજુ કરે છે; તે એ કે મોડાસાના ગાદીપતિની વિધવા રાણીએ અહમદનગરના રાજ્ય કુટુંબના એક કુંવરને દત્તક લીધો હતો; જે બાબત વિષે આમાં આગળ જતાં ઉલ્લેખ + કરવામાં આવશે. એ દત્તક વિધાનની રૂઢીએ મોડાસા ઉપર અહમદનગરનો હક લાગે છે એવી અહમદનગરની એક દલીલ છે. અને બીજું અહમદનગરની સહાયથી મોડાસા ઇડર પાસેથી પરાણે હસ્તગત કરવામાં આવ્યું હતું. તેથી પણ મોડાસા ઉપર અહમદનગરનો હક છે એમ જણાવે છે. = અમીરસીંગની દીકરીએ પણ ખાચની હકુમત પોતાને મરજીમાં આવે તેને આપવા પોતે મુખત્યાર છે એવો દાવો રજુ કર્યો છે. પણ રાજ્યરચાતોની પ્રચલિત રૂઢિ પ્રમાણે એક દાવો માન્ય રહી શકે એવો નથી. કેમકે રજપુત રિવાજ મુજબ કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાના અંગત હકવી કાંઈ પણ અમીરની

* જુઓ કેપ્ટન લેંગના તા. ૧૮મી ડિસેમ્બર ૧૮૪૩નો કાગળ.

x પોલીટીકલ એજન્ટના તા. ૨૯મી એપ્રિલ ૧૮૪૭ના છેલ્લા વાર્ષિક રિપોર્ટ પ્રમાણે ખાચના છેલ્લા ચાર વરસના ઉપજ ખર્ચના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.

આવક	ખર્ચ
૧૮૪૨-૪૩	૩૭૯૩-૮-૧૦
૧૮૪૩-૪૪	૬૭૮૪-૦-૪
	૪૨૪૪-૪-૩
	૫૭૭૭-૬-૧૦
	૨૭૭૬-૮-૨
	૬૫૫૩-૦-૫
	૪૧૭૦-૧૪-૨
	૫૬૩૦-૫-૫

+ જુઓ આ મીનીટનો પારા ૬૬, ૮૪ અને ૮૫.

= જુઓ કેપ્ટન લેંગના કાગળો, તા. ૨ જુલાઈ ૧૮૪૩, અને તા. ૧૮ ડિસેમ્બર ૧૮૪૩.

વારસદાર બની શકતી નથી. ઉદેપુરના રાણા તથા પ્રતાપગઢના રાજા એ બન્નેએ, તે કુટુંબના વડા તરીકે ઈંદરના રાજ્યકર્તાના પક્ષમાં પોતાનો નિર્ણય આપ્યો છે. પણ મારવાડના મહારાજા માનસીંગનું મરણ થતાં, તે કુટુંબની મૂળ મોટી શાખાના પ્રતિનિધિ ઈંદરના રાજાને હક જુઝાવીને જોધપુરની ગાદી ઉપર મહારાજા માનસીંગના વારસ તરીકે તખ્તસીંગની વરણી તથા દત્તક વિધાનની ક્રિયા કરવામાં આવતાં આ મોડાસા અને બાયડના વારસા સંબંધીની તકરારનો અંત આવ્યો. અને તખ્તસીંગ જોધપુરની ગાદી ઉપર જતાં અહમદનગરની ગાદી ખાલી પડવાથી આખું અહમદનગર સંસ્થાન પોતાને મળવું જોઈએ એવો ઈંદરના રાજ્યકર્તાએ જે દાવો રજુ કર્યો તેમાં મોડાસા અને બાયડના વારસા સંબંધીના પ્રશ્નના ઉવટના નિકાલનો સમાવેશ થઈ ગયો, કેમકે જો અહમદનગર ઈંદરને સોંપવામાં આવે તો મોડાસા અને બાયડનો વારસો, એ બાબતના ખાસ લુહા નિર્ણય વિના પણ, આપોઆપ ઉવટ ઈંદરને જ મળે.

૨૨. આ ઐતિહાસિક કુંડી રૂપરખાઓ જો કે સંપૂર્ણ નથી તોપણ આ પ્રશ્ન સંબંધે નિશ્ચય બાંધવાનું કામ એથી સરલ થશે. આ તકરાર ઉભી થયા પહેલાં જે હકીકતો અને માહિતી નોંધાયેલ છે તેના ઉપરથી આ ઐતિહાસિક નોંધ તૈયાર કરવામાં આવી છે. વળી, તખ્તસીંગે પોતે સરકારને માહિતી પૂરી પાડી છે તે પણ ઘણી બાબતોમાં આ ઐતિહાસિક હકીકતને ટેકા આપે છે. તેના પહેલા ખરીતામાં * તે કહે છે કે:—
“આણંદસીંગને એક પુત્ર હતો જેનું નામ શીવસીંગ હતું. તે શીવસીંગને પાંચ દીકરા હતા—(૧) ભવાનસીંગ, (૨) સંભ્રામસીંગ, (૩) જહીમસીંગ, (૪) અમીરસીંગ, (૫) ઈંદરસીંગ. આ પૈકીના બીજા દીકરા સંભ્રામ-

સીંગને બે દીકરા હતા, કરણસીંગ અને પ્રતાપસીંગ. તેમાંથી સંભ્રામસીંગ પછી તેનો પહેલો દીકરો કરણસીંગ અહમદનગરની ગાદી ઉપર આવ્યો. શીવસીંગના ત્રીજા દીકરા જહીમસીંગે મોડાસામાં પોતાની ગાદી સ્થાપી અને પોતાને દીકરો ન હોવાથી (અહમદનગરના સંભ્રામસીંગના બીજા દીકરા) પ્રતાપસીંગને દત્તક લીધો. આથી વખત જતાં પાછળથી કરણસીંગ એ, અહમદનગર, મોડાસા અને બાયડ, એ ત્રણેનો રાજા થયો એ કરણસીંગને બે દીકરા હતા એક પ્રથીસીંગ અને બીજો હું પોતે (તખ્તસીંગ).” એ જ રીતે અહમદનગર ઈંદરના મૂળ રાજ્યથી કેવી રીતે છૂટું પડ્યું એ બાબતમાં કેપ્ટન લેંગે જે બ્યાન આપ્યું છે તેને પણ તખ્તસીંગે પૂરી પાડેલી હકીકતથી ન ટેકા મળે છે. માત્ર એક જ બાબતમાં તખ્તસીંગે આપેલી માહિતી કેપ્ટન લેંગના બ્યાનથી જુદી પડે છે અને તે એ કે તખ્તસીંગ આ બનાવ કેપ્ટન લેંગે જણાવ્યું છે તે કરતાં અઘુર વર્ષ વહેલો બન્યો હતો એમ જણાવે છે. “આણંદસીંગના દીકરા શીવસીંગે અહમદનગર પ્રગલ્ભ પોતાના બીજા દીકરા અને મારા (તખ્તસીંગના) દાદાના બાપ (પ્રપિતામહ) સંભ્રામસીંગને પોતાના અવસાન પહેલાં ૧૭ વર્ષ, સવત ૧૮૩૦. ઈ. સ. ૧૭૭૩-૭૪માં આપ્યું.” પણ તેની સાથે તે ઉમેરે છે કે “શીવસીંગના બધા (રાજ્યકર્તા) દીકરાઓ પોતપોતાની હકુમતના પ્રદેશમાં પોતાને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે કાષ્ઠ પણ જાતની દબલગીરી કે અઘુર વિના કુદ સુખત્યારીથી રાજ્ય કરતા હતા. અને એક બીજાથી તફાવત સ્વતંત્ર હતા.”

૨૩. હવે હું, અહમદનગરના મોટા રાજ્યકર્તા તખ્તસીંગ, ઈંદરના વર્તમાન રાજકર્તા ભુવાનસીંગના હકની ઉપરવટ મૂકને, સામાન્ય પ્રચલિત ધોરણોથી વિરૂદ્ધ અને અને અને લાગે છે તે પ્રમાણે રાજ્ય-

* જુઓ કેપ્ટન લેંગનો તા. ૨૩મી ડિસેમ્બર, ૧૮૪૩નો કાગળ.

† તખ્તસીંગનો બીજો ખરીતો, તા. ૬ ઓક્ટોબર-૧૮૪૫નો, જે મી. મેચિડના તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૫ના રીપોર્ટ સાથે પરિચિત બી. તરીકે છે.

સ્થાનના કાયદાઓ અને રૂઢી તેથી રીતરીવાજોથી પણ વિરુદ્ધ રીતે, (સરદારોએ કરેલી વર્ણપ્રાપ્તિ) મહારાજાની ગાદી ઉપર જે રીતે આવ્યા તેને લગતાં મંત્રોએ સંબંધી વિવેચન કર્યું છે.

૨૪. બોધપુરના મહારાજા માનસીંગ તા. ૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૩ * ના રોજ મરણ પામ્યા. એની પાંછળ કાંઈ સંતાન હયાત ન હતું, અને કર્નલ ટાડનો મત

પ્રમાણ પોતાનો વારસ નીતી જવાનો ફરક રજા પુત્ર રાજ્યકર્તાની જે પ્રથમ ફરજ છે તે ફરજ મુજબ તેમણે પોતાની પાંછળ પોતાની ગાદીએ આવવા માટે કોઈ વારસદાર નક્કી કર્યો ન હતો. આ અગત્યનું કામ તેમણે કેમ નહિ કર્યું હોય તેનો ખુલાસો તેમની માનસિક સ્થિતિખ્યાલમાં * લેતાં મૂંઝૂં પડે મંત્રી રહે છે. એમની સાંખા સમયની કારકીર્દી દરમિયાન

* કેપ્ટન લડલોનો આ તારીખનો કાળ.

+ કર્નલ ટાડનો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ (વોલ્યુમ ૨ પાનું ૧૧૦,)માંથી ટીકણા નીચેના ફરોનો માનસીંગની વિશિષ્ટ પ્રકારની માનસિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

“દેવનાયના અવસાને રાજા માનની મગજશક્તિ ઉપર ઘણી ખરાબ અસર કરી હોય એમ જણાયું. તે પોતાના રહેવાના ખંડોમાં જ એકલો પુરાઈ રહેવા લાગ્યો, કોઈની પંજુ સાથે કંઈ પણ વાતચીત કરવાની તેણે ના પાડી અને રાજકીય કે ધાર્મિક કોઈ પંજુ પ્રકારનું કંઈ પણ કામ કરવાનું કે કર્તવ્ય બંધવવાનું તેણે બંધ કર્યું. આખરે ઉવટ જમારે તેના એકના એક દીકરા જનસીંગને તેના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નીમવાની તેને બલામણુ કરવામાં આવી ત્યારે તેણે તેમ કરવાની હા પાડી અને તેને એ પહે રથાંખવાના ચિહ્ન તરીકે પોતાને સ્વહસ્તે તેના લાલમાં રાગતિલક કર્યું. પંજુ યુવાનીએ અને તેની વાસનાઓ પોષનાર હથાકા ખુશામત ધોરણે જનસીંગને તેની ફરજો અને કર્તવ્યોમાંથી બદલ કરી ઊંધે માર્ગે વાળી દીધી અને તેથી તે થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો.

પોતાનો એકનો એક દીકરા, હજુ તો રાજ્યની લગભગ હાથમાં લેવા જોડણી પુખ્ત ઉમરે પહોંચ્યો નહતો તે પહેલાં મરણ પામવાને લીધે રાજા માનનું મન રાજકાન્તમાંથી વધારે વિમુખ બની ગયું અને પોતાની જાતને માટે પણ, પોતાને મારી નાખવા દગાબર્મા પ્રપત્નો કરવામાં આવે છે એવો વહેમ તેના મનમાં એટલો વધી ગયો કે પોતાની રાણી સુધાને માટે પંજુ તેના મનમાં એ વહેમ રહેતો. પોતાનો એક જ વફાદાર માણસ જે લાવી—આપે તે સિવાય બીજો કંઈ પણ ધોરણ ન લેતો. તેણે સ્વચ્છ અને પવિત્ર થવા માટે નહાંવા ધોવાનું પણ છોડી દીધું, અને પોતાના વાળ પોતાના ચહેરા આડા પથરાઈ રહે તેમ તેને પડ્યા રહેવા દેવા લાગ્યો અને આખરે કંતો ખરેખર ગાંડો બની ગયો અથવા તો ગાંડો હોય એવો દેખાવ કરવા લાગ્યો. એ કાંઈ સાથે બોલતો નહિ અને પોતાના રાજ્યના મંત્રીઓ જે કાંઈ નિવેદન કરે તે જાણે પોતાને કંઈ તેમાં લેવા દેવા નહોય એમ કાંઈ જડમૂઢ માણસની માફક શયમ મનક પડે સાંભળી રહેતો અને તે મંત્રીઓને રાજ્યનાં કામો પોતાની મેજે જેમ બની શકે તેમ ચલાવે જવાની ફરજ પડતી, ઘણા એમ ખાત્રી પૂર્વક માને છે કે તે ગાંડો જેવી જે મેણ કરતો તે માત્ર પોતાનો જન લેવા માટે જે કાવનાં રચાતાં હતાં તેમાંથી બચવા માટે છરાદા પૂર્વક કરેલો બાજી દેખાવ હતો, જ્યારે બીજાઓ એમ પારે છે કે ઈન્દુરાજને મારી નાખવાના કામમાં જે પોતે સમ્મતિ આપી હતી અને જેને અંગે સાથેસાથે પોતાના યશનું પણ મરણ ઉપરિશ્ત થયું હતું, તેને લીધે થતા પશ્ચાતાપને પરિણામે અતિ ઉદાસીન ગાંડપણુ તેને થયું હતું.”

માનસીંગના જીવન સંબંધીની વધારે વિગતો અને માહિતી માટે કર્નલ સધરલેન્ડે લખેલ “રેગીસ

અનેક વખત તેમના મનની રીથિતિ અત્યંત ઉદાસીનતા-વાળી, લગભગ ગાંડપણને મળતી થઈ ગઈ હતી. રાજ્યના કામકાજ કરવામાં તે લાજ આપતા નહતા, અને છેવટ ધાર્મિક એકાન્તવાસી સાધુ કે ભક્ત જેવું એનું જીવન થઈ ગયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૭-૧૮માં તેના એકનાએક દીકરા અતુરસંગિતું મરણ થતાં તેના આધાતથી તેનાં માનસિક દર્દમાં ધણી વધારો વધારો થયો અને એ દુઃખદ પ્રસંગની થયેલો અસરમાંથી તેનું મન કદી પ્રાપ્ત સ્વસ્થ થયું નહિ. એની કારકીર્દીના સમયના અંતિમ ભાગમાં તેના મનની અવ્યવસ્થિત રીથિતિ- (ગાંડપણ) ધણી રીતે જોવામાં આવતી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૪૩ ના જૂન માસમાં તે પોતાની રાજધાની છોડીને આલ્યો ગયો અને વસ્તુતઃ ગાદીનો પોતે ત્યાગ કર્યા જેવી સ્થિતિ ઉભી કરી જેથી પ્લીટીશ ગવર્મેન્ટે એવી પરિસ્થિતિમાં શું પગલાં લેવાં એ વિચારવા જેવું થયવાડા બરેલું બની ગયું. આ પ્રસંગે ગવર્મેન્ટના સેક્રેટરી મી. થોમસને સરકારના

રજીસ્ટ્રારનાતાના 'એન્ટને લખી જણાવ્યું કે :—
" ગવર્નર જનરલ લાંબા વખતથી એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે મહારાજાનાં આવાં વિચિત્ર વર્તનનું કારણ માત્ર ધેસલા જ હોઈ શકે, અને ત્યારે મહારાજા પોતે પણ પોતાની માનસિક રીથિતિ પ્રત્યેકમાં એજ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે એમ ખુલ્લી રીતે કબુલ કરે છે ત્યારે એમ આશા રાખી શકાય કે રાજ્યના કાર્યો હવે તત્કાલ એ મહારાજાની ગાદી ઉપર તેના હકદાર વારસને ખેસારવાની ગાંઠવણ કરશે અને એ નવા ગાદીપતિની સગીર ઉમ્મર દરમિયાન રાજ્ય વહિવટ ચલાવવા માટેનો પ્રયત્ન કરવાનું હાથમાં લેશે; જેને માટે ચિત્તશાંતિ મહારાજાને સમજાવીને જેટલા પ્રમાણમાં પોતાના મોલા અનુસાર અને સુખ સગવડમાં રહેવાનું તેની પાસે સ્વીકારાવી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં સંપૂર્ણ મોજા સહિત તથા સુખ સગવડમાં તેનો નિર્વાહ કરવા માટે દરેક પ્રકારનો ધરતો બંધાવસ્ત જરૂર થઈ જવો જોઈશે.

[અપૂર્ણ]

બંધારણ પરત્વે મતભેદ

(એક અવલોકન)

આપણા દેશના રાજદારી ઇતિહાસમાં પહેલી એપ્રિલ ૧૯૩૭ ચિરસ્મરણીય રહેશે. કારણ કે એ દિવસથી ૧૯૩૫ નો ગવર્નમેન્ટ ઇંડિયા એક્ટ, જેના મુજબ માટે છેલ્લાં દસ વર્ષથી હોંડુસ્તાન અને ઇન્ડો-ચીના રાજદારી પુરૂષો પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા, તે કાયદાનો અમલ કેટલાક પ્રાંતોમાં ચાલુ થયો છે. અને તે દિવસથી કંઈક અંશે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો પાયો નખાયો છે. આ પ્રસંગે સંદેશો આપતાં ના. શહેનશાહે કહ્યું છે કે " એક નવું પ્રકરણ ઉઘડ્યું છે. અને હું

આશા રાખું છું કે નવા વિધાનથી જે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે તેના ઉપયોગ મારી હોદી પ્રજાના હિતને માટે, હિંદુપૂર્વક કરવામાં આવશે." અહીં પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યનો સ્પષ્ટ અર્થ કરવાની જરૂર છે. અંગ્રેજીના Provincial autonomy એ શબ્દનો અર્થ, પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ કે પ્રાંતોની-ધારાસભાઓમાં બધા સભ્યો ચૂંટાયેલા હોય અને તે પેટા જે પસંના સભ્યોની ખટુમતિ હોય, એ પસંના નેતાને ગવર્નર પ્રધાન મંડળની રચના કરવાનું આમં-

ઓફ ધી રીડેશન્સ સપ્લિસ્ટીંગ પીટીવોન ધ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ ડીરન્ટ નેટિવ રેપ્રેસેન્ટેસ " (હિન્દની બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ અને જૂદાં જૂદાં દેશો રાજ્યો વચ્ચે હયાતિ ધરાવતા સંઘર્ષોની રૂપરેખાઓ) એ નામનો ચિત્તાકર્ષક અને સમર્થે પ્રથમ જોવો.

તણ આપે. અને એ પ્રધાનમંડળ બહુમતિની મદદથી પ્રતિના વહીવટ કરે. ૧૯૩૫ ના નવા કાયદામાં ગવર્નરને વિશિષ્ટ અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે. જેને એ અધિકાર પ્રાંતીય સ્વાતંત્ર્યમાં ક્ષતિકારક છે પણ હીંદુસ્તાનના વિશિષ્ટ સંચોગાનુસાર એ અધિકાર આપવાનું યોગ્ય લેખવામાં આવ્યું છે. વિલાયતમાં સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે પ્રધાનમંડળ બહુમતિ પક્ષનું હોવું જોઈએ. તેમ તેઓની જવાબદારી પણ સમાન અને સંયુક્ત હોવી જોઈએ. અર્થાત્ કે પ્રધાનમંડળ સામે આમની સલામાં જે અવિશ્વાસનો કરાવ પસાર કરવામાં આવે તો એક સામટા બક્ષા પ્રધાનોએ રાજીનામું આપવાની ફરજ છે. ૧૯૩૫ના હોદી કાયદામાં પ્રધાનમંડળના વહીવટમાં ગવર્નરને તેના વિશિષ્ટ અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે. અને પદ્ધતી કલમ ૫૦ તથા ૫૧ માં એ અધિકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બે કલમો નીચે પ્રમાણે છે.

કલમ ૫૦—ગવર્નરને તેની ફરજે બળવવા માટે ને સલાહ અને મદદ આપવા એક પ્રધાન મંડળ હશે. તેમાં વિવેચા એવા હશે કે જેમાં ગવર્નર પોતાની વિવેક મુદ્દિનો કપયોગ કરશે. પ્રધાનમંડળને સ્વયંમાં આવશે તેને અર્થ એવો નથી કે ગવર્નરને આ કલમ અન્વયે પોતાની વ્યક્તિગત ખાસ વિવેકમુદ્દિ વાપરવાનો અધિકાર નથી. જે બાબતો માટે તેની ખાસ જવાબદારી છે તેમાં પ્રધાનમંડળ ગવર્નરને સલાહ આપી શકશે નહીં.

જે ગવર્નરને વ્યક્તિગત રીતે જરૂર હોય તો તે પ્રધાન મંડળની સલાહોનું પ્રમુખ સ્થાન લઈ શકશે.

કલમ ૫૧—જે પ્રધાનોને ગવર્નર જોલાવશે અને કૌંસીલના સભ્ય તરીકે તેમની પાસે સોગલ લેવરાવવામાં આવશે. તેમની પ્રધાનપદ્ધતી મુદત, ગવર્નરની હુજા વપર રહેશે.

ગવર્નરનો સંબંધ પ્રધાન મંડળ સાથે કયા પ્રકારનો છે અને પ્રધાનમંડળની સ્થિતિતાનો આધાર શા ઉપર છે તે ઉપરની કલમોમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯૩૫ ના કાયદામાં ઇંગ્લાંડના વહીવટી ધોરણનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. છતાં જવાબદારીનો સંગભાગ બધો ભાર ગવર્નર ઉપર લાદવામાં આવ્યો

છે. એટલે જે ગવર્નરને પ્રધાનમંડળનું કાંઈ કામ ગૈર-મુનાસબ લાગે તો તે કાયદા અન્વયે હસ્તક્ષેપ કરી શકે છે. આ મૂળગત ભેદ ઉપર લગભગ પડ્યું હતું. અને તે એ પ્રકારનું કે જે પ્રધાન-મંડળનાં કામોમાં ગવર્નર હસ્તક્ષેપ કરી શકે અથવા પ્રધાનમંડળની ઉપર વડ થઈ-એને બરતરફ કર્યા વિના પોતાના વિશિષ્ટ અધિકાર વાપરે તો તેથી પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે.

પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદાના સ્વીકારનો પ્રશ્ન બણો મહત્વનો છે. અને ધારાસભાઓમાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય, તે પક્ષ ન્યાં સુધી પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર ન કરે, ત્યાં સુધી ખર્ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય કહી શકાય નહીં. નવા કાયદા પ્રમાણે બંગાળા, પંજાબ, સીંધ, સરહદના પ્રાંત, આસામ, મુંબઈ, મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર, મધ્ય પ્રાંત અને ઝોરિસા એ પ્રમાણે ધારાસભાઓ ધરાવનારા અગીયાર પ્રાંતો બનાવવામાં આવ્યા છે. ગયા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં આ બધા પ્રાંતોની ધારાસભાઓ માટે જે ચુટણી થઇ તેમાં મુંબઈ, મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંતો, બિહાર, મધ્યપ્રાંત અને ઝોરિસા એ પ્રમાણે છ પ્રાંતોમાં કેન્દ્રિય પક્ષના સભ્યોની નીચલી પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં બહુમતિ આવી છે. આ બહુમતિની સંખ્યા નીચે આપી છે.

મુંબઈ પ્રાંત (૧૭૫ બેઠકો)	સંયુક્ત પ્રાંત (૨૨૮ બેઠકો)
કેન્દ્રિય પક્ષ ૮૭	કેન્દ્રિય પક્ષ ૧૩૩
બાકીના પક્ષો ૮૮	બાકીના પક્ષો ૯૫
મદ્રાસ પ્રાંત (૨૧૫ બેઠકો)	મધ્ય પ્રાંત (૧૧૨ બેઠકો)
કેન્દ્રિય પક્ષ ૧૫૯	કેન્દ્રિય પક્ષ ૭૧
બાકીના પક્ષો ૫૬	બીજા પક્ષો ૪૧
બિહાર પ્રાંત (૧૧૨ બેઠકો)	ઝોરિસા, (૬૦ બેઠકો)
કેન્દ્રિય પક્ષ ૯૫	કેન્દ્રિય પક્ષ ૩૧
બાકીના પક્ષો ૧૭	બાકીના પક્ષો ૨૧

હવે કોંગ્રેસ સમક્ષ એ પ્રશ્ન આવી ઉભો રહ્યો કે જે પ્રાંતોની નીચેની ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતિ છે, તે પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર કરવો કે નહીં? છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષથી આ પ્રશ્ન કોંગ્રેસના મંડળોમાં ચર્ચાતો હતો. અને છેલ્લા દસકામાં લોકોએ જે અનુભવ લીધો તેના પરિણામે કે ગમે તે કારણે પણ કોંગ્રેસમંડળમાં એક વળનદાર પક્ષ ધારાસભા પ્રવેશ તરફ સહાનુભૂતિવાળો ગંઠાતો જતો હતો. દીલ્હીમાં ભરાયેલી એક ઇંડિયા કોંગ્રેસ કમિટીમાં ૧૮મી માર્ચ મહાત્મા ગાંધીજીની સૂચનાથી એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો કે જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પક્ષની બહુમતિ છે, એ પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર કરવો, પણ તે એ શરતે કે એ પ્રાંતોના ગવર્નર એવી ખાત્રી આપે કે પ્રધાનોનાં બંધારણીય કાર્યોમાં પોતે હસ્તક્ષેપ નહીં કરે. આ ઠરાવનો આ બાબતને લગતો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

“ધારાસભાની અંદરના તેમજ બહારના તમામ મહા-સભાવાદીઓને આ સભા કૃપાએ કરે છે કે જનતા-સંપર્કની તેમજ ધારાસભાની જે કાર્યનીતિ, વર્ષો મુકામે કાર્યવાહક સમિતિએ ઠરાવમાં મૂકી છે, તેની સુચના અન્યથા ન કરે એ વર્તવાનું છે.

ઉપલા કૃષ્ણોમાં સમાવેલી નીતિને આગળ ધપાવવાની પ્રશ્નિ રૂપે આ સભા મહાસભાની બહુમતીવાળા તમામ પ્રાંતોમાં હોદ્દાસ્વીકારની પરવાનગી તેમજ સત્તા આપે છે, પણ તે આટલી શરતે કે પ્રધાનમંડળ ન્યાં સુધી બંધારણની અંદર રહી કામ કરે ત્યાં સુધી ગવર્નર પોતાની દારવાન-ગીરીની શત્રુઓ નહિ વાપરતાં પ્રધાનોની સલાહને અનુસરશે, એવી પ્રક્ટે તસદ્વી પ્રત્નને આપવાની સ્થિતિમાં મહાસભા-પક્ષનો આગેવાન હોય.”

પરંતુ આ આખો ઠરાવ જોતાં એમ લાગે કે કોંગ્રેસ, બંધારણને નષ્ટ કરવા માટે ધારાસભા પ્રવેશ અને પ્રધાનપદાનો સ્વીકારને અગત્ય આપે છે. સ્વાભાવિક રીતે આથી વિરોધાભાસ લાગે, પરંતુ રાજનીતિના કૌશલ્યના એ પ્રયોગે તત્કાલ તો સમગ્ર બંધારણને ક્ષતિ પહોંચાડી એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. અને પ્રગતજવાદી ઇંગ્લેન્ડના રાજદારી

પુરૂષો ઉપર પણ તેની અસર થઈ છે. નરેશીની એકંદ્રધ્યુ સત્તાથી દેશ ટેવાયેલો છતાં પણ, હવે હોંદુસ્તાનમાં લઘુમતિનું તંત્ર ચાલી જ નહીં શકે એવી માન્યતાને પરિણામે, ત્યાંના રાજનીતિજ્ઞો પણ આ ભંગાણમાં સમાધાની બર્ણુ સંધાણ કરવા કેટલા ઈંતેજર હતા એ છેલ્લા બે ત્રણ માસના બનાવો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

માર્ચ મહીનાના છેલ્લા સપ્તાહમાં પ્રાંતોના ગવર્નર દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાઓના બહુમતિ સમૂહોના આગેવાનોને પ્રધાનમંડળની રચના કરવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. પહેલાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે એ રીતે છ પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતિ હોવાથી એ પ્રાંતોના આગેવાનોએ ગવર્નરો સાથેની મુલાકાતમાં, તેની પાસે બંધારણીય કામોમાં હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાની ખાત્રી માગી. છએ પ્રાંતોના ગવર્નરોએ આવી ખાત્રી પરત્વે લગભગ એક સરખો ઉત્તર આપ્યો કે “હીંદી-સરકારના નવા કાયદામાં તેઓના ઉપર જે વિશિષ્ટ જવાબદારીઓ નાંખવામાં આવી છે તે પ્રમાણે હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાની ખાત્રી આપવાને તેઓ અસમર્થ છે.” પરંતુ સમાધાનોનો માર્ગ સરળ કરવા માટે તે સાથે ગવર્નરોએ એટલું પણ કહ્યું કે તેઓ પ્રધાનમંડળને તેમના કાર્યમાં ‘સહકાર, મદદ અને સહાનુભૂતિ’ આપવા તત્પર છે. કોંગ્રેસના આગેવાનોને આટલાથી સંતોષ ન થયો. પરિણામ એ આવ્યું કે આ છએ પ્રાંતોમાં બહુમતિના પીડબળવાળું પ્રધાનમંડળ સ્થાપી શકાયું નહીં અને ગવર્નરોને અહીં તહીંથી લગભગ પરાણે લઘુમતિવાળું પ્રધાનમંડળ રચવાની ફરજ પડી.

કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતિ ધરાવનારા પ્રાંતોમાં એ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ ન થવાથી એક વિચિત્ર પ્રકારનો બંધારણીય સવાલ ઉભો થયો, કારણ કે જે પ્રધાનો પાછળ લોકોની સહાનુભૂતિ ન હોય કિંવા જેઓ ધારાસભાઓમાં બહુમતિ પ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન ન હોય તેઓ ગમે તેટલા યોગ્ય હોય છતાં નવા કાયદા પ્રમાણે વડીવડી તંત્ર તેઓ સારધાર ચલાવો શકે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. આ બાબતમાં કેટલીક,

પોતાના ગવર્નરનેા દોષ કાઢે છે, તો કેટલાક કોંગ્રેસ આગેવાનોને દોષિત ગણે છે. આ સંબંધમાં ગાંધીજીએ લખ્યું કે “હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાની કોંગ્રેસે માગેલી ખાત્રીમાં કાંઈ અસંભવ જેવું ન હતું. એવી ખાત્રી માગવામાં બંધારણના કાયદાની એક પણ કલમ રદ કરાવવાનો કે એનો ભંગ કરવાનો લેશમાત્ર હેતુ ન હતો. તેમ આવા પ્રકારની ખાત્રી આપવામાં કાંઈ એવું ન હતું કે જે ગેરકાયદેસર હોય. વળી ન્યારે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એમ દાવો કરવામાં આવે છે કે નવા કાયદામાં પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું છે ત્યારે જો એ વાત ખરી હોય તો પ્રાંતિક વહીવટની બધી જવાબદારી પ્રધાનો ઉપર છે. અને જો પ્રધાનોને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન હશે તે પોતાના માણુ વહીવટમાં સંઘર્ષણુ યોજું શાય એ રીતે વર્તશે.” કોંગ્રેસપક્ષ તરફથી પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંત, સત્યમૂર્તિ, જુહાભાઈ દેસાઈ, રાજગોપાલાચાર્ય, બાણુ પુરૂષોત્તમદાસ ટેકન વગેરેએ પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવી આ સંબંધી સરકારની નીતિરિતિ સામે તેમજ નવા કાયદાના સ્વરૂપ પરત્વે અણગમો પ્રકટ કર્યો અને તે, એ દર્શાવવા માટે કે નવા કાયદામાં વહીવટની તત્વતઃ જવાબદારી લેકોના હસ્તક મૂકવામાં નથી આવી.

સરકાર પક્ષે નાયબ ડિંદી વજર મી. બટલરે તા. ૬ ફેબ્રુએરીએ આસની સભામાં કહ્યું કે પ્રાંતિક ગવર્નરશ્રીએ કોંગ્રેસ પક્ષના આગેવાનોને જે પ્રત્યુત્તર આપ્યા છે તે વાર્ષિકરોષ અને ડિંદી પ્રધાનની સલાહ અન્વયે અપાયા છે. અને તેઓની તેમાં અનુમતિ છે. લોડ લેધીઅન જે આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં પ્રથમથી અગ્રણી છે, તેણે એક ઓક્ટાવટ બાપણુ કરતાં કહ્યું કે “ગવર્નરશ્રી એવું વચન ન આપી શકે કે તે પોતાના વિશિષ્ટ અધિકારોનો ઉપયોગ નહીં કરે.”

આ બધાનો સાર એટલો કે દરેક પક્ષે એક ખીજન ઉપર આ લંગણુની જવાબદારી નાખી દીધી. એટલું જ નહીં પણ વર્તમાનપત્રોમાં પણ આવી પક્ષગત ચર્ચા આવવા લાગી. અને તેથી કેટલેક અંશે

સમાધાની મુશ્કેલ બની. કોંગ્રેસ પક્ષનાં છાપાંઓ, ગવર્નરશ્રીએ પ્રધાનોનાં બંધારણીય કામોમાં હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાના કરેલા ઇન્કારને અયોગ્ય ગણ્યો. ન્યારે ખીજન પ્રકારનાં છાપાંઓએ કોંગ્રેસ પક્ષે કરેલી માગણીને અયોગ્ય જાહેર કરી. પરંતુ આવી ખાખતોમાંથી સત્ય શું છે તે જાણવું મુશ્કેલ છે. ગવર્નરશ્રી કહેવું એવું હતું, કે “તેઓ ૧૯૩૫ના હાઈ કાયદાની મર્યાદા બહાર” ખીલકુલ જઈ શકે નહીં. આ વાત બંધારણની દૃષ્ટિએ બરાબર છે. પરંતુ કોંગ્રેસની માગણીનો સ્વીકાર કરવો એટલે એ કાયદાની મર્યાદાને યોગ્યરી જવી, એ વિધાન બરાબર નથી. અને તેમાંય ખાત્રી કરીને ગાંધીજી ન્યારે એમ કહે છે, કે “આવા પ્રકારની માગણી કરવામાં કોંગ્રેસનો હેતુ ૧૯૩૫ના કાયદાનો કે તેના કાંઈ ધારાનો ભંગ કરવાનો કે તેમાં ફેરફાર કરવાનો નથી” ત્યારે. ખીજે પક્ષે એ પણ ઉપેક્ષા કરવા જેવું નથી કે જો કોંગ્રેસપક્ષ સુધારાના કાયદાની મર્યાદામાં રહેવા ઇચ્છે છે અને કાંઈ પ્રકારનો કાનુન ભંગ કરવાનો તેનો ઇરાદો નથી તો પછી ગવર્નરશ્રી પાસે ખાત્રી માગવાની જરૂર શું છે? અને તેમાંય ન્યારે જે તે પ્રાંતના બધા ગવર્નરશ્રી કાયદાની મર્યાદામાં રહી પ્રધાનમંડળને બધા પ્રકારની મદદ અને સહકાર આપવાનું વચન આપે છે અને કોંગ્રેસપક્ષ બંધારણની મર્યાદામાં રહી કામ કરવાનો છે, ત્યારે ના. વાર્ષિકરોષે કૌસીક ઓફ રટેટના એક સમાવેશ પ્રસંગે કહ્યું હતું કે “ગવર્નરશ્રી તેમજ ગવર્નરજનરલ પોતપોતાની ધરીત ક્ષેત્ર મર્યાદામાં પ્રધાનોની જોડે સહાનુક્રુતિ, સહાયત્વિત અને સહકારભાવે સંહકારી બનશે. એવી મને ખાત્રી છે.” એટલે પહેલું તો એ લાગે છે કે ન્યારે બંધારણનો ઉપયોગ ધારાસભામાં પ્રવેશ, એ માટે કાયદેસર કાયદાત મેળવી કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે આવા પ્રકારની માગણી કરવાની જેમ ખાત્રી આવશ્યકતા ન હતી, તેમ એનો ઇન્કાર કરવાની પણ જરૂર ન હતી. અને પછીથી ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું તે પ્રમાણે “જહસ્યાઈની ખાત્રી” આપી હોત તો કોંગ્રેસપક્ષ ઉપર વહીવટની જવાબદારી આવી પડત અને એ પક્ષની

મોંઘમાંની કસોટી થાત એમાં શંકા નથી. અને એટલે અંશે જે તે પ્રાતોના વહીવટ પરત્વે ગવર્નરો નચિત રહેત. તેમ છતાં જો બહુમતિ પક્ષવાળાં પ્રધાનમંડળો જૂલ કરત તો ખાત્રી માગવાની માગણી કરી અપ્રસ્તુત હતી તે દર્શાવી શકાત. એટલે ખાત્રી મેળવવાની માંગણીનો વાત નહીં હતી છતાં આટલો અધો ઘટાટો કેમ થયો? એમ થવાનું ખરું કારણ એ લાગે છે, કે જૂતકાળના અનુભવે સરકાર અને કોંગ્રેસ-પક્ષને પરસ્પર અવિશ્વાસ અને કેટલેક અંશે કોંગ્રેસના ઠરાવના જે ભાગમાં ગવર્નરો પાસેથી ખાત્રી મેળવવાની માગણી કરવામાં આવો છે તેમાં રહેલી શાબ્દિક અસ્પષ્ટતા છે. એટલુંજ નહીં પણ એ ઠરાવનો પૂર્વભાગ એ અવિશ્વાસને દબ કરે એવો છે. જો કોંગ્રેસ-પક્ષે તુરત પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો અમને લાગે છે, કે ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસ અને સરકાર વચ્ચે કંદાચ વિશ્વાસ દબિદ્ધ થાત. રાષ્ટ્ર ઝોન. થીનવાસ શાસ્ત્રીએ આ અર્થોઅર્થના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે “કોંગ્રેસે ગવર્નરો પાસે માગેલી ખાત્રીના સંબંધમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, એ ઉપરથી મને તો લાગે છે કે એવી ખાત્રી માગવાની કશી આવશ્યકતા ન હતી. જ્યારે ખીજ બાજુએ પણ અફસોસકારક વાત છે, કે હોદીસરકાર અને હોદીપ્રધાન પોતાના જૂના વિચારોને એટલેજ અંશે યોગી રહે છે કે એને જો નથી લાગતું કે હોંકુસ્તાન બધારણને મુંગે મોઢે નહીં સ્વીકારી લે. કોંગ્રેસના ઉપર વહીવટી જવાબદારી નાંખી એની શક્તિ અને નીતિને અંગે રહેલા સારા નરસા પણાનો અનુભવ કરવા દેવાની તક નહીં દેવાની સરકારે જૂલ કરવી જોઈતી નહતી. અને તેથી સરકારના માર્ગમાં વિશેષ મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે.” કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રધાનો વહીવટી સુકાન હાથમાં લેત અને અમલી કામ કરત એટલે એમને સામાન્યતઃ ગવર્નરોની વિશિષ્ટ સત્તાની આવશ્યકતા જણાઈ આવત. અને જવાબદારીના બાનને અંગે તેઓ એવી રીતે બંધારણીય કામો કરત કે ગવર્નરને ડબલગીરી ન કરવી પડત. અને જ્યારે એવો પ્રસંગ આવત-

ત્યારે લોકો કયા પક્ષની દોષાઈ છે એ સહેલાઈથી સમજી શકત. સર તેજબહાદુર સમુએ કહ્યું કે “કોંગ્રેસ પક્ષની ખાત્રી-મેળવવાની માગણી ભલે ન્યાય સંગત નહીં હોય પણ એટલું ન જુલવું જોઈએ કે તેના ઇન્કારથી ફરીથી પરસ્પર સંબંધણ અને તોફાનનું વાતાવરણ ઉભું થયું છે. તે સાથે કોંગ્રેસ પક્ષની આટલી બહુમતિ છતાં એ પક્ષે ખીન જરૂરી ખાત્રી મેળવવાની માગણી કરી એ આશ્ચર્યકારક છે.” સર તેજબહાદુરે એક વિશિષ્ટ સૂચના કરી. અને તે એ કે આ સવાલના મંતોપકારક નિર્ણય માટે એક બંધારણીય કોન્ફરંસ ભરવી. આ સૂચના ઉપરથી કોંગ્રેસ અને સરકાર વચ્ચે બંધારણના આ પ્રશ્ન પરત્વે સમાધાન થશે એવી આશા બંધાણી અને એવી માન્યતા રાજદ્વારી મંડળોમાં પ્રસરી કે સર સમુ અને મી. જયકર અને જણુ વાઇસરોય સાહેબને મળી આ સંબંધી સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કરશે, લોકો માને છે તે પ્રમાણે જેવો પ્રયત્ન તેમણે ગાંધી-અરવીન કરાર વખતે કર્યો હતો. એટલુંજ નહીં પણ કેટલાક એમ પણ ધારતા હતા કે દેશના જુદા જુદા રાજદ્વારી પક્ષના નેતાઓ ના. વાઇસરોય સાહેબને એક નિવેદન કરી, વિનંતિ કરે કે તે નામદારે ગાંધીજીને મુલાકાત માટે આમંત્રણ આપવું. જેથી આ આંદોલનમાંથી માર્ગ નીકળે. આ આખા સવાલમાં કોંગ્રેસ પક્ષે ગાંધીજી અગ્રણી હતા. કારણકે ધારાસભા પ્રવેશના ઠરાવના પ્રયોજના તેઓ હતા. અને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ એમની હાથ તળે હતી. એટલે તેમનું અને વાઇસરોયનું જો મીલન થાય તો સત્વર સમાધાન થશે એમ લોકો ધારે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ આ આખી ઘટના પાલોમિટે પસાર કરેલા કાયદાને વિકૃત કરનારી હતી, એટલે હોદી સરકાર કેટલેક અંશે નિરૂપાય હતી.

હોદી પ્રધાન લોર્ડ એટલે તા. ૮મી એપ્રિલે ઉમરાવોની સભામાં જે બાજુ આપ્યું, તેથી સમાધાનની બધી આશા નષ્ટ થઈ. લોર્ડ એટલે કહ્યું કે “કાયદામાં ફેરફાર કર્યા વિના કોંગ્રેસ પક્ષની માગણી માન્ય રહી શકે એમ નથી. ગવર્નરોની ખાસ સત્તા

તો કાયદાનું એક અંગ છે. પાર્લામેન્ટ સિવાય બીજું કોઈ એમાં ફેરફાર કરી શકે નહીં, ગવર્નર, કોંગ્રેસ પક્ષની સાથે એવી સમજૂતી નજર કરી શકે કે કાયદાની અમુક કલમો એ પક્ષને લાગુ નહીં થાય." હોદ્દા પ્રધાને વધારામાં એ પણ કહ્યું કે, "વાઈસરોય અને ગાંધીજીની મુલાકાતથી કશો લાભ નથી? કારણકે આ પ્રશ્ન તો પ્રાંતિક સરકારને લગતો છે. ગવર્નરે એ કાયદાના અન્વયે તો કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓને બોલાવી, પ્રધાન મંડળ રચવાનું કહ્યું પરંતુ એ નેતાઓએ એનો અસ્વીકાર કર્યો. એટલે જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ પક્ષ પોતાની માગણી સિધ્ધિ ન કરે ત્યાં સુધી આ બાબતમાં કોઈ વિશેષ કહેવું નકામું છે. પણ ગાંધીજી અથવા કોઈ કોંગ્રેસ આગેવાન ગવર્નરની બંધારણીય સ્થિતિ બરાબર સમજવા માટે, વાઈસરોયને મળવાની માગણી કરશે તો મને આશા છે કે વાઈસરોય, એ માગણીને સ્વીકારી, પ્રતિનીધિ ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસ પક્ષના સભ્યોનું ખર્ચ સ્થાન થું છે, તે સમજવા જરૂર પ્રયત્ન કરશે."

હોદ્દા પ્રધાનનું ભાષણ જોકે સ્પષ્ટ હતું પરંતુ બધાને એમ લાગ્યું કે એ ભાષણ એમના જેવા મોટા દરજ્જાના તાજના પ્રતિનિધિને શોભે એવું ન હતું. કારણ કે એ ભાષણની જોરદાર શબ્દરચના એ વિષયના જાણકારને અફમિકાર થઈ. આશ્વાસનની ગંધ કરતાં સત્તાની ગંધ એમાં વિશેષ હતી. પણ ત્યારપછી હોર્ડ એટલેકે બીજી વખત નિવેદન કર્યું તેમાં સાવચેતી પૂર્વક સહનુભૂતિની રૂંતિ જળવી હતી. અને બંધારણની મર્યાદામાં રહી સમાધાનની આશા દર્શાવી હતી. પણ રાજકારી ક્ષેત્રમાં એમના પહેલાના ભાષણથી ઘણી નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. અને એવી માન્યતા પ્રસરી કે એ ભાષણથી સમાધાનનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો છે. પરિણામે પરિસ્થિતિ ખેદકારક ઉભી થઈ. આવી સ્થિતિ કોઈપણ દેશ અને તેની સરકાર માટે હિતકર નથી. એટલે જેમ અને તેમ તેનો સંતોષકારક રીતે જલદી ફરજો આવે એ ઇચ્છવા જોઈએ. અત્યારે માત્ર એટલો સંતોષ આમાંથી મળે છે કે વિકૃત-સ્વરૂપમાં

પણ આ છ પ્રતિભાં લઘુમતિ પ્રધાન મંડળો દ્વારા પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. એટલે કોઈ વખત એવો આવશે કે જ્યારે પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યનું શુદ્ધ અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ-જેવું બીજા પાંચ પ્રતિભાં છે તેવું સ્થપાશે.

કોંગ્રેસ પક્ષના અગેવાનોએ પ્રધાનપદ મક્ક્ય કરવાનો અસ્વીકાર કરવાથી છ પ્રતિભાં ગવર્નરે એ બીજા પક્ષોની મદદથી મંત્રીમંડળ બનાવી લીધાં. અને એ પક્ષોનાં નવાં મંત્રી મંડળ બનાવવામાં ગવર્નરેની ઠીક માનસિક તકલીફ ઉઠાવવી પડી. સંયુક્ત પ્રતિભાં તો નવું મંત્રી મંડળ તા. ૧ લી એપ્રિલ પછી રચાયું. આ છએ મંત્રી મંડળોને બહુમતિનો ટેકા નહોતો. અને તેથી કોંગ્રેસપક્ષે કહ્યું કે એ મંત્રી મંડળો ગેરકાયદેસર છે. કારણ કે ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ ઈન્સ્ટ્રક્શનના ૭મા ધારા પ્રમાણે ગવર્નરે એ બહુમતિવાળા પક્ષની મદદથી મંત્રી મંડળ રચવું જોઈએ. આવા સંયોગો જ્યારે ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે હોદ્દા કાયદાની ૬૩ મી કલમના આધારે પ્રતિભાં વહીવટ પોતાના એકલા હાથમાં લેવાની ગવર્નર સત્તા ધરાવે છે, પરંતુ એ કલમનો આશ્રય લઈ લઘુમતિવાળું પ્રધાન મંડળ બનાવવાની ગવર્નરેની સત્તા નથી. આ સંબંધમાં આંધિપના માછ ચીક જરૂર સર વજર ટુસેન કહે છે, કે ગવર્નરેનું, લઘુમતિ પ્રધાનમંડળ નીમવાનું આ પગલું ન્યાય સંગત નથી. જ્યારે સર તેજબહાદુર સમુદો અભિપ્રાય એ કરતાં વિપરીત છે. ગમે તેમ હોય પણ આ પ્રકારના પ્રધાન મંડળની હવાતિનો આધાર પોતાની શક્તિ ઉપર નહીં પરંતુ ગવર્નરેની મહેરબાની ઉપર હોય એ સ્વાભાવિક છે.

જે પ્રતિભાં ગવર્નરે એ લઘુમતિ પ્રધાનમંડળો રચ્યાં છે. એ પ્રધાનોની ચોગ્યતા વિષે જે મત નથી. એમાંના કેટલાક તો ઘણા લાંબા વખતથી બ્રિટિશ પ્રતિભાં વહીવટથી માહીતગાર છે. અને જે તેઓ કોંગ્રેસપક્ષમાં હોત તો એ પક્ષ પણ એમને પસંદગી આપત. પરંતુ આ આખો પ્રશ્ન, પ્રધાનમંડળની રચના કરતાં નવા કાયદાની અપૂર્ણતા જણે દર્શાવનારો

છે, અને એ કામદાના સૌંદર્ય વિષે જે માન્યતા બંધાઈ હોય તે કેટલી બીનપાયાદાર છે તથા ખરેખરી રીતે એથી પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત હતું નથી એમ દર્શાવવા ઉપરિચિત થયેા હોય એમ લાગે છે.

એવી માન્યતા ધણી જગાએ હતી કે સરકાર અને કોંગ્રેસ પક્ષ વચ્ચે સમાધાની થશે, પરંતુ લોર્ડ કેટલેડના બાપણે ઉલટ એ સમાધાનીના માર્ગમાં મુશ્કેલી ઉભી થઈ. સર સમુએ કહ્યું કે “હિંદી પ્રધાને રાજદ્વારી સંઘર્ષો ધ્યાનમાં લઈ કાંઈક બીજાને માર્ગ અપત્વાર કરવાની જરૂર હતી.” ગાંધીજીએ રચક કહી દીધું કે “લોર્ડ કેટલેડે નવા કામદાનો જે અર્થ કર્યો છે તે અયોગ્ય, મનસ્વી, અને સ્વાર્થપૂર્ણ છે, અને તે અર્થમાં તરવારથી હિંદનું શાસન ચલાવવાનો આભાસ થાય છે. ન્યાયથી નહીં.” ગાંધીજીએ વધારામાં એ પણ માર્ગ દર્શાવ્યો કે સરકાર તથા જડનેનું પંચ નીમે. જેમાં એક જડજ કોંગ્રેસ નીમે, બીજા સરકાર નીમે અને એ બંને જડજ મળીને ત્રીજાને નિયુક્ત કરે; બંધારણના આ અધકા પરત્વે આ પંચ જે નિર્ણય આપે તે બંને પક્ષોને માન્ય રહે. દિંદી પ્રધાનના બાપણના સંબંધમાં ઘડિત જવાહરલાલે પણ ગાહેર કર્યું કે ‘સૂર્યના પ્રકાશની માફક સાફ સાફ જણાઈ આવે છે કે અમદાસ માર્ગો એક બીજાથી ઉલટા છે. હિંદ અને બ્રિટનના હિતોમાં કાંઈ સમજુતી થઈ શકે એમ નથી.’ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોએ પણ બિન બિન વિચારો પ્રકટ કર્યાં. તે બધાનો સાર એ હતો કે કોંગ્રેસ પક્ષે હવે પોતાની માગણી છોડી દેવી જોઈએ. અને પ્રાંતોમાં પ્રધાનમંડળોની રચના કરવી જોઈએ.

આ બધી ચર્ચા થયા પછી તા. ૧૩મી એપ્રિલે લોર્ડ લોધીએને ‘લંડન ટાઇમ્સ’ને એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે કહ્યું કે “ગાંધીજીની પંચ નીમવાની સૂચના વિચાર કરવા યોગ્ય છે. જે કે આવી બાબતોમાં છેવટનો નિર્ણય તે ગતદારોને જ હોવો જોઈએ. “કોંગ્રેસ પક્ષને લોર્ડ લોધીજીનેના આ વિચાર પસંદ પડ્યો. અને જવાહરલાલ નહેરુએ “કોંગ્રેસને આ

વાત કબૂલ છે, કારણ કે તેની નીતિનો ખરો આધાર મતદારો ઉપર જ છે.” એમ કહ્યું. તેમ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરે આગેવાન કોંગ્રેસ ગૃહસ્થાને મતદારો સમક્ષ પ્રસંગોપાત એવી ઉદ્ઘોષણા પણ કરી કે અપ્પ સમયમાં પુનઃ ચુંટણી થવાનો પ્રસંગ આવશે એટલે મતદારોએ તૈયાર થઈ રહેવું.

આ બાબતે હિંદી નાયબ પ્રધાન મી. બટલેરે, એક પ્રજાના ઉત્તરમાં આમની સભામાં જણાવ્યું કે ‘સરકાર, ગાંધીજીની પંચ નીમવાની દરખાસ્ત ઉપર વિચાર ચત્રાવી રહી છે.’ પરિણામે કોંગ્રેસ પક્ષ, પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરશે એવી આશા કરીથી સર્વત્ર બંધાઈ. પરંતુ ત્યાર પછી સરકાર પક્ષે મૌન જળવી રાખ્યું તા. ૧૫મી એપ્રિલે ગાંધીજીએ લંડન ટાઇમ્સ ઉપર એક તાર મોકલ્યો તેમાં જણાવ્યું કે “ગવર્નરો તરફની ખાત્રી મેળવ્યા વગર પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરવો એ ભારી બૂલ છે. ગવર્નરો અને કોંગ્રેસ પક્ષમાં એથી હમેશાં અધડા થશે એટલે એ કરતાં તો હાલ જે સ્થિતિ છે તે વધારે ઇષ્ટ છે.”

ત્યાર પછી મદાસ પ્રાંતના કેટલાક આગેવાનોએ એક નિવેદનપત્ર પ્રકટ કર્યો. તેમણે લોર્ડ કેટલેડના બાપણને સહાનુભૂતિ વગરનું કહી ઉભી થયેલી બંધારણની મુશ્કેલીમાંથી નીકળવાને માટે ગાંધીજીની પંચ નીમવાની સૂચનાનો સ્વીકાર કરતાં જણાવ્યું કે ‘ફેરલ કોર્ટના જડનેનો પંચ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે, અને એમનો નિર્ણય બંને પક્ષો માન્ય રાખે. કારણ કે હિંદી કામદાના ૨૧૩મા ધારામાં ફેરલ કોર્ટને બંધારણીય પ્રશ્નો પરત્વે પણ નિર્ણય આપવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.” ના. વાઇસરોય અને દિંદી પ્રધાનને, આ મદાસી આગેવાનોએ આ અધકાનો જવાહી અંત લાવવા માટે પોતાના નિવેદનમાં વિનંતિ કરી હતી. અને સાથે સાથે જણાવ્યું હતું કે જે કોનો સંતોષપ્રદ નિર્ણય લાવવામાં નહી આવે તે સ્થિતિ કદાચ ગંભીર બનશે. પણ ફેરલ કોર્ટ પાસે આ સલાહ મૂકવાની બેમાંથી એકેય પક્ષે તત્પરતા દર્શાવી નહિ. આના કારણમાં એમ પણ

હોય કે આપા સંવાસનો ઉકેલ આ કોર્ટના કાર્યક્ષેત્રની બહાર હોય. અર્થાત્ કાયદામાં પોલીસેટ સિવાય કોઇને ફેરફાર કરવાની સત્તા ન હોય.

આગ્રહ ન રાખવો એ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. એટલે કાયદાના શબ્દોને સંદેશ વળગી ન રહેતાં સંયોગોને અનુસરી વર્તવામાં આવે એ કોંગ્રેસ અને સરકારપક્ષે ઉચિત છે. પરંતુ બંને પક્ષ સંદિગ્ધતામાં છે. ઈંગ્લેંડ અને હોંદુસ્તાનમાં આ પ્રશ્ન પરત્વે નિવેદનો થયા હશે છે. પરસ્પર એના ઉત્તરો આપાય છે. એ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉભયપક્ષ ઇચ્છે છે કે પ્રધાનમંડળો, બહુમતિના ટેકાવાળાં રચાયાં જોઈએ. કારણ કે તેમાં ઈસકાઓની પ્રજ્ઞના હિતનો સંવાસ છે. જે છ પ્રતિમાં બહુમતિ પ્રધાનમંડળો રચાયાં છે. ત્યાં ધારાસભાઓની બેઠકો ધાર્યા પ્રમાણે ભરવામાં આવી નહીં. ધારાસભાના કોંગ્રેસ આગેવાનોએ એ પ્રતિના ગવર્નરને તાકીદે એસેમ્બલીની બેઠકો બોલાવવાનું જણાવ્યું છે. મધ્યપ્રાંતના આગેવાન ડો. અરેએ તો ગવર્નરને, એસેમ્બલીની મીટીંગ બોલાવવા માટે લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું કે જે તાકીદે એસેમ્બલીની સભા નહીં બોલાવવામાં આવે, તો પોતે બહુમતિ પક્ષના આગેવાન તરીકે એસેમ્બલી બોલાવશે. જે માટે એસેમ્બલી હોલના પરવાની એમજે સાગણી પજુ કરી. મદ્રાસ, સંયુક્તપ્રાંત વગેરે પ્રતિના આગેવાનોએ પણ ગવર્નરને એસેમ્બલીની સભાઓ બોલાવવા પત્રો લખ્યા પરંતુ તે સંબંધમાં જે પ્રકારનું સરકારી વલણ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે છ મહીના કરતાં વહેલી એસેમ્બલીની સભાઓ, કોંગ્રેસની બહુમતિવાળા આ પ્રતિમાં, અત્યારના સંયોગો ન્યાં સુધી દબાત છે, ત્યાં સુધી નહીં બોલાવવામાં આવે, અને બહુમતિ પ્રધાનમંડળોની ગદ્દથી આ દરમિયાન એ પ્રતિમાં વહીવટ ચલાવવામાં આવશે.

બંધારણની બાબતમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા પ્રો. ક્રાથે 'રકોર્ડમેન' નામના એક પત્રમાં આ બંધારણીય સંવાસ સંબંધી પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો. તે કહે છે કે "ગવર્નરને બહુમતિપક્ષમાંથી પ્રધાનમંડળ

રચવાનો અધિકાર છે, પરંતુ ત્યાર પછી તુરંતજ તેણે એસેમ્બલીની સભા બોલાવવી જોઈએ. નવા કાયદાનો એવો હેતુ તો છે જ નહીં કે બહુમતિ પ્રધાનમંડળ વહીવટ ચલાવે." કોંગ્રેસપક્ષની માન્યતાને આથી વિશેષ પુષ્ટિ મળી છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે બંધારણમાં (૧) લોકો અને (૨) એમનો મત. એ બે અગત્યનાં અંગો છે. લોકનાં બંધારણોત્તો જન્મ આજે તત્વોમાંથી થયો છે. લોકોને રાજ્ય ચલાવવાનો અધિકાર છે. અને રાજ્ય પોતાના મત પ્રમાણે ચાલે એવી એમની ઇચ્છા હોય છે. એમાંથી બહુમતિ અને લઘુમતિનાં ધારણા ઉદ્ભવ્યાં છે. એટલે કેમેક્સીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જે કોઈ રાજ્યતંત્ર ચાલવાનો હોયો કરતું હોય તો તેણે વહીવટમાં બહુમતિના વિચારને પ્રો. ક્રાથે કહે છે, તેમ અવશ્ય માન આપવું જોઈએ.

પાંચ પ્રતિ કે ન્યાં કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતિ નથી ત્યાં, એ પ્રતિનો વહીવટ તો બહુમતિના ધારણે ચાલે છે. પરંતુ કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતીવાળા બાકીના પ્રતિમાં ઉપર કહ્યું તેમ કામચલાઉ પ્રધાનમંડળો જે તે પ્રતિના ગવર્નરેએ રચ્યાં છે અને તે તે પ્રતિના પ્રધાનો કામ કરતા થઈ ગયા છે. એ પ્રધાનો એમના કામને માટે અયોગ્ય છે, અથવા તો તેઓના કરતાં કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રધાનો વધારે લોકહિતવાદી આવશે એમ કહેવું મધાર્ય નથી. આ આખી વાટાઘાટમાં, વહીવટી સત્તા અને જવાબદારી, બંધારણના નિયમો પ્રમાણે બહુમતિની હેલી જોઈએ કે બહુમતિની, એ પ્રશ્ન મહત્વનો છે. કારણ કે ગવર્નરના નીમણલા પ્રધાનો—જેમ રાજ્યો પોતે નીમેલા હોવાનો કારા કારભાર ચલાવે છે તેમ—વહીવટ ચલાવે તો લોક-શાસનવાળા બંધારણનો શુભ હેતુ નષ્ટ થાય છે.

કામ ચલાઉ પ્રધાનમંડળોને પીકઅપ જોઈએ છે એ તો નિર્વિવાદ છે. અને એટલે જાણે એ પ્રધાનો વહીવટી તંત્રમાં લોકોના નામે જોર જોઈએ કરી શકે અને સરકારી મંડળો ઉપર આધાર રાખવો પડે, એ સ્વાભાવિક છે. બ્રિટિશ રાજ્યનીતિજ્ઞોને આં રિયનિ પસંદ નથી. લોડ લોધીએ એકવાર ફરીથી

ન્યુસકેનીકલમાં લખ્યું હતું કે “કોંગ્રેસ પક્ષને માટે સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે કોઈપણ પ્રકારની ગવર્નર પાર્ટી ખાત્રી મેળવ્યા વગર પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરી કોંગ્રેસના કાર્યક્રમનો વહીવટમાં અમલ શરૂ કરવો અને ગવર્નરને હસ્તક્ષેપ કરે તો નવી સ્ટુટશી કરાવવી.” આ વાત અધારણ પ્રગણે જરાજર છે. પણ નવી સ્ટુટશી કરવા પાછળ, લાખખો મતદારોને પોલીંગ સ્ટેશન આવવા જવામાં ખર્ચ અને હાડમારી કેટલી થાગ એ બાબતનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. એટલે આ મતદારો એટલું ઉચ્ચ સ્વરૂપ આપવું જોઈતું નથી કે જેમાંથી નવી સ્ટુટશીનું વાગાઓડું જન્મ પામે.

આ આખા સંવાદને અંગે સરકારની રિપોર્ટ જેમ રિવિઝ્ડ ર્ધ પડી છે તેમ કોંગ્રેસના રચનાત્મક કાર્યને તેથી હાનિ પહોંચી છે. ‘સામાન્યતઃ ગવર્નર હસ્તક્ષેપ કરવાના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ નહીં કરે.’ એ ગાંધીજીએ ટાંકેલા સર સંમુચ્ચલ હોદાનાં ત્રયનોદારા કોંગ્રેસ પક્ષને જો ખાત્રી આપવામાં આવી હોત તો ગાંધીજી જેને ‘ગૃહસ્થાઈના કરાર’ કહે છે તેનો અર્થ જરાજર સરી નત એમ લાગે છે. એને બદલે સાગસાખી ચર્ચા કરવામાં સવાલને વિશેષ સૂક્ષેપ બનાવવામાં આવ્યો છે. થોડા દિવસો પહેલાં આમની સભામાં નાયબ હિદો પ્રધાન મી. બટલેર, પ્રમોત્તરી વેળા ફરીથી કહ્યું હતું કે સરકારે ગાંધીજીની પંચ નીમવાનો વાત ઉપર વિચાર કરી નંથો છે ને તે સંચયના સ્વીકારના અચકત છે. પણ તેણે સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું કે આ સંબંધમાં વાઈસરોયની સુલાકાતની માગણી કરવામાં આવશે તો તેનો સ્વીકાર થશે. નાયબ હિદો વજરનું વલણ સમાધાનના વિષ રૂપ નહોં પણ તેના ઉકેલ રૂપ થઈ પડે એવું હતું. પણ માગણી કાણ કરે ? ગાંધીજી કહે છે કે ગહુમતિ ધરાવનાર પક્ષે ત્યા માટે વાઈસરોય પાસે અરજદારી રૂપ જનું જોઈએ ? અર્થાત્ કે વાઈસરોય ત્રાહેમે આગેવાનોને આમંત્રણ આપવું જોઈએ. કોંગ્રેસની કારેખારી હમિરીની બેઠક-એમિલના હેલા સમાદમાં

અહાપ્રાદ ખાતે મળી હતી, તેમાં- ઘણા કલાકોની ચર્ચા પછી નોંચે પ્રમાણે કરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

“મહાસમિતિના કરાવનો આશય જોઈતી ખાત્રીઓ મેળવવા માટે કાયદામાં કોઈપણ પ્રકારનો સુધારો કાયવાનો નથી.

સમિતિ માને છે કે હિદો વજીર લોર્ડ એટલે અને મી. બટલેર બ્રિટિશ સરકારની નીતિ વિષે કરેલી જાહેરાતો અધૂરી અને જોરસ્તે દેવવાની છે.

ગવર્નર પાર્ટી ખાત્રી માગવાનો હેતુ, ગવર્નર અને એના પ્રધાનો વચ્ચે ગંભીર મતભેદ હોયે થાય એ વખતે પ્રાંતિક મારાસલા વિચાર્ન કરવાના અગર તો પ્રધાનગણ જરતર કરવાના ગવર્નરના હક્કને નાણુદ કરવાનો નથી. પરંતુ ગવર્નર પ્રધાનોને જરતર કરવાનું પગલું બારે એને બદલે પ્રધાનો ગવર્નરની દરમિયાનગીરીને લાગે થાય અને પરિણામે એમને રાજનાયું આપવું પડે એ સામે સમિતિનો સખત વંથો છે.”

આ કરાવમાં કોંગ્રેસની માગણી વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. એટલું જ નહીં પણ નાયબ હિદો વજરની વિચારણા અને કારેખારી હમિરીના આ કરાવ વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. એટલે હવે તો કોંગ્રેસ અને સરકાર, આ બે પક્ષમાં કોઈ મધ્યસ્થ રહી સમાધાનનો રસ્તો કાઢવા પ્રયત્ન કરે તો આ ધમાધમીમાંથી અને તેના પરિણામમાંથી દેશ ઉગરી જાય. સર સમુચે વિલાયત જતાં જતાં કહ્યું છે કે તેજો બ્રિટિશ રાજ્યનીતિજોને મળી આ સંબંધી ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કરશે. વિલાયતમાં પણ ત્યાના રાજ્યનીતિજોની આ સવાલનો સંતોષકારક રીતે ઉકેલ થાય એવી વૃત્તિ છે. લોર્ડ ન્યેપર્ન કહ્યું છે, કે “હોંફુસતાનની સૌથી જળવાન રાજદારી સંસ્થાનું દોલ છતી લેવા જેવું નવા. કાયદામાં કંઈ જ નથી અપાયું, એથી ઉચ્ચ અસંતુષ્ટ માણસો યાનુ ભાવે હલા હલા ભાગદોડ કર્યા કરે એવું એમાં ઘણું અપવામાં આવ્યું છે. બંધારણ કોપી એસાડવાનો નહીં પણ સમાધાનના સદેશ ચક્રાવવાનો આ પ્રસંગ હતો,” તા. ૫ મી મે એ ઉમરાવોની સભામાં લોર્ડ રનેસે, કોંગ્રેસ સાથેના અધારણીય સ્થપાની ચર્ચા

પરિચિત કરી હતી. તેણે કહ્યું કે “હું સરકારને બરબ કહું છું કે જે કાંઈ ગેરસમજીતી ઉભી થઈ હોય તે દૂર કરીને શુભેચ્છાની લાગણી દર્શાવવી અને ગવર્નરની સત્તાનો ખીન જરૂરી ઉપયોગ કરવામાં આવશે નહીં, તથા નવા બંધારણની રૂએ જે બાબતો પરત્વે ધારાસભા અને પ્રધાનોની સત્તામાં હોય તેમાં તેઓની ઈચ્છાને માન આપવામાં આવશે, એવી શક્ય ખાતરી કોંગ્રેસ આગેવાનોને આપવી. વિલંબથી પરિસ્થિતિ વિશેષ મુશ્કેલ અને ગંભીર બનતી જાય છે.” સાથે સાથે લોર્ડ રનેલે કોંગ્રેસના આગેવાનોને પણ વિનંતિ કરી કે તેમણે “પ્રજાને ગેરરસ્તે દોરવવી નહીં. હું હીંદની પ્રજાને ખાતરી આપવા ઈચ્છું છું અને મારી દૃઢ માન્યતા છે કે પ્રધાનોની ઈચ્છાને ગવર્નરે નિરર્થક અવગણે ને બ્રિટિશ પ્રજા સહન કરી લેશે નહીં.” ઉમરાવોની તલામાં લોર્ડ રનેલ વગેરેએ ઉપરિચિત કરેલી ચર્ચાનો ઠીક પ્રધાન લોર્ડ એટલે કે જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો એ ભેમના અગાઉના કરેલા ભાષણ કરતાં ઘણી સહાનુ-મુતિવાળો હતો. એમણે કહ્યું કે “કોંગ્રેસ ગવર્નરની ખાસ સત્તા પરત્વે જે વિરોધ ઉઠાવ્યો છે તે ખાસ સત્તાઓના સાધારણ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવશે નહીં, ગાંધીજીએ એક પગલું આગળ આવી. “પ્રધાનોને અને ગવર્નરને મતભેદ પડે ત્યારે ગવર્નરે પ્રધાનોને ખરતરફ કરવા અને તેમ નહીં તો એમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવી.” એમ કહ્યું. ગવર્નરે જે પ્રધાનોને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડે કે પ્રધાનોને ખરતરફ કરવાનું પગલું ભરે તો તેનો અર્થ એ થાય કે પ્રાંતિક વહીવટની સત્તા, ખરેખરી રીતે ગવર્નરના હાથમાં, એક હથ્થુ રીતે રાખવામાં આવી છે. અર્થાત્ કે લોક-

તંત્રવાદ કે પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય જેવું એમાં કશું જ નથી. આવા પ્રકારના આક્ષેપમાંથી સરકાર મુક્ત રહેવા ઈચ્છે છે. વળી પાછું ગાંધીજીએ ફરી બંદરે કહ્યું છે કે “કોંગ્રેસ હોદ્દાઓ સ્વીકારે એ માટે હું આતુર છું.” ત્યાર પછી લોર્ડ એટલે કે ત્રીજી વખત આ બંધારણીય પ્રશ્ન ઉપર પોતાનું મંતવ્ય દર્શાવ્યું. અને નવા નાયબ હાઈલી વજર લોર્ડ રેન્લીએ તો જીદમતિ પણ સાથે અર્થે રસ્તે મળવાની ખરેખર તત્પરતા દર્શાવી. જ્યાં સુધી કાંઈ કાર્યનો અમલ ન થાય ત્યાં સુધી એ કાર્ય સંબંધી પ્રસિદ્ધ ચતા અભિપ્રાયો ઉપર ભરસો રાખવો એ હકાપણ ભરેલો માર્ગ નથી. વચન મેળવ્યા પછી કે આખ્યા પછી એના પાલન વિશે શંકા-શીલ રહેવા કરતાં એવા સંયોગો ઉઠા થાય એવું પગલું ભરવું જ સુનાસીમ નથી એમ એમને લાગે છે.

આ ચર્ચા ત્રણ માસ કરતાં વધારે ચાલી ત્યાં સુધી જેણે કાંઈ કહેવું જોઈએ એવા એક મૂક ગુઠચે આખરે આ પરત્વે પોતાના વિગતેસર વિચારો જણાવ્યા છે. આ ગૃહસ્થ લોર્ડ લીન્ડલીયગો. હીંદુસ્તાનની પ્રજાને લોર્ડ લીન્ડલીયગોની સહૃદયતામાં ભરસો છે. એમનું નિવેદન કોંગ્રેસપક્ષને જે જોઈએ છીએ તે આપે છે કે નહીં એ અલગ પ્રશ્ન છે. પણ એ નિવેદનમાં સહૃદયતા તો અવશ્ય તરી આવે છે. કશું છૂપાવ્યા વિના વાઈસરોય સાહેબે પોતાના મનની વાતને કહી નાંખી છે, અને આખું એમનું નિવેદન વાંચનારને એમ પણ લાગ્યા વગર નહીં રહે કે વાઈસરોય સાહેબ ગવર્નરે વતી જાણે ખાતરી પણ આપતા હોય નહીં.

પરિણામ સાંઝે આવશે એ સંબંધી શંકા નથી.

તા. ૨૩-૧-૩૭

એક અધ્યાસી.

ભાવનગરનો ઇતિહાસ

(ગતાંકથી આણું)

વખતસીંહજીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમની ઉત્તર કિયા પછી ઠાકોર પદ ધારણ કરીને વિજયસીંહજી પોતાની ૩૬ વરસની ઉંમરે ગાદી નશીન થયા. અને વખતસીંહજીએ જે પોતાના ખીન્ન બે ફટાયા કુંવરોને માટે માસમાં આપવાનાં ગામો મુકરર કરી રાખેલાં તેના વહીવટ નીચે પ્રમાણે વિજયસીંહજીએ પોતાના ભાઈઓને સુપરત કર્યો. બાપજીરાજને (૧) મોળે તરસરા, (૨) મોળે વાવડી (૩) મોળે રોહલ. રાય-ગિહજીને એક ગામ મોળે ભાલવાવ આપ્યું અને ખીન્ન બે ગામોનો વહીવટ આપનાં પહેલાં તેઓ દેવશરણ થવાથી એ ગામો મળ્યાં નહોં.

સં. ૧૮૭૩ ની આખરમાં વિજયસીંહજીને રાજ દારી પ્રસંગે લોધે નેડીઆ મુકામે બ્રિટિશ સરકારના પોલીસીકલ એજન્ટ બાલેનટાઈન સાહેબની પાસે જુનાગઢ જોરતલખીની ચરેલી રકમનો ફરિયા કરાવવા વગેરેના કામ સારૂ જવાની જરૂર પડી તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. તે વેળા દીવાનગીરીના કામ ઉપર નાગર માલિકો જબાઈ રાખવજી કરીને એક ગૃહસ્થ હતો. તે પશુ સાથે ગયો હતો. ત્યાં સાહેબ મોસુરે ઘણા સન્માનથી મુલાકાત કરી અને જોરતલખી વગેરે જે જે કામો બાબતમાં સાહેબે સલાહ આપી તે પ્રમાણે ખટતા નીકાલો કર્યો. બાદ નવાનગરમાં જન્મસાહેબ જસાજી વેરે પોતાની બહેન કેસાબાને પરણાવેલાં તેમને મળી પછી દારકાનાથજીની યાત્રા કરવા જવા સારૂ તેડવા માટે નગરના મુખ્ય દીવાન મોતી મહેતા વિજયસીંહજી પાસે નેડીએ આવેલા તે સુધાં ઠાકોર સાહેબ નવાનગર ગયા. તે વેળાએ જસા જન્મ ગુજરી ગયેલા અને જન્મ રણમલ નાની ઉંમરના હતા. તેથી ત્યાંના સર્વ કોરબાર માંગનાના રાજ સાહેબનાં દીકરી આણુબા

જે જસા જન્મનાં વિધવા યાગ તેમના હાથમાં આવેલો હતો. તેમણે પોતાના આગ્રહ પ્રમાણે આગળના જુના જમાનાની રગમને મળખૂત રીતે વળગી રહી એકલા વિજયસીંહજી સિવાય તેમના ખીન્ન કોઇ કુટુંબીને કેસાબાની મુલાકાત લેવાની ના કહી. એથી વિજય-સીંહજીને માફુ લાગ્યું અને તેઓ કેસાબાને મળવાનું છોડી ૬૪ તુરત દારકાનાથજી જવાને માટે નીકળ્યા. ત્યાં યથાવિધિ યાત્રા કરી, ધણું દાન પુણ કરી ત્યાંથી પાછા વળતી વખતે રસ્તે જુનાગઢમાં ગિરનારનો દુગર જોઇ, પ્રાચી, પાટણ, સોમનાથ આદિનાં દર્શન કરી મહુવા ઉપર ચઢને ભાવનગર આવ્યા.

ઉપર કહી ગયા કે કુંડલા પરગણાના ખુમાણુ હાદા વગેરે આજા પેટ જેમણે ફરજારની સામે ખાર વટે નીકળી કેટલુંક નુકસાન કરેલું હતું. તે પછી પાછા ઠાકોરથી વખતસીંહજીને શરણ આપી કમુખો પીધાથી તેને બરગટાણુ, બાગરીવાધાર વગેરે ગામો જવાઈમાં આપી સુલેહથી રહેવા સારૂ ત્યાં મોકલેલા. તે લોકોએ વિજયસીંહજીની કારકીર્દીને નજાળી સમજીને તેઓ ગાદીએ બેઠાં પછી થોડી મુદતે એટલે રાવત ૧૮૭૬ની સાલમાં એ ખુમાણુએ પછી પોતાની જાતી ખસલતી ચાલ ઉપર લૂંટ ચોરીના ધધો કરવાનો આરંભ કર્યો. અને જાણે પોતાની ઉપર કોઇની સત્તા છે જ નહોં એવી સ્વચ્છંદી વર્તણૂક બતાવા લાગ્યા. તે બાબત ઠાકોરે શુભળ ગઢવી વગેરેને એ ખુમાણુને સમજાવવા સારૂ મોકલી તેમની સામે ઘણી રીતે વીંધી ચલાવી, પણ તેના દીલમાં ઠાકોરના તાગામાં નહોં રહેવાનું હોઇને તેમણે ઠાકોરની વીંધીને સ્વીકારી નહોં અને આખરે પાછા ફરીથી ઠાકોરથી વિજયસીંહજીની ઉપર એ સર્વે ભાઈઓ તેના રહે-

વાના ગામ ખાખરીયાધાર તથા ખરગટાણાથી બહારવટે નીકળ્યા અને પહેલ વહેલું કુંડલા પરગણાનું મીતી-યાળા ગામ તેઓએ માથું (સં. ૧૮૭૬માં) ને તુરત પાછું નેસડી ગામ માથું. તેની ખખર કુંડલા યાણામાં પડવાથી ત્યાંના કેટલાક સવારો તેની પાછળ થયા. તેમ જો ગામ મરાયાની અમરેલી, લાડી જાણુ થવાને લીધે ત્યાંના સવારો પણ તેની સાથા થવા નીકળી પડ્યા. અને કુંડલાના સવારોએ જો હાદા વગેરે ગીરમાં નાસી જવા પામે નહીં તેટલા સાડે તેની સરહદ ઉપર તેમાંના કેટલાક સવારોને આડ યાંધો ઉભા રાખેલા તેને મારી કાઢી, હાદા વગેરે ગીરમાં આવી ભરાઈ ગયા. પણ હાદાના વડા દીકરા ધેવા ખુમાણુથી તેમ જતી શક્યું નહીં. એટલે તે ફક્ત ાંચ સવારથી રહી જતાં ત્યાંથી નાસી છુટ્યો અને પીલીઆ પ્રગણાના આંગા ગામમાં ગયો છે એવી કુંડલાના સવારોને ખાતમી મળવાથી તેઓ ત્યાં ગયા અને તે જ વેળાએ લાડીના સવારો પણ આવી રહેલા એટલે ધેલો ખુમાણુ ભાગવા સાડે ગામ બહાર નીકળતાં જ તેને લાડીના સવારોએ બંદુકનો કાંભો છોડી દેર કર્યો. *

તે પછી તે વરસે એટલે સ. ૧૮૭૭ની સાલની શિયાળા તથા ઉનાળાની સંયુક્ત મોસમમાં, ધેલો ખુમાણુ મરાણુની દાએ તેના લાઇએ જોગીદાસ-લાણુ, હાદો તથા જસો, જોગીદાસના દીકરા માણુસુર તથા લાળો, જોગીદાસના કાકો વીંગે ખુમાણુ તથા તેના દીકરા જીમ અને વીસામણુ અને મરનાર ધેવા ખુમાણુના દીકરા ચાંપો તથા ગમ, જેઓ ગીરમાં છુપાઈ રહ્યા હતા તેઓ સર્વ પાછા કુંડલા પ્રગણુગાં ફેરા દેવા સાડે નીકળી પડ્યા. અને વડા ગામમાં દોર વગેરે માલ લઈ ગીર તરફ ભાગતાં તેની પાછળ કુંડલાની બહારના સવાર કાળુગડી તથા સંધીઓ વગેરે થયા. અને ખુમાણુ, કેડાણુ નજીકમાંની એક ધાર પાસે દોરને આગળ ગાવતાં રાખી વીસામો

ઉતરેલા ત્યાં આગળ આ વાર એકડી થઈ ગઈ, એટલે તેને જોઈ તેમનાથી ઘોડાં નહીં લેવાયાં અને પાસેના નહેરામાં પેદલ જઈ પડ્યા. તે જ વેળાએ તેની ઉપર બહારનાં માણુસોએ બંદુકનો તાસીરો કર્યો. તેમાં જોગીદાસના દીકરા માણુસુરને પડ્યામાં ગોળી વાગવાથી તે તે જ જગેએ દાર રહ્યો. અને લાખાને ભાગતાં ભાગતાં હાથના કાંડામાં ગોળી લાગી. અને તેઓ ઉભે નહેરે નાસી ગીરમાં અલેખ થઈ ગયા. તથા વહાર પાછી કુંડલે આવી. ત્યાર પછી માણુસુરની લાસને એ લોહાએ પગમાં પહેરેલા ગોડા ઉપરથી વેગલ કાંડા નજીક ઝાળખી. ત્યાં તેની દલનક્રિયા કરી. તેનો પાળીયો હજી તે કાંડા ઉપર છે. ને તેને તેના વારસો વરસમાં એક વાર સોંદુર ચડાયા ગય છે.

ખુમાણુ તરફથી આ મુજબ પ્રીતવો ઉઠ્યો. અને તેઓએ વખતે વખતે ગામે મારી માણુસોનાં ખુનખરાયા તથા હુરો કરવા માંડી તેમજ જીમ પ્રાંતોમાં પણ બકારવડાં જરી હતાં તેથી તેનો અંત આણુવાને ચાંપના ઉપાય લેવા તરફ રાજકોટના પોલીસીકલ એજન્ટ કપ્તાન ખારનવેલ સાહેબનું લક્ષ ખંચાયું. અને તે કામ સાડે પોને મને દેશી પાદલની રેજીમેંટ તથા દુપ સવારોનું લશ્કર લઈ સંવત ૧૮૭૮ની સાલમાં અમરેલી મુકામે આવી જાવણી કરી અને કાલીવાવાડના સર્વ રાગજોને પોતાની જાવણીમાં આવવાનું આમંત્રણ કરી, જેની ઉપરનાં જે જે ખારવડાં હોય તેનું જલદીથી પારિપત્ય કરવાને સલાહ આપી. અને તે કામમાં પોતાથી જોઈએ તેટલી મદદ આપવાને વચન આપ્યું. આ ઉપરથી અમરેલી મુકામે ગાયકવાડ સરકારના મુખ્ય ગોવર્ધરાવ દેવાજી અને - ખીન કાલીવાવાડના ધણી રાગજો, તાલુકદારો અને જોગીયા એકસ થયા. તે જ પ્રસાણે પોલીસીકલ એજન્ટ સાહેબના આમંત્રણ મુજબ કોરારખી વિજયસિંહજી પણ તે વેળાના પોતાના મુખ્ય હોવાન

* આ બાબત હજી સુધી એ ખુમાણુને લાડી સાથે અર્પણો છે.

નંરસીંહદાસ લાધારામ સહિત પ્રથમ અમરેલી ગયા. ત્યારપછી સાહેબનો મુકામ ત્યાંથી ઉપડી બગસરે ગયો, ત્યારે તેમના ફરમાવ્યા મુજબ ખુમાણોનું પારિપત્ય ચતાં મુધી વિજયસીંહજી પોતાના મદાદ કુંડે રહેવા સારૂ ગયા. અને કારભારી દેશાધ સેવકરામ રામરામને સાહેબ મોમુકની સતારીમાં મોકલ્યા. તેમણે ભાવનગરનાં મુલક ઉપર આજ્ઞા ખુમાણના જે વંશજને બહારવટે નીકળીને તુકમાન કરે છે તેને જેતપુરના મુળવાળા મદદ આપે છે અને એ હરામખોરાને આશ્રય આપે છે તેથી એ ખુમાણોનું પારિપત્ય બરાબર થઇ શકતું નથી. માટે મુળવાળા વગેરેને તાકીદ કરી મજકુર હરામખોરાને તે લાખી સોળે એમ થવું જોઇએ, ઇત્યાદિ દરકીત બારનવેલ સાહેબને જાહેર કરી. સાહેબે તે બાબત મુળવાળા વગેરેને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે સંઘળી વાતનો ઇન્કાર કરી તેના મુલકમાં ક્યાંય એ ખુમાણે છતા થાય તો સરકાર ફરમાવે તે સુન્હેગારી ભાગવવી એવી રીતનો મુચરકો લખી આપ્યો.

આણી કાર કાકારથી વિજયસીંહજીએ કુંડેથી આજ્ઞા ખુમાણના વંશજને હાલ તથા જોગીદાસ વગેરેને છતાં કરી તેના ઉપર જબ મેળવવાને ચોતરફ બાનખી-દારો મોકલી કાઢીશ આગળી હતી એવામાં ધારી ગુંદાળી મુકામે બારનવેલ સાહેબની જાણી હતી ત્યાં સેવકરામ દેસાઈ પાસે જીવનવદરનો રહેનાર મેઘ રાઠોડ, જેની ભેસી જોગીદાસ વગેરે ખુમાણો પ્રથમ એ ગાગે ફેરો કરી લઈ ગયેલા, તેની શોધ માટે આવ્યો. તેણે બાતમીદાર તરીકે ખુમાણોના રહેઠાણ વગેરેની તપસીલથી બીના જાહેર કરી. એ ઉપરથી સેવકરામ દેસાઈની નજરમાં આવ્યું કે આ વાત દરબાર તરફથી જ ખરી કરી આપવી. તથા તેનું પારિપત્ય પણ દરબાર તરફથી ક્યાં બાદ પોલીટીકલ એજન્ટને જાહેર કરવું. આથી તેમણે એ બાતમીદારને કાગળ લખી આપી કુંડે કાકાર પાસે મોકલ્યો. તેણે જો કે રસ્તામાં એ કાગળ પાડ્યો તોપણ તેણે કુંડે જઈ કાકારને કામદાર જેઠો મહેતા જેઓ ભેળા હતા,

તેને વિગતથી વર્તમાન કહ્યું, એટલે કાકારે જેઠો મહેતા, તથા કાકારના સાળા પરમાર વલ્લભાઈ તથા બાબાત જેઠીગાધ અને ૧૫૦ સવાર સહિત જમાદાર અબદુલ હંબીય એટલાને મોરાપીની સાથે મોકલ્યા. તેઓ બીજે દિવસે સુપોંદ્ર થયાની લગભગ અઢાર ગાઉ ઉપર જેતપુરના ગામ વલારડી પહોંચ્યા. ત્યાં એક ઘરમાં જોશરીએ એકેલ જોગીદાસના દીકરા દરસુર તથા જોશણ અને તેની દીકરી કમરીબાઈ જેઓ છેક નાની ઉમરનાં દત્તાં તેમને તથા ઘેસા ખુમાણનાં યોદ્ધાને પકડી લીધાં. પછી તે ગામથી આગળ સાલતાં તણ ગાઉ ઉપરના એક જેતપુરના ગામ ધુધગળે આવ્યા. ત્યાં પાદરમાં એક રખારણ અડવા હાથે ગળી. (આ લોકો સુવાસણ હેલ છે તોપણ કેટલાંક હાથમાં બલેયાં પહેરતાં નથી) તેને જોઈ ગીસ્તમાનો એક બારીગર બોલ્યો કે શુકન ધણા ખરાબ થાય છે. તે સાંભળી એ ખાઈ બોલી કે કાંઈ શુકન ખરાબ થતા નથી. તમે જે કામે જાઓ છો તે ગામમાં છે. તે સાંભળી મોરાપી આગળ અને બીજા પાછળ એમ સર્વે ગામમાં પેલા. ત્યાં મોરાગાં એકેલ એક બે સીપાઈ આઠ ફર્સ તેથી ગીસ્તને ચાલતાં જરા અટકવું પડ્યું. તેપણ તે ચોખીદારને બંદુકના કુંડા મારી દૂર મેલગ્યા, તેની હુકમ થઈને એમને એમ એ મોરાપીની સાથે એક ઘર નજીક ગયા. આ વેળાએ અસુર થઈ જવાથી જોગીદાસ વગેરે તમામ ખુમાણો જાણ પીને ફેરો દેવા સારૂ બહાર નીકળી ગયેલા દત્તા. ને માત્ર એકલો હાલો ખુમાણ આ ઘરમાં રહેલો હતો. તે હુકમ સાંભળી તેની સાથેના ચારણ હીપા સુદાં તરત તે ઘરનું છાપરે ખુદ્દ કરી તેની પાછળની પછીતે ખેડ કરવાનું હળ મૂકી નીચે ગયા. ને તેની પાસે જ એક પાણ કાંદેલ ઘઉંની વાડી હતી તેમાં જતા રહ્યા. ગીસ્તના સવારોએ ઘરની આસપાસ ફરી વળી ઘરમાં જોયું પણ ત્યાં કોઈ માણસ દીકામાં આવ્યું નહીં. અને પછી છાપરા લગતું હળ મૂક્યું ને નીચે બે માણસના સગ કંઈની વાડીમાં ગયેલા હોઈ નકો કંઈ કે કોઈ

પ્રમાણ હાથમાં જ આ વાડીમાં જતો રહ્યો જણાય છે. તે ઉપરથી તુરત એ સમજા સવારે વાડીએ આવી ફરતો ઘેરા ઘાલ્યો ને છુમ કરી એટલે હાદા ખુમાણ તથા હીમા ચારણ ઉભા થયેલા દેખાયા. તેને જોઠા મહેતાએ પોકારી કહ્યું કે "સાસરે જતાં વહુને કોઈ ખરામ કહે નહીં" અને વિજયસીંહજી કાકોર તો તમારાં માવતર છે તેની પાસે શરણ થઈ આવવામાં તને મહેણું નથી. માટે ચાલ્યો આવ. પણ એ વાત તેની નજરમાં ન હતી અને જવાબ દીધો કે હવે ધરડે ધડપણે ખેડી પહેરવા હું આખર ખોવા સાડ નહીં આવું. જ્ઞાનામાં જરે હોય તે આગળ આવો એમ કહી ખુશી તરવારથી સામે થયો. આ વખતે હાદા ખુમાણે હીમા ચારણને જતા રહેવા કહ્યું. પણ તેણે તેની બેળા જ મરવાનો નિશ્ચય બતાવ્યો. આ ઉપરથી ગીસ્તના સવારોની તેની ઉપર બંદુકો છટી. તેમાં ચારણ માછતની જોળી હાદા ખુમાણને પેટમાં લાગી ને તુરત તે જમીન ઉપર પડી મરણ પામ્યો. તે મુજબ હીપો પણ મરાયો. એટલે માછતે હાદા ખુમાણનું માથું કાપી લઈ ધુધરાળામાં જે બીજા કાઠીઓ હતા તેમને આ બનાવ તેજ ગામમાં બન્યાનું ગહેર કરી ત્યાંથી આ સર્વ બીનાનો જોઠા મહેતાએ લશ્કર સુકામ ધારી ચુંદાળીએ સેવકરામ દેસાઈ ઉપર કાગળ લખી સવાર મોકલ્યો ને હાદા ખુમાણના માથા મહિત જોગીદાસનાં છોકરાને લઈ ગયેલી ગીસ્ત પાછી કુંડલે કાકોરથી વિજયસીંહજી પાસે આવી.

સેવકરામ દેસાઈને ઉપરનો પત્ર પહોંચ્યો કે તુરત તે લઈ બારનવેલ સાહેબ પાસે ગયા. અને જેતપુરના મુળવાળાએ પોતે બાવનગર ઉપરના બારવડીવાને આશ્રય તથા મદદ આપવાની ઇન્કારી કરી મુચરકો લખી આપેલ તેજ જેતપુરના ધુધરાળા ગામમાં હાદા ખુમાણ રહ્યો હતો. ને ત્યાં મરાણો, તથા તેના બીજા ગામ વલારડોમાં રહેલાં જોગીદાસનાં છોકરાં પકડાણાં તે સર્વ બીના કાગળ વંચાવી કહી દેખાડી તે ઉપરથી બારનવેલ સાહેબે જેતપુરના મુળવાળા

વગેરેને ખોલાવી તેના ઉપર અત્યંત નાખુશી બતાવી અને મુળવાળા વગેરે જેતપુરના ધરડેરાઓને ત્યાં જ સંત્રીના પહેરાનીએ કેદ કરી લીધા. અને જેતપુર ગામ ઉપર દેસાઈ સેવકરામ બવાનીશંકરને ૫૦૦ પાપલળના લશ્કર સહિત જમીયે મોકલી એવો હુકમ કર્યો કે જેતપુરના દરબારમાં કોઇને જવા દેવા નહીં.

આ પછી થોડા દિવસ વીત્યા બાદ મુળવાળાએ બારનવેલ સાહેબને અરજ કરાવી ત્યારે તેને ફરમાવ્યું કે તમે એ તમામ ખુમાણોને લાવી સોંપો તથા તેઓ બાવનગર જઈ તેણે કરેલી તુકસાની વગેરેની કાકોર સાથે સમજણ કરીને કાકોર પાછા તેની તરફથી ફેલ નહીં થવાની મારી ઉપર કાગળ લખી ખાતી કરે ત્યાં સુધીના તમે પક્કા જમાન આપો તો તે પછી તમારો ખુલાસો થાય. આ ઉપરથી બારનવેલ સાહેબની સવારી રાજકોટ ગઈ એટલે તેણે તાલુકે જેતપુરના વાળા મુળ તથા વીકમસી તથા જસલજી એલા ખાચર તથા બહાલીનાં ભાણ ખાચર તથા બગસરા વાળા હરસુર અને હેડાણાના કોટીલા ફતાને જમાન આપ્યા. તથા નીચે મુજબના ખુમાણોને પોતે લાવી પોલીસીકલ એજન્ટ સાહેબને સોંપ્યા.

(૧) ખુમાણ જોગીદાસ હાદા, (૨) ખુમાણ ભાણ, જોગીદાસનો ભાઈ, (૩) ખુમાણ પીઠો જોગીદાસનો કાકાઈ ભાઈ, (૪) ખુમાણવીરો, જોગીદાસનો કાકો. (૫) પ્રમાણ બીલ, જોગીદાસનો કાકાઈ ભાઈ, (૬) ખુમાણ લાળો, જોગીદાસનો દીકરો, (૭) ખુમાણ રામ, જોગીદાસનો ભત્રીજો, (૮) ખુમાણ હીપો, જોગીદાસનો ભાઈ. આ બધાને સાહેબ મોસુફે સંભાળી લઈ જેલમાં મોકલ્યા.

થોડા દિવસ પછી એક કેદખાનામાં વીરો તથા પીઠો ખુમાણ મોતથી મુજરી ગયા. અને બારનવેલ સાહેબે એ લોકો કાકોર પાસે જઈ સમજણ કરે એ માટે તો પ્રથમથી જ જમીન લીધેલા હતા. એટલે તેમને કેદમાં રાખી મૂકવાનું તે વખતે વાજબી નહીં વિચારી સદરજી ખુમાણોને જેતપુર વગેરે જમાની દારોને સોંપી દીધા.

ત્યાર પછી સંવત ૧૮૭૮ નું આખું વરસ ચાલ્યું. ગયું પણ એ ખુમાણો ભાવનગર સમાધાની કરવા સાથે આવ્યા નહો. અને સંવત ૧૮૮૦ ની સાલની શરૂઆતમાં સદરહુ પંચે જમાનીદારો મજકુર ખુમાણોને લઈ કાઠિાર પાસે આવ્યા. અને પરસ્પર, એ ખુમાણોએ કરેલી નુકસાનીની સમજણ કરવા વગેરેની વાત ચલાવી. પણ તે આખરે બંધ ખેડી નહો. એટલે ખુમાણો સુધાં જમાનીદારો પોતપોતાને ગામ ચાલ્યા ગયા.

આટલું થવા છતાં પણ હજી મજકુર ખુમાણોનો ધરિદો નરમ પડ્યો નહો. અને પાછું એમણે એજ સાલની આખરે બારવડું કરવું જારી કર્યું. અને રાજુલા ગામ માર્યું. તેમાં બોલો ધાંખડો તેનાથી મરણ પામ્યો. તથા કેટલીક હુટ કરી ખુમાણો ગીરમાં ચાલ્યા ગયા. પછી એજ વરસમાં મજકુર ખુમાણોએ એકત્ર. ચંપ્ર. એકદમ જેમર ઉપર આવી તે ગામ, માર્યું, અને કેટલાકને જખમી ફેટી કરી ધણી કોમતનો, માલ. લઈ તેઓ પાછા ગીર તરફ જવા રવાના થયા. આ વાતની કુંડલે તથા મહુવે ખબર પડવાથી ત્યાંની વહારો, ધણી ઝડપથી પાછળ આવી પહોંચી. અને મીતીયાળા ગામની લગભગ આગળ ખુમાણો અને પાછળ વહારના સવાર દોડ્યા જાય છે. એવામાં દરબારી સવારોમાંથી એક. જણે પોકારીને કહ્યું કે "નાગીનાં. છોડ. લાગ્યાં જાય છે." એ સાંભળી બીજું તો કોઈ પાછું વળ્યું નહો. પણ મરણ. ચનાર ઘેલા ખુમાણનો દીકરો ચાંપો પાછો વળ્યો. તેને જોગીદાસે ધણી ના પાડી પણ ઉપરનું વેણ સાંભળી તેને અતીશય ચડી ગયેલી ઝાંઝથી તે બંધ રહ્યો નહો. અને એકદમ વહારના સવારોની સામે ચંપ્ર જેવો ધા કરવા જાય છે તેવીજ કાઠી બડીની બુંદકમાંથી ગોળી છુટી તે તેના પેટમાં લાગતાં તે ઘોડી ઉપરથી નીચે પડી મરણ પામ્યો. તે જોઈને તેને બાઈ રામ નજીક આવતાં ઘોડી ઉપરથી પડી ગયો. તેને દરબારી સવાર અજમેલીએ પોતાના રક્ષણમાં લઈ, તેને બીજા મારવા આવતા હતા તેને

મના કરી. તથા પાછો તેને તેના સાથમાં જવા દીધો. પછી પાછળ ગયેલી વહાર ઢોરો વગેરે માલ પડ્યો મૂકાવી પાછા કુંડલે ચાલ્યા આવ્યા.

પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કાઠિારશ્રી ભાવ-સીંહજીએ ભાવનગર શહેર વસાવી તેનું બંદર આખાદ કરવાના હેતુથી ગોધાના બાબી અને સુરતના કીલ્દે-દારની સાથે દ્રીટી કરી. તેની પૂરતી મદદ રહેવા ખાતર એ બંદરમાં તેમને હેઠા કરી આપ્યા. તથા ચાંચીયા કોળીઓનો પરાજય કરી દરીઆની હુંટને બંધ પાડી બ્યાપારીઓના માલનું રક્ષણ કર્યું. જેને લીધે ધણીજ સુખ અને શાંતિ ભરેલી રીતે ભાવનગરના બંદરનો વેપાર સુરત, ભરૂચ, મલખારકાંઠો અને આક્રિકાના કિનારાના મસ્કત, જંજીબાર, મોઝાંબીક, પીનાંગ વગેરેનાં બંદરોએ ભર યુવાવસ્થામાં ચાલતો હતો. તેનો લાભ ભાવસીંહજીના વંશજ વિજયસીંહજીને લેવાનું દીલ થતાં પોતાની કુંવરપદાંની યુવાન અવસ્થામાં જીલીઆ, રણછોડપાસા, ભવાનીપાસા, કારેલી, હાર-શણગાર, આડીઓ, મક્લાઇ, કાથેરી, પ્રેમખોટ, રેશમખોટ, તાજખોટ વગેરે મોટાં ઝાંઝો રાખી ઉપરનાં બંદરોએ વેપાર ચલાવવો જારી કરેલો. જેથી તેમની ખાનગી નાણાં પ્રકરણી હાલત ધણીજ સારી અવસ્થાએ પહોંચી. અને તેમણે પોતાના પિતા વખતસીંહજીને તેમના વેરાન અને વગર સુલેહવાળા મુલકના રક્ષણને માટે, ફોજ રાખવામાં જે ભારે ખર્ચ થતો તેમાં વખતો વખત મદદ આપી હતી. વિજયસીંહજી આવી સારી રિયતિમાં હોઇને ૧૮૮૧ની સાલમાં વૃદ્ધિ નહોં થવાને લીધે કાઠીયાવાડના મુલકમાં દુષ્કાળ પડ્યો અને અનાજનું ઉત્પન્ન થયું નહોં તેથી કેટલાક લોકો તે વગર જીખમરાથી મરણ પામ્યા. આ પ્રસંગે વિજયસીંહજીએ પોતાનાં સદરહુ, વહાણો માર્ફત સામા બંદરોમાંથી કેટલુંક અનાજ મંગારી રોક લોકોમાં મક્ત વહેંચ્યું. અને તવંગર માણસોને વગર નફે આપ્યું. એથી લોકોનો નાશ થતો અટક્યો. અને વિજયસીંહજી આ કામ કીર્તિકર ગણાયું.

વરસ્યો ન મેઠ મલક હક વાગી લાડ્ય માનવ હે ઠપ લાગી,
ભુખે અજ વણ દુનિયા લાગી સધન દીપે વજમાલ સુવાગી.
પાઠાણુ હલાયાં સમુદ્ર વચાણે ખલક નલાડી ભાવનચ ખાણે,
ટંક ટંક રાંઠાં ભુખ તપ ટાણે કીધો નામ એકાશીયે કાણે.
ધરમી ધરમ કીધો તપ ધારી ભુપત દાણુ દીપો બહુ ભારી,
એવી દુનિયા પાર ઉતારી કાળ તણી નહ લાગી કારી.
વસવે કીરત એમ વખાણી અજ દર્ધ કીધો સગાળ આતાણી,
જામ નવા ને વાતો જાણી પેરમ તણે ગઢાયો પાણી.

(અપૂર્ણ)

રાજશાસન અને પ્રજા

(૨)

આ ઉપરથી સહજ વાચકો જોઈ શકે એમ છે કે દેશી રાજ્યો સામેના લોકોના વિરોધનું મૂળ તેના અંગતપણામાં અને તેના લીધે તત્ત્વમાં જે ઘાસમેલ થાય છે તેમાં રહેલું છે. રાજ્યતંત્રની ભાવના, વિશાળ કુટુંબ ભાવનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને જો એ ભાવના અનુસાર નરેશો રાજ્યતંત્રમાં અનુસરે તો દેશી રાજ્યો સામેનો જુમાટો ઓછો થઈ જાય. નીચેનાં સુત્રો અનુભવનાં છે.

(૧) પોતાની 'પ્રજા' પ્રમાણે નરેશ પ્રજાનું પાલન કરવું જોઈએ. ગરીબોનાં છાકરાઓ દૂધ વગર મરતાં હોય અને રાજમહેલમાં પાણીની માફક દુધ ટોળાતું હોય, પાંચને બદલે પાંચસોની રસોઈ થતી હોય, દરબારી કોકારો અને ભંડારોનો ઉપયોગ સ્વચ્છતા પૂર્વક થતો હોય ત્યાં કોઈ રાજા પોતાની પ્રજાને "મારી બ્લાલી પ્રજા" એમ કહે તો તે શબ્દ છલ છે. ન્યાયથી ભાપણોનો જમાનો આવ્યો ત્યારથી શબ્દ છલ વધતું ચાલ્યું છે. વર્તન અને વાણી વચ્ચે મેળ ન હોય તો પણ ચાલ્યું જાય એમ ભાપણુ કરનારાઓ પૈકી ઘણાની જાણે સમજણ હોય એમ જોવામાં અનુભવ્યું છે. અને તેમાં દેશી રાજ્યોના અધિકારી-

ઓથી માંડીને જેઓની દેશ સેવકોમાં ગણના થાય છે એવા બધા આવી જાય છે. દુષ્કાળના સમયમાં અધિકારીઓ અને આ લોકસેવકો ચોરામાં કે ધર્મશાળામાં આનંદથી મીઠખાનીઓ ઉડાવતા હોય છે. અને બાસપીક ઉપરથી કહેતા ફરે છે કે "ભુખમરાથી થયેલાં હાડપીંજરો અમારાથી જોયાં જતાં નથી." માટે નરેશોએ અને એમના અધિકારીઓએ જો સારું રાજ્ય ચલાવવું હોય તો રાજ્યની પ્રજાને પોતાની સંતતિની નજરથી જોતાં રહેવું જોઈએ. પ્રજાને જે સામાન્ય ખોરાક હોય તે ખાવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, લોકોના જેવાં સાદાં કપડાંથી ચલાવતાં શિખરું જોઈએ. આ પ્રમાણે થાય તોજ લોકો અને અધિકારી વર્ગ વચ્ચે હાર્દિક એકતા બંધાય. લોકોને પણ એમ લાગે કે રાજ્યની નજર આપણા તરફ સહાનુભૂતિવાળી છે. આ બધું બહારના દેખાવ માટે નહીં પણ અંતરની ઈચ્છાથી થવું જોઈએ. અને વર્તન માત્રથી લોકોની ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ કે રાજશાસકોનો આપણા ઉપર સારો પ્રેમ છે. અધિકારીઓનું વર્તન એવું હોવું જોઈએ કે પ્રજાના મનમાં ખરેખરી એવી લાગણી સ્વયં ગરૂત થાય. ગામડામાં અધિકારીઓ જાય ત્યારે

લોકોને એમ થાય કે “આ પાછી વેઠ આવી,” એમ. ન થવું જોઈએ. અધિકારીઓએ સાથે દમામ ન રાખવો જોઈએ. કેટલાક અધિકારીઓ જાણે જાન જોડીને નીકળ્યા હોય એમ આખા કુટુંબ કપીલા સાથે મુકામો નાંખે છે. એવા સ્થળે દિવસોના દિવસો રહે છે. પ્રજાને બેગરૂપ થઈ પડે છે. અને રાજ્યને પણ હાનિ કરે છે. કારણ આવા અધિકારીઓનો બધો વખત, પ્રજાની ફરિયાદો સાંભળી તેને દૂર કરવાને બદલે પોતાના ઘર ખટલાનો વ્યવહાર કરવામાં જતા રહે છે. દેશી રાજ્યો શૂતકાળમાં સુખરૂપ ચાલતાં હશે તેનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે નરેશ અને લોકો વચ્ચે કશો બેદલાવ ન હતો. ખોરાક, પહેરવેશ રહેણી કરણી એ બધું સમાન હતું. રાજાના દીકરાઓ ગામની નિશાળમાં સૌની સાથે ખેતી લાજતા. આ રીતે પ્રથમથીજ પ્રજામાં, ભવિષ્યના નરેશ સંબંધી એવા સંસ્કાર પડતા કે “આ આપણાંમાંના એક છે” એમ પ્રજા માનતી. આ પ્રમાણે રાજા-પ્રજા સૌ સરખી રીતે લગલગ રહેતાં હતાં. રાજ્યને નાણાંની તંગી રહેતી નહીં. અને કોઈક રાજક દૈવક થાય તો પ્રજા રાજા પુરીથી રાજ્યને છૂટે હાથે નાણાંની મદદ કરતી. એનાં કાંઈ દર દસ્તાવેજો થતા નહીં, રાજ્યમાં આજ છે, એટલાં બધાં ખાતાં, ઢગલાબંધ ખાતાના ઉપરીઓ અને પાછા એની નીચેના ઉપાધિકારીઓ, એમના બારે બારે પગારો, એ ઉપરાંત ભત્તરની મોટી કાચગી રકમો, સુસાધુરીઓ, આટલાં બધાં દફતરો અને પાર ન આવે એવી લખાપડીઓ વગેરેમાંથી જૂજ જૂજ હતું. બંધી મોઢાની વાતો-પણ લખાણ કરતાં સોગણી બેરાસાપાત્ર-થી રાજ્ય વહીવટ ચાલતો. લખાણ નામનુજ થતું, આવા રિથિત-સંયોગોમાં દેશી રાજ્યો એ શબ્દજ ઉદ્ભવ્યો નહોતો. અંગ્રેજ રાજ્યની રચાપ-નાને પરિણામે “નેટીવ રેટ્સ” એ નામ જુદું પડ્યું. રાજ્ય તંત્રની સરખામણી થવા માંડી, અંગ્રેજ રાજ્ય-નીતિ, એમનો રીતરિવાજ, એમના સંબંધો, એમની રેવો એ બધું રાજ્યોને સ્પષ્ટવા લાગ્યું. પરિણામ એ બાબત કે નરેશોના દીકરા દીકરીઓના પરણવાના

વ્યવહારમાં પણ સરકારનો હસ્તક્ષેપ દાખલ થયો. સરકારી ઓફીસરો સાથે નરેશો અને એમના દીવા-નોને જેમ જેમ લાઈબંધી વધતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ પ્રજાથી વિચુપ્ત થવા માંડ્યા. કેટલાક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓ-દીવાનો મુધા-માત્ર સરકારી અમલદારના ઓળખાણને લીધેજ રાજ્યોને દબાવા, લાગ્યા. સર-કારની હસ્તક્ષેપની નીતિ પણ જોર કરવા લાગી. આ રીતે નવો પુલ બાંધતા ગયા તેમ જૂનો પુલ તુટતો ગયો. હવે એમ લાગવા માંડ્યું છે કે આ નવો પુલ ક્યાંક તુટી પડશે તો શું કરશું? એટલે પાછું જુના પુલમાં સમારકામ શરૂ થતું જોવામાં આવે છે. જુના પુલને જો ફરી ઉપયુક્ત બનાવવો હોય તો તેનો અચુક ઉપાય એ છે કે દરેક રાજ્યો અને એના અધિકારીઓ, પ્રજાને પોતાની ન્યાયવૃત્તિની ખાતરી કરી આપવી જોઈએ.

રાજાની રહેણીકરણીમાં એના દરજ્જાને યોગ્ય વિશિષ્ટતા તો જોઈએ. પણ તે એવી નહીં કે પ્રજાથી તે સાવ અલગ થઈ જાય. પહેરવા વાપરવાને બદલે હજારો રૂપિયાનું કાપડ પરદેશમાંથી મંગાવવાને બદલે તેણે પોતાના દેશમાંથી ખરીદ કરવું જોઈએ. અને અને તો પોતાના રાજ્યનું. વપરાશની દેશી યીજો ખરીદ કરી, વાપરવાથી પ્રજાને નરેશ તરફ એની સ્વદેશભક્તિ માટે માન રહ્યા કરે છે. રાજ્યમાં બનતી યીજોને ઉત્તેજન આપવું. રાજ્યના કારીગર વર્ગના પરિચયમાં આવી એમને એમની કલાનો વિકાસ કરવા ઉત્તેજવા. નરેશો પોશાક પણ દેશી બનાવે પહેરવે કે પ્રજાને લાગે કે તેઓ આપણાંમાંના એક છે. વિદેશી પોશાક મોંઘો છે. ખરચાળ છે. અને તેમાં કશું આકર્ષણ નથી. કાપડ, રમકડાં, વધારે મોટરો વગેરે ખીન ઉપયોગી થઈ પડે એવી વસ્તુઓ ખરીદ કરી દ્રવ્યોને અનુરૂપાદક વ્યય ન કરવો. ઝવેરાત પણ પ્રસંગોપાત દરબાર વખતે કે કોઈ એવા ખીન રાજદ્વારી પ્રસંગ વખતે જ જરૂર પુરતો ઉપયોગ થઈ શકે એટલું જ ખરીદવું. વાંટીઓ, વેઠ, સીરપેચ, હીરા મોતીની માળાઓ વગેરે વારંવાર અપ્રસન્ન

પહેરી રાજ્યોએ ઝાકઝમાળ ન થવું જોઈએ. કારણ કે રાજ્યોનું 'ભુપણ' અવેરાત નથી પણ તરવાર એટલે પ્રગ્નરક્ષણ છે. રાજ્યની આસપાસ લશ્મીઓની માફક ફરનારા કેટલાક માણસો પોતાના સ્વાર્થને અંગે તેમને અવેરાતના શોખને રવાડે ચડાવી દે છે. ખરીદ વેચાણ કરાવે છે અને તેમાંથી પોતે ખાનગી રીતે દલાલી લે છે. એમાંથી એવું પણ બનવાનો સંભવ છે કે અવેરાતને બદલે જામદાર ખાનામાં કાચનાં ઠીકરાં જ નીકળે. હીરા, મોતી, માણિક, નીલમ વગેરે ચીજોના પારખુ કરતાં લેભાચુ માણસો ત્યાં ત્યાં વધારે જોવામાં આવે છે. અને અત્યારે તો અવેરાતની સાચી ચીજોનું હુબહુ એવું અતુકરણ કારીગરો કરે છે કે સાચી ચીજ કદ અને ખોટી કદ તેની પારખ કરવી બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દ્રવ્ય વધારે હોય, તો સોના આદીમાં એને સંધરી રાખવું એ વધારે સલામત માર્ગ છે. પરંતુ અવેરાત નહોં. વળી રાજ્ય દરબારના કાંઈ પ્રમાણે અવેરાત વગેરેની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. તો જોઈએ તે પ્રમાણમાં ખાત્રી લરી રીતે એકવાર ખરીદ કર્યા પછી તેમાં ભાંગફોડ ન કરવી. તેમજ લેવેચાણ કે અદલોબદલો ન કરવો. તેથી આખરે સોના સાક થાય છે. ટુંકામાં રાજ્યનું વર્તન અને તેની રહેણી-કરણી એવાં હોવાં જોઈએ કે પ્રજાને એમ ન થાય કે તે રાજ્ય બહારના કોઈ પરદેશી જેવા છે.

રાજ્યકર્તાની પ્રગ ઉપર અંતઃકરણની પ્રીતિ હોવી જોઈએ. "મારી વહાલી પ્રગ" "મારાં બાળકો" વગેરે મોટા મોટા શબ્દો વાપરવા કરતાં તેનો અમલ કરવો. વચન કરતાં ક્રિયા અસરકારક છે, એ સ્વચ્છ ખ્યાનમાં રાખવું. પ્રજાનો અદનામાં અદનો મનુષ્ય પોતાના ધણીને મળી શકે, તેની સાથે ખુલ્લા દીલથી પોતાના સુખદુઃખની વાત કરી શકે અને સલાહ લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા જોઈએ. સાગવગવાળા અને મોટાઈના હાલવાળા માણસો રાજદરબારે સહેલાઈથી જઈ શકે અને ગરીબોને કે ખેડૂતોને ધક્કે ચડવું પડે અને ટાઢ તાપમાં કસાડોના કલાકો ઉભા રહેવું પડે એવી

સ્થિતિ જે રાજ્યમાં હોય તે રાજ્ય ખરે રાજ્ય નથી. મળવા આવવાના રાજ્યોની સગવડ માટે કેટલાક મોટા સરકારી અમલદારો રાખે છે એવી 'વીઝીટર્સ ક્લક' જે રાખવામાં આવે અને જેને મળવાની 'ઈચ્છા' હોય તેઓ તેમાં પોતાની હકીકત, નામ, કામ, કામની વિગત વગેરે લખે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવે અને પછી તે હંમેશાં નિયત વખતે નરેશ આગળ જાહેર કરવામાં આવે તો તેથી ધણીને સંતોષ મળે. અર્થાત્ કે ધનાઢય, ગરીબ, અલગ્ય કે લાલુદા અને બાળક કે વૃદ્ધ એ બધાં રાજ્યની પ્રગ છે અને તે 'ફરે' તરફ રાજ્ય તરફ રાજ્યનું જોડલાવ વગરનું વર્તન જોઈએ.

કોઇના ઉપર રાજ્યની અંગત કૃપા હોય અથવા તો કોઈ રાજ્યનો કે એના કૃપા પાત્રનો મહેરબાનીતો માણસ હોય, સગો સંબંધી હોય, મહારાણી કે રાજ-કુટુંબમાંના નજીકના માણસનો કોઈ કૃપાપાત્ર હોય, એવાઓને અંગત લાભ અપાવો જોઈએ. પણ રાજ્યની બ્યવસ્થામાં રાજ્યની મહેરબાની પ્રત્યવાવરૂપ ન થવી જોઈએ. જે એમ થશે તો એવા કૃપાપાત્ર માણસો રાજ્યને નામે ગમે તેમ છુકમો કરશે. અને બેકાબંદી રીતે વર્તન ચલાવશે. આવાં માણસોને રાજ્યની મહેરબાનીને અંગે વખત જતા રાજ્ય વહીવટમાં માણું મારવાની, સલાહ આપવાની લાલચ થઈ આવે છે. નરેશ પોતાની કૃપાનાં પાત્રોને ખાવે પીવે અને પૈસે ટકે સુખી રાખવાં. એમને પ્રસંગોપાત થોડ મદદ કરવી. એમને દુઃખી થવા ન દેવાં પણ સાથે સાથે એમને સાવચેત રાખવાં જોઈએ કે રાજ્ય વહીવટમાં એમની ડબલગીરી સાંખી શકાશે નહીં.

રાજ્યોએ અહરનિશ પોતાના સુખનો નહોં પણ પ્રજાના સુખનો વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રજાની જરૂરીઆતો શું શું છે. અને કયા કયા પ્રકારની હાડમંદી છે. આધિકારીઓનું વર્તન પ્રગ તરફ કેવી રીતનું છે. પ્રજાના જનમાલની સલામતી બરાબર જળવાય છે કે નહોં અને રાજ્યનાં જે ખાતાંઓ છે તે બધા ખાતાના અધિકારીઓ પ્રજાની કુખ સગવડ માટે કામ કરે છે કે નહોં એની સંત

સંભાળ રાખવી જોઈએ. અધિકારીઓ અને ખીજા નોકરો બરાબર હાજરી આપે છે કે નહીં એ બધાં ખાતાની ઝોડીસોમાં કોઈ કોઈ વખત જઈ ચાનક આપતા રહેવું જોઈએ. રાજ્યને લીધે રાજ્ય નથી પણ પ્રજાને લીધે રાજ્ય છે, અને પ્રજા છે તો રાજ છે. પ્રજાવગર કોઈથી રાજ્ય થઈ શકતું નથી. રાજ્ય પણ પ્રજાવગર બની શકે નહીં! આખા રાજ્યમાં વરિષ્ઠ સ્થાનિક ખીરાજવાને ચોગ્ય પ્રજા છે. એટલે જ રાજ્યને પોતાનું રાજ્યપણું સાચવવું હોય તેણે શરીરના અંગની માફક પ્રજાનો વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રજાને કોઈ દિવસ રાજ્ય નથી જોઈતું. પણ પ્રજાની જીંદગાની સુખમાં વ્યતિત થાય માટે સાચું રાજ્ય ચલાવનાર તો એને અવશ્ય જોઈએ છે. કેટલાક રાજ્યો અને અધિકારીઓ જવાબદારીના ભાનના અભાવે પ્રજાનાં માથાસો સાથે વિચિત્ર રીતે વર્તે છે. અને તેથી પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાય છે. એ અસંતોષને જો ઉપાય લેવામાં નથી આવતો તો બહાર છુટાડો થાય છે. અને હાલના જમાના પ્રમાણે જ્યારે સરકારના કાન સુધી વાત પહોંચે છે ત્યારે મુશ્કેલી તો એકલા નરેશને જ રહે છે. અને ખીજા બધા આધા પાછા થઈ જાય છે. સરકાર માને છે કે દેશી રાજ્યોમાં સાચું તંત્ર ચાલે તેની જવાબદારી પોતાના ઉપર છે એટલે સરકારને જરૂર લાગે ત્યારે દરમિયાનગીરી કરવાનો હક છે એમ મનાઈ ગયું છે અને રાજ્યો અને કમને પણ એ વાત માન્ય રાખે છે.

“મારી બહાલી પ્રજા, મારાં બહાલાં બાળકો” એવા એવા શબ્દો રાજા સાહેબો વારંવાર ઉચ્ચારે છે. પણ અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં એક પણ પ્રસંગ એવો નથી નોંધાયો કે જ્યારે સરકારે, કોઈ દેશી રાજ્યના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો હોય ત્યારે પ્રજાએ સ્વયંરક્ષણથી એવા હસ્તક્ષેપ સામે અમલી વિરોધ ઉઠાવ્યો હોય, કે “મારી બહાલી પ્રજા” કહેનાર નરેશાની પછવાડે ચાલી નીકળી હોય! મતલબ કે રાજ્યને નિરૂપદવી વહીવટ ચલાવવો હોય તો દંભ છોડી દઈ પ્રજાને હૃદયપૂર્વક ચાહતાં શીખવું જોઈએ. પોતાનું જીવન પ્રજા માટે છે એવું પ્રજાને જાન કરાવી દેવું જોઈએ.

નરેશોએ ન્યાયના કામમાં ખીલકુલ ડખલગીરી ન કરવી જોઈએ. ન્યાયાધીશ પોતાનો નોકર છે માટે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તેણે ન્યાય કરવો જોઈએ એવી માન્યતા કેટલાક નરેશાની બંધાઈ ગઈ છે. “આપ તો ધણી છો.” “અનુદાતા છો.” “રાજ્ય તો આપનું જ છે માટે આપની ઈચ્છા પ્રમાણે થવું જોઈએ.” એવાં એવાં ખુશામદનાં વાક્યો સાંભળી કેટલાક નરેશો ઉધું સમજી બેઠા હોય છે. ધણી રાજ્યોમાં ન્યાયખાતામાં અધિકારીઓ ટકતા નથી તેનું કારણ આ સિવાય બીજું નથી. ગુહનેગાર, લાગવગથી રાજા કે વરિષ્ઠ અધિકારી સુધી પહોંચી જાય અને ગુહનાની માફી મેળવી આવે એટલે બિચારા ન્યાયાધીશની રિયતિ કડેડી થઈ જાય. અને પોતે ન્યાયાધીશ નથી પણ ગુહનેગાર છે એવું એને લાગ્યા કરે. લોકોમાં પણ તેનાં કાંઈ માન આજરૂં રહે નહીં. કેટલાક નાનાં રાજ્યો તો ગુહનેગાર પાસેથી રક્ષત લઈને તેને છોડી મૂકે છે. કેટલાક વાઢી પ્રતિવાદી બનેને દંડે છે. અને તે ન્યાયના રક્ષણ માટે નહીં પણ પૈસા એકઠા કરી રંગરાગમાં ઉડાવવા માટે.

દેશી રાજ્યોમાં ન્યાયાધીશની પસંદગી બહુ સાવચેતીથી કરવી જોઈએ. સ્થાનિક ન્યાયાધીશોને પસંદ કરવા તો સ્થાનિક સંબંધોની અને પક્ષપાતની જામના ઉપર ખીલકુલ અસર ન થાય એવા સ્વભાવવાળા પસંદ કરવા. ન્યાયના કામમાં પોતે સ્વતંત્ર છે એમ એમને લાગે એવા પ્રકારનું એમના તરફ નરેશનું વર્તન જોઈએ. રાજકુટુંબને અને ગરીબ પ્રજાજનને એક સરખું કાપદાનું બંધન છે અને કાયદો સર્વને માટે સરખો છે એવું વાતાવરણ રાજ્યમાં હોવું જોઈએ. કાયદાના અમલમાં શિથિલતા ન જોઈએ. કારણ કે એથી પ્રજામાં આંતર અવ્યવસ્થા અને ગુહનેગારી માનસ પેદા થાય છે. ન્યાયાધીશોને ન્યાયના કામ સિવાય બીજાં કામો ન સોંપવાં જોઈએ. વળી તેઓએ માત્ર કાયદાની એકાદ બે પરીક્ષા પસાર કરી છે માટે ન્યાયના કામને માટે ચોગ્ય છે એમ ન હોવું જોઈએ. તેઓ અભ્યાસકૃતિના, ધીરજવાળા, સખ્ય રીતજાતવાળા, લાગણીઓ

સુધારણાની તાલીમ માટે પણ તેટલોજ પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. આ હકીકત તમે સાતમ આઠમની મર્યાદાની રમતોના મેળાવડા, ઉપરથી જોઈ શક્યા હશે. એક આખો બપોર, પોરબંદર સ્ટેટની સમસ્ત પ્રજાને અર્થે યોગ્યેલ મર્યાદાની રમતગમતના મેળાવડા માટે રાજ્યમાં આવેલ હતો તેમજ આ વર્ષે આ રમતોને માટે અપાયેલ ધનાગો ભૂતકાળની સરખામણીમાં ઘણાજ ભારે અને વિશેષ આકર્ષક હતાં તે તમેને સુવિદિત છે. પોરબંદર સ્ટેટની સમસ્ત પ્રજા માટે રમતગમતના આ મેળાવડાઓ હવેથી દર વર્ષે થશે એમ જાહેર કરતાં મને ધણોજ આનંદ થાય છે. કારણ કે એથી કરીને પોરબંદર સ્ટેટની અંદર રહેનાર દરેક સખસને વ્યાયામ અને શરીર સુધારણા તરફ વાળવા. અર્થે સ્ટેટ પોતા તરફથી સંપૂર્ણ પ્રોત્સાહન આપી, શકશે.

મિ. માંકડ, મિદ્ધ એન્ડ્યુકેશનલ ઓફિસર તરીકેનો હોદ્દો તમે સંભાળ્યા પછી તમારા ખાતામાં કેટલીએ તદ્દન નૂતન પ્રવૃત્તિઓ તમોએ દાખલ કરેલી છે. અને તે સર્વે યોગ્ય રીતે વિકાસ પામતી જાય છે એ જોઈને મને ખૂબ હર્ષ થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તમારા પોતાના અંગત ઉત્સાહથી કેળવણીખાતાની જુદી જુદી શાખાઓમાં એક સરખી પ્રગતિ જોવામાં આવે છે તે પણ કંઈ ઓછા સંતોષની વાત નથી. હું આશા રાખું છું કે તમારો આ ઉત્સાહ બિવિધમાં ખૂબ લાભો વખત સુધી કાયમ રહેશે અને તમારા ખાતાની જુદી જુદી શાખા પ્રશાખાઓમાં અને તેને લગતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તમને તમારા સાથીઓ તરફથી સંપૂર્ણ સાથ મળતો રહેશે.

અને હવે સત્તારીઓ અને સફરગૃહસ્થો, મારા બાપણમાં હું જે કંઈ કહેવા ઈચ્છું છું તે તમે સર્વેને રસમય લાગશે એમ ઉમેરું રાખું છું તેથી હું જે કંઈ કહું તે તરફ ખાસ લક્ષ આપશો અને તે પછી તેની ઉપર પૂરું મનન કરશો એમ હું માણું છું.

જેવટનાં કેટલાક વર્ષો થયાં હું જોઈ શક્યો છું કે સૌ કોણને માટે દિવસે દિવસે “જીવન સંગ્રામ”

વધારે ને વધારે કઠીન થતો જાય છે. આ મુશ્કેલીઓનાં કારણો શું હોઈ શકે તે તપાસવાને માટે મેં ખૂબ પરિશ્રમ લીધો છે, અને તેને પરિણામે હું મારા અમુક સ્વતંત્ર વિચારો તથા મતભ્યો ધરી શક્યો છું. મને એમ લાગ્યું છે કે કેળવણીનો અર્થ બરાબર સમજાયો નથી, તેમજ જે દૃષ્ટિથી તે સમજાવો જોઈએ તે દૃષ્ટિ આપણમાં કેળવાયેલ નથી. પહેલી વખત સાંભળતાં મારા વિચારો કદાચ તમને વધારે પડતાં ઉદ્દામ લાગશે, છતાં પણ એ વિચારોને બંધા કરવા માટે હું હિંમત ધરું છું અને તેમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ હુંક સમયમાં હવે આ નિશાળ છોડીને “જીવન સંગ્રામ”માં દાખલ થશે તેઓને સંજોગોને કેળવણી એટલે, શું તે વિષે કંઈક કહેવાની હું તક લઉં છું. તમારામાંના ધણાખરા એમ માને છે કે જેવટની પરીક્ષા પસાર કરતાં તમારી કેળવણી પુરી થાય છે અથવા તો તમારી જેવટની કસોટી પુરી થાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તો નિશાળની એ જેવટની પરીક્ષા પૂરી કર્યા પછીજ તમારી જીવન સંગ્રામની પહેલી પરીક્ષા શરૂ થશે અને ત્યારથી જ તમારું જીવનમુદ્દ શરૂ થશે. આ વાત નજરમાં રાખીને હવે આપણે કેળવણીનો અર્થ સમજીએ. કેટલીએ વખત કેળવણી શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં લોકો કહે છે કે કેળવણી એટલે, કે અ. પ્રત્યેક વ્યક્તિને મળેલી હૃદયની બક્ષિસોનો વિકાસ, બ. દરેકની અંદર સુખ. સ્વરૂપમાં રહેલી શક્તિનું જ્ઞાન અને તેનો વિકાસ, ક. પોતાના આદર્શોને કાર્યમાં મૂકવા માટેની શક્તિઓની બિભવણી, ડ. સત્યપરાયણતા, ઈ. શિસ્ત, વગેરે વગેરે. આ સર્વ વ્યાખ્યાઓનો અર્થ હું બરાબર સ્વીકારું છું અને આવા વિશાળ શબ્દની અનેક વ્યાખ્યાઓ થઈ શકે એ હું કમુલ કહું છું. છતાં કેળવણી તરફ એક તદ્દન નવા દૃષ્ટિકોણથી જોવાને માટે હું તમોને નિર્દેશ કરું છું. આ દૃષ્ટિકોણ કેવળ સિદ્ધાંત ઉપરજ રચાયેલ નથી પરંતુ બ્યવહારથી પણ સમર્થિત છે, અને આ દૃષ્ટિએ કેળવણીનો અર્થ થશે તે કદાચ તમારે માટે અપરિચિત હશે. દુનિયાના ગમે તે ભાગની

અંદર કેળવણીનું જે સ્વરૂપ પ્રચલિત હશે તેના ઉદ્દેશ પાછળ વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિના સુખનો ખ્યાલ જરૂર હરિત ધરાવતો હશે. પરંતુ “સુખ” એટલે શું? એ શબ્દનો અર્થ કરવા છતાં એની પાછળ વિચાર અને કલ્પનાનો એક વિશાળ મહાસાગર આપણે ઉઠળતો નોંધ રાખીશું. માટે ચાલો એ વિચારમહાસાગરને આપણે ધટાવીએ અને બની શકે તેટલો તે શબ્દનો અર્થ સરળ બનાવીએ. મને લાગે છે કે સુખ શબ્દનો અર્થ સમજવાને માટે તેને ઉલટી બાબુએથી નિહાળી સુખથી ઉલટું દુઃખ એટલે શું અને તેના મુળમાં ક્યાં દારણો રહેલાં છે તે સમજવાને માટે આપણે વિચાર કરીએ. આ શબ્દના અર્થને ઘટાડવા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરીએ તો પણ તેનો અર્થ બદલવો વિશાળ છે એમ આપણે જરૂર કબુલ કરવું પડશે. માટે સુખ શબ્દની પાછળ ફિલસૂફીનો જે વાધો ચોદાડવામાં આવે છે તે દૂર કરીને જે કેટલાક તેના બ્યવહાર અર્થ આપણી સમજમાં આપણે કરતા આવ્યા છીએ તે ઉપરજ હું વિશેષ લક્ષ આપીશ. સુખ કે દુઃખને હું માત્ર માનસિક સ્થિતિજ સમજું છું કે તેગો સર્વે પણ એ વાત ચોક્કસ સ્થિતિકારણો કે માનસિક સુખ એજ ખરું અને દીર્ઘજીવી સુખ છે.

આ બાબતની ચર્ચા કરતા હું એકજ વસ્તુ ઉપર આપનું લક્ષ દોરવા માંડું છું અને તે વસ્તુ તે નમ્રતા. એ મારી સમજ પ્રમાણે કાયિક, વાચિક અને માનસિક હેતુ નોંધે એ નમ્રતાનો અભાવ એટલે જ “ગર્વ” અને અહંકાર” કે જે વડે માણસ પોતાની જાતને હોય તે કરતાં વિશેષ ઉંચી અને મહત્વની લેખે છે. દુનિયા અને જીવનનાં સકળ અર્થસંપદમાં અહંકાર ગુપ્ત લાગ લાગે છે. મારા બ્હાલા વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થી તરીકેની ભૂતકાળની તમારી કારકીર્દી તરફ જવા નજર કરો અને તે દરમ્યાન કોઈ વખતે શિક્ષા કે કપકા થઈ તમોને થયેલ દુઃખના સંનેગો વાદ કરશો તો મને ખાતરી છે કે આ સંનેગોની પાછળ ધણે ભાગે તમારા પોતાનાજ વર્તનની કે વાચાની ઉદ્ધતાઈ અથવા તો

અનાજ્ઞાકિતપણું જ જવાબદાર હશે. એટલે કે નમ્રતાનો અભાવ, વિનયનો અભાવ, એ જ તેના મુળમાં હશે જે તમે નમ્ર હો તો તમારું વર્તન તેમજ વાચા કોઈને પણ દુઃખદાયક ન બની શકે અને તમારું વર્તન જરૂર સબ્ય અને વિનયશીલ બને. અને મારી દૃષ્ટિમાં તો “શિસ્ત”નો પણ આવ જ અર્થ છે. હું તો તમોને જરૂર સૂચન કરું કે તમારા મુરખીઓ તરફ આ પ્રકારની શિસ્ત જાળવવાનો તમે બને તેટલો પ્રયત્ન કરો તો જ હંમેશના જીવનમાં જે કલેશ અને કલહ આપખ આપસમાં થયા કરે છે તે અવશ્ય બંધ થશે, અને તો જ તમને માનસિક શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.

અત્યારમુખી વિદ્યાર્થી અવસ્થા કે જે મનુષ્ય જીવનમાં જવાબદારીની દૃષ્ટિએ સૌથી વિશેષ સુખી અવસ્થા છે, જ્યારે તમારા નિર્વાહનો બોલો તમારા માળાપો ઉઠાવે છે અને તમારા કુટુંબના નિર્વાહ માટે તમારે કરી પણ ચિંતા કરવી પડતી નથી તેજ અવસ્થા પુરતી મેં વાત કરી છે. પરંતુ તે પછી તમારામાંના ધણાખરા જીવનના એ કાળમાં દાખલ થશે કે જ્યારે તમારી ઉપર તમારા વૃદ્ધ માળાપો અને કુટુંબનાં અન્ય સગાંઓની, પોતાના ગુજરાન માટે ગીટ મોડાશે. ત્યારે પણ તમને એ ખાતરી થશે કે વિચારની નમ્રતા કે જે થઈ તમે તમારી શક્તિ અને કિંગતનો હદમાં રહીને આંક કાઢતા રહેશો તો તમારા તેમજ કૌટુંબિક જીવનના મુખ્યને માટે અતિ ઉપયોગી વસ્તુ નીવડશે. જે તમે નમ્ર હોશો તોજ જીવનમાં આગળ વધવાને માટે, કે શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક દૃષ્ટિએ પ્રગતિ કરવાને માટે, તમને કુદરતી રીતે પ્રેરણા થશે. પરંતુ જે તમારામાં અહંકાર, ઉદ્ધતાઈ અને આત્મવેલાધા હશે તો તે તત્વો તમારા વિકાસપંથમાં હંમેશને માટે અવરોધક નીવડશે અને પરિણામે નિરાશા અને અસંતોષ, જેણે અત્યારે સમગ્ર જગતમાં એક ભયંકર રોગનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તેજ તમને પ્રાપ્ત થશે. મારા બ્હાલાં વિદ્યાર્થીઓ, હું એમ નથી ઈચ્છતો કે તમારા જીવનની

અંદર તમારે કંઈ મહત્વાકાંક્ષા ન કરવી. જરૂરી, એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ “સ્વમાન”ને બોલે તમે નામ જાતો એમ પણ હું ઇચ્છતો નથી. કારણકે નામ હોવા છતાં માણસ પોતાનું સ્વમાન સાચવી શકે છે. પરંતુ હું તમને આરપૂર્વક અને દહનાથી એમ સલાહ આપું છું- કે ‘પહેલાં લાયક બનેા અને પછી જ વાંછના કરે’ જે તમારા જીવનમાં આ સચનને તમે ધ્યાનપૂર્વક અને ખૂબ દહતાપૂર્વક અજમાયશ કરશો તો સૃષ્ટિ જીવનના સુંદર ચિત્રમાં તમે તમારું સ્થાન યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરી શકશો અને તો જ જીવનની લવાટવિની કુંચી સરળતાથી મેળવી શકશો. નહિ તો તમે પોતે જ સર્જેલા મિથ્યા કર્પનાના સમુદ્રની અંદર (તમે) નિરાધાર અર્ધ-તહી ફેંકાશો અને પરિણામે અનહદ દુઃખના ભોક્તા બનશો. તમારી દષ્ટિ સમક્ષ એવા કેટલાયે કિસ્સા તમે જોઈ શકશો જેમાં કેટલાયે ખૂબ કેળવાએલ ખૂબ લણેલ માણસો જીવનસંગ્રહમાં અહીં તહીં હેરાન થતા હશે જ્યારે તેઓના કરતાં થોડું લણેલા અરે! કેવળ અણુજ (અનભિજ) લોહો પણ ખિલકુલ સુખી અને મનોહી જીવન ગાળતા હશે. આમ શા માટે અને છે એમ જો કોઈ પૂછે તો એનો એક જ જવાબ મળી આવે છે કે આ ખોટી ખ્યાલ અને અલકાર તેમજ પોતાની ગત વિષે જોઈએ તે કરતાં ખડુ ઉંચો ખ્યાલ એજ અર્ધા દુઃખનું કારણ છે. આપણા કેશના યુવાનોમાં આ મહકારના લાવનાની સાથે જોડાએલ ખાસ કરીને એક વસ્તુ ખડુ જોવામાં આવે છે અને તે હાય મહેનત તન્ન અમાન. આજનો લણેલ યુવાન એમ માને છે કે હાયમહેનતનું કામ કરવું એ તેને, શરમભરેલું છે. આફ્રિકામાં ટેબલ પુરશી ઉપર બેસીને કામ કરવું એજ તેને માટે યોગ્ય છે, અને પોતાના બાપદાદાનો ધધી કરવો એની અંદર ધણીજ શરમ માને છે.

જ્યારે હું આ વાત કરું છું ત્યારે મેં કેટલાક રમુજી કિસ્સાઓ જોયા છે તે મારી દષ્ટિ ગમ્યા ખડા થાય છે, જેમાંનો એક હું આત્યારે તમને

કહીશ. આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું સુગીર હતો ત્યારે એક વખત મોટરમાં હું પૂનાથી મહાબલેશ્વર જતો હતો. રસ્તાની બાજુમાં એક સુંદર જમીન છાયામાં એક કેળ વેચનારને વિવિધ ફલફલાદિ અને ખડુજ સ્વાદિષ્ટ દેખાતાં સ્ટ્રોબેરીઝથી ભરેલી ટોપલીઓ પોતાની પાસે રાખીને બેઠેલા જોયો. આ જોઈને થોડાં કેળ ખરીદવાને હું અટક્યો. થોડાજ વખતમાં મેં જોયું કે કેળ વેચનાર ફાંકું અંગ્રેજી બોલી શકતો હતો અને તેણે કહ્યું, કે તે પૂનાનો એક ગ્રેન્ડ્યુએટ હતો, અને એક વર્ષ મુધી મુંબઈ અને પૂનાની ઓફિસમાં તેણે નોકરી શોધવાને અહીં તહીં રખડપટ્ટી કરી હતી, જ્યારે તેનો પિતા તેની ખેતી પાછળ લક્ષ આપતો હતો. મુંબઈ અને પૂનામાં માસિક રૂ. ૩૫ના પગારથી તેને વિશેષ કોઈ પણ મોટી નોકરી મળી નહિ અને આટલી નાની રકમથી આવાં મોટાં શહેરામાં પોતાનું કુટુંબનું ગુજરાન કેવી રીતે કરવું તેનો ખ્યાલ તેને મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. આટલી ઉમરે અને આટલી કેળવણી પછી જ્યારે તેણે પોતે પોતાના માળાપનું ગુજરાન કરવું જોઈએ, ત્યારે તેનું પોતાનું ગુજરાન હજી તેનાં માળાપો કરે તે ખ્યાલ શરમભરેલો લાગ્યો અને તેથી તેણે કહ્યું કે પોતાના બાપદાદાની ખેતી તરફ વળવાનો અને ખેતીનો ધધી શરૂ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે કાર્યમાં જની શકે તેટલી સુંદર રીતે પોતાની કેળવણીનો ઉપયોગ કરવો એમ તેણે નિર્ધાર કર્યો. બાગકામ અને કૃષિ વિદ્યાને લગતાં પુસ્તકો ખરીદ કરી તેણે તેનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને પોતાની જમીનની પેદાશ કુંક સમયમાં તેણે એટલી સુધારી દીધી કે તેનું આખું કુટુંબ તેમાંથી ખડુજ સારી રીતે રળીને પોતાનું ગુજરાન કરી શકતું. હવે હું તમને એટલુંજ પૂછું છું કે એ યુવાન ગ્રેન્ડ્યુએટ થયા પછી ફરી પાછો પોતાના બાપદાદાનાં ખેતીના કામમાં લાગુ થયો એમાં કંઈ શરમભરેલું હતું અરે? આફ્રિકાના ટેબલ પુરશીથી ફર રહી આવી રીતે સુખરૂપ ગુજરાન મેળવવું એમાં કંઈ શરમ ખરી? નહીં. શરમભરેલું તો એ કે પોતે કમાઈ શકે એવી

સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ પોતાનાં માળાપની કમાણી ઉપર આધાર રાખે.

સનારીઓ અને સદ્ગુરુઓ, જીવનની ખાખતમાં તેમજ ધંધા અને કમાણીની ખાખતમાં જે ખ્યાલ આજે પ્રવર્તે છે તે થકી જીવનની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓમાં બિલકુલ ઉચ્ચપાયેલ યર્થ રહી છે અને તેથીજ જીવન વિશેષે ખ્યાલ સમાજમાં યોગ્ય રીતે પુનઃસ્થાપિત કરવાની ઉતાવળેથી જરૂર છે. મારા બહાલા વિદ્યાર્થીઓ, તમે કે જેઓ ભવિષ્યમાં અમારા સમૃદ્ધ શહેરીઓ બનશો એમ અમે આશા રાખીએ છીએ તેઓએ જીવન તરફના પોતાના દૃષ્ટિકોણમાં વિશાળ અને મહત્વનો પગલો કરવાની જરૂર છે. અને કદાચ તેમ નહિ થાય તો મને બીતી છે કે ભવિષ્યમાં દિનપ્રતિદિન બહુજ વિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે. એક મુંદર પુરસો બનાવવી એ સુધારકાની દૃષ્ટિએ કેળવણીનું કર્તવ્ય નથી? અને એવીજ રીતે એક મુંદર શિસ્તપૂર્ણ બનાવવી એ શિસ્તપૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ કેળવણીનું કર્તવ્ય નથી? અને એવીજ રીતે એક મુંદર ચિત્ર આલેખનું અગર તો કોઈ સ્વાદિષ્ટ ભોજન વાતી બનાવવી એ ચિત્રકળા અથવા તો પાકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શું કેળવણીનું અંગ નથી?

એક પણ પહેલાંજ હું કહી ગયેલા કે જીવન અને રહેણીકરણને અંગે આપણામાં પ્રચલિત ખ્યાલ એટલો ખોટો છે કે તેથી કરીને મનુષ્ય જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે.

તેમાં મારા વક્તવ્યનું તાત્પર્ય એજ છે. અને હું જે કંઈ કહેવા માગું છું તે આજ છે. અને તેથી એમાં આપણે કંઈ રીતે સુધારો કરાવી શકીએ, ફેરફાર કરી શકીએ તે સમજાવવા હું પ્રયાસ કરીશ. આપણું જીવન સમાજનાં કેટલાંક અંગ ઉપગોની સાથે સંયોજિત અને અવલંબિત છે તેનો આજે અહીં એક જ થયેલા આપણામાંથી બરાબર ખ્યાલ કેટલાએ રજો દશે?

આ રીતે જે વિચાર કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ થશે કે ગામડામાં કે શહેરમાં રહેનાર હરકોઈ વ્યક્તિ હર એક દેશમાં, અરે, સમગ્ર દુનિયામાં એક બીજા સાથે જીવનની દૃષ્ટિએ ખૂબ સંકળાયેલ છે. આપણે આપણાં સંધવાનાં વારણો તેમજ જલપાત્રો માટે કુભાર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, ચનાજ અને શાકપાન માટે ખેડૂત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, કપડાં અને-પગરખાં માટે દંજી અને ગોચી ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, દરવા ફરવા માટે ગાડી કે મોટર કાંકનાર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, દરવા ફરવાનો આનંદ યોગ્ય રીતે લઈ શકીએ તે માટે મહેનત મજૂરી કરનારા રસ્તા ઉપરના મજૂરો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, મકાનો માટે કડીઆઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, અને આવી રીતે આપણું જીવન સુખમય બનાવવા માટે સમાજના અનેક ધંધાદારીઓ ઉપર આપણું આધાર રાખવો પડે છે. હવે એમ માનો કે એજ લોકો તેઓનાં છોડરાંઓને પોતાના વંશપરંપરાના ધંધાઓમાંથી વછોડી કાઢી બીજું કરવાને માટે નિર્ણય કરે, તો તેના પરિણામે સમાજમાં કેટલી અંધાધુંધી અવ્યવસ્થા પ્રવર્તે? પણ સદ્ગુરુઓ, તેજ અત્યારે બની રહ્યું છે, અને તેથીજ અત્યારે આપણા દેશની અંદર અવ્યવસ્થા અને અસતોય પ્રવર્તે રહ્યાં છે. અત્યારનાં અસતોય, અંધાધુંધી અને રાજની અસ્તવ્યસ્તતાની પાછળ જે કોઈ પણ તત્ત્વ જવાબદાર હોય તો જીવનના ચિત્રવર્ણનમાં અથવા જીવનની વ્યુદરચનામાં જે અયોગ્ય ગોઠવણ થઈ રહી છે તેજ છે. જ્યારે માનં એકજ વાધ, દીપડો કે સિંહ પોતાનું કોતર છોડીને પરાયા સ્થાનમાં પોતાની આજીવિકા માટે કોઈક વખત ફેરવા નીકળેથી કેવો શૌરબકાર અને ગલરામણ થઈ રહે છે, ત્યારે પોતાનું સ્થાન છોડી અન્ય સ્થાન મેળવવાના આપણામાંની હાનરો મનુષ્યોના વર્ષ પ્રતિવર્ષના પ્રયાસોનું પરિણામ "અવ્યવસ્થા અને કલેશ"માં આવે, તેમાં તમને કાંઈ આશ્ચર્ય લાગે છે? સમાજવ્યવસ્થાને અંગે જે નિયમન થયેલ છે તેનું

સમતોલપણું આમ થવાથી તદ્દન ઉલટપાલટ થઈ ગયું છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. અત્યારે આપણે બેઠકને છીએ કે સમાજના કેટલાક કાર્યક્ષેત્રો ભરપુર થઈ ગયેલાં છે. બ્યારે ખીન્ન ક્ષેત્રોમાં તંગી બેવામાં આવે છે. આનું પરિણામ સ્વભાવિક રીતે અહુજ અસતોષકાર આવે અને બે આનો ઇલાજ તુરતાતુરત, નહીં થાય તો પરિસ્થિતિમાં કશો પણ સુધારો ચંવાનો સંભવ નથી.

હવે આનો દોષ ક્યાં છે? એ દોષ કેળવણીમાં નથી. પરંતુ બે એ દોષ ક્યાંય હોય તો કેળવણીનો જે અર્થ આપણે કરીએ છીએ તેમાંજ (તે રહેલો) છે. પિતા અને પુત્ર, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી કેળવણીને ખોટી રીતે સમજી હંમેશાં આ દોષ કરે છે. વિદ્યાર્થીગણ, હું એમ નથી કહેતો કે ૧૫૮૮ની સાલમાં 'આરમેડા'નું યુદ્ધ થયું. તેમજ પૃથ્વીનો વ્યાસ ૮૦૦૦ માઈલ છે. તેમજ બે સમાંતર લીટીઓ ગમે તેટલી લંબાવીએ તો એ મળતી નથી એવી એવી બાબતો લાજુવી એ

તમારે માટે અનાવશ્યક છે. પણ લાજુતરનું ઇતિવૃત્ત આમાં સમાઈ જતું નથી. નિશાળનો અંદર તમને જે કેળવણી મળે છે અથવા તો વર્ગમાં તમને જે શિખવવામાં આવે છે, એમાં બધી કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે એમ તમે માનશો નહીં. તમારી આખી છંદગી એક સતત અભ્યાસક્રમ છે તે દૃષ્ટિએ તમારું આક્રીનું જીવન ગાળજો. કેળવણી પરત્વેની તમારી દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવો, વિચાર અને વર્તનમાં નમ્ર બની મિથ્યા અભિમાનનો ત્યાગ કરી, કુટુમ્બ તરફની તમારી પ્રાથમિક ફરજનો ખ્યાલ એક પળભર પણ છોડ્યા વગર જીવનમાં બની શકે તેટલી રીતે અને જેટલાઓને અને તેટલાઓને ઉપયોગી થવા માટે તત્પરતા દાખવીને તમારા કુટુમ્બના ઉપયોગી ઝાંગ બનવા ઉપરાંત સમાજ તેમજ સમસ્ત દેશના ઉપયોગી ઝાંગ બનો. તેવા ઉપયોગી તથા સેવાપરાયણ પ્રગ્ભજન તરીકેનું સ્તંભ, જીવનમાં આપ સૌને પ્રાપ્ત થાઓ.

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિસ્તાર

(લિખક: પટેલ હાથીભાઈ અમથાભાઈ એડવોકેટ, વકીલ વરીશ્વ કોર્ટ વડોદરા અને રેવાકાંડા એજન્સિ કોર્ટ-કાંપવડોદરા)

(ગતારકથી ચાલુ)

રેવાકાંડા એટલે કયો પ્રદેશ ?

વડોદરા રેસીડેન્સી સાથે જોડાયેલાં સંસ્થાનોમાં ૬૧ સંસ્થાનો તો રેવાકાંડા એજન્સીનાંજ છે. જેથી રેવાકાંડા એજન્સી સંબંધે પ્રથમ માહિતી આપવી આવશ્યક છે. પુરાણા વખતમાં ભારતવર્ષમાં જે નદી રેવા નામે ઓળખાતી તેને દાલ નર્મદા કહે છે. પુરાણા વખતમાં ' ભારતવર્ષે રેવાલંબે ' આ શબ્દો પુરાણોમાં ઘણી વખત વપરાયેલા છે. તે વખતમાં ભારતવર્ષમાં હિંદુસ્થાનમાં-રેવાખંડ એ ગણીતો હિંદુસ્થાનનો ભાગ હતો. હવે સમગ્રને કે નર્મદા નદીના કાંડા ઉપર અને આલુગાલુ આવેલો પ્રદેશ તે રેવાકાંડાના નામથી આધુનિક વખતમાં ઓળખાય છે. રેવાકાંડા એજન્સીની શરૂઆત કયારથી થઈ?

મુંબઈ સરકારના તાજા નીચે સને ૧૮૨૧-૨૬ ના અરસામાં ૬૧ સંસ્થાનોની એક એજન્સી રાજ્ય કાંપ કારણોને માટે જનાવવામાં આવેલી, તે રેવાકાંડા એજન્સીના નામે ઓળખાય છે. નવીન યોજનામાં રેવાકાંડા એજન્સી ઉપરનો મુંબઈ સરકારનો તાબો લેઈ લઈ મુંબઈ સરકારને જાહેલે વડોદરા રેસીડેન્સીનો તાબો રાખવામાં આવ્યો છે. રેવાકાંડા એજન્સીનો પ્રદેશ ૨૧°૨૩' અને ૨૩° ૩૩' અક્ષાંસ (N) અને

૭૩° ૩' અને ૭૪° ૨૦' રેખાંશ (E) વચ્ચે આવેલો છે. રેવાકાંડા એજન્સીનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૪૬૭૨ ચો. માઈલ છે. નર્મદા નદીના દક્ષિણ ભાગને લગતા ૫૦ માઈલના પ્રદેશની જમીન ઉપરાંત રેવાકાંડામાં મહી નદીની સામી પારનો ૧૨ માઈલ જેટલો અને નર્મદાની ઉત્તર તરફનો ૧૦ થી ૫૦ માઈલની પહોળાઈનો અનિયમીત પ્રદેશ આવેલો છે.

રેવાકાંડાની અલુગાલુ.

રેવાકાંડાની ઉત્તરે રજપુતાના રાજ્યનાં ડુંગરપુર અને વાંસવાડા સંસ્થાનો આવેલાં છે પૂર્વમાં પંચમહાલ જિલ્લાના દાહોદ, ભોપાલ એજન્સીનાં અશ્વીરાજપુર અને ખીર્ન નાનાં સંસ્થાનો અને ખાનદેશ જિલ્લાનો કેટલોક ભાગ આવેલો છે. દક્ષિણે વડોદરા રાજ્ય અને સુરત જિલ્લો; અને પશ્ચિમે ભરૂચ જિલ્લો, વડોદરા રાજ્ય, પંચમહાલ, ખેડા, અને અમદાવાદ જિલ્લો આવેલા છે. ઉત્તરદક્ષિણની લંબાઈ ૧૪૦ માઈલ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૦ થી ૫૦ માઈલ સુધીની છે.

સંસ્થાનોનાં ગામો વગેરે સંખ્યા હકીકત.

રેવાકાંડાનાં સંસ્થાનોના રામઓની ગત, રાજ્યમાં ગામની સંખ્યા અને ખંડણી કાને કેટલી હારે છે તે હકીકત નીચે પ્રમાણે છે;—

અનુક્રમ નંબર	સંસ્થાનનું નામ	રાજકર્તા યાત્રિ	ગામોની સંખ્યા	ખંડણી		મીલીટરી ફોર્સ	પોલીસ ફોર્સ
				કેટલી	કાને		
૧	રાજપીપળા	રજપુત	૬૨૭	૫૦૦૧	ગાયકવાડ	૧૬૦	૨૮૦
૨	છાટાઉદેપુર	"	૫૪૬	૭૮૦૬	"	૧૦૫	૧૭૬
૩	ખારીયા	"	૪૬૫	—	—	૧૨૭	૨૧૧
૪	હુણવાડા	"	૩૪૮	૫૦૦૧	ગાયકવાડ	૮૫	૧૩૧
				૬૨૩૧	ખીટીય		

દેશી રાજ્ય

૫	બાલાસીનોર	મુસલમાન	૧૦૨	૩૧૭૮	ગાયકવાડ	—	૧૧૩
૬	સાંત	રજપુત	૨૯૧	૬૭૬૬ ૫૩૮૫	બ્રીટીશ બ્રીટીશ	—	૨૬૬

નાનાં સંસ્થાનો

૭	કડાણા	રજપુત	૧૦૬	—	—	—	૪૨
૮	ભાદરવા	"	૧૫	૧૪૬૭૪	ગાયકવાડ	—	૨૫
૯	ઉમેઠા	"	૧૪	૫૯૬૮ ૩૨૯૩	ગાયકવાડ બ્રીટીશ	—	૧૫
૧૦	સંજેલી	"	૫૨	—	—	—	૩૧
૧૧	(નાઈકોટ) નર્મણગોડા	પરમાર રજપુત	૫૭	૩૨	ગાયકવાડ	—	૩૧
૧૨	વજીરા	મુસલમાન	૨૧	૩૮૫૨	ગાયકવાડ	—	—

સંખેડા મેવાસ

૧૩	માંડના	રજપુત	૮	૧૭૦૪	ગાયકવાડ	—	—
૧૪	ગાંધોરીઆદ	"	૧૨૮	૩૬૫	છાટાઉદેપુર	—	—
૧૫	શણોર	"	૭	૧૨૧૪	ગાયકવાડ	—	—
૧૬	નસવાડી	"	૨૭	૧૩૦૧	"	—	—
૧૭	પલાસણી	"	૧૩	૧૬૩૯	"	—	—
૧૮	ભીલોંડીઆ	"	૮	૧૮૬૬	"	—	—
૧૯	ઉઆદ	મુસલમાન	૧૩	૬૭૧	"	—	—
૨૦	નાનગામ	"	૪	૯૯૫	"	—	—
૨૧	વાસણવીરપુર	"	૨૨	૩૩૨	"	—	—
૨૨	અગર	"	૨૮	૧૪૩	"	—	—
૨૩	વોરા	"	૨	૬૫૫	"	—	—
૨૪	અલના	"	૮	૫૨	"	—	—
૨૫	વાસણમેવડા	"	૬	૮૮૫	"	—	—
૨૬	ચોરગલા	રજપુત	૧૬	૭૩	"	—	—
૨૭	વણગાલા	મુસલમાન	૧૦	૧૦૨	"	—	—
૨૮	મોદીઆપુર	"	૬	૪૪	"	—	—
૨૯	શાહોરા	"	૨	૩૯	"	—	—
૩૦	વડીયા વીરમપુર	"	૧	૭૯	"	—	—
૩૧	દુધપુર	"	૧	૨૭	"	—	—
૩૨	રામપુરા	રજપુત	૪	૧૦૯૪	"	—	—
૩૩	જરાલ કંસોલી	મુસલમાન	૧૦	૨૫૬	"	—	—
૩૪	મુડેસર	"	૪	૨૩૯	"	—	—
૩૫	રેગણ	"	૨	૩૫૫	"	—	—
૩૬	નંલીઆ	"	૧	૨૮	"	—	—
૩૭	પાન તક્તાવડી	"	૬	૧૭૧	રાજપૂત	—	—

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિચાર

પાંકુ મેવાસ

૩૮	પાંકુ	મુસલમાન	૧૭	૩૪૬૨	ગાયકવાડ
૩૯	શીહારા	બારીયા	૨૩	૩૬૯૩	"
૪૦	છાલોવાર	રજપુત	૧૭	૨૬૧૬	"
૪૧	નરા	બારીયા	૧	૧૯	"
૪૨	વરહોદમલ	"	૨	૬૫	"
૪૩	ભુખમા	"	૧	૩૬	"
૪૪	ધટવડ	રજપુત	૧૦	૪૬૨	"
૪૫	વખતપુર	રજપુત	૧	૧૧૬	"
૪૬	મેરલી	પગી	૨	૧૧૫૫	"
૪૭	કસલા પગીનું મુવાડા	પગી	૧	૫૦	"
૪૮	કનોરા	બારીયા	૬	૧૨૩૨	"
૪૯	પોઈયા	રજપુત	૬	૧૧૫૫	"
૫૦	ગોટાડો	પગી	૧	૩૨૭	ગાયકવાડ
૫૧	મોખાપગીનું મુવાડા	પગી	૧	૯૬	"
૫૨	જેસર	"	૨	૧૧૬	"
૫૩	વણોલી નાની	રજપુત	૧	૧૯	"
૫૪	ધારી	"	૫	૭૨૧	"
૫૫	વણોલી મોટી	"	૧	૭૮	"
૫૬	રાજપુર	"	૧	૩૯	"
૫૭	ગોડડા	કોલી	૧	૧૫૫	"
૫૮	અમરાપુર	બારીયા	૨	૧૫૫	"
૫૯	દોડકા	પાટીદાર	૧	૮૫૦	"
૬૦	અણુધ્રડ	કોલી	૧	૧૩૪૩	"
૬૧	રાયડા	રજપુત	૧	૪૪૩	"

રેવાકાંઠાનાં ગોટાં સંસ્થાનો ૬ અને નાનાં ૫૫ છે.

રેવાકાંઠાનાં ૬૧ સંસ્થાનોમાં ૬ ગોટાં અને ૫૫ નાનાં છે. ગોટાં સંસ્થાનોમાં દક્ષિણમાં આવેલું રાજ-પીપલા (ફર્ટ કાસ) પહેલા વર્ગનું અને પાંચ-છોટાઉરપુર અને બારીયા મધ્યમાં અને સંત, લુણા-વાડા અને બાલાશીનોર ઉત્તર અને (ઉત્તર પશ્ચિમ) વાયવ્યમાં આવેલાં (સેકન્ડ કાસ) બીજા વર્ગનાં સંસ્થાનો છે.

દોડકા મેવાસ મહી નદીના કિનારા ઉપર છે.

પંચાવન નાનાં સંસ્થાનોમાં ઉત્તરમાં કાણાં અને સંજેલી, પશ્ચિમમાં ભાદરવા અને ઉમેકા, (દક્ષિણ

પુર્વ) અગ્નિમાં નારકોટ (ભંજુધોડા) અને મેવાસ અગર તોફાની ગામોના ત્રણ જગ્યા આવેલા છે. નર્મદા નદીના જમણા કિનારા ઉપર સંજેકા મેવાસ આવેલા છે. જ્યારે દોડકા, અણુગઢ, અને રાઈકા સુદાંત પાંકુ મેવાસનાં નાનાં સંસ્થાનો દોડકા મેવાસ સાથે મહી નદીના કિનારા ઉપર આવેલાં છે.

રેવાકાંઠાનો પ્રદેશ

મહી નદી ઉપર પશ્ચિમ ભાગે આવેલાં ગામે અને ઉત્તર અને દક્ષિણે રેવાકાંઠાનો જે ભાગ ગુજરાતને લાગુ થાય છે, તે પ્રદેશ સપાટ અને ખુલ્લો છે. પણ સામાન્ય રીતે એન્સીનો ભાગ

ખાડાટિકરાવાળો છે. રાજપીપલાના ડુંગરા, સાંતપુડા અને વીંધ્યા પર્વતોની હાર રેવાકાંઠામાં છે. રેવાકાંઠામાં મહી નદીનું વહેણ ૧૨૦ માઈલ જેટલું છે. મહી નદી ઉપરનો પૂર્વ તરફનો ભાગ જંગલ, ઝાડી, ડુંગરાવાળો હોઈ, તે જમ જમ પશ્ચિમ તરફ જાય છે તેમ તેમ સપાટ મેદાન જેવો થતો જાય છે તેનો ઉડાણવાળો કીનારા વાવેતર માટે પાણી લેવા નકામો છે. વળી, વહેણ છાછરું અને પટ ખાડાટિકરાવાળો હોવાથી વહાણ ફેરવવા નકામો છે. નર્મદા નદી એજન્સીના ડુંગરા અને જંગલવાળા ભાગમાં થઈ દાખલ થાય છે. તેના જેવટના ૪૦ માઈલના વહેણમાં પ્રદેશ ધટાવાળો અને ખુદલો થાય છે, કીનારા નીચાણમાં આવતો જાય છે, તથા પટ પહોળો થતો જાય છે. વહેણ ઉંડું અને શાંત જણાય છે.

ઝાડ.

રેવાકાંઠાના મોટા ભાગમાં જંગલ છે. છોટા-ઉદેપુર અને ખારીયા સંસ્થાનોમાં મહુઆ (મહુમ) નો ઝાડ ઘણા પ્રમાણમાં જણાય છે. સાગ પુષ્કળ છે. સીસમ, આમલી, આંબો, રાખણ, સાદડો, ટીમર, બીલી, ખેર વગેરે ઝાડ પણ ઘણાં છે. જંગલમાં વનસ્પતિ અને દવાની ઔષધિ પણ ઘણી છે ઘાસમાં પીરણ અગર ખમખમ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે; જેમાંથી સાદડી ખતાવવામાં આવે છે.

જાનવર.

વાઘ જનદલે જ જણાય છે; પણ ચીતા-હલ્ધણ છે. રીંછ અને જંગલી ભુંડ સામાન્ય છે. સાગર, મૃગ, અને નીલગાય (રોમ) એજન્સીના ઘણાં ભાગમાં હોય છે.

હવામાન.

પૂર્વ રેવાકાંઠાના જંગલવાળા પ્રદેશમાં જનનુઆરી માસમાં ઠંડી સખત હોય છે. તળાવડાં ઉપર અરફ જાગી જાય છે, અને દીમથી પાકતે નુકશાન થાય છે. ફેબ્રુઆરી વખત ગરમી પણ સખત પડે છે. લુણાવાડા અને ખારીયામાં ૧૦૮° થી ૧૧૦° રીઓ હોય છે. હવામાન ખુદલા પ્રદેશમાં સારાં હોય છે. પરંતુ

પૂર્વ તરફનાં ડુંગરા અને 'જંગલ' પ્રદેશનાં, ખાસ કરીને ખારીયા અને રાજપીપલાનાં, શરીરને માફક ન આવે તેવાં હોય છે.

વરસાદ.

એજન્સીમાં સરેરાશ વરસાદ ૩૮ થી ૪૮ ઈંચ હોય છે. લુણાવાડા, રાજપીપલા અને ખાલાસીનોરમાં સરેરાશ ૩૮ ઈંચ અને ખારીયા અને છોટાઉદેપુરમાં ૪૮ ઈંચ હોય છે.

રેવાકાંઠાના પહેલાંના રાજા.

અણહોલવાડાના શરૂઆતના રાજાઓના વખતમાં (૭૪૬-૯૬૧) ચાંપાનેર શિવાયતી રેવાકાંઠાની લગભગ તમામ જગીન ખારીયાની સરકારના હાથ નીચે હતી. બાળીયામાં ઢાળી અને બીલનો સમાવેશ છે. ૧૧, ૧૨ અને ૧૩મી સદીમાં રજપુતોના આગેવાનો મુસલમાનોના હુમલાથી તારી દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ નાંકા અને આ રીતે રાજપીપલાના રાજાના વડીલોએ પ્રથમ રજપૂત રાજ્ય રેવાકાંઠામાં સ્થાપ્યું. તેરમી સદીના અરસામાં પંચમહાલના ઝોલોદ કર્યાના સ્થાપનાર જલમસિંહના નાના ભાઈ લોમશેવજીએ કડાણના રાજ્યની જુદી સત્તા સ્થાપી. તેજ અરસામાં જલમસિંહના છોકરાએ બીલના બ્રહ્મપુરી નામના ગામનું નામ બદલી સંત નરું નામ આપી સંત મંસ્થાન સ્થાપ્યું. સોળમી સદીમાં અમદાવાદના સુલતાનના તાબા નીચે આજું રેવાકાંઠા લાવવામાં આવ્યું હતું. સત્તરમી સદીમાં બાળી કુટુંબના રાજા ખાલાસીનોર વસાવ્યું. તે વખતે ગુજરાતના સુલતાનોની સત્તા અસ્ત પામવાની શરૂઆત થઈ હતી. આ અરસામાં મરાઠાની સત્તા આ પ્રદેશ ઉપર જમવા લાગી અને (મીલીટરી ફોર્સ) સેન્ટ્રી સહાયથી તેઓ ખંડણી ઉધરાવવા લાગ્યા.

રેવાકાંઠા એજન્સીનાં સંસ્થાનો કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ?

આ વખતમાં ઘણી વખતે આગેવાન કુટુંબના કેટલાકને ધરખાર છોડ્યાં પડતાં અને તે નવી સત્તા

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિચાર

નવા સંસ્થાન જમાવતા. આ અને અસલી કેટલાક આગેવાનોના વારસોનાં તે હાલનાં રેવાકાંઠા એજન્સીનાં સંસ્થાનો મરાઠાની તાબેદારી નીચે તે હુકુમત ચલાવતા. શ્રી ગાયકવાડ સરકારે જ્યારે બંદોબસ્ત રાખી શક્યા નહિ ત્યારે બ્રિટીશ સરકારે તે કામ ઉઠાવ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૨૨માં 'શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર' સાથે તહનાયું થયું. જેમાં ગાયકવાડ સરકારના ખંડણીઆ રાજાઓના તાબે મુંબાઈ સરકારને સોંપવામાં આવ્યો. આ વર્ષમાં મી. વીલોખીને એ પ્રદેશની વ્યવસ્થા કરવા માટે નીમવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં સંખેડા મેવાસના રાજા રજવાડાઓની ખડણી વગેરેની મુકરરતા કરી. ઇ. સ. ૧૮૨૫માં પાંડુમેવાસ બ્રિટીશ સત્તાના તાબા નીચે મુકવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૨૬માં રેવાકાંઠાનો તાબે લેવા માટે રેવાકાંઠા એજન્સી સ્થાપવામાં આવી.

લુણાવાડા અને સેત જે બ્રિટીશ સત્તા નીચે સને ૧૮૧૬થી હતાં તે મહીકાંઠા એજન્સીમાંથી રેવાકાંઠામાં લાવવામાં આવ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૨૯માં રેવાકાંઠા એજન્સીના પોલીટીકલ એજન્ટની જગ્યા કમી કરવામાં આવી અને થોડાં વર્ષો સુધી આગેવાનોને સ્વતંત્ર રાખવામાં આવ્યા. સને ૧૮૪૨માં રેવાકાંઠામાં પોલીટીકલ એજન્ટની ફરીથી નીમણુંક કરવામાં આવી અને દરેક રાજ્યની, ફોજદારી ગુન્હાઓના કામમાં, મર્યાદા ફરતી. સને ૧૮૫૩માં ખેડાના કલેક્ટરના તાબામાંથી બાલાસીનેર લઈ રેવાકાંઠા એજન્સીના તાબામાં મુકવામાં આવ્યું.

રેવાકાંઠામાં હુકુમત

સને ૧૮૨૫ પછી રેવાકાંઠામાં હુકુમત ત્રણ વખત થયું. ૧૮૩૮માં બારીયા, છાટાઉદેપુર અને નાફેકાટના નાયકડાઓ બળવો થયો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બગેલો સને ૧૮૫૭નો બળવો જેની અસર આખા હિંદુસ્તાનમાં રહી હતી તે બીજો બળવો ગણાયો. અને સને ૧૮૬૮માં નાફેકાટના નાયકડાઓએ કરેલું તોફાન એ ત્રીજું હતું.

જમીન સંબંધે માહિતી

-રેવાકાંઠામાં જમીનની ધણી જાત છે. ઉત્તરમાં

મહી નજીક અને દક્ષિણમાં નર્મદા નજીકની ભાકાની જમીન ઉત્તમ પ્રકારની છે. ઉત્તરમાં લુણાવાડા અને બાલાસીનેરની જમીન જરા ભુરાશી પડતી ગોરાકુ છે પણ તે મધ્ય ગુણસતતના જેવી ફળદ્રુપ નથી. કાળી ખેસર જમીન પણ કેટલીક છે અને તેમાં ડાંગર થાય છે. શેદી નદીની નજીક જમીનનો કેટલોક ભાગ છે, તેને બેજવાળા જમીન કહે છે અને તેમાં ઘઉં અને કઠોળ થાય છે પણ કપાસ થતો નથી. સંત સંસ્થાન (સુધ)માં કાળી જમીન હોઈ બેજવાળી છે અને તેમાં પાણી પાયા સિવાય બે પાક વર્ષમાં થાય છે.

બારીયાની જમીન રહેજ ભુરાશ પડતી ગોરાકુ, વધારે કાળી, અને રેતાળ પણ છે, અને તેમાં તેંબાકુ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારનો પાક થઈ શકે છે. સંખેડા અને પાંડુ મેવાસની કાળી જમીન ભરૂચના આગોદ અને જંજીરની જમીન માફક કપાસને માટે વધારે માફક આવે છે. રાજપીપળાનો નર્મદાના કિનારાનો ભાગ ઘણો જ ફળદ્રુપ છે. પરંતુ ખાડાટેકરાવાળી અને થોડી હલકા પ્રકારની કાળી જમીન સિવાય રેવાકાંઠાની જમીન એકંદરે ફળદ્રુપ છે.

પાક

રેવાકાંઠાના મુખ્ય પાક મકાઈ, ચોખા છુવાર, બાજરા, કાંદરા છે. કઠોળમાં તુવેર, મઠ અને ચણા છે. તેલી બીમાં દોલેલા, આદુ અને તલ છે. રેસાવાળા પાકમાં કપાસ અને શણ થાય છે. એજન્સીમાં વાજાઆ અને કાકા બે પ્રકારના ઘઉં થાય છે. વારી જાતના હલકા પ્રકારની ડાંગર થાય છે. મરચાં, કેળાં વગેરે પણ લોકો કરે છે.

રેવાકાંઠાની બહાર જતો અને અંદર આવતો માલ

સાગ, બળતણ, મહુડાં રેવાકાંઠામાંથી બહાર જાય છે. જ્યારે કાપડ, મીઠું, ખાંડ અને લોખંડી સામાન રેવાકાંઠામાં આવે છે.

રેલવે અને રસ્તા

સને ૧૮૯૦ સુધી રેવાકાંઠાના કોઇ સંસ્થાન તરફથી રેલવે ગાડીનો વ્યવહાર ન હતો. બોમ્બે એન્ડ સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા રેલવેની આશુદ-ગોધરા શાખાના સને

૧૮૯૭માં રતલામ સુધીના વધારાથી મુખ્ય લાભન સાથે ખારીયાં રોટનું જોડાણ થયું છે. તેવીજ રીતે ડમોઈ અને વડોદરા-ગોધરા લાભનથી છોટાઉદેપુર, રાજપીપલા અને ખારીયા સંસ્થાનોનો વહેવાર વડોદરાના પ્રદેશ સાથે બંધાયો છે. સને ૧૮૯૯માં રાજપીપલા રેલવેથી બંધાયે જીલ્લા અને જોમો, ખરોડા અને સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયાના મોટા કરખાઓ સાથે સંબંધ થયો છે.

સને ૧૮૯૯થી ૧૯૦૨ સુધીમાં એટલે જીપનીયા કાળમાં ધણા નવીન રસ્તા કરવામાં આવ્યા છે અને ધણા સુધારવામાં આવ્યા છે. રેવાકાંઠામાં ૪૫૦ માઈલ જેટલા પાકા રસ્તા છે.

ફાજદારી અને દીવાની કોર્ટની સ્થાપના હમણાનીજ છે

રેવાકાંઠામાં દીવાની કોર્ટની સ્થાપના હમણાનીજ છે. પ્રથમ લહેજુદારોનું લહેજું પંચથી નક્કી થઈ વસુલ થતું. સને ૧૯૦૮માં એજન્સીમાં ૩૨ દીવાની કોર્ટ હતી, જેમાંથી ૧૭ બ્રિટિશ સરકારના પ્રત્યક્ષ તાબા નીચે હતી અને ૧૫ સંસ્થાનોમાં હતી. ફાજદારી ગુન્હાના નિકાલ માટે રેવાકાંઠાની વ્યવસ્થા પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. નાના મેવાસ કાંકોરોના થાણુદારો બીજા અને ત્રીજા વર્ગના અધિકારથી કામ ચલાવે છે. કડાણા, સંજેલી, બાદરવા અને ઉમેડાના કાંકોરોને બીજા વર્ગના અધિકાર મળેલા છે. ખારીયા, બાલાશીનોર, રાજપીપળા, લુણાવાડા, સંત અને છોટાઉદેપુર સંસ્થાનોને તેમની રૈયત ઉપર ફાજદારી ગુન્હા માટે સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

મહેસુલ માટે રાજવહીવટ.

જમીન મહેસુલની વસુલ માટે મોટા સંસ્થાનોમાં તાલુકા પાડવામાં આવ્યા છે. દરેક તાલુકામાં થાણુદાર હોઈ મુલકો વસુલ ઉપરાંત પોલિસ અને મેજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ તેમને કરવાનું હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ વસુલાત માટે ઈંગ્લેન્ડનાર (middle men) પણ રાખવામાં આવે છે. થાણુદારના હાથ નીચે

એક કે બે જરૂર પ્રમાણે તલાટી રાખવામાં આવે છે. નાના મેવાસ સંસ્થાનોમાં માસિક જતેજ થાણુદાર અને તલાટીનું કામ કરે છે. જે સંસ્થાનો જમીનમાં હોય છે ત્યાં જમીનદાર વહીવટ કરે છે.

ગામોના પ્રકાર

રેવાકાંઠાનાં ગામડાંના બે મુખ્ય ભાગ થઈ શકે. (૧) સંસ્થાનનાં ગામો જેનો વહીવટ કાકીર અગર રાજાઓ કરે છે અને (૨) ખાનગી ગામો જે ખાસ કરારથી આપવામાં આવ્યાં હોય તે. ખાનગી ગામોના છ પ્રકાર છે: (૧) ઈનામ (૨) પટાવત (કરારથી આપેલાં) (૩) જીવરાખ, જીવાધ અગર નિર્વહ માટે આપેલાં ગામો (૪) દેવસ્થાન (૫) ધર્મોદા (૬) ઉધમ મોકસ આંકડો નક્કી કરી આપેલાં.

જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ

જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ જુના વખતના હજારો વેરાથી શરૂ કરી હાલ બ્રિટીશમાં ચાલતી પદ્ધતિ પ્રમાણેની પણ છે. હજારો વેરા આનાથી ૨૦ રૂપિયા સુધીનો છે. જ્યારે રૈયતવારી પદ્ધતિ દર એકરે સત્રા ચાર આનાથી પચીસ રૂપિયા સુધીનો દર છે. ભાગ-ખટાખ વહીવટ બાલાશીનોર, સંત, મુડેસર અને સંખેડા મેવાસના માંડવાની ભાડાની જમીનમાં છે. ધારો જમીન ન ખેડતા હોય તેવા બીજા કાળીથી પણ લેવામાં આવે છે અને દાતરડી, પાણી, કાઠાળી, વિગેરે વેરાના નામે જોળખાય છે. તેમના કરતાં જે સારી રિયતિના બળદ અને હજારો રાખે તેવા હોય તેમની પાસેથી હજારો લેવાય છે. તેમના કરતાં વધારે જુદીમાન ખેડૂતોની જમત હોય તેમની પાસેથી ખાતાબંદી (એકર ખાતા ઉપર દરેકી ૨૩મ) લેવામાં આવે છે. જ્યારે કેટલાકની પાસેથી વીથોટી વહીવટના ધોરણે પણ દર લેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારમાં જમીનની અંદાજ માપણી કરવામાં આવે છે.

રેવાકાંઠામાં નાંદોદ, રાજપુર, લુણાવાડા અને બાલાશીનોર ચાર સુધારાધ છે. [સંપૂર્ણ]

હાથળ, કાઠિયાવાડનું એક પ્રાચીન બંદર

(લેખક : શાન્તિલાલ છગનલાલ ઉપાધ્યાય એમ. એ.)

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાં અद्याપિ વિદ્યમાન એવાં અનેક સ્થળો છે, કે જે અતિપ્રાચીન કાળથી આપણા સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. મહાભારત, ભાગવત, રકંદપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ તથા બીજાં કાવ્યોમાં પણ દારકા, પ્રભાસતીર્થ વગેરે સ્થળોના અનેક ઉલ્લેખો છે. જોતોના સાહિત્યમાં રૈવતક અને શત્રુજય વગેરે પર્વો અને દારવતી પણ ખાસ જાણીતાં છે. બૌદ્ધોના સાહિત્યમાં પણ કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પનાં અમુક સ્થળોના ઉલ્લેખો છે.

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ ઉપર જે અનેક રાજા મહારાજાઓએ શાસન કર્યું છે તેમાંના ઘણાખરાના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે આપણને પ્રાપ્ત થયા છે. મૌર્યવંશી સમ્રાટ અશોક, મહાક્ષત્રપ રદદામન, ક્ષત્રપ જયદામનનો પૌત્ર, સ્વામી રુદ્રસિંહ રજો, ગુપ્તવંશી રકંદગુપ્ત વગેરેના જુનાગઢ પાસેના લેખો જાણીતા છે. વદ્ધબીવંશના દ્રોણસિંહ, મુવસેન ૧લો, ગુહસેન, ધરસેન રજો, શિલાદિત્ય ૧લો, ખરમહ ૧લો, ધરસેન ૩જો, મુવસેન ૨જો, ધરસેન ૪થો, મુવસેન ૩જો, શિલાદિત્ય ૪થો અને ૫મો વગેરે રાજાઓનાં તામ્રપત્રો કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પના અમુક પ્રાચીન ગામોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં જાણીતાં છે. વળી સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ભીમદેવ રજો વગેરેના લેખો પણ કાઠિયાવાડમાંથી મળેલા જાણીતા છે.

આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ પ્રાચીન કાળથી જ સંસ્કૃતિપુર્ણ પ્રદેશ હતો અને તેથીજ અનેક રાજાઓનાં મન આકર્ષાયાં હતાં. પ્રાચીનકાળમાં ઈ. સ. પૂર્વે આશરે બીજી સદીમાં કાઠિયાવાડને પૂર્વ દિગેરે હસ્તકવત્ર-હસ્તકવત્ર-હસ્તકવત્ર નામનું એક અતિપ્રખ્યાત બંદર હતું. હાલમાં તે

જગ્યાએ હાથળ નામનું ગામ છે. તે ભાવનગર સ્ટેટને તાલે છે. ભાવનગરથી આશરે ૧૫-૧૬ માઈલ દૂર છે. ત્યાં આગળ ભાવનગરના મહારાજા સાહેબનો એક બંગ્લો છે, કે જે હવાખાવાના સ્થળ માટે વપરાય છે. ભાવનગરથી હાથળ સુધીની એક સડક છે. હાલમાં ત્યાં હલકા લોકોની જ વસ્તીનું વધારે પ્રમાણ છે. ત્યાંથી ખાડી નજીક છે.

ખ્દીની, રટ્ટેબો, મેગેરથીનીસ, ટોલેમી વગેરે ગ્રીક લેખકોએ તેમના ગ્રંથોમાં હિંદ વિષે થોડુંકણું લખ્યું છે. ગ્રીક ભાષામાં પેરિપ્લસ નામનો એક ગ્રંથ છે. તેનો કર્તા અદ્યાત છે. તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર થયું છે. તેમાં હસ્તકવત્ર-હસ્તકવત્ર-હસ્તકવત્રનો ઉલ્લેખ થયો છે. ઉપર્યુક્ત ગ્રીક લેખકોમાંના ઘણાએ જુગુપ્ત એક મોટું બંદર હતું એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને “અષ્ટકવત્ર”નો પણ તેવોજ ઉલ્લેખ થયો છે. આ પેરિપ્લસ નામનો ગ્રંથ પણ ટોલેમીએ લખેલા ગ્રંથ જેટલોજ પ્રાચીન છે. પેરિપ્લસનું આ કથન અરદકવત્ર-હસ્તકવત્રની પ્રાચીનતા અને ખ્યાતિના પુરાવા મળે પૂરતું છે. પેરિપ્લસમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ઇન્ડોલોકદ્રીઅન રાજાઓ એપોલોડોટસ અને મીનેન્ડર કે જે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ના અરસામાં યદ્ય ગયા તેમના સિક્કાઓ ઈ. સ. ૫છીની પહેલી સદીમાં પણ ભરખ્યાં જડતા હતા. આ વાત એ બતાવી આપે છે કે તે રાજાઓનું આ બંદર તરફ ધ્યાન અચુક ખેંચાયું હતું. ઇતિહાસવેત્તાઓ એમ કહે છે કે એપોલોડોટસ અને મીનેન્ડરનું રાજ્ય ઉત્તરમાં પંજાબથી માંડી યમુના તટ સુધી પહોંચ્યું હતું. આ લેખમાં એ બતાવવાનું છે કે એપોલોડોટસ પણ અષ્ટકવત્રી આકર્ષાયા હોયો નેહએ.

તેજ પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા એક રૂપાનો નાનો ગોળ પાવલી જેવો સિક્કો છે. તેનું વજન આશરે ૩૦ ગ્રેન હશે. તેના આગળના ભાગમાં જમણી બાજુ તરફ બેતી એપોલોડોટસની સુંદર અડધી આકૃતિ છે. આ આકૃતિ કલામય છે. તે રાજ્ય પ્રતિભાશાળી પુરૂષ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. આકૃતિની આબુઆબુ ગોળાકારમાં થ્રોકે અક્ષરો છે. પાછળના ભાગમાં વચ્ચે પેલાસે જમણા હાથમાં વજ્ર લીધું છે, ડાબા હાથમાં હાલ છે. જમણા હાથની નીચે ટંકશાળની નિશાની છે. પેલાસની આબુઆબુ ગોળાકારમાં જમણી બાજુથી શરૂ થતી ખરોદી લિપિમાં પ્રાકૃતમાં લખ્યું છે. “ મહારાજસ ત્રાતારસ અપલદતસ. ”

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાંથી ક્ષત્રપો અને મહાક્ષત્ર-પોના સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. ભાવનગરની આબુઆબુમાંથી પણ મળેલા છે. મારા નાનુવા પ્રમાણે ગુપ્તરાજ્યોના સિક્કાઓ પણ ભાવનગરની આબુ-આબુમાંથી મળેલા છે. સ્વયં લેખકે તેજ સ્થળના બે સિક્કાઓ કુમારગુપ્ત ૧લાના સમયના હમણાં જોયા છે. કુમારગુપ્ત ૧લો ઇ. સ. ૫૬૧-૪૧૩-૪૫૫ના અરસામાં ઘડી ગયો. તેણે સમુદ્રગુપ્તના જેવાજ “ અશ્વમેધ સિક્કાઓ ” પડાવ્યા હતા. તેણે બીજા અનેક આકૃતિવાળા સિક્કાઓ પણ પડાવ્યા હતા. ઉપર્યુક્ત બે સિક્કાઓ તાંબાની મિશ્ર ધાતુના હોય તેમ લાગે છે. કદમાં બહુજ નાના છે. વજનમાં પણ બહુજ હલકા છે. આ બધું એજ સાબિત કરે છે કે જેમ ક્ષત્રપો અને મહાક્ષત્રપો આ સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશવડે આકર્ષાયા હતા તેમ ગુપ્તરાજ્યો પણ આકર્ષાયા હતા. સંભવ છે કે હસ્તવત્ર બંદર સંપૂર્ણ જહોજલાલીમાં તે સમયે પણ ચાલુ હોય અને તેથી તેઓ આકર્ષાયા હોય.

વલ્લભીવંશના રાજ્યોના સમયમાં તે એક પ્રખ્યાત શહેર હતું, તે વાત ચોક્કસ છે. હસ્તવત્ર તે સમયે હસ્તવત્ર-આહરણી (જાહેરાત)નું મુખ્ય શહેર હતું. તેમાં એક પ્રખ્યાત શિવાલય હતું કે જે નીલકંઠ મહાદેવ તરીકે અગ્રપિ વિદ્યમાન છે. હાલમાં તે શિવાલયમાં

જે લિંગ છે તેના ઉપર અલ્લાહીન ખીલજીએ ચુંકા મારી હતી એમ ત્યાંના લોકો વાતો કરે છે, અને તેની સાબિતી તરીકે તે લિંગ ઉપર નિશાનીઓ ખતારે છે. આ શિવાલયની સામે અને આબુમાં જરાક છે બે મોટાં લિંગો છે. નીલકંઠ મહાદેવથી આશરે એકાદ માઈલ દૂર ‘ પશુબંધીયાપશુબંધીયા ’ (પર્બંધી) મહાદેવનું આશરે તેવડુંજ ઉંચું અને કદમાં પણ પેલાં બે લિંગો જેટલુંજ એક લિંગ છે. આ ગામની આબુ-આબુ બીજા અવશેષો માલમ પડતા નથી. ‘ જૂબી દેવીની વાવ ’ તરીકે એક દટાર્ધ ગએલી મોટી વાવને લોકો ઝોળખાવે છે. બીજા એક ‘ કાળી વાવ ’ અને ‘ કાળી હાટડી ’ છે પણ તે તો એક વિશ્રામસ્થાન જેવુંજ લાગે છે. ‘ કાળી વાવ ’ અને ‘ કાળી હાટડી ’ તો પત્થરના રંગ ઉપરથીજ કહેવાય છે. તેનો બીજો કાર્ધ અર્થ હું મેળવી શક્યો નથી.

વલ્લભી સંવત ૧૮૪ એટલે ઇ. સ. ૫૬૧ પંચમ દ્રોણસિંહે હસ્તવત્રાહરણીમાં આવેલું ત્રિસંગમક ગાં દાનમાં આપ્યું હતું. મહાસામન્ત મહારાજ મુલસે પહેલાંએ હસ્તવત્રાહરણીમાં આવેલાં અમુક ગાં વલ્લભી સંવત ૨૦૬માં દાનમાં આપ્યાં હતાં. વલ્લભી સંવત ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૫૯ વગેરેમાં આવેલાં તાં પત્રોમાં હસ્તવત્રાહરણીમાં અમુક ગાંમે દાનમાં અપાયાં છે.

ગુજરાત ચાલુક્યવંશ, ગુર્જરવંશ, રાષ્ટ્રકુટવંશ, ચૌલુક્યવંશ વગેરે વંશોના રાજ્યોના સમયમાં હસ્તવત્રની શું સ્થિતિ હતી તે વિષે હું કંઈ પણ માહિતી મેળવી શક્યો નથી. સંભવ છે કે બીજા પ્રવાસે માહિતી મળે કારણ કે આ લઘુ લેખમાં તો પ્રથમ પ્રવાસનુંજ ફળ આલેખાયું છે.

આ શહેર માટે ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોના સમયની, તેમના તે સ્થળની, આબુઆબુથી પ્રાપ્ત થયેલા સિક્કાઓ ઉપરથી માહિતી મળે છે. ગદ્ગદ ખાનના પિતાએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેને શીરોઝ તખલ્લુસ તરફથી સાઈ માન મળ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૩૬૧માં ગદ્ગદખાનને ગુજરાતનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૩૯૮માં તૈમૂરલંગની માર્ક

પછી દિલ્હીના બાદશાહો સુબાઓને કાશુમાં રાખી શક્યા નહિ. 'ઇ. સ. ૧૪૦૩ સુધી જાફરખાને બાદશાહની સાર્વભૌમ સત્તા માન્ય રાખી, પણ ઇ. સ. ૧૪૦૭માં 'સુલતાન મુજફ્ફરશાહ' એવું નામ ધારણ કરીને સ્વતંત્ર સુલતાન થયો. તેના મૃત્યુ પછી તેનો પૌત્ર અહમદશાહ સલ્તનતનો માલિક થયો. જાફરખાન સ્વતંત્ર થયો ત્યાર પહેલાં યુજરાતમાં દિલ્હીના બાદશાહોના સિક્કાઓ પ્રચલિત હતા. યુજરાતમાં સ્વતંત્ર સુલતાન થયા પછી નવા સિક્કાઓ પાડવાની અને ચલણી નાણાં તરીકે ચલાવવાની જાફરખાન (મુજફ્ફરના દિકરા તાતારખાને મુહમ્મદશાહ તરીકે પ્રખ્યાત થએલાએ) પહેલ કરી હતી. થોડા સમય પછી હી. સં. ૮૧૦ (ઇ. સ. ૧૪૦૭)ના અરસામાં તેના પિતા જાફરખાને (મુજફ્ફરશાહે) પોતાના નામના સિક્કાઓ પાડાવ્યા. અહમદશાહ અને ત્યારપછીના સુલતાનોએ (અકબરે હી. સં. ૯૮૦, ઇ. સ. ૧૫૭૨માં યુજરાત છત્યું ત્યાં સુધી) યુજરાતમાં તાંબાના સિક્કાઓ પાડાવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. જાફરખાન અને તાતારખાનના સિક્કાઓ આ લેખકના જોવામાં આવ્યા નથી. આ લેખકે સુલતાન અહમદશાહ (૧૪૧૧-૧૪૪૩)ના સિક્કાઓ તે રચળની આસપાસથી મળેલા

જોયા છે. અહમદશાહ પછી મહમુદ બેગડાના સિક્કાઓ મળેલા છે. તેનો સમય ૧૪૫૮થી ૧૫૧૧નો છે. તેની મુસ્તફાબાદ અને મુહમ્મદાબાદની ટંકશાળોના સિક્કાઓ જાણીતા છે, પણ આ સિક્કાઓ દીવની ટંકશાળના છે. હાથળ અને દીવની વચ્ચે અહુજ મોટું અંતર નથી. અને દરીઆકાંઠે છે એટલે તે સમયમાં પણ હાથળ જાણીતું હશે જ. અને તેના વેપાર દરીઆમાર્ગે દીવ અને ખીજા બંદરો સાથે હશે જ. મહમુદ બેગડા પછી મુજફ્ફરશાહ (હી. સં. ૯૧૭થી ૯૩૨)નો રૂપાનો સિક્કો એક જોવામાં આવ્યો છે. તેમાં ટંકશાળનું નામ "જુરહાનપુર" છે કે કંઈ ખીજું છે તે હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી. વળી ખીજે એક સિક્કો પણ મહમદશાહ (ખીજે કે નીજે)ના જોવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે હાથળ ગામની એક સુંદર બંદર અને શહેર તરીકે ખ્યાતિ ધણી વર્ષો સુધી ટકી રહી હતી. સંભવ છે કે તે ખ્યાતિ એકધારી ટકી શકી નહિ હોય, પણ યુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોના સમય સુધી તે જાણીતું હતું. એ વાત ઉપરનાં પ્રમાણોથી જાણી શકાય છે.

“દેશી રાજ્ય”ને લગતો જાંઘો પત્ર વ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો, તેમજ દેશી રાજ્યનું લવાજમ સમાલોચનાથે પુસ્તકો, બહલાનાં પત્રો વગેરે પણ એજ સરનામે મોકલવા મે. કરવી.

સરનામું

જયંતીલાલ મોશરજી મહેતા

ધોધાગેટ, ભાવનગર

નોંધ અને ચર્ચા.

નરેન્દ્રમંડળના બંધારણમાં ફેરફારની અગત્ય.

પ્રાંતિક વહીવટને જે સફળતા મળશે તો સંભવ છે કે થોડા સમયમાં ફેરફારતંત્રની સ્થાપના કરવામાં આવશે. અને એમ બનશે એટલે દેશીરાજ્યોનું હાલનું જે પ્રકારનું અસ્તિત્વ છે તે ફેરવાઈ ફેરેશનના એક ભાગ જેવાં તે થઈ રહેશે. ફેરફાર ધારા મંડળોમાં જે કે રાજ્યોને સુયોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ-મળ્યું છે પરંતુ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ પરત્વે જે એક સરખું નિયમન નહીં હોય તો તે પ્રતિનિધિત્વ ઉલટું રાજ્યોને ગળેફાંસા જેવું થઈ પડશે. આ નિયમન ભળવવાનો ઉપાય એ છે, કે નરેન્દ્રમંડળના અત્યારના બંધારણમાં ફેરફાર કરવો, અને તેમાં જે નીતિ (Policy) નક્કી કરવામાં આવે તે પ્રમાણે રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ ફેરફાર ધારામંડળોમાં પ્રતિનિધિત્વ ભળવવું.

નરેન્દ્રમંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે તેના બંધારણ અન્વયે ૧૦૮ સભ્યોને તેમાં સ્થાન મળ્યું હતું. બંધારણની બીજી કક્ષમ આ પ્રમાણે છે.

(1) Rulers of States who enjoyed permanent dynastic salutes of 11 guns or over on the 1st of January 1920 and

(2) Rulers of States who exercised such full or practically full internal powers as in the opinion of the Viceroy qualify them for admission to the Chamber, are entitled to be permanent members of the Chamber.

ઉપરના નિયમ (૧) પ્રમાણે ૮૫ અને નિયમ (૨) પ્રમાણે ૨૩ રાજ્યો નરેન્દ્રમંડળના કાયમી સભ્ય તરીકે થયા હતાં. અને ત્યાર પછી માત્ર એક જ

રાજ્ય મધુરભંજને ૧૯૩૧માં નરેન્દ્રમંડળના સભ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી દક્ષિણનાં કેટલાંક રાજ્યો કે જે મરાઠા કાળથી પોતાની ભગી-રેશમાં સ્વતંત્ર વહીવટી સત્તા ધરાવે છે એ-રાજ્યોએ નરેન્દ્રમંડળના કાયમી સભ્ય થવા માટે માગણી કરી હતી. ગુજરાતનાં અને કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક રાજ્યો એવાં છે કે જે આંતરિક વહીવટમાં સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. તેમ તેમના હસ્તકનો પ્રદેશ, અને વાર્ષિક આવક પણ એટલી છે કે એવાં રાજ્યો નરેન્દ્રમંડળના સભ્ય થવા માટે યોગ્ય છે. અને નાં વાહસરોય ઉપર (૨)માં નિર્દિષ્ટ કર્યાં પ્રમાણે આવાં રાજ્યોને નરેન્દ્ર મંડળના સભ્ય તરીકે માન્ય રાખી શકે છે, પરંતુ અમને લાગે છે, કે જે હાલ યોગ્યતાનું ધોરણ છે તેમાં ફેરફાર કરી નરેન્દ્રમંડળમાં જમ અને તેમ વધારે રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ સંયુક્ત થાય એમ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે એથી દેશી રાજ્યોની એક સમૂહ તરીકેની કાર્યનીતિનું સંગઠન થશે, અને તેની છાપ શીઝરલ ધારામંડળો ઉપર પણ પડશે. વળી એથી નરેશો, નરેશો વચ્ચેનો સહકાર વધશે અને અત્યારે જે સંપ કરતાં કુસંપ, મતએકતા કરતાં, મતભેદ અને નમ્રતા કરતાં દંભ નજરે પડે છે તે દૂર થશે.

નરેન્દ્રમંડળની આવતી બેઠકમાં કોઈ નરેશ સભ્ય આ સંબંધી કાંઈ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવી જોઈએ. અથવા તો જે રાજ્યો નરેન્દ્ર મંડળનાં સભ્ય ન હોય તે રાજ્યોના નરેશોએ એકત્ર મળી એક સંયુક્ત નિવેદન દ્વારા ના. વાહસરોયનું બ્યાન ખેંચવું જોઈએ. અને મંડળની હાલના સભ્યોની સંખ્યામાં વધારો કરી ૧૫૦ જેટલી કરવી જોઈએ.

“૧૯૩૪-૩૫ નું હોદ.”

હોદી સરકારના પ્રકાશન ખાતા તરફથી “૧૯૩૪-૩૫નું હોદ” એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમાં દેશી રાજ્યો અને ફેડરેશન” સંબંધી નીચે પ્રમાણે માહિતી આપવામાં આવી છે. અગર જો આ માહિતી ધણી જીજ્ઞાસુ જેવી લાગે એવી છે છતાં તેમાંથી હોદી સરકારનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજનય છે.

“નરેન્દ્રમંડળની સલામતી નામનાર વાઈસરોયે વાપણ કરતાં નવા બંધારણ સંબંધી વિવેચન કરતાં એવી આશા દેખાડી હતી કે બ્રિટીશ હોદ અને દેશી રાજ્યોના સામાન્ય હિત માટે બંધારણીય પ્રગતિને આગળ વધારવામાં દેશી રાજ્યો પોતાનો યોગ્ય હિસ્સો આપશે. નરેન્દ્રમંડળમાં એક કાયમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં બેઈટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીના રિપોર્ટ તરફ દેશી રાજ્યોની વલણ બહેર કરવામાં આવી હતી.

જોઈટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીની, ફેડરેશનને લગતી દર-ખાસ્તો ઉપર દેશી રાજકર્તાઓના પ્રધાનોની કમિટીએ વિચાર ચલાવ્યો હતો. અને પોતાની તપાસનું પરિણામ હોદી સરકારને જણાવ્યું હતું. દેશી રાજ્યોએ ગવર્નમેન્ટ ઓફ હિંડિયા બિલને તેના હાલના સ્વરૂપમાં સ્વીકારવાની પોતાની અસક્તિ બહેર કરી હતી, અને ફેડરેશનમાં તેઓએ જોડાવા માટે વધુ સહયોગી માગણી કરી હતી. જેમાંની કેટલીક માગણીઓ બિલના ક્ષેત્રની બહારની હતી. બાકીની મુશ્કેલીઓની જોખવટ તા. ૧૯ મી માર્ચના સ્વેતપત્રમાં કરવામાં આવી હતી. આ સ્વેતપત્રના ખરડાને સામટી રીતે લેતાં અસહીકાર્ય ગણવામાં આવ્યો નહતો; જો કે રાષ્ટ્રવાદી મંડળોમાં એવી ટીકા કરવામાં આવી હતી કે દેશી રાજ્યોને ખુશી કરવા માટે જોઈએ તે કરતાં વધુ છુટછાટો આપવામાં આવી હતી.”

નરેશોને સલામતીની વ્યાક્રંકા

ફેડરેશનમાં “ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન” દ્વારા દાખલ થવા સંબંધી અને તેના સ્વરૂપ સંબંધી નરેશોમાં હજી પણ ગડબાજ ચાલ્યા કરે છે. આ પ્રવેશ પત્રના હેતુ પરત્વે કેટલાક નરેશોને મનબેદ છે અને તે એકે એક કાયદાના ખરડામાં રાજદ્વારી આદર્શને દાખલ કરવાથી બહિષ્કાર કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઉભી થવાનો

મંતવ્ય છે. વળી તેઓ “પ્રવેશ પત્રના પહેલા પરિશિષ્ટમાં જણાવેલી અથવા એ પ્રવેશ પત્રની રૂએ રાજ્યોને લાગુ પડતી કાયદાની કોમ્પ્યુલ્સરી કલમ પરત્વેની, કોઈ પણ બાબતના સંબંધમાં ફેડરલ સત્તા સિવાયની બીજી કોઈ સત્તા હસ્તક્ષેપ કરી શકે નહીં, અને ફેડરલ સત્તા પણ પ્રવેશપત્રમાં દર્શાવેલા ધોરણે જ હસ્તક્ષેપ કરી શકે.” આવા પ્રકારનો આમલ રાખવાનો હેતુ રાજ્યોનો એવો લાગે છે, કે ફેડરલ સત્તા સિવાયની બીજી સત્તા, દા. ત. રેલ્વે ત્રીબ્યુનલ જેવી સત્તા, રાજ્યની આંતરિક સત્તામાં દરમિયાનગીરી કરી શકે નહીં. કાયદાની કલમ ૨૯૪ (૨) માં જો કે આ સંબંધી ગોઠવણ છે પણ રાજ્યોને એથી સંતોષ હોય એમ જણાતું નથી. વધારામાં ફેડરેશનમાં દાખલ થવા પહેલાં નરેશો એવું ઇચ્છે છે, કે “ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનના નિયમે અથવા ફેડરેશન કે તેની કોઈ સત્તા અન્વયે જે કાર્યો થવાનાં હોય તેમાં, રાજ્યોના તાજ સાથેના સંબંધને અંગે જે તે નરેશના હકો અને અધિકારો હોય તેને કાંઈ અડચણ ન આવવી જોઈએ. તેમજ કોઈ પણ ફેડરલ સત્તાને રાજ્યના આ હકો અને અધિકાર પરત્વે કોઈ પણ પ્રકારની હુકમત ન રહેવી જોઈએ.” જો કે કાયદાની કલમ ૨૮૫માં આ સંબંધી વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. પણ રાજ સાહેબો તેથી સંતુષ્ટ નથી. રાજકર્તાઓના અધિકાર પરત્વે અને તેમના સ્વાતંત્ર્ય પરત્વે સલામતી રાખવા હોદી કાયદાની કલમ ૧૦૧માં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે છતાં ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનમાં નરેશો ચોક્કસ કરવા ઇચ્છે છે. અને તે નાના મોટા દરેક રાજ, કે “ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનથી, મારા રાજ્યમાં અને રાજ્યની અંદરની મારી સર્વોપરિ સત્તાને કોઈ પણ રીતે અલગલગ આવતી નથી. તેમ ફેડરલ ધારામંડળો, નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું હોય તે સિવાય રાજ્યના હકો અને સત્તાધિકાર સ્થાયી રહે છે.”

એક એટલું ખરું કે જે રાજ્યોની સાથે સાર્વ-ભૌમ સત્તા કરારોથી બંધાયેલ હોય તે કરારોનું પાલન કરવું એ તેના ધર્મ, ફરજ અને જવાબદારી

છે. કારણકે ફેડરેશનનું સ્થાપીત્વ કરારોના પાલનમાં છે. પરંતુ ફેડરલ બંધારણમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનમાં એવી ગોઠવણ થાય એમ ઇચ્છું કે જેથી એ આપું બંધારણ લૂલું થઈ નય, તે કરતાં તેનો અસ્વીકાર કરી રાજ્યોએ અલગ રહેવું અને બ્રિટિશ હોદ્દા પરતો જ એ બંધારણનો અમલ થાય એમ ઇચ્છવું, અને એવી પ્રવૃત્તિ કરવી એ ઇચ્છવા નોગ છે. કારણકે જે અશક્ય એવી સલામતીઓની માગણીને આગ્રહ કરવામાં આવશે તો તેથી ભવિષ્યમાં દેશી રાજ્યોને નુકસાન છે એમ અમે માનીએ છીએ.

કચ્છના નાઠ મહારાવશ્રી

પરદેશ ખાતેની મુસાફરી કરી કચ્છના નાઠ મહારાવશ્રીનું તાજેતરમાં સ્વદેશાગમન થયું છે. મહારાવશ્રીએ છેલ્લાં એ ત્રણ વર્ષોમાં ગુજરાત-કાઠીઆના નરેશોમાં ફેડરેશનના પ્રશ્ન પરત્વે વિચારણાની એકતા કરવામાં જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે હકીકત જોએ જણે છે તેઓજ જણે છે. તેઓએ આ પ્રશ્ન પરત્વે પશ્ચિમ હોદ્દા બધાં રાજકર્તાઓને ફેડરેશનને લગતી સર્વ સામાન્ય બાબતોમાં, એકત્ર કરવામાં અને ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન પરત્વે કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોની એકમતિ સાધવામાં દેશીરાજ્યોની અમુલ્ય સેવા કરી છે, એમ કબૂલ કરવું પડશે. ૧૯૩૬ના આગસ્ટ અને ઓક્ટોબર મહીનામાં મુંબઈમાં સર પ્રભાશંકર પટેલના પ્રમુખપદે સમગ્ર હોદ્દા પ્રધાનોની અને ધોલપુર મહારાજના પ્રમુખપદે નરેશોની તથા સ્ટેન્ડીંગ કમિટીઓની જે કોન્ફરન્સ ભરાઈ હતી તે પરોક્ષ રીતે કચ્છના મહારાવશ્રીના પ્રયત્નને આભારી હતું. આ કોન્ફરન્સમાં, પશ્ચિમ હોદ્દાનાં રાજ્યોએ ફેડરલ વિષયો પરત્વે જે અભિપ્રાયો માન્ય રાખ્યા હતા તે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. અને એ રીતે આખા હોદ્દાના નરેશ મંડળમાં દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતા ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકતરના ચોક્કસ ભાગ સંબંધી એક અભિપ્રાય બ્યક્ત

થવા પામ્યો હતો. સાર પછી લગભગ એક વર્ષના ગાળા પછી કમનસીબે અત્યારે નરેશમંડળમાં મતભેદ થતો જોવામાં આવે છે. અને જ્યારે પ્રાંતોમાં નવા કાયદા પ્રમાણે તંત્ર રચના થઈ છે, ત્યારે પણ ફેડરેશનમાં હાખલ થવાના પ્રવેશપત્ર ઉપર સધળા નરેશો એકમત ઉપર આવી શક્યા નથી. અત્યારે કચ્છના મહારાવશ્રી હોદ્દામાં છે. એમનો રાજદ્વારી અનુભવ, દીર્ઘદર્શિતા અને નરેશમંડળ ઉપરની એમની લાગવગ જણીતી છે એટલે જે તેઓશ્રી એકત્ર કરીથી આ અપૂર્ણ રહેલી વિચારણાને હાથમાં લે તો તેનું અવશ્ય વ્યવહારૂં પરિણામ આવશે એમ અમને લાગે છે.

મુંબઈથી સીધું સુધી રેલવે.

આ રેલવે બાંધવાની ચર્ચા ધણી વર્ષોથી થાય છે. પરંતુ હજી તેનું કશું વ્યવહારૂં પરિણામ આવ્યું નથી. ૧૯૦૬માં લોર્ડ લેમિંગ્ટને આ રેલવે બાંધવાની યોજના ઘડી હતી અને રેલવેબોર્ડની પણ તે માટે સહાનુભૂતિ મેળવી હતી. પરંતુ કશુંજ પરિણામ આવ્યું નહતું. અત્યારે હવે કચ્છ રોડ, કચ્છમાંથી રાજપુતાનાના કોઈ ભાગની સાથે પોતાની રેલવે બોડાય તો બોડવી એવી ઇચ્છા ધરાવે છે. જ્યારે બી. બી. સી. આર્થ. કંપની પણ એ માટે પ્રયત્ન કરે છે, એમ પહેલાં વાત બહાર આવી હતી. પ્રાંતના રાજ્ય જે પોતાની રેલવે હળવદથી આગળ લઈ જાય તો સીધું સાથેનો રેલવેનો વ્યવહાર વધારે સરલ બને એમ પણ લાગે છે. જે કે તેમાં કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ છે. પણ અત્યારે જે સીધો માર્ગ છે તેને બદલે ઓછા ખર્ચાળ અને ઓછી તકલીફ વાળો માર્ગ તૈયાર થાય. પરંતુ આ સુવાસને અંગે મૂળ મુશ્કેલી રેલવેના માર્ગની છે. અને ભૂતકાળમાં આ રેલવે બાંધવાની યોજના ધણી લાંબા વખતથી ચાલે પછી જુદી જુદી વખતે જુદા જુદા રસ્તેથી લઈ જવાની યોજના થયેલી હતી. પરંતુ એક અથવા બીજા કારણોથી તે યોજનાઓ પડતી મૂકાઈ હતી. આ રેલવે માટે મુંબઈના ભૂતપૂર્વ ગવર્નર લોર્ડ લેમિંગ્ટન

સાહેબે જાતે પાટણથી રાધનપુર થઈ સુરંગામ નજાણેટ
 થઈને હેઠ નગરપાલકર સુધી પત્ર રસ્તે મુસાફરી કરીને,
 સને ૧૯૦૬ની સાલમાં તે રસ્તો નજરે જોયો હતો
 અને તે રસ્તો પણ છેવટે પડતો મૂકાયો હતો.
 છેવટે ૧૯૧૬માં રેલવે બોર્ડ તરફથી એક નવી
 યોજના આમળ મૂકવામાં આવી હતી. તે પ્રમાણે
 વિરમગામથી ષોડ ગેર્જન લાઈન આમળ વધારવી.
 અને તે રાધનપુર, ધરાદ થઈ બાઝમેર અથવા
 બાઝોતરા આમળ, મેળવવી. આ યોજના ઉપર મુંઝવે
 સરકારે જુદા જુદા અધિકારીઓ તથા રાજ્યો અને
 વેપારી સંસ્થાઓના અભિપ્રાય મંગાવેલા હતા. પાલ-
 કપુર, રાધનપુર, ધરાદ અને વાવ રાજ્ય તરફથી
 તેમજ પાલકપુરના પોલિટીશિયન એન્ટ સાહેબ અને
 બીજા અધિકારીઓએ આ યોજનાને ટેકા આપી,
 તેના લાભમાં પોતાના અભિપ્રાયો અનેક સત્ત્રજ
 કારણો જતાવીને આપેલાં હતાં. આજથી વોશ વર્ષ
 પહેલાં આ યોજનાની ત્યારે પૂજ્ય મર્ચા માધી હતી
 ત્યારે મુંજવણી એન્ટર જોઈ કોમર્સ એ સંસ્થામાં
 પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે "વિરમગામથી
 રાધનપુરવાળો રસ્તો ક્યારેક કારકર્ણ પડશે." એન્ટરના
 અભિપ્રાય પ્રમાણે સાજરમતીથી પાલકપુર
 સુધી હાલ મીટરગેર્જન લાઈન છે. તેનો લવિષ્યમાં
 વેપાર વધે ત્યારે ડબલ લાઈન કરવી પડે, તેને જાણે
 હાલજ સાજરમતીથી પાલકપુર થઈ વડામને રસ્તે
 ષોડ ગેર્જન લાઈન કરવી, અને તે બાઝોતરા મેળવવી.
 આ પ્રમાણે કરવાથી ફરકા ક્યારેક અથર ગેરકાયદા
 છે. તેનો જાણી જાણીથી એન્ટરે તે વખતે લંબાણથી
 વિચાર કર્યો જણાતો નથી. કારણકે રેલવે બોધવામાં
 થઈ જીડી જીડી બાજોતરો વિચાર કરવાનો છે.

મુંજવણી સિધ સુધીની રેલવે ખાસ કરીને
 લશ્કરી અને રાજકીય કારણોસર બોધવામાં આવે છે.
 એ અભિપ્રાય ફરકા અંશે ખરો છે. પણ હવે સંયોગો
 જલ્દિયાં છે. અને લશ્કરી કારણ કરતાં વ્યાપારી
 કારણ વધારે અગત્યનું છે. વિરમગામથી રાધનપુર-
 વાળો રસ્તો ૪૦ માઈલ ટુકો છે. વળી વિરમગામ,

રાધનપુર, વડીવાર, અને કાંકિનના ફળદ્રુપ અને
 ખેતીવાડીવાળા પ્રદેશમાંથી તે પસાર થાય છે.
 વિરમગામથી રાધનપુર, બાઝર, ધરાદ થઈને જવાનો
 આખો પ્રદેશ વસ્તીથી આબાદ છે, તેથી કરીને ગુઝ
 અને પેસેન્જરની કમાણી સારી થવાનો સંશય છે.
 વળી એક બીજો રસ્તો સાજરમતીથી છે. પણ તે
 રસ્તે આ પૈકી કાંઈ નથી. વડામળ. બાઝોતરાનો
 બામ જલુ જોઈની વસ્તીવાળો છે, અને ખેતીની પણ
 તેની આબાદી નથી. તેની સાથે લાંબો રસ્તો અને
 નદીઓ તથા નાળાં વધારે, એટલે રેલવે બોધવાનું
 ખર્ચ પણ વધારે થાય.

હવે સાજરમતીથી પાલકપુર સુધી વ્યવજ ઉપર
 મીટર ગેર્જન લાઈન બેવડી કરવી પડશે કે કેમ ?
 તે સવાલનો વિચાર કરતાં ચોક્કસ રીતે જણાય છે
 કે જ્યારે રેલવે બોર્ડની યોજના પ્રમાણે વિરમગામથી
 રાધનપુર, ધરાદ થઈ બાઝમેર અથર બાઝોતરા સુધી
 ષોડ ગેર્જન લાઈન થશે, ત્યારે રજપુતાના રેલવે
 ઉપરથી થશે બોલો એટલો થઈ જશે. અને હાલમાં
 જે મીટર ગેર્જન લાઈન બેવડી કરવાની જરા પણ
 જરૂર દેખાતી હતી, તે તદ્દન મટી જશે. ટુકો રસ્તો
 અને ડબલ મુસાફરીનું સાધન મળવાથી રાધનપુર
 કાંકિન, ધરાદ, વાવ અને જોધપુર રાજ્યના સામીર,
 અને બીજા ધણા જાગના મુસાફરો અને માલ
 વિરમગામને રસ્તેથી જશે અને તે તમામ બોલો
 રજપુતાના માગવા રેલવે ઉપરથી એટલો થશે. એટલે
 હાલની મીટર ગેર્જન લાઈન બેવડી કરવાનો સવાલ
 રહેશે જ નહિ."

રાજ્યોના રૌપ્ય મહોત્સવો

નરોમાં દમજાં દમજાં રૌપ્ય મહોત્સવો ઉજવાતા
 જેવામાં આવે છે. એમ થાય એ જાણે થાય. પણ
 એ નિમિત્તે લોકો પાસેથી કેટલીક વખત દબાવવા
 દબ એકાદ કરી એવા સમારંભો ઉજવવામાં આવે છે
 એ ધન-હવા જેન નથી કારણ કે એથી હિંદુ લોકોમાં
 યુષ્ઠ રીતે રાવની લાગણી પ્રગટે છે. ખરે જોનાં

આવા ઉત્સવો માટે આગ્રહ કે પ્રચારકાર્ય ન હોવું જોઈએ. પણ રાજ તરફની પ્રગતી કેટલી પ્રેમાળ વૃત્તિ છે તે આપોઆપ માલુમ પડી આવે એવી રીતે એ ઉત્સવો થવા જોઈએ.

થોડા મહીનાઓ પહેલાં વાંસદાના નાનું મહારાજાની રાજ્ય કારકિર્દિને પચીશ વર્ષ થયાં તે માટે એ રાજ્યની પ્રગતિ તરફથી રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વાંસદા એ નાનું રાજ્ય છે. પણ વાંસદા નરેશની રાજ્યની પ્રગતિ તરફની પ્રેમાળ વૃત્તિ અને એમનામાં સ્વભાવજન્ય રહેલી કામળતાને પરિણામે એ રાજ્યની પ્રગતિએ કેવળ સ્વયં સ્ફુરણાથી આ મહોત્સવ ઉજવ્યો હતો એવી અર્થને માહેતી છે. અને એ પણ માહેતી છે, કે આ માટે નરેશની પોતાની આનંદજા હતા. અત્યારે રાજસાહેબોમાં આવા ઉત્સવો ઉજવવાની પ્રવૃત્તિ આવે છે. પણ આવા ઉત્સવોનો ઉદ્દેશ તો લોકોનું હિત સધાય અને આવા પ્રસંગોએ તેઓને વહીવટી દૃષ્ટિએ લાભ મળે એવો હોવો જોઈએ અને તે પ્રગતી સ્વયં સ્ફુરણાથી ઉજવાવા જોઈએ.

પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર

આ અંકમાં અન્યથા અંધારણું સંબંધે એક લેખ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ત્યાર પછી કોંગ્રેસ પક્ષે પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર કર્યો છે. અને એ પક્ષ તરફથી ગવર્નરની દરમિયાનગીરીનો જે ભય રાખવામાં આવતો હતો તેવું હજી સુધી કશું બનવા પામ્યું નથી. નાની નાની બાબતોમાં કોંગ્રેસ સભ્યો લાગણી વશ થવા વગર જે નવા અંધારણુંનો લોકહિત અર્થે ઉપયોગ કરવાનું ચાલુ રાખશે તો ધણી બાબતોમાં તેઓ દાખલો બેસાડવા યોગ્ય દેશસેવા કરી શકશે, અમલી કામો ઉપરની ટીકા અને એ કાર્યની જવાબદારી, એ બે વસ્તુઓ જુદી છે. અને જ્યારે હવે કોંગ્રેસ પક્ષે જવાબદારી સ્વીકારી છે ત્યારે એ જવાબદારીને પાર ઉતારવામાં કેટલા અત્યવશ્યો નહીં છે એનો પણ એમને સહજ ખ્યાલ આવી શકશે. આ પક્ષમાં સેના, ત્યાગ અને લોકહિતની સમગ્ર વૃત્તિ રહેલાં છે. એટલે જે રાજકીય બાબતોમાં જે કેટલીક વાર નિરર્થક દુરાગ્રહ

અંધારી બન્યું છે, એવા દુરાગ્રહને વશ ન થતાં કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રધાનો પોતાના સક્ષર્તનથી રાજ્ય કારાખારમાં સારી છાપ પાડશે તો તેઓ આ દેશની અત્યુત્તમ સેવા કરી શકશે એ વિશે શંકા નથી.

હોંદી બનાવટની ખાંડ ઉપર પ્રતિબંધ

હોંદી બનાવટની ખાંડનો પાંચ વરસ સુધી નિકાસ ન કરવો એવો પ્રતિબંધ મુક્યો છે. ખાંડનું ઉત્પન્ન અને તેના વેચાણના સંબંધમાં જે કારણે લાંબાખાતે ખાંડની આંતરરાષ્ટ્રીય ડાન્ડરસમાં કરવામાં આવ્યા છે તેને અંગે ઉપયુક્ત સિદ્ધિ ઉભી થવા પામી છે. પરંતુ આ પ્રતિબંધ માત્ર બ્રિટિશ હોંદ પૂરતો નહીં પણ દેશી રાજ્યો પૂરતો પણ મુકાયો છે. હોંદુસ્તાનમાં છેલ્લાં પાંચેક વરસથી ખાંડના ઉત્પન્નમાં વધારો થતો ગયો છે અને એ ખાંડ પરદેશો ખાતે પણ નિકાસ થઈ શકે એવા સંયોગો છે. પણ ઉપરના પ્રતિબંધના કારણે હોંદુસ્તાનની ખાંડ એના વધારા છતાં નિકાસ થઈ શકે એમ નથી. એકલું છઠ્ઠાં જ દર વરસે ૨૦ લાખ ટન કરતાં વધારે ખાંડ આયાત કરે છે અને એમાંમાં એાણું છઠ્ઠાંડને તો હોંદુસ્તાન ખાંડ પૂરી પાડી શકે એમ છે. વળી દેશી રાજ્યોને માટે તો ખાંડના ઉદ્ધારનો વિકાસ કરવાની આ સારામાં સારી તક છે. મહેસોર રાજ્યે આ તકનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનાં રાજ્યોમાં ખેડવાણું યોગ્ય છતાં માત્ર ખેડૂતોના અજાણે ધણી પડતર જમીન છે, તેનો ઉપયોગ શેરડીના વાવેતરને માટે કરવામાં આવે એ હિતાવહ છે. હોંદની વડી ધારાસભાએ આ કારણે નાકબૂલ કર્યાં છે, અને અહીં કહ્યું છે કે હોંદી પ્રગતે પૂછ્યા સિવાય સરકાર બીજાં સંસ્થાનો કે રાજ્યો સામે કારારમાં ઉતરી શકે નહીં. જા કે નિકાસના પ્રતિબંધને લીધે ખાંડના લાભો જામળે તેવા સારા નહીં ઉપજે, પરંતુ કાયમને માટે આ ઉદ્યોગ યગજાર કરી દેવાની આ સારામાં સારી તક છે કે જ્યારે પરદેશમાં જાત્રા અને મોરશીબસની ખાંડનું અત્રે પોષાણું થતું નથી.

સમાલોચના

ચિત્રમય જગત (યુરોપ અંક) જૂન અને જુલાઈ ૧૯૩૭. સંપાદક તુળજીશંકર ગૌરીશંકર યાસિક.

ચિત્રમય જગતનો આ અંક યુરોપનું રાજકારણ જાણનાર માટે ઘણો ઉપયોગી છે. યુરોપના નાના મોટા દરેક દેશના આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો એમાં પૂર્વાપર અંબધવાળો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. અને એ વાંચતાં યુરોપનાં રાજ્યોમાં અત્યારે દિસકવૃત્તિ વાળી કેવી ચડસા ચડસી ચાલી રહી છે તેના સહજ ખ્યાલ આવી જાય છે. અંકમાં દેશોના નકશાઓ પણ આપવામાં આવ્યા છે જે વાચકોને મદદરૂપ થઈ પડે એવા છે. યુરોપના રાજકીય સંયોગો સંબંધી જાણવા ઇચ્છનારાઓ માટે આ અંક ઉપયોગી છે. અને એ ચિત્રશાળા પ્રેસ, પૂતાથી મળે છે.

—

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧-૨.
કોમત પ્રત્યેકની રૂ. ૪-૮-૦

મુખ્યમંત્રી કાર્જસ ગુજરાતી સભા તરફથી ગુજરાત અને કાર્કિયાવાડના ઐતિહાસિક અન્વેષણ સંબંધી જે પ્રયત્નો થાય છે તે પ્રશસ્ત છે. છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષમાં સભા તરફથી મહત્વનાં જે પ્રકાશનો થયાં છે તે પૈકી ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોના બે ભાગ છે. બન્ને ભાગોમાં મૌર્ય, ક્ષત્રપ, ત્રૈલોક્ય, શુભ, વલ્લભી, ચાલુક્ય, ચૌહાણ, ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના અને પ્રસિદ્ધ રાજપુત્રોના સઘળા મળીને ૨૦૬ લેખો, શિક્ષાલેખો, દાનપત્રો, તામ્રપત્રો, લોટ-નો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અગ્રણ્ય લેખો અને તેનું ભાષાન્તર આપવામાં આવ્યું હોઈ ઉભયઅંથોની વિશેષ ઉપયોગિતા સિદ્ધ છે. જ્યાં જ્યાં ટીપ્પણી કે વિવેચનની જરૂર પડી છે ત્યાં તે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે. કાર્જસ-

સભાએ આવા બે બૃહદ્દમથો પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ખરેખર ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું છે. અને તેનો યશ જેમ સભાને છે તેમ તેના હાલના સંચાલક સાક્ષર શ્રી. અંબાલાલ જાનીને પણ આપવો ઘટે છે કે જેઓએ પોતાની ઉત્તર વયમાં સભાને પોતાની સેવા અર્પી આપી પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે. દરેક દેશી રાજ્યની લાયબ્રેરીમાં આ લેખસંગ્રહ હોવો જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ. હજુ ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં કુવા,વાવો,પાળીઆઓ અને દેવસ્થાનોના લેખો અજાણ્યા સ્થિતિમાં છે, એ બધાનો જો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો અમને લાગે છે, કે ગુજરાતનો સીલસીલા ઇતિહાસ કરવામાં એ એ બધાથી પૂરવણી થાય. કાર્જસ સભાએ આવાં કામો ઉપાડી લેવાં જોઈએ અને તે તે વિષયના નિષ્ણાતોને રાખી ઐતિહાસિક લેખોનો વિશેષ-સંગ્રહ કરવો જોઈએ. જો કે આમાં દ્રવ્યની જરૂર છે પણ અમને લાગે છે કે જો તદ્વિષયક કામ કરનારાં માણસો હશે તો આર્થિક મુશ્કેલી, મુશ્કેલી રૂપે નહીં રહે.

—

સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન (ભાવનગર રાજ્યના સામાજિક અને આર્થિક પરિચય સહિત) રાયત્ર આઠ પેજ ૧૬૪ પૃષ્ઠનું આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં એના કર્તાએ પોતાની વ્યાપારી-પ્રવૃત્તિમાંથી સમય મેળવી ઠીક પરિશ્રમ લીધો છે. પુસ્તકનું નામ જો કે 'સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન' છે. પરંતુ ભાવનગર રાજ્યના ઇતિહાસ તરફ લેખકે વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે અને બીજી શેકે એટલી કાળજીથી પ્રમાણિક હકીકતો એકત્ર કરી છે. શહેરનું મહેતા કુટુંબ કે જેણે જૂનકાળમાં ભાવનગર રાજ્યના વહીવટમાં અગ્રણી ભાગ લીધો હતો એ

‘દેશીરાજ્ય’ ત્રૈમાસિક જાહેર ખર્ચના દર અને નિયમો

જગ્યા “૮x૬”નું આખું પૃષ્ઠ	વાર્ષિક	છ માસિક	ત્રૈમાસિક
આખું પૃષ્ઠ અથવા બે કોલમ	૬૦	૩૦	૧૬-૮-૦
અર્ધું પૃષ્ઠ અથવા એક કોલમ	૩૨-૮-૦	૧૬-૮-૦	૮-૮-૦
૬ પૃષ્ઠ અથવા અર્ધું કોલમ	૧૮-૮-૦	૧૦-૮-૦	૬-૦-૦
કવરની ચોથી, ખીજી અને આખી બાજુ	૭૨	૩૬	૧૮

૧. જાહેર ખર્ચનાં નાણાં હપ્તાથી પણ અગાઉથી લેવામાં આવશે. તે સિવાય જાહેર ખર્ચ સેવામાં કે ચાલુ રાખવામાં આવશે નહિ.
૨. બાર માસના કોન્ડ્રાક્ટની જાહેરખર્ચની એક સામગ્રી અગાઉથી રકમ ભરપાઈ થશે, તે તેમાંથી ૧૫ ટકા અને છ માસની જાહેરખર્ચની અગાઉથી ભરપાઈ થએલી રકમમાંથી ૬૬ ટકા વળતર આપવામાં આવશે.
૩. બાર માસના કોન્ડ્રાક્ટની જાહેર ખર્ચ, દર ત્રણ માસે ફેરવી શકાશે; પરંતુ દરેક માસે ફેરવવા માટે ભાવમાં ૧૦ ટકા વધારે ગણવામાં આવશે.
૪. હેન્ડખીલની વહેંચામણી રૂપીઆ બીરા.
૫. કોઈ પણ કારણે અમુક સુદતા સુધી અથવા બંધ રાખેલી જાહેરખર્ચ મળે આપીશું.
૬. વધુ ખર્ચ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા દર છેવટના જ સમજવા.

સ ન્ત જો અ ન (સચિત્ર)

(સરકારી કેળવણી ખાતાએ ધનામ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.)

ભાષા-તર કર્તા : શ્રીચુત અનંતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી

(1) ' Mr. A. P. Pattani's translation of Bernard Shaw's Saint Joanis done in simple, idiomatic and forceful style and I am sure it will be appreciated as a valuable addition to the translation branch of our literature.....'

A. B. Dhruva.

(2) ' It is a production of considerable literary merit and I am sure it will find deservedly a place in Gujarati literature.'

Sir Chimanlal H. Setalvad.

(3) ' The work will be received...with appreciation and understanding and ought to enrich Gujarati literature.'

Sir Chunilal V. Mehta.

(4) ' You have been able to preserve the spirit of the original in toto.'

K. M. Jhaveri.

(5) ' Your association with English life for a pretty long period and...have enabled you to go straight to the very heart of Mr. Shaw's great work.'

N. K. Bhatt.

(6) ' You have succeeded in transferring...the very tone and spirit of the original...because of your simple fluent and idiomatic Gujarati.'

B. K. Thakor.

(7) ' You have thoroughly maintained the spirit of the Author.'

J. P. Trivedi.

(8) ' All of us should be grateful to you for bringing G. B. S. and Saint Joan home to us.'

T. K. Shahani.

કપડાનું પુઠું રૂ. ૬-૦-૦

કાગળનું પુઠું રૂ. ૨-૮-૦

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા.

તંત્રી: 'દેશી રાજ્ય'—ભાવનગર.

રામ રાજ્ય -

(મુખ્ય સરકારના દેશવશી ખાતાએ અને કાઠીઆવાડ એજન્સિએ મંજૂર કર્યું છે.)

નાનાં બાળકોને ઉપયોગી થાય. એવી સાદી અને સરલ ભાષામાં આ પુસ્તક લખાયું છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ઈનામ તરીકે આપવા લાયક છે. કિંમત ૦-૨-૦.

‘રામ રાજ્ય’ રામ તેમજ પ્રાંતને એક બીજાના ધર્મે અને કર્તવ્ય સમગ્રવે છે.”

—મુખ્ય સમાચાર

“રામનું રાજ્ય કેવું હતું તેનું ખ્યાન અત્યારના રાજવીઓને ખાસ વાંચવા જેવું છે.”

—પ્રજામંદુ

“ભાષા સાદી તથા અનુકૂળ છે. વાર્તાના પ્રસંગોદ્વારા જરૂરી વિષયો સારા ચર્ચા છે. પુસ્તક ઉપયોગી થશે એમ માનું છું.”

રા. સા. જનુભાઈ અ. નૈયદ, બી. એ.

રામ રાજ્ય પાછળ શા આદર્શ રહેલા છે, તે સમજવા સારું સદરહુ તોંધે બહુ ઉપકારક થઈ પડશે.

—બુદ્ધિપ્રકાશ

રામ રાજ્યની ભાવનાનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને એમાંથી અવશ્ય થશે.”

દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. જવેરી

“શ્રી રામચંદ્રજીના જીવન વિષે અને તેમના રાજ્ય વિષે આ પુસ્તકમાં સુંદર વિચારો દર્શાવા છે. નાનાં બાળકોને તો આ પુસ્તક સારી રીતે ગમી જાય એવું છે.”

—ધી ગુજરાતી

મળવાનું ઠેકાણું:—

જયંતીલાલ મોદારજી મહેતા

ધોધાગેટ, ભાવનગર.

પાકા સુશોભિત પુંકાથી બંધાવેલી

‘દેશી રાજ્ય’ની એકથી આઠ વરસ સુધીની ફાઈલો.

જેમાં ફેડરેશનને લગતા પ્રશ્નો, વારસાના હકને લગતા પ્રશ્નો, જીવન ચરિત્રો, રાજ્યોની પ્રાચીન—અર્થાચીન હકીકતો, નરેંદ્ર મંડળની બેઠકને લગતા સંપૂર્ણ અહેવાલો વગેરે હકીકત છે. દેશી રાજ્યના પ્રશ્નોના અભ્યાસીઓને માટે એમાંથી ઘણું મળી શકે એવું છે. દરેક ફાઈલની કીંમત રૂ. ૬-૧૦-૦ છે. અને આખા સેટના રૂ. ૫૦-૦-૦ છે.

લખો:—

જયંતીલાલ મોદારજી મહેતા.

ભાવનગર.

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની સચનાત્મક દૈનિકી ચર્ચા કરનારું વૈમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧	Abhisarika	Sir Manubhai Mehta	...	૧૬૫
૨	Theory & Practice of State	૧૭૦
૩	દરિયાઈ જગત અને દેશી રાજ્યો	૧૭૭
૪	બંધારણ અને નરેન્દ્ર મંડળ પરત્વે વિચારો...	એક અભ્યાસી	...	૧૮૩
૫	રામનો વારસાલક (ઇડર સંબંધી)	જૂનો નોકર	...	૧૮૯
૬	ભાગ્ય પલ્લરાય છે ત્યારે—	૧૯૪
૭	રાજનીતિનું શિક્ષણ	૨૦૦
૮	અહમદનગર મંસ્થાને લગતા કાગળો	૨૦૬
૯	ખેડૂતોની ઋણમુક્તિ પછી શું ?	નટવરલાલ માણિકલાલ સૂરતી	...	૨૧૫
૧૦	દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો	કાકિયાવાડી વેપારી	...	૨૩૩
૧૧	રાજસ્થાન પોરબંદરની જાહેરાત	૨૩૫
૧૨	નોંધ અને ચર્ચા	૨૪૩

મેન્ડર ધ્રુવસની છાપવાની શાહીઓ જગમશાહૂર છે.

મેન્ડર ધ્રુવસે શાહી બનાવવાનું ૧૭૬૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર ધ્રુવસની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર ધ્રુવસની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નફો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડીરટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મેનસિંહ મહેતા, નાગરવાડા : નડિયાદ.

તા. ૨૫-૧-૩૯

देशी राज्य

(त्रैमासिक)

वर्ष १० भु]

आक्टोबर-डीसेम्बर : १९३७

[अंक ३]

ABHISARIKA

(Sir Manubhai N. Mehta, KT., C. S. I.)

On my visit the other day to the Scindia School on the top of the celebrated hill fort at Gwalior I was particularly struck with the grace, the elegance and the finesse of touch with which a young follower of the celebrated Bengali painter, Nandal Bose, had delineated the pose of a young girl forging out her way half unobserved to her lover. The girl was dubbed an Abhisarika. She sought out her cherished lord instead of her awaiting attentions from him as was her due. "Ease, like a coy maiden, is supposed to retire furthest when courted most." The Abhisarika was neither at ease; nor was she coy. She was rushing to her beloved and had brushed aside all her cold reserve, all her dissem-

bled frigidity. This striking picture was reminiscent of the position the question of Federation in our country has been reduced to. Spurned by every suitor on whom she has been thrust, kicked from pillar to post, the maid of Federation is not wanted by the Congressmen in India; it is not wanted by the Muslim League. It is not wanted by the reactionary Imperialist in the English Parliament and it is not wanted by the Indian States Rulers to whom it has been offered, as a boon flowing with the stream of Manna that is trickling down from the Round Table Conference. Before the Federal idea sprung from the heads of a few Indian Rulers helped by a small band of liberal statesmen

from this country who believed in one combined Fatherland, the idea was considered a mere remote ideal not within the range of immediate possibility even by the highest authority in the Government. Before it was accepted by the liberal statesmen in England under Lord Reading as a happy device to secure some progressive form of responsible self-government and Dominion Status for India and then adopted as their own child by the National Government of Mr. Ramsay MacDonald and Sir Samuel Hoare, it has been a foundling and castaway; until its very name became an anathema to the *Morning Post* and was denounced bell, book and candle by Mr. Winston Churchill. Once adopted by the Government as their own child, Federation had to be fondled and nursed as their pet by the Government of India and even the priests of the Political Department began to look up to her as the coming Saviour. Federation was expected to furnish the one firm rock of friendship with the Rulers of India whose loyal adherence to their Treaty obligations might prove once again a breakwater for the popular fury of freedom to break against. The idea of Federation had seen the light of day in 1917; it had oozed out from the prolific pen of the Ruler of Baroda

who had actually worked out a scheme of Federation and presented it to Mr. Montague on his visit to India in 1917-18. Federation has now entered her twentieth year and the British Government had finally accepted her as their favourite child by enthroning her in the Government of India Act of 1935. As the child had attained its marriageable age, the Viceroy sent round three of his special emissaries to the Courts of Indian Princes last year in order to forge the chains of the new alliances. In medieval tales we read of rulers sending out priests with the cocoanut emblem on an expedition for search of suitable bridegrooms for their daughters. The Viceroy's three Representatives like the three priests moved from one Court to another urging the claims of the bride and her varied accomplishments and excellencies upon the attention of the Royal Suitor. Results of the negotiations are being now hatched and matured and are awaited with keen anxiety by the Rulers of Indian States. It has been only a rare experience of the bride to secure a keen and gushing suitor anywhere in the land.

Meanwhile we read of public repudiation, with scorn and contumely flung at the idea from all sides. The Muslim League has been the latest

insult with which Federation has been denounced. Political motives of a cunning texture lie hidden beneath the so-called love of liberalism that has shaped this policy of the League from the very first. By the appearance of the Indian States on the scene, the representatives of the Indian States would bring in a large and preponderating force of Hindu Legislators, so as to swamp Muslim influence. A large majority of Indian States is Hindu by religion and this influx of Hindu Representatives would leave the Mohamedans in either Legislature at the Centre woefully outnumbered. It was seriously proposed at the Round Table Conference that of the 40% seats promised to the Indian States in the Council of State one-third that number should be the guaranteed reserve for representatives of the Muslim Faith. The idea had only to be enunciated for being summarily rejected. Then once again it was seriously brought on to the anvil before the Consultative Committee at Delhi in 1932, when in the presence of His Excellency the Viceroy Minister, after Minister from the Indian States rose in dignified protest and denounced the idea. It was at this meeting that that remarkable and never-to-be-forgotten episode occurred. Three Muslim Ministers, two of them re-

presenting Hindu States, like Sir Mirza Ismail from Mysore, Sir Liaquat Hayat Khan of Patiala and even Sir Akbar Hydari from the Premier Muslim State of Hyderabad rose to disclaim the proposal and it was there that the idea received its final rites of burial at the hands of Lord Willingdon. Since then Mahomedan statesmen have seen in Federation the danger spot for their communal aspirations. Their astute leader Jinnah had from the very outset seen this fatal potentiality in Federation and he from the very start had hurled his deadly challenge to the Federal India which he swore ever to oppose and run down since his exclusion from the Round Table Conference in 1932. The plea that Federation would only result in diluting the Federal ideals by bringing in a large autocratic element in the form of representatives, not elected by the people from the States, but nominated by their autocratic Rulers is only a camouflage to screen their fear about the failure of their communal or pan-Islamic dream.

Our Hindu Leaders have unfortunately played the part of scapegoats and unwitting tools into the hands of astute Muslim Leaders. According to a common adage prevalent in the country, the Brahmin or Hindu is slow-witted and only wakes up after

the bus has departed. His Muslim brother is ready-witted; he strikes while the iron is hot and gets what he wants. While the Hindu delights to live and glory in the past, the Muslim lives and acts in the living present. The spectacle of the Congress leaders playing in the hands of Jinnah's Unionists at the sessions of the Legislative Assembly in 1936 and denouncing Federation is too well known to need recounting. The plea of the Congress leaders that their dose of democracy has been too much diluted by adding the milk and water representation from the States in the Federal Legislatures is not un-answerable. Their fear that the representatives nominated by the Indian Rulers would be only another substitute for the official block, now being chased away, and that the States Members would only ally themselves with the English upholders of Imperialism has no solid ground for support. They ought to remember that at the very first sitting of the Round Table Conference progressive and liberal Rulers had held out the promise that they would consult their own Legislative Assemblies in choosing a panel of representatives from whom they could nominate their States Members. Assemblies broad-based on an elective basis were being adopted by an

increasing number of States. The Legislative Assemblies of Mysore, Travancore, Kashmir and Baroda were not bodies of yes, yes politicians who shaped their votes according to the patronising nod they received from their presiding bureaucrat. It was in the hands of the States subjects to get their Legislative Assemblies broad-bottomed and really effective. Instead of helping the young idea of responsible Government grow in the Indian States, the President of the Congress has anathematised the States as anachronisms which he has waged a holy war to destroy. This is not an ideal way for consolidating a camaraderie among the Hindu Statesmen and providing a buttress against pan-Islamism. The Congress has only to bear in mind that in opposing Federation tooth and nail it does not again pull the chestnuts out of fire for the benefit of his Muslim brethren. He has also to remember that there is something like Divide and Rule in Imperial politics. Let the Congress Hindu beware of where his country is being unwittingly led and of the drift his aimless leadership is subjecting his country to. The British Statesmen however, are wide awake. The Muslim League has openly accepted the goal of Independence. The only support for the permanence of the British

connection, is the much abused Treaty obligation of the Indian States; and alliance with the Indian States is the one pivot of Federal Constitution.

The new Government of India Act has two fundamental policies to implement. The first is Provincial Autonomy and the second, Federation; the two are inter-dependent and complementary to each other. Already the inconvenience and anomalies of having independent Provincial Governments with a weak Government at the Centre are flashing upon the eagle eyes of the British Statesmen. Let the Congress Hindu not close his eyes to the danger of allowing the Provinces, now made autonomous to wax strong year after year in virtual independence until they become too powerful to be brought under control of a responsible Government at the Centre. The pan-Islamic propaganda only howled out for such a march of their provinces with Muslim majorities so as to enable them to defy Federation in the near future.

The British Government can not be expected to sleep over this possibility that can never be in the true interests of the country. Their endeavour ought to be to secure the speedy accession of the Indian Rulers to the Federal Constitution so as to enable the whole constitution of 1935 to be successfully launched. They have vast resources at their command; and

their armoury is replete with devices to bring about such an accession to Federation. The Abhisarika has been sent out and she is merrily visiting Ruler after Ruler, offering remission of tribute to one, and restoration of ceded territory to another. To the third she promises a return of his acknowledged suzerainty over effete principalities that have become too powerless to hold up their heads in the flood and swim with the others to the goal of Safety. They are bound to sink unless they are taken up within the fold of their old sovereign, from whom they have been torn aside by the pax Britannica. Compensation for salt revenues foregone and restoration of jurisdiction over lands ceded for Railways are only a few of the blandishments the Abhisarika has been charged to employ by way of decoy and the result has not yet been despaired of.

The Congress opposition to Federation need not be unduly feared or magnified. The Congress was determined to wreck the constitution. It had resolved not to accept responsibility as Ministers but while swearing they would never accept, they accepted. We may not take their crusade against Federation too seriously. What is wanted at this juncture is a level head and a keen vision. Opportunism though morally looked down upon has been always held up as a successful political lever in diplomacy.

Jayaaji Pratap

Theory & Practice of State.

(Contributed)

A State aims at performing mainly three functions viz, Protection, Legislation and Benefection. and has devised certain sources of revenue to fulfill them.

The functions of the State taken piecemeal require the organization of army and Police for the protection of the people as well as individual. There are certain rules of conduct imposed upon the people by Religion, Society, Ethics and Community which an individual is bound to observe and the state is bound to see that he does so. All offences against religion, society, ethics and community are punishable and State prescribes and enforces penalties for such offences and frames Rules, Laws and Acts for this purpose. Maintains courts for the safety of life and property. This may be termed legislation. There are some corporate functions which an individual cannot perform singly, and the state therefore undertakes to do it for him. They are medical aid, education and sanitation. These being matters solely for the benefit of the people

fall in the category of benefection.

In order that the State may be enabled to perform these functions adequately it has devised ways and means and created sources of revenue by which it can meet the demands made upon its exchequer for performing its functions. Where the sources of revenue yield more income than what is required for the expenses the State is solvent, but more often than not the revenue falls short of the demand and has to be augmented by tapping other sources of revenue.

Viewed in the light of the above mentioned standpoint the task of administering the State by conducting two or three dozen departments from the revenues derived from about a dozen sources looks to be very simple yet it is not so since the complexity lies not only in the proper apportionment of the proceeds but also in finding out an equitable medium for the collection of revenues.

There it would be simpler to examine the incoming sources of the State's exchequer. The main source

of revenue of the State is the land revenue. The State derives its right to take a portion from the proceeds of the soil from time immemorial because the land belongs to the State and the cultivator only possesses it on a perpetual lease from generation to generation. Since land revenue is one of the most ancient methods of taxation an elaborate political machinery has possibly been framed for its levy. Of late the more popular system of land revenue has been what is commonly known as *Vighoti* and the obsolete *Bhagbatai* system has been done away with. From purely academic point of view, the system purely of paying a fixed portion of the total produce had an advantage that it gave a cultivator a real interest in the improvement of the soil. The system of *annavari* requires the cultivator or land holder to pay a fixed sum in money according to the assessment of the holding. This assessment is fixed generally for a period of from 30 to 50 years and its technical and more or less imaginary advantage to the land holder is that while he takes all the produce that the land yields he has to pay only that amount to the State which is fixed for his holding and retain the surplus himself for 29 to 49 years. In actual practice, however, this is hardly the case;

because the cupidity of small authorities of the State has viciated this system into one of extortion. The reason is that the State has the right to fix the amount of assessment every thirty years and every time a revision survey is made the rates of assessment are generally increased. The consequence has been that the more the farmer tries to get the most out of his land by manures and physical labour the higher goes the amount of assessment often quite out of proportion to the producing capacity of the holding. Getting poorer and poorer at every turn of the wheel of Revision Survey the farmer is at last driven to relinquish the soil and become a labourer in a mill or work-house. This increase of gain in land revenue is apparent only and necessarily of a short duration because the land remains fallow for some time after the evacuation by the farmer and the succeeding incumbent does not necessarily take possession the next year nor does its amount of assessment remain at the same high figure. Thus there is no real gain on one hand while there is considerable loss in the accruable revenue from indirect taxations which depend upon the general prosperity of the people. *Bhagbatai* on the other hand is not a better system because, as the state can only

claim a share of the produce it obviously encourages farmers to indolence. If the produce is more the State takes away its legitimate proportion and if the produce is less then the State share remains at the same ratio. Bhagbatai is bad because it fixes no limit to the maximum that a farmer should pay nor to the minimum that the state must take. Thus both industry and indolence bring precisely the same amount of gain or loss to the farmer and give him no incentive to the betterment of soil nor inflicts penalty for its neglect which latter affects the State more than the farmer. The solution does not lie in supplanting another system but in maintaining a generous and elastic policy towards the farmer whatever the system of Revenue collection may be. Because a prosperous farmer is an asset to the state in more ways than one.

Oliver Goldsmith, who had not even an elementary knowledge of economics but a wonderful poetic insight was very right in condemning that state of affairs "Where wealth accumulates and men decay." It is especially true of an entirely agricultural country like India because the breaking of peasantry strikes at the every root of the mainstay of a state and jeopardizes its common wealth and therefore its prosperity. In a

country which erratic seasons, and without perennial rivers the 'State' should be particularly careful to keep its peasantry in a flourishing condition.

There is another form of taxation which is indirect and therefore less burdensome to the people. It is levied by way of duty on all the produce of the State going out or that of other States coming in either by sea or rail. As these duties are collected from traders on the goods they export or import the consumer is not aware of it and as the total amount is distributed over several consumers the taxation does not become conspicuous even when its rate is increased. Thus cloth, cotton, sugar and such articles are taxed with duties which yield to the State a good amount of revenue but as the retail price of these articles remain almost stationary the people are content and they do not feel the pinch. Of late owing to the unprecedented development of ports in some of the Indian States the customs revenue on imports of foreign produce have begun to yield considerable customs revenue and these States are therefore naturally anxious to exploit this particular source above others. But as trade follows the natural course only like the river the result of competition between rival maritime States can only be in favour of the State

who has geographical advantage over others. Meanwhile it would be a wise policy to consider the customs revenue as a lucky windfall and not to depend too much upon it and not to give the entire amount a permanent place in the budget.

There is a third kind of tax which is levied for actual or theoretical services rendered. For instance the people using the road spoiling it by hoofs of their horses or tires of their trucks and wagons have to pay some amount by way of license and toll to the State for the facility. Similarly conservancy tax, water cess, drainage cess are levied upon those only who are benefitted by the convenience while others have to pay nothing at all.

It is necessary here to take note of an Indian characteristic which wants everything for nothing. This desire to get all things gratis is not only ridiculous but also sinful. Diplomats and administrators in the past knew this very well and therefore devised such means of taxation that brought them popularity and did not allow the people to know that they were taxed at all. There is a State in India where the higher education is given free and the Ruler of the State gained popularity by making it so. But ethically it was a very bad thing to do

because the College was available in the Capital only and the sons and daughters of well-to-do people alone could take advantage of it; while the huge expenditure of the college was met with, from the pockets of the peasants who get no benefit at all. It is an essential point in fixing all modes of taxation to see that the tax payer genuinely derives some benefit from the proceeds of the tax; for, otherwise any taxation is likely to create discontent among the intelligent proletariat. There is one tax, however, which is levied by very few Indian States and that is the income tax. Income tax is one of the most equitable taxes, which brings to the State an income without disturbing in any way the prosperity of a class. In a State where the people do not come forward with donations for charitable purposes, where father's income go to his sons from generation to generation, where abundance might have created an idle rich class who simply hoard up their money, it behoves the State to levy an income tax or educate this idle rich class with a sense of their civic duty and responsibility. But it is regrettable that most States fail to do so.

A general survey of administrations in various States in India indicates that their policy, rules, attitude and

governance are mostly for the satisfaction of the richer class. The needs of this class are provided free or at a lesser cost while those of the poorer class are not fulfilled at all. The administrative and economic machinery also is so devised as to benefit the rich. The poorer class, devoid of education, devoid of money, devoid of opportunities is the weaker of the two and is therefore allowed to go to the wall. This state of things is unfair, if not cruel and it is upto the State to see that no power whether of might, money or land should get an upper hand as a birth right.

A fourth kind of taxation aims at achieving a moral purpose by imposing duty on hemp and other dangerous drugs as well as on articles like opium, liquor, ganja, toddy and such intoxicants. Where such articles are produced or manufactured in the State limits they fall within the purview of excise and are taxed as such. The idea of taxing these articles is to make, by a heavy taxation, costly and difficult to get. Some of the Governments however with a heavy expenditure by stretch of imagination have included salt, cotton and matches in the excisable articles and thus done away with the ethical distinction which exists between the intoxicants and necessities. In practical politics this

purpose is not fulfilled at all. Because the contractors who trade in these things took to their own profit and try to sell most of their wares and foil the very purpose for which the duty is levied. Any way the levy of excessive duty is always a strong persuasion to bootleggers who try to smuggle the article and sell it surreptitiously, and it pays them more than honest trade.

It is very often forgotten that collection of revenue is not, as it should not be, an aim by itself but only the means to an end. But administrators very often forget this. The aim of revenue collection is to provide the State with adequate funds, to meet the demands of various departments on its coffers and a little more to lay by as a reserve for a "rainy day." As the expenditure gets heavier the State imposes more taxes but they are not reduced, suspended, remitted or repealed when expenditure gets light again. As the only judge of a State's policy is the State itself, as the consequences of a good or a bad policy become apparent after about a generation the administrators are prone to get short-sighted and even where that is not so the absence of a traditionally developed concept of a healthy and well governed State they become opportunists at the cost of permanent good of the State.

Therefore it has been pointed out at the beginning that in practice the performance of the three main functions and the collection of revenue in order to defray expenses contingent thereon involving inter alia a variety of ways in which that could be achieved is not as easy as it looks on paper. It is therefore necessary to view the expenditure side.

Protection, technically called defence in political brochures of recent origin comprise of army and police. Police is maintained for internal discipline and protection of person and property while army assumes responsibility of people as a whole particularly in times of war or insurrection and have little or only ceremonial duties in peace time. Philosophers and Politicians have held diverse opinions on the maintenance of an army in times of peace. In a country where no conscription exists the maintenance of an army for a probable contingency of war is obviously a necessity; but even then the cost and evils of maintaining an army as a precaution against a probable and remote contingency of self defence needs more than ordinary justification. Leo Tolstoy in his remarkable story of Ivan the Fool has condemned and rightly condemned the unnecessary maintenance of an army. Philosophers

have been against it all long and the Victorian diplomats also voted against increased armaments. War, being, after all, an unnatural condition of a temporary duration any permanent establishment can have no economic justification. Even apart from the question of cost there is another factor which deserves consideration and it is that of finding work for a large number of idle men to do, which is all the more necessary for such sturdy men since the absence of occupation leads them to a life of crime and immorality. Even when it is admitted that the institution of army is a complete waste both of money and human energy it is suffered as a necessary evil. The riddle what to do without an army if and when there is war has remained unsolved, for, politicians have failed to find a solution. Conscription and maintenance of a small peace time establishment is one alternative but it is not a solution.

Police have not contributed to the reduction of crimes because their duties end with the apprehension of offenders. Want of any sense of civic responsibility in people and the convenient assumption of the Police that all men are bad has made the department so monstrous that it cannot lead to any advancement of life's ideals. Never-

theless it is necessary to maintain Police for the detection of crime, protection of property and regulation of traffic which the people cannot undertake to do without certain powers. The State does not levy any direct tax for Police arrangements and it cannot do so because it cannot make households immune from thefts altogether. There is a story prevalent about Bombay that a group of thieves gathered together and levied a certain ransom from each house on condition that it will not be burgled and thus eaked out an honest livelihood and people gladly paid their share. For the same guarantee the State can do the same.

Legislation includes two functions. One is to frame laws of conduct for the people and the other the establishment of courts to see that they are observed. The cost of judiciary is more than the income derived by the State from the fees, stamps, papers and such litigation charges indicating that the surplus expenditure is met from other resources. This is undesirable and the income from courts should be commensurate with the expenditure either by raising fees or by reducing expenditure. The argument against former that it increases the cost to the people and against that more corruption

is only half true because the enhancement of court charges will prevent corruption and reduction in judicial expenditure will decrease the cost of litigation, and both measures may be followed with advantage. In States where court charges are adapted from British Courts the rates can be enhanced because the prevalent rates are prohibitive for the poor and enticingly low for the rich. Since defence in criminal cases is provided by the State there is little danger of justice becoming dear.

Benefaction includes Education, Medicine and Sanitation, though the last is not quite on a par with the other two. Tendency is growing to transfer these departments from the control of the State to that of representative bodies from the people as a thin end of the wedge. At the same time the percentage spent by most States on these matters is negligible and these States are condemned by a certain section of the press for not spending enough on benefaction. The press is not justified. Whenever there is deficit budget the axe first falls on these departments; the State on the other hand is not justified in piling up its treasury and starve these institutions. Another misapprehension in the minds of the people is that the State is bound to

supply these facilities at their doors. The people are, of course right in a way but not in the way they would have us think. The class from whose pockets the money for expenses of Education and Medicine come is the peasant from the village who needs neither hospitals nor colleges and therefore the bourgeois has little title to clamour for such facilities for his family. But Ruling Princes and Chiefs can find a via media should they only

wish to do so, and so can the richer class. The former by earmarking all money presented to the Ruler's person on ceremonial occasion for educative or medical purposes only and the latter by contributing munificent donations for corporate purposes.

Sanitation should be separated from this category because Municipalities exist to-day who trade for sanitation with a profit with ultimate benefit to the people.

દરીઆઈ જગાત અને દેશી રાજ્યો

આ જમાનાની જરૂરીઆત અને રાજ્યોના વધતા જતા વહોવડી અર્થે તથા લડાઇના દેવાને પહોંચી વળવા માટે દરેક મોટા રાજ્યને આવક વધારવાની જરૂર રહે છે. આવક વધારવાનો એક સંમાન્ય માર્ગ દરીઆઈ જગાત છે. કારણ કે તે લોકો ઉપરનો પ્રેક્ષ કર હોઈ વસુલ કરવામાં સરળતા પડે છે. અને લોકોનો કચવાટ બહુ થતો નથી. હિંદી સરકારની લગભગ દોઢઅબજ જેટલી વાર્ષિક ઉપજમાં લગભગ ૬ જેટલી આવક દરીઆઈ જગાતની છે. પરદેશી માલ જે પ્રમાણમાં વપરાય તે પ્રમાણમાં તે વાપરનારાઓ ઉપર કર પડે છે.

મૂળથી બ્રિટિશ સરકારની નીતિ, વ્યાપાર સ્વાતંત્ર્યની છે. પણ સમય ફેરવાતાં વ્યાપાર સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંત ઉપર પણ અસર થઈ છે. હાંદી સરકારે આ સિદ્ધાંતને અનુસરી રાજ્યની વાર્ષિક આવક વધારવાની દૃષ્ટિથી અને લડાઇઓના અર્થના ભોગ્યને પહોંચી વળાય એ હેતુથી દરીઆઈ જગાત નાંખી હતી. પરંતુ વખત

જતાં વ્યાપાર-સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને મૂકી દેવાની ફરજ પડી હતી. તેમ જી ચીજો ઉપર ખીલકુલ જગાત ન હતી તેના ઉપર જગાત નાંખવામાં આવી. સ્થાનિક બનાવટની ચીજોને રક્ષણ મળે એ હેતુ આવી જગાત નાંખવાનો હોય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એવું રક્ષણ મળતું નથી. અને ઉલટું પરદેશી માલ હાંદુસ્તાનમાં વિશેષ પ્રમાણમાં આવતો જોવામાં આવે છે. કાચા ચામડા પરત્વે હાંદી સરકારે રક્ષણાત્મક નીતિ સ્વીકારી હતી પરંતુ તેના પરિણામ ઉપરથી તે નીતિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિતને વિશેષ પોષનારી જણાઇ છે. ખાંડની રક્ષણાત્મક જગાત નાંખવામાં પણ ખાંડના સ્થાનિક ઉદ્યોગના વિકાસની દૃષ્ટિ કરતાં, આવક વધારવાના સાધન માટે તેની અગત્ય લેખવામાં આવી છે. ખરૂં જતાં દરીઆઈ જગાત એ આવક વધારવાનું સાધન ભલે હોય પરંતુ તેના મુખ્ય હેતુ તો સ્થાનિક ઉદ્યોગો, ખેતી અને લોકોની દુનિયત કરવાની સક્રિયતા પ્રેરનાર આપવાનો હોયો જોઈએ.

એમ કહેવામાં આવે છે કે પ્રગતી વધતી જતી જરૂરીઆતને પહેંચી વળવા માટે દરીઆઈ જગત ઉપયોગી સાધન છે. ઔદ્યોગિક રીતે વિકાસ પામેલા દેશોમાં મહેસુલનું પ્રમાણ, ખીજી રીતે થતી આવકના પ્રમાણનાં ઓછું હોય છે. સરકારની વાર્ષિક આવકમાં ૧૬ લાગ લગલગ જમીન મહેસુલનો છે. જે કે સામાન્ય રીતે સુધરતી જતી પરિસ્થિતિને અંગે અને યીજોના ભાવોમાં વધારો થવાને અંગે દેશના એકંદર જમીન મહેસુલની આવકમાં વધારો થવાનો સંભવ છે, છતાં હાંદુસ્તાન ખેતી પ્રધાન દેશ છતાં અત્યારે ઔદ્યોગિક માર્ગે ગતિ કરી રહ્યું છે. દેશી રાજ્યોમાં પણ મીલો, કારખાનાઓ વગેરે થાય છે. એટલે એવો સંભવ છે કે હાંદુસ્તાનની વાર્ષિક આવકમાં ખીજા માર્ગો દ્વારા વધારો થશે.

લોકોની જરૂરીઆતને પહેંચી વળવા માટે આવકમાં વધારો કરવા બ્રિટિશ હાંદની સરકારે તો વરસોથી પ્રયત્ન કરી દીધો છે. અને ખેતી સિવાયના આવકના ખીજા માર્ગો ખોલ્યા છે. આમ કરવાનો હોદી સરકારને હક છે. પણ તે હકનો ભોગવટો ખીજાને ભોગે કરી શકાય નહિ. અર્થાત હાંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોના ભોગે સરકાર આવક ન વધારી શકે. કારણ કે એ એક પ્રકારની અનીતિ છે. ભૌગોલિક, રાજકીય અને એવાં ખીજાં કારણોથી બ્રિટિશ સરકાર હાંદુસ્તાનમાં અગત્યનું અને સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવે છે. છતાં યત્ન કરારો અને તહનામાઓથી બ્રિટિશ સરકારનો સંબંધ દેશી રાજ્યો સાથે દૃઢ અને નિયમિત થયેલો છે. એટલે કે કરારી રીતિત એવી છે, કે યુરોપનાં ખીજાં રાજ્યોની દક્ષમાં દેશી રાજ્યો પણ ઉત્તમાં રહે છે. સર્વોપરિપણની નીતિનો જે દાખથી અને એ નીતિમાં બંધ રહેલું છે. એટલા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જુદી વાત છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ જર્મનીના લશ્કરી બળ સામે ટકી શકે નહિ એ દેખીતું છે. પણ એથી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની નીતિ ઉપર જર્મની આક્રમણ ન કરી શકે.

દરીઆઈ જગતની ખાખતમાં દેશી રાજ્યો

સાથેના સંબંધની આ મહત્વની ખાખતમાં દુર્લભ કરવામાં આવ્યું છે. આ જગત ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટીના સ્વરૂપમાં ધણી જગ્યાએ બ્રિટિશ હાંદમાં નાંખવામાં આવી પરંતુ તેની અસર વેપાર ઉપર અનિષ્ટ થવાથી હોદી સરકારે ૧૮૭૦ સુધીમાં બધા પ્રકારની ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી કાઢી નાંખી. પરંતુ ૧૮૮૭ સુધી દેશી રાજ્યોને એ ડ્યુટી કાઢી નાંખવા માટે સરકાર સમજાવી શકી નહિ. ત્યાર પછી કેટલાંક રાજ્યોએ એ ડ્યુટી હંમશ માટે સમૂળગી કાઢી નાંખી. ત્યારે કેટલાંક રાજ્યોએ પોતાની ઈન્જા ધાય ત્યારે ફરીથી નાંખી શકે એ રીતનો અનામત હક રાખીને કાઢી નાંખી. હવે અત્યારે વ્યવહારનાં સાધનો અને માર્ગ વધતાં જાય છે એટલે લોકોની હાડમારીનો વિચાર કરતાં દેશી રાજ્યો ભવિષ્યમાં એ પ્રકારની ડ્યુટી લઈ શકશે એમ માનવામાં આવતું નથી. પણ સાથે સાથે એમ ન પૂછી શકાય કે ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી લેવાતી બંધ થયે હોદી સરકાર પણ એના સ્વરૂપની કોઈ બીજી ડ્યુટી ન નાંખવા શું બંધાયેલ નથી ?

હાંદુસ્તાનની અંદર આવેલાં ખીજા બંદરી દેશી રાજ્યોનો વેપાર બંદરો સાથે છે. બંદરોએથી જળરમાં જે માલ આવે છે તેના ઉપર એક વખત તો દરીઆઈ જગત લેવામાં આવી હોય છે. અને ત્યાર પછી તે માલ આ દેશી રાજ્યની હદમાં આવે છે. હવે જે આ દેશી રાજ્યોની પ્રગ પરદેશમાંથી સીધો માલ લાવવાની અને ત્યાં વિકાસ કરવાની સીધી ગોઠવણ કરે તો પણ સરકારી જગત ખાતાના અધિકારીઓ એ માલ બંદરે આવતાં તેના ઉપર જગત વસુલ કરશે. પણ આનું પરિણામ એ છે, કે માલ નિકાસ કરવાનો અને આયાત કરવાનો સીધો અબંધ દેશી રાજ્યોની પ્રગ કરે તો પણ માલ ઉપરની દરીઆઈ જગત ભરવામાંથી તે મુક્તિ મેળવી શકે નહિ. વળી દેશી રાજ્યો પણ પોતાની પ્રગ ઉપર કરનો વધારે બોલે પડે એટલા માટે શુલ્કવાદમાં રહે છે. અને તેથી રાજ્યોને કરો દ્વારા મળતો આર્થિક લાભ મળી શકતો નથી. કે રાજ્યોના-સ્થાનિક-

ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપી શકાતું નથી. વળી જે દેશી રાજ્યો તરીકે જગાત લે છે એ રાજ્યોની પ્રજા ઉપર પણ એ જતનના કરોનો બોલો પડે છે. અને તેથી આખાં રાજ્યોને Bond to Bond નહિ આવતા પરચુરણ માલ ઉપર ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી ન નાંખવાના કરારનું પાલન કરવા-છુટી રાખવી પડે છે.

આવા સંયોગો અમેરિકામાં અને યુરોપમાં ઉપરિચિત થયાં છે. પણ તેનો ઉદ્દેશ નિષ્પક્ષપાતપણે કરવામાં આવ્યો છે. કેનેડા માટે ન્યુયોર્કના બંદરે આવ્યાત થયેલો માલ ન્યારે Bond to Bond જાય છે ત્યારે તેના ઉપર જકાત લેવામાં આવતી નથી. સ્વીટઝરલેન્ડની બાજતમાં પણ આવા પ્રકારની ગોડવણ કરવામાં આવી છે. બાસ્કન સુદ્ધ પહેલાં સરવીઆની બાજતમાં એવી પદ્ધતિ હતી કે સાલોનીકાને બંદરે માત્ર લાવવા એ દેશને અમુક જગીનનો ભાગ આપવામાં આવ્યો હતો. અને ત્યાં માલ ઉતારી રેલ્વે રસ્તે સરવીઆ પરભારે લઈ જવામાં આવતો હતો. બ્રિટિશ સરકારે હિંદમાં પણ કેટલેક અંશે આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે. ૧૮૭૦માં હિંદી સરકારે સાવ ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી દાંડી નાખી ત્યારે કાશ્મીર રાજ્ય સાથે ખાસ પ્રકારની ગોડવણ કરી હતી. અને નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે અફઘાનિસ્તાન માટે જે માલ કાશ્મીરની હદમાંથી જેટલો માલ પસાર થાય તેના ઉપર ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી લેવી નહીં. ત્રાવણકોર રાજ્યે સરકારી દરે પ્રમાણે પોતાના બંદરોએ જગાત લેવાની કબજાત આપી ત્યારે હિંદી સરકારે એ રાજ્યની સામે જગાતની લાઈન દોરી ન મૂકવાનો કરાર કર્યો. અને ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડનાં બંદરી રાજ્યોએ ૧૯૧૭માં સરકારી દર પ્રમાણે જગાત લેવાની કબજાત આપી ત્યારે પણ વીરમગામની લાઈનદોરી ઉઠાવી લેવામાં આવી. અને એમ માનવામાં આવે છે કે મહેસાર રાજ્ય જે ભાટકલ અથવા મેંસેર સુધી પોતાની રેલ્વે બાંધે તો તેને પણ આ પ્રકારની જ સગવડ મળે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુસ્તાનમાંના બંદરી દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં જે સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં

આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે બીનબંદરી રાજ્યો પરત્વે એકસાઈક ડ્યુટીના સંબંધમાં પણ એ સિદ્ધાંત માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ કે રાજ્યોમાં આવેલી મીલોમાં જે કાપડ સ્થાનિક પેદા થાય છે તેના ઉપર રાજ્યે જે એક વાર એકસાઈક જગાત લીધી હોય તો તે કાપડ બ્રિટિશ હિંદમાં વગર જકાતે જઈ શકે.

દેશી રાજ્યોને, દરીઆઈ જગાતની બાબતમાં આવી કાઈ રીતની રાહત મળે એવી તેઓની માગણી થાય છે. આ સંબંધી વ્યવસ્થા કરવી એ જે કે મુશ્કેલ અને શુલ્કવધવાળું કામ છે પરંતુ વ્યવસ્થામાં ઓછામાં ઓછી મુશ્કેલી પડે એવા રસ્તા નીકળી શકે એમ છે. (૧) તો એ કે બીજા દેશોમાંથી આવેલો માલ, Bond to Bond, જે બંદરે આવેલો હોય ત્યાંથી મોકલવો. તે બંદરના જગાતી ઓશીસરો માલનાં પાર્સલો ઉપર અગર રેલ્વેનાં વેગનો ઉપર ચોક્કસ પ્રકારના કસ્ટમ્સનાં સીલ કરે. અને રેલ્વે સત્તાવાળાઓએ મૂળ મીલ એમને એમ રહે તે રીતે માલ લઈ જઈ દેશી રાજ્યમાં એના મંગાવનાર ધણીને સુપ્રત કરવો. અને એમ કરતાં બ્રિટિશ હદ ઓળંગવી પડે તો પણ. (૨) બીજી રીત એ છે, કે દરેક દેશી રાજ્યને માટે શક્ય હોય તો બંદરની હદમાં અમુક જગા અનામત રાખવી કે જેથી તે રાજ્ય ત્યાં પોતાનાં ગોડાઉન અને કસ્ટમ્સનાં નાકાં ઉઠાં કરી એ જગ્યાએ જગાત ઉધરાવી લે. ન્યાંથી એ સ્ટેટના કસ્ટમ્સ સીલથી માલ મજબૂર સ્ટેટમાં લઈ જવામાં આવે. આ પ્રમાણે કરવામાં એક પ્રકારનો ફાયદો છે. અને તે એ છે કે બંદરમાં પ્રકારનો ફાયદો છે. અને તે એ છે કે બંદરમાં ઉતરેલા માલને છૂટા પાડી તેના ભાગલા પાડી શકાય. પણ બંદરેથી જે માલ ગોડાઉનમાં ન પડ્યો હોય તેમ સ્ટેટમાં પણ ન ગયો હોય તો તેના બ્રિટિશ જગાત વસુલ કરવી. (૩) ત્રીજી રીત એ છે કે સરકારે દેશી રાજ્યમાં જેટલો માલ જાય તેના ઉપર બ્રિટિશ ટેરીફના દરે જગાત લેવી. અને દેશી રાજ્યમાંથી જે માલ બહાર જાય તેની નિકાસ જગાત લેવી. અને પછી જગાતની બંધી રકમ એ રાજ્યને પાછી આપી

દેવી. (૪) ચોથી રીત એ છે, કે અત્યારે જેમ લેવાય છે તેમ સરકારે બધી જગત ઉધરાવવી અને કુલ જગતની આવકનો અમુક ભાગ સરકારે એ રાજ્યને આપવો. આ છેલ્લી રીત એ અત્યારે હોંદની દરીઆખ માગે અને નિયત કરેલા જમીન માગે ફરીવાર નિકાસ થતા માલના સંબંધમાં પ્રચલિત છે. ને દરીઆખ રસ્તે માલ re-export થાય તો બ્રિટિશ સરકાર દરીઆખ આયાત જગતનો હુલાગ પરત કરે છે,* અને ને જમીન માગે re-export થાય તો આ Drawback ત્યારેજ પરત કરવામાં આવે છે કે ને તેવો માલ મુકદરાખાદ, જમ્મુ (કાશ્મીર) અને અલીપાગઝ ખોન્ડ હુ ખોન્ડ જાય અથવા તો બ્રિટિશ હદમાં થઈને કાશ્મીર અને હોશિયારપુરને માગે કર્ટમસના સીલ નીચે એ માલ જાય તો તેમ એ માલ જે દેશી રાજ્યમાં ગયો હોય તે દેશી રાજ્યના એ. જી. જી ઉપર, મોકલેલા માલના ઈન્વોઇસની નકલ દાખલો રહેવા માટે મોકલવામાં આવે છે. ઈન્દોર રાજ્યની બાબતમાં આ ધોરણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને બીજી બધી રીતો કરતાં બીન બંદરી દેશી રાજ્યોમાં જતા માલ માટે આ રીત પ્રશંસનીય છે. કારણ કે તેમાં બંદરી જગતની વહેંચણી રાજ્યની વસ્તીના ધોરણે કે રાજ્યની આવકના ધોરણે થતી નથી. પણ વેપારના કદના ધોરણે થાય છે. જેથી એ રાજ્યનો આર્થિક વિકાસ કેવો થાય છે એ પણ એ ઉપરથી સાબીત થાય છે.

જ્યારે બ્રિટિશ હોંદમાં તરી જગતના દરો ધણા ઝોઝા હતા ત્યારે દેશી રાજ્યોની પ્રજાને એ સંબંધી બહુ માહિતી ન હતી. તેમ એ તરફ મહત્વનું ધ્યાન પણ ખેંચાયું ન હતું. પરંતુ હવે તરી જગતના દરો ધણા વધી ગયા છે. વહીવટને અંગે દેશી રાજ્યોની અને ત્યાંની પ્રજાની જરૂરીઆતો પણ

ધણી વધી ગઈ છે. અને ખર્ચને પહેંચી વળવા તેમને નાણાંની જરૂર પડ્યાજ કરે છે. એટલે બંદરી જગત જેવી સારી આવકના માર્ગમાંથી લાંબા વખત સુધી હવે દેશી રાજ્યોને દૂર રાખી શકાશે નહિ.

આ બાબતમાં દેશી રાજ્યોની માગણીઓનો કયા સિદ્ધાંત ઉપર સ્વીકાર કરવો એ વાત એક વખત નક્કી થઈ ગયા પછી તેને અંગે ઉપસ્થિત થતી નાની બાબતોનો આપોઆપ નિકાલ થઈ જશે. જે સમગ્ર હોંદની આર્થિક આબાદી કરવી હોય તો તે સંપુક્ત રીતે જ કરવી જોઈએ. પણ એક ભાગને ભોળે હિંદનો બીજો ભાગ આબાદ થઈ શકે નહીં. એટલે આ મહત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ હિંદના અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ અને રાજ્યનીતિજ્ઞોએ કરવો જોઈએ.

યુરોપનું મહાયુદ્ધ થયા પછી ત્યાં જે રાજ્યો હયાતિમાં આવ્યાં છે, અને જે રાજ્યોને જગતી સગવડો આપવાની લીગએક નેશન્સે જે યોગનાઓ ધડી છે એવું કાંઈક હિંદુસ્તાનમાં પણ કરવું જોઈએ. યુદ્ધ પહેલાં, યુરોપમાં સ્વીટઝરલેન્ડ જ એક એવો દેશ હતો કે જેની ચારે બાજુ જમીન હતી. પણ યુદ્ધ પછી એવાં બીજાં ધણાં રાજ્યો હયાતિમાં આવ્યાં છે. દા. ત. ઝેકાર્લોવેટ્ઝા અને બીજાં કેટલાંક સોવીએટ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો. પોલેન્ડ અને બલ્ગેરિયા જેવાં રાજ્યોને ને કે જમીનમાંગે સીધી દરીયાઈ સંબંધ છે. પણ સ્વીટઝરલેન્ડ અને એના જેવાં બીજાં રાજ્યોને બીજા દેશના બંદરોએ વેપાર માટે જવું પડે છે.

અહંદાખાદ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર મી. જેવન્સે રીસકલ કમીશન સમક્ષ જે જીબાની આપી હતી તેમાં આ વિષય પરત્વે સંપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે, વીરમગામ ખાતેની કર્ટમસ લાઈન દોરી કાઢી નાંખવાને અંગે ભાવનગરનાં તથા વડોદરા રાજ્યનાં બંદરો જેઓ વર્ષો પહેલાંથી ચોક્કસ પ્રકારના જગતના કરારી

* ૧૮૭૮નો સી કર્ટમસ ઍક્ટ, સેક્શન ૪૨.

* સી કર્ટમસ ઍક્ટ પાનું ૮૬, પેરા ૨૨૪ (અલીપાગ એક વખત દેશી રાજ્યનું બંદર તેમજ મહેર હઈ) અને કલકત્તા કર્ટમસ હાઉસ મેન્યુઅલ સ્ટેન્ડિંગ ઓર્ડર્સ પેરા ૨૨૩, પાનું ૮૫.

હકો ધરાવે છે તે સિવાયનાં કાઠીયાવાડનાં બીજાં રાજ્યોનાં બંદરો સાથેના વીરમગામની લાઇનદારીના પ્રશ્નને અંગે આ આખો સવાલ ધણો ગુંચવણુ-ભરેલો બન્યો છે.

હીંદુસ્તાનમાં નાનાં મોટાં ધણાં રાજ્યો હયાતિ ધરાવે છે. એ રાજ્યો પૈકીનાં કેટલાંકની સાથે સંબંધ ધરાવતો જગાતી ઇતિહાસ ધણો રસપ્રદ છે એટલું જ નહીં પણ એની ઉપયોગિતા પણ ઘણી છે. તરી જગાતને મુકાબલે ખુશ્તી જગાતની આવક સરકારને નહીં જ્યો છે. તરી જગાતના હોદી સરકારને વરસ દહાડે લગભગ રૂ. ૪૫ કરોડ આવે છે જ્યારે જમીન માર્ગે મળતી જગાત માત્ર એક કરોડ જેટલી છે. દિવસે દિવસે તરી જગાતની આવક સરકારને વધતી જાય છે. ૧૯૧૬માં જે આવક થતી તે કરતાં ત્રણ ગણી આવક અત્યારે થાય છે. હીંદુસ્તાનમાં બંદરી દેશીરાજ્યો અને હોદમાં આવેલાં બીજાં પરદેશી સંસ્થાનોની આવક બાદ કરતાં અત્યારે સરકારને માથા-દોડ આ આવક સવા રૂપીઆ જેટલી છે. અર્થાત્ કે બ્રિટિશ હકુમતમાં નથી એવી દેશી રાજ્યોની પ્રજા પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો આપ્યા વગર આ આવકને એકો ભાગ સરકાર વસુલ કરે છે.

ઉપર જે માથા દોડ તરી જગાતનું પ્રમાણ કાઠવામાં આવ્યું છે તે જે રાજ્યો પોતાના બંદરોએ જગાત ઉધરાવે છે તેના સંબંધમાં પણ લગભગ એક સરખું જ આવે છે. કાઠીઆવાડનાં બંદરી રાજ્યોનાં બંદરોનો જે વિકાસ થતો જાય છે અને તેને અંગે એ રાજ્યોને મોટા પ્રમાણમાં જે તરી જગાત મળે છે તે જોતાં આ પ્રાંતમાં આવેલાં બીજાં બંદરી રાજ્યોને જે ખોટ સહન કરવી પડે છે, એ તરફ દુર્લક્ષ રાખવું ન જોઈએ. કારણ કે આ રાજ્યોની પ્રજા ઉપર ભેરડો કર પડે છે. આ સંબંધી થોડી ઘણી છુટછાટ મૂકી તેના તુરત નિકાલ લાવવાની જરૂરીઆત છે. અને જો એમ થશે તો કાઠીયાવાડનાં બંદરો પરત્વે અત્યારે જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ છે તે દૂર થવાનો સંભવ છે.

મદ્રાસ ખાતે ૧૯૨૦માં બરવામાં આવેલી 'ઇન્ડી-યન ઇકોનોમીક કોન્ફરન્સ'ની ત્રીજી બેઠકમાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોદની દરીઆઈ જગાતના સંબંધમાં એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો. અને તેમાં આ સવાલનું નિરાકરણ કરવા માટે કોઈક અંશે માર્ગ સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. અને તે એ કે (૧) દેશી રાજ્યોમાં બોન્ડ હુ બોન્ડ માલ જાય તેને એમને એમ જવા દેવો. (૨) બ્રિટિશ હોદનાં બંદરોએ દેશી રાજ્યો માટે એમનાં પોતાનાં જગાતી નાકાં સ્થાપવાં, જ્યાં તેઓ પોતાની જગાત વસુલ કરી શકે, (૩) બ્રિટિશ બંદરોના જગાતના અધિકારીઓએ દેશી-રાજ્યો વતી કામ કરવું. (૪) દરીઆઈ જગાતની કુલ આવકમાંથી અમુક પ્રમાણભર ભાગ દેશી રાજ્યોને આપવો. (આ માટેની ચર્ચા કરવાથી એ ભોગની રકમ સહજ નક્કી થાય એમ છે.) (૫) માલ re-export થાય છે અને જેમ વળતર આપવામાં આવે છે તેમ દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ બંદરોએથી જે જે માલ જાય તે માલ માટે જગાતી ખાતાએ વળતર આપવું. પ્રો. જેવન્સે ૧૯૨૦ માં અલ્હાબાદ ખાતે બરાયેલી ઇકોનોમીક એસોસીએસન આગળ આ સંબંધમાં પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા. તેમાં તેણે ઉપરની પૈકી ચારમી રીતનો સ્વીકાર કરતાં જગાતની વહેંચણી કરવાની પદ્ધતિને વ્યવહાર દર્શાવી હતી. અને તે માટે એ વહેંચણી શી રીતે કરવી તેનો ઉદાહરણ કર્યો હતો. એણે પહેલાં વસ્તીના ધોરણે જગાતની વહેંચણીનું સૂચન કર્યું હતું પણ તે શક્ય ન હતું. કારણ કે જો એમ કરવામાં આવે તો વધારે વસ્તીવાળાં પણ પછાત રાજ્યોને, એકી વસ્તીવાળાં પણ પ્રગતિકારક દેશી રાજ્યો કે જ્યાંની પ્રજા વધારે માલ ખરીદ કરતી હોય કે જ્યાં વેપારનું કદ વધારે હોય તેવાં રાજ્યો કરતાં જગાતની રકમ વધારે મળે. બનીશ દેશી રાજ્યોના તરફથી શ્રીસ્કલ કમીશન આગળ જે નિવેદન રજુ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં વસ્તીના ધોરણે જગાતની વહેંચણી કરવાના ધોરણનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. દેશી રાજ્યોના બંદરોએ થયેલી

કસ્ટમ આવક હોય કે સિટિશ હોદ્દાના બંદરોએ થયેલી આવક હોય તે બધી ભેગી કરવામાં આવે અને તે દેશીરાજ્યો અને સિટિશ હોદ્દા વચ્ચે ફેરવે અને ફેરવે પ્રમાણમાં દેશીરાજ્યોનો મોટો ભાગ કબ્જા રાખે તે પ્રમાણે વહેંચી દેવામાં આવે. જે દેશી રાજ્યોનાં પોતાનાં બંદરો છે તે રાજ્યો કુદરતી સ્થાનિક કરો વગેરેની આવક રાખે. અને તેથી તેમને પોતાની જાતે જાતે સ્થિતિને અંગે જે લાભો મળવા જોઈએ તે મળી રહે.

એક પ્રશ્ન એવો ઉપસ્થિત થાય છે કે હોદ્દા સરકાર જ્યારે કસ્ટમ ટયુડીનો અમુક ભાગ દેશી રાજ્યો-વહેંચી આપે ત્યારે કસ્ટમને લગતા વહીવટી ખર્ચમાં પણ દેશી રાજ્યો શા માટે ફાળો ન આપે ? પણ આ દલીલ બરાબર નથી. કારણ કે દેશીરાજ્યો-માંથી ટ્રાન્ઝિટ ટયુડી કાઢી નાંખવામાં આવેલી હોવાથી સિટિશ સરકાર જે કસ્ટમ લે છે તે દેશી રાજ્યો પરત્વે તો ટ્રાન્ઝિટ ટયુડીનું બીજું સ્વરૂપ માત્ર છે. અને જોને લીધે દેશી રાજ્યોને નાણાં પ્રકરણી નુકસાન પહોંચી સહન કરવું પડે છે. વળી લગભગ બધાં દેશી રાજ્યોમાંથી ટકસાળો કાઢી નાંખવામાં આવી છે અને તેને લીધે રાજ્યોને ધાતુની આયાત અને નિકાસને અંગે આર્થિક નુકસાન થાય છે. મશીનરી ઉપર જે ભારે જકાત લેવામાં આવે છે તેથી દેશી રાજ્યોની ઔદ્યોગિક પ્રગતિમાં અવરોધ થાય છે. આવી બધી બાબતો ઉપર સરકારે ધ્યાન આપવું નથી. કેટલાંક વરસો પહેલાં પોર્ટામેન્ટની એક બેઠકમાં હોદ્દા સભ્ય મહુર્મ સક્લાતવાળાએ, દેશી રાજ્યોની પ્રજા ઉપર જકાતના વધારાના કર માર્ફતે જે પૈસા ઉધરાવવામાં આવે છે તે દેશી રાજ્યોને પાછા આપવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો હતો ત્યારે હોદ્દા નાયબ વજીરે માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે “સી કસ્ટમ એકટ પ્રમાણે એ પૈસા પાછા આપી શકાય નહીં.” આનો અર્થ એ કે જો કાયદામાં પૈસા આપી શકાય એવું નિર્દિષ્ટ

કરવામાં ન આવ્યું હોય તો તે કાયદો સુધારવો જોઈએ. ૧૮૬૩ પહેલાં જે કસ્ટમ એકટ હતો તેમાં આ પ્રકારની કલમ હતી અને હાલનો જે કાયદો છે તેની પ્રસ્તાવનામાં પણ આ સંબંધીની જરૂરીયાત સ્વીકારવામાં આવી છે.

વળી જ્યારે ફ્રીટ્રેડ કમીશન પોતાની તપાસ ચલાવી રહ્યું હતું ત્યારે એ કમીશન આગળ આ આખો સવાલ શી રીતે મૂકવો તેની વિચારણા ચલાવવા એક કમિટી નીમાઈ હતી. અને ત્યાર પછી સર મનુભાઈ મહેતાએ હોદ્દાનાં ૩૨ દેશી રાજ્યો વતી કમીશન સમક્ષ એક નિવેદન રજુ કર્યું હતું. પણ મુખ્ય સવાલ ઉપર મૌખિક જુખાની આપતાં તેમને અટકાવવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે કમીશનની તપાસના અંગેના બીજા મુદ્દાઓ પરત્વે એમના વિચારોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. મહેસેરાના ઉલોગ ખાતાના વડાએ પણ કમીશન સમક્ષ આ સવાલ મૂક્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી ફ્રીટ્રેડ કમીશન એવાં નિર્ણય ઉપર આવ્યું લાગે છે કે “આ સવાલ પરત્વે હોદ્દા સરકાર અને દેશી રાજ્યો એક બીજાની સાથે અંતવાયોલાં છે. એટલે દેશી રાજ્યો જે ઔદ્યોગિક નિવેદન રજુ કરે તે કરતાં વિશેષ કાંઈ કરવાની અગત્ય નથી.” ૧૮૬૪ નો ૮ મો એક્ટ, જે એક્ટ કસ્ટમ ટયુડી અને તેનાં purposesમાં સુધારણા કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે તેના હેતુઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “આ કાયદો લાઈસેન્સીંગ ઓળંગતા માલ ઉપર જગત લેવા માટે, અમુક દેશી રાજ્યોના પ્રદેશોની હદ ઓળંગતા માલ ઉપર જગત લેવાં માટે અને એ માટેની ગોઠવણ કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે.” ફ્રીટ્રેડ કમીશનના તપાસ ક્ષેત્રમાં પણ આ કાયદાને સ્થાન હતું; એટલે કમીશને દેશી રાજ્યો પરત્વે નિર્ણય કરવાની જે અશક્તિ દર્શાવી તે બરાબર ન હતું.

(અપૂર્ણ)

બંધારણ અને નરેન્દ્રમંડળ પરત્વે વિચારો

(આ લેખનો (૧) ભાગ નરેન્દ્રમંડળની બેઠકો, આ વરસની પૂરી થઈ ત્યાર પછી તુરંતજ લખાયા હોતો પરંતુ તેની પ્રસિદ્ધિને વિલંબ થયો છે. પણ ચાર છ માસનો ગાળો વિત્યા પછી પણ સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નથી એટલે આ (૧) ભાગ પણ પાછળના (૨) ભાગની સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. લેખક)

૧

આ લખાણની પ્રસિદ્ધિ થશે તે પહેલાં નરેન્દ્રમંડળની ૧૯૩૭ની ચૌદમી બેઠક પૂરી થઈ વિસરાઈ ગઈ હતો. પણ નરેશોની ચાલી આવેલી પ્રથા અનુસાર તેમનાથી ફરેશનમાં પ્રવેશ કરવા પરત્વે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય એ બેઠકમાં તેઓ વ્યક્ત નહીં કરી શક્યા હોય. ૧૯૨૪ લોર્ડ રૅડ્ડિંગે કાડીઆવાડની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે તેણે જાહેર કર્યું હતું તે પ્રમાણે એ જાહેરાતમાં ભવિષ્યમાં હોંદસ્તાનનું રાજ્ય બંધારણ ફેરફાર ધોરણે રચવાનો સ્પષ્ટ જ્વન હતો. પરંતુ તે પહેલાં દેશી રાજ્યોના વહીવટી અને આર્થિક સલાહોતો એમને સંતોષ મળે તે પ્રકારનો નિર્ણય થવાની આવશ્યકતા હતી. આ માટે શરૂમાં બટલર કમિટી તથા ત્યારબાદ ડેવીડસન કમિટી નીમાઈ હતી. ત્રણે રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરંસમાં દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિયોનું સાઈ પ્રમાણ હતું. જોઇન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીમાં પણ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ અંગ્રેજી જેવા લાગતા હતા. નરેન્દ્રમંડળે, હોંદસ્તાનનાં બધાં રાજ્યોના વતી જોઇન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટી આગળ નિવેદન રજૂ કર્યું હતું; ઉપરાંત ધણું રાજ્યોએ કાયદાના પોતાના સલાહકારો પણ અલગ અલગ રાખ્યા હતા. અર્થાત્ ફેરફાર સંબંધી ચર્ચા અને વિચાર કરવાને માટે ખાસ્સો એક દરજ્જો દેશી રાજ્યોને મળ્યો હતો.

પહેલી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરંસમાં દેશી રાજ્યો તરફથી ફેરફારમાં જોડાવાની જે મુખ્ય શરતો દર્શાવવામાં આવી હતી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—

(૧) India retains the British connection.

(૨) That an equitable agreement was reached between all the parties concerned of governing the relations of the two Indias, ensuring for the the states their due position in the future constitution as co-equal partners with British India; and

(૩) That the Treaties and the sovereignty and internal autonomy of the States and their interests and those of their subjects would be duly safer guarded and guaranteed. આ માગણીઓ કેટલે અંશે નવા કાયદામાં પાર પડે છે તે જોઇએ. આ માગણીઓ કર્યા પછી નરેશોને વિચારણાનો ખૂબ સમય મળ્યો હતો. સને ૧૯૩૭ના જાનેવારી મહીનાના છેલ્લા અઠવાડિયામાં નરેન્દ્રમંડળની બેઠક મળી તે પહેલાં જોઇન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીનો રિપોર્ટ તો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો. અને બહાઈડ પેપરની પ્રસિદ્ધિ અગાઉ જા. વાઇસરોયે નરેશોની એક ખાનગી સલાહ પણ મેળવી હતી. અને તે સલાહને બહાઈડ પેપરના ઇન્ટેખાણની માફતે પણ આપી હતી. અર્થાત્ પુખ્ત પણે વિચારણા કરી નિર્ણય કરી શકવાની એમની સ્થિતિ હતી. દેશી રાજ્યો રાજદ્વારી રીતે બ્રિટિશ હોંદની સાથે ફેરફારમાં જોડાવાથી આખાં હોંદને

લગતા સામાન્ય શીડરલ વિધેયોમાં દેશી રાજ્યોની સિટિસ હોદ્દા જોડાઈ એક સરખી જગ્યાદારી હતી. તથા કાયદાઓનું અને રાજ્યવહીવટનું એક સરખું બંધન સ્વીકારવું પડે એમ હતું. આ હકીકતથી નરેશો અચાત હતા એમ કહેવું એ એમની બૌદ્ધિક-યોગ્યતા વિષે સંદેહ લાવવા જેવું છે. વળી સમગ્ર હોદ્દાના રક્ષણને અંગે તેમજ આર્થિક-બાબતો પરત્વે છે તે કરતાં કદાચ વિશેષ જવાબદારી પણ આવશે અને ફેડરલ કોર્ટનું નિયમન દેશી રાજ્યોના સમગ્ર વહીવટ ઉપર અસર કરશે, તેમ રાજ્યોને પણ પોતાના પ્રતિનિધિ દ્વારા ફેડરલ કોર્ટમાં હાજરી આપવાની ફરજ પડશે એ બધું એમના લક્ષ બહાર ન હતું. છતાં પણ નરેન્દ્રમંડળની ૧૯૩૫ની સાલની બેઠકમાં રાજ્ય સાહેબો ફેડરેશનમાં જોડાવા સંબંધી વિધિનિષેધક ઠરાવ કરી શક્યા નહોં. વળી કમનસીમે આ બેઠક એવા સંયોગોમાં મળી હતી સમગ્ર નરેશ મંડળની જાણે બહુ સહાનુભૂતી ન હોય કે તેમ તેનું કારણ પણ માંડ પૂરું થઈ શક્યું હતું. એક્સોવીસમાંથી ત્રીશ જત્રીશ સભ્યોએ હાજરી આપી હતી. તેમાં મધ્ય હોદ્દાના ૭, દક્ષિણનાં રાજ્યોના ૩, બિહાર આસામનાં પૌર્વેય રાજ્યોના ૩, ગુજરાત સ્ટેટ્સના ૧, પંજાબના રાજ્યોના ૬, રાજપૂતાના ૬, પંજાબ પ્રાંત ૨, અને સંયુક્ત પ્રાંતના ૨ નરેશ સભ્યો પહેલે દિવસે હાજર હતા. કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોમાંથી એક પણ નરેશ હાજર ન હતા. ગુજરાતમાંથી માત્ર સચીનના નવાબ સાહેબે હાજરી આપી હતી. અને બેઠકનું કાર્ય બે દિવસમાં થોડા થોડાં વખત ચાલી પૂરું થયું હતું. મંડળના ચાન્સેલર તરીકે પતીયાલા મહારાજ અને ઉપ-ચાન્સેલર તરીકે ઘોલપુર મહારાજની ચુંટણી થઈ હતી. ત્યાર પછી હોદ્દા સરકારનો કાયદો આવ્યો. અને તેને અંગે આખા સમુદાયના અને વ્યક્તિગત રાજ્યોના હકોની જે ચર્ચા ચર્ચો તથા મતભેદો ઉપસ્થિત થયા તેને પરિણામે કે બીજા ગમે તે આંતરિક કારણે પતીયાલા મહારાજે ચાન્સેલર પદનું રાજીનામું આપ્યું. એમની સાથે કાર્યવાહક મંડળના ત્રણ સભ્યો

પણ સ્વેચ્છાએ છૂટા થયા હતા. આ રાજીનામા અપાયાં ત્યારે ખૂબ ઉદાપેદ થયો હતો. બહાર એવી હવા આવી હતી કે સમગ્ર નરેશ મંડળમાં બ્યાપક બનેલા અસંતોષનું, બંધા નરેશોની આ આખી સંરચા તરફની બેદરકારીનું અને કેટલેક અંશે મંડળના સંચાલનમાં અત્યાર નવાર આવતી આર્થિક મુશ્કેલીઓ આ રાજીનામાઓમાં કારણભૂત બાબતો હતી. આસ-પાસની આવી હવાને પરિણામે ૧૯૩૬માં નિયમ પ્રમાણે મળવી જોઈતી નરેન્દ્રમંડળની બેઠક પણ મળી શકી ન હતી.

હોદ્દા સરકારનો નવો કાયદો બહાર પડ્યા પછી દેશી રાજ્યોની ફેડરેશન અંગેની વિચારણામાં એક મહત્વનો ફેરફાર એ થયો છે કે તેઓ અલગ અલગ વિભાગમાં-વધારેમાં વધારે એક સરખાં હિતો બધાનાં હોય એ પ્રમાણેના વિભાગમાં એકત્ર મળી પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિનો વિચાર કરવા લાગ્યાં છે. અને એમાંનાં ઘણાંને ફેડરેશનમાં જોડાવું એ આપશીતક જાણે લાગતું હોય એમ લાગે છે. આ પ્રમાણેની પહેલા કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનાં ૨૯ રાજ્યો (હોદ્દા સરકારના કાયદાના પરિશિષ્ટ પહેલાના વિભાગ બારનાં રાજ્યો) એ એકત્ર થઈ વિચારણાની શરૂઆત કરી છે. અને તેનો બધો વશ અને માન કુચ્છનો નામ મહારાવશી અને નવાનગરના નામ જમસાહેબને ઘટે છે. રાજકોટમાં એમણે નરેશોની એક સભા બોલાવી હોદ્દા સરકારના કાયદા પરત્વે વિચાર કરવા પ્રધાનોની એક સ્ટેન્ડિંગ કમિટી નીમી હતી. આ કમિટીના ચેરમેન તરીકે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને સભ્યો તરીકે પોરબંદરના દીવાનસાહેબ મી. રાજ, મોરબી તરફથી મી. સોલંકી, રાજપૂર્ણલાના દીવાનસાહેબ આ. બા. કાકાવાળા અને કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે મી. રશ્મીક વીલીપ્પસ હતા. કમિટીની એક સભા ગયા જુલાઈ માસમાં રાજકોટ ખાતે મળી હતી.

ગુજરાત કાઠીઆવાડના વિભાગમાં આવેલાં આ ગણત્રીશ રાજ્યો બાપા, રાજદારી સંબંધે અને

હિતોની દૃષ્ટિએ લગભગ સમાન કક્ષા ઉપર આવેલાં છે. તેમ એ રાજ્યોને પરસ્પર મેળ હોઈ મતભેદને ઓછો અવકાશ છે. આ રાજ્યોના નરેશો પણ ખરા અર્થમાં કેળવણી અને દાંલિક પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલ કરતાં સામાન્ય હિતની ખાતર ઐક્ય જળવધવાની વૃત્તિવાળા છે. તેઓમાં નાના મોટાનું અભિમાન નથી. એક બીજાને માટે માન છે. તેમનો મોટો ભાગ, નરેશોને સહજ સંપર્ક કરે એવાં દૂપણેથી સુકત છે. પ્રગ્ન પણ કેળવણીથી અને નરેશો તરફ ભક્તિવાળી છે. એટલે નરેશો અને પ્રગ્ન વચ્ચે મતભેદનું ઓછામાં ઓછું અંતર છે.

થોડાં માણસોની આ કમિટીએ અદ્ય સમયમાં ગવર્નમેંટ ઓફ ઈંડિયા એક્ટનો જે ભાગ દેશીરાજ્યોની સાથે સંબંધ વાળો હતો તે ભાગની, ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનની તેમજ તેની ભાષા, એની રાજદારી અસર તથા એમાં કરવા જોઈતા ફેરફાર પરત્વે માર્ગદર્શક નિવેદન તૈયાર કરી, ગયા વરસમાં આગસ્ટ, સપ્ટે. અને ઓક્ટો. માં મુજબ ખાતે જ્યારે હોંદનાં બધાં રાજ્યોના મીનીસ્ટર્સ અને એમની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીની બેઠકો યથ ત્યારે રજુ કરવામાં આવ્યું હતું. ગુજરાત કાઠીયાવાડનાં રાજ્યોની આ સેવા સમગ્ર હોંદનાં રાજ્યોને ઉપયોગી થઈ પડી હતી એટલુંજ નહીં પણ રાજ્યોના ખારમા વિભાગનું અનુકરણ કરી મધ્યપ્રાંત, દક્ષિણ, પંજાબ વગેરે વિભાગોમાં આવેલાં રાજ્યોએ પણ એકમતિથી આ સલાહનો ઉઠાપોહ કરવાની અગત્ય લેખી હતી. કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનાં રાજ્ય એકત્ર મળી ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન પરત્વે જે અભિપ્રાય ઉપર આવ્યાં હતાં તે અભિપ્રાય સમગ્ર નરેશમંડળે લગભગ માન્ય રાખ્યો છે. તેમ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડને પગલે ચાલી હોંદુસ્તાનનાં બીજા દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાના વિભાગના સમૂહમાં એકત્ર થઈ એક સર ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ ખુશી થવા જોગ બીના છે. આ સરનો ખનિ એવો છે કે શીડરેશનમાં જોડાવા કરતાં નહીં જોડાવાનું રાજ્યો વિશેષ પસંદ કરે છે.

૧૯૩૬માં મુજબમાં જે સલાહો મળી તેમાં ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનની કલમો સુધારવા સંબંધી ઉઠાપોહના પરિણામે રાજ્યોએ એ બાબતો પરત્વે પોતાનાં દૃષ્ટિ-ગિહ રજુ કર્યાં હતાં. અને વિષયો પરત્વે પ્રશ્નપત્ર તૈયાર કરી બધાં દેશી રાજ્યો ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એ વાત વાદ રાખવા જેવી છે, કે શીડરલ વિષયો કરતાં, જ્યારે મતભેદો ઉભા થશે ત્યારે અનામત વિષયો પરત્વે ઉભા થશે. જંગલ, એકસાઈઝ, આબકારી અને હદની તકરારો એ એવાં વિષયો છે. અને ભલે, આવા વિષયો દેશી રાજ્યોની સ્વતંત્ર માલિકીના હોય છતાં પણ આખરે તો એ બાબતોના નિર્ણયમાં તેમને ફીડરલ સરકારની ધ્વજાને આધીન થવું પડશે એમ લાગે છે. આવા સલાહોનાં જ્યાં સુધી રાજ્યોને મંતોષ મળે એવો નિકાલ ન આવે ત્યાં સુધી સ્વાભાવિક છે, કે ફેડરેશનમાં જોડાવા પરત્વે તેઓનું મન શંકાશીલ રહે.

હોંદી સરકારના કાયદામાં જે ફીડરલ વિષયો દર્શાવ્યા છે તે વિષયોમાં દેશી રાજ્યો સલામતી માગે છે. લગભગ દરેક વિષયમાં દેશી રાજ્યોને સલામતી જોઈએ છીએ. ફેડરેશનમાં એવી સલામતીઓ ક્યાં સુધી શક્ય છે એ વિચારવું જોઈએ. વળી દરેક દેશી રાજ્ય જુદી જુદી સલામતીઓ માગે છે. એ શક્ય છે? આ કરતાં તો વધારે સુધારિત માર્ગ એ છે કે સમગ્ર હોંદનાં દેશી રાજ્યો વતી નરેશમંડળનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારી સ્ટેન્ડીંગ કમિટીએ સરકાર પાસે નીચેની ખાત્રી માગવી. જાને જે એ ખાત્રી મળી જાય તો દેશી રાજ્યોએ સમૂહગત ફેડરેશનમાં જોડાવું.

- (૧) રાજકીય-ત્યાગારી કરારો, લડાઈનાં તહનામાઓ, બંધનખતો, પ્રધા, સમજુતીઓ ગોઠવણો વગેરે જે ભૂતકાળમાં થયાં હોય અને જે અત્યાર સુધી ચાલ્યાં આવતાં હોય તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી કારોબારી પ્રથા-અને સ્વાતંત્ર્ય જેમનું તેમ ચાલુ રહે. ભવિષ્યની ફેડરલ સરકાર તેમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકે નહીં.

૧) દેશી રાજ્યો ઉપર હાલ જેટલી આર્થિક જવાબદારી છે તેમાં તેમની સંમતિ વિના ભવિષ્યમાં કરો વધારો નહીં કરવામાં આવે.

૩) રાજ્યોના આંતરિક વહીવટમાં એમને હાલની માફક સ્વાતંત્ર્ય રહે. અને એમનાં માન, અકરામ જેમનાં તેમ ચાલુ રહે.

(૪) હોદ્દી સરકારના બંધારણીય કાયદામાં દેશી રાજ્યોને લગતા કોઈ ભાગ પરત્વે ફેરફાર કરવાની જરૂર ઉપસ્થિત થાય તો તે દેશી રાજ્યોની કાયદેસર સંમતિ અને તાજની મંજૂરીથી કરવામાં આવે.

આ ચાર મુદ્દાઓ જે માન્ય રાખવામાં આવે તો દેશી રાજ્યોને તેઓ માગે છે તેવી ફેરફારનામાં સલામતીઓ મળી રહે છે. ૧૯૧૯થી ૧૯૩૭ સુધીમાં હોદ્દના વાઈસરોય સાહેબોએ અવાર નવાર પોતાનાં પાપણોમાં રાજ્યોનો દરબજો અને તેમના કરારી ડોકા અક્ષત રહેશે એમ જણાવ્યા કર્યું છે. પરંતુ હાલ જે બંધારણ ઉભું થયું છે એ બંધારણજ એવા પ્રકારનું છે કે જેમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે વ્યક્તિગત કે અન્યક વર્ગ સમૂહનાં હિતોને પ્રાધાન્ય આપી શકાય નહીં. વળી હવે આ આખો રાજકીય પ્રશ્ન એટલી હદે પહોંચેલો છે કે માત્ર નરેશોના મંડળના સંતોષની આતરજ તેમાં કોઈ મહત્વનો ફેરફાર કરવામાં આવે એ સંભવિત નથી. વળી હોદ્દી સરકારના કાયદામાં વચગાળેના કાળ દરમિયાન રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. એટલે મંજૂરતી સરકારના જૂના કારોગારી તંત્રનો, નવા કાયદા હેઠળનાં પ્રાંતિક તંત્રો સાથે કાયદામાં એવો સુમેળ કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી એ તંત્ર જેમનું તેમ ગતિમાં રહ્યા કરે. અર્થાત્ કે નરેશો ફેરફારનાંથી અલગ રહે તો પણ હોદ્દી સરકારનો ૧૯૩૫નો કાયદો સ્થિતિ રહી શકે એ માન્યતા બરાબર નથી. દેશના મોટા ભાગનો એની સામે વિરોધ થાય તો પણ જે રાજકારી ફેરફારો થશે તે પણ આ કાયદાના પાયા ઉપરજ થશે, લોકોનો જે કોઈ તંત્ર-સામે અણગમો હોય તો

તેનું કારણ તંત્રનું બંધારણ કદંબુ હોય છે એટલા માટે નહીં, પણ તેનો અમલ કદંબુ હોય છે એટલા માટે એ વિરોધ બાજુનું થયેલો હોય છે. શબ્દ રમનામાં કોઈ તંત્ર આપણુ કે જુલમી હોય પણ જો તેનો અમલ સહાનુભૂતિવાળો હોય તો શબ્દો અને તેના અર્થની કાંઈને પડી હોતી નથી.

x x x
2

સમગ્ર હોદ્દના અને રહેનશાહતને લગભગ સામાન્ય હિતના પ્રશ્નોમાં રાજ્યોના સહકારની અગત્ય લોડ મીન્ટોને લાગી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૩, અને ૧૯૧૪ માં લોડ હાર્ડિંગે હોદ્દના નરેશોની એક કોન્ફરંસ બોલાવી હતી. તે વખતે એને લાગ્યું કે આવી કોન્ફરંસ જે પ્રતિવર્ષ બોલાવવામાં આવે તો ધણી ઉપયોગી થાય. લોડ હાર્ડિંગની આ પ્રથા ત્યાર પછીના વાઈસરોય સાહેબ લોડ ચેમ્સફર્ડે ચાલુ રાખી. તેમાં પતોચાલા મહારાજાએ અગ્રણી ભાગ લીધો હતો. અને એ મહારાજાના પ્રચારથી ૧૯૧૮માં નવા બંધારણ સંબંધી વિચાર કરવા નરેશો અને પ્રધાનોની એક કોન્ફરંસ મળી હતી. જેમાં અલ્લર, બીકાનેર, પતોચાલા વગેરે સંસ્થાનોના નરેશો અને સર વિસ્ને-સ્વરાયા, કર્નલ કક્કર, સર મનુભાઈ મહેતા અને બ્રિટિશ હોદ્દના રાજપુરુષો લોડ સીંહા, સર તેજ બહાદુર સાય, શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી, પંડિત માલવિય, સર અલી ઈમામ વગેરે પણ હતા. હોદ્દી, સરકાર અને રાજ્યોના સંબંધ પરત્વે આ કોન્ફરંસમાં સારી જેવી ચર્ચા ચાલી હતી. તથા એક પરિપત્ર (તાર્લો) પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી બીકાનેર તથા અલ્લરમાં બીજી સભાઓ થઈ ત્યારે એ પરિપત્ર ઉપર પુનઃ વિચાર કરી તેમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. અને આ અરસામાં અલ્લરના મહંમ નરેશો આ વિષય પરત્વે એક પુસ્તિકા લખી પોતાનાથી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. પછી ત્યારે મોર્ટ-ફોર્ડ સુધારાની ચર્ચા થઈ ત્યારે નરેશો તરફથી એક આખી યોજના તૈયાર કરી સુધારાના ઉત્પાદકોને સુપ્રત કરવામાં આવી

હતી. આટલા ઉપરથી જણાય છે, કે ફેડરેશનનો પ્રશ્ન સાવ અકસ્માત ઉભો થયો નથી પરંતુ નરેશોનો એની ઉપસ્થિતિમાં ઘણે અંશે હાથ છે. ને કે હોંદના બીજા નરેશો આ બાબત પરત્વે બીલકુલ બેદરકાર રહ્યા હતા. અને રાજકીય વાતાવરણમાંથી કેવાં પરિણામ આવે છે એ એમના લક્ષ બહાર રહ્યું હતું. પણ ને આ વખતે આવી ચર્ચાઓ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો હોત તો, અત્યારે હોંદી સરકારનો સુધારાનો કાયદો જે સ્વરૂપમાં છે, તેના ફરતાં તેનું સ્વરૂપ જુદી રીતે ઘડાત. પરંતુ એ પ્રમાણે બની શક્યું નહીં. ત્યાર પછી તો ૧૯૧૮ના એપ્રિલ માસમાં મોન્ટ્રે-ફોર્ડ સુધારા પ્રકટ થયા. જેમાં નરેશો, એમની સત્તા, હકો અને એમનું સ્વાતંત્ર્ય કેટલે અંશે છે તે સંબંધી એક આખું પ્રકરણ હતું. ૧૯૧૯ના જાન્યુઆરી મહીનામાં મળેલી નરેશોની કોન્ફરન્સમાં આ સુધારા સંબંધી ચર્ચા થવાના પરિણામે રિપોર્ટની લાક્ષણિકતાની તપાસ કરવા માટે જુદી જુદી સમ કમિટીઓ નીમવામાં આવી હતી. આ સમ કમિટીઓમાં (૧) રાજ્યોની સ્થાપી કૌંસીલ કરવા સંબંધી, (૨) તપાસ સમિતિના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખવા સંબંધી, (૩) રાજ્યોની એક સ્થાપી સ્ટેન્ડિંગ કમિટી રાખવા સંબંધી અને (૪) પ્રાંતિક સરકારો સાથે સંબંધવાળાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોનો સંબંધ હોંદી સરકાર સાથે ચાલુ કરવા સંબંધી ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. તથા આ બધા ઠરાવો હોંદી સરકારે પોતાની લાક્ષણિક સાથે હોંદી પ્રધાનને મોકલી આપ્યા હતા. પરિણામે રાજ્યોની છત્રાંતે માન આપવામાં આવ્યું અને નરેન્દ્ર મંડળ તથા તેની સ્ટેન્ડિંગ કમિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી.

૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીમાં તાબના પ્રતિનિધિ ૩૫ ડ્યુક ઓફ કોનોટના હસ્તે નરેન્દ્ર મંડળની બેઠક ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. આ રીતે હોંદનું નરેશ મંડળ બંધારણ પૂર્વકની એક સંસ્થામાં બેઠાયું. જે સંસ્થાના મૂળમાં 'ઓમેકસી'નો સિદ્ધાંત સુદ્ધ રીતે રહ્યો હતો. અત્યાર સુધી રાજ્ય સાહેબોનો સંબંધ સીધી રીતે

બ્રિટિશ હોંદ સાથે ન હતા પરંતુ આ મંડળની સ્થાપનાથી એ સંબંધ બ્રિટિશ હોંદ સાથે બેઠાયો. અને બ્રિટિશ હોંદના વાતાવરણના સંપર્કમાં તેઓ આવ્યા. આ મંડળના ચાન્સેલર પદે પ્રથમ બીકાનેર મહારાજા બે ત્રણ વરસ સુધી રહ્યા હતા. ત્યાર પછી તેઓ લોગ ઓફ નેશન્સમાં, હોંદના પ્રતિનિધિ મંડળમાં બેઠાતાં, એમની જગ્યાએ પતીવાલાના મહારાજા ચાન્સેલર પદે ચુંટાયા. નરેશ મંડળના ચાન્સેલર પદે અત્યાર સુધીના લગભગ અઢાર વરસના ગાળામાં આ સ્થાનનો યોગ્યવરો વધારે પતીવાલા મહારાજાએ ક્યો છે. મહુમ મહારાજા ગમશ્રી રણજીતસિંહજી અને ધોળપુર મહારાજા એકાદ બખ્ખે વખત ચુંટાયા હતા પરંતુ મોટે ભાગે એ પદ પતીવાલાના હાથમાં રહ્યું છે, અર્થાત્ છેલ્લાં દસ બાર વર્ષમાં બે ત્રણ અપવાદ સિવાય પતિવાલા નરેશ અઘપિ એ સ્થાને છે. એમનું બંધારણ પરત્વેનું જ્ઞાન અને વહીવટી અનુભવ સર્વને સુવિદિત છે. બ્રિટિશ હોંદના અને વિલાયતના રાજનીતિના પુરોષોના વારંવારના સંપર્કથી એમની કુશળતાને અંગે તેઓ જાહેર જીવનમાં આવ્યા છે. નવા સુધારાના આગમનથી અને નરેન્દ્રમંડળની સ્થાપનાથી સ્વાભાવિક રીતે બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યોના સંબંધોના સવાલ ઉભા થયા. રાજ્યોમાં જેઓ લાપણ કરી શકે એવા હતા, તેઓ આ દેશમાં અને વિલાયતમાં અવાર નવાર આ સંબંધો પરત્વે વિચારો પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યા. બ્રિટિશ હોંદના રાજપુરોષોને એમ થયું કે નવા સુધારાના અમલના પરિણામે બ્રિટિશ હોંદને દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અંશતઃ પણ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે માન્યતા દેશી રાજ્યોને બીલકુલ માન્ય ન હતી. આ અસરમાં પતિવાલા મહારાજા જુદા જુદા પ્રસંગોએ જાહેર કર્યું હતું કે:—

"In fact they (British Indian leaders) seem to assume that British India would absorb or at least have full authority over the Indian States.

Such an idea, we of the States, peoples and Rulers alike, are bound to oppose with all our strength."

"I would only ask my readers to consider what happened in 1919. A Reformed Constitution was set up in British India. Did any one in England ask how the rights of the States would be affected? No; and the result is that the popularly elected legislatures in British India to-day are taxing the States, without their consent, in a variety of directions; are penalizing them heavily in the spheres of tariffs, excise rates, salt, opium and the like, for the benefit of the British Indian Exchequer and for the greater prosperity of British India."

૧૯૧૯ના રાજદ્વારી સુધારા પછી દેશી રાજ્યો બંધે, તેઓ પોતાના આંતરિક રાજ્ય કારાખારમાં ઠેકાણા વગરના ગણતાર હોય પરંતુ છેલ્લાં દસ વરસમાં બંધારણીય પ્રશ્નોની એમણે જે અવાર નવાર ચર્ચા કરી છે, એ ઉપરથી જણાય છે, કે તેઓ પોતે ક્યાં ઉભા છે, એ બરાબર રીતે સમજે છે. નવા બંધારણમાં પોતાની સ્થિતિ આખાવીખી થઈ જવાનો એમ ભય લાગ્યો છે. અને એ ભય ફેટલેક-અંશે સત્ય પણ છે. નિઝામ, મહેસોર, અને વડોદરા જેવાં મોટાં રાજ્યો શરૂ શરૂમાં જેટલાં ઉત્સાહિત જણાતાં હતાં એટલાં ઉત્સાહિત જણાતાં નથી. ફેડરેશન-હીંદના ફેડરેશન તરફ એમની અપ્રીતિ વધતી જતી હોય એમ લાગે છે. સ્વિટિશ હીંદનો એમને ભય લાગે છે અને તે પણ ફેડરલ-ધારામંડળોમાં પ્રમાણમાં રાજમંડળના મતોનો અસવત્તર પક્ષ હોવા છતાં.

ગમે તેમ પણ વરસ સવા વરસમાં એક નિર્ણય થયા વગર રહેવાનો નથી.

એક અધ્યાસી

* આવી બધી ચર્ચાઓ જે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો, જેઓ દેશી રાજ્યોનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાનો ઇન્કાર કરે છે, એમને એથી અસર થાય. રાજ્ય સાહેબો, બંધારણીય પ્રશ્નોમાં ફેટલા લીધે ઉતર્યા છે, તેની માહેતી બહાર આવે. રાજ્યોની પ્રજા પરત્વે એમના મતનું પ્રદર્શન થાય. એમની માગણીઓ અને સાચી ઇચ્છાઓ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં બહાર આવે. સિવાય દેશી રાજ્યોનાં જુદાં જુદાં જુદાં મળીને, કમિટીઓ દ્વારા જે કામ કરવામાં આવ્યું છે, તેને પણ જે પ્રકટ કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક વિકાસગતી સ્થાનિક સ્થિતિનો પણ એથી યથાર્થ ખ્યાલ આવે.

રાજનો વારસા હક

(છંદર સંબંધી)

લેખક : જુનો નાકર

ભગવાને ન્યારથી તેમની માયાદેવી મારફતે આ જગતની રચના કરી ત્યારથી આ રાજ-મહારાજને પણ બનાવ્યા છે. દેવતાઓના રાજ જુદા; રાક્ષસોના જુદા; પ્રેત-ભૂતોના જુદા; અને મનુષ્યોના પણ જુદા. ઈંદ્રરાજ, ધર્મરાજ, યમરાજ એ દેવતાઓના; રાજ રાવણ વિગેરે રાક્ષસોના; બાણાસુર વિગેરે ભૂત-પ્રેતોના; અને રાજ-રામ, જનક, પૃથુ, ભોજ વિગેરે મનુષ્યોના થઈ ગયા. સતયુગથી માંડી દ્વાપર સુધી આ નિયમ સચવાયો. પણ કળયુગમાં સેળભેળ રચના થઈ ગઈ અને ત્યારથી અંધાધૂંધી શરૂ થઈ.

જેમ સ્થાવરજંગમની રચના યુગે યુગે બદલાતી ગઈ, તેમ રાજ અને રાજ્યોમાં પણ ફેરફાર થયા. હિમાલય વગેરે પહાડોમાંથી પથરા છુટા પડી, ગંગા વગેરે નદીઓમાં અથડાતા દીપાતા, ગોળ, લંબગોળ આદિ આકારના—કાળા, ધોળા, ચળકતા, પચરંગી થઈ પડ્યા, તે કંકર એટલા શંકર થયા—અને રામેશ્વર, કામેશ્વર, લોટેશ્વર નામ ધારણ થઈ દેવળોમાં સ્થપાયા, અને પુનઃજન્મ છે.

આવી રીતે આ મોટાં નાનાં રાજ્યો પણ સ્થપાયાં છે. તેમના રાજ્યો નાની મોટી સત્તાઓ સાથે જન્મસિદ્ધ રાજ્યદ્વેષ લેઈ જન્મેલા મનાય છે.

આ ઉપરની ઇતિહાસ-પુરાણની વાતો કહેવાય. લખનાર ગુજરાતનો છે. તે ફક્ત ત્યાંની અને આજુ-બાજુની વાતો જાણે. ‘કાળ ગયો અને કહાણી રહે’. જેમ રાજ્યમાં હાલ સારી વ્યવસ્થા રહી પ્રજા વિગેરે સુખી હોય, તે “રામરાજ્ય” કહેવાય. ન્યાં રાજ બહુ દાતાર હોય, તે “રાજ ભોજ” કહેવાય. ન્યાં રાજ આંખ કાનનો કાચો હોય તે “ધૂતરાષ્ટ” કહેવાય. વળી જે રાજ બહુ જીલમી હોય, તે “રાવણ”

કહેવાય. ન્યાં બધું ઢંગધડા વગરનું ચાલતું હોય, તેને તો લોકો “અટાળ કાટકું” કહે.

ગુજરાત, કાઠીયાવાડ વગેરેના રાજ્યોની, ઉપર પ્રમાણેની દશા હતી. પણ ન્યારથી અંગ્રેજ સરકારની સત્તા શરૂ થઈ ત્યારથી તેમના ઉપર ધીમે ધીમે સમય અનુસાર અંકુશ મુકવામાં આવ્યાં. અંકુશની કડવાશ પ્રથમ તે સહન કરી શક્યા નહીં. તેથી સામા થઈ હુલ્લડો કરી, બંડ જામ્યાં. છતાં સરકાર મક્કમ રહી ધીરે ધીરે, જેમ અણુપણે વાછડાને જેંસલા વિગેરેના બંધનમાં નાખી સીધો કરવામાં આવે, તેમ તેઓને પણ સીધા કર્યાં. બહુ દુખાણ-માર વડે દુખળા થઈ ગએલા વાછડાને, ઘી, ગોળ, તેલ, ખવરાવી પાછો પુષ્ટ કરવામાં આવે, તે આવાં ઘણાં બંધનોથી દુખળા થઈ ગએલા રાજ્યોને પણ કરજનો બોલો હળવો થવાને માટે, ખુંચી લીધેલા હકા પૈકી, છુટ આપવામાં આવે છે. લોકો અંગ્રેજ સત્તાને માટે કહે છે કે “ઉંદર કરડે ખરે, પણ ડુંકી ડુંકીને કરડે”. અંગ્રેજ કહાણી “Slapping one with velvet glove”.

ગુજરાત, કાઠીયાવાડ વિગેરે રાજ્યોને પણ “સેટલમેન્ટ”ના ધારાધોરણ લાગુ કરી, અહિંધરીઓ, જમીનમીરીઓ, ખંડણીઓ, શિરબંધી, વિગેરેથી કાણુમાં લેવામાં આવ્યાં. તેમને પણ અંકુશો વાગેલાં સાંભે નહીં, તે પુરનો મલમપટ્ટો, દત્તક લેવાના હક, તેપોની સલામી, “ફીટ્સ” વીગેરે આપી કરવામાં આવ્યો.

હવે દાખલા તરીકે દત્ત લેવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો, તે અમર્યાદીત હતો રાજના ગુજરી ગયા પછી તેની રાણી પણ ગાદી ઉપર દત્ત લેઈ શકે.

તેનો ગેર ઉપયોગ કેટલીક જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો. વગવસીલાથી, નજીકનો ખરો હકદાર હોય, તેને આજી ઉપર મૂકી દૂરના સગાસંબંધીને દત્ત લેઈ ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા, તેથી લગાઇ દંટાનાં ખીજ રાખાયાં. સરકારમાં ફરીઆદીઓ થઈ. છેવટે સરકારે કરાવ કર્યો કે, રાજ્ય પોતાની હયાતીમાંજ દત્ત લેઈ, તેની સરકાર મંજૂરી મેળવી હોય, તેજ કાયદેસર ખરો દત્ત ગણાયો.

આ ઉપરથી રાજ્યો જાગૃત થયા, અને હયાતીમાં દત્ત લેઈ મંજૂરી મેળવવા લાગ્યા. છતાં કેટલાંક રાજ્યો ગાફલ રહી તેમ કરી શક્યાં નહીં તેથી વારસાહકો આખત પાછળથી ધણી અડચણો આવી પડી. સરકારને પણ તકલીફ ભોગવવાના પ્રસંગો બન્યા. ઝાલરા પાટણ, ઇડર, લીમડીના તામ્ર દાખલા બન્યા છે. તેમાં ઇડરનો દાખલો ખુબ રસપ્રદ અને રાજ્ય તેમજ કારભારીઓને લક્ષમાં રાખવા જેવો હોવાથી, વર્ણવવા યોગ્ય છે.

ઈતિહાસ પ્રમાણે ઇડરના મહારાજ ગંભીર-સીંગજીને પાંચ પુત્રો હતા. મોટા જીવાનસીંગજી ગાદીના હકદાર હતા. ખીજા દટાયા, જીવક ભોગવનાર હતા. તેમાં ત્રણ જણે જોરજબરીથી, અમનગર, ખાપડ, અને મોડાસા દબાવી લીધું, ચોથા ઇંદ્રસીંગજી નામના આંધળા હતા. તેમને રાજ્ય તરફથી સુઅર વિગેરે ગામો જીવાનમાં આપવામાં આવ્યાં. અવલની તવારીખ જોતાં, ઇડરની ગાદી ઉપર જોધપુરથી વારસ આવેલો. તેનો દાખલો લાઇ, જ્યારે ઇડર મહારાજ ખીનવારસે, દત્તક લીધા વગર અને ૧૯૦૧માં જીજરી ગયા, ત્યારે જોધપુરના ભાયાતો પૈકી કેટલાક દાવાદાર જાગ્યા. આ તરફ સુઅર મહારાજ જગત-સીંગજી દાવાદાર તરીકે ઉભા થયા. આ પ્રમાણે વારસા હકનો શુંચવાડો, મહારાજ કેસરીસીંગે, હયાતીમાં દત્તક નહીં લેવાની ગફલત યાને જીલ્લે લીધે ઉભો થયો.

તેમાં દાવાદારોના દાવપેચો, સરકારી અધિકારીઓને વગવસીલાથી ફેડવાં પ્રયાસો ચાલેલા, છતાં

સરકારે કેવી રીતે, તેનો નિવેડો આપ્યો, તે સમજવા જેવું છે.

નાની મારવાડ-યાને ઇડર રાજ્ય ઉપરના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ફેરફારો-ધીરકમાં શાન્તી અને ધીર-કમાં અંશાન્તી જેવા હોવાથી પ્રજા તેમજ રાજાને ધણાં વીતકણાં વેડવાં પડતાં. એક ચારણે ગીતમાં ગાયું છે કે, “ઇડરનો ધમરોળ કણુ મીટયો-ન મીટયો” ખીજા એક ખારોઁ ઇડર રાજાને ઉંટની નીચેના નાના કંકણુ લાગ સાથે સરખાવી, તેને એક નાની વાટ-કીના “શીરામણ”ની ઉપમા આપી છે, અને તેના જળરાખદખદાટ યાને દંટા શીસાદોને વર્ણવ્યા છે.

મહુમ મહારાજ કેસરીસીંગજી પાછળના ફેરફારે પણ વારસા હક મંચંધીના, તેનાજ રૂપકને પાત્ર છે. પણ લાટ ચારણોની આની અતીશયોક્તિ વાળી વાતો ઉપર ભારોસો રખાય નહીં. પ્રથમ થઈ મગેલા રાજ્યદારી અધીકારીયો જેવા કે પો. સેક્ટરીઓ, પો. જોજન્ટો, અને ગવર્નરોની મીનીટો, રીપોર્ટો અને ડાયરીઓ વીગેરેના સરકારી દફતરોના, તેમજ તે ઉપરથી લખેલાં પુસ્તકો-સીલેકશન, મેન્યુઅલ, ડીરેક્ટરી, વીગેરેના આધારે ઉપરથી રાજ્યોના હક મંચંધી-તહનામાં, આંધકારીયો, કલમબંધીઓ રચા-એલી છે. વારસા હક મંચંધી તંકરારીયો તે વાંધા-ઓનો નીકાલ, તે સધળી હકીકત ખાનમાં લઈ સરકાર કરે છે.

જોધપુરના પ્રતાપસીંગજીને ઇડરની ગાદી, તે રીતેજ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમાં સરકારે દેશકાળને અનુ-સરી, કેટલોક ન્યાય, કેટલીક રાજ્યનીતી અને કંઈક મહેરબાની ખતાવેલી સમજવાય છે. આ તથા ખાજતમાં કેવી ઘટનાથી સરકારે પ્રતાપસીંગજી મહારાજને ઇડરની ગાદી સોંપી, તે વિચારવાતું છે. હવે સરકારે ન્યાય કેવી રીતે આપ્યો, તે તપાસીએ. સુઅર મહારાજ કરતાં, પ્રતાપસીંગ મહારાજ નજીકના પીનરાર્થ છે. કારણ, તેમના વડેરા અમનગરની ગાદીવાળા, જેઓ ઇડર રાજ્યના દટાયા, તે નજીકના છે, અને સુઅરના દટાયા તેથી દુરના છે. એટલે ન્યાયસર, પ્રતાપમાં

હજીને હક છે. આ ધોરણ ઉપર ન્યાય આપ્યો, અને તે સાથેના સુઅર વીગેરેના વાંધાઓ બાજુ ઉપર મુક્યા. બીજે રાજ્યનીતી-તેમાં સર પ્રતાપની લશ્કરી કુનેહની ગણના કરી છે. કારણ ઈડરની વસ્તીનો ધણો ભાગ બીલ-ગરાસીયા જેવી તોફાની જાતનો હોવાથી તેને વસ કરી શકે એવા પુરુષની આવશ્યકતા છે. તેવોજ રાજ “ડો” વાપરીને આ હુંગરી મુલકમાં સુલેહશાન્તી રાખી શકશે. ત્રીજુ પોઈન્ટ “મહેરબાની” તેમાં સર પ્રતાપની અડગપણેની વફાદાર રાજ્યસેવા છે. તેને સરકારે, ઈડરની ખાલી પડેલી ગાદી તેઓને સોંપી દેઇ વાળ્યો છે. આ સંબંધી જનસમાજ ગમે તેવી વાતો ચલાવે, પણ તે પાયાદાર કહે-વાય નહીં.

સર પ્રતાપને ગાદીનશીન કરતી વખતે સરકારના પ્રતીધીઓ, ખરીતો આપીને જે શુભેચ્છાઓ જણાવી, તેના ઉત્તરમાં આભાર દર્શાવી સર પ્રતાપ એ ઓચ્છો કે “ગાદી ઉપર બેસી વૈભવ ભોગવેા નથી, તેમજ માંદગીની પયારી ભોગવી મરવાની ઈચ્છા નથી. પણ પ્રભુકૃપા તો, સરકાર સેવા બજાવી તથા મહુમ મહારાજ કેસરીસીદહએ ગાદી ખાલી મુજી હોવાથી, મારા માથા પર આવી પડેલા જોખે અને જવાબદારીઓ અદા કરવામાં, મારી આ હંદગી સમર્પણ હો! એજ પ્રાર્થના અને એજ અભ્યર્થના.” (તાળીઓના અવાજ). એ મતલબનું છે.

પાટવી-ફટાયાના દક સંબંધી હોંદુઓ અને તેમનામાં પરંપરાથી વ્યાપ્તી આવતી રૂઢીને આધીન છે. મોટા ગાદીનો ધણી અને નાના ભાઈઓને, મોટાએ ભાઈએ આપેલું ખાવ. ઇડરમાં પણ આ પ્રમાણેના વહીવટ ખરે. તેમાં ઈડરની ગાદી ઉપર ગંબીરસીદહ મહારાજ પછી-મોટા ગાદીના ધણી જુવાનસીદહ, અને ચાર ફટાયા, તેમાં એકે અમનગર, બીજાએ ખાવડ, ત્રીજાએ મોડાસા, બજાજેશાઈથી, ચોથા ઈડરસીદહ આખે આંધળા હોવાથી, તેઓને રાજ્યમાંથી જીવક બાંધી આપ્યો. આ સુઅર મહારાજ. ઈડરની ખાલી પડેલી ગાદીના હકદાર સુઅરના મહા-

રાજ જગતસીદહ છે, એવી સામાન્ય માન્યતા હોવાથી, તે પ્રમાણે વાતો ચલાગી. સરકારમાં પણ આ ધોરણે સુઅર તરફથી માગણી થઇ. સરકારે તો નજીકના સર પ્રતાપને ગણી ગાદી સોંપી ન્યાય આપ્યો. રાજ્યનીતીમાં તેઓની હોંસીવારી આગળ પડી. મહેરબાનીમાં સરકાર પ્રત્યે વફાદારીપણે બજા-વેલી લશ્કરી સેવા બ્યાનમાં લેવામાં આવી.

ઇડરના મહારાજ તરીકે સર પ્રતાપે આ ત્રણે બાજતો રીફ કરી આપી. ટુકડા ચઇ છીન બીજતાને પામેલા ઈડર રાજ્યમાં, “ખાતુ ખાવ અને ભરતુ ભરે” એ ધોરણને પલોટા ખવરાવી દીધો. સર્વોપરી રાજ્યસત્તાની છીન બીજતા મટાડવા સાર, સરદારે અને ભાયાતો વીગેરેની ફાજદારી દીવાની, કલાલ-બટ્ટીઓ, દાણ જગાત ઉપર હાથ નાખ્યા. ધનામી-ઓના ધણા ગામે જમ કર્યાં. ધર્મોદી સંરચાઓ યાને મંદોરેના “નેગો” ઉપર અંકુશ નાખ્યો રાજ્ય કુટુંબની નીમણુકાને મર્યાદીત કરી તેમાં પોતાના જ ખાનગી ખર્ચમાં કાપકુપ કરી. કાકમાઠ બંધ કર્યો. દરજાર ભરાય ત્યારે યોગદાર છડીદાર પોતાની આગળ ચાલી છડી પોકારે-“ધીમે કદમ”. તેને કહેવામાં આવે કે કયા હમ અંધા હૈ! દરજારમાં રાજ્ય આસને બેઠા પછી, સલામી-નગર-નોજાવર શરૂ થાય. તે વખતે યોગદાર પોકારે-“નગર રખો મહેરબાન સલામ”. તેને કહેવામાં આવે કે, કયા હમનીદમે પડે હૈ! મતલબ કે તેઓને રાજનેા જુનેા કાકમાઠ ગમતો નહો. કવીઓની અને ગવૈવાઓની અતીશયોક્તી વાગી પ્રસંસા પણ પમંદ નહોતી. ધણી વખત આવા ભાટ, ચારણો અને ગવૈવાઓને કહેવામાં આવતું કે, “હમ રાજ લોકકુ બીજાડનાર તુમ જદમાસ હો, તુમારા કાલા કરો!” આમ કહી હાંકી કાઢવામાં આવતા. નીશાજો, લાઇબ્રેરીઓ અને દવાખાનાની મુલાકાત વખતે પણ દીકા કરવામાં આવે કે, હાલની શાળાઓ અને આ “ચોથાપોથા” હાલની પ્રજાને બીકણુ અને ખાવલી બનાવનાર છે. રૈકે હો એ સળ કુવેમે! દવાખાનાની મુલાકાત વખતે

દરદીઓમાં ધણા ટાંકીના દરદવાળા હોય. તેઓ માટે દાકતરને કહેવામાં આવે કે, એ સખકુ સદ્દશીકે એસીક લગાઓ, કે સડેલા ભાગ જલ જાવે, અગર કાટકા ! કે દુસરેકુ એ ખીમારી લગ જાવે નહીં.

મંદીરે તેમજ સાધુઓના અખાડામાં જઈ ચઢે ત્યારે પણ ટીકા થાય. આ શીવ, વીશ્નુ, રામ, ઉનકુ લુદે લુદે કયું હોના ! સખકુ એક ઠેકાને પધરાઓ કે, ખાતાં તો કરે ! દારાકુ બંધ કરી કેદ કરના ઠીક નહીં. ઓર ભોગમે લકુ વીગેરે બના કે ધરતે હો ! લેકાન એ સખ ખાતે નહીં. તુમારે સેવકાકે વાસ્તે સખ હો ! દેખુગા ! પરીણમે નેક ભોગ માટેનાં ગામે જમ કરી થોડી થોડી રાકક રકમે બાંધી આપવામાં આવી.

કચેરીયો, કાટો, ચોરાઓની મુઝાકાત લેવામાં આવે ત્યારે ત્યાં પણ એજ હાલ ! ગાદી તકચા કાપકુ હોના ? અખ અફસર લોક, ઓર કારકુન નીંદમે ધોરતે હો ! સાદી ખુરસી, ટેબલો, ઓર કારકુનેકે લીયે રટુલ, પાટલોઓ. ધોતી, પાઘડી નહીં હોના ! અડધે નંગે-ઓર ગંધાતી પઘડીમે માકણ ! ખીચીસ-સાદા પેનકે કચેરીમે આવે ! આ ઓડરોના પણ અમલ થયો. ગલતી કરે તેનો દંડ કરવામાં આવે. ચોરા-ઓમાં પણ ગામ ખરચમાં સુધારા કર્યાં તેને નામે ફેરણી ઓફીસર વગેરે મીજાન, પાર્ટી ઉડાવતા અને તેવો ખીજો દુરપયોગ થતો બંધ કર્યો. તલાલીની રેવન્યુ ઉધરાતમાં ખાતા દોઢ એક રૂપૈયો લેતા, તે પણ બંધ કર્યો.

ઉપર પ્રમાણેની સર પ્રતાપની કાર્યવાહી સર્વને આકરી પડી, તેથી ઉસ્કેરાઈ, સરકારમાં ફરીઆદોનું ઉલરાણુ થયું. ગવર્નર, સેક્રેટરીઓ અને પો. એજન્ટને કંટાળો આવ્યો. “એ કયા નયા મકાનમે ધુમાડા !” ઈન્ડીઆ સરકારને તેઓએ જણાવ્યું. ખીજે રાજ આ પ્રમાણે કરે, તો પહેલો જતીનો હુકમ ! પણ આ તો “ભારતા મીયાંની તલવાર.” તેથી ખાનગી રીતે મહારાજને પો. એજન્ટે સમજાવતો, વાત સમાધાની પર આણી. પો. એજન્ટ કનલ

શીટઝરાલ્ડ હતા. તે પણ મહારાજના સ્વભાવના ડંગોરીઆ સ્વભાવના હતા.

પો. એજન્ટની સવારી અમનગર મુકામે થશે, એવી ખાનગી સુચના કરવામાં આવી. સવારી પધારવાને દીવસે સર પ્રતાપ અને તેમના પાટલી દત્તપુત્ર દોલતસીંહજી વગેરે ગણ્યાગાંડ્યા—સ્ટેશન ઉપર લેવા ગયા, પણ આ તો ચાલેલો કરવા આવ્યા નહોતા. તે જગોએ કંઈ ઉલટું નીશાન થવાનો પ્રસંગ હતો. તેથી સુપચાપ સ્ટેશન ઉપરથી સવારી ગામ તરફ વળી. મહારાજએ પોતાના મહેલમાં મુકામ કરવાની વિનંતી કરી. પણ તે માન્ય નહીં રાખતાં અલગ ગામબહાર મુકામ ઠોકયો. મહારાજને કહેવરાવ્યું કે સાંજનું ખાણું પો. એજન્ટને મુકામે લેશે. સર પ્રતાપ તે પ્રમાણે ખાણુ લેવા ગયા, ખાણુ અડધું થયા બાદ વાત ઊડવામાં આવી. “Your Highness ! what is this now for ? a wrong step ! I have come here, at Govt order, to ‘mend your’ mistake.” In reply Sir Pratep rather irritated, said where is your Idar ? Please take it back, I cannot tolerate such interference, in my way of putting my things in order. If you are putting things, fallen here & there topsy-turvy, in your own Bungalow and I interfere with ! will you tolerate ?” આ મતલબની બોલચાલ પહેલે દીવસે જ થઈ. ખીજે દીવસે પણ તેજ પ્રમાણે. આવી રીતે એક પખવાડીયું વીતી ગયું. સાહેબે કંટાળી સરકારમાં જણાવ્યું, પણ ત્યાંથી—No, hurry ! this is quite diplomatic please go on ! patiently and steadily. આ સાહેબ બહાદુરના ઉતાવળા લશ્કરી સ્વભાવને તો, આ કામ ધીરેથી લેવાનો વાત કેવી રીતે પસંદ પડે ! પણ આ તો સરકારનો હુકમ, અને તે પ્રમાણે વર્તે નહીં તો, ખામી ગણાય. તેથી રાજ્ય પ્રકરણમાં

જુના અને અનુભવીની સલાહ લેવા ખાનગી રીતે એક બે અમલદારને બોલાવ્યા. તેમાં પ્રથમના એક ઇંડર ખાતાના રેટ વકીલ જેમની સાથે, એ સાહેબ બહાદુરને પરીચય હતો, તેને પૂછવામાં આવ્યું. તેમણે સલાહ આપી કે, સાહેબ બહાદુર, એકદમ મહારાગના ઓર્ડર પાછા ખેંચી લેવા મંથે છે. પણ તે બર આવશે નહીં. માટે બીજાને હુકમ થતાં સુધી ઓર્ડર મોકલે રાખી, આ હક્ક સંબંધી વગેરે માટે એક કમીટી નીમી તપાસણી શરૂ કરે. દાખલા પુરાવા માંગો, અને ગુણદોષ જુઓ. આ સલાહ કંઈક સાહેબને ગમી. તે પ્રમાણે ખાણ વખતે સર પ્રતાપને સમજાવે કહી. એકાદ બંધ બેઠું! મોકુશીના હુકમો થઈ, સરદાર વગેરેના હકો ચાલુ કર્યા. આ પ્રમાણે રાજ્યો થયો. સરકારમાં સાહેબનો રીપોર્ટ ગયો. સરકારે સર પ્રતાપ અને સાહેબ બહાદુરનાં વખાણ કર્યા.

ગુણદોષ તપાસી ઉપર મુજબ કમીટી નામી કરાવે કરવાનું કામ શરૂ થયું. તેમાં પણ સામ, દામ, ભેદ, દંડની નીતી વાપરી કેટલાક-સરદારને હવાતી સુધી પુરા હક ભોગવવાનું કરાવવામાં આવ્યું. કેટલાકને અડધુ-પાડુ પાછું મળ્યું. અને ઘોડાકે સંપૂર્ણ વંશપરમપરા હકો ભોગવવા સારૂ કરાવ થવાની જીકર પકડી સરકારનો આશ્રય લીધો. પેહેલા વગતુ રાજ્ય, તેથી સરકારે હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી પણ સલાહ તરીકે મહારાગને લખ્યું. કારણ એક જુના દસ્તાવેજની નકલ રજૂ થઈ. તેમાં ઇંડરની કબુલત થયેલી નીકળી. પરમપરાના હકો સંબંધી રાજ્ય અને સરદારો વચ્ચેની તકરાર ઉભી થાય ત્યારે તેનો નિવેડો કરે. તે આધાર ઉપર અવલંબી, મુકેટી, ઉડણી, ટીટાઈવાળાઓ સરકારમાં આગળ વધ્યા. સરકારે એકદમ તેઓની અરજીની તપાસણી નહીં કરતાં, તે વખતના પો. એજન્ટોને ઇંડર મુકામ જઈ સમજાવે કરવાને હુકમ કર્યા. પણ મહારાગને માન્યું નહીં. મુકેટી, ઉડણી, ટીટાઈ સાથે કચવાટ વધ્યા. રાજ્ય તરફથી પગવણી શરૂ થઈ. છેવટે તેઓને રાજ્યની હદ છોડી, પર હદમાં જઈ રહેવું પડ્યું.

સરદારને પોતાનો તાલુકો છોડી બહાર જવું હોય ત્યારે રાજ્યની મંજુરી મેળવી જવા કરાવ હતો. જેઓ મંજુરી શીતાય ગયા તેમનાં શાસન તરીકે ગામો જમ કરવામાં આવ્યાં, રાજ્યનાં પોલીસ થાણાં મુક્યાં. રાજદોષી ગણી આખા તાલુકા ખાલસે કરવા ધમકીના હુકમો નીકળ્યા. ઉડણી અને મુકેટીએ નમતુ આપ્યું. ફક્ત ટીટાઈ કાકાર દીપસીદજીએ જીકર પકડી રાખી સે. ઓફ. રેટ સુધી સુધી આગળ પગલાં લંબાવ્યાં, પણ વાત સમાધાની પર આવી નહોતી. ટીટાઈએ બહારવટું જન્મ પર્યંત ભોગવ્યું. સર પ્રતાપ બીજાં બેધપુરનાં કાર્યોમાં રોકાયો. ઇંડરમાં દત્તપુત્ર મહારાગ દોલતસીદજીને રાજ્યની સત્તા આપવામાં આવી, ને પોતે વાનપ્રસ્થ જેવા છુટા થઈ ફરવા લાગ્યા. દોલતસીદજીના ઉપરનો સર પ્રતાપનો અંકુશ દુર થયો. જેમ એક જળરા ઘોડાને ઘણો વખત બાંધી રાખી છોડવામાં આવે, તેમ દોલતસીદજી મહારાગનું વર્તન શરૂ થયું, ભોગ-વીલાસ અને ગાનતાનમાં ચક્રચર રહેવા લાગ્યા. જે અધિકારીયો તેમને ટોકવા લાગ્યા, તેમને નોકરીથી ખસતા કર્યા. લોક ભરેલા અને ગાનાર વારાંગનાઓને છુટે હાથે ધનામ ઇંડરોએ મળ્યાં. બાંધેલી નીમનોક ખલાસ થવા લાગી. હવે પૈસા બેઠંએ. ઇંડરના રહીશ એક સાદાજી વર્ણના લલ્લુભાઈ જ પ્રથમ એક કારકુન જેવી નોકરીમાં હતા. તેઓને દીવાન પદ આપવામાં આવ્યું. રાજ્યના પૈસાપાત આગેવાન શેરીવાઓ વાગેરે ઉપર લુકાં આળ આંભાં થયાં. આખર બચાવવા સારૂ ત્યાંથી પૈસા એકઠા થવા લાગ્યા. બોખાટ સરકારને કાને ગયો. સર પ્રતાપને સુચનાઓ થઈ. ત્યાંથી પેગામો છુટ્યા. પણ સત્તા હાથમાંથી સોંપી દીધા પછી મહારાગ દોલતસીદજીએ તેમની વીટી તરફ અખાડ કર્યા. મહારાજ કુંવર હંમિતસીદજી પણ ઉમરે પોહોચેલા છતાં આંત્રુ ફરી શકે નહીં, એવી તેઓની આસપાસ યુથચેતની કાલ્સે બંધી થઈ સર પ્રતાપે રાજ્ય સેવા, સરકારની ઠેક સુધી કરી. રાજકુમાર કોલેજોની સુધારણા, "કેડટકાર" ટેરી-

ટોરીયલ ફોર્સ વોર સર્વોસ, વીઝેરે યોજનાઓમાં સરકારે તેમને જોડ્યા. છેવટે તેમાંજ જીંદગી ખતમ થઈ, હવે દોલતસીંહજી પણ રાગધીરાજ પુરેપુરા થયા. ત્યાં તો પછી હદ મુક્યા જેવું થયું. મહારાજ કુંવરને પો. એન્ટોએ ખાનગી બોલાવી, તેમના પિતાને સમજુત કરવા કહ્યું. મહારાજકુંવરે સાફ સાફ કહી દીધું, કે મારા હાથમાં ગાજી નથી. સરકારે આગળ લખી મંજુરીનો દીવાન મુક્યો, એક યાક્યા પછી બીજો, અને પછી ત્રીજો એમ માલવા માંડયું. છેવટે મહારાજ દોલતસીંહજીને મુંબઈ સરકારે, તખીયતની સુધારણાને બહાને મુંબઈમાં રાખ્યા. ત્યાં વોટસન

હોટલ નીવાસી થયા. મહારાજ દોલતસીંહજી બહુ બાહોશ, રાજ્ય કારવાઈમાં કેળવાએલા યુવરાતના રાગઓમાં અગ્રણી હતા. પણ “કુસંગ સંગદોશિયુ કાષ્ટ ઘેટા વીટમણા” તેમ થવાથી આ દશાની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ મુંબઈમાં વોટસન હોટલમાં તેઓને લાન થયું, તેના પરતાવામાંજ પ્રાણ છુટયા કહેવાય છે. મહારાજ કુંવર હીમતસીંહજીને ગાદી મળી. તેઓએ દીવાનોની સત્તામાં ડખલ કરી નહીં. માફક ઠીક ઠીક માલવા લાગ્યું. હાલ તેઓના દીવાન લોડારી જગન્નાથજી છે.

ભાગ્ય પલટાય છે ત્યારે—

[એક ન્હૂની પ્રચલિત કથા ઉપરથી]

(મહેલું)

શિરાઝના રાજમાર્ગને એક છેડે એક આવીશાન મહેલ હતો. એ મહેલને બીજો મજલે આવેલાં દિવાનખાનામાં, મખમલના તકીઆઓને અદેલી એ મુદકમણ્ડર સોદાગર આરામથી પડ્યો હતો. હીરા-જડીત હુક્કો તૈયાર કરીને બાંદી હમણાંજ આપી ગઈ હતી. એક બીજી બાંદી ત્યાં ચોવીસે કલાક બળ્યા કરતી ધૂપદાનીમાં ધૂપ નાંખી ગઈ હતી. ધોંમે ધોંમે હુક્કો ગજડવત્તાં સોદાગર બારી બહાર આરમાન તરફ નોંધ કાંઈક વિચારમાં મસ્કુલ બની ગયો. પાસેજ લાકડાંની ઘોડી પર કુરાને શરીફ ખુટ્કું કરેલું પડ્યું હતું.

“ગરીબ પરવર, દિલ્હીથી બાદશાહ સલામતના મુખ્ય વઝીર આપને મળવા આવ્યા છે.” નોકરે આવી કહ્યું.

“દિલ્હીના મુખ્ય વઝીર...અ...અ...એકદમ માન સાથે અહીં તેડી લાવ ને એમની સાથેના રસાલા માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી દે.”

“જી હુબૂર” કહી નોકર ગયો. સોદાગરે ધીમેથી બે તાબી પાડી. એક બાંદી હાજર થઈ.

“કુલસુમ, જલદી જા. મહેમાનો માટે શરખત, મેવા મીઠાઈ લઈ આવ.” બાંદી રવાના થઈ.

તરત જ એ દીવાનખાનામાં ચારપાંચ માણસો દાખલ થયાં. સોદાગરે ઉભા થઈ મુખ્ય વઝીરને પોતાની પાસે હેતથી બેસાવ્યાં. સાથેનાં માણસો નીચે જાગમ પર બેઠાં.

“આહો વઝીર સાહબ! આપણે ઘણે વખતે મળ્યા. કેમ દિલ્હીના શું ખબર છે? હું તો ત્રણેક મહીનાથી એ તરફ આવી જ શક્યો નથી. બાદશાહ

સલામત તો ખુશ છે ને? બેગમ સાહીબા ઝીંજન મંહાલ તથા શાહમદ અશરફ મંજમાં છે ને?”

સોદાગરે આ પ્રમાણે પ્રશ્નો ઉપરાઉપરી પૂછ્યા માંડ્યા. ત્યાં તો મેયા મીહાલ ને શરબત વિગેરે બે બાંદીઓ ત્યાં લાઇ આવી. એ બંધી સામગ્રી પોન્થ રીતે ગોઠવી લઇને તેઓ પછી હુકમનો વાટ ભેતી જરા છેટે જઈ ઉભી રહી.

“મારા પર મોટા અહેશાન કર્યો આપ સીએ. લાંબી મજલ પછી આપ સૌ થાકી ગયા હશે. થાક ઉતારનાર અમારો શિરાઝી શરાબ આપ પીઓ.

આમ સોદાગર મહેમાનોની આગતાસ્વાગતામાં ગુંથાયો. ક્લારિક મયો હશે ત્યાં સોદાગરે અહીં આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

“આદશાદ શેલામતે પોતાની શાહી ટૂકડી માટે ખાસ હજાર અરબી ધોડાં તાકીડે મંગાવ્યાં છે. તે લેવા માટે અમે આવ્યા છીએ.”

તરતજ સોદાગરે સાગે ઉભેલી બાંદીઓમાંથી એકને ઘોલાવી કહ્યું “મરીયમ, જા મદયુદને કહે કે અમે ધોડાં લેવા આવ્યો છીએ.”

જે મહેલમાં રાજવંશી કાઠથી સોદાગર રહેતો હતો. તેની બેડેજ એક મોડું ઘણુંજ વિશાળ યોગાન હતું. તેની ચારે તરફ એકઠાળીયાં નાનાં નાનાં મકાનો બાંધી દીધાં હતાં. તે દરેક મકાનમાં એક ધોડો બાંધેલો હતો.

થોડીજ વારમાં સોદાગર પોતાના મહેમાનોને લઈ આ યોગાનમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે જતે પરીક્ષા કરીને ત્યાં રહેલા હજારો ધોડાઓમાંથી એક હજાર ઉમદામાં ઉમદા તોખમના ધોડા એટ જાણુપર તારવ્યા.

“વજીર સાહેબ, આ બધાં અસલી અરબી ઝોલાદનાં છે. ક્યારેની આઝારમાંથી એ જે વીણી વીણીને લીધા છે. આ ધોડાઓનો ઉપયોગ કરી સદાને માટે આદશાદ સલામત આ સોદાગર અમીર ઇલાહીને યાદ કર્યા કરશે.”

આ પ્રમાણે સોદાગરે કહ્યું. એ વખતની કુનિયામાં સારા પાણીદાર ને પવનવેગી ધોડા ખરીદવાનો

કાંઈ પણ સુલતાન કે બાદશાદને વિચાર થતો કે તરતજ તેઓની નગર ધોડાના વેપારમાં અટળાક દોલત મેળવનાર શાહ સોદાગર અમીર ઇલાહી તરફ જતી. તોપના ભડકાથી પણ ન હોં એવો જો કાંઈ ધોડો દેખાય તો સૌ કાંઈ કહેતું કે એ અમીર ઇલાહીનો દીધેલો હોવો જોઈએ. ધોડાનો પરીક્ષા અમીરે કરી લીધી એટલે છેવટનો શબ્દ ઘોલાઇ મયો એમ મનાતું.

પાંચ સાત દીવમ અમીરે આગ્રહ કરી પોતાના આ માનવંત પરાણાઓને પોતાને ત્યાં રાક્યા. તેઓનાં મનરંજનને માટે મતલબતની મહેલીસો ગોઠવી.

નવમે દિવસે મહેમાનો દિલ્હી જવા માટે તૈયાર થયા. વજીરે અમીરને પોતાની સાથે આવવા કહ્યું, સામાન્ય રીતે અમીર, શિરાઝમાંજ સોદા પતાવી દેતો ને વેચેલા ધોડાનાં નાણાં પણ તેને ત્યાંજ મળી જતાં. પણ દિલ્હી ઘણા વખતથી ભેજેલું ન હોવાથી વજીરનો આગ્રહથી અમીર પણ સાથે જવા તૈયાર થયો નવમે દિવસે તો સોએક માણસોનો રસાલો આફતાબ ફિતિજમાં ફૂલે તે પહેલાં તો દિલ્હી જવા માટે ઉપડી ગયો.

x x x

આજ મહેલમાં ધમાલ મચી રહી હતી. જગ-મશહુર અમીર ઇલાહી સોદાગર બાદશાહ સલામત માટે ખાસ હજાર ધોડા લાવ્યો હતો. બાદશાહને ધોડાનો કેટલો શોખ હતો તે સૌ કાંઈ જાણતું. અમીર ને તેની મોડળીને મહેલમાં ઉતારો અપાયો.

સાંજના ભડભલા ઉરાદા પરીક્ષકોની હાજરીમાં એ ધોડાઓની પરીક્ષા લેવામાં આવી. સૌ કાંઈ એ ધોડાઓનો ખૂબસુરત દેખાવ અપળતા વિગેરે જોઈ આફરીન પોકારવા લાગ્યા.

રાત્રે બાદશાહ સલામતની હબૂરમાં અમીર હાજર થયો. સુખ્ય વજીર પણ પાસેજ બેઠા હતા.

“અમીર તેં મને આગળ આપ્યા હતા તેથી પણ આ ધોડાઓ ખરેખર સરસ છે. હું ખુશ થયો છું. બેલ એની જે કાંઈ કિમત લેવી હોય તે.”

“પાક પરવરદિગાર અલ્લાહનાલાની એવી ખવા-
હીશ છે કે મારે તેની કીમત ન લેવી.” અમીરે
જવાબ દીધો.

“નહીં નહીં. આ ભેટ હું સ્વીકારવાનો નથી.
જે કીમત હોય તે કહી દે.”

“ગરીબ પરવર, આપની દિલાવરી હું બાણું છું.
પણ મારી એવી ધ્વજા છે કે આપ પહેલાં તેઓના
ઉપયોગ કરી જુઓ. કીમત કાઢક વખત લેવા
આવી ચરીશ.”

બાદશાહે અને વઝીરે અમીરને ખૂબ સમજાવ્યો
પણ તે એકતો બે નજ થયો. બાદશાહ સારી પેઠે
જાણતા હતા કે કાઢક પણ મુલતાન એ ધોડાઓ
માટે ખ્યાસથી સાક હળરે સોનામહોર કુરખાન
કરી દેત.

અમીર ઈલાહી પોતાનાં માણસો સાથે એ પછી
વળતે દીવસેજ શિરાઝ જવા ઉપડી ગયો. દિલ્હીના
માલેતુજ્જર સોદાગરો આ વાત સાંભળી ઉદ્દગાર
કહાડવા લાગ્યા. “અમીર તદન ગાંડો લાગે છે. એ
મોક્ષો ચૂક્યો. આ વખતેજ માગણી કરી હોત તો
બાદશાહ તેને જરૂર પચાસ હળરે સોનામહોર
આપી દેત.”

x

x

x

ઉપરની હકીકતો બની ગયા પછી દરે વર્ષ વહી
ગયાં. લાગપચકના એક બે અણુધાર્યા આંટા ફરી
ગયા. એક વખતના શાહ સોદાગર અમીરે ઈલાહી
પર આસમાની કોપ ઉતર્યો. તેનો મહેલ ગયો. દૌસત
ગઈ. બધું જ ગયું. પોતાના પરિવારને લઈ એ
શિરાઝથી એક માર્ગલ છેડે ઝુંપડી બાંધી રહ્યો.
આટલો બધો વિપત્તિઓ વચ્ચે પીસાવા છતાં—
અને હઠહઠતી મુશ્કેલીથી છતાં તેના ચહેરા પર
ગમગીનીની ઝાંય સરખી આવી શકતી નહોતી.
આગળની જેમ જ એ સવાર સાંજ નમાજ પઢવાનું
ભૂલતો નહોતો. બાલ્યવસ્થાં રોષરોષને બૂખ્યાં સુધ
ગયા પછો એ ઘાસલેટના ઝાંખા પ્રકાશમાં કુરાને
શરીફ વાંચવાનું ચુકતો નહિ. અમીર ઈલાહીની

ખ્યાતિ સાંભળી હોય તેવાં ઘણાં એને દિલસોજ
ખતાવવા આવતાં ને મદદ આપવા પણ તૈયાર થતાં
છતાં એ કાઠની પણ મદદ લેતો નહોતો. એના સૌમ્ય
ચહેરા પર ખીટ માંડી એનારા મિત્રો પાસે એ એકની
એક જ વાત કર્યા કરતો. “ખુદાની એમજ મરજ
છે.” ખસ આ ઉદગાર કરી એ પાછો હાથમાં તસખી
લઈ અલ્લાહના નામોચ્ચાર સાથે એના મણકા ફેરવવા
માંડતો. એની બીબી એને હંમેશાં કહ્યા કરતી કે
બાદશાહ સલામત પાસે લેણા રહેતા પૈસા લેવા
નહોતો. અમીર ગંભીર થઈ એક જ રીતે જવાબ
દેતો “તને ખબર નથી. આજ અલ્લાહ કહેશે છે.
મને કાઠજ પૈસા નહીં આપે અને કહીકને આ
ચિથરેહાલ દશામાં જાઉં તો પણ મારી વાત કોણ
સાંભળે ? નહીં...નહીં...તે ન બને.”

આમને આગ છ મહીના વીતી ગયા. આખરે
બીબીનાં મેણાંટાણાંથી—અને બાલકોનાં રલ્લથી
કંટાળીને અમીર દિલ્હી જવા તૈયાર થયો.

બહાર નીકળવા પહેલાં તે ઘૂંટણ પર પડ્યો ને
આસમાન તરફ જોઈ બંદગી કરવા લાગ્યો. “ઓ
ખુદા—કાંઈક અણુધાર્યા—અજાણતાં થઈ ગએલાં પાપ
માટે અમારી આ સ્થિતિ તેં થવા દીધી. ભલે, તને
એમજ ગમ્યું તો અમને સજા કર ને પાપ ધોઈ
નાંખ.....હે અલ્લાહ હું દિલ્હી જાઉં તે દરમિયાન
આ મારા પરિવારને તારી પનાહમાં છોડી જઈ
છું.” આમ બંદગી કરતાં કરતાં એનાં ચશ્મોમાંથી
આંસુની ધારા આવી. બીબી ધુરંકે ધુરંકે રાવા લાગી.
સૌની માફક તે પણ જાણતીજ હતી કે પોતાનો
ખાવિંદ એ ખુદાનોજ બંદો છે. એના આ હૃદયમાં
એક પ્રશ્ન ધણી વખત પૂછાયા કરતો “અમીર—મારો
પાપો શૌદર આટલો પાક હોવા છતાં આ
કુખ કેમ ?”

અમીર તે પછી કુરાને શરીફ ને તસખી લઈ
દિલ્હી જવા માટે એ ઝુંપડી છોડી ગયો.

x

x

x

દિલ્હીમાં આગી રહેલ વઝીરના મહેલને સુખ

દરવાજો પહેરેગીરો પાસે આવીને એક ચીથરેલાલ બિખારીએ કહ્યું “ભાઈ જઈને વઝીર સાહેબને કહો કે શિરાઝનો સોદાગર અમીર મળવા માંગે છે.” આ સાંભળી પહેરેગીરો ખડખડાટ દસી પડ્યા. મુખ્ય પહેરેગીરે શાંત થઈ ને કહ્યું.

“કેમ અમીર સોદાગરનું નામ લઈ કાંઈ ચોરી લૂંટ કે છેતરપીંડી કરવી છે ? તું છે કોણ ? આશ્ચર્ય.”

“ભાઈ હું ખરું કહું છું. હું જ અમીર સોદાગર. તમે ખજર તો આપો. એ મને કદાચ ઓળખશે.”

પહેરેગીરો એની વાત પર ખ્યાન આપવાને બદલે પોતાપોતાનાં કામમાં મંડી પડ્યા. એક જણે આગળ આવી તેનો હાથ પકડી તેને ધક્કો માર્યો. અશક્ત બિખારી પડી ગયો.

“હાથ મુક્લીસી” એટલું એ બજાયો. ઉભો થઈ પારાવાર નિરાશામાં પાછો ફરી એ બિખારીએ ત્યાંથી જતા રહેતા માટે પાંચેક કદમ ભર્યાં કે તરત ઉપરનાં ઝરખામાં અચાનક આવી ચડેલા વઝીર સાહેબની નજર તેના પર પડી. તે ચોંકી ઉઠ્યો. એ તે સ્વપ્ન કે સાચું ? ચહેરા તો અમીરનોજ. પણ ચીથરેલાલ ! એ થયું શું ? એકદમ નિશ્ચય કરી વઝીરે ઉપરથીજ રાડ પાડી એ બિખારીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

એ માણસો એ બિખારીને વઝીર સાહેબ પાસે લઈ આવ્યા. પછી તેઓ વિદાય થયા.

“કાં વઝીર સાહેબ ઓળખાણ પડે છે ? અહાહની મરજીથી આ દશામાં છું. મને બાદશાહ સલામતની મુલાકાત કરાવો તો મારી લેણી રકમ માગી લઉં.” આતું કાંઈક એ બિખારી બોલ્યો.

પોતાના હૃદયમાં આવેલો કેષક ઉઠારો એકદમ ચમાવી દઈ વઝીર ગંભીર થઈ ગયો.

“તમે શું કહો છો તે હું સમજી શકેના નથી. તમારો ચહેરા જરૂર સોદાગર અમીર જેવો છે. તેથી તમે મને છેતરી નહીં શકો.”

અ સાંભળી એ બિખારી-અમીરને તમ્બર આવ્યાં. તે આંખે હાથ દઈ ધડીભર ચૂપ થઈ ગયો.

“વઝીર સાહેબ, તમે પણ પત્રટાંચો. શીકર નહીં. માલીકની ઝોળ મરજી છે.” એમ કહી અમીર ઉભો થયો ને જ્યાં બહાર જવા માડે છે ત્યાં વઝીરે કહ્યું.

“મજર, ક્યાં નળ છે. સોદાગર-અમીરના મહે-રાનો માણસ છુટો રાખવો સલામત નથી. અરે કોઈ છે કે ?”

એ ત્રણ નોકરો દોડી આવ્યા. “આ માણસને કેદખાને લઈ જાઓ. છેતરપીંડી કરવા માટે એને શું સજા કરવી તે પછી હું કહેવરાવીશ.”

અમીરને એ નોકરો તે બાદ મહેલમાંથી કેદખાને લઈ ગયા. એ થોડાજ સમયે ગણગણવા કરતો. “આ અદસાહ આ શું થાય છે ?”

બીજો દિવસે કેદખાનામાં હુકમ પહોંચી ગયો કે પોતાને અમીર નામથી ઓળખાવતા કેદીએ રાજ સાંજે સો બકરાં ચારી આવીને બધાં બકરાં પાછાં સલામત કેદખાનામાં પહોંચાડી દેવાં, આ માટે વઝીરને ત્યાંથી સો બકરાં તુરતા તુરત કેદખાનામાં પહોંચાડી દેવામાં આવ્યાં.

પહેલીજ સાંજે અમીર-કેદી સો બકરાં લઈ એક સિપાહીની સાથે એને ચરાવવા નીકળ્યો.

સોદાગર ભરવાડ કેરી રીતે ચર્મ શંકે ? પાછાં ફરતાં રાત પડી ગઈ. કેદખાનાના દારાગાએ પાછાં આવેલાં બકરાં ગણી નેયાં તો એક ઓછું માલમ પડ્યું. આ વાત તરતજ વઝીરને જાહેર કરવામાં આવી.

ગાડીમાં બેસી વઝીર એક કોરડો લઈ કેદખાનામાં પહોંચ્યો. તેણે કેદીને પોતાની પાસે બોલાવી સખ્તાઈથી કહ્યું “કેમ બંધવા બકરું એક ઓછું કેમ થયું ? આજ હું તને જવા દઉં છું પણ બે કાલે એક પણ ઓછું થશે તો આ કોરડાના ચાર ફટકા તને મારવા પડશે.”

બસ આટલું કહી વઝીર રવાના થયો. અમીર વિચારમાં પડ્યો. ક્યાં પોતાનો પરિવાર ? ક્યાં અમીરી સોદાગીરી ? ક્યાં શાહી સન્માનો અને ક્યાં આ મુંકટો ? એક ઉઠેલો નિશ્વાસ નાંખી કેદી પોતાની કાટડી તરફ રવાના થયો.

બોલાએલાં બકરાંની જગ્યા પૂરવા એક નવું બકરું

કેદખાને વઝીરને ત્યાંથી મોકલી દેવામાં આવ્યું. ખીજી સાંજ થઈ કે કેદી અમીરને સો બકરાં અગાઉની સાંકડેજ લખને ચરાવવા માટે જવાનું કહેવામાં આવ્યું. બકરાં ચરાવીને પાછાં ફરતાં ખીજી રાત્રે પણ એક બકડું એણું થયું. આની ખબર પડતાંજ તાબડોતોખ વઝીર કેદખાને આવ્યો ને તેણે પેલા કોરડાના ચાર સપાટા કેદીને લગાવી દીધા. આ પ્રમાણે રોજ એક એક બકડું ખોવાય અને વઝીર કોરડાના ચાર ચાર સપાટા કેદીને લગાવે એવો લગભગ હંમેશનો કેમ થઈ ગયો.

ખીજા કેદીઓ અમીરની કોટડીમાંથી કોઈ કોઈ વખત આવા શબ્દો સાંભળવા લાગ્યા “અય માલીક આ દુઃખ હવે સહેવાતું નથી, હવે તું મને ત્યાં ખેંચી લે.”

ખીજા કેદીઓની પણ આ સમ્મ જોઈ માણસાઈ-ધનસાનીયત જગૃત થઈ. તેઓ રાત્રે વઝીરને આ ત્રાસ સુન્નરવો બંધ કરવા આજીજી કરવા લાગ્યા. એક વખત તો દારોગાએ પણ આ સમ્મનો અન્યાય સહન ન થતાં વિનવણી કરી જોઈ. પણ વઝીર કોઈનું પણ સાંભળ્યા વિના રોજરોજ એકજ રીતે કોરડાના સપાટા લગાવતોજ રહ્યો.

આમને આમ છ મહીના પસાર થઈ ગયા. સાતમા મહીનાને પહેલે દિવસે જમારે રાત પડી ત્યારે દારોગાએ પાછાં ફરેલાં બકરાં ગણી જોતાં એક નવી વાત તેણે જાણી. તે રાત્રે એક પણ બકડું ખોવાયું નહીં. એટલુંજ નહીં પણ એક બકરી ખેતરમાંજ વિચાએલી હોવાથી ઉલટાનો એક જીવનો વધારો થયો. આ નવીજ જાતના ખબર આપવા દારોગો વઝીર સાહેબને ત્યાં જવા ઉપડ્યો.

x x x

દારોગાની વાત સાંભળતાંજ ધરનાં માણસોને ઝડપથી કાંઈક દુકનો આપી વઝીર સાહેબ પોતાની ગાડીમાં કેદખાને આવી પહોંચ્યા. સૌને મનમાં કારકો હોત કે આજ વળી નવા ખબર સાંભળી વઝીર સાહેબ શું કાંઈ નવો ત્રાસ તો બિચારા પર નહીં વરતાવેને ?

વઝીર સાહેબ પાસે કેદી-અમીરને હાંજર કરવામાં આવ્યો.

હાજર રહેલા સૌ આશ્ચર્યથી એ જોઈ રહ્યા કે કટકા મારવા માટેનો પેલો કોરડો વઝીરે હાથમાં લીધો ને એકદમ તેના કટકે કટકા કરી ખૂણમાં ફગાવી દીધો.

“કેદી-અમીર-તારે મારી સાથે મારે ઘર આવવાનું છે.

આ સાંભળી પોતાને ચઢેલી અન્ય ખીતી દારોગો લગભગ જ્યાં તે જોડો હતો ત્યાંથી માંડ માંડ સમ-તોલપણું યુગાવતાં ગયો.

ને કેદી-અમીર, તેના ચહેરા પર કાંઈજ ભાવ નહોતો. એ છ મહીનાના ત્રાસ પછી પણ એવો જાતી ગયો હતો. વઝીરે તે બાદ તેનો હાથ પકડી પોતાની ગાડીમાં તેને પોતાની પાસે એસાડો.

ગાડી મહેલે પહોંચી. તોડરો આમતેમ દોડવા લાગ્યા. એ બાંદીઓએ અમીરનો કબજો લીધો. કોણ જાણે કેમ હાજર થઈ ગયેલા નાખી પાસે તેની હજમત કરાવી લેવામાં આવી. તે બાદ તેને ગરમ પાણીએ નવરાવવામાં આવ્યો. પછી તેને સરસ કપડાં પહેરાવવામાં આવ્યાં. આટલો વિધિ થઈ રહ્યા બાદ તે કેદી-અમીરને તદ્દન નવાજ લેખાસમાં વઝીર સાહેબ પાસે લે જવામાં આવ્યો.

તેને આવતો જઈ વઝીર ઉભો થયો ને તેનો હાથ પકડી તેને પોતાની ગાડી પર એસાડી દીધો. હવે અમીરે કશું.

“વઝીર સાહેબ, મારા જેવા ગરીબની હાંસી મનનક પૂરી થઈ રહી હોય તો પાછો હવે મને જવા દો. મારે ઘોડાના પૈસાએ નથી જોઈતા ને બાદશાહને પણ તેથી નથી મળતું. મને મારાં બાળબચ્ચાં પાસે જવા દો.”

“નહો, તમે એમ મારી પાસેથી નહોં જઈ શકો”

“ભાઈ હજુએ ધરાણા નહિ, હવે મારા પર શું વિતાવવું છે ?”

“મારે કેટલીક વાત કરવી છે. તે પછી કરીશ,

પણ હમણા તમે જમી લ્યો. અરધા કલાકમાં તો આપણે બાદશાહ સલામતની હજુરમાં જવાનું છે. ”

પોતે હાથે છે કે જાગે છે તેનું પણ લાન અમીરને ન રહ્યું. હવે તે કાંઈ વધારે બોલશે તો વળી નવી સગા ખમ્બવી પડશે તેની દહેશતથી એ મુંગોજ રહ્યો.

ત્યાં તો લાતલાતના પકવાનોથી ભરેલા બે ખુમચા બાંદીઓ ત્યાં લઈ આવી. બંનેએ જમી લીધું કે તરત ગાડી હાજર થઈ.

આજ આખો મહેલ અમીરને વધાવવા માટે જાણે ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો. દરવાજામાંથી પસાર થતાં જ સૈનિકા નીચા વળીવળીને ઝુકાતે સલામ કરવા લાગ્યા. નૌકરોમાં ચારે તરફ એમજ બોલાઈ રહ્યું કે “ શિરાઝના પ્રખ્યાત શાહસોદાગર પધાર્યા છે. ”

ખૂદ બાદશાહ સલામતે બહાલસોયો આવકાર આપી તેની ખબર અંતર પૂછી, અમીર તો ચુપ જ થઈ રહ્યો, પણ બાદશાહના પ્રશ્નોના જવાબો વઝીર જ આપવા ગંડયો.

શાહી હુકમ છૂટયો, કે તરત જ ખજાનચી ત્યાં હાજર થઈ ગયો. ”

“ ખજાનચી હજાર ઘોડાની કિંમત પેટ એક લાખ સોના મહોરો સોદાગર અમીર ઈલાહીને સોંપી દેજો. ”

“ હુ હજુર. ” કરી ખજાનચી રવાના થયો.

હવે વજીર પાતા થયો. અમીરે એટલું બધું દુઃખ સહન કર્યું હતું કે આ શાહી નવાજેશની વાત સાંભળીને તે રોઈ પડ્યો, વઝીર તે બાદ તેને ત્યાંથી લઈ જઈ પોતાને ઘેર લાવ્યો.

“ વઝીર સાહેબ આ બધું શું છે? મને શુઝ નથી પડતી. મારા પર દયા લાવી મને સમજાવો કે આ બધું શું થયું? ”

હવે વઝીર ગળગળો થઈ ગયો. તેણે અમીરને પોતાની પાસે બોલાવી ધીમેધીમે વાત કહેવા માંડી.

“ જે દિવસે બિખારી દશામાં તમે મારે ત્યાં આવ્યા હતા તેજ વખતે હું તો તમને ખરેખર ઝાળખી જ ગયો હતો, મારાં મનમાં તો આંચકા જ

લાગી ગયો ને વિમાસણ થઈ પડી કે ખુદાના પાક બંદા અને આવા લાયક માણસ પર આ દુઃખ કેવી રીતે હોઈ શકે? પછી મને લાગ્યું કે અજાણતાં કોઈક સમયે થઈ ગયેલાં પાપ માટે તમારું ભાગ્ય ફેર્યું છે. બ્યારે ભાગ્ય ફેરે ત્યારે માણસનો કોઈ પાસો સવળો પડતો નથી. તે વખતે તમારા હિતનું કોઈ પણ કામ હું કરવા જાત તો તેનું પરિણામ મુજબ આવત જ નહિ એટલે મને એ જાણવાની ઈચ્છા થઈ કે તમારાં ભાગ્યમાં પલટો કયારે છે? આ જાણવા માટે મારે બકરાં ચરાવવાનો પ્રયોગ કરવો પડ્યો. ન્યાં સુધી તમારું ભાગ્ય અવળું હતું ત્યાં સુધી એક એક બકરું હમેશાં ખોવાયાં જ કરતું..... અને કોરડાના કૂટકા મારવાની સગા આ હાથે કરવી પડી. હા તે વખતે એ સગા કરવી પડે તેમજ હતું. પણ તમારા જવાના પવિત્ર શરીર પર કોરડા મારનાર આ હાથને મારે નશીવત આપવી જોઈએ.....”

એમ કહી “ સીદી ” એમ વઝીરે ખૂમ મારી. સીદી હાજર થયો. “ જ બળતી દીવી લઈ આવ. ”

દીવી આવી ગઈ. આ શું થાય છે તે સ્પષ્ટ સમજાય તે પહેલાં વઝીરે પોતાનો જમણો હાથ એ બળતી બેગલ પર ધર્યો.

“ શું કરે છો? ” અમીરે વઝીરનો હાથ પાછો ખેંચી લેતાં રાડ પાડી.

“ તમને કરવી પડેલી દૂર સગાનું પ્રાયશ્ચિત્ત. તમે મને માફ ન કરો ત્યાં સુધી એ હાથ બાલ્યેજ છૂટકો. ”

“ આમ બોલી વઝીરે ફરી પાછો પોતાનો હાથ દીવી પર ધર્યો. આમડી થોડીક બળી ત્યાં તો અમીરે રાડ પાડી “ કોઈ છે કે? ”

પણ નોકરો દોડી આવે તે પહેલાં અમીરે એ દીવી કારો નાખી ખૂણામાં ફેંકી દીધી હતી.

જરાક સ્વસ્થ થઈ પોતાના દાએલા હાથે કપડું વીંટળી વઝીરે આગળ ચલાવ્યું.

“ હા જે રાતે બકરી વિચાવાની ખબર મને મળી ત્યારે મેં જાણ્યું કે હવે તમારાં ભાગ્યે નવો પલટો લીધો છે. હવે બાદશાહની મુલાકાત કરાવવામાં વાંધોજ

નથી. પણ જો એ મુલાકાત મેં છ મહીના પહેલાં કરાવી હોત તો આટલી કીમત તમને કદાચ મળીજ ન હોત અને કદાચ મળી હોત તો પણ તે તમે ભોગવી શકત નહીં.”

હવે અમીર વઝીરને સાચ્યાં દીકરી ભેટી પડ્યો. પછી પૂછ્યું.

“પણ શિરાઝમાં મારા પરિવારનું શું થયું તેની મને ચિંતા રહે છે.”

વઝીર માણસ મોકલી ગાડી મંગાવી. ગાડીમાં વઝીરે પોતાની પાસે અમીરને બેસાડી દીધો. ગાડી ચાલી. આસ્માન સાથે કાંઈ કાંઈ ચુકતચુકત કરનાર મહેલાતોવાળો ધોરી માર્ગ વટાવી ગાડી રાહેરની બહાર નીકળી. એકાદ ગાઉ છોટે પહોંચ્યા બાદ એક મહેલ નજરે પડ્યો. આ મહેલમાં ગાડી દાખલ થઇ.

બારણે એક છોકરો રમતો હતો. અમીરે તે ચહેરો જોળખ્યો. છોકરો અંદર દોડી ગયો. અંદરથી એક બાનુ બહાર આવ્યાં.

“કાણુ અમીર!! યા પરવર દિગાર!” કહી ખીખી અમીરને ભેટી પડી. વઝીરે આંકું જોયું તે આંખમાંથી ખરતાં આંસુ માંડ માંડ રોક્યાં.

“શાહ સોદાગર અમીર ઇલાહી! છ મહીનાથી તમારો પરિવાર અહીં આજ રીતે રહે છે. તેને હું બૂલ્યો નહોતો. ખસ હવે હું જમ્શ. અલ્લાહને ચાલનારાંઓને અલ્લાહ કદી બૂલતો નથી, ખુશ રહો, સલ્વામ આવેકુમ”

“આલેકુમ સલ્વામ” અમીર દંપતીએ કહ્યું.

રાજનીતિનું શિક્ષણ

(ગયાના આવશ્ય અંકથી ચાલુ)

આગળના અંકમાં રાજનીતિ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની ડામને સુખી કરવાની પવિત્ર ફરજ અને તેનાં સાધનો સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ દરજ્જે પ્રજાના જન-માલના રક્ષણ અર્થે પોલીસ-લશ્કર અને ન્યાયતંત્રની ગોઠવણીનું વર્ણન સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

હવે ન્યાય કયા ધારા-ધોરણ પ્રમાણે થવો જોઈએ તે બતાવવું જરૂરનું છે. જનસમાજની એવી વિચિત્રતા છે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાના સુખને ઈચ્છે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા સાથે અનેક પ્રકારનાં સાધનો મેળવવાને પુરુષાર્થ કરે છે. મેળવેલાં સાધનો તેમજ પોતાની જાતનું રક્ષણ તેઓના ઉપર રાજ તરીકેની સત્તા ભોગવનાર તરફથી ઈચ્છે છે. રાજ તેટલા માટે શાસન-પદ્ધતિ બાંધે છે, અને પોતાની પ્રજાને ન્યાય આપે છે. આ પદ્ધ-

તિમાં દેશ-કાળને અનુસરીને ફેરફારો થયા કરે છે. એક સમયનાં ધારા-ધોરણો ખીખ સમયને અનુકૂળ થતા નથી, તેમજ એક દેશનાં ખીખ દેશને અંધબેસતાં હોતાં નથી. છતાં ધર્મશાસ્ત્રો અને ન્યાય-નીતિશાસ્ત્રોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળમાં સાચાં ચાલે એવા છે.

મનુસ્મૃતિ અને ખીખ હિંદુ શાસ્ત્રોના આધારે, રાજ્યતંત્રીઓના લાંબા વખતના અનુભવ તેમજ શુદ્ધ બળના આધારે ચાલતા રીત-રિવાજો, અને શિષ્ટાચારોના આધારે તેમજ ખીખ સુધરેલી પ્રજાના ધોરણ ધારાને આધારે કાયદાઓ રચાય છે. તે રાજનીતિ પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ઘડાતા નથી.

શિષ્ટીય હોંદમાં હાલ જે કાયદાઓ અને ધારા-

ધોરણો અમલમાં છે, તે ધણી વરસ સુધીની ધારા શાસ્ત્રીઓની મહેનત અને અનુભવનું પરિણામ છે. દેશી રાજ્યો આ સરકારની સર્વોપરી સત્તા નીચે છે. દરેક રાજ્યનાં ધારા-ધોરણો જુદાં જુદાં હોવાનો સંભવ છે. પણ બ્રિટીશ હાંદમાં ચાલતા કાયદા-કાનુ-ગોના આશય ઉપર તે કાયદા ધડાએલા માલમ પડે છે. દાખલા તરીકે ઇન્ડિયન પીનલકોડ, અને ક્રાંમીનલ પ્રોસીજરકોડ એવા સારા રચાએલા છે કે, તે થોડા ફેરફારો સાથે દરેક દેશી રાજ્યમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં તો તેનો પુરેપુરો અમલ થાય છે.

કેટલાંક દેશી રાજ્યોને ઇંગ્લેન્ડ કાયદાઓની નકલ કરવાનો અભાવ જણાય છે. પણ શુદ્ધ ન્યાયના સિદ્ધાન્તો જે પોતાના દેશ અને પ્રજાને બંધ બેસતા જણાય તે દાખલ કરવામાં કંઈ હાની નથી. એમ તો નહોતું કે જેટલું ઇંગ્લેન્ડ તેટલું બધુંએ સાચું છે. એવી એક અન્યોક્તિ છે કે “એક દેશમાં મોઝી લોકો અમુક માપના અને અમુક નંબરના સુંદર જોડાઓ બનાવતા હતા. ગ્રાહકો તે જોડાઓ લેવા આવે ત્યારે બંધબેસતા કરવા સાચું ગ્રાહકોના પગને છાલ-છાલ કરી તે પહેરાવવામાં આવતા હતા. નહીં કે જોડાઓને કાલબુટ વિગેરે ઠોડી સરખા કરવામાં આવે. કારણ મોઝી લોકો ગ્રાહકોને એમ સમજાવતા હતા કે તેમ કરવાથી જોડાની સુંદરતા બગડે.” રાજ્યના કાયદા ધડારાજ્યો આ મોઝીની ઢબ જેવા હોવા જોઈએ નહીં. અર્થાત્ પોતાની કલ્પના-પ્રમાણે કાયદા ધડી પ્રજાની જરૂરીયાત અને વૃત્તિને અનુસરતા ન હોય છતાં ઠોડી બેસાડાય નહીં.

તેટલા સાચું કાયદા ધડવામાં હંમેશાં પ્રજાનો મત રાજ્યને મેળવવો જોઈએ. કાયદા પસાર થઈ તેને અમલમાં ચુકવામાં આવે, ત્યારબાદ તેમાં સુધારા વધારાની જરૂર હોય તે કરવા જોઈએ. નવા કાયદાઓ ધડી વખતે પ્રથમના જુના કાયદા, જલ્દેર-નામાં, રાજ્યવહીવટ અને લોકોની અને દેશની તે સમયની પરિસ્થિતિ વિગેરે ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ.

ન્યાયની કાર્યો પસાર થયેલા ધારા-ધોરણોને અનુસરીને લોકોને ઇનસાફ આપે. તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારની ખાનગી કામચલાવ અગર ભલામણને અવકાશ હોવો જોઈએ નહીં. કેટલાક રવાઈ માણસો રાજ્ય-ઓને એમ કહી તેઓનાં મન ભંભેરે છે કે; “રાજ્યને પોતાની જાણતા કાયદો.” પણ આવા ખુશામતી-યાઓથી સાવધ રહેવાની જરૂર છે. તેઓ રાજ્યોની પાસે અન્યાય કરાવે છે અને તેમને અને રાજ્યને બંનેને બેખમમાં નાખે છે.

હોદ્દાશાઓ કહે છે કે રાજ્ય એ “ન્યાયમૂર્તિ” છે. તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાયનો દાતા રાજા છે. માટે કાયદા અને ન્યાયના નિયમોને અનુસરીને તેણે વર્તવાનું છે. મનસ્વીપણે વર્તવાનું નથી. અને મનસ્વીપણે વર્તે તે રાજ્ય નથી.

આ રાજનીતિને લગતાં પ્રબોધ વચનો, ધણી વરસ સુધી રાજ્યસેવા બજાવવાને મળેલી તકને લીધે જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે તેનું પરિણામ છે. રાજ્યના પ્રધાનોને પણ રાજ્યનીતિને માર્ગે વલન કરવું પડે છે. નિયમોની એકલી ગોખણપટ્ટીથી કંઈ વળે નહીં, પણ એ નિયમો અમલમાં ચુકી રાજ્યમાં સાચું પરિણામ આણવું જોઈએ. ધણી જગ્યાં કલ્પાય જેના હાથમાં છે, તેના રાજ્યો અને પ્રધાનો પોતાની પવિત્ર ફરજને બળવી જે સુખ-શાંતિ અનુભવે છે, તેનું અત્રે વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. કહેવત છે કે “Virtue is its own reward” તેવીજ રીતે રાજ્યોને માટે “The happiness of the people is the happiness of the King” છે. મતલબ કે “શ્રેયતનું સુખ એજ રાજ્યનું સુખ છે.” માટે રાજ્યોનું ધ્યેય પોતાની પ્રજાને સુખી કરવાનું હોવું જોઈએ. તેજ તેમની કીર્તિ અને તેજ તેમની મહત્ત્વાત્તા.

રાજનીતિના પુરૂષોનાં વચનામૃતો પણ તેજ બોધ આપે છે કે “રાજ્યોની પડતી અને સત્તા પોતાની પ્રજાનાં સુખ વધારવા સાચું છે, પણ તે રાજ્યને

પોતાને જ સુખી થવા માટે અને મોજશોખ ભોગવવા માટે નથી. "

હાલના સમયમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં ખુશામત-ખોર મંડળ રાજ્યોને એવો અવલો બોધ આપી રહ્યા છે કે, રાજ્ય તેમજ પ્રજા રાજના સુખને માટેજ છે, તેથી તેમાંથી જેટલો પૈસો કઢાય તેટલો કાઢી રાજ્યે તો પુર મોજશોખ કરવો, કંઈજ બાકી રાખવું નહીં. જ્યાં આવી રીતે રાજ્યો અવલે રસ્તે દોરાર્ધ રહેલા છે, ત્યાંની પ્રજાને સુખની આશા ક્યાંથી? અવ્યવસ્થા, અંધેર અને દુઃખ સિવાય બીજું શું હોય?

સર્વોપરી સત્તાવાળાઓ તરફથી વખતો વખત સલાહો અને સુચનાઓ મળ્યા છતાં રાજ્યો અખાડા કરી અંધેર ભરી રાખે છે. પરિણામે ગાદી ત્યાગનો બહુજ કડવો સમય આવી પડે છે. અયોધ્યાના નવાબ સાહેબ અને વડોદરાના મહારાજા મહલાવરાવ ગાયકવાડ આવી રીતે ભોગ થઈ પડ્યા હતા. બીજા પણ ઘણા દાખલા બન્યા છે.

કાહ્યા અને સમજી રાજ્યો ખુશામતીયાઓથી ભોળવાતા નથી. તેઓ રાજ્ય બંધારણ મુજબ સંઘનું સુવ્યવસ્થિત રાખે છે, અને પ્રજાનાં સુખનાં મુખ્ય સાધન પોલીસ અને ન્યાયતંત્ર-બંને સચળ રાખી જનન-માલ સુરક્ષિત રાખે છે. ત્યાં લોકો બધા સુખી અને સંતોષી રહે છે. એ રાજ્યો કોઈપણ રીતે ખામી આવવા દેતા નથી. કાયદાઓ પોતે પાળે છે અને પ્રજા પાસે પળાવે છે. તેઓ જાતે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. આવી તેઓની રાજ્યનીતિ છે. ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે પોતાની પ્રજાનું પિતાતુલ્ય પાલન કરે છે. સદગુણોને બદલો આપે છે. અને તકસીરવાનને શિક્ષા કરે છે.

આ પડતીના જમાનામાં રાજ્યોએ રાજ્ય કરવું એ કંઈ સહેલી વાત નથી. તેમાં બહુજ વિચક્ષણતા, સુશિક્ષિતપણું અને દીર્ઘદિષ્ટિપણું જોઈએ છીએ. રાજ્ય-બંધારણ એ પણ એક કળા છે. રાજ્યનોંકા ચલાવનાર રાજ્યને તેની સુવ્યવસ્થિત ઘટના ઉપર હંમેશાં લક્ષ

આપવું પડે છે. જો તે પ્રમાણે લક્ષ રહે નહીં, તો જેવી રીતે હોકાધેન અને નકશા ઉપર ધ્યાન રાખ્યા સિવાય નૌકાને હાંકનાર દીશાયુક થઈ તેને જેખમમાં નાખે છે, તેમ આ રાજ્ય-નૌકા પણ જેખમમાં આવે છે.

માટે રાજતંત્રની સુવ્યવસ્થિત ઘટનાનો મુખ્ય આધાર જ પોલીસ અને ન્યાયખાતું છે, તેને કઠી વિસારે પડવા દેવાં જોઈએ નહીં. પ્રજાનું સુરક્ષિતપણું આ બંને ખાતાં ઉપર વધારે અવલંબી રહેલ છે આ બંને ખાતાં માટે આગળ બહુ કહેવામાં આવે છે. પોતાના રાજ્યની આખાદી અને સફળતા ઇચ્છના રાજ્યકર્તાએ આ બંને વાત બહુજ લક્ષમાં રાખ જોઈએ. તેઓના ગાદીવારસોને પણ બરાબર શિક્ષ આપવું જોઈએ કે વંશપરંપરા આ સુવ્યવસ્થા ભરી ર

પ્રજાના સુખનું પહેલું સાધન તેઓના જાનમા રક્ષણ છે. તેને માટે રાજ્યમાં પોલીસ, લશ્કર ન ન્યાયની કોર્ટોની સુવ્યવસ્થા વિશે આગળના બે પાઠમાં યથાર્થિત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

લોકોની તન્દુરસ્તી એ પ્રજાનું બીજું મુખ્ય છે. અને તેનાં સાધનો રાજ્યમાં પુરાં પાડ્યાં જોઈએ. દરેક પોતાની તન્દુરસ્તી સારી ખોરાક, પુરતાં કપડાં, કસરત, વિગેરે સાધનોથી સંભાળવી જોઈએ. આ દરેક માણસની જાતની ફરજ ગણાય. પણ કેટલીક બાબતો એવી છે કે લોકોની તન્દુરસ્તીના રક્ષણ અર્થે સરકારે તેનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. સરકાર સિવાય બીજી રીતે તેનો બંદોબસ્ત થવો મુશ્કેલ છે.

શહેરો તેમજ ગામોની સ્વચ્છતા રહેવા સારે યોગ્ય ગોઠવણ થવી જોઈએ. દરરોજનો કચરો વિગેરે ઉઠાવી લેવાને સારું પુરતાં સાધનો રાખવાં જોઈએ. સારા રસ્તાઓ બાંધવા જોઈએ. પાણીનો છંટકાવ થવો જોઈએ. શેશની અજવાળા માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવો જોઈએ. આગના અકસ્માત સારું જોઈએ. બંધા-પાણી વિગેરે સાધનો તૈયાર રહેવાં જોઈએ.

બીજી અગત્યનું સાધન લોકોને પીવાના પાણી

પુરતી સગવડ હોવી જોઈએ. જે રાજ્યમાં પાણીની સારી સગવડ હોય છે, તે રાજ્ય પ્રજાનો સારો આશીર્વાદ મેળવે છે, અને અવિચળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

લોકોને દવા ખાવા સારૂ ખાગ અગીયારો, કસરત વિગેરે માટે ખુલ્લાં મેદાનો, અખાડા આદિ સાધનો હોવાં જોઈએ, ત્યાં તેઓ કુરસદનો વખત સુખમય રીતે નિર્ગમન કરે.

એવી રોગોથી રક્ષણ થવા માટે શીતળા ખાતું અને એવાં જીવં સાધનો પુરાં પાડવાં જોઈએ, કે લોકો તેનાથી નિર્ભયતા ભોગવે.

દરદીઓ સારૂ પુરતાં દવાખાનાં અંધારવાં જોઈએ, અને તેમાં જોઈએ તે પ્રમાણે ઓળખે, દવા, દરદી-ઓને રહેવા સારૂ વોડં વિગેરે તમામ સગવડ પુરી પાડવી જોઈએ.

એક કુટુંબમાં પિતા જેવી રીતે સર્વની સુખા-કારીને માટે કાળજી રાખે છે, તેવીજ રીતે-રાજ્યએ પોતાની પ્રજાના પિતા તરીકે તેઓની મંદલાળ રાખવી જોઈએ. લોકોની તન્દુરસ્તીની ખાતર રાજ્યએ ઉદાર દીઠ રાખવાની જરૂર છે. તે ખાતે વપરાએલા પૈસો પરમાર્થરૂપ હોઈ આવોક તેમજ પરલોક બન્ને રીતે ઉપકારક છે.

આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે-આળોકાને પીવાનું સ્વચ્છ પાણી એ તેઓની તન્દુરસ્તી માટે પ્રથમ જરૂરની બાબત છે. દરેક રાજ્યએ આ તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ, અને તે આગી પુરી પાડવા સારૂ ચોગ્ય ઇલાજી લેવા જોઈએ. ગમે તેવું મોટું રાજ્ય હોય, પણ જો તે રાજ્યની પ્રજાને પાણીનું દુઃખ હોય તો તે રાજ્યની મોટપ કશા કામની નથી.

રાજ્યએ પોતાની તત્વતં સુખ પણ બાલુ ઉપર રાખી, તેણે પાણીની સગવડતા પ્રજાને કરી આપવા સારૂ સર્વ રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે બાબતમાં કોઈ પણ દીઠ થવી ઉચિત ગણાય નહીં.

લોકોની તન્દુરસ્તીના સંબંધમાં-રાજ્યને જે જે કરવાનું ચોગ્ય હોય તે બધું જનસમાજની લાગણી દુભાય નહીં, તેમજ સુખ આપવાને બદલે દુઃખનું કારણ ધર્મ પડે નહીં એવી મંદલાળ પૂર્વક થવું જોઈએ.

પ્રજાના સુખની અગત્યની બાબત તેઓનો ખોરાક છે. ખોરાક એ દરેક પ્રાણીનું જીવન છે, અને તે મેળવવા સારૂ દરેક પ્રાણી સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. કારણ તેના વગર જીવન ટકી શકે એમ નથી આ બાબતમાં પ્રજાની જાત મહેનત મુખ્ય ગણાય છે.

સરકારની ફરજ એટલી કે જે જે માણસ પોતાની જાત મહેનતથી કાંઈ પેદા કરે, તેનો તે નિર્ભયપણે ઉપયોગ કરી શકે. શાહુકાર, તેણે કમાએલા પૈસાનો, ખેડૂત તેના પકવેલા અનાજનો, અને ગરીબ સ્ત્રી તેણે બાળરમાં વેચવા આણેલી શાક ભાજીની પેટ પુરતી કમાણીનો સર્વોચ્ચભાગની ઉપયોગ કરી શકે. અને આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે રીતે સારી પોલીસ, ન્યાય-ખાતું અને કાયદાકાનૂનોથી સુવ્યવસ્થિત થએલા રાજ્યમાં પ્રજા ઉપર પ્રમાણે સુખથી રહી શકે છે.

પ્રજાનો સુખ અને અગત્યનો લાગ ખેડુનો છે. તેઓ ખેતી કરી જે અનાજ પકવે છે, તે દેશનો ખોરાક છે. માટે ખેડુનો હંમેશા સારા, તાજા અને સુખી રાખવા એ રાજ્યની પ્રથમ ફરજ છે. તેઓનું ધન તેમની જમીન અને દોર છે. તે બન્નેના સંબંધમાં ખેડુને કાયમની સહીસલામતી અને નિર્ભયતા આપવી જોઈએ. જમીન તથા ઝાડનો કબજો તેઓને કાયમનો મળવાથી, જે રાજ્યમાં તેઓ વસતા હોય ત્યાં તેમની કાયમની સ્થિતિ અને આજ્ઞાદી થાય છે.

ખેડુનો પોતાની મહેનત અને પૈસાથી જમીનમાં સુધારો કરે અને તે ફળદ્રુપ બનાવે, તેના લાભ સરકારે એવી લેવાના ઇલાજી કોઈ પણ રીતે વાપરવા જોઈએ નહીં. જે રાજ્યમાં ખેડુનો સારી રીતે રાખવામાં આવે છે, તે રાજ્યો બહુજ આબાદ અને સુખી હોય છે, અને ત્યાંના રાજા પણ ધર્મરાજાજ લેખાય છે.

ધણી રાજ્યોમાં આથી વિરુદ્ધની નીતિ ચાલી રહેલી નજરે પડે છે. ખેડુનો પોતાની જાત મહેનત અને પૈસાથી જમીનને સુધારી ફળદ્રુપ બનાવી હોય તેના લાભ સરકાર “Revision Survey” નામથી ઓળખાતી પદ્ધતિ દાખલ કરી અગર બીજા કરવેરા

નાંખી ખેંચી લે છે, અને ખેડુતને તો ભિખારીનો ભિખારીજ રાખે છે.

ન્યાં સુધી ખેડુનોને તેમની જમીન અને ઝાડ વગેરેનું કાયમપાણું કરી આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ રાજ્યની પુરી આબાદી અને અભિ-વૃદ્ધિ થઈ શકે નહીં. આ બાબતમાં રાજ્યોએ ખાસ લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા છે.

રાજ્યોએ પોતાનાં ગામો ઇન્ટરદારને આપવાં જોઈએ નહીં. ઇન્ટરદારે તેઓને ભરવાની રકમ કરતાં દોઢો બમણી રકમ રૂંચત પાસેથી કઢાવે છે, અને છેવટે ગામો ખરબાદ કરી સોંપે છે. આ ઇન્ટરદાર પદ્ધતિ તદ્દન ધિક્કારવા જોઈ છે, તેને રાજ્યોએ નાણુદ કરી નાખવી જોઈએ.

બીજી બાબત ભાગ બટાઈની છે. તે પણ મોટાં રાજ્યો માટે પસંદ કરવા જેવી નથી. રીતીસર સર્વે-સીરટમ દાખલ કરી દેવી જોઈએ. અલગત તેને માટે રાજ્યને પ્રથમ ખરચમાં ઉતરવું પડે છે. પણ પરિણામે લાભ થાય છે. જેને “રૂંચતવારી-સીરટમ” કહે છે તે સારી છે, અને તે દાખલ કરવી જોઈએ. સરકાર-મહેસુલ વસુલ કરવા સારું મહેસુલી ખાતાની બરાબર રચના થવી જોઈએ.

કેટલાક જીના રીવાજના ગાદી નજરાણાં, હાથ-ગરણાં, દરબાર નજરાણાં વિગેરે કરો કાઢી નાખવા જોઈએ. રૂંચત ઉપર ગળા ઉપરાંત કરના બોલે વધી જવાથી રાજ્યની આબાદીને ધોંકા પહોંચે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

સાધુઓ અગર મંદીરના મહંતો, કેટલીક વખત રાજ્યોની પાસેથી મામો ઉપર અમુક લાગો અગર ઉધરાણુ કરવાના ચંદા અને પરવાના કરાવી લે છે. આ રીવાજ લોકોને બહુજ પીડા આપનારો છે. માટે તે તદ્દન બંધ થવો જોઈએ. લોકોની ખુશી હોય તો લાલે ધર્માંદા આપે, પણ તેઓના ઉપર ફરજિયાત તરીકે કંઈપણ હુકમ થવો જોઈએ નહીં.

ખેડુતોએ પકવેલી પેદાશ બહારગામ બંધ, તે ઉપર રાજ્યે કંઈપણ જકાત લેવી જોઈએ નહીં, અને

કદી જરૂર પડે તો ફક્ત હલકા દરની જકાત નાંખવી જોઈએ.

સામાન્ય ખેતરો તરીકે વપરાતી ચીજો ઉપર જકાત નાંખવી નહીં. તેમાં ખાસ કરીને ગરીબ લોકોના વપરાસની ખેતરોની ચીજો ઉપર તો કંઈ પણ લેવું જોઈએ નહીં. અલગત અંશીય અને એવી કેરી ચીજો ઉપર અંકુશ તરીકે જકાત લેવાય તો વાંધા નથી.

જમીનની પેદાશ ખેડુતોને વધતી ગય એવા ઈલાજો લેવા જોઈએ. ખેડ, ખાતર, પાણી વિગેરેની પુરતી સગવડો તેઓને કરી આપવી જોઈએ. જે જમીનમાં એકરે ૩, ૨૦) ની પેદાશ થતી હોય તેમાં ૩. ૨૦૦)ની પેદાશ, પાણીની સગવડતા કરી આપવાથી થાય છે. માટે કુવા ઇરોગેશન વિગેરેની તજવીજ થવી જોઈએ.

ખેતીની પેદાશને વેચાણ માટે નજીકના બાપારી મથકે લઈ જવા સારું પુરતી સવડ કરી દેવી જોઈએ. ન્યાં રસ્તાઓ નથી ત્યાં મજુરોને માથે લઈ જવામાં ધણું ખરચ થાય છે. તેમજ વજુખરી પોઠો મારફતે પણ ધણું ખરચ પડે છે. માટે રાજ્યોએ તેને સારું પાકા રસ્તા બાંધી આપવા જોઈએ. વધારે સગવડતા રેલ્વેથી થાય છે.

પડતર જમીનમાં ખેડાણ થવા સારું અમુક શર-તોએ જમીન રાહતવાળા દરથી કે પડે આપવાની તજવીજ કરવી જોઈએ.

ખેડુત સિવાયની બીજી પરચુરણ વસ્તી માટે ઉલોગ પુરો પાડે એવાં કારખાનાં કાઢવા માટે યોગ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, કે જેથી તેઓને પુરતી મજુરીનું માધન મળે. કપાસ લોઢવાનાં છન, મીસો વિગેરે મજુરોને રોજ મળવાનાં સાધનો છે. વળી રાજ્યમાં પેદા થતો કાચો માલ તે કારખાનાંમાં વપરાઈ ૩, સુતર, કાપડ વગેરે તૈયાર થાય તેથી આબાદી વધે છે. કાચામાલ ઉપર જકાત નાંખવી જોઈએ નહીં, અને નાંખવી પડે તો બહુજ હલકા દર રાખવો જોઈએ. કારખાના માટે જે મશીનરી વગેરે આવે તેના પર ખૂબ ઉત્તેજન ખાતર પ્રથમ હકસાર્થ માફ થવી જોઈએ.

આ બાબતમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે રાજ્યે પોતે આવાં કારખાનાં કાઢવાં નહીં. તેનો લાભ રૈયત વર્ગનેજ લેવા દેવો જોઈએ. રાજ્યે વ્યાપારી તરીકે કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ પોતે જાતે કરવી નહીં. રાજનીતિથી, તેમ કરવું, એ તદ્દન વખોડવા લાયક છે. માટે રાજ્યોએ ખાનગી વ્યાપારમાં પડવું નહીં.

રાજ્યની આબાદી અને સુખની વૃદ્ધિ માટે જે જે સાધનો આગળના બોધપાઠમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં તેનું હુંક દીગદર્શન નીચે મુજબ છે:—

- (૧) પ્રજાના જનન-માલનું બરાબર રક્ષણ કરવું.
- (૨) લોકો જે જે કમાય અને પેદા કરે તેનો ઉપભોગ તે સ્વતંત્રપણે અને નિર્ભયપણે કરી શકે એવો પ્રબંધ હોવો જોઈએ.
- (૩) પ્રજાની કમાણીનું મુખ્ય સાધન જમીન છે. માટે તેના ઉપરના મેહેસુલ વિગેરે દર હલકું હોવા જોઈએ.
- (૪) એકુતોનો જમીન ઉપરનો કળગાહક કાયમનો હોવો જોઈએ.
- (૫) એકુતો જમીનમાં પોતાની મહેનત અને પૈસાથી સુધારો કરી તે ફળદ્રુપ બનાવે, તેના ઉપર દરમાં વધારો કરી સરકારે તે ખેતી લેવો જોઈએ નહીં.
- (૬) રૈયતવારી સીસ્ટમ બહુ સારી હોવાથી તે દાખલ કરવી. ઈંગ્લંડ સીસ્ટમ કાઢી નાખવી. કારણ કે તે ધણી જ નુકસાનકારક છે.
- (૭) ભાગ બટાઇની સીસ્ટમ મોટાં રાજ્યો માટે સારી નથી. માટે કાઢી નાખવી.
- (૮) રીતીસર જમીનની સર્વે સેટલમેન્ટ થઇ વર્ગવાર મહેસુલ દાખલ થવું જોઈએ.

- (૯) ગાદી નજરાણા અને ખીજા તેવા જુના કરો લેવા બંધ કરવા જોઈએ.
- (૧૦) સાધુઓ અગર મહંતો વિગેરેને ધરમાદા એવા પરવાના વિગેરે કરી આપવા નહીં.
- (૧૧) જમીનની પેદાસ બહાર વેચવા લઈ જાય તેના ઉપર જકાત હોવી જોઈએ નહીં, છતાં હોય તો દર હલકા કરાવવા જોઈએ.
- (૧૨) લોકોની સામાન્ય ખોરાકની માંલિ ઉપર જકાત લેવી જોઈએ નહીં.
- (૧૩) એકુતોની જમીન સુધારાને માટે ખેડ, ખાતર પાણી વિગેરેની પુરતી સગવડો થવી જોઈએ.
- (૧૪) કુચા અને ધરીગેશનનાં કામો ખોલવાં જોઈએ.
- (૧૫) ખેતરોની પેદાશ, વેચાણ માટે લેઈ જવા સારું રસ્તા, રેલ્વે વિગેરેનાં સાધનો પુરાં પાડવાં જોઈએ.
- (૧૬) પડતર જમીનો રાહત આપી અમુક મુદતને પટે ખેડવા આપવા તજવીજ કરવી.
- (૧૭) મીલો, જીન વિગેરે કારખાનાં કાઢવા સારું થોડાં ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.
- (૧૮) તેમાં મશીનરી વિગેરે વપરાય તેના ઉપર અમુક મુદત સુધી જકાત માફ થવી જોઈએ.
- (૧૯) તેમાં વપરાતા કાચા માલ ઉપર જકાત હોવી જોઈએ નહીં.
- (૨૦) રાજ્યે પોતે આવાં કારખાનાં કાઢવાં નહીં, અગર જાતે કંઈ પણ વ્યાપાર કરવો નહીં.

ઉપર પ્રમાણેના મુખ્ય નિયમો રાજ્યોએ ધ્યાનમાં રાખી પોતાનાં રાજ્યો આબાદ કરવાં જોઈએ, અને રૈયતને સુખી કરવી જોઈએ. આ સિવાયનાં ધણાં સાધનો છે. છતાં જે આ મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું પાલન કરવામાં આવશે તો ખીજાં સ્વાભાવિક રીતે અમલમાં સુકાર્જ જશે.

અહમદનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો

ઇ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

(આન. મી. વીલોખીની મીનીટ)

(ગુલામી ચાલુ)

૨૫. માનસીંગ ગુજરી જતાં, મારવાડની ગાદીના વારસા માટે ઇડરના રાજ્ય અને અહમદનગરના રાજ્ય વચ્ચે-સામસામી સ્પર્ધા અને તકરાર આવી. આ બંને કુટુંબો નેધપુરથી ઉતરી આવેલાં છે. પણ આ નિવેદનની સાથે પેશ કરેલાં વંશવૃક્ષો જોવાથી જણાશે કે—માનસીંગના મરણથી નેધપુરનું રાજ્ય-કુટુંબ સદંતર નાબુદ થઈ ગયું. તે કુટુંબમાં કોઈ ન રહ્યું. અને માનસીંગે પોતાનો કોઈ વારસદાર પણ નીચો નહોતો, એટલે નેધપુરની ગાદી ઉપર ઇડરનો રાજ્યકર્તા, જે તે વંશની જ્યેષ્ઠ શાખાનો પ્રતિનિધિ હતો, તેના હક તખ્તસીંગ કે જે નાની શાખાનો પ્રતિનિધિ હતો, તેના કરતાં વધારે વ્યાજબી હતો. વસ્તુતઃ જુવાનસીંગ એ માનસીંગનો સહુથી વધારે નજીકનો કુટુંબી હતો અને તેથી હિંદુ ધારા અને ફઠી પ્રમાણે માનસીંગનો વારસો તેનેજ મળવો જોઈતો હતો, તેમ છતાં પણ માનસીંગના મરણબાદ થોડાજ દિવસોમાં નેધપુરની રાણીઓ તથા ત્યાંના સરદારોએ સર્વોન્નમતે તખ્તસીંગની પોતાના રાજ્ય તરીકે વરણી કરી અને તેની સાથે તેના મોટા દીકરાને યુવાજ (ઉત્તરાધિકારી) તરીકે સાથે લેતા આવવાનું તેને આમંત્રણ મોકલ્યું.

૨૬. હવે હું, આ અણધાર્યું પરિણામ કેમ આવ્યું તે અતાવીશ અને તે માટે આરંભમાં, માનસીંગની હવાતી દરમીઆન, નેધપુરના વારસાના નિર્ણય માટે હિન્દી સરકારે લીધેલાં પગલાં એવી ગોંધનો ટુંકમાં

ઉલ્લેખ કરીશ. નેધપુરના પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન લડલોએ, એ રાજ્યના સામાન્ય રાજ્યવહિવટ ગ્રંથધીના રીપોર્ટમાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે માનસીંગના મનમાં એવો ખ્યાલ છે કે બ્રિટીશ સરકાર મારવાડની ગાદી ઉપર “અહમદનગર રાજ્યકુટુંબનો એક વંશ વર્ષનો બાળક, જેનું નામ મદારાજએ પોતે, પોતાના વારસ તરીકે આપેલું છે તેને બેસાડે એવો સંભવ છે.

અહમદનગરના રાજકુટુંબમાંથી વારસ પસંદ કરવાનો ઇરાદો હોય એવું અતાવનાર ઉલ્લેખ હું મેળવી શક્યો છું ત્યાં સુધી આ પહેલો જ છે. એની અગાઉ એવો કોઈ ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. જે બાળક સમયે તેમાં ઉલ્લેખ છે તે બાળક તો બેશક તખ્તસીંગનો પુત્ર જ છે, અને આ પ્રથમ ઉલ્લેખ વખતે તેને વિષે કેમ કરી વિચાર કરવામાં નહોતો આવ્યો તેનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી; કારણ કે તેજ રીપોર્ટમાંથી આપણને માહેતી મળે છે કે માનસીંગ પછી નેધપુરની ગાદી ઉપર ઇડરના રાજ્યકર્તાનો જે પ્રથમ હક હતો તે હકને આદર આપવામાં ન આવે અને તે હકની ઉપરવટ થમને અહમદનગરના રાજ્યવંશને નેધપુરની ગાદીના વારસા માટે પસંદ કરવામાં આવે એ માટે પ્રયત્ન કરવા તખ્તસીંગે મોકલેલો તેનો એક માણસ ઇ. સ. ૧૮૪૩ની સાલમાં નેધપુર આવી પહોંચ્યો હતો, તે માનસીંગને મળ્યો હતો અને માનસીંગ તરફથી તેને સારો આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો. આ રીપોર્ટ મળતાં સરકાર

તરફથી, ગવર્નર જનરલના રજપુતાનાના એજન્ટ ને, ઇડરની અને અહમદનગરના હકોની તુલના કરી, તે સંબંધે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાનું, લખવામાં આવ્યું હતું, અને એની સાથે એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે:—“ગવર્નર જનરલને એવો ખ્યાલ છે કે ઇડરના રાજ્યવંશનો હક રૂબ પહોંને માન્ય છે.” ઈર્નર સધરલેન્ડે આ ઇડરના હક સંબંધીના ઉલ્લેખના જવાબમાં એવો રીપોર્ટ કર્યો કે જ્યારે કેટલાંક વર્ષો પહેલાં માનસંગ ગાદી છોડી દેવા તૈયાર થયો હતો અને તેને પોતાનો વારસ નીમવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે એમ કહ્યું હતું કે:—“વારસાનો હક એ છોડનારોને છે જે બૂને નાગેરની નજીક રહે છે. અને બીજાઓ કરતાં પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા ગણીતા છે.”

જસવંતસીંગ કે જેનું નામ ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તેણે પોતાના મોટા ભાઈ ગજરાજને પદઘટ્ટ કરી તેની ગાદી પચાવી પાડી હતી. આ બે છોકરાઓ તે, સુપ્રસિદ્ધ જસવંતસીંગ જેને ગોંદી પચાવી પાડી હતી તે જરાવતસીંગના મોટાભાઈ ગજરાજના દીકરા અમૃતસીંગના વંશજ થાય. આ ઉલ્લેખ કરવામાં ઈર્નર સધરલેન્ડે કહેવાનો અનુદગત આશય એવો હતો કે માનસીંગ એમ કહેવા માગતો હતો કે આ બેમાંથી ગમે તે એક છોકરાને દત્તક લઈ શકાય, જે કે તે વખત સુધી તેની પોતાની (કર્નલ સધરલેન્ડની) સમજણ તો એવીજ હતી કે વારસાનો હક ઇડરના રાજ્યકુટુંબનેજ છે. પરંતુ, ત્યાર પછી એક પ્રસંગે અથવા ઇ. સ. ૧૮૪૨ના માર્ચ મહિનામાં માનસીંગ આપણા એજન્ટ કેપ્ટન લડલોજ ને જણાવ્યું હતું કે—“વારસાનો હક ઇડરના રાજ્ય કુટુંબને છે” અને ગવર્નર જનરલ ઉપર લખેલા એક ખરીતામાંજ તો

મહારાજ માનસીંગ પોતાનો ગાદીત્યાગ “ઇડરના રાજ્ય કુટુંબના વંશજની તરફેણમાં” વસ્તુતઃ સ્પષ્ટ બહાર કર્યો હતો. આ સમય સુધી કર્નલ સધરલેન્ડે “અહમદનગર રાજ્ય કુટુંબના ત્રણ વર્ષની ઉમ્મરના બાળક”ને જોધપુરના વારસ તરીકે ને તેનો કંઈકે હક કે હાથે હાથે સંબંધે ક્યું સાંભળ્યું ન હતું. અને તે પોતે આવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો કે અહમદનગર રાજ્ય કુટુંબના ત્રણ વર્ષના બાળકને જોધપુરનો વારસ બનાવવાનો વિચાર રજુ કરવામાં માનસીંગનો ઇરાદો માત્ર ઘણા લાંબા વખત સુધીના સગીર રાજ્યવહિવટની પરિસ્થિતિ ઉભી થવાના ખ્યાલથી આપણને (સરકારને) ભડકાવી દેવાનો હતો. ત્યાર પછી થોડાજ સમયમાં માનસીંગનું વર્તન એવું અસાધારણ અને વિચિત્ર બની ગયું કે એકદરે તેને ચિત્તભ્રમજ કહેવાય, જેને વિષે આ નિવેદનના પેરેગ્રાફ ૨૪માં ઉલ્લેખ કરેલો છે; અને તેથી જોધપુરના વારસાનો પ્રથ પાછો પુરત જ ઉદ્ભવ્યો અને કેપ્ટન લડલોજે એક રિપોર્ટ ઘડ્યો જેમાં એવું ખતાવવામાં આવ્યું હતું કે:—“ઇડરનો રાજ્ય અમૃતસીંગના વંશજે કરતાં, મહારાજ માનસીંગનો વધારે નજીકનો કુટુંબી છે.” આ રિપોર્ટ સરકાર તરફ મોકલતાં ઈર્નર સધરલેન્ડે તેણે વિષે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ રિપોર્ટમાં “જેળવી શકાય એવી વધારેમાં વધારે પ્રમાણભૂત માહિતી” છે; અને આ રિપોર્ટ “ખતાવે છે કે વારસાનો હક્ક ઇડરના રાજ્ય કુટુંબને છે.” આ રિપોર્ટ ઉપર હિંદી સરકારે એવો ઉલ્લેખ કર્યો કે—આ રિપોર્ટ ઉપરથી, એવું જણાય છે કે “મહારાજનું મન તેની ધર્મપ્રેમથી સાવ એવું ભ્રમિત થઈ ગયું છે કે તેથી હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યના સરદારોએ હવે પુરતમાંજ તેના વિના રાજ્ય-કારભાર ચલાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડશે અને

૧ સેક્રેટરી મી. થોમસોનનો કર્નલ સધરલેન્ડ ઉપરનો તા. ૨૬ મે, ૧૮૪૩, નો કાગળ.

૨ તા. ૪ જુન, ૧૮૪૩.

૩ જુઓ આ ઓશીસરનો તા. ૨૬ માર્ચ, ૧૮૪૨નો કાગળ.

૪ તા. ૭ માર્ચ ૧૮૪૨.

૫ તા. ૧૨ જુન, ૧૮૪૩નો કાગળ.

પોતાની ગાદીનો ત્યાગ કરનાર રાજા તરીકે તેની સાથેનો વ્યવહારક્રમ જાહેરમાં પડશે. આ પ્રસંગ માટે અગાઉથી એ નક્કી કરી લેવાની જરૂર છે કે મહારાજાને ખરેખર અને વ્યાજબી વારસ કાણ છે. માત્ર મહારાજા પોતે એકલા જોને પોતાના વારસદાર તરીકે કબૂલ કરે તેને ખરેખર વારસ ગણી શકાય એવું નથી. કારણ કે મહારાજાએ તો પોતાનો વિચાર બદલાવ્યો હોય એમ લાગે છે, અથવા એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે તેમણે પોતાના વારસદાર તરીકે બે જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓનાં નામ આપ્યાં છે. એટલે જોધપુરની ગાદીનો વારસદાર માત્ર મહારાજાને પોતાને માન્ય હોય એવો નહિ પણ ત્યાંના સરદારોના વિશાળ સમૂહને પણ માન્ય હોય એવો જોઈએ.”

પરંતુ ત્યાર પછી બે દિવસ પછી કર્નલ સધરલેન્ડને એમ લખીને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “છડરના રાજ્યકુટુંબનો હક્ક પ્રથમ છે એમ લાગે છે અને પ્રથમ હક્ક તરીકે તેને ટેકા આપવાનો છે.”

૨૭. આ અવતરણ ઉપરથી મને તો એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે ખરેખરા હકદાર વારસને બાદ રાખીને ચૂંટણી અને દત્તક વિધાનથી કાંઈ ખીમને ગાદી ઉપર સ્થાપવાનો ગવર્નર જનરલનો વિચાર ન હતો, તેમજ માત્ર ગવર્નર જનરલે પોતે જ નહિ પણ કર્નલ સધરલેન્ડ અને કેપ્ટન લાલોએ પણ છડરના બાળ મહારાજાનો સૌથી નજીકના કુટુંબી તરીકે માનસીંગના ગાદી વારસ તરીકેનો હક્ક અનેક વખત સ્પષ્ટ નિર્ણયપ્રકાર કરીને સ્વીકાર્યો હતો. તે ઉપરાંત એમ પણ જણાય છે કે તા. ૧૪મી ઓક્ટોબર ૧૮૪૩ના રોજ સુધી એટલે કે માનસીંગના મરણ પછી છ અંકવાડિયાં સુધી ગવર્નર જનરલનો વિચાર જોધપુરની ગાદી ઉપર વંશપરંપરાના અનુક્રમ પ્રમાણે જે હકદાર વારસ હોય તેને જ ખેસાડવાનો હતો, કારણ કે એ તારીખે જોધ-

પુરની ગાદી ઉપર પોતાનો હક છે એવો ખેડો પાલ વિનાનો દાવો કરનાર ઢોકળસીંગ સંબંધે લખતાં તેઓ નામદાર જણાવે છે કે “એની હાજરી જરૂર મારવા પ્રદેશના ગાદી વારસના પ્રક્રિયા નિકાલને લંબાણે પાડશે અને વ્યાજબી હકદાર વારસને શાન્તિપૂર્વક ગાદી ઉપર સ્થાપવાના કામમાં વિઘ્નરૂપ થશે એ નિઃશંક છે.” કર્નલ સધરલેન્ડે પણ માનસીંગના મૃત્યુ પછી બે દિવસ લખેલા કાગળમાં છડરના હકને ખીમ બધા કરતાં સ્પષ્ટપણે, વધારે વ્યાજબી ગણ્યો છે. તે જણાવે છે કે:—“જે કે મહારાજા માનસીંગને તેની હૈયાતીમાં દત્તકપુત્ર લેવા માટે વારંવાર આમંત્રણ કહેવામાં તથા સમગ્રવામાં આવ્યું હતું છતાં તેણે તેમ કબુલ નહિ, અને થોડાજ વખત પહેલાં ઉડેપુરના મહારાજાએ દત્તકપુત્ર લીધો હતો તેના દાખલાને ન અનુસરતાં એ વાતની કંઈ વ્યવસ્થા ન કરી અને એવું અવસાન થયું તેથી અત્યારે મારવાડનો કોઈ રાજા નથી. પોતાની પાછળ વારસા હક ધરાવનાર તરીકે મહારાજાએ જુદા જુદા પ્રસંગોએ ત્રણ રાજ્ય કુટુંબોનાં નામ આપ્યાં છે. (૧) મહારાજા મર્ઝસિંગ કુટુંબ; (૨) છડરનું રાજ્યકુટુંબ; (૩) અહમદનગરનું રાજ્યકુટુંબ; બેશક ખરેખરા વારસા હક્ક તો છડરના રાજ્યકુટુંબને જ છે; અને આ વાતને, તમને પ્રાપ્ત એવાં માહિતી માટેનાં વધારેમાં વધારે બરાસાવા સ્થાનોમાંથી મેળવેલી જે માહિતી તમે તમારા તા. ૧૨મી જૂનના કાગળદ્વારા પૂરી પાડી છે તે સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ કરે છે. એક વ્યાજબી હકની અગત્યની વાત સિવાય ખીમ બધી બાબતોમાં પ્રત્યેક રાજ્યકુટુંબનાં વંશજો, અમારી તુલના પ્રમાણે સમાન છે કારણ કે કાણ વધારે સારો રાજા નીવડશે એ કહેવું અશક્ય છે, કેમકે એ ત્રણે કુટુંબના બાળકોમાંથી જે મોટામાં મોટો છે તે છડરનો. કુવર હું મારું છું કે હંમેશાં આદામા વર્ષમાં છે.”

૧ જુઓ સેક્રેટરી યી: ચોમસનનો તા. ૨૧ જુન; ૧૮૪૩, નો કાગળ.

૨ તેનોજ તા. ૨૩ જુન, ૧૮૪૩, નો કાગળ.

૩ કર્નલ સધરલેન્ડનો, કેપ્ટન લાલો ઉપરનો, તા. ૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૪૩ નો કાગળ.

૨૮. આવા ૨૫૪ જોરદાર શબ્દોમાં અને વારંવાર ઇડરના હકનો સ્વીકાર થયેલો છે અને તે ઉપરાંત વધારેમાં પણ ખ્યાલમાં લેવું ધટે કે, કર્નલ ટૉડ જે ઘણાં વર્ષો સુધી આપણા રજપુતાનાનો પોલીટીકલ એજન્ટ હતો તેણે હમેશાં અચૂકપણે “માનસીંગની પાછળ ગાદીએ આવનાર વારસે તરીકે ઇડરના રાજ્યકર્તાના જ હક”ની દિમાયત કરી છે. “ઇ. સ. ૧૭૫૦માં કરવામાં આવેલા રાજા અજીતસીંગના ખૂતના નીચ અને રાક્ષસી કામ તથા એ પિતૃધાતક કામના પરિણામે મારવાડ જે આપત્તિઓમાં ઘેરાઈ ગયું તે આપત્તિઓ” વિષે ઉલ્લેખ કરતાં રાજસ્થાનનો એ ઇતિહાસકાર લાગણીભર્યા શબ્દોમાં એવી આગાહી કરે છે કે “જે શુંહાના સ્પર્શથી મુક્ત, નિષ્કલંક ઇડર શાખાના કાઈ વંશજને ગાદી ઉપર સ્થાપવામાં નહિ આવે તો” રાઠોડ વંશની પાઘમાલી થઈ જશે, અને તે સાથે એક વિધિપણમાં ઉમેરે છે કે:— “ઇડરનો વારસ એ મારવાડની ગાદીનો સહુથી નજીકનો વર્તમાન વારસ. છે.” એક બીજે સ્થળે, ભવિષ્યમાં માનસીંગના મરણથી ઉભી થનારી પરિસ્થિતિનો અગાઉથી વિચાર કરતાં તે જણાવે છે કે:— “આવા ખ્યાલો આપણને જે જાતની નીતિ અપત્યાર કરવાનું સૂચવે છે તે એ છે કે રાઠોડોની વિશાળ બહુમતીના મતને આપણે ટેકા આપવો અને જોધપુરની ગાદી માટે રાઠોડવંશની ઇડરશાખા કે જે માત્ર નિષ્કલંક છે એટલું જ નહિ પણ જોધાજીના વંશના હાલના વધારેમાં વધારે નજીકના વારસ તરીકે સહુથી અગ્ર હક ધરાવે છે. તે ઇડર શાખામાંથી દત્તક લેવા માટે વધારે નહિ તો આપણી મંજૂરી આપવા માટે આપણને જે વહેલામાં વહેલી પહેલી તક મળી શકે

તેનો આપણે તત્કાલ લાભ લેવો, અને પિતૃધાતક શાખા કે જે દેશ ઉપર હમેશાં આપત્તિ જ લાવવાનું ચાલુ રાખશે, તેને જોધપુરના વારસામાંથી દૂર રાખવી. * * * ઈર્ષા, ઝઘડા, ખૂત, ખરાબી, એ તેનું પરિણામ થશે કે જે પરિણામ ઇડર રાજ્યકર્તાઓમાંથી જોધપુરની ગાદી માટે વારસ દત્તક લેવાથી, તત્કાલ આપોઆપ અટકી જશે. આ પ્રશ્નનો સરખો નિકાલ લાવવા માટે જે બધા રજપૂતોની સામાન્ય સમિતિ બોલાવવામાં આવે. તો તેમાંથી નવ દશાંશ ભાગ આમાં જે સચ્ચ કયું છે તે પ્રમાણે નિર્ણય આપે.”

૨૯. જેના ગાદીવારસા માટે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તે જોધપુરનો રાજ્યપ્રદેશ મારવાડમાં છે તેને બદલે જે ઇડરની માફક ગુજરાતમાં હોત તો એ પ્રશ્નનો નિકાલ વંશપરંપરાગત વારસાહકની રૂઢિએ જ લાવવામાં આવત એમાં કંઈ શંકાને સ્થાન હોઈ શકે નહિ પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે રજપુતાનામાં તેથી ભૂદા પ્રકારની એવી રૂઢી પ્રવર્તે છે કે જ્યારે કાઈ રાજ્યકર્તા કે ગાદીપતિ, પોતાની પાછળ કંઈ પણ સંતતિ મૂકી ગયા વિના, અને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે કોઈને પણ નીમી ગયા સિવાય મરણ પામે ત્યારે ત્યારે ગાદીવારસાનો નિર્ણય તે રાજ્યના સરદારોના મત દ્વારા અને ગુજની જનાર ગાદીપતિની વિધવા રાણીઓની પસંદગી દ્વારા કરવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સરદારો વારસદાર ચુંટે છે અને વિધવારાણીઓ વારસદારને દત્તક લે છે. એટલાં માટે ખાલી પડેલી ગાદીઓ કયા સામાન્ય નિયમો અનુસાર પૂરવામાં આવે છે તે હું અહીં બતાવીશ, અને એ સાબીત કરીશ કે જે માણસ વારસદાર તરીકે ચુંટાયો હોય તેને દત્તક લેવાની ક્રિયા

૧ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ; (એનલ્સ ઓફ રાજસ્થાન) વોલ્યુ. ૨ પૃ. ૧૧૪).

૨ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ વો. ૨ પૃ. ૬૧. આ પ્રક્રિયામાં એક બીજે સ્થળે (વો. ૨, પૃ. ૧૩૬) લખ્યું છે કે માનસીંગના મૃત્યુ વખતે અબેસીંગના બધાંયે વંશજને મરી ખૂટ્યા હશે. અને તેની રાખ પણ પવનમાં ઉડી ગઈ હશે. અને સીધા વારસનું નામ નિશાન નહીં હોય ત્યારે ઇડર, જોધપુરને ગાદીવારસ આપેલો હોવો જોઈશે.

થવી જ નોંધાયે, અને જે સુદૃષ્ટી થવા છતાં તેની સાથે દત્તક વિધાનની ક્રિયા ન થઈ હોય તો, રાજ્ય-સ્થાનનાં ફેદી રીવાજો અનુસાર એ આખી ક્રિયા રદ ગય છે, જે સુદૃષ્ટી આતા અનુસંધાનમાં આગળ જોવામાં આવેશે જે મૌલિક રીતે ઘણો અગત્યનો છે.

૩૦. 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ'ના લેખક જણાવે છે કે:—“મારવાડનો ગાદીપતિ, તેના અધિરાજ (Sovereign)ની માફક કદી પશુ-મરી જતો નથી; તે માત્ર એક સ્વરૂપે અદશ્ય ધર્મ બીજાં નવાં સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. મારવાડની રાજ્યગાદી અથવા તો મારવાડમાંની મોટી મુગીશ કદી ખીનવારસ હોતી નથી. દત્તક વિધાન એ ગાદીપતિના માન મરત્યાને હક તથા હોદ્દાને યથાસ્થિત મળવી રાખે છે, એટલે જ રાજસ્થાનની મોટી મુગીશ કદી પશુ નિર્વશ જતી નથી.” એક બીજો સ્થળે એજ અન્યકર્તા જણાવે છે કે:—કોઈ પશુ ગાદીપતિ કે મુગીશદારને જ્યારે સંતાન થવાનો સંભવ દેખાતો ન હોય ત્યારે તેના ગાદીપતિ કે મુગીશદારની હયાતીમાં જ ઘણે ભાગે દત્તક વિધાન કરી લેવામાં આવે છે. પ્રથમ તો ગાદી-પતિ અને તેની રાણી અંદર અંદર પરસ્પર ખાનગીમાં એ આખતની મસલત ચલાવે છે. ત્યાર પછી એ ખાખતમાં (સામંતોની) મુગીશદારોની બહુ નાની સમિતિને વિચારમાં લેવામાં આવે છે અને એમને એ વાત ખાનગીમાં જણાવવામાં આવે છે. અને જ્યારે આવા પ્રસંગમાં કૌટુંબિક સગપણની નિકટતા સાથે યોગ્યતાનો મેળ હોય છે ત્યારે એ લોકો ઘુરત જ (એવી પ્રસંગી કરી) પોતે કચેલી પસંદગીમાં સમ્મતિ આપવા રાજ્યકર્તાને વિનંતિ કરે છે અને ઘણે ભાગે એ પસંદગી માન્ય રાખવામાં આવે છે, એમાં એટલા બધાં હિતોને ધ્યાનમાં લેવાનાં હોય

છે કે રાજકર્તાના જે કોઈ અમુક વ્યક્તિ તરફ આંધળો પક્ષપાત હોય તો કામના વડેરાઓનું એ પસંદગીમાં જે વજન પડે છે તેને અંગે તે અણુધટતા પક્ષપાતનો પ્રતિકાર ધર્મ સમતોલ પાળું જળવાઈ રહે છે, કારણ કે પોતાના ઉપર શાસકરાજ તરીકે સ્થાન ભોગવનાર કાકર, યોગ્યતા વાળો રાજ્યકર્તા હોવો જોઈએ એ જાતનું તેમને સ્વાભિમાન, સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે, અને ઉત્તરાધિકારી, પસંદ કરવામાં વંચપરંપરાના અનુક્રમથી પ્રાપ્ત થતા વારસાહકની ઉપેક્ષા કરવાથી જે અગાધો ઉત્પન્ન થાય તે થતા અટકાવવા માટે તેઓ સહુથી પ્રથમ નિકટના સંબંધીને પસંદગી આપે છે. ગાદી-પતિના જીવન કાળમાં આવેો પ્રબંધ ઘણે ભાગે યથેલોજ હોય છે. જે કોઈ અપુત્ર રાજ્યકર્તા પોતાના જીવન દરમિયાન પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નીમી ગયા સિવાય અચાનક મરણ પામે અને તેથી ગાદી એકાએક ખાલી પડે તો તેવે પ્રસંગે, એ મુગીશજનાર રાજ્ય-કર્તાની વિધવા રાણી એવા ઉત્તરાધિકારીની પ્રસંદગી કરવામાં જેમને મનાધિકાર હોય તેમની સાથે મળીને, એ ખાલી પડેલી ગાદી માટે ઉત્તરાધિકારી નીમી શકે છે. જે કે રાજ્યકર્તાની હયાતીમાં ઉત્તરાધિકારી માટે પ્રબંધ ન થઈ ગયે હોય એવું કોઈક વાર જ બને છે. આ રાજ્યોની નાનામાં નાની પેટા મુગીશ માટે હમેશાં અગ્રહક ધરાવનાર ઉત્તરાધિકારી સ્પષ્ટ હોયજ છે. મુગીશજનારની વિધવા રાણી જેને દત્તક લેવામાં આવે તેનો સંગીર વય દરમિયાનની વ્યવસ્થામાં રક્ષક વાર્કો તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે.

૩૧. ઉત્તરાધિકારને લગતા સામાન્ય નિયમો નીચેનાં અવતરણોમાં ઘણા વધારે પ્રબલપણે દર્શાવેલાં સ્પષ્ટ થાય છે. રાજા જગતસિંગ પોતાની પાછળ કાપદેસરનું કે ગેરકાપદેસરનું કોઈ પશુ સંતાન મૂકી

૧ 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' વોલ્યુમ ૧ પાનું ૧૬૦.

૨ 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' વોલ્યુમ ૧. પાનું ૧૬૨.

૩ રાજસ્થાન વોલ્યુમ ૨, પાનું ૩૭૬

ગયો નહતો. અને તેના જીવન દરમિયાન તેને ઉત્તરાધિકારી કરવાનો પ્રબંધ પણ થયો નહતો. પણ રજપૂતાનાના રાજકીય કે ધાર્મિક નિયમોમાં, એક રાજા ગુજરી ગયો હોય અને તેને સ્થાને બીજો તેને ઉત્તરાધિકારી રાજા ન આવ્યો હોય એમ રાજ્યકર્તાનું સ્થાન સાવ ખાલી હોય એવી રીતિને ક્યોઈ અવકાશજ નથી, અને મૃતરાજાને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે તેની ચિતામાં અગ્નિ મૂકવાની ક્રિયા, જે એ ગુજરી જનારને કોઈ ઔરસ સંતાન ન હોય તો દત્તક પુત્રેજ કરવી જોઈએ, એટલે રાજા અજીતસીંગ ગુજરી જતાં તત્કાલ તેના ઉત્તરાધિકારની સ્થાપના કરવાનું જરૂરનું હતું, અને એ પદ માટેની પસંદગી નરવરના પદબ્રજ રાજ્યકર્તાના દીકરા મોહનસીંગ ઉપર ઉતરી. આ પસંદગી ઉત્તરાધિકારને લગતા સ્થાપિત, પ્રચલિત નિયમોથી વિરૂદ્ધ હતી અને જે રાજા અજીતસીંગના મરણબાદ તેના પુત્રનો જન્મ થયો તે ન થયો હોત તો આ પસંદગીને અંગે આનંદર કલક અને અંદર અંદર અગડા બીંધા થયા હોત, એક જાતની આ સુંદર હતી. એટલે રજપૂતાનામાં રાજકર્તાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે વારસાને અગ્રહક ધરાવનાર કેણુ ગણાય એ વિષય સંબંધે અહીં જરા ટુંકમાં ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય લાગે છે. કોઈ પણ રાજ્યકર્તા મરણ પામે અને તેની પાછળ જે કોઈ તેનું આત્મજ ઔરસ સંતાન નહોય તેમજ કોઈ નજીકના કુટુંબીઓ, ભાઈઓ અથવા ભત્રિજાઓ ન હોય તો એવે પ્રસંગે ઉત્તરાધિકારીનો નિર્ણય કરવા માટે રાજવાડાના દરેક સંસ્થાનમાં અમુક કુટુંબો એવાં હોય છે કે આવા પ્રસંગે ઉત્તરાધિકારી માટેની પસંદગીમાં અગ્રહક એ કુટુંબોનોજ ગણાય. ઉત્તરાધિકાર માટે હક ધરાવનાર કે દાવો કરનારની સંખ્યાને મર્યાદિત કરવા માટે પ્રત્યેક સંસ્થાનમાં ધારાઓ સ્થાપિત થયેલા હોય છે, જે ધારાઓથી પ્રત્યેક સંસ્થાનમાં અમુક એકજ કુટુંબના બાળકોને આવા પ્રકારના ઉત્તરાધિકારનો પ્રથમ હક રહે છે એવી મર્યાદા ચોક્કસ કરેલી હોય છે. એ રીતે, મેવાડમાં

રાણાવત કુટુંબની બધે શાખાનાં સંતાનો જેઓ: “બાબા” (અથવા બાળકો) કહેવાય છે, તેઓમાં, આવા પ્રસંગે ઉપરિચિત થતો ઉત્તરાધિકાર માટેનો અગ્રહક સહજ ગૃહ અનામત દશામાં રહેલો છે. મારવાડમાં, ઇડરનાં સ્વતંત્ર રાજ્યનાં રાજ્યકુટુંબમાં જોધાના વંશમાં એ હક રહ્યો છે” *

“ પોંકમની જગીર જે ચંપાવત કુળની એક નાની (કનિષ્ઠ) પણ સહુથી વધારે બળવાન શાખાની માલેકાની હતી તેને માટે રાજા અજીતસીંગના એક દીકરાને દત્તક લઈ “પોંકમની ગાદી ઉપર સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. એનું નામ દેવીસીંગ હતું. દત્તક લેવાનો અધિકાર આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ગુજરી જનાર ગાદીપતિની વિધવા રાણી તથા એ કુટુંબના વડેરાઓના હાથમાં રહે છે. એ અધિકારની રૂઢિએ, તેમણે જે જાતની પસંદગી કરી તેવી પસંદગી કરવાનું તેમને શું કારણ હશે તે સ્પષ્ટ થતું નથી પણ કદાચ ગુજરી જનાર ગાદીપતિને કશું સંતાન ન હોવાથી પોતાના અધીશ્વરનાં વિશાળ કુટુંબ માટે પ્રબંધ કરવાની ઈચ્છા હોય, અને તેથી એ ગુજરી જનારની સૂચના ઉપરથી તેની વિધવા રાણીએ તથા કુટુંબના વડેરાઓએ એ પસંદગી કરી હોય તો એ પણ બનવાનુંજ છે, અથવા નજીકના કુટુંબીઓમાં, મૂંડી એક જાતિના નેતાપદ માટે જોષ્ઠતા જરૂરી થયેલી પાત્રતા ન હોય તેથી દેવીસીંગની પસંદગી કરી હોય તો એ પણ અસાધ્ય નથી. જે કે જ્યારે આવું દત્તકવિધાન થાય અને ગુજરી જનાર જગીરદારની પાસે, “ મોકમના નવા ધણીના મસ્તક ઉપર ધરવામાં આવે ત્યારે તત્કાળ તેજ કણે પોતે જેની ગાદી ઉપર આવ્યો તેના સિવાય પોતાને કોઈ પિતા હોવાનું તેણે જુલો જ જવું જોઈએ; તો પણ, આ કિસ્સામાં તો આપણને એ સહેલાઈથી કલ્પનામાં આવી શકે એવું છે કે પોતાના પિતૃધાતક લાઈઓ તથા તે ભાઈઓના વંશને મારવાડની ગાદી ઉપર

જે હક દાવાઓ લગાવતા હતા તેને અંગે, પોતે (અજ્ઞતસંગિના પુત્ર તરીકે) એ ગાદીને માટે કેટલો નજીકનો હકદાર વારસ છે તે તેની સ્મૃતિમાં પરાણે વારંવાર ચાલુ અથડાયાં કરતું હશે. આ વાત રજપૂત બંધારણ, એક બીજી વિશિષ્ટતાને દાખલો પૂરો પાડે છે કે જે વિશિષ્ટતાને અંગે અજ્ઞતસંગિના આ પુત્ર (જે પિતૃહત્યાના એ દ્રોહમય કર્મમાં લેશ પણ લાગ હોવાના દોષથી તદ્દન મુક્ત હતો તે) એક જગીરદારનો દત્તક પુત્ર થવાથી એ ક્ષાત્રી ગણ્યોમાં આવી જવાથી મારવાડની ગાદીના વારસા હકમાંથી હંમેશ માટે નીકળી ગયો. જ્યારે તેનો એક બીજો અને તેનાથી નાનાભાઈ જેને તેજ અરસામાં ઇડરના સ્વતંત્ર રાજ્ય કુટુંબમાં દત્તક લેવામાં આવ્યો હતો તેનાં સંતાનોને મારવાડની ગાદી સીધા વારસને અભાવે ખાલી પડે ત્યારે તેના ઉપર ઉત્તરાધિકારનો અગ્ર હક રહ્યો; અને એટલું જ નહિ પણ મારવાડની ગાદી જે સીધા વારસને અભાવે ખાલી પડે તો એવે પ્રસંગે ઇડરને એકજ કુંવર હોય અને એ કુંવરને મારવાડની ગાદી ઉપર મોકલવામાં આવે તો ઇડર માટે બીજા કોઇને દત્તક લેવો પડે એવી સ્થિતિ હોય તો પણ ઇડર મારવાડની ગાદી માટે ઉત્તરાધિકારી પૂરો પાડે જ નેપ્રમ્યે એ ફરજિયાત બન્યું.

૩૨. કર્નલ ડોહ એક બીજા એવા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જે પ્રસંગે, દત્તક વિધાન માટે પસંદગી કરવામાં સૌથી નજીકના કુટુંબીને પસંદ કરવાના સામાન્ય નિયમનું પાલન કરવામાં આવ્યું નહતું; અને એ ઉલ્લેખ તે એવા સંદર્ભમાં કરે છે કે જેથી એમ સાબીત થાય છે કે એ અપવાદ સામાન્ય નિયમને સિદ્ધ કરે છે. “મેવાડના સોળ સામંતો પૈકીનો એક દેવગઢનો ગાદીપતિ અપુત્ર મરણ પામ્યો. જ્યારે તે મરણ પચારીએ હતો, ત્યારે તેણે પોતાની રાણીને

અને પોતાના સરદારને, નહારસિંગને દત્તક લેવાની ભલામણ કરી. આ નહારસિંગ તે સંપ્રામગદના સ્વતંત્ર રાજકર્તાનો પુત્ર હતો. નહારસિંગ કરતાં વધારે નજીક કૌટુંબિક સંબંધ ધરાવનાર સાતમો આઠમી પેઢીના કુટુંબીઓ હતા અને બાળક નહારસિંગ અગિયારમી પેઢીએ કુટુંબી હતો, પણ સૌથી નજીકનો કૌટુંબિક સંબંધ ધરાવનારાઓ ગાદી ઉપર આવવા માટેની યોગ્યતાવાળા ન હતા; તેમાંના બે તો સાવ અણધાર ગામડીયા બની ગયા હતા, અને બીજા બે જેઓ દેશવરમાં નોકરી કરવા આવ્યા ગયા હતા તેમાંનો એક રાજકુમારના અનુયાયી વર્ગમાં એક ધોડસવાર હતો અને બીજો રાજદરબારનો ઉપજીવી હતો અને તે બન્ને ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ હતા તથા બે હજાર રજપૂતો કે જેઓ મૂળ એકજ પિતાના વંશએ હતા તેમના શિરતાજ બનવાની યોગ્યતા રહિત તેઓ બની ગયા હતા. આમાંના એકને માટે ધણી પક્ષાપક્ષી અને મુકિતઓ અજમાવવામાં આવી હતી પણ પટાવતો મક્કમ હતા અને તે લોકોએ (નહારસિંગને પસંદ કરી) તેના મસ્તક ઉપર ચુકરી ગયેલા રાજ્યકર્તાની પાગ બંધાવી. રાણો આથી ધણો ગુસ્સે થયો અને તેનો ગુસ્સો બ્યાજબી હતો, પરંતુ છેવટે તે શાન્ત થયો, નહારને રાજદરબારમાં લાવવામાં આવ્યો અને ત્યાં રાજકર્તાને હાથે તેને તલવાર સમર્પવાનો વિધિ કરવામાં આવ્યો અને અત્યારે તે દેવગઢ કે જે મારવાડમાં સહુથી વધારે સમૃદ્ધિશાલી અને પ્રભાવશાલી જગીર પૈકીની એક જગીર છે તેનો ધણો છે.” *

૩૩. આ પ્રશ્ન જ્યારે પ્રથમ ઉપરિચિત થયો ત્યારે, આ તકરારની શરૂઆતના સમયમાં, રાજ્ય-સ્થાનમાં પ્રચલિત ગાદીવારસાના નિયમોના સંબંધમાં કર્નલ સંધરલેડના અભિપ્રાયો ધણી અગત્યના મુદ્દાઓમાં, કર્નલ ટોડના અભિપ્રાયો સાથે મળતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૩માં ગવર્નર જનરલના એજન્ટે નીચેના પ્રશ્નો

* ૨૦ મ. વો. ૧ પૃ. ૧૬૨મે ઉપરની હકીકત લંબાણથી આપી છે. કારણકે તખ્તસંગિના, અહમદનગરની ગાદી ઉપરથી જોધપુરની ગાદી ઉપર ગયા પછી અહમદનગર પોતાના હાથમાં રાખવાના તખ્તસંગિના હક સંબંધીનો જે પ્રશ્ન, હવે પછી તુરતમાં ચર્ચામાં આવશે, તેની સાથે એ હકીકત ધણી અગત્યનો મુદ્દાસર સંબંધ ધરાવે છે.

હાલના અને તેનો નીકાલ કર્યો. (૧) રાઠોડામાં ગાદી વારસા માટેની ઉત્તરાધિકારીની પસંદગી મતાધિકાર દ્વારા સુટણીની પધ્ધતિથી થાય છે કે કેમ? અને (૨) જો એમ થતું હોય તો એ મતાધિકારની મર્યાદા શું છે? આ પ્રશ્નોના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું છે કે “હું માનું છું કે, ગાદીવારસની પસંદગી અમુક મર્યાદિત પ્રમાણમાં મતાધિકાર દ્વારા થતા સુટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર જગીરદાર સામંતોને તથા ગુજરી જનાર રાજ્યકર્તાના બાપાંતોને છે, જે લોકો આ અગત્યની બાબતમાં હમેશાં, ગુજરી જનાર રાજ્યકર્તાની વિધવા રાણી અથવા રાણીઓ સાથે મસલત ચલાવે છે અને તેમની માથે મળીને પસંદગી કરે છે, કે કારણ કે ઉત્તરાધિકારી નીમવાના વિધાને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે, સુદાયેલા ઉત્તરાધિકારીને વિધવા રાણીઓ પૈકીની મુખ્ય રાણીએ (પટ-રાણીએ) દત્તક લેવો જોઈએ એ આવશ્યક છે.” (પણ) કર્નલ સધરલેન્ડ, કર્નલડોડથી એક બાબતમાં

જૂદા પડે છે અને તે એ છે કે જો કે ગુજરીજનાર રાજ્યકર્તા તથા તેના ઉત્તરાધિકારી તરીકે જોને સુટ-વામાં અને દત્તક લેવામાં આવે તે બંને એક જ મૂળ પુરુષના વંશનાજ હોવા જોઈએ તો પણ ઉત્તરાધિકારી તરીકે સુટવામાં તથા દત્તક લેવામાં આવનાર, જે ગુજરી જનાર રાજ્યકર્તાનો તે ઉત્તરાધિકારી બનવાનો હોય તેનો સહુથી વધારે નજીકનો કુટુંબી હોવાજ જોઈએ એવી અનિવાર્ય આવશ્યકતા નથી, પણ એથી ઉત્કૃષ્ટ તે સહુથી દૂરમાં દૂરનો કુટુંબી હોઈ શકે. અને આના પુરાવા તરીકે તે એક દાખલો ટાંકે છે કે જે હમણાં થોડાજ સમય પૂર્વે કિશનગઢના રાઠોડ સંસ્થાનમાં બન્યો હોવાનું જણાવવામાં આવે છે.

૩૪. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે કર્નલ સધરલેન્ડનો પ્રથમ એ પણ ધરદો દત્તો કે માનસીંગના ઉત્તરાધિકારીની સુટણી રાજસ્થાનનાં રૂઢી રીવાજો અનુસાર થવી જોઈએ, કારણ કે એ રાજ્યકર્તા માનસીંગના અવસાન પછી ત્રણ દિવસ બાદ હિન્દી સરકાર ઉપર

૧ હિન્દી સરકાર ઉપરનો તા. ૨, ડીસેમ્બર ૧૮૪૩, નો કાગળ.

૨ જે ફકરા નીચે મેં લોટી દોરી છે તે તરફ હું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું, કારણ કે પાછળના પત્ર વ્યવહારમાં જોવામાં આવશે કે કર્નલ સધરલેન્ડ એમ ચોક્કસપણે જણાવે છે કે તખ્તસીંગને માનસીંગની વિધવા રાણીઓએ દત્તક લીધો ન હતો. અને તખ્તસીંગની ઉમર એટલી છે કે એ લોકો એને એમ દત્તક લે એમ બનવું સર્વથા અશક્ય છે.

૩ એ સંસ્થાનનો, એક જગીરદાર સામંત કૃતોદગઢનો રાજા સહુથી નિકટનો કુટુંબી હતો અને ખાલી પડેલી ગાદી માટે ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચોતાના દીકરાનો હક છે એમ તેને દાવો હતો; પણ તેને ઉત્તરાધિકારી ન નીમતાં, કૃતોદગઢના રાજાના ચોથા ભાઈના ચોથા દીકરાને તે સંસ્થાનના સામંતોએ પસંદ કર્યા અને વિધવા રાણીએ દત્તક લીધો. મોટા દીકરાને વારસા માટે પ્રથમ હક મળવાની જે આપણી જ્યેષ્ઠતાના હકની દૃષ્ટિ છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં જોને ઉત્તરાધિકારી નીમવામાં આવ્યો તે કૃતોદગઢના રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કરતાં, જ્યેષ્ઠતાના અનુક્રમમાં બેશક, પંદર પગથીયાં છેટે છે. એ પસંદગી અને એ દત્તકવિધાન રજપુતાનામાં સંપૂર્ણ ધારાસર અને બ્યાંજી મળવામાં આવ્યાં અને એ દત્તક લીધેલો બાળક અત્યારે રાજ્ય કરે છે. જો કે આ પસંદગી સંબંધે અને આ દત્તકવિધાન સંબંધે આપણને કશા પણ ખબર આપવામાં આવ્યા નહતા તો પણ સ્પષ્ટિ સરકારે તેને રાજ્યકર્તા તરીકે માન્ય રાખવામાં લેશ પણ આનાકાતી ન કરી, કેમકે એ પસંદગી અને દત્તકવિધાન સરકારને ખબર આપ્યા સિવાય કરી જ લેવું પડે એવું છે એમાં બીજો માર્ગ નથી, કારણ કે રજપુતોમાં કોઈ રાજ્યકર્તા કે કોઈ કુટુંબનો મુખ્ય માણસ કદી મરતોજ નથી, (તેનું સ્થાન કદી ખાલી પડતુંજ નથી પણ એકના મરણથી ખાલી પડેલું સ્થાન તતકાલ બીજા ઉત્તરાધિકારીથી પૂરાય એવો રૂઢી બંધ છે.)”

અપેલા કાગળમાં તેણે એવી લઘામણ કરી છે કે ઉત્તરાધિકારીને દત્તક લેવાના અથવા તેને નીમવાના પ્રસંગે જેટલા સામંતોને હાજર રાખવાનું બની શકે એટલા બધા સામંતોની બને તેટલી સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં હાજરી હોય એમ થવું જોઈએ; અને જૂઠા જૂઠા ઉમેદવારોના ઉલ્લેખ કર્યા બાદ તેણે એવી સૂચના કરી છે કે “માનસૌગંધી વિધવા રાણી કે જે દત્તક લેવાનો અધિકાર ધરાવે છે, તેને જે કુટુંબમાં આવા પ્રસંગ માટે ઉત્તરાધિકારનો હક સ્થાપિત રહેલો છે તેમાંથી, મારવાડની ગાદીના વારસ અને દત્તક પુત્ર ખોળે લેવા માટે આપણે પ્રેરક ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.”

૩૫. એટલે, ઉત્તરાધિકારીની પસંદગી કરવાને પ્રસંગે કર્નલ સધરલેન્ડ નેધપુરમાં નહતો, એ ઇંડરના રાજા માટે કમનસીબીની વાત હતી, કારણ કે નેધપુરની ગાદી માટે ઇંડરના રાજાનો હક તખ્તસૌગંધા હક કરતાં ઘણાજ વધારે પ્રમાણમાં ચટ્ટીઆતો હોવા છતાં, તખ્તસૌગંધ સાત માસ કરતાં પણ વધારે વખતથી એ પદ પોતાને હસ્તગત કરી લેવા માટે ત્રિવ્રત્તમાં લાગી રહ્યો હતો, બ્યારે તેના પ્રતિ સ્પર્ધા, ઇંડરનો સગીર રાજા જે પોતે સરકારના વાલીપણાં નીચે હોવાથી, અને તેને લીધે પોતાનાં હિતોની અને હકોની ચોખ્ખ સંભાળ રાખવામાં આવશે તથા તે હિતો તથા હકોનું ચોખ્ખ રીતે સંરક્ષણ કરવામાં આવશે એવી, કોર્ટપણ રીતે અનુચિત કે અધિકૃત ન ગણી શકાય એવી બ્યાજબી આશા રાખતો હોવાથી પોતાનાં હિતો તથા હકો સંપૂર્ણ સહિસલામત છે એવા ભ્રાન્તિમય વિનાશક ખ્યાલમાં શાન્ત, નિશ્ચિન્ત, નાખપત્ત રહ્યો હતો.

૩૬. માનસૌગંધા ચલ્લુએ, ઇંડરપક્ષને મળત

કરી પ્રયત્નમાં પ્રેર્યો. ઇંડરની રાણીએ તત્કાલ સંકારને એક પત્ર લખ્યો જેમાં નેધપુરની ગાદીના વારસા માટેનો ઉત્તરાધિકાર એ તેના પુત્ર જીવાન-સૌગંધો અસંદિગ્ધ નિઃશંક હક છે એવો દાવો તેણે રજૂ કર્યો અને પોતાના પુત્રના હકનાં રક્ષણ માટે તે સરકાર ઉપર આશા અને આધાર રાખે છે, એમ તેણે જણાવ્યું. પણ તેની અચળ ધણી મોટી મજા તખ્તસૌગંધના કાર્યસાધકોએ તે કાર્ય સિધ્ધ કરવાને માટે કેટલાક માંસ અગાઉથી ખંતપૂર્વક કામે લાગી ગયા હતા. તેઓના પ્રયત્નોનું પરિણામ ટુંકા વખતમાંજ સ્પષ્ટ નેવામાં આવ્યું. ઓક્ટોબરની શરૂઆતમાં એવા ખગર જાહેર થયા કે તખ્તસૌગંધા બાળક પુત્રને, અથવા કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે તખ્તસૌગંધે પોતાને મારવાડ તેડી જવા માટે નેધપુરથી એક મોટું ડાયુપેશન નીકળી ચૂક્યું હતું. અથી ઇંડરની રાણીએ, પોતાના દીકરાના જન્મસિધ્ધિ હકને “કુટુંબની એક નાની શાખા કાષપણ ગંતના શિષ્ટાચારની પરવા કર્યા વિના ખુબ્તથી ખચી પાડે તે સામે પોતાનો સખ્ત વિરોધ જાહેર કર્યો. ખાસ વિરોધ કરીને એટલા માટે કે ધણી વર્ષો અગાઉ માનસૌગંધા એકના એક પુત્રનું મરણ થતાં ઇંડરના મહર્ષિના રાજ્યકર્તાના મોટા દીકરાને દત્તક લેવા માટે પરસ્પર મસલત શરૂ થઈ હતી” તે ઉપરાંત રાણીએ પોતાના પુત્રના હકનું સમર્થન કરવા માટે અમુક માણસો નેધપુર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ આ પગલુ ધણે મોટું લેવામાં આવ્યું અને તે લોકો ૧૦મી નવેમ્બર ૧૮૪૩ના રોજ ઇંડર પાછા આવ્યા. ત્યારપછી તુરતમાંજ રાણીએ પોતાની મજા છુત પાવવાર વિરોધની દલીલો ઉપરાંત વધારામાં ધમકીઓ આપવાનું ઉમેર્યું, એનું જણાવીને કે તે

- ૧ તા. ૮, સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૩, તો કાગળ
- ૨ જુઓ તેના તા. ૨૮ તથા તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર, તથા તા. ૩ ઓક્ટોબર, ૧૮૪૩ના કાગળો
- ૩ વડોદરાના રેસીડન્ટનો તા. ૧૧ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ
- ૪ કેપ્ટન લેન્ગ્ટને તા. ૫ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ
- ૫ રાણીનો તા. ૬ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો પત્ર. હતાશ થઈ ગયેલી રાણી લખે છે, કે મારા પુત્રના હિતોના સંરક્ષણ માટે સરકાર ઉપર આધાર અને બરાસો રાખીને હું આજસુધી શાંત રહી છું. પણ

તખ્તસીંગને જોધપુર લઈ જવાનો કાઈપણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો તો તેમાંથી અગામણ અને યુદ્ધની રીતિ ઉભી થશે. પણ આપણા પોલીટીકલ એજન્ટની હાપણ ભરેલી સલાહ અને ચેતવણીથી રાણી એવા બળજોરીનાં પગલાં લેવામાંથી અટકી; પણ તેની સાથેજ ટ્રેપન લેન્ડે હંડરના રાજકર્તાના પક્ષનું ખરા દીક્ષથી જોરદાર સમર્થન કર્યું, અને જણાવ્યું કે ઈંડરના હકનું આ અતિક્રમણ એ સુજ્ઞાતામાં “એક ઘોર અન્યાય ભર્યું કામ ગણાશે અને ઈંડરનો રાજ્યકર્તા સરકારનાં વાલીપણાં નીચે અને રક્ષણ નીચે છે. (અને તેના હકો અને હિતોના સંરક્ષણની જવાબદારી સરકારની છે) એ દૃષ્ટિથી એના તરફ જોવામાં આવે છે એટલે તેના હકનું અતિક્રમણ,

આપણી સરકાર જેટલે અંશે તેની સાથે સંકળાયેલી છે તેટલે અંશે સરકાર ગંધી વધારે હાનીકારક અસર ઉપજાવશે. ” કારણ કે સામા પક્ષે પોતાના સ્વાર્થને આગળ વધારી સિદ્ધ કરવા માટે જે જાતના પ્રયત્ન અસરકારક પ્રયત્નો કર્યા હતાં તે જાતના, માનસીંગના મૃત્યુ બાદ ઉપરિચિત થતા ઈંડરના હકનું સમર્થન કરવા માટેના પ્રયત્નો કરવામાંથી ઈંડરની રાણીને, તથા પ્રજાના લાગવગ ધરાવનાર ઈંડરના બીજા પક્ષકારોને રોકનાર આપણું વાલીપણું, રક્ષક-પણું હતું. ” તેનીજ સાથે પોલીટીકલ એજન્ટે એવું સૂચન કર્યું હતું કે— “જ્યાંસુધી આ પ્રશ્નો છેવટનો નિર્ણય વરીષ્ટ સરકાર તરફથી ન થાય ત્યાંસુધી તખ્તસીંગને કે તેના પુત્રને જોધપુર લઈ જવો જોઈએ નહિ.

અપૂર્ણ.

ખેડુતોની ક્ષણમૂર્તિ

પછી શું ?

(રા. રા. નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી)

(૧) ખેડુતમૂર્તિની અસરનું માપ કાઢવું અત્યારે અકાળ છે.

હિંદુસ્થાનના કેટલાક પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો ખેડુતોની ક્ષણમૂર્તિનો પ્રશ્ન વિચારી રહ્યા છે; એટલે, બાવનગર સંસ્થાને આ પ્રશ્નને ઉકેલ કેવી રીતે કર્યો છે ? તે સમજવા માટે ધણી રચણેથી પૂછપરછ ચાલે એ સ્વાભાવિક છે, પણ બાવનગર સંસ્થાનના

ખેડુતોના સમૂહ કરજ નિવારણના પ્રયોગે જાહેર પ્રજાનું જેટલું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે કરતાં તે પ્રયોગની પાછળની અસર અને ખેડુતો કરજ મૂકતા યથા પછી, પ્રથમની આંધળીયા દેવું કરવાની વૃત્તિ તેમણે છોડી દીધી છે કે કેમ ? તે જાણવા વિશેષ ઈન્ટેગ્રી ધણા તરફથી ખતાવવામાં આવી છે.

ખેડુતોની કરજમાંથી મૂર્તિ યથા પછી તેની શું

હવે જોધપુરથી ડિપ્રેશન પહોંચી ગયું છે. અને તખ્તસીંગના પુત્રને જોધપુર લઈ જવા માટે તૈયારીઓ ચાલે છે, એટલે હું તેમને, તે પ્રમાણે કરવા દઈ શકું નહીં. અને જો અહમદનગરનો રાજા બળનો ઉપયોગ કરશે તો જરૂર તેમાંથી અગામણી અને વિમુક્ત ઉભો થશે.

૧ ટ્રેપન લડલો ઉપરનો તા. ૭ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ.

૨ ર્નક સધરલેન્ડના હિન્દી સરકાર ઉપરના તા. ૨ તથા તા. ૧૬, મે, ૧૮૪૬ના કાગળો.

અસર થઈ છે તે ચોક્કસપણે જાણવા માટે જેટલા સમયાન્તરની જરૂર હોય તેટલો સમય હજી લાવનગરના ખેડુતોની સંપૂર્ણતઃ દરજ્જા મૂકિત થયા પછી વ્યતિત થયો નથી, એ જાણાવવાની લાગ્યે જ જરૂર છે.

(૨) દરજ્જામૂકિતના પરિણામે જમીન મહે-સુલની વસુલાત વધારે ચારી અને સરળ બની છે.

ઋણમૂકિતનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાત્નની જમીન મહેસુલની વસુલાતમાં નગર ચડે તેવો સુધારો થયો છે. તે સરળતાથી તેમજ પૂર્વે જેટલી રકમ વસુલ આવતી તેના પ્રમાણમાં વધારે આવે છે ખીન ખાનગી હેલુદારો સામેના દરબારી હેલુદારો કાગળ પર અગ્ર હક્ક છે પણ દરજ્જામૂકિતની પહેલાંના વખતમાં ખીન હેલુદારો, દરબારની ગમે તેટલી સત્તા અને તકદારી છતાં, દરબારને ઓછા વધતા અંશે છેતરીને પોતાનું હેલુદું પ્રયમ વસુલ લાઇ જવામાં સફળ થતા. તેમ યતાં, આકીની તીપજમાંથી દરબારી હેલુદું વસુલ કરવું મુશ્કેલ પડતું.

(૩) ધીરવામાં આવેલ રકમના અકાવીશ ટકા વસુલ આવી ગયા છે.

વર્ષ ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૬ સુધીમાં કરજમૂકિત માટે ધીરાએલ રકમ પૈકી રૂ. ૫,૭૫૦૦૦ વસુલ આવી ગયા છે, જે કુલ ધીરવામાં આવેલ રકમના ૨૮ ટકા જેટલા થવા જાય છે. ચાલુ આર્થિક મંદી અને ખેતીની જનશીતા લાવેા સાવ નીચા જ રહ્યા છે તે ખ્યાનમાં લેતાં; આવેલ વસુલ ઓછું નથી; જે હકીકત પણ ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થવાના પરાલ્પ પૂરાવા રૂપે છે.

(૪) ખેડુત સંરક્ષણનો ધારો ભવિષ્યમાં ખેડુતોને હેલુદુદારોના ગેરવ્યાજખી ભોગ થતા બચાવે છે.

મોટા દરના વ્યાજથી ખેડુતોએ કરજ લીધાના છૂટા છવાપા કિસ્સા માંભજવામાં આવે છે. પણ તે મુકાબલે બહુ લુગ છે. આ વિષે સર પી. ડી. પટ્ટણી સાહેબે તેમના એક મિત્રને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું છે કે, “બ્યાંસુધી મનુષ્યસ્વભાવ જેવો છે, તેવો રહે

ત્યાંસુધી, વગર વિચારે નહું કરજ કરવાને તત્પર એવા ખેડુતો મળી આવશે અને ન્યાયનીતિનું જેમ્ને કાંઈ બંધન નથી તેવા શાહુકારો આગળ ચાલેને નવી રકમો ધીરવાના અને એ રીતે પોતાની વ્યાજ ખોરીની જગ્યામાં ખેડુતોને ફરી સપડાવી તેમને ફાલી ખાવાના દાખલા પણ બનતા રહેવાના.” પરંતુ ભવિષ્યમાં આવી જગ્યામાં ખેડુતોને ફસાતા બચાવના માટે કરજ નિવારણની યોજનાને અમલમાં મુકવાની સાથેસાથ ‘ખેડુત સંરક્ષણના ધારા’થી બનતું રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.

(૫) દરજ્જામૂકિતથી મળેલી શિખામણ.

લીધેલાં કરજની ભરપાઈ કરવાની પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા સિવાય આંધળુકીયા રહેું કરવાની લતમાંથી ઋણમૂકિત થયેલા ખેડુતોનો સારો જેવો ભાગ કાયમ માટે છૂટયો છે, એમ વાજખી આશા રાખી શકાય. વિશેષમાં, કરજ કમીટીની તપાસણી દરમ્યાન વ્યાજ વટાવ વિગેરેના અતિશય મોટા વધારાની જે ચોક્કસનારી હકીકત બહાર આવી છે તેથી ચેતીને અને આર્થિક વિપયમાં વધારે સાવધાન અને દીર્ઘદર્શી બનવા ખેડુતોમાં જે નવું વૃત્તિવલણ કેળવામાં છે તેને, અત્યારે શાહુકારોમાં જેવામાં આવતી નવી મોટી ધીરધાર માટે આનાકાતી અને સંકેતચથી, આડકતરી રીતે સારો ટોકા મળ્યો છે.

અલગત શાહુકારોનો એકદમ હલ્લ પડ્યો થયો એમ કદી ધારવામાં આવ્યું નથી. નો શાહુકારોને સમય સંયોગ ફરી અનુકુળ થાય તો પોતાની લેજ હેલુમાં જરા પણ ફયા દર્શાવે નહિ; પરંતુ તેમને લેજ હેલુ અને જમા ઉધારની જે નિત પદ્ધતિ અખત્યાર કરેલી તે કમીટીની તપાસણીમાં ઉધારી પડી જવાથી, કાંઈ નહિ તો થોડા વખત માટે પણ તે વર્ગ ઉપર આવા વાંધા ભરેલાં બચકારમાં ફરી ઉતરતાં તેઓ અચકાય એવી સારી અસર થઈ છે. અને સાથે સાથ ઉપરાંત ખેડુત સંરક્ષણના ધારાથી શાહુકારોની ચુસણ નીતિ ઉપર યોગ્ય, ઘટ્ટો જરૂરો અંકુશ મૂકાયો છે.

(૧) શાહુકારોની નવી લેણદેણ શરૂ કરવા માટેની આનાકાની પરેક્ષ સ્વરૂપમાં આરોપવાદ રૂપ છે.

મોટા પાયા ઉપર લેણદેણ શરૂ કરવામાં શાહુકારો સક્રિય રાખે છે. તેથી બેસાક કેટલીક અપરિહાર્ય મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે; કાર્પનિક દ્રષ્ટિએ ધીરધાર ઓછી થવાથી માટી મુશ્કેલી ઉભી થશે તેમ લાગે, પરંતુ હિંદુસ્તાનનો અબણ અને લાંબી ગમ વગરનો ખેડૂત વર્ગ પોતાને મળતી ધીરધારની સરળતાનો ઉપયોગ પોતાનાં લઘાં માટેજ કરશે એવો હંમેશાં ભરોસો રહેતો નથી. રીઝર્વ બેન્કની ખેડૂતોને ધીરધાર કરવા માટેની શાખાએ હિંદુસ્તાનની સરકારને જે રીપોર્ટ તાજેતરમાં પેશ કર્યો છે, તેમાં ધીરધાર ઉપર અંકુશ મૂકવાની લલામણ કરવામાં આવી છે; અને તે એટલે સુધી કે ખેતી સિવાયના ઉપજમાં વળતર ન આપે તેવા કામમાં ધીરધારનો દુરુપયોગ થતો અટકે તે માટે, જમીનની છૂટથી વેચાણ વ્યવસ્થા કરવાનો ખેડૂતોનો દર અમુક મુદત માટે પાછો ખેંચી લેવો.

એ ખરૂં છે કે ધીરધાર કરનાર વર્ગની નવી લેણદેણમાં ઉતરવાની આનાકાનીના પરિણામે ખેડુતોની તેટલી આંટ (એટલે કે નવું કરજ કરવાની શક્તિ) ઓછી થઈ છે; પણ તેનું એક સારૂ ફળ એ આવ્યું છે કે, લગ્ન કે મરણ પ્રસંગના વરામાં રૂપિયા ધીરનાર મળતાં, ખેડુતો છૂટે હાથે ગગ્ન ઉપર વટ ખર્ચે કરતા, તે સગવડના અભાવે, હવે તેવા સામાજિક ખર્ચો નિયમિત અને ઓછા થયા છે. આ અત્યંત મહત્વનો સુધારો, કાગળ ઉપર સાતિએ કરેલા માત્ર ધારાથી કે રાજ્યના કાયદાથી થઈ શકે તેમ નહોતો. વિશેષમાં ભાષણોથી કે બીજા પ્રચાર કાર્યથી તો થવાનો સંભવજ નહોતો. સરકારી જીલ્લામાં ખેડુતો Better living Societies સ્થપાઈ છે, તે પણ, મંડળી સ્થાપવાનો કરકસરનો આશય ખેડુતોના જીવનમાં લાગેજ સફળતાથી ઉતારી શકે છે, પણ તેની સફળતા, ખેડુતો સાથેની ધીરધાર પર આ આડકતરા મૂકાપલા અંકુશથી મળી છે.

(૭) દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિનાળા લાગોમાં પણ ખેડૂતો તેવી પરિસ્થિતિમાં સામનો કરે છે અને નવું દેવું કરતા નથી.

એમ માની લઈ એ કે ખેડૂતોના થોડા ટકા કરી પાછા પૂર્વવત દેવાદાર બની જશે; પરંતુ મંદધાનના અમુક અમુક લાગોમાં એકથી વધારે વખત ઋણનો પ્રતિકૂળ બનતાં, વર્ષ કરી ગયાં છે, અને છેલ્લું વર્ષ તો એટલું નબળું હતું કે લગભગ બધીજ મહેસુલની વસુલાત પણ મોકૂફ કરવામાં આવી હતી. અને કેટલાક ગામડાનો વસુલનો આંકડો શૂન્ય નેટલેા કે બેથી ત્રણ આની સરેરાશ ઉપર હતો, એથી પરિસ્થિતિમાં પણ જે મદાલોને દેવા મૂકત થયા લગભગ સાત વર્ષ થયાં છે તે મદાલોના ખેડુતો દેવાઝરત થવાના દાખલા નજરે ચડ્યા નથી, અને તેમણે શાહુકારોના 'પંચમાં સપડાયા સિવાય દુષ્કાળ જેવું વધ વિતાવ્યું છે. દીવાની અદાલતો આ બાબતમાં અચૂક માપદંશક હોય છે. પણ અત્યારે દીવાની અદાલતોમાં ખેડૂતો વિરૂદ્ધ ધણું થોડા દાવાઓ દાખલ થાય છે, જ્યારે કરજનો ફરજો થયા પહેલાં, દીવાની કોર્ટોના દાવા રજીસ્ટરમાં ખેડૂતો સામેના દાવાઓનો મોટો ફાળો હતો.

(૮) ભાગ કરજ નિવારણ બસ નથી.

માત્ર ખેડૂતોના કરજનો ફરજો કરવાથીજ તેમની સ્થિતિ સુધરી જશે એવો ભ્રમ ભાવનગર દરવારે સેવ્યો નથી. કરજ કમિટીના રીપોર્ટના નીચેના ફકરાથી તે સ્પષ્ટ થશે.

“કરજદારી એ રાગ તેમજ રાગનું બાલચિહ્ન બને છે. રાગ તરીકે તેનું નિવારણ ખાસ ઉપાય વડે થવું ઘટે. પણ બીજા વધારે ઉડા રાગનું તે બાલચિહ્ન પણ છે તે બેતાં વધારે ઉડી ચિકિત્સા આવશ્યક છે; અને કરજદારીના પ્રશ્ન સાથે મુંબંધ રાખના બીજા પ્રશ્નોના પણ વિચાર અને ઉકેલ જરૂરી બને છે. બીજા પ્રશ્નોના અન્ને સામાન્ય નિર્દેષ કરવાથી પણ લંચાણ વિષયાન્તર થવાનો ભય રહે છે પણ ટૂંકમાં કહીએ તો આ આખો પ્રશ્ન, ખેડૂતોને તેમની જમીન

અને મહેનતથી વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન લાઇ શકે તેવા શક્તિશાળી, અને ઉત્પન્નની વધારેમાં વધારે કિંમત ઉપજાવે તે નફો સાચવે શકે તેવા આવકવધાનના બનાવવામાં સમાર્થ ગય છે." (કરજ કમિટીનો રીપોર્ટ પૃ. ૪૭)

(૯) બીજા પૂરક ઉપાયોની આવશ્યકતા.

વધારામાં, કમિટીએ બીજા પૂરક ઉપાયોની જરૂર ઉપર નીચેના સંબંધોમાં વાર મૂક્યો હતો :—

"એમ જણાવું હતું અને તે વાત તદ્દન સાચી પણ છે, કે ખેડૂતની કરજદારીનો પ્રશ્ન, ગામડાના સમગ્ર આર્થિક જીવનથી નિરાળો પાડીને તેની યથાર્થ વિચારણા અંબિવિત નથી. જમી વાતોનો એક સાથેજ ઉપાય યોગ્યતા નોંધ્યો. કરજદારી ગમે તેમ તો રાગનું બાહ્યચિહ્ન છે એટલે માત્ર તેનોજ ઉપાય કરવાથી ધારેલું પરિણામ આવે નહિ. એ માટે સમગ્ર ગ્રામ્ય જીવનની પૂનર્ધટના થવાની જરૂર છે; અને તેથી ગ્રામ્ય જીવનના સમસ્ત ક્ષેત્રને એક યા બીજી રીતે રૂપે એવી રીતે ગ્રામ પંચાયતની સપ્રયોજન યોજના કરવામાં આવી છે" (કરજ કમિટીનો રીપોર્ટ પૃ. ૪૮.)

એ ખરું છે કે કરજદારી એટલા યોગ્યતાના પ્રમાણમાં વધી હતી કે તેનું સમૂળ નિવારણ, ગ્રામોદ્ધારની બીજી યોજના અમલમાં મૂકતા પૂર્વે, એક તદ્દન આવશ્યક પગલું હતું. પણ એકતર ખેડૂતો ઝડપ મૂકત થયા, એટલે પછી તેની શુભ અસર થોડા વર્ગોમાં નામ શેષ ન કરવી હોય અને ચિર સ્થાયિ બનાવવી હોય તો ખેતીના બીજા પ્રશ્નોના ઉકેલ પર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ બીજા પ્રશ્નો કયા છે તેનો સંક્ષિપ્તમાં નિર્દેશ કરી, તે સંબંધે બાવનગર રાજ્યે શું પ્રયત્નો કર્યા છે તે તપાસીએ.

(૧૦) ભવિષ્ય સંબંધેની અનિશ્ચિતતાને લઈને વર્તમાન પરિસ્થિતિ જે કર્તવ્ય સૂચન કરે તેની ઉપેક્ષા અયોગ્ય છે.

બાવનગરના સમૂળ કરજ નિવારણના પ્રયોગ

પરતે, જ્યારે તે ગતિમાં હતો ત્યારે પણ, એ દીક્રા સતત થયા કરતી કે કરજ નિવારણથી ઉભા થતાં ભવિષ્યનાં જોખમ જવાબદારી પરત્વે ઘટતું વળન આપવામાં આવ્યું નથી. વળી ભવિષ્ય માટે યોગ્ય બાંહેધરી અને સંરક્ષણ આપવામાં ન આવે તો પછી કરજ મૂકીને કાંઈ અર્થ રહેતો નથી આવતો યોગ્ય ઉત્તર એજ હોઈ શકે કે ભાવિ તો હંમેશા અમુક અંશે અનિશ્ચિતજ રહેવાનું. પરંતુ એ બહાનું આગળ ધરીને વર્તમાન પરિસ્થિતિ, જે નવા સુધારા અને અત્યારની હાલતના ઉપાય માટે પૂકારી રહી છે તેના, રૂપરૂપ પડકારને અવગણીને કરજ નિવારણની તાત્કાલિક જરૂરીયાત ભાગ્યેજ ઇન્કારી થકા. ખેડૂતોના કરજનો વિસ્તાર અને તેનું પરિણામ વિચાર્યા છતાં તેના ફડચો કરવામાં આનાકાની થતી હોય તો તેનું કારણ તે પ્રશ્નની ગહનતા અને તેના ઉકેલમાં જે મોટી રકમનું રોકાણ કરવું પડે તે કારણભૂત હોય એવી શંકા રહ્યા કરે છે. કરજદારીના ઉકેલ પરત્વે જે નિષ્ક્રિયતા અને નિષ્ક્રિયતામક વલણનો અભાવ જોવામાં આવે છે તેમાં પરસ્પર વિરોધી માનસ રહેલું જણાય છે. આ વિષય ઉપર એક મિત્રને પત્ર લખતાં, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ નીચે મુજબ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો :— "હું માનસશાસ્ત્રી નથી. પરંતુ એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે કે જ્યારે કોઈ માણસ અમુક કામ, જે કરવા સરખું હોય પંજુ તે કરવાને પોતે અશક્ત હોય અગર તે કામ કરવાની અનિચ્છા હોય ત્યારે સામાન્યતઃ તે કામ પોતે કરી શકે તેમ નથી એમ ખુલ્લે દિવે કણુજ નહિ કરતાં, ઝટ ખુલાસો થઈ ન શકે એવા વિચિત્ર માનસિક વ્યાપાર વડે, તે કામ કરવા જેવું જ નથી અગર તો તે કામ માટે હજી યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થયો નથી એમ પોતાની જાતને તે મનાવીને તે છેતરે છે. જે કે તે વાત રૂપરૂપ પૂર્વક કોઈ કણુજ કરતું નથી તોપણ કરજ નિવારણના પ્રશ્ન પ્રત્યેના વલણમાં એવી જ વિચારસરણિ અને કેટલીક વખત ભાસે છે; જ્યારે અંતરાત્મા કરજનિવારણની જરૂરીયાત

સ્વીકારે છે ત્યારે ખાણ વ્યવહાર મન એ કામની અશક્યતાથી ભડકે છે. અને પોતાની નિષ્ફળતા કે અસ્થિરતાને બ્યાજથી કરાવવા માટે મૂળ પ્રશ્નને દસી કાઢી તેની ગંભીરતા ઓછી કરે છે. અગર કરજ નિવારણ થયા પછી પણ અદ્ય સમયમાં ખેડુતો હતા તેવા જ કરજદાર થશે એમ કહીને પૂર્વ સ્થિતિના પુનરાવર્તનનું ચિત્ર પોતાના માનસચક્ષુ સામે દર્શાવે છે.”

(૧૧) કરજ નિવારણ એ જરૂરનું પ્રાથમિક પગલું.

દેવાના પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરવી એ તેની પ્રત્યે ખરાબમાં ખરાબ વલણ લેવા બરોબર છે, એમ કૃષિ ઉપરના રાજ્ય કમિશને ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું. વિશેષમાં દેવા ગંબીરી વર્તમાન અસહ્ય પરિસ્થિતિનો પ્રથમ નિઃશલ થયા પછી જ ભવિષ્યના સુધારાનો માર્ગ નિષ્કંટક રૂઢ તે રાહમાં કાંઈ પગલું ભરવાની સારી તક પ્રાપ્ત થઈ શકે. દૃષ્ટાંત તરીકે—જેમ આગમીડીને અદસ્તમાં થાય ત્યારે, ભાગેલી તુટેલી વસ્તુઓ દૂર ખસેડી પહેલા પાટા અને સડક સાફ કરવી જેઈએ, તેવી રીતે, બીજા સુધારા અમલમાં મૂકતાં પૂર્વે કરજનો કૂડ્યો કરવાનું પગલું લેવાની પ્રથમ જરૂર રહે છે. વળી જેવી રીતે માત્ર રસ્તા-માંથી ભંગાર ઉપાડી લેવાથી જ અટકી પડેલો વ્યવહાર પુનઃસ્થાપિત થતો નથી, તેમ, માત્ર શૂતકાળના દેવાનો કૂડ્યો કરવાથી જ ખેડુતોની આર્થિક ઉન્નતિ થશે એવી આશા રાખવામાં નહોતી આવી. માત્ર બીજી પુનર્ધટનાનાં કાર્યો કરતાં પહેલાં આર્થિક પુનર્વ્યવસ્થાના કાર્યને ગતિમાં સુધી, પાર ઉતારવા શૂતકાળને ભુંસી નાખી નવેરાદથી શરૂઆત કરવાની ખાસ જરૂર હતી.

ઈન્ટર નેશનલ લેન્ડ રીયુટા ૧૯૩૫ના એપ્રિલના અંકમાં ભાવનગરના પ્રયોગના એક અવલોકનકારે ટીકા કરેલ છે કે “ભાવનગરના કરજ નિવારણના પ્રયોગની મુખ્ય સાર્થકતા, જુના કરજનો હિસાબ સુધારી આપીને પાટી ભુંસી તે ચોકખી કરી છે, તેમાં સમાયેલ છે. પાટી ચોકખી હોય તો જ તેની

ઉપર ભાવિ પુનર્ધટનાની દોરવા ધારેલી રેખાઓ સ્પષ્ટપણે દોરી શકાય.”

(૧૨) માત્ર કાયદાનો પ્રબંધ, ખેડુતોને ફરી દેવામાં પડતા અટકાવી શકે નહિ.

શરૂઆતમાં જ એ જણાવવું જોઈએ કે દરબારે ગ્રામપંચાયતની સંરચાને સજીવન કરી, તેની ઉપર બહુ મોટો મદાર બાધે છે. ગ્રામપંચાયતદ્વારા શી શી બાબતની શિદ્ધિની અપેક્ષા રખાઈ છે, તે રીપોર્ટમાં વિગતથી વર્ણવ્યું છે. કૃષિકારોને ભવિષ્યમાં ફરીવાર જેવું કરતાં અટકાવવા માટે તેમના આંતર જીવન ઉપર દેખરેખ રાખવા અને તેનું નિયમન કરવા માટે સખત પ્રતિજ્ઞક કાયદાઓ રચવા કેટલાક અભિપ્રાય આપે છે. કરજમૂકત કરેલા ખેડુતો ઉપર ફરીવાર કરજદારીનાં પૂર ફરી વળતાં અટકાવવા માટે આવ્યાં કૃત્રિમ બંધ બાંધવામાં ભાવનગર દરબારને શ્રદ્ધા નથી. ગમે તેવા શુભ હેતુથી ચોગ્ગેલા આ કાયદાઓને વ્યવહારમાં મૂકતાં કેટલી મુશ્કેલીઓ આવે છે, તેનો હંમેશાં યથાર્થ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. ગભ્યસત્તા ગમે તેટલી જનશૂત અને શુભ હેતુવાળી હોય તોપણ પ્રજાના આંતરિક વ્યવહારને નિયમિત કરવાના પ્રયત્નથી સારા કરતાં છુદ્ડ કદાચ ન થાય તોપણ પ્રસંગે તે અયોગ્ય સત્તાવશીનું કારણ તો બને જ.

(૧૩) ગ્રામપંચાયતદ્વારા આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વાશ્રયી સમાજ રચાય એ જ ભવિષ્ય માટેની ઉત્તમ બાંહેધરી છે.

ગ્રામપંચાયત જેવી સ્વયંશાસિત સંરચાદ્વારા ધીમા પણ મજશૂત પગલે થતા સુધારા ઉપર ભરોસો રાખવાનું ભાવનગર દરબાર પસંદ કરે છે. ન્યારે પંચાયતનો સંપૂર્ણ વિકાસ થશે ત્યારે આર્થિક દૃષ્ટિએ તે સંગીન બનશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે; એટલું જ નહિ પણ તેમાં અવિચારી ઉઝાઝીરી અને જેવું કરવાની વૃત્તિ ઉપર પણ પ્રચલિત જાહેર મતનો નૈતિક અંકૂશ રહેશે. પણ આવો પ્રયત્ન અને સ્વાશ્રયી સમાજનો સંપૂર્ણ વિકાસ કુદરતી રીતે મંદગતિએ જ થવાનો.

આમપંચાયતો પૂરે અડધી વધતી ગય છે. ચાર વર્ષ પહેલાં ફક્ત છની સંખ્યા હતી. અત્યારે ૮૪ ગામડાઓ સ્વયંશાસન તો અધિકાર ભોગવે છે; અને ખીન્ન પણ ગામડાઓએ આમપંચાયત મળવા અરજ કરેલી છે. પૂનર્વિકિતના ભરે પછી એ કહેવું જરૂરનું છે કે આમપંચાયતના અત્યક્ષ કે પરોક્ષ ગમે તે ખીન્ન લાભો હોય પણ ગામડાઓમાં આત્મભાન જગૃત કરવાનો, આમજનતાને પોતાના મુખદુખનો સ્વયં વિચાર કરતા બનાવવાનો અને સામુદાયિક હિતના પ્રશ્નો પરત્વે રસ લેતા કરવાનો બનોખો લાભ તેમાં મળાયો છે.

(૧૪) ગામડાઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનો ફેલાવો.

નિરક્ષરતાથી નિપજતા પરિણામની અતિશયોક્તિ કરવી સહેલી છે. હિંદુસ્થાનના ખેડૂતને લખતાં વાંચતા કે હિસાબ ગણતાર આવડતા નથી એ અર્થમાં તે નિરક્ષર છે ખરો. પરંતુ નિયમિત રીતે દૈનિક વર્તમાન પત્ર કે સંવિચાર દેવળમાં જઈ બાંધબંધ વાંચતા એકેજ ખેડૂતના કરતાં તે વધારે પ્રમાણમાં વ્યવહારદક્ષ અને સામાન્ય છુદ્ધિ ધરાવે છે, એવો આ વિષયના પદ્ધાન વિચારકોનો આભાસ છે. એક વર્તમાન પત્રના ખબર પત્રીએ કરેલ ટીકા મુજબ, હિંદુસ્થાનનો સામાન્ય ખેડૂત તેને નુકસાન થાય તેટલી હદ સુધી પ્રારબ્ધ વાદી હશે. પરંતુ સામાન્યતઃ તેનામાં બ્યવહાર છુદ્ધિ, ધીરજ, ઉદ્યોગ અને કરકસરની વૃત્તિ અસામાન્ય પ્રમાણમાં હોય છે. પછી તે બધા સાથે તે ક્રેળવણીના સંસ્કારથી વંચિત છે, તેની ના પાડી શકાય નહિ; તેમ છતાં જ્યારે આ હોય નિર્વૃણ થશે ત્યારે નિઃશંક તે ફુનિયાના કોઈ પણ ભાગના ખેડૂત સાથે સરખામણીમાં ઉભો રહી શકે તેવો નમુનેહાર ખેડુત બનશે.

ખેડૂતોને પોતાની નિરક્ષરતાનો અને અજ્ઞાનની ઘણી ભારે કિંમત આપવી પડે છે. તે હકીકત, એકના એકજ ગામમાં બ્યાજનો દર જે કણખીને આપવો પડે છે, તેની સરખામણીમાં કોણી જેવો પછાત કામ વધારે આકરો દર ભરે છે. તેથી જણાય છે.

આ આપત્તમાં કમિટીના રીપોર્ટમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરેલો છે :—

“કોણી કરતાં કણખીની લાખ મોટી તેમજ નર-રીઆત વધારે હોય છે. એટલે કોણી કરતાં કણખીએ પ્રમાણમાં વધારે કરજ કરે છે. છતાં કોણી કામ જે કરજ કરે તેનાં બ્યાજ વટાવ વધારે આકરા તેને ભરવા પડે છે, આ વાત કોણીના ગામનો અને કણખીના ગામનો બ્યાજનો દર અથવા તો એકજ ગામમાં એકજ શાહુકારે કણખી તેમજ કોણી પાસેથી લીધેલા બ્યાજની સરખામણી કરવાથી સાબીત થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે ધાંધળી ગામમાં સારા કણખી ખેડૂતો છથી બાર ટકાના બ્યાજે નવદ રકમ કે સાલ મેળવી શકે છે; જ્યારે કોણી ખેડૂતને સવાળા ખાતા પાડી આપવા ઉપરાંત ખજાણાણીએ રકમ ભરપાઈ ન થાય તો સવાળા ખાડી પણ કાઢી આપવા પડે છે, બીજી રીતે કહીએ તો એક વરસમાં એ કે ત્રણ વખત નવું ખાતું પાડવામાં આવે છે અને દરેક વખતે ૨૫ ટકા ઉમેરાય છે. આવી મોલ-સવાળાની રકમ ભાજુગઢ જ્યાં બધા ખેડૂતો કોણી કામના છે ત્યાં પ્રચલિત છે. ધાંધળીમાં મોલ સવાળાની રીત નથી. ત્યાં કોણી ખેડૂતને દરરૂપીએ દરમસે અડધો આનો બ્યાજ આપવું પડે છે; જે દરવર્ષે ૩૭૬ ટકા જેટલું થવા ગય છે. વળી સેલરા જ્યાં કણખી ૯થી ૧૨ ટકા બ્યાજ આપે છે ત્યાંજ કોણીને ધરેણાં મીરો મૂકી રૂપીઆ ઉપાડવા હોય તો પણ ૧૮૬ ટકા બ્યાજ આપવું પડે છે.”

આ ઉપરથી આવશ્યક સાર એટલો નીકળે છે કે જેટલી નિરક્ષરતા વધારે એટલો શાહુકાર ઉપર આધાર વધારે રાખવો પડે, અને તેના પ્રમાણમાં તેનો જેરલાલ વધારે લેવાય. જ્યાં દેવાની સંખ્યા અને પ્રમાણ અજ્ઞાનતા અને ક્રેળવણીમાં પછાતપણું સાથે અત્યક્ષ કારણ સંબંધ ધરાવતું હોય, ત્યાં ભવિષ્યમાં દેવું થતું અટકાવવા માટે ક્રેળવણી દ્વારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો એ નિઃસંદેહ રીતે એક અસરકારક ઉપાય લેખાવો જોઈએ.

પટેલ જીવનની ઉદ્ધાટન કિતાબ પ્રસંગે જ્યારે પાછલી સાલોનું મહેસુલ માંડી વાળવાની સત્તાવાર

નહેરાત ચર્ધ ત્યારે ખેડુતોની સલામાં પ્રવચન કરતાં સર પ્રભાસંકર પટ્ટણીએ કહ્યું હતું કે:—

“તમને નાણાં મળ્યાં છે અને દરબારી લહેણા-માંથી તમે મૂકત થયા છો એટલે તમારો હેતુ પરિપૂર્ણ થયો છે એમ ન માની લેતા. અઘણ અને હુંફી નજરવાળો કુલણછુ પોતાના બાપની લાખો રૂપીઆની મિલકત પણ ચોડા સમયમાં વેડી નાખે છે માટે આ બધું યોગ્ય કેળવણી વગર નકામું છે.”

હિંદુસ્થાનનો ખેડૂત હંડી પહેાંચ અને દીર્ઘદષ્ટિ વિનાનો હોવાનું મુખ્ય કારણ તેનું અગાધ અજ્ઞાન અને નિરક્ષરતા છે. પોતાની અશક્તિથી નહિ પણ માત્ર બેદરકારી અને અજ્ઞાનથી મુદતસર નહિ ભરેલા, નજીવા દેવાનો બ્યાજ વટાવનો બોલને વધે જાય છે, તેની તેને ઝાંખી પણ થતી નથી. તેનું કારણ પણ આ તેની ગાદ નિરક્ષરતામાં જ રહેલું છે. કમિટીની તપાસમાં એવા ઘણા કિસ્સાઓ નજરે ચડ્યા હતા, કે જેમાં મૂળ તો સહેલાઈથી ભરી શકાય એવી ઘણી નજીવી રકમ, મુદતસર ભરી નહિ દેવાની ગફલતથી બ્યાજ વિગેરે વધીને ઘણી મોટી ચર્ધ ગઈ હતી. કમિટીએ તેની મૂળ તપાસણીની મોંઘમાં બ્યાજખી ટીકા કરેલ છે કે આવા કિસ્સાઓ ખેડુતોને બરાબર કેળવણી આપવાની જરૂરીઆતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, જેથી થોડી બાકીની દેવાની રકમ આપવાનું મુત્તથી રાખવામાં કેટલું જોખમ સમાયું છે તેનો ખ્યાલ તેને આવે અને મુદત દરમ્યાન દેવુ આપવાની નૈતિક ફરજનું તેને જ્ઞાન થાય. નાણા ધીરનાર રાજ્ય હોય કે સહાયકારી મંડળી હોય ત્યાં એક રીતે આ બન્ને તરફો વિદ્યમાન હોય છે.

અલગત જ્યાં સુધી ખેડૂત વાંચતાં લખતાં અને ગણતાં નહીં શીખે ત્યાં સુધી, અદા કરી શકાય તેવું કરજ અદા નહિ કરવામાં કેટલું મોટું જોખમ રહેલું છે તેનું જ્ઞાન તેને નહિ થાય. જે ગામડામાં નિશાળ છે, ત્યાં પણ ખેડૂતના છોકરાઓ કેળવણીનો મળી શકેતો પૂરો લાભ લેતા જણાતા નથી; એ દિવંગીર થયા જેવું છે. જે ગામને ગ્રામપંચાયત આપવામાં

આવે છે, તે પહેલું સુધારાનું પગલું નિશાળની માગણી કરવાનું લે છે, તે હકીકત આવકારદાયક છે.

નિયમ તરીકે તો જે ગામમાં ૫૦૦ કે તેથી વધારે વસ્તી હોય ત્યાં જ નવી નિશાળ ખોલવામાં આવે છે. પરંતુ ગ્રામપંચાયતના ગામોને એ નિયમનો અપવાદ ગણેલ છે. ત્યાં ૫૦૦ થી ઓછી વસ્તી હોય તો પણ નિશાળનો લાભ આપવામાં આવે છે. આથી કેળવણીનો પ્રચાર ઝડપથી થશે, અને નિરક્ષરતા દૂર થશે;—જે નિરક્ષરતા અઘણ અને અગમચેતી વગરના ખેડુતોનો ગરલાભ લેવામાં, શાહુકારોનું અતિ પ્રયત્ન લથીઆર ગણવામાં આવે છે.

વિશેષતઃ એ સંતોષપૂર્વક નોંધ લેવા જેવું છે કે ગ્રામપંચાયતવાળા ગામો જ્યાં થાણુદારની દરમ્યાનગીરી વિના દરબારી મહેસુલની વસુલાત થાય છે ત્યાં ગ્રામ પંચાયત સિવાયના ગામો કરતાં ત્વરાથી અને નિયમીત દરબારી મહેસુલની વસુલાત આવે છે. એ ખતાવે છે કે એ ગામડાઓમાં મુકેલો વિશ્વાસ નકામો ગયો નથી.

૧૫. બુદ્ધિશાળી ખેડૂત કોમ સામાજિક ખર્ચોની મર્યાદા બાંધવા ઉદ્દેશિત હોય છે.

ઉપર ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ કરજદારી ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ અને મુખ્ય કારણ સામાજિક પ્રસંગો છે. તે નિમિત્તે વધારે પડતું ખર્ચ કરવાથી વારંવાર વધતું જતું દેવુ કરતું પડે છે.

એક સાનંદનોંધ લેવા જેવું છે કે આ સંસ્થાના ખેડુતો દ્વે જગૃત થતા જાય છે. અને સામાજિક ખર્ચોને ઓછા અને નિયમિત કરવાની જરૂરીઆત સમજતા થયા છે તેમ કરવામાં જ્યાં દરબારી દર-મ્યાનગીરીની જરૂર જણાય ત્યાં તે પણ મેળવે છે, કરજની પ્રાથમિક તપાસણી કરનારી કમિટીના રીપોર્ટના પૃષ્ઠ ૪૨ મેં કરેલી વિસ્તૃત ટીકાનું આદિ અવતરણ કરવું યોગ્ય ગણાશે.

“સાતિના રીવાજો અને સામાજિક બંધનો જે જે ગળ ઉપરવટ ખર્ચ કરવાની અને ભારે કરજો કરવાની ફરજ પાડે છે તેના જુલમી બંધનના સંબંધે કણખી, પંચોળી વિગેરે સાતિના સમજદાર માણસોનું

માનસ જન્ય થયું છે. તે જીવભ્રમથી છૂટવા અર્થે જ્ઞાતિના વ્યવહારોને, કાયદાઓ અને પેટા કાયદાઓથી, નિયમીત કરવા માટે તેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે પણ તેવા કાયદા કાનુનો અમલકારક બનાવી શકાય એવી યોજનાના અભાવે ધારાધોરણના પાલન કરતાં તેનો લોગ વિશેષ થતો હતો. આવા સંયોગોમાં કેટલીક જ્ઞાતિઓ, દરબાર તરફથી ધારાધોરણ થાય તેને વધાવી છે. જ્ઞાતિના મોટા સમૂહનો મત આ પ્રમાણે હોય ત્યારે દરબારે અધિકૃત દખલગીરી સામે રક્ષણ થાય તેવી રીતે યોગ્ય ધારો ઘડી આપી, તેનો અમલ કરાવવામાં આનાકાની કરવી જોઈએ નહિ.

૧૬. ખરક લોકોએ જ્ઞાતિના ધારા પળાવી આપવા અરજ કરતાં તે મુજબનો ધારો કરી આપવામાં આવ્યો.

આ સંસ્થાનમાં ખરક નામની ખેડૂતોની મુખ્ય જ્ઞાતિ છે. તેઓ ખડતલ અને ઉલોગશીલ હોઈ મોટી સંખ્યામાં ભેશી રાખી ખેતીની આવકમાં ઉમેરો કરે છે. તેઓ આટલા ઉલોગી અને સાદું કમાતા હોવા છતાં લગ્ન, ધરધરણું (પૂનર્લય), આણા (છોકરીને પહેલી વખતે સાસરે વળાવવાની ક્રિયા) વિગેરે વરા-ઓમાં ગળ ઉપરવટનો ખર્ચ કરવાથી ઘણાં દુખી ગયા છે.

સામાજિક અંધનોને વશ થઈને કરના પડતા ખર્ચોમાંથી જ્યાં જ્યાં માટે જીવજીવદાર વરા વળતે કેટલો ખર્ચ કરે, તેની મોંઘ સાથે, તે મુજબનો ધારો કરી આપવા તેમણે સ્વતંત્ર અરજ કરેલી તે નિયમોનો લોગ થાય ત્યારે જ્ઞાતિનું પંચ કસુરવાનનો દંડ કરે છે અને જે તે મહાલના વહીવટદાર (પ્રમ-ણાના વસુલાતી અમલદાર) તે દંડ દરબારી હોલે જઈને રીતે વસુલ કરવામાં આવે છે તે રીતે વસુલ કરી આપી જ્ઞાતિના પંચને સોંપે છે. આ ધારાને દરબારથી તરફથી મંજૂરી આપવામાં આવતાં, છેલ્લા વર્ષોમાં ખરક જ્ઞાતિમાં ગળ ઉપરના ખર્ચો વધી ગયા હતા તે અંકુશમાં આવ્યા છે.

અલગત, સામાજિક સુધારા બહારથી લાદ્યા એ લાગેજ સલાહકારક અને વ્યવહાર હોય છે. પરંતુ ફરીથી કમિટીના રીપોર્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો— “ધારાધોરણનું ઘડતર અને તેની પ્રસિદ્ધિ, એક રીતે જે જ્ઞાતિઓના તે ધારા ધોરણ હોય તે જ્ઞાતિઓના તેવા સામાજિક સુધારા માટે તૈયારી અને જરૂરીયાત દર્શાવે છે. તેવી જરૂરીયાત અને તૈયારી જ્ઞાતિના મોટા સમુદાયે દર્શાવી હોય ત્યારે રાજ્યે જરૂર મુજબની કાયદાની મહોર લગાવી આપવી જોઈએ. તેના અભાવે જ્ઞાતિના ધારાઓ અમલ વગરના કાગળ પર રહે છે. અને જેનો વ્યવહાર સાથે સંબંધ ન હોય તેવા શુભ આશયને માત્ર વ્યક્ત કરવા જેટલા ઉપયોગી હોય છે.

ખરકના ઉદાહરણથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાતિના નિયમોમાં દરબારથીની દરમ્યાનગીરી હંમેશાં અસ્થિર નથી હોતી. ઉલટું કેટલીક વખત કણ્ઠથી, પચેવાળ, પચેણી તથા કુંભાર જેવી ઉલોગી અને મહેનતુ જ્ઞાતિઓને, કુરિવાજના પાશમાંથી અવાવડો એ એક માત્ર કારણ ઉપાય હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. રાજ્યની મદદ અને દરમ્યાનગીરી વગર જ્ઞાતિના માત્ર કાગળ ઉપરના કાયદાજ જ્ઞાતિના પ્રચલિત કુરિવાજ અને સામાજિક ચૂડમાંથી લાગેજ કાઢીને બચાવી શકે છે.

૧૭. ખેતીના અંગની ખરેખર જરૂરીયાત માટે બહોળો હાથે તગાવી અપાય છે

ગામકામાંથી સાહુકારોને દર કરવાનો ધરાયે હતો નહિ તેમજ તે સકચ પણ નથી. તે સાથે ખેડૂતોને ખેતીના અંગની ખરેખર જરૂરીયાતને લઈ દેવું કરવાના પ્રમંથ ઉપરિચિત થાય ત્યારે તેનો અયોગ્ય ગેરલાભ લઈ શકાય નહિ, તે માટે દરબાર તરફથી બહોળા પ્રમાણમાં અને ઉદાર શરતોથી તમારો ધીરવામાં આવે છે. કેટલાક પ્રકારેની તમારો વગર વાલુ ધીરવામાં આવે છે; અને ખર્ચાળ ખેતીન સુધારા માટે મોટી રકમની તમારો ધીરવામાં આવે છે ત્યારે વ્યાજનો સાધારણ દર લેવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ માત્ર ખીયારણની તમારો માટે જ દર

વર્ષે વાવણી ટાણામાં એક લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવે છે. તેનું કાંઈ વ્યાજ લેવામાં આવતું નથી. વળી જરૂરીઆતવાળા જેડુતોને નવો કુવો ગાળવા માટે કે જુનો કુવો ઉડો ઉતારવા માટે, બળદ ખરીદવા કે વાદના બીયારણ માટે પણ પચાસ હજાર રૂપીઆ દર વર્ષે મંજૂર રહે છે. સાધારણ વર્ષોમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબની તગતી ધીરવામાં આવે છે; તે ઉપરાંત કમી વરસાદ જતા મુશ્કેલીના પ્રસંગે વરસ પૂરું કરવા માટે ખાસ તગતી પણ ધીરવામાં આવે છે. દપ્તાંત તરીકે, જે વર્ષ પહેલાં રૂપીઆ છ લાખથી વધારે જમીન મહેસુલ ભરતા કુંડલા અને લીલીયા મદાલના આશરે સીત્તર ગામેમાં સખત અનાવૃષ્ટિની અસર હતી. દરબારશ્રીએ પ્રથમ તમામ જમીન મહેસુલ મોકુફ કરી; અને ત્યારબાદ ૭૮ ટકા જેટલી રકમની જમીન મહેસુલ માંડી વાળી. તદ-ઉપરાંત એક લાખ અને પાંચ હજાર રૂપીઆ બીયારણ ખોરાક માટે દાણા તથા ટોર માટે ઘાગ વિગેરે જુદાજુદા પ્રકારની તગતીની ખાસ મંજૂરી દરબારશ્રીએ આપી હતી. છેવટે તે તમામ રકમનો ખેડૂન સંકટ-નિવારણ ફંડના એકઠા થયેલા વ્યાજમાં સમાસ કરી માંડી વાળવામાં આવેલી સહાયત નેક નામદાર મહામ મહારાજ સાહેબે, ઈ. સ. ૧૯૧૨માં નામદાર યુવરાજશ્રીના (વર્તમાન નામદાર મહારાજ સાહેબશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીના) શુભજન્મ પ્રસંગે તેઓ નામદારનું મુખ્યારક નામ બેડી દીર્ઘશર્મા જુદિથી આ ફંડ રચાયેલું છે.

૧૮. જુના કરજનો ફંડથી થવાથી સહાયકારી મંડળીના વિકાસમાં સરળતા.

સહાયકારી મંડળીના વિકાસમાં મોટા અંતરાય રૂપ જુના કરજનો બોલે હતો. પણ જુના કરજનો સમૂળ ફંડથી થતાં સહાયકારી મંડળીયોના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો છે. સહાયકારી મંડળીની યોજનાથી અને પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય કર્યા મુજબ બહોળા પ્રમાણમાં તગતી ધીરવાથી, જેની સંબંધી વ્યાજબી જરૂરીઆત પૂરી પડશે એમ આશા રાખ.

વામાં આવી છે. સહાયકારી મંડળીઓએ એકઠી કરેલી રકમ જેટલી બીજી સામી, જે હજારથી વધારે નહિ તેટલી રકમ દરબારશ્રી તરફથી ડૂકું ટકાના વ્યાજે કરજ તરીકે ધીરવામાં આવે છે; અને મંડળીના સભાસદોએ એકઠી કરેલ થાપજુના ૨૦ ટકા જેટલી રૂ. ૪૦૦ થી વધારે નહિ તેટલી રકમ, મંડળીને બક્ષીસ આપવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી કુલ રૂ. ૧,૦૬,૭૫૦ સામી રકમ કરજ તરીકે ધીરવામાં આવી છે. અને રૂ. ૨૦,૩૮૬—મંડળીયોને બક્ષીસ તરીકે આપવામાં આવ્યા છે. કરજ ધીરવામાં આવેલ છે, તે ભરી શકાય તેવા મુદત કરેલ રકમના હક્કથી પાછું વસુલ કરવામાં આવે છે, દરબારશ્રીને ભરવાનો કરજનો હમો અત્યાર મુધીમાં એક પણ પડ્યો નથી અને મુદતસર ભરી આવેલ છે, એ હકીકત મંડળી-યોની સદરના આપોઆપ સાબીત કરે છે.

૧૯. ખાતાની જમીન પરત્વે વેચાણ અને વારસા હક બક્ષવામાં આવ્યો.

છ વર્ષ પૂર્વે, નેક નામદાર મદારાજ સાહેબના રાજ્યારોહણના પ્રમંચને સ્મરણીય બતાવવા, દરબારી જેડુતોને તેમના ખાતાની જમીન વેચાણ આપવાનો અને તેમના કાયદેસરના તમામ વંશવારસોના વારસા હક સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. આ નવા હક્કથી કૌમન ઉપગતી શકાય નહિ એવી મુદી, જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી ચલણી બની છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. કેમકે ખાતાદારને આ પહેલાં પોતાની જમીનની વેચાણ વ્યવસ્થા કરવાનો અધિકાર નહોતો. તેમજ તે જમીન સિદ્ધી લોટીના પુરૂષ વારસદારને અલાવે દરબાર દાખલ થવાને પાત્ર બનતી હતી.

આ નવા હક્કથી જેડુતોની મિલકતની કેટલી કિંમત વધેલી ગણી શકાય તેની ચોક્કસ આંકણી કરવી લગભગ અશક્ય છે. પણ કુલ દરબારી ખાતાની જમીન આશરે ૧૮૦૦,૦૦૦ વીંધા છે. સામાન્ય રીતે ગણતરી કરતાં એક વીંધાના રૂ. ૧૦ સરેરાજ ઉપજ એ રીતે ગણતાં જેડુતોની મિલકતની કિંમત અને

સાથેસાથ તેમની શાખ ૧૩ થી ૨ કરોડ જેટલી વધી છે, એમ વ્યાજબી રીતે કહી શકાય.

૨૦. ખેડૂત ન હોય તેવાના હાથમાં જમીન જતી અટકાવવા માટે ખરેખર ખેડૂત સિવાય ખીજને જમીન વેચવાની મનાઈ.

નવા વેચાણ વારસાના અક્ષિસ હકથી ખેડૂતોનું જમીન પરત્વે મમત્વ વધશે એવી આશા રાખવામાં આવી છે, અને ખેતીમાં કાયમી સુધારણા મોટી રકમ ખર્ચાને કરવાની તેની ઈચ્છા થાય તો તેમ કરવાનું તેની શાખ વધતાં શક્ય બન્યું છે.

સાથે સાથે આવી અણુધારી રીતે મિલકતની કિંમતમાં વધારો થવાથી તે પરાપૂર્વના જુના સંસ્કાર પ્રમાણે આખો વીંચીને કરજના કુવામાં કુદી નહિ પડે એવી પણ આશા રાખવામાં આવી છે. શુભ ઉદ્દેશથી કરેલ નવાજેશનું પરિણામ જુદું ન આવે તે ખાતર ખરેખરા ખેડૂતોનેજ ખાતુ વેચી શકાય તેવી મર્યાદા અને અંકુશ આપેલા વેચાણ હકમાં, રાખવામાં આવ્યા છે છૂટથી પોતાનું ખાતું વેચી શકાય, તેવા હક ઉપર આ દેખીતો અંકુશ ખેડૂતોના પોતાના જ હિત માટે ધણો અગત્યનો છે, એમ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. કાર્ક પણ જાતના અંકુશ કે પ્રતિબંધ વીનાનો જમીન વેચાણનો હક અન્ય સ્થળે છે, ત્યાં જમીનની માલેફી ખરેખરા ખેડૂતોની પાસેથી વધારેમાં વધારે નફા ઉપરથી લઈ જવામાં જ જેમનું માત્ર હિત રહેલું છે તેવા મુડીવાળા અને જમીન આવી હોય તે ગામથી દૂર કાયમ શહેરમાં વસવાટ કરનારા જમીનદારોના હાથમાં ચાલી ગઈ છે, આમ થવાથી જમીન બગડતી ગઈ છે, અને ખેડૂતોને મરજી પડે ત્યારે જમીન છોડાવી લઈ શકાય તેવા ભાડુત અથવા જમીન વીનાના મજૂરની સ્થિતિએ લાવી મૂક્યા છે.

છલ્લામાં તેમજ અન્ય સ્થળે જમીનના ટુંકાટુંકા ભાગસા થવાનો પ્રશ્ન વધારે અટપટો બનતો જાય છે, કેમકે ત્યાં મુખ્ય રાજ્ય સત્તા અને ખરેખર જમીન ખેડનાર ખેડૂતની વચ્ચે જમીનદાર અને પેટા

જમીનદારોની પરંપરા મધ્યસ્થા હોય છે. સદ્ભાગ્યે ભાવનગરમાં તેવું નથી. આ સંસ્થાનમાં જમીન ધારણ કરનારને શિર જાતે ખેડ કરવાની ફરજ છે. માત્ર કેટલાક મુકરર કરેલા સંયોગમાં પ્રગણના વહીવટી અમલદારની પરવાનગીથી અમુક મુદત મુધીજ પોતાની જમીન બોમ્બને ભાગથી કે પટાથી ખેડવાને આપી શકે છે.

૨૧. જમીનના નાના ભાગસા પાડવા સામે પ્રતિબંધક હુકમ.

આછી જમીનના પોપણ ચર્ક શકે નહિ તેવાં નાનાં ખાતાં પડવાથી થતા ગેરલાભ તરફ સક્રિય બનવાનું છે; જો કે ભાવનગર સંસ્થાનમાં જમીનના નાના નાના ટુંકડા બહુ પ્રમાણમાં હજી થયા જણાતા નથી; છતાં કરજ કમિટીના રીપોર્ટમાં મહત્ત્વ મહાન લના ભાદરોડ ગામ સંબંધે જે ઉલ્લેખ છે તેથી તેની સ્થિતિનો સંદર્ભ અભાવ છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. ભાદરોડ મોટું ગામ છે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર પ્રત્યક્ષ અસર કરે એવી એક બે લાક્ષણિક બાબત એ ગામના સંબંધ દ્રષ્ટિ સમક્ષ આવી છે. તેનો નોંધ અને કરવો ઘટે છે. ભાદરોડના ખેડૂતોનો મોટો ભાગ પંચોળીનો છે; જેઓ કદાચ કૃષિ-કારોના વર્ગમાં કણુખી પછી બોજીજ કદાચ આવે એવા મહેનતુ અને જુદિશાળી છે. પૂર્વે તેઓ આર્થિક દ્રષ્ટિએ સારી રીતે પોપણ થાય તેવા મોટા ખાતાં ધારણ કરતા હતા. પણ ખાતુ ધારણ કરનાર મૂળ પુરવના વારસદારોમાં જમીન વહેંચાઈ જતાં, પોપણ ચર્ક શકે નહિ એવાં નાનાં ખાતાંઓની સંખ્યા વધતી ગઈ છે. મૂળ ખેડૂતોના વંશ વિસ્તાર વધતાં, તેના પ્રમાણમાં વિભાગ પડવાથી ખરેખરા ખેડૂત હસ્તક જમીન એટલી જૂજ રહી છે કે તેથી, ખેતીની ટુંકી કમાણીમાં તેમનું પોપણ થઈ શકતું નથી. અને જોઈએ એટલું કામ પણ બારે માસ રહેતું નથી, તેમ થવાથી મૂળ સારા ખેડૂતો આજે ભાડે ગામ ફેરવેને બોમ્બની માલેફીના આંખા ગુંદાનો ઈન્કોરો રાખીને કે છેવટ છૂટક મજૂરી કરીને પોતાનો જેમ તેમ ગુજારો કરતા જોવામાં આવે છે.

એક ખાતાદાર પાસે અમુક વીધાની યત્તાથી ઝાઘી જમીન હોય તો તે પૈકાનો કેાઇ ભાગ તે વેચી, ગીરો મૂકી કે બીજી વ્યવસ્થા કરી શકે નહિ તેવો, અમુક દહની નીચે સર્વે નંખરોના ભાગલા પાડી શકાય નહિ તેવો તાજેતરમાં મનાઇ હુકમ થયો છે. તેવા પ્રતિબંધક હુકમથી ખાતાંઓ પોષણ ન થઇ શકે તેવાં નાનાં થતાં અટકશે એવી આશા છે.

૨૨. જમીન મહેસુલની વસુલાત વધારે રહેમભરી બને છે.

જમીન મહેસુલ સખ્તાઇથી વસુલ કરવાના ધોરણની ઘણી ટીકાઓ થાય છે. અને નિઃસંશય કેટલીક વખત ખેડૂતોના કરજનું એક કારણ તે પણ હોય છે. છેલ્લા વર્ષોમાં બે રીતે તે સખ્તાઇ દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં છે. એક તો, ખાતાનું પાછલી સાલનું લહેણું વસુલ કરવા માટે આખા ગામનું સામાન્ય આનીનું નામ સારી રીતિના પહેલોખતા ખેડૂતોને દિણ સમીપ રાખીને નહિ, પરંતુ મધ્યમ વર્ગના અને ગરીબ રીતિના ખેડૂતો ઉપર સુરત રાખીને પાડવામાં આવે છે. આ લેવાણુ ગામના તમામ ખેડૂતો રહેલાઈથી ભરી શકે; એટલું માફક સરતું હોય છે. આ સામાન્ય આની કરતાં પણ વિશેષ રકમ ભરી શકે એવી રીતિના ખેડૂતો પણ હોય છે; તેમની પાસેથી પાછલી સાલના લહેણુ પેટે લેવાની વધારાની રકમનું નામ વહીવટદાર, બકિતગત ખેડૂતોનું જુદું જુદું પાડે છે. આ વ્યક્તિગત લેવાણુ, રીતિ અંશેયો ફરી બીજા તો તે અનુસાર, વહીવટદાર ઝાણું કે વધારે કરી શકે છે.

કીરતની મુદતને ચોક્કસાઈથી વળગી નહિ રહેવાનું બીજું પગલું લેવામાં આવ્યું છે, અને તે માટે પ્રત્યેક વર્ષે, પાકની રીતિ અનુસાર, ગામ, તપો કે કે મહાલની કીરતની મુદત લંગાવવા વિભાગના મદદનીશ (આસીસ્ટન્ટ) વસુલાતી અધિકારીને ખાસ સત્તા આપવામાં આવે છે.

૨૩. નીરણની તંગીને પહોંચી વળવા માટે

દંગામાં બને ગાંજીઓ ખડકી ઘાસનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે.

કપાસ અને શીંગ જેમાં કિંમતી પાક લેવા જતાં પોતાના દોરના નિભાવ માટે બેઠએ તેટલા ઘાસનો સંગ્રહ ખેડૂતો કરી શકતા નથી; અને વરસાદ મોડો શરૂ થાય અગર વચમાં લંગાવે ત્યારે ઘાસની ઘણી વખત તંગી પડે છે. ખેડૂતો પાસે ખડ અને કડબનો સંગ્રહ ખૂટી જાય ત્યારે તેમને મદદ કરવાના હેતુથી અનુકૂળ કેન્દ્ર સ્થળોએ ૩ થી ૪ કરોડ પૌંડ સુધી ઘાસનો સંગ્રહ રાખ્ય કરે છે. જ્યારે ૧૯૩૬ના જુલાઇ અને ઓગષ્ટની વચ્ચે દોઢ માસ કરતાં વધારે મુદત સુધી વરસાદ લંગાવ્યું હતું ત્યારે ખેડૂતોને પચાસ લાખ પૌંડ ઘાસ તગાવી તરીકે દરગારી સંગ્રહમાંથી તાત્કાલિક આપવામાં આવ્યું હતું. આવી સમયસરની મદદના અભાવે મોટો માલદોર રાખનારા ખેડૂતો મુસેલીમાં આવી પડત અને તેના નિભાવ અર્થે ઘાસચારા ખરીદવા માટે મોટું કરજ કરવું પડત.

૨૪. ગોસંવર્ધન.

કાપડા અગર કાનુનદારા દરગાર તરફથી સંરક્ષણ આપી નવું દેવું ન થાય તે માટે નિર્ણયાત્મક પગલાં લેવામાં છે, તેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે હવે ખેડૂતોની આર્થિક રીતિ સુધારવા માટે જે સક્રિય યોજનાઓ હાથ ધરવામાં આવી છે, તે પૈકી મહત્વની અને જેનું તાત્કાલિક શુભ પરિણામ બતાવી શકાય તેવી ગોસંવર્ધનની પ્રવૃત્તિ છે. અલગત તાજેતરમાં નામદાર વાયસરોય સાહેબ તરફથી જે અપીલ બહાર પડી છે તેથી આ પ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળ્યો છે. પરંતુ આ અત્યંત અગત્યની બાબત તરફ લાવનગરના દરગારનું ધ્યાન છેલ્લા પાંચ કે તેથી વધારે વર્ષોથી ખેંચાયું છે. આ વિષયમાં ધાર્યું પરિણામ લાવવામાં અંતરાય રૂપ, ખરી કરવા સામેનો રૂદ્ધિ સુસ્તોનો જુગલુનો બંધાઇ ગયેલો અર્થ ધાર્મિક પૂર્વગ્રહ છે. 'બર્ડોહો પદ્ધતિ' નામે પ્રસિદ્ધ યથેચ રીતે ખરી કરવાથી, જનવરને જરા પણ દુઃખ થતું નથી એમ દાર્શનિક બતાવેલા પ્રયોગો દ્વારા જણાવાથી,

હવે તે વિચારે તદ્દન પાયા વગરના અને જીવનવાણી કર્યા છે. જરા સમજાવટથી અને તેમની નજર સમક્ષ 'બડોડો પદ્ધતિ'થી ખસી કરી બતાવવાથી ખેડૂતો તેમના વાછડાને ખસી કરાવવા પ્રેરાય છે; અને એ રીતે વહેમ ઓછો થતો જાય છે. બડોડો પદ્ધતિથી ખસી કરવામાં નિષ્ણાત માણસોને તે કામ માટે રોકવામાં આવ્યા છે. જેમણે ૮,૬૨૪ વાછડાઓને અત્યાર સુધીમાં ખસી કર્યા છે.

ગીરની ઉમદા જાતને હલકી પાડવામાં મહા-જનીયા રખડતા આખલાઓ માટે ભાગે જરાખદાર છે; અને તેમને ખસી કરી નિહોંપ બનાવવાની ખાસ સાવચેતી લેવામાં આવે છે. ગામડામાંથી રેઢીઆર અને હલકી ઓશાદના ખૂટા ખસી કરવાની સાથેસાથ, સુમળનન (સારી ઓસાદ) માટે સારા જાતવંત દેખાવડા ધણા ખૂટા પૂરા પાડવાની પણ ગોડવણ કરવામાં આવી છે. આવા ૧૧૦ ફાણુ ધણુખૂટા દાણુના સ્થળેએ રાખ્યા છે. રૂપકડા અને જાતવંત રાસા હાથક ખૂટ મેળવવામાં, જે મુશ્કેલી નહે છે સ્થાનિક ગૌશાળા સ્થાપનાથી દૂર થઈ શકે; કે માંથી નેદ્રએ તેટલી સંખ્યામાં ભરેંસાપાત્ર ધણુખૂટ પૂરા પાડી શકાય, આવી જે ગૌશાળાઓ રચાવવા માટે દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે. અને તે બાબત દરખાસ્તોની વિચારણામાંજ છે.

હમ જેવા સામાજિક વરણોમાં જે અધઠિત, ગમ ઉપર વડ, ખરચ કરવામાં આવે છે તે બાદ જતાં ખરેખર ખેતીના ખર્ચોમાં સૌથી મોટો હિસ્સો બળદ ખરીદીનો આવે છે. છેલ્લી પંચ વાર્ષિક દોર ગણતરીમાં ભાવનગર સંસ્થાનના ખેડૂતો પાસે કુલ ૮૨,૪૨ બળદ નોંધાયા હતા. એક બળદ મરેશશ દસ વરસ કામ આપે છે એમ માનીયે તો ઉતરી ગયેલા જીના બળદો બદલાવી ૮૨૪૨ નવા બળદો પ્રતિવર્ષે રાખવા નેદ્રએ. દરેક બળદની સરેરાશ રૂ. ૫૦-કિંમત અટકળીયે તો રૂ. ૪,૧૨,૧૦૦ એટલે ચાર લાખ રૂપિયા ઉપરાંત રકમ ભાવનગરના ખેડૂતોને બળદ ખરીદવા માટે ખર્ચવી પડે છે. સહેલાઈથી

રાખવી પરવડે તેવી એક કે બે ગાયો જે દરેક ખેડૂત રાખે તો તેમાંથી પોતાને બોધતા બળદો તે મેળવી શકે અને આ મોટી રકમ બચે; વળી બળદ ખરીદી માટે શાહુકાર પાસે બ્યાબે રકમ લેવાની ઓશીયાળ ભોગવવી ન પડે કે બળદ વેચનાર સંધીની ગરજ ન રહે. તદ્દઉપરાંત ઘરે ઉછેરલો બળદ. પૈસા ખર્ચોને ખરીદવા બળદ કરતાં, અવશ્ય ઉત્તમ નિવડવાનો. જે ગાયોએ માત્ર છેલ્લા બે વર્ષેથી પણ ધણુખૂટ રાખવામાં આવેલ છે ત્યાં દોરની ઓલાદમાં રહેજે નજરે તરી આવે તેઓ સુધારે થયો છે અને સંધી સાથેના બળદ ખરીદીના કબાલાઓ ઓછા થયા છે.

૨૫. ખેડૂત સંકટ નિવારણ ફંડનો ખેડૂતોને કુવા પાકા બંધાવી દેવામાં થતો ઉપયોગ.

ખેડૂત સંકટનિવારણ ફંડ વિષે આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેના વ્યાજમાંથી કમી વરસાદ કે દુષ્કાળના પ્રસંગે છૂટથી મદદ કરવામાં આવે છે. અનિશ્ચિત કે અનાદૃષ્ટિના કંકણ પ્રસંગમાં જરૂરી મદદ આપવામાં ફંડના વ્યાજનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત, વરસાદ લંબાવે કે કમી થાય તેવા અવાર નવાર આવતા પ્રસંગે પોતાનો ખચાવ કરી શકે, અને ખેડૂતોને કાયમી ફાયદો થાય તેવા કાર્મ કામમાં આ રકમ વાપરવાની બાબત દરખાસ્તોની વિચારણામાં હતી. હિંદુસ્થાનની આગેવાનના વિવિધશ્રુ સંયોગોમાં અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાં અનુભવાતી ટુંપી અને અનિશ્ચિત વર્ષાઋતુના સામે, ખેડૂતોને રક્ષણ આપવા માટે કુવાનું સાધન કરાવી આપવાનું દરખાસ્તોને ઉપરાંત વિચારણાને અંતે ચોગ્ય જણાયું. કુવાની જરૂરીયાત ભાવનગર સંસ્થાનમાં વિશેષ કરીને છે, કારણ કે ત્યાં પિત કરવા માટે નહેરવી કે પાણીના સંગ્રહની કાર્મ ખાસ સગવડ નથી. તેમજ ભવિષ્યમાં મોટા પાયા પર તેવી સફળ યોજના હાથ ધરવાની શક્યતાઓ પણ ઓછી છે.

૨૬. એક વરસમાં ૨૨૩ કુવા પાકા બંધાવવા માટે રૂ. ૭૮૫૦૬-નો ખર્ચ.

ખેડુતોની અણમુક્તિ

ધણી જીના કુવાઓ સજીવન તળ વાળા હોય, પરંતુ તે ખાંધ્યા પીનાના કાચા હોઈ-લાડ ચર્મ જવાથી, તેનો વપરાશ અશક્ય અને જોખમકારક હોતો. તેનો ઉપયોગ કરવામાં દરવર્ષે ઘણી મહેનત અને ખર્ચ કરવો પડતો હોવાથી, ધણીખરા કુવાઓ નિરૂપયોગી પડ્યા હતા. એથી કહીને જે લાડ કુવાનું તળ સાંજું હોય અને પાણીની આવ સજીવન હોય તેવા કુવાઓ પ્રથમ હાથ ધરવાનું નક્કી થયું; અને ગઈ સાલ ઉમરાળા મહાલના દસા તપામાં આવા લાડ કુવા પાકા બંધાવવા માટે રૂ. ૭૫૦૦૦-મંજૂર રહ્યા. એ પ્રમાણે એક તળામાં કુવા બંધાવવાનો કાર્યક્રમ કેન્દ્રિત કરવા ઉપરાંત સંસ્થાનના બીજા સ્થળોએ છૂટા જવાયા કુવાઓ બંધાવવા માટે ગરતી રૂ. ૨૦૦૦૦-મંજૂર રહ્યા હતા. ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે રકમ મંજૂર રહી હતી તેમાંથી દસા તપામાં રૂ. ૬૨૧૬૧-અર્થો ૧૬૨ અને સંસ્થાનના છૂટા જવાયા સ્થળે રૂ. ૧૭૩૪૫-અર્થો ૫૧ મળી કુલ રૂ. ૨૧૩ કુવાઓનો જીર્ણોદ્ધાર ચર્મ પાકા બંધાવવામાં આવ્યા છે.

ગઢડા મહાલમાં લાડ કુવાના જીર્ણોદ્ધાર માટે રૂ. ૮૦૦૦૦ ઇ. સ. ૧૯૩૭માં મંજૂર રહ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૨૭ની સાલમાં આ ફંડમાંથી રૂ. ૮૦૦૦૦-ગઢડા મહાલમાં લાડ કુવાના જીર્ણોદ્ધાર માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબનો તમામ ખર્ચ ખેડૂત સંકટ નિવારણ ફંડના વ્યાજમાંથી કરવામાં આવ્યો છે. ચએલ ખર્ચ પૈકાં અર્ધ રકમ ખેડૂતોને ખાતે ધીરવામાં આવી છે; અને તેના ચોગ્ય રકમનાં કાંધા કરવામાં આવ્યા છે. બાકીની અર્ધ રકમ બેંકોમાં ગણી માંડી વાળવામાં આવી છે.

૨૭. બી. મુધારા અને વચ્ચે સ્વાવલંબની થોળના.

જ્યારે જીવનના કારખાતા નહોતા અને ખેડૂતો હાથે લોદેલા કપાસીયાઓ વાપરતા ત્યારે કપાસનો

પાક ઘણો સારો ઉતરતો. તે સ્થિતિનું પુનરાવર્તન કરવા માટે નિષ્ણાત માણસોને ફાકીને વણવાના અને કાંતવાના હુકરને પેટા ઉઘોગ-ગૃહઉઘોગ-તરીકે ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો હંદલા થોડા વર્ષોથી થયા છે. ખેડૂતોએ પોતાનો તમામ કપાસ હાથેજ લોદવાની જરૂર નથી, પરંતુ કપાસના ઉગેલા છોડમાંથી સારા ભરાવદાર છોડ પસંદ કરી તેમાંથી ડાળકા ડાળકા કપાસ વીણી, આ રીતે દોરેલો કપાસ એકઠો કરી તેને હાથે લોદી બીયારણ માટે કપાસીયા જુદા કાઢવા. તેવા પસંદ કરેલા કપાસીયાનો કપાસ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ થવાથી વાવેતર સુધરવા ઉપરાંત હાથ લોદના કપાસીયા જીવલોદના કપાસીયા કરતાં વાવેતરમાં ઓછા વપરાતા હોવાથી કપાસના કિંમતી બીયારણમાં સારી રકમનો બચાવ થાય તેમ છે. ચોકખા અને અને સારા બીની કદર ખેડૂતો જેટલી બીજને જાતી અનુભવ નહિ હોવાથી હોવી ન જોઈએ, છતાં ઘણા ખેડૂતો વાવણીની મોશમ ભરાઈ ગયા બાદ છેક અણીને વખતે બીયારણ બોળવા નીકળે છે, તેથી ખેડૂતોને પણ સારા બીયારણની ખરી કદર હશે કે કેમ, તેની કેટલીક વખત શંકા થાય છે. કદાચ તેમની આ ખીતી બેપરવાઈનું એક કારણ તેમની આર્થિક નિષ્વૃત્તતા હોય. અગવડતા વેળીને પણ ઉચી પ્રકારનું બી મેળવવા જેટલા પ્રયત્નો થાય તે ઓછા છે. સાફ અને ચોકખું બીયારણ મેળવવા માટે કપાસ હાથે લોદવો અત્યંત જરૂરી છે. કપાસ હાથે લોદવાથી માફ બીયારણ મળે એટલુંજ નહિ પરંતુ હાથે લોદેલા કપાસમાંથી રૂ. પિંગળી પૃષ્ઠીઓ બનાવી હોય તો ફરસદના વખતે કાંતી તૈયાર કરેલા સુતરમાંથી રાશ, વગત, મારડાં વિગેરે મોટી કિંમતે ખરીદવા પડતા બેતી ઉપયોગી સાધનો બનાવી શકાય છે. વધારે સુતર થાય તો તેમાંથી કપડાં પણ વણાવી લેવાય. ખેડૂતોને જરૂરીઆત મુજબ ચરખાઓ આપવામાં આવે છે; અને આ કામમાં ઉત્તેજન મળે અને ઉત્સાહ ટકી રહે તે માટે સાફ કામ કરનારને ઇનામો આપવાની થોળના કરવામાં આવી છે.

૨૮. ખાતરની અછત અને તે ભરવાની આમીવાળી રીત.

ગામડાની આર્થિક ઉન્નતિનો મૂળ પાયો ખેતી સુધારણામાં રહ્યો છે. જમીન સુધારણા વિના ખેતી સુધારણા અશક્ય છે, જમીન સુધારણા વીના ગામડાની આર્થિક ઉન્નતિનાં બીજા અંગો પણ નિષ્ફળ નિવડે. માટે આમોજાતિના મુખ્ય વિષયમાં સહુથી મહત્વનો પ્રશ્ન જમીન સુધારણાનો છે. મનુષ્ય પોતે જમીનને પણ ધસારો પૂરો કરવા માટે અમુક દ્રવ્યોની જરૂર હોય છે; તે ન મળે તો પછી જમીનનો કસ દિન પ્રતિદિન ઉતરતો જાય એ સ્વભાવિક છે. તે નવું દ્રવ્ય-નવું લોહિ-તે ખાતર છે.

ખેતીની પેદાશ જેટલી થવી એટલે તેટલો થતો નથી એનું મુખ્ય કારણ, જમીનને પુરતું ખાતર મળતું નથી, જે ખાતર મળી શકે તેમ છે તેને ફળવોને પૂરેપૂરો લાભ મળે એવી રીતે ઉપયોગ થતો નથી, એ છે. ખેતીની નિપજ વધારવાનો સફળ ઉપાય જમીનમાં પૂરતું અને યોગ્ય રીતે ખાતર નાખવું એ છે. આ બાબતનું એક દષ્ટાંત કરજ કમીટીના ધ્યાન ઉપર મૂકીને આવેલ તેનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો અરથાને નથી. વિક્ટર મડાલમાં માંડળ નામે એક ગામ છે. ત્યાં ખોડા ભાગ નામનો પટેલ છે. માંડળના બીજા ખેડૂતોને જેટલા ધઉં છ થી દસ વીધા જમીનમાં થયા હતા તેટલા-એક ફળશી ધઉ-તેણે બે વીધા છરાયત જમીનમાં સાડા ખાતર નાખી ઉપગત્યા હતા. એકજ પ્રકારની જમીનમાં ખાતર નાખવાથી કેટલો તફાવત આવે છે તે આથી રહેજે જણાય છે, ખેડૂત સાધન સંપન્ન હોય તો દૂરના ગામડામાંથી પણ ગોડા ભરીને ખાતર લાવી શકે. જ્યારે બીજા ગરીબ ખેડૂતો ખાતર નાખવામાં વધારે રકમ રોકી શકે તેવા હોતા નથી. કેટલુંક ખાતર તો ખેડૂતો પ્રયત્ન કરે તો વગર પંસે મેળવી શકે, જેમકે તળાવ, તળાવનો કાંપ, ઝાડ નીચેની માટી, જુના ગામડોળા કે રાફડાની માટી, માર્ગ કાંકાની કે વાડ નીચેની દટાએલી સડેલી માટી વિગેરે સ્થળોની

કસદાર માટી, ગાય, બળદ, બેંસ, ઘોડા, ઘેડા, બકરાં વિગેરે જનવરો નીચે પાથરી તેના સુતર મિશ્રીત કરી તે ખાતર તરીકે ગ્રામમાં ભરવા વાપરવાથી વધારે ફાયદા કારક નીવડી છે. કસદાર માટી સાથે ગૌમૂતનું કિમતી ખાતર થાય છે. ગૌમૂત મહાપવિત્ર મનાય છે. વાવણી વખતે બીમાં અદશ્ય જીવાતનો નાશ કરવા માટે તેને ગૌમૂતમાં ભીંજી કેટલાક ખેડૂતો વાવે છે. કેાઇ ઝાડ છોડ કે વેલામાં ફળ સડી કે બગડી અગર ખરી જતાં હોય તો સડો અટકાવવા ગૌમૂત છાંટવાનો અખતરો ઘણી વખત ફતેદમંદ ઉતર્યો છે એવો ગૌમૂતમાં જંતુનાશક ખાસ ગુણ છે. અને આ બધું ખેડૂત ધારે તો વગર ખર્ચ મેળવી શકે છે.

૨૯. બીજા કાંઈ નહિ તો બળતણ તરીકેના ઉપયોગ માટે ખેડૂતો લાકડાં મેળવી શકે તેટલા ખાતર પણ ઝાડો વવરાવવાને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે.

છાણ, ખાતર તરીકે વપરાતી, મુખ્ય વસ્તુ છે. પણ તેનો છાણા થાપી બળતણમાં મોટે ભાગે ઉપયોગ થાય છે. ત્યાં સુધી છાણનાં છાણા થાપી બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની રેવ જરી નહિ ત્યાં સુધી સામાન્યતઃ દરેક ખેડૂતોને પહેંચી વળે તેટલા ખાતરની અછત રહેવાની. બધાય ખેડૂતો અર્થાત્ વૈજ્ઞાનિક ખાતર ખેતરમાં નાંખી શકે નહિ. ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિક ખાતર ખેતરોમાં નાખવાના ખાતર તરીકે બીજા ઉપયોગી છે એમ નિઃશંક રીતે પૂરવાર થયું છે. વૈજ્ઞાનિક ખાતરની અસર એક બે વરસમાં નાણુક થાય છે, જ્યારે ખેતરાઉ ખાતરથી ફળદ્રુપ થયેલી જમીન દસ કે તેથી વધારે વર્ષો સુધી સારો પાક આપે છે. ખેતરાઉ ખાતર મોટા પ્રમાણમાં મેળવવા માટે ખેડૂતોને બળતણ તરીકે છાણાનો ઉપયોગ કરતા અટકાવી લાકડાનો ઉપયોગ કરતા કરવાનો, એક રસ્તો છે. અત્યારે ફક્ત વર્ષાઋતુના ચાર માસ, કે જ્યારે આકરા તડકા વગર છાણા સુકાઈ શકે નહિ ત્યારેજ, ટોરના છાણોનો ઉપયોગ ખાતર તરીકે થાય

છે. ખાકીના આઠે માસ ઢોરનું છાણ છાણા થાપી તેનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ થાય છે.

૩૦ ખરાખાની જમીનમાં કાંટોનો ઉછેર.

પણ ખેડૂતો લાકડાનો ઉપયોગ બળતણ તરીકે કરે તે માટે લાકડા પૂછળ પ્રમાણમાં અને સરતા હોવા જોઈએ.

બળતણ માટે લાકડાનો મોટો જથ્થો રાખવો હોય તો પોતાના ખાતાની જમીનમાં જે ખરાખાની જમીન આવી હોય અને જ્યાં ખેડ થઈ શકે તેમ ન હોય તેવી જમીનમાં અને શેઠા ઉપર બાવળના ઝાડો ઉછેરવા માટે ખેડૂતોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. ખીજું પગલું કાંટ બનાવવાનું છે. ગામોની નજીકમાં સગવડ પડતી ખરાખાની જમીનમાં કાંટ બનાવવાથી ઢોરોને ચરાણુ થવા ઉપરાંત બળતણના ઉપયોગ માટે સરતા લાકડા ઉત્પન્ન થાય. આ પ્રયોજન અર્થે સગવડ પડતો વિસ્તાર શોધવા ખાસ તપાસ 'Survey' પણ કરાવવી જોઈએ. બાવળનું લાકડું ખેતી ઉપયોગી સાધન બનાવવામાં પણ કામે લાગી શકે છે. તે આ જમાનામાં ઘણી મુશ્કેલીથી મળી શકે છે.

સગવડ પડતા વિસ્તારમાં કાંટ કરવાથી ઢોર માટે ચરાણુ વધે, બળતણ મળે અને ખેતી ઉપયોગી સાધન બનાવવા માટે લાકડું મળે. એ ઉપરાંત ગીચ ઝાડીઓથી અન્ય અર્થે પણ સરે છે. જંગલો ઝોઝા થવાથી થોડા વર્ષો થયા વંરસાદ ઝોઝા અને છૂટે છવાયો થતો હોવાનું ધણીનું કહેવું છે. કાંટ ઉછેરવાથી કેટલેક અંશે તે ફરિયાદ દૂર થતાં, વરસાદના પ્રમાણમાં પણ વધારો થાય.

ખાતાની જમીનમાં આવેલા ઝાડોનું ચોથ કમી કરવાનો તાજેતરમાં હુકમ થયો છે, તેથી અને ઝાડોની સ્વતંત્ર માલિકી પ્રાપ્ત થવાથી ખેડૂતોને ઝાડો ઉછેરવામાં ઉત્તેજન મળ્યું છે. તે ઉપરાંત દર વર્ષે નવા ઝાડો રોપાવવા માટે વસુલાત ખાતા તરફથી પ્રચાર કાર્ય અને પ્રયત્નો થાય છે.

૩૧ મુઠદાલ માટીનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ.

ખેડૂતો મુઠદાલ માટીનું ખાતર વાપરતા થવાથી બે કાયદા થાય છે. એક તો ખાતરની ઉણપ ઉત્તમ રીતે પૂરી પડે છે. તે ઉપરાંત અસ્પૃશ્ય વર્ગ, ભુગ-ભુની, મુઠદાલ માટી ખાવાની ટેવમાંથી મુક્ત થાય છે. બે કે અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ થઈ શકતો નથી; પરંતુ જાહેર જનતાની વૃત્તિનું પૃથ્થકરણ કરવામાં આવે તો આપણને જણાય કે અસ્પૃશ્ય સામેની સુગ હોવાનું એક માત્ર કારણ મુઠદાલ માટી ખાવાની તેમની ટેવ છે; જે માંસાહારી પ્રજામાં પણ જણાતી નથી. જો આ તેમની ટેવ છોડાવવામાં આવે તો કહેવાતા અસ્પૃશ્ય વર્ગો સામે જાહેર પ્રજાની વિરોધી લાગણી છે, તે ઘણી ઓછી થઈ જાય. પરંતુ પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી? અને વધારામાં મુઠદાલ ઢોરના ચામડા ઉતારવાનો, વંશપરંપરાનો તેમનો, ધંધો હોવાથી મુઠદાલ માટી સહજ પ્રાપ્ય હોય છે; એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે ખાવાની લાલચને, અનેક વર્ષોની ભુની ટેવ હોવાથી, તેઓ રાકી શકતા નથી. કિન્તુ જો કૃષીકારો મુઠદાલ માટીની ખાતર તરીકેની કિંમત સમજે તો, જમીનને ફળદ્રુપ બનાવવું ખાતર મળવા ઉપરાંત કહેવાતા અસ્પૃશ્યને તેમના આત્મ સુધારણાના કાર્યમાં મોટો ફાળો આપ્યો ગણાશે. ખેડૂતો મુઠદાલ માટીનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરે તો ભામનો ઈન્જરો રાખનારને મુઠદાલ માટીની કિંમત આવે; અને તેમ થાય તો તેનો ખોરાક તરીકે થતો ઉપયોગ સ્વતઃ અટકે. આ બંને સુધારા એક સમયાવસરે કરવા માટે દરખાસ્તી ભામનો ઈન્જરો (મરેલા ઢોરના ચામડા લઈ જવાનો), સારી રકમના બોગે પણ મુઠદાલ માટી નહિ ખાવાની સરતે આપવાનું પસંદ કરે છે. (ભામના ઈન્જરો-કાઠિયાવાડનાં લગભગ બધાં રાજ્યોમાં મરેલાં ઢોરનો ભામનો ઈન્જરો આપવામાં આવે છે. હરિજનો દલીલ કરે છે કે “ઈન્જરો ખોલાતી વખતે બે પક્ષ વચ્ચે સામાન્ય સમજૂતી હોય છે કે મરેલ ઢોરના માંસની કિંમત પણ ઈન્જરોમાં ગણાઈ જાય છે. ઈન્જરો લેતી વખતે

મુઠદાલની કિંમત અર્થે રાજ્યને આપી ચૂક્યા હોય છે અને પછી અર્થે મુઠદાલ ન વાપરીયે તો આર્થિક તુકશાન પણ સારી પેઠે વેઠતું પડે." હરિજનોની દલીલમાં વળૂદ લાગવાથી આ વસ્તુ લાવનગર રાજ્યના વડા અમલદારો પાસે રજૂ કરવામાં આવી હતી. જેને પરિણામે ખોટાદ જેવા મહાલમાં, જ્યાં હરિજન શાળાને અંગે હરિજનોની સેવામાં ઝોતપ્રોત થઈ જનારા લાઇઓ પણ વસ્યા છે ત્યાં તેમની મહેનતને લીધે, લામતો ધન્યરે દેતી વખતે રાજ્ય તરફથી મુઠદાલ માંસ ન વાપરતું જોઈએ એવી ખાસ શરત કરવામાં આવેલી છે. આ શરતથી રાજ્યને એકલા ખોટાદમાં રૂ. ૫૦૦ ની ખોટ ગણ સાલ અમલી પડી છે. પણ આ સરતનું પાલન ચમાર કરે છે કે નહિ તેનું ધ્યાન રાખવાવાળા હરિજન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા હોય તોજ શરત પાળી શકાય છે. ખોટાદમાં આ શરતનું સામાન્ય રીતે પાલન થાય છે. હરિજન બંધુ તા. ૪ નવેમ્બર ૧૯૩૪ પૃ. ૨૬૭) કેટલેક ઠેકાણે મુઠદાલ માટીના ખાતર તરીકે ખેડૂતોએ ખૂશીથી ઉપયોગ પણ કર્યો છે.

૩૨ લાહોડાનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ.

ગામોગામ મુએલા દેર ઉતરડવાની જગાએ એક ખાડો ગામના પ્રમાણમાં નાનો કે મોટો દેઢ લોકોએ કરી રાખેલો કે જેમાં લાહોડો નાખી શકાય.

આ ખાડામાં લાહોડાનો થર થયો કે તુરત તેના પર તેટલોજ માટીનો થર કરી દેવો કે જેથી લાહોડો સડતી વખતે દુર્ગંધ ફેલાવી શકે નહિ. તેમજ તેનું એક વર્ષમાં ખાતર પણ થઈ જાય. આ રીતે થયેલ ખાડો લાહોડાથી ભરાશે ત્યાં પડખે જ્યાંથી ધૂળ થર કરવા ખોદી દશે ત્યાં ખીન્ને ખાડો તૈયાર થઈ જશે. અને તે પ્રમાણે ક્રમેક્રમે એક ખાડો પૂરાતા આપે આપ ખીન્ને ખાડો તૈયાર થશે. આ ખાડામાં ચોમાસાનું પાણી પણ ભરાવા દેતું કે જેથી ખાતર જલદી તૈયાર થતાં દીવાળી પર તેને કાઢી ખેતર ભેંટું કરી શકાય. આ ખાતરમાં દસ ટકા જેટલો

નાઇટ્રોજન છે. એટલે ઉકરડાના ખાતર કરતાં અમલ ફાયદાવાળું છે. અને દેઢ લોકો જે આ ખાતર ખેડૂતોને વેચશે તો જરૂર સારી કિંમત તેને મળી શકશે.

૩૩. હાડકાનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ.

મુઠદાલ માટીની પેઠે હાડકા પણ કિંમતી ખાતર છે. તેમાં બે ટકા નાઇટ્રોજન ૨.૩ ટકા ફોસ્ફરસ અને ૧ ટકા પોટાસનો હોવાથી ખાતર તરીકે તે ધણું ઉપયોગી છે. હાડકાનું ખાતર બનાવતાં પહેલાં તેનો જૂકો કરવો પડતો હોઈ, તેમ કરવા માટે હાડકાને કારખાનાં સુધી લઈ જવાનું અને જૂકાને કારખાનાથી ખેતર સુધી લઈ જવાનું અર્થ વધારે પ્રમાણમાં પડે છે. તેથી તે ખાતર અર્થાણ ઘટ જાય છે. તે અર્થે બચાવી હાડકાનું ખાતર કરવાની બીજી રીત નીચે મુજબ છે.

હાડકાને અધકચરા બાળવા, જે તદ્દન બળી જાય તો ખાતર તરીકેનું ઉપયોગી તત્વ નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે અધકચરા બાળવાથી તેનો જશ ખાંડવાથી જુકો થઈ જશે, અને તુરતજ ખાતર તરીકે તેનો ઉપયોગ કરી શકાશે, થોડા ગામડામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ હાડકા એકઠા કરીને ખેડૂતો ખાતર બનાવે છે.

૩૪. મળોત્સર્ગ માટે સારી વ્યવસ્થા થવાથી ગામડાની સુખાકારી સારી રહેવા ઉપરાંત ખાતરનો સારો જથ્થો મળે તેમ છે.

મળોત્સર્ગ કરવાની વ્યવસ્થા ગામડામાં સંતોષકારક હોતી નથી. ગંદકી થાય તેવી રીતે લોકો જાહેર રસ્તા ઉપર મળોત્સર્ગ કરવા એસી જાય છે. આ બાબતની વ્યવસ્થા થાય અને એકઠા થયેલ મળનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય તો એક પંથ અને ઠોકાજ થાય. એકંતો ખાતર વધારે મળે અને ગંદકી ઝોાછી થતાં ગામડાની હવા અને સ્વચ્છતામાં સુધારો થાય. ચાર પાંચખાના વિગેરેની ચોળાવાળી આ બાબતમાં ઘટતા પ્રયત્નો થાય છે.

૩૫. સારી અને ફાયદાકારક પદ્ધતિએ ખેડ કરવાનો પ્રચાર.

ચોગ્ય પ્રચાર કાર્ય કરીને અને ખેતીવાડી ખાતા તરફથી જમીનના ચોગ્ય વિસ્તારના ટુકડા ઉપર થતા પ્રયોગો મારફતે કૃષિવિષયક ખીન ને ને સુધારા કર્યા છે તે સર્વનું આંદિ વિગતથી વર્ણન કરતાં અતિ વિસ્તાર થવાનો સંભવ છે.

તે પૈકી આ બાબતોની સંક્ષિપ્ત નોંધ લેવી ચોગ્ય છે. (૧) જમીનમાં ત્રે (બીનાશ) રહે તે માટે પાળા બાંધવાનો; (૨) સારી અને પદ્ધતિસર ખાતરની મેળવણીનો; (૩) શિયાળામાં જમીન ખેડી લેવાનો, અને (૪) રોપાઓનો પૂરેપૂરો વિકાસ અને વિસ્તાર થાય અને જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે પોષણ મેળવી શકે તે માટે છોડની દારી વચ્ચે પૂરતી જગ્યા રાખવાનો.

આ બધા સુધારા સહેલાઈથી થઈ શકે તેવા અને જૂજ ખર્ચે ઉત્તમ પરિણામ લાવે તેવા છે. ખાસ કરીને છેલ્લે સૂચવેલ સુધારા અનુસાર અમલ કરવામાં આવે તો વધારેમાં વધારે પાક ઉતરવા ઉપરાંત ખાતર અને મહેનત પણ બચી જાય.

આ રીતે વાવણી થાય તો અત્યારે પાસે પાસે ખી ઝોરવાથી ખેતરમાં સમથળ ખાતર નાખવું પડે છે, તેને જાલે ચાસે ખાતર પૂરી થાય, અને પરિણામે, જે ખાતરની મૂળ અછત છે, તેના અકારણ બચ થતા અટકે. જે ચાસ ત્રણથી પાંચ શીટને છે તે નાખવામાં આવે તો તેટલા ચાસના ખાળીયામાંજ ખાતર પૂરવાની જરૂર રહે. એથી ખાતરની કચેસર થવા ઉપરાંત ચાસમાં ખાતર પૂરવાથી તેના તમામ ઉપયોગી તત્વો સચવાઈ રહેતા હોઈ, વધારેમાં વધારે ફાયદો થાય છે. અત્યારે મોટા ભાગના ખેડૂતો જેમ તેમ ખાતર વેરે છે તેથી તે તકમાં અને પવનમાં ખૂલ્લું રહેવાથી તેમાંના અત્યંતના પોષક તત્વો ઉડી જાય છે; અગર ઝોછા થાય છે. વિશેષમાં પહોળા ચાસ લેવાથી વરસાદનું પાણી વધુ ખેડાયેલી જમીન ઉપરથી દડી જઈ ચાસની અંદર

રહેતું હોવાથી અરેખર વાવેલા ભાગમાં બીનાશ રહે છે; તેથી ઝોછા વરસાદે પણ વધારે ત્રે જામે છે. જે ચાસ વચ્ચેની પડતર જમીન પશીયા જેવીજ રહેવાથી તે ખીજે વર્ષે વાવણી માટે વધારે લાયક બને છે. આવા ખેતીના સુધારા ઉપર કંટાળો ઉપજે એટલા લંબાણથી વિવેચન એ માટે કર્યું છે કે સુચવેલો સુધારો રહેલાઈથી ઝોછા ખર્ચે અથવા તો ખર્ચ અને મજૂરી બંને તેવી રીતે થઈ શકે તેવો છે.

દિવાળીના અરસામાં ચોમાસું પાક લઈ લીધા પછી શિયાળામાં ખેતર સમા કરી ખેડવાથી ખૂલ્લી થયેલી જમીન ઠંડી અને તાપ ઝીલવાથી ઝોછા ખાતરનો બદલોવાળી દે, તેવી બને છે. અને અનુભવ કહે છે કે તેથી ૫૦ થી ૧૦૦ ટકા વધારે પાક ઉતરે છે.

૩૬. સ્થાનિક પરિસ્થિતિ વિચાર્યા વિના અન્ય પદ્ધતિનું પુરેપુરું અનુકરણ કરવું સલામતી ભરેલું નથી.

સ્થાનિક પરિસ્થિતિ બરાબર વિચાર્યા વગર અન્ય પદ્ધતિના અંધ અનુકરણનો પવન કુકાયો છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું ચોગ્ય છે. અદ્યતન વૈજ્ઞાનિક શોધખોળની કે સફળ થયેલા અખતરાઓના અભ્યાસની અવગણના થવી ન થઈ પરંતુ સાથોસાથ, બહાર જે જોયું હોય તેની ધૂન મગજમાં ભરી હોવાથી દિલ્હસ્તાનના સ્થિતિ અંયોગોને અનુકૂળ ન હોય તો પણ મેળવેલ અનુભવ મુજબના વિચારો સેવી, તે મુજબ અમલ કરવા ઉપદેશ કરવો ચોગ્ય નથી. ટ્રેક્ટરથી ખેતર ખેડવાની સાર્વજનિક ભલામણ થાય છે, તે એવું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. પરંતુ ક્રાંતિ ખે માસ પહેલાં, ટ્રેક્ટરની ખેડ તે પ્રાન્તની જમીનને અનુકૂળ નથી એમ પેન્થાના પૂદ રેવન્યુ મેન્ચર સાહેબે દિલ્હીથી તે બાબતના નિષ્ક્રિય આવેલ તેમની સમક્ષ જાહેર અંગીકાર કર્યો હતો. પણ તે દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાતને કશુંક કરતાં પહેલાં કેટલા સમયનો વ્યય થયો અને કેટલી રકમ નવા

કિંમતી ટ્રેક્ટરો ખરીદવા પાછળ ખર્ચવામાં આવી છે તે ખીના ઘણી રસપ્રદ થશે.

સ્થાનિક પ્રશ્ન બરાબર સમજવા માટે જુદા હંમેશાં, કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાતી કે વિરોધી પૂર્વ અહ વગરની હોવી જોઈએ; અને તેવા માનસથી સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો ઝીણવટ બર્થો અભ્યાસ અને અવલોકન કરવામાં આવે તો તેથી બધી રીતે અનુકૂળ અને યોગ્ય ઉપાયની સ્ફુરણા સ્વતઃ થશે.

બાવનગરમાં ખેડૂતોના કરજનું નિવારણ થયું તે પૂર્વેનું સિદ્ધાવલોકન અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું વિહંગાવલોકન આ પુસ્તિકામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમ કરવામાં સમસ્ત કૃષિ વિષયક પ્રશ્નને તપાસી જવાની આ તક લીધી છે. શરૂઆતમાંજ કહ્યું છે તેમ, કરજ નિવારણ એ ખેડૂતોની આર્થિક સુધારણાનું પ્રાથમિક પગલું છે. પરંતુ તેથીજ બસ થતું નથી. એક રીતે તો તે આ અટપટા પ્રશ્નનો માત્ર સ્પર્શ કરે છે. તેના ઉકેલ માટે ખીજ અનેક વિધ કર્તવ્યની આવશ્યકતા છે. સાથોસાથ, પ્રશ્નની જટિલતા અને ખીજ પૂરક ઉપાયો લેવાની સ્વીકારાયેલી જરૂરીયાતથી બાકીને કરજ નિવારણનું અપરિહાર્ય કાર્ય, જે ખીજ સંઘળા સુધારાનો પાયો છે, તેની ઉપેક્ષા કરવી તે પણ યોગ્ય નથી. જૂતકાળના કરજના બાર નીચે કચરાતા ખેડૂત ઉપર ખીજ કોઈ સુધારા અસર કરે તેમ નથી. પરંતુ એક વખત આ અસર બાર ઉતારી લીધો એટલે ખેડૂતોમાં રસ અને ઉત્સાહ, જે આવારે મૃતપ્રાય છે તેનો પૂનર્જન્મ થશે, નવચેતનાના ફવારા ફૂટશે, જે, અન્ય પ્રચ્છનીય અને અગત્યના સુધારા અને પૂનર્વ્યવસ્થાના કાર્યક્ષેત્રમાં મદદરૂપ થશે.

ખેતીના પ્રશ્નના અવલોકનમાં જે નાનામાં નાની આબત લાગતી હોય તેનો પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે. હિંદુસ્તાનના ખેડૂતોની આર્થિક સુધારણા સાથે અમુક આબતને પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોવા છતાં, તે આબત ફક્ત નાની છે એજ કારણ માત્રથી તેના પ્રત્યે દુર્લેક્ષ કરવું યોગ્ય નથી. ખેતીને સંબંધ ધરાવતા આશ્ચર્યવનના આવા સાદા સુધારા વિના ખર્ચે કે ધણી ઝોઝા ખર્ચે અને થોડી મહેનત લેવાથી, બહારની મદદ સિવાય પાર પડે તેમ છે.

સ્વાભાવિક રીતેજ આંદિની સ્થાનિક જે પરિસ્થિતિ છે તેજ લેખકની દ્રષ્ટિ સમિષે પ્રધાનતઃ રહી છે; તેમ છતાં ગ્રામ્ય અને ખેતી વિષયક પરિસ્થિતિ, થોડીક સ્થાનિક વિવિધતા બાદ કરતાં, આ ખેતી પ્રધાન દેશમાં, સામાન્ય રીતે અને વર્ણન કરવામાં આવી છે તેથી ખાસ અન્ય પ્રકારની નહિજ હોય એટલે આંદિ કરેલ વિધાન ઝોઝા વધતા ફેરફાર સાથે સર્વત્ર લાગુ થશે એમ માની શકાય છે.

૩૭ મનુષ્ય યત્ન અને ઇશ્વર કૃપા.

ઉપર જણાવેલ સુધારાઓના મોટા ભાગનો અમલ, કરજનિવારણની મુલ અસર કાયમ અને દૃઢિભૂત થાય તે સારૂ આ સંસ્થાનમાં કરવામાં આવ્યો છે, અગર કરવા તજવીજ ચાલુ છે. ભાવિ તો ઇશ્વરને હાથ રહેલું છે એટલે તે અમુક અંશે અદ્રશ્ય રહેવાનું પણ માનવિ પ્રમાણિકતાપૂર્વક બનતા બધા પ્રયત્નો કરે તો જરૂર ઇશ્વરના આશિર્વાદો ઉતરે અને આદરેલ પ્રયત્ન સફળ થાય. બાવનગર સંસ્થાનનો તો સુદાલેખજ છે કે: “મનુષ્ય યત્ન; ઇશ્વર કૃપા.”

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

કાઠીઆવાડનો વેપારી પ્રશ્ન

કાઠીઆવાડ ખુદારનો વેપાર એક સમયે ધોલેરા બંદરથી થતો તે કારણે કાઠીઆવાડનું રૂઢિ હતું પણ 'ધોલેરા' તરીકે ઓળખાય છે. તે પછી ખીજ બંદરે મારફત પરચૂરણ વેપાર વહાણ મારફત ચાલતો પરંતુ મુખ્યત્વે કાઠીઆવાડનો વેપાર માત્ર રચાનિક ઉત્પન્ન ખપતનો હતો. અવર જવરના સાધનો અને ખીજ સંલોગો બદલાયા અને હિંદનો વેપાર જગત સાથે સંકળાયો. હિંદના એક ભાગ તરીકે કાઠીઆવાડનો વેપાર પણ જગત સાથે આયાત નિકાસથી સંકળાયો. વેપારના આ ફેરફાર સાથે વેપારીની દ્રષ્ટિ પણ જગતવ્યાપી અને વિશાળ હોવાની જરૂર ઉભી થઈ. શુદ્ધિ, લાગવગ અને નાણાંની શક્તિ જેનામાં વધુ તેજ વેપાર કરી શકે તેવી સ્થિતિ આવી અને તે સ્થિતિને જે વેપારી પહેલો પામ્યો તેણે વેપારમાં ફેરફાર મેળવી. તેજ રીતે જે ક્ષેત્રમાં આ ફેરફારને અનુકૂળ વ્યાપારી સગવડો જલદી મુલબમ બની તે ક્ષેત્રમાં વેપાર બમ્બો. આ સમય અગાઉ ઘણા વખતથી હિંદ સિવાયના જગતમાં આવો જગતવ્યાપી વેપાર જોરશોરથી ચાલુ થઈ ગયો હતો. તે અનુભવનો લાભ લઈને વિદેશી વેપારીઓએ વેપાર માટેજ હિંદમાં યાણાં નાખેલાં જે જાહેર વાત છે. બ્રિટિશ સરકાર પણ તે વેપારીઓના એક અંગ સમાન છે તે પણ ઉધાડી વાત છે. એટલે બ્રિટિશ હિંદમાં દરેક બંદર ઉપર (૧) વેપારીઓને નાણાંની (૨) માલ લાવવા ભઈ જવાના સાધનોની અને (૩) આયાત નિકાસ મોટા પ્રમાણમાં એક જ બંદરેથી કરવા સીમરોની નોંધએ તેવી સગવડ મળી તેથી આયાત નિકાસનો વેપાર બ્રિટિશ હિંદના બંદરોએ જમ્બો. સરકારે

વિદેશી વેપારી પેટીઓને નાણાંની ખાસ સગવડો આપી અને મોટા વેપાર કરનારને રેલ્વે તેમજ સીમરના નૂરમાંથી વળતર કાપી આપવા માંડ્યા અને હજુ કાપી આપે છે તેથી વેપાર મુખ્યત્વે વિદેશી પેટીઓના હાથમાં ગયો. ઘણા વર્ષોની ગમેલી આ વિદેશી પેટીઓના સાધનો અને લાગવગ પણ બમ્બાં. હિંદના દેશી વેપારીઓ આ સ્થિતિ સમજ્યા ત્યારથી ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને વિદેશી પેટીઓને ઉપરોક્ત ખાસ લાભો હોવા છતાં આ વેપારનો ભાગ ઠીક ઠીક હાથ ઢરી રહ્યા છે. ખાસ કરીને ગરીબ પ્રજા તરીકે હિંદીઓનું જીવનધોરણ નીચું એટલે હિંદીઓ તદ્દન દૂંઢા નદે માલની હેરફેર કરે છે તે સામે વિદેશી પેટીઓ હરિક્ષાઈમાં ફાવતી નથી પણ આવો બહારનો વેપાર પરચૂરણ વેપારીઓના હાથમાં નથી જ.

જગતવ્યાપી વેપારમાં અને હિંદમાં આયાત-નિકાસનો વેપાર આટલી રસાકસીએ પહોંચ્યો. અને ખીજ દેશોની સરકાર વેપાર વૃદ્ધિ માટે સીધા ભારે પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે કાઠીઆવાડમાં જાણે કે નથી વેપારી કે નથી વેપાર? બરાબર શુદ્ધિપૂર્વક અને સહાયશૂત થઈ શકે તેવા સર્વેના સહકારને આપી સ્થિતિ તપાસી, સમસ્ત દેશની દૃષ્ટિએ વેપારવૃદ્ધિ માટે જોઈનાપૂર્વકના પ્રયાસો આજ સુધી થયા નથી તે દશા ખરેખર દયાજનક છે. સર્વેના હિતની આ વેપાર વિકાસની વાત પ્રત્યે ઉદાશીન રહેવા બદલ જેટલી વેપારીઓની આર્થિક વિષયોની અજ્ઞાનતા સ્વાર્થદૃષ્ટિ અને દૂંઢા શુદ્ધિ જવાબદાર છે તેથી વિશેષ દેશી રાજ્યોની જવાબદારી છે. કારણ કે વેપારીઓ હવે જગત ખતતા જાય છે ત્યારે રાજ્યો જૂની રીતે માત્ર સહેલાઈથી મળી જાય તેજ સાચી આમદાની સમજે છે.

આ સ્થિતિમાં બ્રિટીશ હિંદમાં આયાત થતી વસ્તુઓ ઉપર આયાત જકાત નાખવાની નીતિ હિંદી સરકારે ગ્રહણ કરી. ચાંદી, ખાંડ, કાપડ વિગેરે વસ્તુઓની આયાત ઉપર જકાત પડી અને તે જકાત વધતી જ ગઈ. કાઠીઆવાડનો વેપાર વધારવાની આ સારામાં સારી તક હતી.

કચ્છને આયાતથી મોટી આવક થઈ. તેના લાભ લઈ કચ્છની વેપારવૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ માટે યોજના પૂર્વક પ્રયત્ન થવો જોઈતો હતો. રાજ્યની ઉદાસીનતાથી કચ્છમાં કાચી ચીજોની ઉત્પન્ન અને ગૃહઉદ્યોગ સાવ બેઢાલ થયા છે. મોટા ખર્ચે નહેરની સંગીન ચોજનાથી કાચી ચીજોની ઉત્પન્ન વધારી હોત તો વિદેશી વસ્તુઓની આયાત સામે કાચી ચીજોની નિકાસ થતા કચ્છનો વેપાર વધત અને કચ્છની પ્રગતિ સમૃદ્ધ થાત. અત્યારે પણ મનોકલ્પીત નહેરની ચોજનાઓ પાછળ રાજ્ય ખર્ચે તો કરે છે જ તે એટલું ન કરી શક્યું હોત ?

કાઠીઆવાડની ભૌગોલીક સ્થિતિ એવી છે કે દરેક બંદરી રાજ્ય વ્યક્તિગત હરિકાષ્ઠમાં ઉતરે તો પોતે મરે અને પ્રજાને મારે. અત્યારે તેવું બન્યું તેના બદલે બધા બંદરી રાજ્યોનો આયાતનો વેપાર જે માત્ર જકાતી લાભ ઉપર થોડાક વખતની મજાક બતાવી નષ્ટ થયો તેના બદલે સમગ્ર કાઠીઆવાડની સાક્ષ સાક્ષ આર્થિક દૃષ્ટિએ કાઠિયાવાડ અને કાઠિયાવાડના નજીકના બીજા પ્રદેશોની આયાત જરૂરીયાતો સમજીને વેપારિ દૃષ્ટિએ વધુમાં વધુ ફાયદાથી તે પ્રદેશને કેમ પહોંચાડી શકાય તેવા પ્રયાસો સર્વ રાજ્યોએ ભેગા થઈને ચોજનાપૂર્વક કર્યા હોત તો ?

બંદરના વિકાસમાં એક એક કાઠિયાવાડીનું એક સરખું હીત ઝંડવાઈ જત-પ્રજાને કાચી ચીજોની ઉત્પન્નના આજે ઉપર છે તેના કરતાં વધારે નાણાં હાથમાં આવે તે સંપૂર્ણ જવાબદારી સાથે હું જણાવું છું અને તેની વિગતવાર છણાવટ પણ હવે પછી કરીશ-અને પ્રજાને નાણાં વધુ ઉપજે તેમાંથી રાજ્યને પણ આવક વધે-તેના સૌના એક સરખા હિત ઉપર અને ચોખ્ખા વ્યાપારિ અને આર્થિક સિદ્ધાંતો ઉપર બંદરો ગમ્યા હોત તો બ્રિટીશ સરકારનું કે કાઈ

પણ સરકારનું એક હથિયાર કાઠિયાવાડના બંદરી વેપારને તોડી શક્યું નહોત. પણ આપણા બંદરી રાજ્યોએ તેથી ઉલ્ટું જ કર્યું છે. બ્રિટીશ હિંદમાં આયાત જકાત વધી એટલે બ્રિટીશ હિંદના મોટા વેપારીઓની નજર દેશી રાજ્યના બંદરો ઉપર પડી. ગમ રણજીતની બિચિસણ બુદ્ધિએ આ માર્ગ મોકળો કર્યો. બીજાઓએ બુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર અનુકરણ કર્યું. રાજકોટ-જેતપુરના કુચળ અને શક્તિશાળી વેપારિઓએ પણ તક સાધી. એ વાત કીક છે. પણ એક દશકાના બંદરી વેપારની વૃદ્ધિ પરખો-ડાઓ સમાન હતી. વિગતમાં ઉતરીને આ સ્થિતિની છણાવટ કરીએ તો આ બંદરી વેપારના પાંચ વર્ષ દરમિયાન કાઠિયાવાડના વેપારની સારી કે તરસી વેપારની સ્થિતિની હેરફેર આ પ્રમાણે છે.

આયાત જકાતનો લાભ મોટે ભાગે બંદરી રાજ્ય અને આયાત કરનાર વેપારી વચ્ચે વહેંચાઈ જતો અને કાઠીઆવાડને વિદેશી વસ્તુઓ સરતી મળતી તેટલો લાભ કાઠીઆવાડની પ્રજાને મળતો પરંતુ જકાતનો તે લાભ અમુક બંદરો જ આપતા-અમુક બંદરો પૂરી જકાત લેતા એટલે દરેક રાજ્યે પોતાનું બંદર જમાવવા માટે પોતાના જ બંદરનો માલ પોતાના રાજ્યમાં ખપે તે માટે લાઇનદારી નાખી. પરિણામે કાઠીઆવાડના અમુક ભાગને સરતો માલ મળે એટલું જ નહિ પણ જે માઇલ ઉપરના બીજા રાજ્યમાંથી સરતો માલ લેવાનું છોડીને પોતાના રાજ્યના દરેક દરના ગામથી વધુ ખર્ચે કરીને મોંઘા માલ લાવવા પડે તેની હેરાનગતી ઉભી થઈ. સમગ્ર કાઠીઆવાડની દૃષ્ટિએ બંદરો વેપારની આ સ્થિતિ થઈ.

હંમેશનો આયાત-નિકાસનો વેપાર કરનારા બ્રિટીશ હિંદના વેપારીઓ પાસે ભાવનગરનો વેપાર તો રહ્યો પરંતુ બીજે ડેઝલે ધીરે ધીરે આ વેપાર ઉભા કરેલા વેપારીઓ અને કૃપાધાનને હાથ ધર્યો. સ્થાનિક સામાન્ય વેપારીઓનો તો ભુજ, લામ હસી નવલખીનો વેપાર નભી રહ્યો છે. પોરબંદરની ભૌગોલિક સ્થિતિજ એવી છે અને અવરજવરના સાધનો એટલા અગવડવાળા છે કે રાણાસાહેબની કચ્છ

હોય તો પણ ત્યાંના સ્થાનિક વેપાર જામે નહિ. જુનાગઢ રાજ્યનું અને બંદરનું સુકાન મુખ્યત્વે સિદ્ધીશ અમલદારોના હાથમાં હોવાથી તે બંદરનું હિત સ્ત્રાશ-ન્યની દૃષ્ટિએ જોવાયું. અલગત, તે બંદરથી નિકાશ પ્રમાણમાં ઠીક વધી છે અને તે હજુ ચાલુ છે.

કાઠિઆવાડના બંદરોના કાઠિઆવાડમાંથી કાઠિએ કાંઈ લાભ લીધો હોય તો તે રાજકોટ અને જેતપુર. ત્યાંના વેપારીઓ સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી હોવા સાથે બંદરી રાજ્યોને હરીકાષ્ટમાં ઉતારી તેમને મળતી જકાતમાંથી વધુમાં વધુ લાભ આ વેપારીઓને મળે તેવી સગવડો તેમની ખાસે હતી. આ રીતે બંદરથી આયાત થતી વસ્તુઓનું મધ્ય બજાર રાજકોટ અને જેતપુર બન્યાં. આજે થોડો વેપાર રહ્યો છે તેમાં પણ હજુ રાજકોટ આયાત થતી વસ્તુઓનું મધ્ય બજાર છે, અલગત, રાજકોટના સામાન્ય વેપારીઓએ સટાથી ઘણું ગુમાવ્યું છે અને હવે તેમને સટાનો ચરકો લાગ્યો છે. જુનાગઢના ગામડામાં જેતપુરથી અતિશય માલ જતો તે સામે જુનાગઢ રાજ્યે લાઇન-દેરી નાખી છે તેથી જેતપુરના વેપારને ધક્કો પહોંચ્યો છે છતાં જેતપુરના વેપારીઓ આવી મુશ્કેલી સામે પોતાની સ્થિતિ ટકાવી શકે તેવા સમર્થ છે અને ખીજા પ્રદેશની સરખામણીમાં ત્યાં હજુ વેપાર જોવું કાંઈક દેખાય છે.

આ રીતે માત્ર જકાતનો લાભ ઉઠાવવા માટે વિદેશી વસ્તુઓની આયાત વધારવી, તે આયાત વધે તે ખાતર, અલગત, સિદ્ધીશ હિંદના બંદરો જોવી સગવડો ઉભી કરવી તેટલુંજ યાદિઆવાડના બંદરોએ ધ્યાન આપ્યું. વેપાર માત્ર જકાતી લાભો ઉપર રચાયે અને મનુષ્ય સ્વભાવને સદૃજ તે લાભ અતિ લોભે ચઢ્યો અને પરિણામે તે વેપાર તૂટ્યો. સિદ્ધીશ હિંદની આયાત નિકાશ કરનાર મોટી પેઢીઓએ આ માર્ગે શોધ્યો અને સિદ્ધીશ હિંદના વેપારના હીત ખાતરજ તે તૂટ્યો. ન્યાં શરૂઆતથી છેવટ સુધી કાઠિઆવાડના વેપારને ખ્યેય નહોતું અને તે હિત માટે કાઠિઓ પ્રયાસ નહોતો, તેણે કાઠિઆવાડનો વેપાર પાંચ વર્ષની ટૂંક સુદ્ધ માટે બંદરી જકાતમાંથી અણધાર્યો અને નહિ કદેપેલો અને નહિ સમજાયેલો મળ્યો. તેટલો લાભ લઇ વધ્યો અને ચાર દિનની ચાંદની જોઇ વેપાર વૃદ્ધિના પરપોટા કુટી ગયા અને આજે તે વેપાર મૂળ હતો તેથી ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકાયો છે. તે ઉપર આંસુ સારવા ફોગટ છે. કશી યોજના વિના માત્ર અણધારી આવી પડેલી સ્થિતિથી લાભ હુંડાયો તેણે હુંડાયો. તેમાં દરખ-શોક શો? અલગત, આવી સરસ સ્થિતિનો કાયમી લાભ લેવાની કાઠિની દ્રષ્ટિ કે યોજનાપૂર્વકનાં પ્રયાસ નહોતા એમ તો લાગે છેજ.

કાઠિઆવાડી વેપારી

રાજ્યસ્થાન પોરબંદરની બહેરાત.

[પોરબંદર રાજ્ય તરફથી ખેડુતોના હિતને માટે ત્યાંના હોવાન સાહેબની સહીથી નીચેની બહેરાત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. ખીજાં રાજ્યોએ પણ આ બહેરાતમાં રહેલા સિદ્ધાંતને અનુસરવા જોઈ છે. તંત્રી.]

રાજ્યસ્થાન પોરબંદરની બહેરાત.

નાં. ૪૧૬૭.

આ રાજ્યના ખાતેદાર રાવળા ખેડુતોની છુટી છવાઈ જમીનના દુકાઓની જેમ અને તેમ એકલદી જમીન થઇ શકે તેને માટે કોઇ યોજના કરવાનું

ઘણું મલાહ બર્ચુ જણાય છે; અને (૨) ખેડુતો આપસઆપસમાં પોતપોતાના ખાતાના ખેતરોનો સ્વેચ્છાથી અદલો બદલો કરે તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એકલદી જમીન કરવા માટે ઉત્તેજન મળે

તેવી એક આરામાં સારી (most natural-અકૃત્રિમ) પદ્ધતિ લાગે છે; પરંતુ (૩) આવી કાષ્ઠ યોજના પરતુતાએ લાભદાયી નીવડે તેવી રીતે અમલમાં લાવી શકાતી નથી તેમાં માત્ર એક મુખ્ય મોટી ખામી હોવાનું જાણવામાં આવેલ છે; અને (૪) તે ખામી ખાસ કરીને એજ લાગે છે કે પુરતી મોટી સંખ્યામાં કુવાઓનો અભાવ છે તેથી:—

૧. આ ઉપરથી ફરમાવવામાં આવે છે કે કાષ્ઠ રાવળો ખેડુત રાજ્ય પાસેથી તગાવી કે વાવ કુવા માટે કાષ્ઠપણુ જાતની મદદ લીધા સિવાય પોતાની મેળે તા. ૨૩ ઓક્ટોબર ૧૯૩૭થી અઢી વર્ષ સુધીમાં પકા કુવો અથવા પાકા કુવાઓ કરશે તેની પાસેથી તા. ૩૦ જુન ૧૯૬૨ સુધી નવા પાકા કુવા અથવા કુવાઓથી કાસથી, નહિ કે યંત્રથી, પીત કરવામાં આવેલ હશે તે પર એક કાસે આખા વરસમાં વધારેમાં વધારે ત્રણ એકર સુધી રાજ્ય તરફથી વીધોટીવાળા તુલમાં અરધ વીધોટીની તથા રાજભાગવાળા તુલમાં ધોરણુસરના રાજભાગના અરધ ભાગની પળત આપવામાં આવશે.

૨. જે તે જમીન પડતર રાખવામાં આવશે તો ધોરણુસર પીતની પડતર વીધોટી લેવામાં આવશે.

૩. આ હુકમને અનુસરીને વળે વીધોટીની અરધ માશીનું જે પીતતુલ વાવવામાં આવ્યું હશે તેજ તુલ જે તે ખેડુત એકી સાથે પોતાના જુના કુવા વાવી પીત જમીનમાં વાવી શકશે નહિ; જે કાષ્ઠ વાવશે તો અરધ માશીનો લાભ તેને મળી શકશે નહિ, અને આ હુકમ વિરૂદ્ધ કાષ્ઠ વર્તશે તો તેવી કસ્ટરની તારીખથી ધોરણુસરની પુરી વીધોટી એથવા તો લેતરી પ્રમાણે પુરે રાજભાગ કસ્ટરદાર આપવાને પાત્ર થશે.

૪. આ હુકમમાં સમાયેલા સીધા તેમજ આડકતરા અસંખ્ય ફાયદાઓનો સંપૂર્ણ લાભ લેવાની જેટલા બની શકે તેટલા વધારે પ્રમાણમાં આ રાજ્યના લોકો કાશીશ કરશે તેમ ખાસ આશા રાખવામાં આવે છે. આ યોજનાને અંગે આ રાજ્યના કુળગા ખેડુતોને પોતાના ખેતરો વધારે ફળદ્રુપ બનાવવા માટે

સખાવતી ગૃહસ્થાને સખાવત કરવાનું એક ઉમદું ક્ષેત્ર મળશે તેમ પણ આશા રાખવામાં આવે છે.

તા. ૨૩ ઓક્ટોબર ૧૯૩૭.

ત્રીભોવનદાસ. જ. રામ દિવાન, રાજસ્થાન પેરબંદર

દેશી રાજ્યો અને રચનાત્મક કાર્ય.

આપણા પૂજ્ય બાપુજી તો એમ કહે છે કે રાક્ષસ પાસેથી પણ પોતાનું કામ કરાવી શકે એવી કાર્યકુશળતા જાહેર સેવકમાં હોવી જોઈએ. હરકે રચણે અને સમયે કેડ બાંધીને લડવાનુંજ કાંઈ એવું હોય છે? એમ કરવાથી તો આ રમ્ય સંસાર મનુષ્યની બની જાય. જરૂર પડ્યે લડવાનું પણ ન ચૂકીએ પણ આપણે સામાન્ય કાર્યક્રમ તો રચનાત્મક હોવો જોઈએ અને ભારી શ્રદ્ધા મને એમ કહે છે કે આપણે કુનેહ અને કુશળતાથી કામ કરીએ તો સ્થિતિ હિન્દના પ્રાન્તો કરતાં આ કાકિયાવાડમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ અનેક ઘણું સુંદર થઈ શકે એમ છે. (૧) ખાદી, (૨) અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, (૩) દારૂ નિષેધ, (૪) ગ્રામ્ય ઉદ્યોગ, એ ચતુર્વિધ કાર્યક્રમ કાકિયાવાડમાં જેટલો થઈ શકે તેટલો ખીજા પ્રાન્તોમાં ભાગ્યેજ થઈ શકે. ઉગલાં બધાં કામ માટે પૂરતી મૂડી પણ અહિં તો મળી શકે તેમ છે. ખાદીનું ઉત્પન્ન થવું અને વેચાણ થવું અને વાપર થવું એનો અર્થ શું થાય? નિરૂદ્ધમીને હિંમત મળે, બુદ્ધિ પેટ સર્ધ જનતાર કરારોને પેટનો ખાડો પુરવા જેટલું અન્ન મળે. બેકાર થઈ રજાળતા અને પછી અવળે રસ્તે ચડતા અનેક બેકારોને રાજ મળે, ખાદીના તારે તારમાં વિજળીનો ચમકારો છે. તેના વાતાવરણમાં અલૌકિક શક્તિ છે. કાષ્ઠ ગામડામાં જોડે ભાગે રેંટીઆનો ગુંબરવ અને સાળનો રણકારો થઈ રહ્યો હોય, અને સ્ત્રીપુરુષો ખાદીથી શોભતાં હોય તો તે ગામનું વાતાવરણ કેટલું રમ્ય લાગે! કાષ્ઠ ગામમાં હું જઈ અને ખાદીધારી મળી જાય તો જાણે ઉજ્જડ ધીકધીકતા સહારાના રણમાં શીડા પાણીની વીરડી મળી! આ જમાનામાં ખાદીની

સંસ્કૃતિ એટલે શું ? ખાદી પાછળ ઉઘમ હોય છે, સરળતા હોય છે, અહિંસા હોય છે, સત્ય હોય છે અને ગરીબ પ્રત્યેની પ્રેમ ભાવના હોય છે. ખાદી પાછળ સ્વાતંત્ર્ય પ્રિયતા હોય છે. નિઝરતા હોય છે. ખાદી તો રાજકીય ક્રાંતિનું એક પ્રતિક સમાન છે. કાઠિયાવાડમાં તે માટે સુંદર અવકાશ છે, અને એ તો આપણા રામજી-ભાઈને જ પૂછી લુઓ ને ? કાઠિયાવાડનાં ગામડાં-ઓમાં ખાદીની સંસ્કૃતિ હજી ઉભી જ છે. વૃદ્ધ લોકો-એકુત કે મજુર હજી પણ મીલનું કાપડ વાપરતા નથી. ફક્ત પલટો એટલો જ કરવાનો કે મીલના સુતરને બદલે હાથે કાંતેલું સુતર દાખલ થાય. આટલા પલટા માત્રથી જ ૬૦ ટકા કામ સિદ્ધ થાય. રેંદીઆ માટે કાઠિયાવાડી બહેનો અને માતાઓ હજી સુધી ટેવાએલી છે. તેમના માટે એ વસ્તુ નવી નથી. માત્ર અનેક રામજીભાઈએ લુદા લુદા મથકે એસી જવું નોઈએ.

બીજી વાત અસ્પૃશ્યતા નિવારણ: મને કાઠિયા-વાડના સામાજિક જીવનનો અનુભવ છે, તે મુજબ અહીં અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો પ્રશ્ન માનીએ છીએ તેટલો અથડાય નથી. અસ્પૃશ્યતાનું નામ ગુજરાતમાં દેવાતું નહોતું તેવે સમયે એટલે એ દશકા પહેલાં હસાની અંત્યજ પરિવર્તમાં કોઈપણ પ્રકારના સંકેત સિવાય સંવર્ણ અને હરિજન ભાઈબહેનોનો સુંદર મેળાવડો થયો હતો. ગામના કોઈ સંવર્ણ ગૃહસ્થની દીકરી સાસરે આવી હોય અને ગામનો કોઈ હરિજન વૃદ્ધ મળે તો તેને કાકા-બાબા કહીને સંયોગથી મેં અનેક વખત નોઈ છે. તેમજ જવાબમાં વાતચત્તી થાય, "ખેટા, તું જેમ કુશળ તો છોને ? ક્યારે આવી ?" એવા મીઠા વાક્યોથી આશિષ આપતા વૃદ્ધ હરિજન પણ બેસા છે. વૃદ્ધ હરિજન સાથે મળતાં સંવર્ણ હિન્દુ કુટુંબના ગૃહસ્થની પુત્રવધુને તેની માર્ગદર્શિ રાખતાં પણ મેં અનેક વખત નજરે નોયું છે. કાઠિયાવાડના સામાજિક જીવનમાં આવા દાખલા સામાન્ય છે એ શું બતાવે છે ? એ સંમાનતાની જે ભાવના આપણા જીવનમાં રહેલી છે તેને આપણા

કાર્યનું મધ્યબિંદુ રચાવીને અસ્પૃશ્યતા નિવારણના સુંદર કાર્યમાં સમસ્ત દેશને આપણે માર્ગદર્શી થઈ શકીએ તેમ છીએ.

ત્રીજી વાત દારૂ નિષેધની છે: આપણા દેશમાં દારૂ પીવામાં બે આબરૂ મનાય છે. એ માન્યતા દારૂ નિષેધના કાર્યમાં આપણને બારે મદદરૂપ છે. એટલે દારૂ પીનાર પણ બહારમાં દારૂ પીનાની હીમાયત નહિ કરી શકે છાટકા થવામાં દરબારે માન સમ-જતા જણાય છે છતાં પણ આપણું એક સફળાગ્ય છે તે એ કે આપણા સમાજને અધોગતીના મર્તમાં પડતો બચાવનાર આપણો સ્ત્રીવર્ગ છે. કાઠિયાવાડમાં ફક્ત બે વર્ગો જ દારૂનો ઉપયોગ કરે છે. રાત્રી રજવાડા અને તેમના લેગતાં બાપાતો તથા ખાસદાર વર્ગ. તેમના હંમેશના સંસર્ગમાં બચાવનાર અમલદાર વર્ગ તો એમાં મોટે ભાગે સંપડાએલો નથી હોતો. આખો દિવસ મુત્સદીગરીમાં રમતા કારવારીઓ અને મોટા અમલદાર આ બૂરી બહીથી મૂકત છે. એટલે રજવાડાની દહની બહાર તે બહી દેશાઈ નથી. અને દારૂના પાસમાં સંપડાયેલી બીજી વર્ગ હરિજનોનો છે. આ બે વર્ગ સિવાય સામાન્ય આમ જનતામાં તેનો ઉપયોગ નહિ જોયો જ માય છે. મને જાત અનુભવની માહિતી છે કે રાજકુમાર કોરોજ બને ગરાશીયા જાતાલખમાંથી દરબારે બને તેમના બાપા-તોને બીજા શિક્ષણ સાથે દારૂના સંસ્કાર મળે છે. તે શિક્ષણ વિનાનો રાજકુમાર રાત્રી કરવાને બાજે નાલાયક નીવડતો હોય તેમ શિક્ષણ કાળમાં જ એ મુયકા દારૂનો પ્રદર્શી ઉપયોગ શી રીતે કરી શકે એ શીખી રહે. વિદ્યાર્થી અપરજામાં આમ મળેલું શિક્ષણ જનમારા શાંતી દો છે. આમ કાઠિયાવાડના રાજ-કુટુંબોમાં મોટે ભાગે આ બહીએ ડાંડા મૂળ નાખ્યાં છે ખાર. છતાં તે બામર રહી શકે તેમ નથી તેનો પણ મુશ્કેલીમાં જાત લાગે પ્રદર્શ છે.

કાઠિયાવાડી પીર બાળાઓ આ કાર્ય ઉપર તે બીજા મોટાએ પણ દારૂની બહીને નાશ થાય તેમ છે. કેટલાક શાળા તો દારૂના ઉત્પત્તિના ગોમે પણ

તે બહોનો નાશ કરવાને તૈયાર થશે અને તેની અસર ખીજના ઉપર પડ્યા સિવાય રહેવાની નથી. આપણે પ્રયત્ન ઉઠાવેલા કરી ગરમાગરમ વાતાવરણ પેદા કરવું નોંધ્યો. પ્રતિષ્ઠિત બહેનોનું એક મંડળ આ કાર્ય ઉપર તે સુંદર કામ થાય. રજવાડામાંથી પણ ઘણી બેનો આ કામમાં સાથ આપે એવી મને આશા છે.

મામ ઉદ્યોગ માટે પણ એટલો જ આવકાર છે. બધી સામગ્રી અને સગવડતા કાઠિયાવાડમાં છે. તેનો ઉપયોગ કરનાર સેવકનું દળ નોંધ્યો. હજી મને યાદ આવ્યાં કરે છે કે પૂ. મહાત્માજીની સલાહ માની ભાવનગર પરિષદમાં કરેલા ઠરાવનું પાલન કરી નિષ્ક્રિય આંદોલનમાં આ કાર્ય આપણે કર્યું હોત તો આપણા સંયમતા બળથી આપણે કોઈ અમર-બંધીની પરવા રાખ્યા સિવાય આપણું કામ કર્યું જાય એવી શક્તિ મેળવી હોત. અને ઉપરના મારા ખ્યાલ તમને બ્યવહાર પ્રત્યક્ષ જણાયા હોત. પૂર્વ બાબુજીએ આપણને અસહકારનો મંત્ર આપ્યો. પણ એ મંત્ર કોની સામે વાપરવાનો? દેશના શત્રુ સાથે અસહકાર એટલો જ આપણો આંતરિક સહકાર નોંધ્યો. તેને બદલે આપણે તો આંતરિક શત્રુવદ ઉભી કરી. શું હિંદુસ્તાનનાં નાનાં મોટાં સાડા પાંચસો રજવાડાં હિંદની પ્રજા નથી? શું તેઓ આપણાથી જુદા છે? આપણે પરતંત્ર છીએ તો તેઓ પણ પરતંત્ર છે. આપણે પરદેશી તંત્રના શુભામ છીએ અને તેઓ પણ તેના શુભામ છે. કાણ તેનો ઈન્કાર કરે છે? તેઓ શુભામ ન હોય તો બેગા થઈ પોતાની સ્વતંત્રતા બહાર કરે નોંધ્યો? તેઓ હીરા માણેક જડીત આબૂપણો અને જરકસીનાં જામથી શણ-ગારેલા શુભામ છે. આપણે નિર્ધન શુભામો છીએ. બલેને શુભામીનો ખ્યાલ તેમના હૃદયને ડબોતો નહિ હોય એવું તેમનું હૃદય સહેજ ખૂંદું હશે, પણ સત્ય વાત તો એ જ છે કે હિંદની આમ જનતા, મોટા લક્ષ્યાધિપતિ વેપારીઓ અને હજારોના પગારે ખાતા નોકરો સાથે દેશી રાજ્યોના હાથ પરદેશી તંત્રની બેડીઓથી ઝકાઈ ગયાં છે. અને આ બેડીઓ કયા

મદને ન સાલે? સ્વમાન, સ્વતંત્રતા કોને વહાળી નથી? નામરદનું અપમાન થાય તો તેને પણ ખતો ચઢે અને આળસ-ડર ખેંચેરી ઉભો થાય. હવે તેને સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન થવું નોંધ્યો. એ જ્ઞાન મહા-સભાએ રાજ્ય અને રાંદને કરાવી દીધું છે. છતાં કોઈ કોઈ સત્તાના નિશામાં પડ્યા હોય તેમનો નિર્ણય ઉતારવાને આપણે વધારે તપ તપવું નોંધશે. સત્તાનો નિર્ણય ઉતારવા પ્રજાએ તૈયાર થવું નોંધશે. સ્વતંત્રતા કાર્યક્રમથી પ્રજા તૈયાર થઈ શકશે, તેનાથી જ પ્રજાનું બળ-શક્તિ વધી શકશે.

સમવાયતંત્રની અંદર ત્રણ પ્રતિસ્પર્ધી બળો મુક્યાં છે, (૧) કહેવાતા પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ભોગવતા અગ્રીઆર બ્રિટિશ હકુમતવાળા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ (૨) દેશી રાજ્યની પ્રજાના નહિ પણ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ (૩) કોમી તત્ત્વો અને સરકાર વફતી નીમણૂકો. લગભગ આ ત્રણેય તત્ત્વો સરખા પ્રમાણમાં છે. પ્રજામાંથી ચુંટાએલા સભ્યોમાંથી પોતાની પડખે બરાબર કેટલાક તો મળશે જ એમ સરખા આશા રાખે. દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિત વિરુદ્ધ કદીએ નહિ જાય એમ તેઓ માને જ; અને હિંદી સરકારે નીમેલા તથા કોમી તત્ત્વથી ચુંટાએલા સભ્યો વૈરી કેટલાક સામ્રાજ્યના ખેરમાં હોય, અને કેટલાકે સ્વાર્થથી રંગાએલા હોય. એટલે બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યેની તેમની વફાદારી માટે તો તેમને ખાતરી જ હોય. આમ સમવાયતંત્રમાં હિંદની મુક્તિનો વિચાર કરનાર વર્ગ તો ચોથા ભાગનો જ હશે. આ ચોથો ભાગ પોતાથી ત્રણ ઘણા મોટા ભાગને પહોંચી વળી દેશ હિંદનાં કામ શી રીતે કરી શકશે? વળી સમવાયતંત્રના પ્રધાનો દેશની મધ્યસ્થ ધારાસભાને જવાબદાર છતાં તેમના હાથમાં સત્તા નહિ. સત્તા તો ગવર્નર જનરલ અને તેણે નીમેલી પોતાની કારોબારીના સભ્યો હાથમાં. આ હિંસુખી રાજ્યતંત્રથી દેશનું શું કલ્યાણ થાય! વળી અનામત ખાતાઓમાં તો હાથ ધરાય નહિ. લશ્કર ખાતું, આંતર રાષ્ટ્રિય ખાતું, હુડીયા

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

મણુ ખાતું, જકાત ખાતું, વગેરે મુદ્દાનાં ખાતા તો સરકાર હસ્તક, એમાં આપણી આંગળી પણ ન ખૂપે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તાખાના દેશી રાજ્યો, હિંદી સરકાર અને કહેવાતા પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ભોગવતા અગીઆર પ્રાંતોનું સમવાયતંત્ર સંભવે ખરૂં? વ્યવહાર અને ખરૂં? જેમ પ્રાંતોમાં અમુક મર્યાદામાં પણ પોતાનો વહીવટ કરવાની સત્તા મળી છે તેમ દેશી રાજ્યની પ્રગ્તને પણ મળી છે ખરી? દેશી રાજ્યોએ આપણુદીને ફગાવી દઈ પોતાની પ્રગ્તને કારોબારી સત્તા આપી છે! પ્રગ્તનું પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થા સ્થાપીને પ્રગ્તમતને માન આપતાં દેશી રાજ્યો શીખ્યાં છે? દેશી રાજ્યવહીવટમાં પ્રગ્તમતનો અવાજ સંપૂર્ણ રીતે અસરકારક ન નીવડતો હોય તો પછી એમનું હિત કાણુ જુએ? દેશી રાજ્યોને સમવાય-તંત્રમાં મર્યાદીત પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ભોગવતા પ્રાંતોની પ્રગ્ત સામે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા હથીઆર રૂપ ખનાવવા અને બીજી બાજુ તેમની વફાદારીના બદલા તરીકે પોતાની હકુમત તથા આવેલા પ્રદેશના નિરંકુશ ગ્રામીણ કાર ખનાવી હિંદની ખાંતીસ કરીડ પ્રગ્તને ચૂસવી, રંગડવી અને તેને કાયમ ગુલામીમાં વહેંચી સેવાના ભયંકર તરકટ સિવાય સમવાયતંત્રમાં બીજું શું છે? ખરેખર સમવાયતંત્ર હિંદી પ્રગ્તની ગુલામી કાયમ રાખવાનું ભયંકર કાવત્રુ છે. તેનો હરગીજ ઈન્કાર કરવો રહ્યો. તેનો તોડી ફેડી નાશ

કારો પેદા કરવાનું તરકટ રચાયું છે. તમારૂં ભાવી તમારા જ હાથમાં રાખો. તમે તમારા પ્રતિનિધિ બનો. તે માટે જેહાદ પોકારો અને જ્યાં સુધી તમે પોતે સીધા સમવાયતંત્રમાં ન જઈ શકો ત્યાં સુધી સમવા-યતંત્રનો અનાદર જ કરો.

કાઠીઆવાડ સંતોની ભૂમિ છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, સુદામાજી, ભક્ત શિરોમણી નરસિંહ મહેતા, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અને પૂજ્ય મહાત્માજીની પૂજ્ય ભૂમિ છે. તેનાં જુનાં પુરાણાં ખંડીએરો અને ગીરનારનાં કોતરો કાઠીઆવાડની ધીરતાનાં સ્મરક છે. અહોના યુવકો અને બહેનો માટે મને શ્રદ્ધા છે. તે શક્તિશાળી છે, ઊંઠસાહી છે. તેઓમાં સેવાની તમન્ના છે. ગઈ ગુજરી ભલેને ભૂલી જઈએ પણ હવે પુરુષાર્થ કરીએ. અને દેશના આઠ વરસની નિષ્ક્રિયતાનો બદલો પ્રખળ પુરુષાર્થ કરીને વાળીએ. પ્રભુ તમને તેવી શક્તિ આપો.

છેવટે તમે મને તમારી પરિવર્તના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરી માન અને પ્રેમથી નવાજ્યો છે તે માટે હું તમારો અશુભી છું, તે માટે હું સહૃદય ઉપકાર માનું છું. અને આશા રાખું છું કે તેવી જ રીતે આપણા ભાવી કાર્યમાં મને મારી અનેક ઉચ્ચો સાથે નભાવી લઈ શોભાવશો.

શ. શ. પ. ના પ્રમુખના ભાષણમાંથી.

હિંદનાં દેશી રાજ્યો.

કાતુન, કર વેરા, મહેસુલ, કરટમ વિગેરે એક સરખાં છે. તેમજ કેળવણી અને ખીજી સગવડતાઓ પણ એક સરખી જ છે. આપ જોઈ શકશો કે એકજ પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થાને પરિણામે અને એકજ પ્રકારના અધિકારો અને જવાબદારીઓને પરિણામે આખી પચ્ચીસે કરોડની વસ્તીમાંથી અજબ પ્રકારના એકતાના સૂર નિકળે છે અને એકજ જાતના આદર્શ અને એકજ જાતની મહત્વાકાંક્ષાથી આખી વસ્તી આગળ ધપે જાય છે.

જ્યારે બે ભાગના હિંદુસ્તાનની આ સ્થિતિ છે ત્યારે બાકીના ત્રીજા ભાગની શું હાલત છે તે આપણે જોઈએ. છ લાખ માઇલના વિસ્તારવાળા પ્રદેશનાં ૫૬૨ દુકડા કરવામાં આવ્યા છે. અને તેવીજ રીતે આઠ કરોડની વસ્તી ૫૬૨ ભાગની અંદર વહેંચી લેવામાં આવી છે. તે ૫૬૨ આપણા રાજ્યો, જે ખરેખર રીતે પરદેશી સત્તાના ખંડીયા છે, તેઓ પોતાની હદમાં પોતાને શહેનશાહ તરીકે ગણાવે છે. પોતાની હદમાં નિરંકુશ, અમર્યાદિત અને અબાધિત સત્તા-ભોગવે છે. અને કાયદાના પાના ઉપર જે કે તેઓ તે અધિકારના ગેરઉપયોગ માટે સાર્વભૌમ સત્તાને એટલે સ્થિતિ સરકારને જવાબદાર છે છતાં વ્યવહારમાં આ દુનિયા ઉપર વસતી કોઈપણ સત્તા કે માનવીને તેઓ જવાબદાર નથી.

આવી રીતે કોઈપણ જાતના અંકુશ કે મર્યાદા વિના તેઓ સેંકડો વરસો થયાં પોતાની પ્રજાના અધિકારો અને પ્રજાની જાત મિલકતને નિર્દય રીતે કચડતા આવ્યા છે અને હજી પણ કચડતા જાય છે. તેમના સિતમ અને આપણુદી સામે પ્રજાને અવાજ કાઢવાનો પણ હક્ક નથી અને દાદ ફરિયાદ કરવાનું ઠેકાણું પણ નથી. શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં, ઉનાળાના બળતા તાપમાં અને ચોમાસાના કીચડમાં પોતાની જાતને અને પોતાના વ્હાલા બાળબચ્ચાઓની જાતને કાળી મજૂરીથી નિયોજીને જે કાંઈ ખેડુત ઉત્પન્ન કરે, પોતાની જાત મહેનતથી મજૂર ઉત્પન્ન કરે, પોતાની છુદ્ધ વડે કારીગર ઉત્પન્ન કરે, કે

પોતાના ધંધામાં વેપારી કમાય એ બધું બો તેમના ઠાકોરની કૃપાદષ્ટિ હોય તો જ ભોગવી શકાય છે. પ્રજાની પાસે જે કાંઈ સાધનસંપત્તિ હોય, અરે તેમના શરીર પણ તેમના ઠાકોરની માલાકીનાં ગણાય છે.

રાજ્યની તમામ આવક અને તમામ મિલકત રાજાની અંગત માલીકીની ગણવામાં આવે છે. તે ઉપયોગ તે દાવે તેમ પોતાની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવામાં મોજશોખો સંતોષવામાં અને દુર્ગુણો પોષવામાં જ જાય છે. કેળવણી, લોકોની તંદુરસ્તી અને શારીરિક સુખાકારીને અંગે આવકમાંથી જે દુકડો રૈયતને ફેકવામાં આવે છે તે પણ રાજાની ઉદારતા અને મહેરબાનીની રૂએજ આપવામાં આવે છે એમ ગણવામાં આવે છે. રાજ્યની આખર પોતાની ઇચ્છા મુજબ રાજ્યો વટાવી શકે છે. રાજ્યના નોકરોની નીમણુંક પણ રાજાની અંગત ઇચ્છા અથવા વૃત્તિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે. પોતાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં નોકર ક્યો ઉપયોગી નિવડશે તેજ જોવામાં આવે છે. પ્રજામાં તે નોકરની શું પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રજાને તેનામાં કેટલો વિશ્વાસ છે, પ્રજાને તે ઉપયોગી થશે કે નહિ તે કદી જોવામાં આવતું નથી અને પ્રજાને મને તેવો નોકર નીમવામાં આવે તેની સાથે નીભાવી લેવું પડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે નોકર કેવળ બેજ કામ કરે છે. એક તો પ્રજાને ચૂસવાનું અને બીજું એજન્સી અધિકારીઓને રાજી રાખવાનું. રાજ્યનું પોલિટિકલખાતું જુઠાણા ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાતું બને છે. રેવન્યુખાતું પ્રજાને ચૂસવાનું રાજ અને પોલીસની શુભામી સેવે છે.

લોકોના વાણી સ્વાતંત્ર્ય મિલનસ્વાતંત્ર્ય વિગેરે પ્રાથમિક અધિકારો ખૂંટવી લેવામાં આવે છે. મને તેવા નિર્દોષ માણસને કોઈ પણ જાતની ચેતવણી કે કારણ આપ્યા સિવાય કે ન્યાયની અદાલતમાં કામ ચલાવ્યા સિવાય કેદ કરવામાં આવે છે. તો હકદાર કરવામાં આવે છે, અથવા અનેક રીતે જે ભય, તાશ અને અપમાનના વાતાવરણમાં રહેવું પડે છે તેની જોડ અત્યારના જમાનામાં બીજો કયાંય નથી.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

હું આ બધું વર્ણન કરું છું તે રાજ્યોને કે તેમના કારભારને હલકા પાડવાના ઇરાદાથી કરતો નથી. આ વર્ણન કરવામાં મારે હેતુ હિંદુસ્તાનના બે વિભાગોમાં જે તફાવત માલુમ પડે છે તેજ બતાવવાનો છે. બંને વિભાગોમાં એકજ દેશના એકજ પ્રકારના માણસો વસે છે અને બધા એકજ સલતનતને તાબે છે છતાં કોઈ અગત્યનો માણસ તે બંને ભાગોને રાજકીય કે આર્થિક સંબંધ વગરના બે સ્વતંત્ર દેશો ગણે તો કોઈને અગત્યની લાગે નહિ. એટલે આ બે વિભાગો વચ્ચે તફાવત છે.

આવા મહાન તફાવતનું કારણ શું છે? શું તે તફાવતો કુદરતી છે? અને જો કુદરતી ન હોય તો તેવી અકુદરતી અને કૃત્રિમ રીતિને માટે કોણ જવાબદાર છે? આપણે આ સવાલોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ તે રીતિનો આપણે અભ્યાસ કરતા જશું તેમ આપણને ખાતરી થતી જશે કે એક પ્રજા બીજી પ્રજાને નુકશાન કરવા માટે આથી વધારે અપ્રમાણિક અને પ્રજાદ્રોહી એકેય યોજના શોધી શકે નહિ. બ્રિટિશ સલતનતજ આ પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે અને પરંતુ એટલેથી જ ન અટકતાં બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ આંતરિક સ્વતંત્રતાને નામે આ પરિસ્થિતિનો બચાવ કરે છે, અને કહે છે કે દેશી રાજ્યોને પોતાના રાજ્યના અંદરના કારભારમાં સ્વતંત્ર રાખવા બ્રિટિશ સત્તા બંધાએલી છે. આ આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો તદ્દન પાયા વગરનો છે. આપણે તેનો મજબૂત રીતે ઈન્કાર કરવો જોઈએ. કારણ કે આપણા ઉપર અને દેશી રાજ્યોમાં વસતા આઠ કરોડ પ્રજાઓ ઉપર જે અનેક વિતંકો, જુદાં અને સિતમોની ઝડીઓ વરસે છે, તે આ આંતરિક સ્વતંત્રતાના નામે જ વરસાવવામાં આવે છે. બ્રિટનના મુત્સદ્દીઓને આપણા અંદર ને અંદર ભાગલા પાડવાને માટે હિંદની અંદર જુદાં જુદાં દિતો ભાંડાં કરીને અંદર અંદર લડાવ્યા વિના છૂટકો નથી. તેથી જે બેશર્માર્ગપૂર્વક રાજ્યો આંતરિક સ્વતંત્રતાના દાવાને આગળ ધરે છે તેટલીજ બેશર્માર્ગપૂર્વક બ્રિટનના મુત્સદ્દીઓ તે દાવો સ્વીકારી લે છે.

આપણે તેથી આપણા પદર ઠાકોરાનો આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો તપાસવો ઘટે છે.

આપણા દેશી રાજ્યોની ઉત્પત્તિ વિષે અને તેમના બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધ વિષે બદલર કમિન્ટિએ પોતાના રિપોર્ટમાં હકમા પેરીગ્રાફમાં નીચે મુજબ ચર્ચા કરી છે.

“ન્યારે દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ સત્તા સાથે સંબંધમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ સ્વતંત્ર હતા એ વાત ઇતિહાસને મંજૂર નથી; તેવીજ રીતે દરેક સાર્વભૌમત્વ સત્તા ભોગવતાં હતાં કે આધુનિક આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધમાં જેને સમાન દરજ્જે ગણે છે તે ભોગવતાં હતાં તે પણ ઇતિહાસને મંજૂર નથી. ખરી રીતે તો કોઈ પણ રાજ્યને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન ન હતું. અને લગભગ દરેક કાંતો ભોગલ સલતનતના અથવા તો મરાઠા કે શીખ સામ્રાજ્યોના તાબેદાર અથવા ખંડીયા હતા અને તેના ઉપર નિર્ભર હતાં. કેટલાંકને બ્રિટિશ બચાવ્યાં તો કેટલાંક તેણે નવાં સંજ્ઞાં છે.

તેજ પ્રમાણે તે વખતના વાઈસરોય નામદાર લોર્ડ રીડિંગે ૧૯૨૬માં નિઝામને જે પ્રખ્યાત પત્ર લખ્યો હતો તેમાં પણ કણ્ણ કરવામાં આવ્યું છે કે:-

“બ્રિટિશ તાજની સાર્વભૌમ સત્તા સમસ્ત હિંદુસ્તાન ઉપર શ્રેષ્ઠત્વ ભોગવે છે.”

આ અને આવી બીજી જાહેરાતો ઉપરાંત દેશી રાજ્યોની આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો કેવળ હાસ્ય જનક છે. એ દેશી રાજ્યના એક લેખકે નીચે મુજબ પૃથક્કરણ કરી સાબીત કરી આપ્યું છે,

“ઉપરના પત્રકો ઉપરથી નોર્થ સિકાન્દ્રો કે ૪૫૪ રાજ્યોનો વિસ્તાર પુરા ૧,૦૦૦ માઈલ પણ નથી. ૪૫૨ રાજ્યોમાં ૧,૦૦,૦૦૦ લાખ માણસોની પુરી વસ્તી નથી અને ૩૭૪ રજાઓમાં ૧,૦૦,૦૦૦ ની આવક પણ નથી. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું ૧૦,૯૪,૩૦૦ માઈલનું ક્ષેત્રફળ અને ૨૨ કરોડની પ્રજા ૨૭૩ જિલ્લાઓમાં વહેંચાયેલી છે. ગણતરીએ દરેક જિલ્લો ૪,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો અને આઠ લાખની વસ્તી વાળો સરેરાશ ગણાય.

આવા બ્રિટિશ ક્ષેત્રકળમાં, વસ્તીમાં અને આવકમાં મુકાબલો કરી શકે તેવાં પંદર માંથી ફક્ત ત્રીશ રાજ્યો જ છે, કેટલાંક સ્ટેટો તો એટલાં નાનાં છે કે તેના ઉપર લાદવામાં આવતો દરજ્જો ભોગવતા બોધને કાંઈને પણ દયા ઉત્પન્ન થાય. પંદર રાજ્યોની જમીન પુરી એક માઈલ પણ નથી. ૧૯૨૫ ના લીસ્ટ મુજબ સુરત બિલ્લામાં ૧૪ સ્ટેટો છે જેની વાર્ષિક આવક આગળના વર્ષમાં ૩૦૦૦ થી વિશેષ નહોતી. તેમાંના ત્રણ સ્ટેટોમાં પૂરાં સો માણસો વસતાં નથી. અને પાંચની આવક રૂપિયા સોથી વિશેષ નથી.”

આખા હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું, પરંતુ આપણે જરા નજીક આવીએ અને આપણા પ્રાન્તના એટલે કે કાઠીઆવાડના દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ અને દરજ્જો તપાસીએ તો આપણને તેમનો આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો કેટલો બેહુદો અને હાથપાય છે તેની ખાત્રી થશે. આખા હિંદુસ્તાનમાં પંદર આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો કરનારા રાજ્યો છે, તેમાંથી કાઠીઆવાડના ભાગમાં ભાવિએ ૨૦૦ લગભગ છે. આ ૨૦૦ રાજ્યો પૈકી એકે એનું રાજ્ય નથી કે જે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં એક

તાલુકાની પણ ખરેખરી કરી શકે. આ ૨૦૦ રાજ્યોમાંથી ૧૫ ને તાજ સાથે સીધો સંબંધ છે. બ્યારે બાકીનાને સ્થાનિક પ્રાન્ત ઓફિસ સાથે સંબંધ છે. આખા કાઠીઆવાડમાં ફક્ત ૭ સ્ટેટો એવાં છે કે જેની વસ્તી એક લાખ માણસની છે, બાકીના ૨૫ સ્ટેટ સિવાયના કાંઈ પણ સ્ટેટની વસ્તી ૧૦,૦૦૦ થી વધારે નથી. અને તેમાં ૩૦ સ્ટેટ એવાં છે કે જેને એક માઈલથી પણ ઓછી જમીન છે, અને એક સ્ટેટ એટલું નાનું છે કે તેને ફક્ત ૦૧ માઈલ જમીન છે.

આપણા ૨૦૦ રાજવાડાની આવકનું પ્રમાણ પણ આકરામાં આકરા કર વેરાની પદ્ધતિ હોવા છતાં રમુજ ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૨૦૦ રાજ્યોમાંથી ૧૦૦ રાજ્યોની ઉપજ ૧૦,૦૦૦ થી વધારે નથી; અને તે ૧૦૦ રાજ્યોમાં પણ ૮૫ની ઉપજ પણ ૫૦૦૦ ની નીચે અને ૨૦ની ૧૦૦૦ની નીચે અને એક બોખા જેવડું નાનું રાજ્ય છે, તેની માસિક આવક રૂપિયા ૪૦થી વધારે નથી.

કા. રા. પ. ના સ્વા. પ્રમુખના બાવણમાંથી.

નોંધ અને ચર્ચા.

ભાવનગર રાજ્યમાં વહીવટી ફેરફાર.

છેલ્લાં સાત વરસથી ભાવનગર રાજ્યનો વહીવટ ના. મહારાજાશ્રીની સીધી દેખરેખ નીચે સ્ટેટ કૌન્સિલથી ચાલતો હતો. તેમાં ફેરફાર થયો છે. કૌન્સિલના કૌન્સિલર સાહેબોએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને શારીરિક અશક્તિના કારણે રાજનામા આપવાથી આ ફેરફાર થયો છે અને કૌન્સિલદારા વહીવટ ચલાવવાને બદલે ના. મહારાજાશ્રીએ રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા દીવાન પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. આ ફેરફાર નીચે પ્રમાણે છે.

૧. શ્રીયુત અર્નતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી-મુખ્ય દીવાન
૨. શ્રીયુત નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી-નાયબ દીવાન
૩. શ્રીયુત ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા-ન્યુ. આસિ.
૪. શ્રીયુત હરગોવિંદદાસ મણિશંકર ત્રિવેદી. પર્સનલ આસિ.

ના. મહારાજાએ જે પસંદગી કરી છે તે યોગ્ય છે. આ ચારે ગૃહસ્થો રાજ્ય વહીવટનો લાંબો અનુભવ ધરાવે છે. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, દિ. બ. ત્રિભુવનદાસ અને ખા. બા. ધોધાવાળા જેવા અનુભવી ગૃહસ્થોની સાથે રહી રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતામાં એમણે કામ કર્યું છે. અને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી છે. રાજ્યમાં ચાલી આવેલી વહીવટી પરંપરાથી તેઓ જાણીતા છે. ભાવનગર રાજ્ય એની સહાનુભૂતિથી બધે જાણીતું છે. અરજદારોને માટે રાજ્યના વરિષ્ઠ અને જવાબદાર અધિકારીઓનાં દાર એ રાજ્યમાં ખુલ્લાં છે અને અરજદાર સંતોષ મેળવી વિદાય થાય છે, એવું રાજ્યનું ધોરણ જાણીતું છે. એ ધોરણને આ નવું અધિકારી મંડળ વળગી રહેશે એમાં શંકા નથી. અમને લાગે છે કે ના. મહારાજાશ્રીએ યોગ્યને યોગ્ય અધિકાર સાથે નિયત કર્યાં છે. મહારાજાની એ શુભેચ્છાને આ સર્વ સફળ કરી, અત્યારે ભાવનગર રાજ્યે હિંદુસ્તાનનાં

રાજ્યોમાં જે સ્થાન, પ્રતિષ્ઠા અને પદવી પ્રાપ્ત કર્યાં છે તેને પ્રવૃદ્ધ કરે.

દેશી રાજ્યને ધીરવામાં આવેલી લેાનો.

કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટની ઓક બેઠકમાં ચર્ચા પ્રસંગે ઓન. મી. હસન ઇમામે પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોને મંથવર્તી સરકાર તરફથી જે નાણાં ધીરવામાં આવ્યાં હોય તેની માહેતી માગી હતી. ઉત્તરમાં સરકાર તરફથી ઓન. મી. એ. જી. રેઘ્ઝમેને માહેતી પુરી પાડી હતી. તે પૈકી દેશી રાજ્યોને જે લેાનો બાજે કે વગર બાજે આપવામાં આવી છે તે સંબંધી નીચે પ્રમાણે આંકડાઓ જણાવ્યા હતા:—

સને ૧૯૨૩

ફેલ્ટન રાજ્યને ત્રણ લાખ રૂપીયા, ૬ ટકાને બાજે, રાજ્યના અર્થકરણની પુનર્વેટના કરવા માટે ધીરવામાં આવ્યા છે. અને તેનું ભરણું બાજે ઉપરાંત વાર્ષિક રૂ. ૩૦) ત્રીશ હજારનું છે.

સને ૧૯૩૩

તીપુરા રાજ્યને નવ લાખ રૂપીયા, ૬ ટકાને બાજે, રાજ્યના અર્થકરણની પુનર્વેટના કરવા માટે ધીરવામાં આવ્યા છે. અને તેનું વાર્ષિક ભરણું રૂ. ૬૨,૬૬૬નું છે.

મલસવર રાજ્યને પચીસ લાખ રૂપીયા, ૪૬ ટકાને બાજે, રાજ્યના અર્થકરણની પુનર્વેટના કરવા માટે ધીરવામાં આવ્યા છે. તેનું વાર્ષિક ભરણું ૨ લાખ ૪૪ હજારનું છે.

સને ૧૯૩૪

રૉક રાજ્યને ૧ લાખ ૫૦ હજાર રૂપીયા ૪૬ ટકાને બાજે, રાજ્ય, રાજ્યમાંથી પસાર થતા રસ્તાઓ ઉપર પૂલ બાંધવા માટે ધીરવામાં આવ્યા છે અને તેનું વાર્ષિક ભરણું ૧૫ હજારનું છે.

ભાવલપુર રાજ્યને ૨૨,૦૩,૨૦૦ રૂપીઆ ચાલુ ખર્ચમાં દેવાનું ભરણું કરવા ૪૬૬ ટકાને વ્યાજે ધીરવામાં આવ્યા છે. અને તેનું વાર્ષિક ભરણું ૩,૦૩,૪૧૪-૧૨-૯નું છે.

સને ૧૯૩૫

ભાવલપુર રાજ્ય પાસે સતલજ વેલીના કામમાં રેટના ભાગ પેટે ૧૨,૪૧,૯૫,૯૦૦ રૂપીઆ છે. અને મુડી તથા વ્યાજની રકમ રાજ્યે ૫૦ વરસમાં હમણી ભરી દેવાની છે. અને તે એ રીતે કે રૂ. ૧૫ લાખ ૧૯૩૫-૩૬માં ભરવાના અને ત્યારપછી અનુક્રમે એ રકમ વધીને ૧૯૪૪-૪૫માં ૫૫ લાખની થાય. તથા એ પ્રમાણે પછીનાં વરસોમાં ભરપાઈ કર્યા કરવું.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યને ૫૫ લાખ રૂપીઆ ૪ ટકાને વ્યાજે રાજ્યના અર્થકરણ માટે ધીરવામાં આવ્યા છે અને તેનું વાર્ષિક ભરણું આશરે ૩,૫૨,૦૦૦નું છે.

દીર રાજ્યને ૨ લાખ રૂપીઆ વગર વ્યાજે કંટીયરની નીતિને અંગે, એની હયાતિ એ ઉપયોગી તત્વ છે માટે રાજ્ય વહીવટના કામમાં મદદ માટે આપવામાં આવ્યા છે. અને તેનું વાર્ષિક ભરણું રૂ. ૧૦ હજારનું છે.

સને ૧૯૩૬

ચિત્રાલ રાજ્યને ૧ લાખ રૂપીઆ વગર વ્યાજે ઉપરના કારણે આપવામાં આવ્યા છે, અને તેનું વાર્ષિક ૧૦ હજારનું છે.

ના. જમસાહેબનું સ્વદેશાગમન.

ના. જમસાહેબ સર દિગ્વિજયસિંહજી, વિલાયતના કેટલાક માસના વસવાટ પછી સ્વદેશ પાછા ફર્યા છે. નરેન્દ્ર મંડળના, અને 'પ્રવેશપત્ર'ના પ્રશ્નોને અંગે એમ જણાવ્યાં છે, કે તેઓશ્રીની ગેરહાજરી અત્રે જણાતી હતી. ગયે વર્ષે એમની આગેવાની નીચે શુજરાત-કાઠીયાવાડનાં રાજ્યોનાં પ્રતિનિધિઓની કોન્ફરન્સ આ પ્રશ્નોની ચર્ચા પરત્વે ભરવામાં આવી હતી અને એ કોન્ફરન્સના કાર્યની સરસ છાપ પડી હતી. હજી પણ દેશીરાજ્યોએ ફેરરેશનમાં દાખલ થવાના 'પ્રવેશપત્ર' સંબંધી ચર્ચા પૂરી થઇ નથી.

એ વખતે શુજરાત-કાઠીયાવાડનાં રાજ્યોનો એકવાર ફરીથી, આ સવાલ પરત્વે એકમતિ અભિપ્રાય-પ્રકટ કરવાની પ્રજ્ઞા કરવામાં આવે તો આવકાર પ્રદ લેખારો. અને અત્યાર સુધી જે પ્રથા પાડવામાં આવી છે. એ પ્રમાણે ના. જમ મહારાજ તેમાં જે પોતાના અનુભવનો લાભ આપે તો તે વિશેષ ઉપયુક્ત લેખારો. જૂતકાળમાં જ્યારે જ્યારે આવ્યા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા ત્યારે સર્વની દૃષ્ટિ મહુમ મહારાજ સર રણજીતસિંહજી ઉપર પડતી. અને એવી બાબતોનો તેઓની દીર્ઘદષ્ટિના પરિણામે વ્યવહાર ઉકેલ થતો એટલે આ જમ મહારાજ પણ પોતાના પુરોગામી રાજકર્તાની નીતિને ચાલુ રાખે એવી અમારી શુભ વાંછના છે. કારણ કે આ યુગ એકતાનો છે. સર્વ સામાન્ય હિત માટે એકત્ર મળી પોતાનાં મતબોધો દૃઢ રીતે રજુ કરવાનો છે.

સરદાર કોર્ટ : ઇડર

શુજરાત કાઠીઆવાડમાં જે ગણ્યાગાંઠવા પટાવતી સંસ્થાઓ છે તે પૈકી ઇડર રાજ્ય એક છે. ઇડરના રાજકુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલા પેટા જાગીરદારો પટાવતો અને ભોમીયા જાગીરદારોની એકત્ર સંખ્યા લગભગ છત્રીસ જેટલી છે, આમાંનો મોટો ભાગ અત્યારે સુસ્થિતિમાં નથી પણ ઘણા એવા છે કે જેઓ ઇડર દરખાસ્તમાં માનવંતુ સ્થાન લેવા લે છે. જૂતકાળમાં આ સર્વને ઇડર રાજ્ય સાથે વહીવટી બાબતોમાં મતભેદ રહ્યાં કરતા હતા અને હજી પણ રાજ્ય સાથેનો એમનો સંબંધ કેટલેક અંશે શુચિયો છે. રા. બા. કોર્ટકે જ્યારે દીવાન હતા ત્યારે એમણે આ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. ત્યાર પછી કૌસીલ વહીવટમાં આ સવાલ અત્રે બહુ વ્યવહાર ધ્યાન અપાઈ ન હતું, જ્યારે હાલના દીવાન રાયચંદ્રાદર ભંડારીએ આ પ્રશ્ન પુનઃ હાથમાં લઈ એક સરદાર કોર્ટની સ્થાપના કરી છે પહેલાં ઇડર રેટમાં અલાયદી સરદાર કોર્ટ હતી. પરંતુ તેમાં નીમવામાં આવેલા એ સરદાર મેઝાદરની ગેરહાજરીને લીધે એ કોર્ટ બંધ કરવામાં આવી હતી. પાછી હાલમાં

એકવરસની અજમાયશ દાખલ આ કોર્ટ ફરી ઉપાધવામાં આવી છે. અને તેનું બંધારણ નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું છે.

- (૧) શ્રી બડા મહારાજા કુમાર પ્રમુખ.
 - (૨) આજમ રજારદાર 'હાઇકોર્ટ' લો મેજર.
 - (૩) સુએર મહારાજશ્રી ઉદેસીહજી જગીરદાર મેજર.
- સદરહુ કોર્ટનું કારમ એ સભ્યોનું રાખવામાં આવ્યું છે અને વહીવટી કામો માટે હાઇકોર્ટના સ્ટાફનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે અને ચાલુ દફતરી કામો માટે ઉચ્ચ કરવાની લો મેજરને સત્તા આપવામાં આવી છે એટલે એમ લાગે છે કે આ કોર્ટ વહીવટી નજરે સફળતા મેળવશે. અમે છન્ડીએ છીએ કે આ કોર્ટની સ્થાપનાથી, જે ઉદ્દેશથી એ સ્થાપવામાં આવી છે, તે ઉદ્દેશ સફળ થાય.

એક વિદ્વાન વૈદના સ્વર્ગવાસ.

ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં પોતાની વિદ્વતા, અનુભવ, અને શાસ્ત્રીય વૈદીકીય જ્ઞાનથી ખૂબ જાણીતા થયેલા વૈદ અમૃતલાલ પટ્ટણીના અવસાનથી આપણને એક આદર્શ-વૈદની ખોટ પડી છે. મહુમ અમૃતલાલભાઈ પ્રાચીન પરિપાટીના વૈદ હતા અને પોતાને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને રાખી શિક્ષણ આપતા હતા. પાટણ આયુર્વેદિક વિદ્યાલયના તેઓ પ્રિન્સિપાલ હતા. અને એ, સ્થાને રહી એમણે સેકંડો વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનલાલ આપી હતો. આયુર્વેદના જ્ઞાનનો નિઃસ્વાર્થ પણ પ્રચાર કરવો એ એમનું જીવન ધ્યેય હતું. બનરપતિએ સંબંધોનું એમનું ગુણ-જ્ઞાન ધણુ ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. અને પોતાના સ્વર્ગવાસ પર્વત નિર્લોભિ પણે એ ધ્યેયને તેઓ વળગી રહ્યા હતા. છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી તેઓ લોખંડીરાજ્યના આશ્રય તમે વૈદકીય ગ્રંથના ચર્ચાવાતા હતા. અને એમના જ્ઞાનાનુભવ પરત્વે લોખંડી નરેશનો ઉચ્ચો મત હતો. આ રચયે રહીને પણ તેમણે પકન-પાકન ચાલુ રાખ્યું હતું. એમના સાનિધ્યે શિષ્યેલા વિદ્યાર્થીને સર્વગ્રાહી વૈદક જ્ઞાન મળતું અને સમાજમાં એ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન સહજ મેળવી લેતો.

આવા શ્રેષ્ઠ વૈદના સ્વર્ગવાસથી એમનો કુટુંબી જનોનો જ નહિ પણ સમગ્ર વૈદકીય પ્રદેશને ખોટ પડી છે.

કાઠિયાવાડના મીલ ઉદ્યોગને મુશ્કેલી

કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોમાં આવેલી કાપડની મીલોમાંથી કાઠીઆવાડની બહાર નિકાસ થતા કાપડની ગાંસડીઓને વીરમગામ ખાતે બ્રિટિશ હિંદમાં કર્ટમ્સ અમલદારોએ-અટકાવી હતી એ સંબંધમાં જે વિગતો બંધાર આવી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે:—

(૧) દિંદી સરકારના નાણાંખાતાના ૧૯૩૫માં નં ૩૩ ના હુકમ અન્વયે કાઠીઆવાડની મીલોમાં તૈયાર થતા માલ ઉપર કર્ટમ્સનો પ્રતિબંધ નહિ નરે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

(૨) ત્યાર પછી સરકારના મુખ્યમંત્રી કર્ટમ્સના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબે તા. ૧૨ મી નવેમ્બર ૧૯૩૫ નો નંબર ૫૬૫ નો હુકમ પ્રસિદ્ધ કરી ઉપરના નિકાસ થતા માલ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો.

(૩) આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને એ પ્રતિબંધ એ કારણસર મૂકવામાં આવ્યો છે કે કાઠીઆવાડની મીલોમાં તૈયાર થતું કાપડ પરદેશથી આવતા થતા સુતરમાંથી બનાવેલું હોઈ સરકારનું નાણાં ખાતું એ માલને સ્થાનિક ઉત્પન્ન તરીકે ગણવા તૈયાર નથી. અને તેથી કાઠીઆવાડમાંથી પસાર થતા કાપડ ઉપર ૩૦ ટકા જગાત લેવાને એ પાત્ર છે.

૧૯૧૭માં, નવાનગર અને મોરબીના દરજ્જાને અને જુનાગઢ તથા પોરબંદરના એડીમીનીસ્ટ્રેટરને લાઈનશરી ઉઠાવી લેવાની શરતો. દર્શાવનારો જે પત્ર સરકારે લખ્યો હતો તેમાં કલમ ૨ (૬) માં જણાવ્યું હતું કે “જમીન માર્ગે રાજ્યોમાંથી બ્રિટિશ હિંદમાં આવતા પરદેશી માલ ઉપરની જગાત પણ તેમને લેવા દેવામાં આવશે. (અને) રાજ્યોમાં ઉત્પન્ન થતો અગર બનતો માલ-જમીન માર્ગે બ્રિટિશ હિંદમાં આવશે તેના ઉપર સરકાર જગાત લેશે નહિ.” અર્થાત કે ૧૯૧૭ ના કરારોમાં જેમ પરદેશી માલને છૂટ આપવામાં આવી છે, તેમ રાજ્યોમાં

સ્થાનિક ઉદ્યોગોથી ઉત્પન્ન થતા માલને પણ આપી છે, પરંતુ એ માલ અમુક રીતે જ બનવો જોઈએ. એ માલ બનાવતાં. અમુક વસ્તુઓ જ વાપરવી જોઈએ એવું કાંઈ એમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું ન હતું. જ્યારે આજ વીસ વરસે સરકારનું નાણું ખાતું સ્થાનિક કે પરદેશી સુતરનો સવાલ ઉભો કરે છે એ આશ્ચર્યકારક છે. સરકારનું નાણું ખાતું પોતાનાં હુકમો વારંવાર ફેરવે અને જૂતકાળના એ ખાતાના હુકમોની અવગણના કરવામાં આવે એ માની શકાય એવી વાત નથી. કારણ કે ૧૯૨૭માં જ્યારે 'વીરમગામ ખાતે પુનઃ જગતની દોરી નાંખવામાં આવી ત્યારે પણ હિંદી-સરકારે પોતાના હુકમમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે "આ જાહેરનામામાં કર્તવ્યની જગત લેવા સંબંધી જે હુકમ કરવામાં આવ્યો છે તે, (૧) લાવનગરના ખારામાં આયાત થયેલા માલને લાગુ પડશે નહિ. અને (૨) જે માલ કાઠીઆવાડમાં બનેલો હશે તેને પણ લાગુ પડશે નહિ." આ હુકમમાં પણ ૧૯૧૭ ની હકીકતનું પુનરાવર્તન માત્ર કરવામાં આવ્યું છે, જો કે "જે માલ ખુદ કાઠીઆવાડમાં જ પેદા થયેલો હોય અને તે ક્યાં પેદા થયો છે તે સંબંધી બ્રિટિશ અમલદારોને ખાત્રી આપવામાં આવશે તો તે માલ ઉપર જગત લેવામાં આવશે નહિ" એટલું ઉમેરવામાં આવ્યું છે, છતાં પણ માલને બનાવવામાં જે ચીજોનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તે સંબંધી કશું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે, કે સરકારનો હેતુ એટલો જ છે. કે જે માલ-લાઈસન્સદારીઓ ઉપરથી પસાર થાય તે માલ કાઠીઆવાડમાં જ ઉત્પન્ન થયો છે એટલી જ માત્ર ખાત્રી મેળવવી.

પણ હવે જ્યારે સરકાર, કેવા સુતરમાંથી કે રૂમાંથી કાપડ ઉત્પન્ન થયું છે એવી જો ખાત્રી માગે તો સ્વાભાવિક રીતે મીલવાળાઓ એવી ખાત્રી આપવા અચકત નીવડે, કાઠીઆવાડમાં લાવનગર, વઢવાણ, મોરબી, રાજકોટ, પોરબંદર અને મહુવા

વગેરે શહેરોમાં કાપડની મીલો છે, અને તે મીલો થણે ભાગે પોતાને જોઈતું સુતર સ્થાનિક કાંતીને જ વેાપરે છે, વળી દસ વરસ જેટલા લાંબા ગાળામાં ચોક્કસ પ્રકારના સાંચાકામની પણ મીલોએ ગોઠવ કરી નાંખી હોય, પોતાને જોઈતા માલની ખરીદી કરી લીધી હોય અને બિંબખમાં હવે મુકેલીઓ નહિ ઉભી થાય, એવી ખાત્રીની આશાએ લાખ્ખો રૂપીઆની મુડી રોકી હોય ત્યારે જો નવો પ્રતિબંધ ઉભો કરવામાં આવે તો તેથી આખા કાઠીઆવાડના વેપારને હાનિ પહોંચે.

કાઠીઆવાડમાંથી મુંબઈ અને કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ જતી કાપડની ગાંસડીઓ અટકાવવામાં આવી હતી. અને તેથી ત્યાંના વેપારીઓએ હિંદી સરકારને અરજ કરી હતી. અને તેથી એમ જણાય છે, કે ઉપર ટાંકવામાં આવેલો મુંબઈના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો હુકમ ડીસેમ્બર મહીનાની આખર સુધી મોકુફ રાખવા માટે સરકારે ફરમાન કર્યું છે. પરંતુ ત્યાર પછી પણ જો એ હુકમ ચાલુ રહે તો તેવું પરિણામ એ આવશે કે તેથી આખા કાઠીઆવાડનો મીલ ઉદ્યોગ લલો બની જશે. આ માટે જરૂર છે, કે લાગતા વળગતા. વેપારીઓએ એકત્ર મળી હિંદી સરકારના નાણાં ખાતાને મળી પરિચયિતના સંબંધમાં ચોખવટ કરી નાંખવી જોઈએ.

મહેસોર અને ગાંધીધ.

મહેસોર સંબંધી—ન્યાં કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિ સંબંધી મહાસભાના ત્રીરંગી ધ્વજ સંબંધી—રાજ્ય અને કાં કરનારાઓમાં જે મતભેદ ઉપસ્થિત થયો છે, તે ઉપર સ્વરૂપ લીધું. અને એ સવાલ 'કલકત્તા ખ મળેલી મહાસમિતિની એકકમાં ચર્ચા અને ઠરાવ મુકવામાં આવ્યો. કોંગ્રેસની દેશીરાજ્યો પર નીતિ છે તે બહુજ જણીતી, વાત છે. છતાં નીતિમાં શિથિલતા મૂકી મહાસમિતિએ ઠરાવ કરવામાં ઉતાવળ કરી છે. સમગ્ર હોદ્દા હિતને માટે એ આવશ્યક છે, કે દેશીરાજ્યોના આંતરિક કાર્યખાતે 'બહારનાં' રાજકીય મંડળોએ અને બક્તિઓએ

કેવળ લાગણી વશ થઈ નિરર્થક ઇંદ્રાડા મારવા ન જોઈએ. અને વસ્તુ સ્થિતિમાં વિશેષ ખગાડો કરવો ન જોઈએ. મહાસમિતિના ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઠરાવ સંબંધી મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. દેશીરાજ્યો સંબંધી મહાસભાની નીતિ એમાં સ્પષ્ટ રીતે આલેખવામાં આવી છે. અને તે આ પ્રમાણે છે:—

“મૈસુરને વિષેનો ઠરાવ તો, મારા મત પ્રમાણે, એથીયે ખરાબ હતો; અને દુઃખની વાત એ છે કે એ પસાર થયો તેની સામે સત્યને ખાતર બેધડકપણે બોલનાર લગભગ કોઇ જ ન નીકળ્યું. મેં મૈસુરનું વડીલપત્ર લીધેલું નથી. ત્યાં એવી ઘણી ચીજો છે જે મહારાજા સુધારે એમ હું ઇચ્છું. પણ મહાસભાની નીતિ એ છે કે વિરોધીની સાથે પણ ન્યાયપૂર્વક વર્તવું. મારા મત પ્રમાણે મૈસુર વિષેનો ઠરાવ દેશી રાજ્યોના અંદરના કારભારમાં દખલ ન કરવાના મહાસભાના અગાઉના ઠરાવ સાથે અસંગત હોઇ નિયમબાહ્ય હતો. એ દખલ ન કરવા વિષેનો ઠરાવ, મારી જાણ પ્રમાણે, કદી રદ કરવામાં આવ્યો નથી. શુભોદયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મહાસમિતિ આખા રાજ્ય વિષે ઠરાવ કે ચર્ચા કરવા નહોતી બેઠી. તે તો ફક્ત રાજ્યની દમનનીતિની જ ચર્ચા કરતી હતી. જે ઠરાવ પસાર થયો તેમાં સાચી સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં નથી આવ્યું. અને એના પર જે બાંધણું થયું તે આવેશથી ભરેલાં ને સાચી હકીકતોની પરવા વિના કરેલાં હતાં. મહાસમિતિની એવી ઇચ્છા હતી તો તેણે ચુકાદો આપવા બેસતા પહેલાં ગમે તો એક માણસની પણ સમિતિ ખરી હકીકતો જાણવાને માટે નીમવી જોઈતી હતી. મહાસમિતિને ને સત્ય અને અહિંસા વિષે જરા પણ આંદર હોય તો આવી બાબતોમાં તે ઓછામાં ઓછું આટલું તો કરી જ શકે કે પહેલાં કાર્યવાહક સમિતિને પોતાનો ચુકાદો જાહેર કરવા દે અને પછી, જરૂર પડે

તો, ન્યાયાધીશની ચેઠે એની તપાસ કરે. મારું કથન સિદ્ધ કરવાને બંને ઠરાવોની બાબતમાં હું જાણીજોઇને વીગતોમાં ઉતર્યો નથી. હું મારી મર્યાદિત શક્તિનો બંને એટલો સંગ્રહ કરી રહ્યો છું, અને વળી આ બાબત મહાસમિતિના સભ્યોના સદ્ભાવ પર છોડું છું. મહાસમિતિને ૧૯૨૦થી અદિતીય મદત્ત પ્રાપ્ત થયું છે, અને અધિકાર સ્વીકારના ઠરાવ પછી તો એ દિગ્વિસ્થિત થયું છે.”

અત્યારે જે રાજદ્વારી સંયોગો હયાતિ ધરાવે છે, એ જોતાં રાજ્યોમાં ઉપસ્થિત થયેલી સુધારા કરાવવાની પ્રવૃત્તિને અને ચળવળોને લગભગ સર્વત્ર નિષ્ફળતા મળી છે. આ એક કમનસીબી છે. અને તેનું એક કારણ તો એ છે કે સમગ્ર હિંદ અને દેશીરાજ્યોના રાજકારણમાં તફાવત છે. અને બીજું લોકોની સહાનુભૂતિનો અભાવ. મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપરના વિચારો પરત્વે, જેઓ એમ માનતા હશે કે દેશી રાજ્યોના રાજ્યકારણમાં પોતાના વિચારો, અને નિર્ણયો વધારે વ્યવહાર છે, તેઓ વિરોધ દર્શાવશે એ સ્વાભાવિક છે.

વિઝાગાપટ્ટમ.

હોંદના પૂર્વ કિનારા પરના વેપારને સાચવી શકાય. એટલા માટે હોંદી સરકારે ૧૯૩૩માં એ કિનારા ઉપર—ઉત્તરમાં—વિઝાગાપટ્ટમ બંદર ઉઘાડ્યું છે. પરંતુ હજી એ બંદરે વ્યાપાર વધી શક્યો નથી. અને ૧૯૩૫-૩૬ના વરસમાં ૨,૫૩,૯૭૦ રૂપિયાની ખાદ આવી છે. સરકાર તરફથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે આ ખાદનું કારણ સામાન્ય વ્યાપારની મંદીના કારણે વ્યામ થવા પામ્યું છે. ને કે, જે નુકસાની આવી છે, તે પોર્ટફોર્ડના હોસાબે પૂરવામાં આવી છે છતાં પણ આ સંબંધી ખાતાની રૂએ સરકાર તપાસ કરાવવા ઇચ્છે છે. પબ્લીક એકાઉન્ટ્સ કમિટી સમક્ષ ને આ તપાસ કાર્ય સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હોત તો તે વિશેષ લોકમાન્ય થઈ પડત. ન્યારથી આ બંદર ઉઘાડવામાં આવ્યું છે, ત્યારથી એ ખોટમાં જ ચાલ્યા

રામ રાજ્ય

(મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ અને કાઠીઆવાડ એજન્સિએ મંજૂર કર્યું છે.)

નાનાં બાળકોને ઉપયોગી થાય એવી સાદી અને સરલ ભાષામાં આ પુસ્તક લખાયું છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ધંનામ તરીકે આપવા લાયક છે. કિંમત ૦-૨-૦.

‘રામ રાજ્ય’ રામ તેમજ પ્રાંતને એક બીજાના ધર્મ અને કર્તવ્ય સમજાવે છે.”

—મુંબઈ સમાચાર

“રામનું રાજ્ય કેવું હતું, તેનું બ્યાન અત્યારના રાજવીઓને ખાસ વાંચવા જેવું છે.”

—પ્રજાપંથુ,

“ભાષા સાદી તથા અનુકૂળ છે. વાર્તાના પ્રસંગોદ્વારા જરૂરી વિષયો સારા અર્થમાં છે. પુસ્તક ઉપયોગી થશે એમ માનું છું.”

રા. સા. જનુભાઈ અ. સૈયદ, બી. એ.

રામ રાજ્ય પાછળ શા આદર્શ રહેલા છે, તે સમજવા સારું સદરહુ નોંધ બહુ ઉપકારક થઈ પડશે.

—બુદ્ધિપ્રકાશ

રામ રાજ્યની ભાવનાનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને એમાંથી અવશ્ય થશે.”

દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી

“શ્રી રામચંદ્રજીના જીવન વિષે અને તેમના રાજ્ય વિષે આ પુસ્તકમાં સુંદર વિચારો દર્શાવ્યા છે. નાનાં બાળકોને તો આ પુસ્તક સારી રીતે ગમી જાય એવું છે.”

—ધી શુભશક્તિ

મળવાનું ટીકણું:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

ધોધાગેટ, ભાવનગર.

પાકા સુશોભિત પૈકાથી બંધાવેલી

‘દેશી રાજ્ય’ની એકથી આઠ વરસ સુધીની ફાઈલો.

જેમાં ફેડરેશનને લગતા પ્રશ્નો, વારસાના હકને લગતા પ્રશ્નો, જીવન અસ્તિત્વ, રાજ્યોની પ્રાચીન—અર્વાચીન હકીકતો, નરેંદ્ર મંડળની બેઠકને લગતા સંપૂર્ણ અહેવાલો વગેરે હકીકત છે. દેશી રાજ્યના પ્રશ્નોના અભ્યાસીઓને માટે એમાંથી ઘણું મળી શકે એવું છે. દરેક ફાઈલની કીંમત રૂ. ૬-૧૦-૦ છે. અને આખા સેટના રૂ. ૫૦-૦-૦ છે.

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા.

ભાવનગર.

જ્યોત્ષ્ણ બર્નાર્ડી શો કૃત

સન્ત જો આન (સચિત્ર)

(સરકારી કેળવણી ખાતાએ પનામ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.)

ભાષાન્તર કર્તા : શ્રીયુત અનંતરાય પ્રભાશંકર પંટૃણી એમ. એ.

(1) ' Mr. A. P. Pattani's translation of Bernard Shaw's Saint Joan.....is done in simple, idomatic and forceful style and I am sure it will be appreciated as a valuable addition to the translation branch of our literature.....'

A. B. Dhruva.

(2) ' It is a production of considerable literary merit and I am sure it will find deservedly a place in Gujarati literature. '

Sir Chimanlal H. Selavad.

(3) ' The work will be received...with appreciation and understanding and ought to enrich Gujarati literature. '

Sir Chunilal V. Mehta.

(4) ' You have been able to preserve the spirit of the original in toto. '

K. M. Jhaveri.

(5) ' Your association with English life for a pretty long period and...have enabled you to go straight to the very heart of Mr. Shaw's great work. '

N. K. Bhatt.

(6) ' You have succeeded in transferring...the very tone and spirit of the original...because of your simple fluent and idiomatic Gujarati. '

B. K. Thakor.

(7) ' You have thoroughly maintained the spirit of the Author. '

J. P. Trivedi.

(8) ' All of us should be grateful to you for bringing G. B. S. and Saint Joan home to us. '

T. K. Shahani.

કપડાનું પુઠું રૂ. ૬-૦-૦

કાગળનું પુઠું રૂ. ૨-૮-૦

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા.

તંત્રી : 'દેશી સભ્ય'—ભાવનગર.

‘દેશીરાજ્ય’ ત્રૈમાસિક જાહેર ખર્ચના દર અને નિયમે

જગા “૮x૬”નું આખું પૃષ્ઠ	વાર્ષિક	છ માસિક	ત્રૈમાસિક
આખું પૃષ્ઠ અથવા બે કોલમ	૬૦	૩૦	૧૬-૮-૦
અર્ધું પૃષ્ઠ અથવા એક કોલમ	૩૨-૮-૦	૧૬-૮-૦	૮-૮-૦
૧/૪ પૃષ્ઠ અથવા અર્ધું કોલમ	૧૮-૮-૦	૯-૦-૦	૬-૦-૦
કંવરની ચોથી, બીજી અને આખી બાજુ	૭૨	૩૬	૧૮

૧. જાહેર ખર્ચનાં નાણાં હસ્તાધી પણ અગાઉથી લેવામાં આવશે. તે સિવાય જાહેર ખર્ચ લેવામાં કે ચાલુ રાખવામાં આવશે નહિ.
૨. બાર માસના કોન્ટ્રાક્ટની જાહેરખર્ચની એક સામગ્રી અગાઉથી રકમ ભરપાઈ થશે, તે તેમાંથી ૧૫ ટકા અને છ માસની જાહેરખર્ચની અગાઉથી ભરપાઈ થએલી રકમમાંથી ૬૬ ટકા વળતર આપવામાં આવશે.
૩. બાર માસના કોન્ટ્રાક્ટની જાહેર ખર્ચ, દર ત્રણ માસે ફરવી શકાશે; પરંતુ દરેક માસે ફરવવા માટે ભાવમાં ૧૦ ટકા વધારે ગણવામાં આવશે.
૪. હેન્ડબીલની વહેંચણી રૂપીયા વીસ.
૫. કોઈ પણ કારણે અમુક સુધી અમે બંધ રાખેલી જાહેરખર્ચ મળે આપીશું.
૬. વધુ ખર્ચ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા દર છેવટના જ સમજવા.

સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સર્વિશો સ્વદેશી કંપની.

મુખ્ય ડીરેક્ટરો

સર હરીસીંઘ ગૌર નાઈટ

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી કે. સી. આર્થ. ઈ.

રાવબહાદુર ઠાકોર ચૈનસીંઘજી એમ. એ., એલએલ. બી.

દેશી રાજ્યો સાથે નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવનારી તેમજ રાજ્ય-મહારાજાઓના

સહાનુભૂતિને પાત્ર.

પત્ર લખી મંગાવવાથી વિગતસર ગ્રાન્ડપ્રાઇઝ મોકલવામાં આવશે. કૃપા કરી નાચેને ઠેકાણે લખો.

મેનેજર, સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

(મુખ્ય ધ્યાન્ય)

૨૩૧, હોર્નબી રોડ મુંબઈ.

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને લગતા અસોની સ્વનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું ત્રિમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

ત્રી

જયતીલાલ મોરારજી મહેતા

૧	સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી	તંત્રી	૨૪૬
૨	ભાવનગર દરબારી ગેઝેટનો વધારો	૨૫૦
૩	રાજસેવકના કર્તવ્યો (ભાષણ)	તા. મહારાજ ગાયકવાડ	૨૫૨
૪	ગુજરાતના જીલ્લાઓની ખેતીની સ્થિતિ	સ્વ. મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલ	૨૬૯
૫	મૌરખ્ત્ર: ૧૮૪૨	૨૭૬
૬	ગાયકવાડ સરકાર અને મુલકગીરી	૨૮૦
૭	દિંદી સરકારનાં રાજદ્વારી ખાતાનો વાર્ષિક અર્થ	૨૮૧
૮	તળામ	૨૮૯
૯	સમય પ્રવાહમાં દિન્દી દેશી રાંજ્યો	વિ.	૩૦૫
૧૦	કશળાજી	મજેહું	૩૧૮
૧૧	દેશી રાંજ્યોના પ્રશ્નો	૩૨૦
૧૨	મોરબી સ્ટેટની ખેડૂત કરજ નિવારણ યોજના	૩૨૬
૧૩	નોંધ અને ચર્ચા	૩૨૯

મેન્ડર ધધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર ધધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગેવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર ધધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર ધધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડીસ્ક્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા, નાગરવાડા : નડિયાદ.

તા. ૨૪-૫-૩૮

વતો ધર્મસ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૦ સું]

જાન્યુઆરી-માર્ચ : ૧૯૩૮

[૨૫૬ ૪]

સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી.

ભાવનગર રાજ્યની, પ્રજાની અને રાજ્યકુટુંબની પોતાના જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી સતત અને એકનિષ્ઠાથી રાજ્યસેવા કરતાં કરતાં ઓન. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો ૭૬ વર્ષની વયે શિહોર સુકામે તા. ૧૬-૨-૩૮ને રાજ સંવારના ૯ વાગે સ્વર્ગવાસ થયો છે એ જાહેર કરતાં સહજ રીતે અમારા હૃદયને અતિશય દુઃખ થાય છે. આ “દેશીરાજ્ય” પત્ર સાથે એમની નિકટવર્તી સહાનુભૂતિ દત્તી. એટલે એમના સ્વર્ગારોહણથી અમને તો એક શુભેચ્છક, માર્ગદર્શક અને વડીલની ખોટ પડી છે. અને એ પડેલી ખોટ કદી પણ પૂરાવી અશક્ય છે.

ઓન. સર પ્રભાશંકર મહુમ મહારાજાશ્રી સર ભાવરાઈદાસ કે. સી. એસ. આઈના આલ્પકાળથી માંડીને એમની આખી જીંદગાનીના અને એમની પુરયમય કારકીર્દિના સંક્ષેપ હતા. મહુમ મહારાજાશ્રીનો અને સર પ્રભાશંકરનો સુયોગ એવા વિશ્વાસથી બંધાયેલો હતો કે જોને પરિણામે ભાવનગર રાજ્યની હાલ જોવામાં આવે છે, તે આબાદીનો પાયો નંખાયો અને રાજ્યની પ્રતિષ્ઠામાં પણ વંધારો થયો. સર

પ્રભાશંકરે ભાવનગર રાજ્યના નરેશીના અને રાજ્યની લગભગ અર્ધી સદી જેટલા વર્ષન સુધી નિર્ભીલીપણે જે સેવા કરી છે, એ બધાનું—એમની સાચી અને નિષ્કામ કર્તવ્યનિષ્ઠાનું—વર્ણન કરવું, એ અશક્ય છે. વસ્તુતઃ એ શબ્દોમાં યથાર્થ ઉતારી શકાય એમ નથી.

મહુમ મહારાજાશ્રી સર ભાવસિંહજી માદીનસીન થયા, ત્યારે રાજ્યની નોણાં પ્રકરણી સ્થિતિ સ્વસ્થ ન હતી. તેમ રાજ્યના બધાં ખાતાઓમાં પુનરવ્યવસ્થાની જરૂર હતી. એવે વખતે ‘સર્વના ઉપર સરખી નજર રાખી, અંગત મુશ્કેલીઓ સહન કરી, હિંમતથી શાંતપણે પોતાના ધણીની આજ્ઞાને અનુસરી જે ઉપાયો લીધા છે તે જોમો જાણતા હશે તે જાણતા હશે. રાજ્યની હાલની આબાદીની શ્રૂતકાળના એ પ્રયત્નને આભારી છે.

મહુમ મહારાજા સર ભાવસિંહજીના અને મહુમ મહારાણીશ્રીના દેવ થયા આદ વર્તમાન મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી અને એમના ખન્ને લઘુ બંધુ કુમાર સાહેબોની આલ્પાવસ્થામાં પોતાના “પ્રભુ” તરફની લાક્ષિત અને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પ્રેરાઈ તેઓ હિંદી પ્રધાનની કૌસીસિની ‘સભ્યના’ ઉચ્ચ દરજ્જાને

ત્યાગ કરી ભાવનગર દોડી આવ્યા. તેઓની માન્યતા હતી કે પોતાનો દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા એ બધું મહુમ મહારાજશ્રીના કૃપા પ્રસાદને આભારી છે. અને એ સર્વના યશભાગી પણ તેઓશ્રી છે. પોતે તો નિમિત્ત માત્ર છે. ભાવનગર આવ્યા પછી એક તરફ વહીવટી વ્યવસ્થા અને નામદાર મહારાજશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી અને એમના લઘુ બંધુ કુમારોની કેળવણી પરત્વે સર પ્રભાશંકરે જે જહેમત ઉઠાવી છે એ હકીકત તો જેમણે એમની રાજ્યકુટુંબ તરફની ભક્તિ અને આંતરજીવન જોયું હોય તેઓ જ જાણી શકે. એમણે રાજ્યની સંગીત નાણાં પ્રકરણી રિચિતિ, વફાદાર રાજ્ય સેવકો, અને કરના ભાર વગરની ભક્ત પ્રજા તથા અંતે પોતાના શરીરને ભોગે-આત્મભોગમાં સાચું લોકહિત છે માટે-સમગ્ર રાજ્યનું સ્વાસ્થ્ય સ્થાપી, ભવિષ્યનો તંત્ર ભાર હળવો કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

મહુમ સર પ્રભાશંકરનું માનસ સર્વત્ર જેમ જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે બદલાતી તુચ્છ આશામાં કદી પ્રવેશ્યું ન હતું. એમ પોતાની નેકનિષ્ઠ સેવાની કદર થાય એવો અનિષ્ઠ વિચાર સરખો એમને કદી ઉદ્ભવ્યો નથી. એમનો ખરો સંતોષ, સુખ અને આનંદ કર્તવ્યનિષ્ઠા અને રાજ્યનિષ્ઠામાં સમાયેલાં હતાં.

એમણે એક વખત કહ્યું હતું કે “ભાવનગરના ધણી અને ભાવનગરનું રાજ્ય એ શબ્દો મારા લોહીનું ટીપું જાય છે.” આ સત્ય એમણે સર્વને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

આ સંક્ષિપ્ત નોંધમાં એમની સમગ્ર કારકીર્દિનું આલેખન કરી શકાય એવું નથી. પરંતુ એક નિષ્કામ ભક્ત સેવક તરીકે બીજે ક્યાંઈ ન મળે એવા એ અધિકારી હતા. સર પ્રભાશંકરના હોદ્દાકે ગુણોનો જેઓને પરિચય થયો હશે તેઓ સહજ કહી શકશે કે એમની પડખે ખેસાડવા જેવો સ્વાર્થત્યાગી અને પોતાને મૂકી બીજાનો પ્રથમ વિચાર કરનાર સન્નજન આ જમાનામાં દુર્લભ છે. એમની સ્વભાવતઃ પ્રામાણિકતા, નિર્ભય સ્પષ્ટ વક્તાપણું, સૌજન્ય, સહનશક્તિ, વિચારને અને મતભેદ હોવા છતાં સ્વામીની આત્માને પૂર્ણ અંશે સફળતાની ટોચે પહોંચાડવાની એમની તત્પરતા અને એ બધા કરતાં કાર્યની સફળતાનો યશ પોતાના ધણીને આપી પોતે તો જાણે નિમિત્ત જ હોય એમ માની આનંદ કાળમાં દૂર રહેનાર આવા આદર્શ ચારિત્રવાળા અને સમભાવશીલ રાજપુરુષ માત્ર ભાવનગર-કાઠિયાવાડને જ નહિ પણ આપણા દેશને ન્યારે મળશે ત્યારે મળશે.

તંત્રી

ભાવનગર દરબારી ગેઝેટનો વધારો

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સ્વર્ગવાસના સમાચાર સાંભળી નાં ભાવનગર મહારાજશ્રીએ દરબારી ગેઝેટના આસ વધારાદ્વારા નીચેનો કાચ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

કાચ નં. ૨૧

કાચ

અમારા સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, કે. સી. આઇ. ઇ., ના આજરોજ સવારે નવ કલાકે એકાએક થયેલા સ્વર્ગવાસના માઠા સમાચાર જાણી અમને તથા રાજકુટુંબને અત્યંત ખેદ થયો છે.

સર પ્રભાશંકરની આ રાજ્યના રાજ્યકર્તાઓની લગભગ અરધા સૈકાની સેવા અને રાજ્ય તથા પ્રજાવર્ગ સાથે લગભગ તેટલીજ મુદતના સંબંધ દરમિયાન તેઓએ દરવેલી અપૂર્વ રાજ્યભક્તિ, નિઃસીમ કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અને પ્રજાના હિત માટેનાં વ્યથાગ લાગણીભરેલાં તેમનાં કામો, અગ્રો અને અમારી પ્રજા જાણીએ છીએ. એકનિષ્ઠા અને સમદૃષ્ટિ રાખી કર્તવ્યપાલન

કરતાં પણ તેમને ઘણીજ અંગત મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયું પણ હવે, છતાં હિંમત અને શાંત મને ઉપાય લઈ કોઈનું મનદુઃખ ક્યાં સિવાય તેમાંથી તેઓ ક્ષોભમંદીથી પસાર થયેલા.

તેઓ એક આદર્શ સ્વામીભક્ત હતા. અમારી સગીર અવસ્થા દરમીયાન અમારા સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય માતાપિતાની ગેરહાજરીનો ખ્યાલ પણ ન આવે એવી રીતે તેમણે અમારી, અમારી પ્રજ્ઞની અને અમારા રાજ્યની સંભાળ રાખેલી અને પ્રજ્ઞનો માનસિક

તથા આર્થિક વિકાસ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં કરેલો. અમારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રી મહારાજ સર ભાવસિંહજી, કે. સી. એસ. આર્ષ, ની કેળવણી દરમીયાન તેમજ તેઓશ્રીના ગાદીનશીન થયા બાદ તેમની હયાતી દરમીયાન તેમણે આજ રીતે કૌમતી સેવા બજાવી તેમની તથા પ્રજ્ઞની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી અને તેમના કાર્યભાર દરમીયાન પોતાની અંગત ખંતને પ્રભાવે રાજ્યની ઉત્તરોત્તર આબાદી, આંટ, વેપાર ઉદ્યોગની ખીજવણી તથા પ્રજ્ઞ સંતોષ વધાર્યા તે તેમની કાર્યક્ષતા, દીર્ઘદષ્ટિ તથા ઉદાર રાજ્યનીતિને આભારી છે.

પ્રજ્ઞ તથા ખેડુતવર્ગે અત્યે તેમનો પ્રેમ અસાધારણ હતો અને તેમને માટે સર પ્રભાશંકરનાં દ્વાર ચોવીશે કલાક ખુટલાં હતાં અને અરજદારોની ફરીયાદનો સત્વર નિકાલ લાવવા અને બની શકે તેટલી રાહત આપવા તેઓ ગોઠવણ કરતા. ખેડુતો માટે તો તેમની લાગણી એટલી બધી ઉડી હતી કે તેઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમણે ઘણાં કાર્યો કર્યા છે અને બે મોટાં કાયમી ફંડ રાજ્યમાં સ્થાપ્યાં છે. અને ખેડુત અને લેણદારોની સંમતિથી એમના કરજનો ફડેલો કરાવી રોકડ રકમ આપી ખેડુતની સ્થિતિ સુધારી—તે કાર્ય દિંદના ઇતિહાસમાં અનોડ છે.

જેમનું જીવન ગામડાંઓમાં છે અને જેમનો નિભાવ ખેતી ઉપર છે તેમની આર્થિકસ્થિતિ સુધારવામાંજ રાજ્ય અને દેશનો ઉદ્ધાર છે એવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો એટલે તે દિશામાં વધારે પ્રવૃત્તિ કરવા સ્ટેટ કાઉન્સિલના પ્રેસીડેન્ટના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા પછી અને પોતાની તખીયત નાદુરસ્ત છતાં, અમારી ઇચ્છાને માન આપી તેમણે રેવીન્યુ કમીશનરની

જગ્યો સ્વીકારી હતી. તે કામને અંગે ડીરટ્રીક્ટને લાંબો પ્રવાસ યોજ્યો હતો અને છેવટ સુધી તે કાર્યમાં રોકાયેલા હતા.

ગમે તેવા વિંકટ પ્રસંગોને પણ પોતે શાંતિ અને દૃઢ મનથી સ્વીકારી લેતા અને સહકાર તથા સમાધાની ભરી રીતે બધા પ્રશ્નોને હાથ ધરતા અને તેમાં ક્ષોભમંદ રસ્તો કાઢવાની તેમની અજબ શક્તિને લીધે તેઓએ સ્વદેશ અને સાંપ્રાપ્ત્યનાં રાજ્યકર્તાઓ અને નેતાઓમાં માનભરેલું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સર પ્રભાશંકરનાં સ્વદેશપ્રેમ, કાર્યક્ષતા, સહિષ્ણુતા, રાજ્યનીતિ તથા દીર્ઘદષ્ટિ જેવાં સંગીન હતાં તેવાંજ તેમના ખ્યાનગી જીવનની ઉદારતા અને પરાંપકારવૃત્તિ વિશાળ હતાં, જેનો પરિચય તેમના સંસ્પર્શમાં આવેલ દરેક વ્યક્તિને તેમજ ખીજ ઘણા માણસોને સારી રીતે થયેલો છે.

તેઓ, જેમનું જીવન સાદું અને સરલ હતું અને જેમણે નરેશોનાં, મિત્રોનાં અને લોકોનાં કાગો હમેશાં કરવા પોતાનું જીવન અર્પેલું અને જેઓએ ગરીબમાં ગરીબ માણસોની સાથે વાત કરી ધીરજ આપી મદદ કરવામાં નાનપ માની નથી, તેમના સ્વર્ગવાસથી અમને, અમારા કુટુંબને તથા અમારી પ્રજ્ઞને, એક સેવાપરાયણ અને ઈશ્વરપરાયણ વડીલની હંમેશાને માટે ખોટ પડી છે.

આ ખેદકારક બનાવના કારણથી

(૧) આજ તથા આવતીકાલ આ રાજ્યની તમામ આઈસીસો, કોર્ટો તથા શાળાઓ બંધ કરવાનું, તેમજ

(૨) આજની તારીખથી પંદર દિવસ સુધી, શહેર ભાવનગરમાં દરરોજ બપોરે સાડાખાતે વાગે તોપનો બહાર કરવામાં આવે છે તે તથા પીલ ગાર્ડન્સમાં દર બુધવારે તથા શનિવારે બેઝ બનાવવામાં આવે છે તે બંધ રાખવાનું અને નીલમયાગ મહેલ તેમજ લશ્કરખાતાના વાવટા અર્ધ કાઢીએ રાખવાનું કરાવવામાં આવે છે.

સંવત ૧૯૯૪ના મહા વદ ૨ બુધવાર, તા. ૧૬મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૭૮.

કૃષ્ણકુમારસિંહજી

મહારાજ, સંસ્થાન ભાવનગર,

રાજસેવકનાં કર્તવ્યો

(નાં મહારાજ ગાયકવાડ)

[શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડ સેના ખાસખેલ સમશેર ખઠાદુર, જી. સી. એમ. આર્મી, જી. સી. આય. ઈ., એલ. ઈ. એમ. ટા. ર૩મી ફેબ્રુઆરીને રાજ પોતાના ખાનગી ખાતાના નોકરોને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. દરેક નરેશને પોતાના ખાનગી ખાતાના નોકરો હોય છે. અને તેઓ માર્ફતે રાજ્યમાં પોતાનાં અંગત કામો લે છે, એટલે આ ઉપદેશ જેમ એ ખાતાના નોકરોને ઉપયોગી છે તેમ રાજ્યમાં પશુ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. અને જેઓ સેવાનિષ્ઠ નોકરો હોય તેની સેવાની કદર કરવી એ તેમની જવાબદારી છે. અર્થાત સેવ્ય અને સેવક ઉભયને આ ઉપદેશવચનો યથાર્થ રીતે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય હોઈ અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

તંત્રી]

ઉપદેશના હેતુ

સને ૧૯૨૮ના માર્ચની ૨૦ તારીખે ખાનગી ખાતાનું કામકાજ કરવું એ વિષે ઉપદેશના એ શબ્દો મેં તમને કહ્યા હતા. તમારે કામ સુધરે, તમારી અને તમારા ધણીની વચ્ચે ગેરસમજ ઉભી થવાના પ્રસંગો ઓછા થાય, તેમજ તમને તથા તમારા ધણીને એક બીજાની મુશ્કેલીઓ સમજાય અને તમે તમારી ફરજ ઉત્તમ રીતે બજાવી શકો તેટલા માટે હું આજે પશુ આજીની પેઠે તમને એવા ઉપદેશના વાક્યો કહેવાનો છું. બેશક બધી વિગતો કહેવામાં અર્થ નથી, તેમ બધી વિગતો સમજાવા ધાંડે તોપણ તમારામાંના કેટલાકથી તે સમજી પશુ શકાય નહિ.

ખાનગી ખાતાનું મહત્ત્વ

ગરીબ અથવા પૈસાદાર દરેક માણસનો સમાજમાં અમુક દરજ્જો હોય છે. અને દરેકને પોતાના દરજ્જાનુસાર કૌટુંબિક, સામાજિક અને લૌકિક વગેરે લિખિત લિખિત જાતની ફરજો બજાવવાની હોય છે; સાધારણ વ્યક્તિને એ બધું જાતે કરવું પડે છે; મધ્યમ સ્થિતિનાં માણસો એવાં કામો થોડે ધણે અંશે બીજા નોકરોની મદદ લઈને બજાવે છે, અને

રાજાને રાજકારભારનાં બીજાં અગત્યનાં અનેક કામકાજ હોવાથી એવાં કર્તવ્યો તેનાથી જાતે બજાવી શકતાં નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજાને એવાં કામો પાર પાડવા માટે સુચવસ્થિત ખાનગી ખાતાની જરૂરીયાત છે. રાજા મહારાજાની આંતર વ્યવસ્થાનું કામ આ ખાતાના હાથમાં હોવાથી રાજ્યના કારોબારમાં આ ખાતું મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ ખાતાનું મુખ્ય ખર્ચ રાજા કુટુંબની સુખસગવડો અને ખાસ કરીને મહારાજાનું શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંભાળવાનું છે. મહારાજાની ગૃહવ્યવસ્થા સુંદર રીતે ચલાવીને તેને પ્રજાહિતનાં કામો સંભાળવાને પૂરતો અવકાશ મળે તેવી ગોઠવણ રાખવી એ ખાનગી ખાતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય બજાવી શકાય તે માટે ખાનગી ખાતામાં જુદી જુદી જાતનાં કામો માટે એકંદર અદાર કારખાનાંઓએ પોતાની ફરજો જરાયે ગફલત વિના બુદ્ધિપૂર્વક બજાવીને મહારાજાનું સુખ અને તેમની કીર્તિ વધારવાનાં છે. આ ઉપરથી ખાનગી ખાતાની નોકરી કેટલી જવાબદારીવાળી છે તે તમારા ખ્યાલમાં આવશે. દરેક નોકર પોતાના કામકાજમાં પોતે મુખ્યત્વાર છે, એટલે દરેક નોકરની અગત્ય તેના પોતાના પ્રમાણમાં ધણી છે એ બૂલી જવું ન જોઈએ.

ખાનગી ખાતાની રચના

ખાનગી ખાતાનું કામકાજ ચલાવવા માટે આ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી તરીકે ખાનગી કારભારીને નીમ્યા છે. તેને મદદ કરવા માટે નાયબ ખાનગી કારભારી અને ચીટણીસ (સેક્રેટરી)એ બે અમલદારો છે. ઉપરાંત દરેક કારખાના ઉપર એકેક કારખાનાદાર છે અને તેને મદદ કરવા માટે બીજા નોકરો છે. પોતાના કારખાના માટે દરેક કારખાનાદાર સંપૂર્ણ જવાબદાર ગણાય છે; ખાતાના ઉપરી તરીકે ખાનગી કારભારી બહારની દૃષ્ટિએ જવાબદાર ગણાય છે.

નોકરના આવશ્યક ગુણો

આસપાસ ચારે તરફ નજર નાખી જોશો તો તમને પ્રાણી માત્રમાં જીવન કલહ ચાલતો દેખાશે. તેમાં ટકી રહી આપણી અને આપણા દેશની પ્રગતિ સાધવી હોય તો તમારે આવશ્યક સાધનો મેળવી લેવાં જોઈએ. માણસની પ્રગતિ અથવા અવનતિનો આધાર તેના ગુણ અથવા અવગુણો પર અવલંબે છે. તમારામાં પ્રગતિ માટેના આવશ્યક ગુણો હશે તોજ તમારી અથવા દેશની પ્રગતિ થશે. તમારા કામમાં પ્રગતિ કરવા માટે તમારે કયા ગુણોની આવશ્યકતા છે તે હું જણાવું છું:—

ધ્યાન રાખીને કાર્ય કરવું; ચોક્કસ દૃષ્ટિ રાખવી; ખરા ખોટાનું જ્ઞાન, સ્વયંસ્ફૂર્તિ, આચારાદીપણું ધૃતિ શક્તિ, ચોક્કસાર્થ, સંગઠન શક્તિ, આત્મવિશ્વાસ, નૈતિક હિંમત, મહત્વાકાંક્ષા, આત્મ સંયમન, સમય-સૂચકતા, યાદદારત, વાતચીત કરવાની આવડત, બાપણુ કરવાની આવડત, આટલા ગુણો તમે પ્રાપ્ત કરી લ્યો તો તમે તમારું કામ ઉત્તમ રીતે કરી શકશો. આ ગુણો તમારામાં હોય તોપણુ જો તમારામાં બીજા અવગુણો સાથે સાથે રહ્યા હશે તો તમારી પ્રગતિ અથવા કહો કે તમારું કામ જોઈએ તેટલું ઝડપથી અને સાફ ચઢી શકશે નહિ. આથી ઉપર ગણ્યા સદ્ગુણો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે તમારે તમારામાં રહેલા અવગુણોને હાંપી કાઢવા

પડશે. તમારી પ્રગતિમાં અગ્રણ્ય ઉત્પન્ન કરે અથવા તમારું કામકાજ બગાડે તેવા અવગુણો કયા કયા છે તે હું તમને ગણાવું:—

બુલકણાપણું, નિરાશ થવું, મનની નબળાઈ, નિર્લાસ, કલ્પનાશક્તિનો અભાવ, અનિશ્ચિતતા, વ્યવસ્થાનો અભાવ, પોતાની જાતને હલકી ગણવી. હુંકમાં નોકરવર્ગ સારા વર્તનનો, ઉમદા ખત્રાસનો, સુશિક્ષિત, વ્યવહારકુશળ, તુરંત કામ કરે તેવો, થોડું અને ગળે ઉતરે તેવું બોલનારો, કાંઈથી ન દળાય તેવો, અહંકાર રહિત, મત્સર વિનાનો, નમ્રતાથી કામ કરનારો અને પોતાના વર્તનથી બીજા માટે અનુકરણીય અને તેવો હોવો જોઈએ.

નોકરનું ધ્યેય

સાધારણ માણસ પોતાના કૌટુંબિક તથા અન્ય કામકાજને બહુ કાળજીપૂર્વક કરે છે. નોકરોએ તેટલીજ અથવા તેથી પણ વધારે કાળજીપૂર્વક અને ધગશથી મહારાજની ગૃહવ્યવસ્થાનું કામકાજ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ જો તેઓ પોતાના કામમાં તન્મય બની નય તોજ તેમ બની શકે. મહારાજની સુખ સગવડને સુખ ધ્યેય ગણીને અન્ય ખાજતોની તેમણે પરવા કરવી ન જોઈએ. પોતાના કામમાં તન્મય કેમ થવું તે વિષે હનુમાનજીનું દૃષ્ટાંત તમારે ધ્યાનમાં રાખવું. એક વખત રામચંદ્ર લગવાન હનુમાનજીની અત્યંત સેવાથી પ્રસન્ન થયા અને તેમની સેવાના બદલામાં તેમણે હનુમાનજીને એક મુક્તાહાર ભેટ આપ્યો. હારનાં મોતી ધણાં કિંમતી હોવા છતાં અંદર પોતાના સ્વામી રામચંદ્ર ક્યાંઈ દેખાય છે કે નહિ તે જોવા માટે હનુમાનજીએ એક મોતી તોડીને જોયું અને અંદર રામચંદ્ર ન દેખાવાથી તે સઘળાં ફેંકી દીધાં. આ હકીકત કદાચ જોડી કાંટેલી હશે એમ માનીએ તોયે નોકરે પોતાના સ્વામીની એક નિષ્કાથી ભક્તિ કેમ કરવી તેટલો સાર આ વાતમાંથી મળે છે. તુકારામ મહારાજે કહ્યું છે:

उत्कण्ठित ह्रीणं मन । तेचि खूण सेवकाची ॥
એટલે કે સેવકની સાચી નિશાની તેના મનની

ઉત્સુકતામાં છે. તમારામાં તમારા કામને વિષે ઉત્સુકતા અને ઉત્કંઠા હોવાં જોઈએ. અને તમે એ રીતે તમારું કામ કાળજીથી અને સમગ્રપૂર્વક બજાવો તો જ તમે તમારું કર્તવ્ય કર્યું છે એમ કહેવાય.

સાધનો

પોતાના માલેકની સેવા ઉત્તમ રીતે કરી શકાય તેટલા માટે દરેક નોકરને પોતાના કરવાના કામની સંપૂર્ણ માહિતી હોવી આવશ્યક છે; સિવાય એ કામો કરવા માટેની આવશ્યક કેળવણી શિસ્ત અને નિયમોનું જ્ઞાન પણ તેનામાં હોવાં જોઈએ, એટલે આ બધી બાબતોનું જ્ઞાન તેણે પહેલેથી મેળવી લેવું જોઈએ, કેમકે આમાંની કોઈ એક જ બાબત ન આવડતી હોય તો પણ પોતાની સેવા તેટલી ઊતરતી કાટિની થવાનો સંભવ છે. પોતાના કામ સંબંધે સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જેમ આવશ્યક છે તેટલી જ આવશ્યકતા તે કામનો શોખ અને તે કામ કરવાની ટેવ હોવાની છે. ખરે જોતાં જીવનમાં દરેક કામમાં મનુષ્યે સંપૂર્ણ રીતે ક્રોધમંદ થવું હોય તો તેણે કામનો શોખ કેળવવો જોઈએ, તે સંબંધેની માહિતી સંપૂર્ણ મેળવી લેવી જોઈએ, અને એ બધું જ્ઞાન સતત જળવાઈ રહે માટે તે કરવાની ટેવ ચાલુ રહેવી જોઈએ. કેટલાએક નોકરો પોતાના કામ વિષે ઉત્સાહ ધરાવતા નથી અથવા તો જોઈતાં ચીજટી કામ કરતા નથી. અને ઉત્સાહ સિવાય કંઈક કામ સાઈ ન જાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી પોતાના કામ વિષેનું જ્ઞાન નોકરો પ્રાપ્ત ન કરી લે તો તેના કામમાં વારંવાર ભૂલો થવાનો સંભવ છે, અને તેથી માલેકને હેરાનગતિ પણ પહોંચવાનો સંભવ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આવા માણસોને નોકરીમાં લોધાથી નોકર રાખવાનો હેતુ પાર પડતો નથી. દાખલા તરીકે બંગલાનું કામ કરનારા નોકરોને મહારાજના લખવાના ટેબલ ઉપર કપ કપ ચીજો જોઈએ અને તે કપી રીતે ગોઠવવી જોઈએ તેની માહિતી ન હોય તો તેને નોકર રાખવાથી મહારાજને દુશી લાલ નથી થતો, ઉમટી હેરાનગતિ વધે છે, અર્થાત્ નોકરને પોતાના

કામનો શોખ અને તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાં જરૂરનાં છે. તે જ પ્રમાણે “વપરાતી કૂચી હંમેશાં ઉજળી રહે” એ કહેવત પ્રમાણે પોતાના કામની ટેવ હંમેશાં ચાલુ રાખવી જોઈએ. એમ ન કરે તો નોકરના જ્ઞાનમાં અપૂર્ણતા આવી જશે અને તેનાથી પોતાનું કામ સારી રીતે બજાવી શકાશે નહિ. જેમકે ઘોડેસ્વારીની નોકરી કરનારો નોકર એક બે મહિના સુધી ઘોડે ન બેસે તો તે સુદૃઢ પછી ઘોડો કદાચ પોતાના સ્વારને બૂલી જઈ તેને શાંતિથી સ્વારી જ ન કરવા દે, અથવા નોકર પોતે જ ઘોડાને કાબૂમાં રાખવાનું ભૂલી ગયો હોય. તે જ રીતે ગૈયયાઓ જે રાજ ગાવાની ટેવ ચાલુ ન રાખે તો તેનો અવાજ બગડી જાય અને સાંભળનારનું દિલ જોઈએ તેવું ખુશ ન કરી શકે. ટૂંકમાં પોતાના કામને માટેની આવશ્યક બધી માહિતી મેળવી લઈને ગમે તેવું કામ હોય તો પણ તેના શોખ કેળવી તે દિલથી કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. નોકરોને આ રીતે કામ કરવાની એક વખત ટેવ પડી જાય તો ગમે તેવાં મોટાં કામો માથે ઉપાડી તે પાર પાડવાની શક્તિ તેમનામાં આવે. કામની યંત્રણા અને તેના હેતુ

મહારાજનું આરોગ્ય, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને મોટાઈ સાચવવા માટે પાનગી પાતાનાં જુદાં જુદાં કારખાનાંઓમાં શ્રમવિભાગના મિહાંત મુજબ કામની વહેંચણી કરી દેવામાં આવી છે. એમ કરવાનો મૂળ હેતુ એ છે કે એક જ માણસ ઉપર કામનો વધારે ભાર ન પડે અને છતાં ધારેલું કામ તુરત અને સરળતાથી થઈ શકે. અર્થાત્ મહારાજની મુખસંગવડ એ મુખ્ય ધ્યેય ગણીને તે પાર પાડવા માટે તો જુદા જુદા અધિકારના નોકરોની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. એ મુખ્ય મુદ્દો જ નોકરો ડગલે ને પગલે ભૂલી જાય છે. ધણીનું સૂખ એ સાધ્ય હોવા છતાં તેને બાબુ પર રાખીને નોકરો માત્ર પોતાના કામનું જ મહત્ત્વ વધારી દે છે. દુનિયામાં સઘળે આવું જ બને છે; માણસ મૂળ સાધ્યને ભૂલી જઈને સાધનને જ સાધ્ય માની બેસે છે. પ્રભુ તો ભાવના બૂખ્યા છે,

એટલે ગમે તે રીતે તેની ભક્તિ કરીએ તો તેને ગમે છે; પરંતુ બને છે એવું કે સાચી ભક્તિ તો ક્યાંઈ પડી રહે છે ને માત્ર અહારના દેખાવોમાં જ ચૂંચવાઈ જવાય છે. પથ્થરની મૂર્તિની સેવા કરવામાં નૈવેદ્ય ધરતી વખતે નાળિયર વધેરીને અંદરનું ટોપડું ભક્ત ઉડાવી જાય છે, ને દેવને જાણ તો કાચલાં જ રહે છે. પણ મૂર્તિની યાગતમાં તે પથ્થરની નિર્લય મીજ હોઈ આમ બને તો કશી દરકત નથી આવતી. પરંતુ એવી દાંભિક વૃત્તિ બે સજીવ પ્રાણીઓની યાગતમાં બતાવવામાં આવે તો તેનો સંતોષ કેવા પ્રકારનો થાય તે વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર નથી. “એ ચથા માં પ્રપંચંતે તાંસ્તથૈવ મજાસ્વદમ્” એ ન્યાયે ‘થાય તેવા ચઈએ’ એવી સેવાનો બદલો શિક્ષામાં મળે એ જ યોગ્ય છે. નોકરો મહારાજનું સુખ વધારવા માટે રખાય છે. એટલે બે મહારાજને સુખ ન મળતાં ઉડાટી તકલીફ વધે તો એવા નોકરોની લેશ પણ જરૂર નથી એમ જ કહેવું બોધ્યું. મહારાજની સેવામાં હલુરિયાઓ, પરિવેશકો, નાઇઓ, ચોપદારો, બંગલા સાચવનારોએ વગેરે જુદા જુદા અધિકારના નોકરો હોય છે. આ બધાનું આદિ કર્તવ્ય મહારાજની સુખસગવડ સાચવવાનું છે. પરંતુ નોકરો મહારાજની સુખસગવડનો વિચાર કરવાને બદલે પોતાના કામને જ અગત્યનું ગણે છે અને તેટલા પૂરતો જ વિચાર કરે છે. પોતાને સોંપાયેલા ચોક્કસ કામ સિવાયનું બીજું કામ મુશ્કેલીને વખતે પણ કરી નાખવાની તત્પરતા તેમનામાં નથી દેખાતી એ દિલ્ગીરીની વાત છે. તેઓ એ વાત જૂલી જાય છે કે તેમની નોકરી જ મૂળે સોંપાયેલ કામને માટે નથી પરંતુ મહારાજની સુખસગવડ સાચવવા અર્થે છે. નોકરોએ આ જાતની ભાવના કેળવી નથી હોતી ત્યારે ધણીને કેવી અગવડો પડે છે તેના દાખલા મારા પોતાના અનુભવમાંથી જ આપું છું. એક વખત મહારાજનું વિલાસતથી પાછા આવ્યા તે જ દિવસે રાજમહેલમાં આવતાં વેંત તેમણે હજૂરિયા પાસે પીવાનું પાણી માગ્યું. હજૂરિએ કાઠારીને બખર

આપ્યા ને પાણી લાવવાનું જણાવ્યું. કાઠારીએ સામેથી જવાબ આપ્યો કે મહારાજને પાણી પહોંચાડવાનું કામ મારું નહિ પરંતુ તમારું છે; હજૂરિએ સામેથી જણાવ્યું કે એ કામ પોતાનું નથી પરંતુ કાઠારનું જ છે. બન્યું એમ કે આ વાતચીતમાં મહારાજને અરધા કલાક સુધી પીવાનું પાણી ન મળી શક્યું. એક વાર એવું બન્યું કે મહારાજ આ પીતા હતા ત્યારે એક બીજા શૂદ્ર થ માટે જુદું ટેગલ લાવવાનો મહારાજે પરિવેષકને હુકમ કર્યો. વરતુન: એ કામ સાત સહેલું હતું અને તે તુરત કરી શકે તેમ હતું પરંતુ મહારાજની સુખસગવડ સાચવવાનું પોતાનું મુખ્ય કામ છે એ મુદ્દાની યાગતનું તેને જ્ઞાન ન હોવાથી તેણે જણાવ્યું કે એ કામ મારું નહિ પરંતુ બંગલાવાળાનું છે. ખેશક આવો જવાબ દેવા બદલ તેને બિચારાને બરતરફ થવું પડ્યું! આ ઉપરથી તમે એટલું સમજી જ ગયા હશે કે મહારાજને હરકોઈ રીતે સગવડ કરી આપવાનું મુખ્ય ધ્યેય જુલી જવાથી તેને કેટલી મુશ્કેલી પડે છે. ધણીના સુખરૂપી મૂળ ધ્યેય સાધવા માટે તે બરાબર જણી લઈ નોકરે તદનુસાર કામો કરવા બોધ્યું. માલિકના હુકમોનો અમલ કરવા જતી વખતે માલિકનું ના સુખને લક્ષમાં રાખીને હુકમોનું પાલન સમજી પૂર્વક કરવાનું નોકરો કેવી રીતે જૂલી જાય તેનો એક દાખલો મને સાંભરે છે તે તમને કહી દઉં. રાજમહેલમાં એકવાર જમવાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તે વખતે મહારાજની અને બીજા મહેમાનોની ખુરશીઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા પ્રમાણે ગોઠવી દીધા પછી તેમાં ફેરફાર ન કરવાનો હુકમ સરબંગલા વાળા તરફથી બંગલાવાળાને કરવામાં આવ્યો હતો. હવે ખુદ મહારાજને આવ્યા ત્યારે એ ગોઠવણ પસંદ ન પડી એટલે તેમાં તત્કાળ ફેરફાર કરવો આવશ્યક હતું પરંતુ સરબંગલાવાળાના કારણે ત્યાંના બંગલાવાળાઓ એ ફેરફાર કરવા તુરત તૈયાર થતા નહોતા. આ બતાવી આપે છે કે નાના મોટા નોકરો પોતાના ઉપરીઓના હુકમો

ત્યારે આંધળા ધર્મને પાળે ત્યારે ખુદ માલેકનું સુખ જ પોતાની નોકરીનું ધ્યેય છે એ મુદ્દો કેવો પીસરી જાય છે. નોકરો પોતાનું કામ યંત્રની જેમજ કરે છે એવું ધણીવાર જણાયું છે. પોતાને કરવાના કામમાં અક્ષય વાપરીને તેઓ તે પરત્રેવું પૂરું જ્ઞાન મેળવી લેતા નથી; પરિણામે આ નોકરો માલેકને નોંધ એ તેવા ઉપયોગી નીવડતા નથી. એક વખત મહારાજાએ પોતાના આચર્યમાં ટળેના નળ ખોલ્યો ત્યારે તેમાં ગરમ પાણી કેટલીવાર આવે છે, અને એનાથી ટળ કેટલે વખતે લગાય છે એવો સવાલ ત્યાં ઉમેશ નવરાવનાર રોવકને પૂછ્યો. આ નોકર તેજ કામ ઉપર યીસ વર્ષથી હતો, તોપણ તેણે કહ્યું કે “મને ખબર નથી.” આ બધી બિનામાં ખર્ચ કારણ એ છે કે નોકરો પોતાના કર્તવ્ય વિષેની પૂરી માહિતી અગાઉથી મેળવી લેતા નથી. અને હરકોઈ ઉપાયે અને ગમે તેની મદદ લઈને સમજપૂર્વક મહારાજાનું કામ પાર પાડવું એ મુદ્દોજ તેઓ ચૂકી જાય છે. કામની વહેંચણી સગવડ વધારવા માટે કરવામાં આવે છે, નોકરોની જવાબદારી ઓછી કરવા માટે નહિ. સોનાનાં જુદાં જુદાં ધરેણાં બનાવી તેને જુદાં જુદાં નામે આપીએ તોપણ બધામાં સોનું એ જેમ મૂળવસ્તુ છે, તેમજ રાજની સેવા માટે જુદા જુદા નોકરોની યોજના છે, અને તેમને કામે લિજ લિજ સોંપાયાં હોવા છતાં બધાને ઉદ્દેશ મૂળ રાજાનું સુખ છે એ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી.

સુવ્યવસ્થા અને સહકાર

મહારાજાનું સ્વાસ્થ્ય અને પ્રતિષ્ઠા મળવવાનું ખાનગીખાતાનું મુખ્ય ધ્યેય છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે ખાનગીખાતાના બધી જાનના નોકરોએ પરસ્પર મદદ કરવી નોંધએ. “**यकामेकां सहाय करं वचये धर्मं सुयय**” (એકબીજાને સહાય કરીને આપણે બધા સન્માર્ગે જઈશું.) એ ઉક્તિ અનુસાર પરસ્પર ખુશીથી સહાય કરીને પોતાનું કર્તવ્ય અને તેટલું ઉત્તમ રીતે કરવા માટે દરેક નોકરે મહેનત કરવી

નોંધએ. ખાનગી ખાતાના બધી જાનના કામકાજ માટે ખાનગી કારભારી જવાબદાર છે. પરંતુ તે એકલા તમારી બધાની મદદ વિના કોઈ પણ અગત્યનું કામ કરી શકશે નહિ. ખાનગીખાતાનાં કારખાનાં તથા નોકરો એકજ શરીરનાં અંગો છે; એટલે એમાંથી એકાદ અવયવ પણ ખોટો પડે કામ કરવા માટે નિરુપયોગી અને તો પરિણામે આખું શરીરયંત્ર શિથિલ થયા વિના રહે નહિ. શરીરની આંખો, હાથ, પગ વગેરે બધા અવયવો તંદુરસ્ત રહે અને સતત વપરાતાં રહે તોજ વ્યક્તિ પોતાનું રાજનું કામકાજ સરળતાથી કરી શકે. એટલે જો એકાદ અવયવ પણ મોળો હોય તો તેટલે અંશે વ્યક્તિના કામકાજમાં મુશ્કેલી આવે. એ પ્રમાણે એકાદ નોકર પોતાના કામને લાયક ન હોય તો તેટલે અંશે કારખાનાનું કામ બગડવા વિના રહે નહિ. તેવી રીતે મહારાજાની રૂબરૂ કામ કરનારા નોકરો પૈકી દરેક જણ પોતાપોતાના કામમાં તેમજ મહારાજા ફરમાવે તે કામ કરવામાં તત્પર હોવો નોંધએ; કેમકે તેને સોંપાયેલું કામ જો તે ભૂલી જાય તો તેનું પરિણામ ઘણે લાભે સુધી પહોંચે અને ઘણા માણસોને મુશ્કેલી પડે. એટલા માટે ખાનગીખાતાના અને ખાસ કરીને મહારાજાની રૂબરૂ કામકાજ કરનારા માણસોએ ખૂબ સાવચેત—તત્પર રહેવું નોંધએ. રાજમહેલનો નોકર પગારની ગણતરીએ કદાચ હકકો લાગે તો પણ તેના કામના પરિણામને વિચાર કરતાં તેનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. તમારામાંથી ઘણાએ એકાદ મોંઢું યંત્ર કે કારખાનું નોંધું હશે. તેમાંના કેઇ મોટા યંત્રમાં નાનાં મોટાં અનેક ચક્રો હોય છે. જોનાં વેત પહેલાં તમને એમ પણ લાગે કે આ યંત્રમાં આટલાં બધા નાનાં મોટાં ચક્રો ગોઠવવાની શી જરૂર છે? અને તેમાંથી એકાદ એ ચક્રો નીકળી જાય તો પાનું શી હરકત આવવાની છે? પરંતુ જો કદ્યના ખોટી છે. યંત્રના મોટા ચક્રને જોટલું જ મદત્ત્વ તેના એક નાનકડા ચક્રરતું પણ છે. કોઈ નાનું ચક્ર બગડી જાય તો પણ કુશળ એન્જનીયર તે તુરત શોધી કાઢીને સરખું કરી પ્રથમ ગોઠવી દે છે. કેમકે તે જાણે છે કે એ નાનકડા

ચક્કર ઉપર તેના આખા યંત્રની ક્રિયા અવલંબે છે. એ જ રીતે ખાતાના કામકાજમાં કોઈ નાનકડા નોકરે જરા સરખી ભૂલ કરી નાખી તો તેની અસર આખા ખાતાને જણાયા વિના રહે નહિ. ગમે તેટલા નાના દરજ્જાનો નોકર હોય તો પણ તે ખાતાનું એક મહત્વનું અંગ છે; ખાતાના કામકાજમાં તેની અગત્ય એટલી જ મોટી છે. એટલે મુખ્ય કામનો વિચાર કરતાં નોકરોએ નાના મોટાનો વિચાર અને ભેદ રાખવો થોડ્ય નથી. સુવ્યવસ્થા અને સહકાર હોય તોજ કારખાનાનું કામ સરળતાથી ચાલે છે. દરેક કારખાનાની વ્યવસ્થામાં નોકરોને જુદાં જુદાં કામ સોંપી દેવામાં આવે છે. પરંતુ કોઈ કારણે એકાદ નોકર કામ ઉપર હાજર ન થઈ શકે તો તેનું કામ ખીજા નોકરને પોતાને સોંપાયેલ કામ ઉપરાંત પણ કરવું પડે છે. એટલે કારખાનાનું કામ બધા સાથે મળીને તકરાર વિના, કાળજીથી અને વિચાર પૂર્વક કરે તો જ તે કારખાનામાં વ્યવસ્થા છે એમ કહી શકાય. ખાનગી ખાતાનાં કેટલાં એક કામો ઘણાં માણસોએ સાથે મળીને કરવાનાં હોય છે. એકાદ નોકરની ભૂલનું પરિણામ બધાને ભોગવવું પડે છે, તેમજ સમૂહગત કામમાં પણ એકાદ નોકરની બેદરકારીને લીધે આખું કામ બગડી જાય એવું બનવા ભ્રમ છે. આને માટે આપણે દુરાસખાનાનું તંખૂ ઊભો કરવાનું ઉદાહરણ લઈએ. એક મોટા તંખૂ ઊભો કરવામાં કોઈ નહિ તો દસખાર માણસોની જરૂર પડે છે; કોઈને તંખૂની દોરીઓ ખેંચવાનું કામ હોય છે તો કોઈને મેખો ખોડવાનું હોય છે, કોઈને તંખૂમાં ખુરશીઓ ગોઠવવાની હોય, કોઈએ કાચ મૂકવાના હોય તો કોઈએ જાળનો પાથરવાની હોય. આમાં બધા નોકરો જો પોતાના કામમાં કાળજીપૂર્વક વર્તે તો તંખૂ ઊભો કરવાનું કામ સરળતાથી પતી જાય છે. પરંતુ ધારો કે આમાંથી એકાદ નોકર બેદરકારીથી અથવા અંધારાથી તંખૂની મેખો જો બરાબર ન ઠોકે તો પરિણામે કદાચ આખો તંખૂ જ ઊધલી પડે! આ ઉપરથી માત્ર ખીલીઓ ખોડવાનું

નાનું સરખું કામ પણ કેટલું ઉપયોગી છે એ તમારા ખ્યાલમાં આવશે. એ કામ લહે નહવું જણાય તો પણ અતિ અગત્યનું છે. “કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય અને દીપે દીપે સરોવર ભરાય.” એટલે થોડી માટી એકઠી કરતા જઈએ તો તેથી મોટા બંધ બાંધી શકાય અને પરિણામે ઘણા મોટા જથ્થામાં પાણીનો જમાવ પણ થઈ શકે, તેમ દીપું દીપું પાણી એકઠું કરતા જઈએ તો આખરે આખું સરોવર પણ ભરાઈ જાય. આ કહેવત પ્રમાણે નાનાં નાનાં કામો મળીને એક મહત્ત્વ કાર્ય બને છે એ સહેજે તમારા ખ્યાલમાં આવશે. સમૂહગત કામોમાં દરેક નોકરને પોતાના વિભાગના ખીજા નોકરોની કાર્ય મર્યાદાની જાણ હોય તો કામ સાફ થાય અને જલદી પણ થાય. જેમ એક કારખાનાના નોકરોમાં સંગઠન અને વ્યવસ્થા આવશ્યક છે, તેમ જુદાં જુદાં કારખાનાઓમાં સહકાર હોવો પણ જરૂરી છે. દરેક કારખાનાના મનમાં એમ હોવું જોઈએ કે પોતે આખા ખાનગી ખાતાનું એક મહત્વનું અંગ છે. મહારાજના મનરંજન અર્થેના એક તંતુવાદની ઉપમા ખાનગી ખાતાને આપીએ તો જુદાં જુદાં કારખાનાંઓ એ સાજના અનેક તારો છે એમ કહેવું જોઈએ. એટલે આ તારોમાંથી જે સૂરીકું સંગીત નીકળે તો જ તે સાજ બજવનારો કુશળ છે એમ કહી શકાય. સૂરીકું સંગીત ઉત્પન્ન કરવા માટે સાજના જુદા જુદા તારો જેમ મળેલા હોવાની જરૂરિયાત છે તેમજ ખાનગી ખાતાનો મુખ્ય હેતુ માલિકને સુખ આપવાનો છે તે ખ્યાનમાં લેતાં એની સિદ્ધિ અર્થે બધાં કારખાનાંઓ વચ્ચે સહકાર હોવો અત્યંત આવશ્યક છે. માલિકને માટેના બધાં કામો સરખા દરજ્જાનાં છે. તમને ગમે તે કામ સોંપાયું હોય, તમે તમારું કામ બજાવવા ઉપરાંત સહકારના સિદ્ધાંતને સમજી લઈને જરૂર પડે ત્યારે ખીજાનું કામ પણ એટલી જ ઉત્સુકતાથી અને જીદિ પૂર્વક ઉપાડી લેવો ત્યારે જ તમે તમારી ફરજ બજાવી છે એમ કહેવાય. માલિકનું કામ કરવામાં તમે તમારું પોતાનું જ કામ અનાયાસે કરો છો એ જૂલી ન જતા.

કર્તવ્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન

હુનિયા રોજ-રોજ આગળ વધતી જાય છે, અને અનેક જાતની સુધારણા અને ભાંગતોડ ચાલ્યા કરે છે. એ તરફ હંમેશાં ધ્યાન રાખી દરેક નોકરે પોતાના કારખાનાનાં કામો સરળતાથી ચાલે અને ધીમે ધીમે તેમાં સુધારા કેવી રીતે લાખદ થઈ શકે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. એને માટે તેણે પોતાના કારખાનાની જરૂરિયાતો જાણીને, તેમજ તેમની પાસેથી અપાટભરે અને ભૂલ વિના કામો કરાવી શકશે નહિ. "આર્થી કેલે, મગ સાંગિતલે" (પહેલાં જાતે કરી જોવું ને પછી ખીજને કહેવું) એ રામદાસ સ્વામીના કથન પ્રમાણે તેનું વર્તન હોવું જોઈએ. સામે પડેલા કાળજી પર સહી કરી દેવાથી અધિકારીએ પોતાની ફરજ જાળવી છે એમ માની શકાય નહિ. દરેક નોકરે પોતાને કરવાના કામકાજની એકદર માહિતી મેળવી લઈ તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન લઈ લેવું જોઈએ.

રાજકુમારોને સાચવવાનું જ્ઞાન

રાજમહેલના નોકરો ને રાજકુમારો વગેરેની સાથે પણ સંબંધમાં આવવું પડે છે. એટલે રાજકુમારોને કેમ મોટા કરવા, તેમને કેળવણી કેવી આપવી અને તેમના મનમાં પોતાની મોટાઈ સંબંધેની ખોટી કલ્પનાઓ ભરાવી દીધાથી કેવાં ખરાબ પરિણામો આવે વગેરેનું જ્ઞાન અંગત નોકરોને હોવું જરૂરનું છે. તે જ પ્રમાણે રાજકુમારોને પણ પોતાના પરિચયમાં આવતા માણસોના સ્વભાવ કેમ જાણી લેવા, અને તેમાંથી સારા નરસાની પારખ કેમ કરી લેવી તેની આવડત હોવી જોઈએ. કારણ એવી આવડત ન હોય તો તેમને રોજ વારંવાર છેતરાઈ જવાના પ્રસંગો આવે અને પરિણામે ભવિષ્યમાં ભારે નુકસાન થવાનો પણ સંભવ રહે. એટલે રાજકુમારોને આ જાતની આવડત આપી જાય તે સારુ આ જ્ઞાન તેમની પાસે રહેનારા નોકરોમાં હોવું ખાસ જરૂરનું છે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે આવા માણસોને જ

એ જ્ઞાન હોતું નથી. ભાવિ જીવનમાં રાજકુમારો પર આવતી જવાબદારીઓ ઉપાડવા માટે તેમને કેવી રીતે કેળવવા તેનો ખ્યાલ પણ આ લોકોને હોતો નથી. એટલે જો એ જાતના માણસોના હાથમાં રાજકુમારોને સંભાળવાનું કામ આવે તો કેવાં પરિણામો આવે તે કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર ખુશામત કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની વૃત્તિ આવા માણસોમાં હોય છે. પાસવાનોમાં સાકં નરસું, થોડા અથોડા તથા શરૂઆતમાં કંઈક પરંતુ પરિણામે સફળતા આપનારું શું છે તેનો ખ્યાલ રાજકુમારોને આપવાની અણુ આવડતને કારણે રાજકુમારોને બંધાઈ જાતની સાચી કલ્પના નથી આવતી, પરંતુ પોતાની મોટાઈનું ખોટું ધમકાવ તેમનામાં આવી જાય છે. અને એનાં દુષ્પરિણામો તેમને અને આસપાસ બધાને જોઈથી સુધી ભોગવવાં પડે છે. સાધારણ રિશિતિવાળાં બાળકોને આસપાસ ચારે તરફ છૂટથી ફરીને સમગ્ર વાતાવરણનું નિરીક્ષણ કરી લેવાની પૂરતી અનુકૂળતા મળે છે; રાજકુમારોને પોતાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને કારણે આનું વાતાવરણ મળવું અશક્ય હોય છે. તેમની હુનિયા તેમના ફરતા જે થોડા પાસવાનો વગેરે હોય છે તેમાં સમાઈ જાય છે. અર્થાત્ આ લોકોના બનકાગત ગુણ અવગુણોનું પ્રતિબિંબ રાજકુમારોમાં પડે છે. ખરે જોતાં જ્ઞાન કોઈ એકલાની માલેફરીની વસ્તુ નથી; બધાને તે સરખી રીતે મળી શકે તેવી અનુકૂળતા હોવી જોઈએ. આ પરિસ્થિતિમાં રાજકુમારો વગેરેને થોડા જ્ઞાન મળે તે માટે આસપાસના લોકોની પસંદગી કેટલી કાળજીથી અને સારા સારા વિચાર કરીને કરવી જોઈએ તે સહેજે સમજ શકાશે. સાચેસાચ દેશનું કલ્યાણ કરવું હોય તો નાનથી મોટા સુધી બધાએ વિચાર દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ.

અંગત નોકરનું અજ્ઞાન

આજે ભૂલ બતાવવાને ધરિદે નહિ, પરંતુ અસંજાનુસાર હું મારી પોતાની વાત કહું. મારા અજ-પણમાં મારી આસપાસ જે લોકો હતા તેમાંના કેટલાએક ગતાનુગતિક વૃત્તિવાળા હતા તેથી, અથવા

તો તેમણે જેટલી શુદ્ધિપૂર્વક સંભાળ રાખવાની જરૂર હતી તેટલી ન રાખવાથી, તેમણે સાચો ધર્મ કયો, દાન કેને આપવું અને કોને ન આપવું, શું ખાવું, શું પીવું, શરીર કેમ સાચવવું વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન મને કરાવ્યું નહિ. વળી તે વખતે જે લોકો મારી આસપાસ-હતા તેમાં મારા તરફ મમતા રાખનારા અથવા સમજણ પૂર્વક સાચવણુ રાખનારા લોકો બહુ થોડા હતા. આ લોકોને તથા તે વખતના એકંદર આખા સમાજને જોરાક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન લગભગ નહોતું; એટલે કયો જોરાક શરીરને પોષક થાય, સાદા અને પૌષ્ટિક જોરાકથી થતા લાભો, અને સ્વાદિષ્ટ તથા તજેલા પદાર્થો ખાવાથી શરીરને થતાં નુકસાનો વિષે બહુ ઓછું જ્ઞાન હતું. અરે, એ તો શું, આવા અચોચ પદાર્થો ખાવા એ મોટાઈનું એક લક્ષણ ગણાતું. આથી ખૂબ મશાલાવાળા અને અતિશય વાચડા, તીખા પરંતુ સ્વાદવાળા પદાર્થો હમેશાં ભોજનમાં મને મળતા. અને માલેકને આવા પદાર્થો ખવરાવવાથી પડખેના માથુસોને ઘી ગોળના મલીદા ઉડાવવાની અનાયાસે અનુકૂળતા મળતી એ વાત જુદી. મારે એટલું જાણે હતું કે જે લોકો મારી પાડખે હતા અને જેમના મનમાં મારું હિત સદાય વસતું હતું તેમના ઉપકાર હું જુલો જવા માગું છું. રામજીજીવાળી કચકસર

પરમેશ્વરે માથુસને શુદ્ધિ આપી છે અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે તે જવાબદાર છે. કોઈ પણ હલકું કામ કરવું પડે તેથી માથુસ હલકો છે એવું કાંઈ નથી. માથુસના નાના મોટા હોવા સાથે માનાપમાનનો સંબંધ નથી. પોતાને માથે આવેલી ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવવામાં જ માથુસની યોગ્યતા આવડે છે. જરૂરિયાત પ્રમાણે નાના માથુસને મોટા હોવાનાં કામો કરવાના અને મોટા હોવાવાળાને નાનાં કામો કરવાના પ્રસંગો આવ્યા કરે છે. પરંતુ તેટલા પરથી માથુસની લાયકાત ઓછી છે કે વધતી છે તે નક્કી કરવું કહાપણુ વાળું ન ગણાય. આ બાબતની

જાણ નોકરોને સદેવ રહ્યા કરે અને નાના મોટાનાં ભેદો જુલો જવાય તેવા ઉદ્દેશથી, તેમજ નાના નોકરોને પણ જવાબદારી વાળાં કામો કરવાની તક મળે અને તેમને કામનો ઉત્સાહ આવે તે માટે કેટલાએક નોકરોને મેં સારા અધિકારની માનહરી જગ્યાઓ આપી; તેમના પગાર વધારી દીધા અને દરબાર મંડળીમાં તેમનાં નામો દાખલ કરીને તેમનો સામાનિક દરજ્જો પણ વધારી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મારા પ્રયત્નોનું ધાર્યું પરિણામ ન આવ્યું તેનું મને દુઃખ છે. મહારાજની સુખસગવડો સાચવવાની આ લોકોની ફરજ હતી. પરંતુ બ્યવહાર જ્ઞાનને અભાવે તે તેઓ યોગ્ય રીતે બજાવી શકતા નહિ. મને અહીં એક વાત કહેવાનું મન થાય છે. એકવીશ વર્ષની ઉંમરે હું એક વાર પ્રાંતોમાં ફરવા નીકળ્યો હતો. તે વખતે આ લોકોએ ફરી મુશ્કેલી જીભી ન થાય અને મહારાજ કયે વખતે શું માગશે તે નક્કી ન હોવાથી સાથે પ્રાંત સવારીમાં મારાં સોળ વર્ષની ઉંમરનાં કપડાં અને જોડા પણ લીધા હતા ! મહારાજને કયે વખતે શી ચીજની જરૂર પડશે તે વિષે આ લોકો અજ્ઞાન હોય છે. પરંતુ મહારાજ તરફથી કદાચ કોઈ મુશ્કેલી જીભી કરવામાં આવશે એવાં ખોટાં બહાના તજે આ નોકરો પોતાનું અજ્ઞાન દાંડી દેવાના પ્રયત્નો કરે છે અને એ રીતે અંતરે મહારાજની પ્રતિષ્ઠાને ઘોખો પહોંચાડે છે. આવે રથજે મુશ્કેલીના બહાના તજે પાઈને બદલે રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં કહાપણુ ન ગણાય. આ રીતે જો આપણે આપણું કામ કરવા માંડ્યું તો કેવાં પરિણામો આવશે તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. “આયજીચ્યા જીવાચર વાયજી ઉવાર” એટલે “પારકે પહોળા.” ન થતાં પોતાનું ઘર જ છે એમ માનીને બધી રીતની કરકસરથી ખર્ચ કરવું જોઈ એ, એ ધ્યાનમાં રાખશો. મત્સર અને અજ્ઞાનનું પરિણામ

મહારાજ પાસે રહેનારા માથુસોમાં મત્સર, ઈર્ષ્યા અને અજ્ઞાનને કારણે પરસ્પર અદેખાઈ પુષ્કળ હોય તો તેઓ પોતાના માલિકના સુખદુઃખનો વિચાર બહુ

ઓછા કરી શકે એ સમજી શકાય તેવું છે. અધાના સહકારથી પોતાનું કામ બરાબર બનવીને મહારાજની મુખસગવડો સંભાળવાની ફરજમાં આવા લોકો હમેશાં શિથિલ અને છે. તેમનું ધ્યાન મોટે ભાગે એકબીજાની અદેખાઈથી પરસ્પરની ભૂલો શોધી કાઢવામાં અને એ રીતે બીજાનું ખરાબ ક્યારે દેખાય તે શોધવામાં જ રોકાયેલું રહે છે. પોતાનું મુખ્ય ધ્યેય માલેકનું મુખ છે. અને તેની પ્રાપ્તિ માટે જ પોતે નોકરી કરે છે એનો ખ્યાલ તેમને રહેતો નથી; તેમનું બધું ધ્યાન પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તરફ રહે છે. મત્સર અને અજ્ઞાન વગેરેનું પરિણામ શું આવે તે સવિસ્તર કહેવાની જરૂર નથી. આ કુરુણોને લીધે મોટા મોટા દેશો અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાન પાંચમાલ બની ગયેલ છે, અને પારતંત્ર્યમાં સપડાયેલો છે.

સત્સંગતિ

મહારાજની પાસે કામ કરનારાઓએ વ્યસનોથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. કોઈ પણ ખરાબ વ્યસન અનિષ્ટજ છે. વ્યસનને લીધે માણસ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકે છે, અને તેથી તેનું પોતાને તેના કુટુંબને અને તેના સંબંધમાં આવનાર દરેકને બહુ નુકસાન પહોંચે છે. માટે તમારે કોઈએ વ્યસન રાખવાં નહિ. વ્યસનોથી બને તેટલાં મુક્ત રહેવાથી મનુષ્યની છુદ્ધિ વિકસે છે અને તેની કામ કરવાની લાયકાત પણ વધે છે. વ્યસનને આધીન માણસ કોઈ પણ અગત્યનું કામ કરવા માટે નાલાયક કરે છે. માટે તમારે પોતે કોઈએ વ્યસનો રાખવાં નહિ, તેમ એવાં વ્યસનોની પડખે પણ ચડવું નહિ. સોજતની અસર માણસ ઉપર તુરત થાય છે. એટલું જ નહિ પણ માણસ ક્રોધે છે તેનો ખ્યાલ તેની સોજત ઉપરથી આવી શકે છે. માટે હમેશાં તમે સારી સોજત રાખજો, વ્યસનવાળા માણસોથી દૂર રહેજો, અને બને નિર્બંધસની, સુશીલ, સારા સ્વભાવવાળા અને વિવેકી બનવાનો પ્રયત્ન કરજો, હમેશાં એ ધ્યાનમાં રાખજો કે જેમ કામ વધારે અગત્યનું અથવા ઉપયોગી, તેમ આ બધા સફળોની જરૂર વધારે રહે.

હંડે શું હે હિરસે તદ્દુ યાંચો સંગત ઘરું નકો ।
હોંગો ચંનો વટકી સઠકો

યાંચ્યા મેઝયાંત વસું નકો ।

નરદેહાસી વેઝન પ્રાપ્યા

દુટ્ટ વાસના ધરું નકો ॥

[બુઝ્યા, ગુંઝ, હરામખોર વગેરેની સોજત રાખીશ નહિ; ઢોંગી, લંગડ, અને હલકા ગોલાખોરા જેવાની સાથે બેસીશ નહિ; હે પ્રાણી, માનવદેહ ધારણ કરીને મનમાં દુષ્ટ વાસનાઓ રાખીશ નહિ.]
અનંત ઈંદીની ઉપર લખી ઉક્તિઓ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે.

અવલોકન શક્તિ અને સ્વપ્રોક્તિનો અભાવ

આપણા લોકોમાં અવલોકન શક્તિનો અભાવ દેખાય છે. કદાચ કોઈ બાબત ખ્યાલમાં આવે અને તેના વિચારો મનમાં ઘોળાયા કરે તો પણ તે કદી બતાવવાની હિંમત ન હોવાથી અથવા તો તે વિચારો સમજાવવાની શક્તિ ન હોવાથી તેનો કશો ઉપયોગ થતો નથી. આ રીતે વિચારો પ્રગટ થઈ ન શકવાથી માલેકને તેના આંતર વિચારો જાણવા વિષે માત્ર તર્કથી ચલાવવું પડે છે. ખુદશા દિલથી વિચારોની આપણે ન થવાથી આખરે માલેકને આવા માણસો તરફથી નોંધતી મદદ મળી શકતી નથી. અર્થાત્ આવી પરિસ્થિતિમાં સર્વાંગી પ્રગતિ સાધવાનું કેટલું મુશ્કેલી લાયું છે તે સહેજે ધ્યાનમાં આવી શકશે.

સ્વચ્છતાનું મહત્વ

દરેક નોકરે સ્વચ્છતાનું મહત્વ જાણી લેવું જોઈએ. સ્વચ્છતા રાખવાથી વ્યક્તિ એવા રોગોથી બચે છે, અને પોતે નિરોગી રહી શકે છે. સ્વચ્છતા અને આરોગ્યનો નિકટ સંબંધ છે. "Cleanliness is next to Godliness" એ અંગ્રેજી વાક્યમાં અથવા "હાથ ફેરે ત્યાં લક્ષ્મીનો વાસો" એ મરાઠી કહેવતમાં સ્વચ્છતાનું મહત્વ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે. દરેક વ્યક્તિએ અને દરેક નોકરે પોતાની તેમજ માલેકની ચીજો સાફ રાખવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. કેટલાક નોકરોને ઘરમાં જ ગમે ત્યાં ધૂંકવાની

ખરાબ ટેવ હોય છે. તમારા ધરમાં કે રાજ્યમહેશમાં હરકોઈ જગ્યાએ ત્યાં સ્વચ્છતા હોય ત્યાં આરામ અને આનંદનો હમેશાં વાસો થાય છે. કેટલાએક નોકરો પોતાનું શરીર અને કપડાં ચોખ્ખાં અને વ્યવસ્થિત રાખવા સંબંધમાં ખેદરકાર રહે છે. તે યોગ્ય નથી. તેમને એ ખબર નથી કે તેમની આ ખરાબ ટેવને લીધે તેમને પોતાને અને માલિકને પણ ઘણું નુકસાન થાય છે. રસોડું, ખંચો, ફરાસખાનું, હુંકમાં બધાં કારખાનાના દરેક નોકરે પોતાનું શરીર, કપડાં તેમજ પોતાને સોંપાયેલી દરેક ચીજ અને સામાન સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ.

સુધારાઓ સૂચવવા જોઈએ.

રાજ્યો અને દરબારનો ઈતિમાલ સલાવનારાં કારખાનાંઓ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને શોભે તેવડાં અને જરૂરજોગાં પ્રમાણસર હોવાં જોઈએ. ઠાંકમાં અને દેખાવ યોગ્ય પ્રમાણમાં રહે તો રાજ્યની મોટાઈની તેમજ સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિએ ઈષ્ટ છે અને આવશ્યક પણ છે. માટે રાજકુટુંબના પાસવાનો મારફત ચલાવાતા સામાજિક વ્યવહાર અને શિષ્ટાચારોની ખાનગી ખાતાએ પૂરી માહિતી મેળવી લઈ ખીજાઓને તે શીખવવું જોઈએ. જૂતા વખતથી ચાલતા આવેલા વહેવારોમાં ફાયદો. અથવા નુકસાન કેટલાં છે તે યોગ્ય તપાસ કર્યા વિના તેને છોડી દેવા હિતાવહ નથી. ખીજાં રાજ્યોમાં, અને રાજકુટુંબોમાં તથા અન્ય રથને શા શા મહરવના બનાવો બને છે અને સુધારાઓ થાય છે તેનું નોકરોએ હમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ, અને જે બાબતો પોતાને ત્યાં લાભકારક અને ઉપયોગી જણાય તે લખલ કરવાનું સૂચવવું જોઈએ.

સુધારા દેવા હોવા જોઈએ.

જે સુધારાઓ કરવામાં આવે તે ડહાપણ ભર્યા, રચનાત્મક કરકસરવાળા, યોગ્ય પ્રમાણસરના ઉપયોગી અને કામના સ્વરૂપના હોવા જોઈએ. માત્ર “જૂનું તેટલું મોનું એ કહેવત અનુસાર જૂતાને અથવા ‘નવું છે માટે રાખો’ એમ માનીને યોગ્યપોષ્યનો વિચાર

કર્યા વિના નવાને વળગી રહેવું નહિ. સુધારાઓ કેવી જાતના જોઈએ તે વિષે હું મારાજ બેચાર દાખલા આપીશ એટલે તમે વધારે સહેલાઈથી સમજી શકશો. ખાનગી ખાતાના દરેક કારખાનાની લગભગ દરેક બાબતમાં મને યોગ્ય જણાય તે ફેરફારો મેં કર્યા છે. પ્રસાધન ગૃહ.

અગાઉ પ્રસાધનગૃહમાં કપડાં વગેરે સરસામાન ગમે તેમ ગમે ત્યાં અને અવ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવતો. એથી મારોલી ચીજ તુરત મળતી નહિ અને વખત ખૂંચ બગડતો. તે કાળે પ્રસાધનગૃહમાં કંઈ જાતની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તેનો નોકરોને કશો ખ્યાલ નહોતો. લોકો અજ્ઞાન હતા તેથી કયા રંગનાં કપડાં ક્યારે પહેરાય અથવા કયો રંગ શોભી હોય તેનું તેમને જ્ઞાન નહોતું. ખમીસ, કાટ, પાટફત વગેરે કપડાં કંઈ જાતનાં અને રંગનાં તથા ક્યારે પહેરવાં તેની તેમને જાણ નહોતી, નોકરોમાં જાણકાર અને વિચારી માણસ ભાગ્યેજ હશે. બધા ગતાનુ-ગતિક વૃત્તિવાળા હતા. એથી પ્રસાધનગૃહના સામાનની સાચવણ પણ બરાબર રહેતી નહિ. તેમ જ ત્યાં પીવાનું પાણી જોઈતું હોય તો તે રાખવાનો રિવાજ ન હોવાથી કોઠારમાંથી મગાવવું પડતું. આ બધું સુધારવા માટે કપડાં વગેરે ચીજો રાખવાની રીત અને તે માટેનાં જરૂરી સાધનો પૂરાં પાડી કેમ કામ કરવું તેની ગોઠવણ કરી આપી.

ખંચાના ખાતું.

રાજમહેલનું ફરનિયર અને ખીજો સામાન સ્વચ્છ અને શોભતાં છે. કે નહિ તે કોઈ જોતું નહોતું. એટલું જ નહિ પરંતુ રાજમહેલમાં ફરનિયર કંઈ ફેશનનું અને કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ પણ નોકરોને બરાબર નહોતો. અર્થાત યોગ્ય જ્ઞાનને અભાવે ફરનિયર અને સામાન સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રાખવા વિષે નોકરો ખેદરકાર અને શિથિલ રહે તેમાં નવાઈ નથી, એ સુધારવા માટે અને પશ્ચિમની ફેશન પ્રમાણે આપણા લોકોને ફરનિયર બનાવવાની અને તે

વ્યવસ્થિત રાખવાની કક્ષા આવડે એ હિંદુસ્થાની કેટલા-એક વિદ્યાર્થીઓને યુરોપમાં તેની તાલીમ લેવા માટે મોકલ્યા. તેઓ તૈયાર થઈ આવ્યા પછી બંગલા-ખાતામાં નોંધતું ફરનિયર અને સામાન મગાવવાનું અને મહેલો શણગારવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું. પરંતુ એટલાથી આવા લોકોના જ્ઞાનનો લાભ લઈને વડોદરામાં જ પશ્ચિમની ફેશનનું ફરનિયર બનાવવાનાં કારખાનાં અને ધંધાઓ શરૂ થઈ શક્યા નહિ. એ સિવાય સમ્બવટ કરવાના ખાસ જાણકાર યુરોપિયનોનો નોકરીમાં રાખી લઈ મહેલોની સમ્બવટનું કામ અને નોંધતા સુધારા કરવાનું કામ તેમની પાસેથી દરાવ્યું ત્યારે તેમને એ વિધેનું શિક્ષણ મળ્યું.

પાકમૃદુ અને પ્રવાસીમૃદુ.

પાશ્ચાત્ય રસોઈ કામની તાલીમ લેવા માટે ચાર પાંચ વિદ્યાર્થીઓને યુરોપમાં મોકલી તેમની પાસે પોણે ત્યાંની અને પશ્ચિમની રસોઈ ગ્રંથો પુસ્તકો આપ્યાં. તે જ પ્રમાણે ખાદ્ય પદાર્થો બનાવવામાં નોંધતી ચીજોનું પ્રમાણ નક્કી કરી તેના કોડોઓ રાખવાનું ચાલુ કર્યું. આ પુસ્તકો આજે તમારા કામમાં તમને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. બહાર ગામથી વડોદરા આવનારા પ્રતિષ્ઠિત માણસોને ખાવા પીવાની સગવડ મળે તેવાં આધુનિક પદ્ધતિનાં હોટેલો અહીં ન હોવાથી તેમને ખૂબ તકલીફ પડતી. આ ખામી દૂર કરવા માટે હોટેલનો ધંધો અહીં શરૂ થાય એ હિંદુસ્થાની યુરોપની હોટેલોની મીશાલે એક “વડોદરા હોટેલ” ખોલવામાં આવી.

દાનધર્મ.

અગાઉ દાન ધર્મ અને દેવળોમાં જરૂર કરતાં વધારા પડતો ખર્ચ કરવામાં આવતો. આપણા દેશના રિવાજ અને સમજણ પ્રમાણે દાન કરવું એ રાજ્યનું અને રાજ્યનું જીવણ ગણાય છે. એથી રાજ્યમાં રહેલો ઉદારતાનો સદ્ગુણ પારખી શકાય છે, તોપણ એવી ધર્મોદ્ધાર સંસ્થાઓ, તેમના સ્થાપકોનો હેતુ, આજના કાળમાં તેમની જરૂરિયાત અને તેમનાથી મળતો

લાભ, એ બધાનો વિવેક સુદ્ધિથી વિચાર તો કરવો જ નોંધ્યો. એમ ન કરતાં માત્ર કીર્તિ ખાતર અથવા અંધશ્રદ્ધાથી એવી ધર્મોદ્ધાર સંસ્થાઓ ચાલુ રાખવી અથવા તેમાં યોગ્ય અને આવશ્યક ફેરફારો પણ ન કરવા એ ડહાપણવાળું ન ગણાય. દાન કરવામાં “દેશે કાલેષ પાત્રે” એ ગણ્ય બાબતો વિચારવાની હોય છે. જે ધર્મોદ્ધાર કરવાથી ચિરકાલીન ફળ મળે અને ગરીબો, આળસ વગેરે નુકસાનકારક ગુણોમાં વૃદ્ધિ ન થતાં તેનો નાશ કરવામાં સહાય થાય તે દાન અથવા પરમાર્થ સાચો છે. મોટાં જળાશયો બાંધવાં, દવાખાનાંઓ સ્થાપવાં, અથવા જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના કામમાં મદદ કરવી, વગેરે કારણે કરવામાં આવતું દાન ઉચ્ચકક્ષાનું છે. આ વિચારસરણી અનુસાર દેવમંદિરમાં અંધશ્રદ્ધા અને મૂર્ખાઈ ભરી સમજણને લીધે જે આચારો અને વિધિઓ કરવામાં આવતાં તે કેટલેક અંશે અટકાવી દીધાં છે. માત્ર લોકોની દૃષ્ટિએ અને વહેવાર દૃષ્ટિએ યોગ્ય હોય તેવાં જ આચાર વિધિઓ ચાલુ રાખ્યાં છે. હજી તેમાં પણ સુધારાને ઘણો અવકાશ છે. ધર્મ બધાને નોંધ્યો છીએ, પરંતુ તે એટીપણુને ઉત્તેજન ન આપતાં નૈતિક લાવનાને પોપે તેવો હોવો નોંધ્યો.

પ્રશ્નાવલિ અને નમૂના.

ખાનગી હિસાબી કચેરીમાં તેમજ ખાનગી ખાતાના દરેક કારખાનામાં કામ ઓછું થાય અને સરલતા વધે તે હેતુથી પ્રશ્નાવલિ અને નમૂનાઓ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યા છે. ખરું જોતાં આ બધી બાબતો તો તમારે સૂચવવી નોંધ્યો. તમારે બદલે મારે પોતાને આ બધું કરવું પડે છે તે કંઈ રીતે યોગ્ય કહેવાય? તમારામાં તમારા પોતાના કામ પરત્વે શોષ અને ચીવટ હોય તો આવા સુધારાઓ તો તમને પણ સૂઝે. તમારામાં લાગ્યેજ કોઈ એવો હશે જે કોઈ જાતની સૂચનાઓ કરશે; કહો કે કોઈજ નથી. કામ તો રાત દિવસ તમારે જ કરવાનું છે એટલે સાચા સુધારાઓ તો તમારી પાસેથી આવવા નોંધ્યો. કેમકે એ કામજ તમારું છે. તમે એમ દેશી

તો જ તમે તમારા જ્ઞાનનો સફળયોગ કર્યો કહેવાય.
કેળવણીની જરૂરિયાત

ધણા એમ માને છે કે નોકરીમાં નોકરને પોતાના કામકાજ સંબંધે પ્રત્યક્ષ અનુભવની તાલીમ આપવાની જરૂર નથી. તેઓ કહે છે કે “કામ કામને શીખવે.” પરંતુ એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. નોકરનો જન્મે તેવો ધંધો હોય, તેને તેના ધંધાની તાલીમ આપ્યા વિના ચાલે નહિ. કેળવણી નોકર ખીજા નોકર કરતાં હજારગણું વધારે સારું કામ આપશે. શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને સંસ્કારી મનવાળા નોકરની જરૂરિયાત સઘળે હોય છે. જે કામ અણણુ નોકરને ભારે મુશ્કેલીવાળું લાગે છે, તે કામ ભણેલા નોકરને મન રમન વાત બની જાય છે.

કેળવણીના પ્રકારો.

કેળવણી બે જાતની છે; અનુભવની અને પુસ્તક-ક્રીયા. આ બંને જાતની કેળવણી મળવી જોઈ એ. જેમ માત્ર પુસ્તકક્રીયા કેળવણી પામેલો નોકર સારું કામ કરી ન શકે, તેમજ કેવળ અનુભવથી શીખેલો નોકર પણ બહુ ઉપયોગી ન નીવડે. માત્ર જ્યોતે કામ કરીને જ્ઞાન મેળવેલા નોકરો પુસ્તકક્રીયા બિલકુલ જ્ઞાન ન હોય તો માત્ર એક ઠરાવેલી રીતે જ કામ કરી જાય છે; તેમને મૂળ મુદ્દો સમજાયો ન હોવાથી તેઓ પોતાના કામમાં સુધારો કરી શકતા નથી, અથવા “બાળા વાક્યં પ્રમાણું” એ કહેવત અનુસાર તેઓ આંધળે ગાકું ચલાવે રાખે છે. એટલે પુસ્તકક્રીયા કેળવણી તેમજ અનુભવની કેળવણી એ બંને જાતની કેળવણીથી જ નોકર હોશિયાર બને છે, માટે તેને બંને જાતની કેળવણી આવશ્યક છે.

કેળવણીના ફાયદા

અનુભવની તેમજ પુસ્તકની બંને જાતની કેળવણી મળવાથી નોકરની કામ કરવાની લાયકાત અને શુદ્ધિમાં વધારો થાય છે તથા તેનામાં પોતાનું કામ ઉત્તમ રીતે કરવાની તાકાત આવે છે. આ જાતની તાલીમ પામેલો નોકર પોતાનાં કામો સ્વચ્છરૂપિતીથી

કરી શકે છે. “આમ કર, તેમ કર” એમ માલેકને વારંવાર હુકમ કરવા પડતા નથી. કેમકે દરેક કીણી કીણી બાબત કહેવામાં સહેજે કંટાળી જવાય છે. અગાઉ મહારાજા કરવા નીકળતા ત્યારે સાથે ધણા સ્વારો લઈ જવામાં આવતા. પરંતુ બહુ નાની બાબતો પણ તેમને ઘણીવાર સમજાવવી પડતી. આથી સ્વારોની સંખ્યા ઓછી કરી જોઈ. તોપણ “જમણી તરફ ચાલો; ડાબી તરફ ચાલો; સીધા ચાલો.” એમ કહેવાની તકલીફ અમારે જ લેવી પડતી. આથી આ અટપટ પણ ન જોઈએ અને સ્વારો પણ ન જોઈએ એમ નક્કી કરી સ્વારોને બંધ કરવા પડ્યા. રાજકાજનાં અગત્યનાં કામકાજો અને અટપટા સવાલો ઉકેલી મનને થોડીક શાંતિ મળવા માટે શુદ્ધ હવામાં બહાર ફરવા જવાનો વિચાર રાખ્યો હોય; પરંતુ તે વખતે પણ આવી નજીવી વિગતો સંબંધે સત્યના આપવી પડે એ કેટલું દુઃખદ છે એનો તમે જ વિચાર કરજો. માલેક કંટાળી ગયા હશે, થાકી ગયા હશે માટે તેમને થાક ઊતરે અને દિલ પ્રસન્ન થાય એવી તબીબી ન કરતાં તેમને કોઈ નિર્વિકાર વસ્ત્ર જેવા ધારી લેવા કેટલું અધમ છે તે વિચારી જોજો. આ રીતે જ્યાં આખો સમાજ અજ્ઞાન સહાનુભૂતિ વિનાનો અને વિવેક શૂન્ય છે ત્યાં સારા લોકો કેટલા નીકળશે, અને નીકળે તો પણ અગત્યનાં કાર્યો તેઓ શી રીતે પાર પાડી શકશે એ વિચારવા જેવું છે. સમાજની અને આસપાસની પરિસ્થિતિની અસર તેમના ઉપર અવશ્ય થવાની જ, નાલાયક સમાજમાંથી મોટે ભાગે નાલાયક માણસોનું પેદા થાય એ વિષે શંકા નથી. બંધિતો સુધરશે તોજ દેશ સુધરશે. સમાજમાં બેદરકાર રીતે વર્તનારા, જ્ઞાન-હીન, વ્યસની, એદો અને મર્યાદા બાનારા માણસોની સંખ્યા નથી જાય તો તેમનાં બાળકો પણ તેવાં જ નીપજે. માટે તમે દરેક જણે સારા અને સદૃશ્ય બનવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેમજ ખીજાઓને પણ તેવી સલાહ આપી પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરજો. તમે પોતે સારા થઈ શકો તે માટે અને.

સારાં કામો કરી શકે તે ખાતર પ્રત્યક્ષ કામનું ધોરણ અને ઉદ્દેશ શો છે તે જાણી લઈને પછી તે કામ તમે હાથ ધરવો. કાર્પિણ કામ કેમ, કેવી રીતે, શા માટે, કેણે અને ક્યારે કરવું એની માહિતી હશે તો જુલો ચોક્કી થવાનો સંભવ છે. “યોગઃ કર્મણુ કૌશલમ્” એટલે “કુશળતાથી કામ કરવું એનું નામ યોગ” એ ગીતાના શ્લોકમાં દેલા પ્રમાણે તમે તમારાં કામો જુદાં વાપરીને કુશળતાથી કરશો તેમાં તમારું જ કલ્યાણ રહેલું છે.

શિસ્તની જરૂર

પોતાના કામો બદોબર રીતે કરવા માટે નોકરને જેમ કેળવણી મળવાની જરૂર છે તેમ તેણે શિસ્ત પાળવાની પણ તેટલીજ જરૂરિયાત છે. ચોક્કસ રીતે, ચમુક્કા બાળત, ચોક્કસ વખતે વ્યક્તિગત નોકરે નહિ પરંતુ નોકર સમૂહે અથવા સમાજની હરેક વ્યક્તિએ કરવી અને ખીમને બને તેટલી ઝોઢી તકલીફ પડે અને બધાની સચવા સચવાય અને લાભ થાય એવી રીતે કરવી એનું જ નામ “શિસ્ત”. આપણે બધા શિસ્તથી એટલે નિયમ પ્રમાણે વર્તીએ છીએ માટેજ આપણા બધાનાં કામકાજ સરળતાથી થઈ શકે છે. ધારો કે એક કામ દસ નોકરોએ મળીને કરવાનું છે; હવે તેને બદલે દરેક જણ પોતાને મરજી પડે તેમ કામ કરવા માટે તો કદાચને તે કામ જ પાર ન પડે. પ્રેમથી પ્રેમ વધે છે, તેમ શિસ્તથી શિસ્ત વધે છે. શિસ્તથી માણસમાં કડકાઈ આવે છે અને પોતાનું ધ્યેય સહેલાઈથી પામી શકાય છે.

નિયમોની જરૂર

કર્તવ્યોની પૂર્ણ જાણ, કેળવણી અને શિસ્તની પેઠેજ નોકરે પોતાનાં કર્તવ્યો સંબંધેના નિયમો પણ જાણી લેવા જોઈએ. કયું કર્તવ્ય કહેવાય અને કયું અકર્તવ્ય કહેવાય તેની ચોખવટ નિયમોમાં કરેલી હોય છે. નિયમો ન હોય તો અવ્યવસ્થા જન્મે અને બધું ગોટાળો થાય. ખમે તે કાળના સમાજને તપાસો, જીવનકલહ પ્રવર્તતો તમને દેખાશે જ. અર્થાત જીવન-

કલહમાં વ્યક્તિ અને સમાજની સ્થિરતા જળવાય તે માટે નિયમો અને બંધારણ જરૂરનાં છે. વ્યક્તિ અથવા સમાજ કોઈ પણ અતર્તા બંધન વિના સ્વેચ્છા મુજબ વર્તવા માટે તો બધે અવ્યવસ્થા થઈ પડે. દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા મળવી જ જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય વિના વ્યક્તિ અથવા રાષ્ટ્ર કોઈની પણ પ્રગતિ શક્ય નથી. પરંતુ એ બધામાં રાખવું જોઈએ કે સ્વાતંત્ર્ય એટલે સ્વચ્છંદ અને અનિયંત્રણ નહિ. પરંતુતઃ અનિયંત્રિત સમાજમાં નિયંત્રિત સમાજ કરતાં સુખ અને સ્વાતંત્ર્ય ઓછા પ્રમાણમાં જ સાંપડે છે, કેમકે અનિયંત્રિત સમાજમાં દરેક વ્યક્તિને અન્ય તરફથી પોતાને ક્યારે તુકસાન પહોંચાડવામાં આવશે તેની ભીતિ રહ્યા કરે છે. નિયમોને કારણે સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જેટલા પ્રમાણમાં તરાપ પડે છે તે કરતાં નિયમોને અભાવે અંદર અંદરની મારામારી અને લડાઈઓને કારણે સ્વાતંત્ર્યનો વધારે નાશ થાય છે. બંધનોને તોડીને વર્તવું એ દુષ્ટ લોકોનો સ્વભાવ જ હોય છે; એટલે આવા લોકોને માથે નિયંત્રણ રહે તેટલા સત્ત્વ સમાજમાં નિયમો હોવાની જરૂર છે. દરેક ખાતાના અને ખાતાની જુદી જુદી વિગતોના નિયમો કરવામાં આવ્યા છે, અને મર્યાદાઓ પાંધી દેવામાં આવી છે. એમ છતાં દરેક ક્રીણી ક્રીણી વિગત પણ આવી મર્યાદામાં અથવા નિયમોમાં સમાઈ જ જશે એમ ન કહેવાય. અને કામ કરનારાઓ સમજી હોય તો તેની જરૂર નથી. લોકો જેટલા વધારે અણસમજી તેટલા પ્રમાણમાં નિયમો વધારે કરવા પડે છે; સમજી માણસો માટે નિયમો બહુ યોગ્ય હોય તો પણ બસ થઈ રહે છે.

નિયમો કેવા હોવા જોઈએ.

મર્યાદાઓ અને નિયમો કરતી વેળા ચાલુ જમાનાને જ બધાનાં રાખીને તે કરવાના નથી હોતા; ભાવિ પેઢીના હિત તરફ અને ભવિષ્યની ઉત્પન્ન થતી પરિસ્થિતિને ખ્યાલમાં રાખીને તેમજ જૂની પરંતુ હિનકારક બાબતોને કાયમ જાળવી રાખીને સમાજની પ્રગતિ અર્થે તે કરવાના હોય છે. નિય-

મોનો હેતુ “ આગળ વધો ” એવો હોવો જોઈએ; તે સ્થિતિ નિષ્ઠ (Stationary) અથવા ઢુંકિત ગતિ (Stagnant) નહોતાં પ્રગતિશીલ હોવો જોઈએ. ફરક વ્યક્તિ અને જાતિ સાથે રહી સમાજની એકંદરે પ્રગતિ થાય અને તે ઉત્પત્તિને શિખરે પહોંચે એવી તેની મહેત્ત્વા હોય છે; અર્થાત્ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિયમોમાં ફેરફાર અને સુધારા થવા જોઈએ.

નિયમો અને મર્યાદાઓની પુરી માહિતી.

પ્રગતને રાગ્નએ ગમે તેટલો સુધારો પ્રાપ્ત કરાવી દીધો હોય તો પણ તેનું મહત્ત્વ સમજીને તેના ઉપ-યોગ કરી લેવાનો આધાર પ્રગ્ન અને અમલદારો ઉપર રહે છે. નિબંધ નિયમાનુસાર જુદી જુદી જાતનાં કામો કર્ષ પદ્ધતિએ અને કર્ષ રીતે કરવાં તે મેં વારંવાર જણાવી દીધું છે; તેનો હેતુ એ છે કે નોકરોનો વખત બચી બચ અને તેઓ વધારે સારી રીતે કામ કરી શકે. કોઈપણ રાજસંસ્થા ચિરસ્થાયી બનાવવી હોય તો તે કયા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલે છે તેનું જ્ઞાન વર્તમાન અને ભાવિ અમલદારોને હોવું જોઈ છે. એ જ પ્રમાણે સિદ્ધાંતો જાણી લીધા છતાં સમાજની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તે સિદ્ધાંતોને આચારમાં મૂકવા અને કોઈ મુશ્કેલીને પ્રસંગે અથવા નવા જિલા થતા પ્રશ્નો વખતે મહારાજા પાસે દોડી ન જતાં દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને એ નિયમો-નિબંધોમાં સુધારા કરવાનું કામ પણ અમલદારોનું હોવાથી એ નિબંધોના સર્વ સામાન્ય સિદ્ધાંતોની સંપૂર્ણ જાણ હોવી જરૂરની છે. માણસ ગમે તે ધંધો કરતો હોય, તેને પોતાના ધંધાને લગતા નિયમો અને ધોરણોની માહિતી ન ન હોય તો ન ચાલે. અર્જુનને પણ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ શું છે તે મંત્રણે સંકટ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેને ‘તસ્માન્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં લે કાર્યાકાર્યં વ્યવસ્થિતી’ એમ કહીને આજ્ઞા જાતને ઉપદેશ આપ્યો હતો. અર્થાત્ પોતાનું કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે બજાવવા માટે તમારે નિબંધ-નિયમોની સંપૂર્ણ માહિતી લઈ લેવી જોઈએ, અને તેમાં કોઈ જીણુપો રહી ગઈ

હોય તો તે સુધારી લેવા માટે હઠાપણથી પગલાં લેવાં જોઈએ.

નિયમોનો અમલ

રાજ્યઘટના યોજીને તેના જુદા જુદા ભાગોના નિયમો કરી દીધા હોય તો પણ તેનું પાલન અથવા તેનો અમલ યોગ્ય રીતે ન થાય તો રાજકારભાર અથવા ખાતાનો કારભાર ઉત્તમ રીતે ચાલશે એવી આશા રાખવી નકામી છે. જેમ નિયમો કરવાની આવશ્યકતા છે, તેમજ અથવા તેથી વધારે જરૂર તે નિયમોનો અમલ સમજણ પૂર્વક અને યોગ્ય રીતે થાય તેની છે. કારીગર પાસે હથિયારો અને ઝોળાંને પુષ્કળ હોય તો પણ તેને કુશળતાથી વાપરતાં આવડતું જોઈએ. તે જ રીતે નિબંધોનો અમલ કરતી વેળા તે કેવા હેતુથી અને કયા વિચારોથી ધડવામાં આવ્યા છે તે માહિતી નોકરોએ મેળવી લેવી જોઈએ. નિબંધોમાં અથવા હુકમોમાં સંપૂર્ણ માહિતીને અજાણે કોઈ જીણુપો રહી ગઈ હોય તો તેનો અમલ અક્ષરશઃ કરવાને બદલે હઠાપણ અને રાજનિષ્ઠાથી તેનો અમલ કરવો જોઈએ. નિબંધો અથવા હુકમોના અમલ વખતે શબ્દને વળગી ન રહેતાં તેના ધોરણોને ધ્યાનમાં લઈ તેની પાછળનો હેતુ સાધ્ય થાય એ રીતે કામ કરવું જોઈએ. પદ્ધતિ અથવા જ્ઞાનને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી મુખ્ય સિદ્ધાંતો તરફ દુર્લક્ષ કરવું ઉચિત નથી. તત્ત્વ અથવા સાધ્ય એ મુખ્ય વસ્તુ છે; તેને સાધવાના માર્ગો જુદા જુદા હોઈ શકે છે. રરિકન નામના અંગ્રેજ લેખકે લખ્યું છે કે કોઈ પણ કામ કરતાં પહેલાં માણસે દીર્ઘદષ્ટિથી તેના વિચાર કરી લેવો જોઈએ. કેમકે અવિચારથી અથવા આંધળક્રિયાં કરીને કામ કરવા જતાં તેમાં જૂલો ચવા વિના રહેતી નથી, માટે તમે તમારું કામ કરો ત્યારે શુદ્ધિ વાપરજો; ગતાનુગતિક રીતે કામ કર્યું કરશો તો અવશ્ય તમારે હાથે જૂલો ચવાનો સંભવ છે.

ખીજ વાત એ છે કે નિબંધોનો અમલ કરતી વેળા વ્યક્તિગત સ્વાધીને કારણે પક્ષપાત ન થઈ જાય

તે વિષે કાળજી રાખવાની જરૂર છે. મહેરબાની બતાવવા માટે અથવા તો માનસિક દુર્ગંજતાને કારણે નિર્ગંધોનું પાલન કડક રીતે અને પક્ષપાત વિના થઈ શકતું નથી; પરિણામે અસંતોષ થાય છે. નોકરોએ નિયમો અથવા હુકમોનો અમલ કરતી વેળા અયોગ્ય ભીતિ અથવા માનસિક દુર્ગંજતા રાખવી એ મોટો દોષ છે; એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ અને અજ્ઞાન બતાવે છે. કોઈ પણ કામ નિસ્પૃહતાથી તથા નિર્ભયતાથી કર્યા વિના સારી રીતે થઈ શકતું નથી.

ત્રીજી વાત એ કે પોતાનો અથવા બીજાનો કાયદો થાય તેટલા માટે નિર્ગંધોનો અથવા રાજ-શાઓનો સરકારના હિત વિરૂદ્ધ અર્થ કરી તેનો અમલ કરવામાં એક જાતનો શુદ્ધો થાય છે. રાજનું હિત સાચવવા માટે જ નોકરોને રાખવામાં આવે છે; અર્થાત્ રાજના હિતથી ઊલટું વર્તવામાં નોકરને રાખવાનો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. “સેવકે કરાવે સ્વામિચે લચન, દવાંસી હુંજૂંપણ ફામા નયે” નોકરે માલેકની આજ્ઞાનો અમલ કરવો જોઈએ, તેમાં શિથિલતા રાખવી અયોગ્ય છે, એ તુકારામના વચન અનુસાર નિર્બંધ અને મહારાજના હુકમોનો યથાયોગ્ય અને તુરત અમલ કરવો એમાં જ સુરા-ન્યની સ્થિરતા છે.

નિર્બંધોના ઉદ્ભવનની શિક્ષા

પ્રજાના સંરક્ષણ માટે અને હિતાર્થે રાજ તરફથી નિર્બંધો કરવામાં આવે છે, અને તે વડે રાજ પ્રજા ઉપર શાસન ચલાવે છે. રાજ અથવા કોઈ મુખ્ય સત્તા ન હોય તો દેશમાં જે પ્રમાણે અરાજકતા થાય, તે જ પ્રમાણે નિર્બંધો વિનાના દેશમાં બળવાનો દુર્ગંજાને પીડે છે. બીજી રીતે જો પ્રજા અથવા નોકરો નિર્બંધોને માને નહિ તો તે હોય કે ન હોય સરખું જ છે. નિર્બંધો કરવાનું કામ જેમ રાજનું છે તેમજ તેનું પાલન બધા પ્રજાજનો તરફથી થાય છે કે નહિ, અથવા ન થતું હોય તો પ્રજાવર્ગ અથવા નોકર વર્ગ પાસે તેનું પાલન કરાવતું એ પણ એવી

સાથે જ સમાયેલું છે. નિર્બંધનું ઉદ્ભવન થાય ત્યારે પ્રજાની સ્થિરતા રહેવી અથવા નોકરો તરફથી અરા-ખર કામ થવું શક્ય ન હોવાથી નિર્બંધોનું ઉદ્ભવન કરનાર અથવા શિસ્ત લેગ કરનારને દંડ અથવા સજા કરવી એ પણ એનું અનિવાર્ય અંગ છે. દાખલા તરીકે નવું મકાન બાંધ્યા પછી તેની મરામત અને સાચવણનું કામ સ્વાભાવિક છે, કેમકે જો એવી જાતની સંભાળ ન લેવાય અથવા મરામત ન થાય તો આખી ઇમારત થોડા દિવસોમાં પડી ગયા વિના રહે નહિ.

શિક્ષાનો હેતુ

જૂના ગ્રંથકારો અને સ્મૃતિકારોએ દંડને (શાસન) વધારે મહત્ત્વ આપ્યાનાં વર્ણનો મળે છે તેનું કારણ આ જ છે. શિક્ષાની ખીક પ્રજાને તેમજ નોકર વર્ગને કાબૂમાં રાખી રક્ષણ કરવામાં મદદ કરે છે. મનુ કહે છે:—

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभोऽहि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि मयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥

એટલે પવિત્ર અને સદાચરણી લોકો દુનિયામાં બહુ થોડા છે; પ્રજા શિક્ષા કે દંડના ભયને લીધેજ નીતિના નિયમોનું પાલન કરે છે, માટે દુષ્ટ વૃત્તિવાળા લોકોને કાબૂમાં રાખવા માટે દંડની જરૂર છે.

શિક્ષાના પ્રકાર

દૌટિયે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં શિક્ષાના ત્રણ પ્રકારો વર્ણવ્યા છે; ૧-મૃદુ દંડ, ૨-તીક્ષ્ણ દંડ અને ૩-અર્થદંડ દંડ, આ પૈકી પહેલા દંડને પરિણામે પ્રજા રાજને છોડી જાય છે, અને બીજા દંડથી પ્રજામાં રાજ વિષે માનવૃત્તિ રહેતી નથી; માત્ર ત્રીજી જાતના દંડથી પ્રજાનું યોગ્ય નિયમન થાય છે. અર્થદંડ એટલે શુદ્ધાંત પ્રમાણમાં શિક્ષા કરવી તે.

શિક્ષાનું તત્ત્વ

સામાન્ય જનસમાજની સમજણ પ્રમાણે શુને-ગારોને સજા કરવી હોય ત્યારે શારીરિક શિક્ષા અને આર્થિક નુકસાનના બદલામાં નુકસાની ભરી દેવામાં

શિક્ષા સમાયેલી છે. ત્યાં સુધી સમાજમાં શુદ્ધિ-વિકાસ નહોતો થયો ત્યાં સુધી આ બે બાબતોમાં બહુ તફાવત રખાતો નહિ. “જેવા સામે તેવા” ને ન્યાયે યુનેગારે જે જાતનું નુકસાન કર્યું હોય તેવુંજ નુકસાન યુનેગારને થાય એટલે પીડાયેલ માણસની નુકસાન ભરપાઈ થઈ રહી એમ લોકો તે કાળે માનતા. ફોજદારી કાયદાથી જેવડો કાયદો થાય છે. એક તો એથી લોકોને દહેશત રહે છે અને અપરાધો ઘટે છે; ખીજું થયેલા યુનાનો બદલો મળે છે. “ઘણું ઘણું સુખ” એ હિતવાદની દૃષ્ટિએ જોતાં શિક્ષા પામેલા માણસને જે દુઃખ થાય તે અનિષ્ટ છે. પરંતુ તેમ છતાં એ કાયદેસર એટલા માટે ગણાય છે કે તેમ કરવાથી વધારે અનિષ્ટમાંથી ઊગરી જવાય છે. અપરાધો દૂર કરવા એ નિર્વર્ધોનું થોડાંધણો હેતુ હોવા છતાં તેનું અંતિમ સાધ્ય તો ભવિષ્યમાં અપરાધો ન થાય એ છે.

શિક્ષાનું સ્વરૂપ

શિક્ષાનું પ્રમાણ નક્કી કરતી વેળા યોગ્ય શિક્ષા કરતાં ઓછી શિક્ષા ન થાય એ જોવું જોમ અગત્યનું છે, તેમજ અપરાધીને વધારે પડતી શિક્ષા ન થાય તે જોવું પણ તેટલુંજ જરૂરનું છે. એટલે શિક્ષાનું પ્રમાણ એવું હોવું જોઈએ કે જો યુનો નુકસાન-કારક હોય તો તેની શિક્ષા વધારે થાય. શિક્ષા કરવાનો હેતુ યુનેગાર ઉપર વેરની વસ્તુલાત લેવાનો નથી પરંતુ યુનો થતો અટકે એ છે. એટલે યુનો થવાનું અટકાવવામાં ત્યાં ખાસ વાંધો આવે એવું ન હોય ત્યાં અપરાધીને હિતવાદની દૃષ્ટિએ યુનેગારને સીધી રીતે જેટલું ઓછું દુઃખ થાય તેમ કરવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. નક્કી કરેલી શિક્ષા કરતાં પણ સારા સારનો વિચાર કરીને યુનેગારને ઓછી સજા ફરમાવવાની કાયદાએ રજા આપી છે. તે ઉપરના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીનેજ આપી છે. અર્થાત્ શિક્ષા એ સાધ્ય નથી પરંતુ “ઘણું ઘણું સુખ” સાધવાનું એ સાધન છે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષા કરવી જોઈએ.

ઉત્તેજન અને શિક્ષા

અપરાધ માટે પ્રબળ અને સેવામાં ઊણપ આવે ત્યારે નોકરને શિક્ષા ક્યા ધોરણે કરવી જોઈએ એ મેં તમને કહ્યું. તેવીજ રીતે હવે પ્રબળનમાંથી કોઈ અથવા કોઈ નોકર પ્રબળિતનું અથવા રાજસેવાની સારી કામગીરી બજાવે તેને ઇનામ અને માન આપીને તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. ઉત્તેજન આપવાથી માણસની કાર્યશક્તિ વધે છે. અધિકારીઓએ પોતાના તાબાના માણસોના કામ ઉપર ધ્યાન રાખીને તેમને સારી જાતનું કામ કરવા પ્રેરવા જોઈએ.

રાજસેવાનું ધ્યેય

શાસન પદ્ધતિમાં રાજ્ય કેન્દ્રસ્થાન છે, તેથી રાજ્યનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય, શારીરિક આરોગ્ય, કીર્તિ, વૈભવ અને આબરૂ સાચવી રાખવી એમાં રાજ્ય અને પ્રબળ ઉભયનું કલ્યાણ છે. “રાજ્યને સુખ તો રૈયતને સુખ” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખીને દરેક નોકરે કામ કરતી વેળા એ વસ્તુ વિચારવી કે પોતાના એ કામથી રાજ્યનું સ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય, કીર્તિ વગેરેથી એક પણ બાબતમાં ઊણપ ન આવે. આ બધી બાબતો ઉપર રાજ્યનો કારોબાર અવલંબે છે એવી ઉચ્ચ ભાવનાથી કામ કરવું એ રાજનિષ્ઠાનું ઘોતક છે. તેજ પ્રમાણે મહારાજ્યનો સમય બહુ કિંમતી છે અને વ્યક્તિને પણ મર્યાદા છે એ બાબતોનો વિચાર કરીને મહારાજ્યને ઓછામાં ઓછી તકલીફ પડે તેવો દરેક નોકરે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મહારાજ્યને ગમે તેટલું પ્રબળ કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા હોય તોપણ નોકરની મદદ વિના તેમનાથી તે બનતું નથી. જે દેશો આજે દુનિયામાં વૈભવને શિખરે છે, ત્યાં આ જ રીતે લોકો કામ કરે છે. સાધક અથવા નોકર વર્ગે પોતાનું ઉચ્ચ ભાવનાથી કરવું એજ રાષ્ટ્રનું ખરું ધન છે. એવા પર્યાય.

સેવામાં પણ કઈ સેવા સારી અને કઈ ખરાબ તે જાણવું આવશ્યક છે. નીતિની દૃષ્ટિથી બધી સેવા સરખા દરજ્જાની છે, છતાં જે સેવા કરવાથી માલેકતા સુખમાં વધારો થાય તે સેવા ઊંચી જાતની.

અને જે કરવાથી તેના સુખમાં ઊણપ આવે તે હલકા દરજ્જાની ગણવી જોઈએ. સોનાની પરીક્ષા તોળીને, કસોટીએ ચકાવીને, લાંગીને અને તપાવીને થાય છે, તે જ પ્રમાણે નોકરની પરીક્ષા પણ તેની કૌશલ્ય, ચારિત્ર્ય, કુળ અને કાર્યક્ષમતા એ ચાર બાબતો પરથી થઈ શકે છે.

નિઃસ્વાર્થ સેવા.

સેવાની કિંમત પૈસાથી આંકવી વ્યાજબી નથી. માત્ર પૈસાથી જેની કિંમત અંકાય તે સેવા હલકા દરજ્જાની ગણાય. ખરું જોતાં સેવાની કિંમત પૈસાથી ચોક્કસ આંકવી અહુ જ મુશ્કેલ છે. સાધારણ રીતે આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે કામ કરવાની શક્તિ બધાની સરખી નથી હોતી. એથી સાધારણ માણસ પાસેથી આપણે વધારે પડતી આશા રાખીએ છીએ. સેવાની કિંમત આંકનારાઓએ ચોખ્ખોચખતાનો વિચાર કરીને જ તે આંકવાનું હોવાથી દરેકની કપોલકલ્પિત આશાઓ પૂરી કરવાનું સિદ્ધાંતથી પણ શક્ય નથી. એથી 'મનુષ્યે નિષ્કામ કર્મ સેવા કરવી જોઈએ.' એ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચો અર્થ સમજીને તમારે સેવાપરાયણ બનવું. બીજું એમ છે કે તમારાં જુદાં જુદાં કામોની વિગતવાર માહિતી માલેક એકલો હોઈ તેને શી રીતે હોઈ શકે? જોટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને માહિતીને બલાવે નોકરના કામનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું જાણવું માલેકને માટે શક્ય નથી. અર્થાત્ આવે પ્રસંગે કલ્પનાથી તથા બીજાઓએ રજૂ કરેલી હકીકતો પરથી નિર્ણય કરવો પડે છે. નિઃસ્વાર્થ ભાવે કરેલી કાંઈ પણ સેવા નકારી જતી નથી; કામ કાળજીપૂર્વક કરવું પરંતુ તેમાં સ્વાર્થનો વિચાર ન રાખવો.

સેવાનું મહત્ત્વ.

સેવા ધર્મનું મહત્ત્વ ઘણું મોટું છે. જરા વિચાર કરશો તો જણાશે પ્રાણી માત્રનું ધ્યેય સેવા જ છે. જગત આખાનાં કામો ધર્મ થઈ જ થાય છે એ ખ્યાનમાં રાખીને સેવા ધર્મમાં છપ્પટ શક્તિ સમાયેલી છે તે તમે ઝોળખી કાઢો, અને તેનું સંપૂર્ણ પણે પાલન કરો.

સદનાવવતુ સદ્ગૌ મુનક્તુ સદ્ધર્મીયં ફરવાવૈ૬ ।
તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવૈ૬ ॥

જોટલે આપણે બધા મળી આપણું રક્ષણ કરીએ, બધા સાથે મળીને જમીએ, બધા સાથે જ પરાક્રમ કરી બતાવીએ, આપણે પરસ્પર દેપ કરશું નહિ, એ ઉપનિષદનો મહામંત્ર તમે સતત નજર સામે રાખીને હકાપણથી અને સહકારપૂર્વક તમારું કર્તવ્ય કર્યે જજો. પરિણામે આપણે સહુ આપણો વખત સુખ ચેતનમાં પસાર કરી શકશું, અને દેશનું કલ્યાણ સાધી શકશું. ઉપસંહાર.

આ ભાષણની તૈયારી માટે મારે જોટલો વખત જોઈતો હતો તેટલો મળી શક્યો નથી. તેમાં કાંઈ ઊણપ રહી હોય તો તમે નિભાવી લેશો. મેં કહ્યું છે તે કરતાં વધારે સુધારા કરશો અથવા સૂચવશો તો મને વધારે ખુશાલી બાપજશે. માણસ ગરીબ હોય તેથી તેનામાં કાંઈ સંસ્કૃત્યો નહિ હોય એમ માનવું ભૂલ ભરેલું ગણાય. માલેક અથવા ઉપરી અધિકારી પણ જો એમ માને કે પોતે જ અધું જાણે છે અથવા જાતે સર્વજ્ઞ છે અને બીજાઓને કશી અક્ષય નથી તો તેમાં તે મોટી ભૂલ કરે છે: નાનો હોય કે મોટો, સહુએ પરસ્પરના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવું અને તેનો લાભ એક બીજાને આપવો એમાં જ ખરો પુરુષાર્થ અથવા પુણ્ય રહેલું છે. દુનિયાના ઈતિહાસ તરફ નજર કરશો તો જણાશે કે નાના માણસોનું કર્તવ્ય પરાયણ રહીને ઉચ્ચ પદને પામ્યા છે. બધો આધાર માણસની કર્તવ્ય શક્તિ ઉપર છે, “કરણી કરે તો નરકા નારાયણ હો જાય,” તેમ નરનો પણ પણ બની જાય એ આપણે દરરોજ અનુભવીએ છીએ. માણસમાં કર્તવ્યશક્તિ દેખાતાં જ બીજા મોટા ગણુતાઓએ તેને આગળ વધવાનો અવસર આપવો જોઈએ, આ બાબત ખાસ કરીને ઉપરી અધિકારીઓએ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. બધો આધાર માણસની પોતાની કામ કરવાની લાયકાત અને આવડત પર છે. ગીતામાં આપણું નીચલું વાક્ય બધાએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે:—

“उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव द्यात्मानो बध्नुदात्मैव रिपुरात्मनः ॥

ગુજરાતના જલ્લાઓની ખેતીની સ્થિતિ

(સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ)

ખેડા જિલ્લો જે મુખ્યત્વે કીરીને ખેતીપર આધાર રાખે છે તેની વસ્તીમાં વધઘટ કેવી રીતે થતી ગઈ તે સમજવા સારૂ આપણે તે વખતના બે વિભાગ કરી નાંખીશું. પ્રથમ તો સને ૧૮૬૩ ની સાલ કે ન્યારે સર્વે (માપણી) સેટલમેન્ટ ખેડામાં પહેલવહેલી દાખલ થઈ. એટલે આપણા આંકડાઓ માટે આપણે સને ૧૮૬૩ની પહેલાંના ૪૦ વર્ષ લઈશું અને લગભગ ૪૦ અથવા વધારે વર્ષ તે પછીનાં લઈશું.

કેપ્ટન પ્રેરકોટ તે વખતે સેટલમેન્ટ ઓફિસર હતા. સને ૧૮૬૩ માં ખેડાની આબાદ સ્થિતિ વિષે બોલતાં, તેણે ખેડાની હોસિયારીની પ્રથમ કીરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે ધરો ધણાં સારાં બાંધેલાં હતાં અને તેઓ સઘળા સારી આરોગ્ય સ્થિતિમાં હતા. તે વખતે કાર્મી વસ્તીપત્રક નહોતું અને મુલકી અમલદારો જિલ્લામાં વસ્તીના આંકડા માટે માપણીનું જે વસ્તીપત્રક રાખતા હતા તે પર જ આધાર રાખવો પડતો. નડીઆદના રિવિઝન સર્વે સેટલમેન્ટ રીપોર્ટના ૪૧ મે પાને કેપ્ટન પ્રેરકોટ હેઠળ મુજબ કહે છે : “સને ૧૮૩૩ માં ૫૮ ગામેની વસ્તી ૩૯,૫૫૬ હતી, ન્યારે હવે ૫૯૦૬૬ છે, એટલે કે, ૩૯ વર્ષમાં ૪૯ ટકા વધારો થયો છે. બીજા ગામેના આંકડા કદાચ તેને મળી શક્યા નહિ હોય, છતાં આ હકીકત ઉપરથી આ ચોક્કસ જિલ્લાની વસ્તીમાં દર વર્ષે સેંકડે કેટલા ટકા વધારો થાય છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે, અને તે લગભગ ૧૧ ફી ટકા જેટલો થાય છે. સને ૧૮૬૩ની સેટલમેન્ટની તુરત પહેલાંના ૪૦ વર્ષમાં વસ્તીમાં આટલો વધારો થયો હતો. આ વધારાને સને ૧૮૬૩

પછીના ૪૦ વર્ષના આંકડા સાથે સરખાવવા સારૂ જિલ્લાની ખરેખર આબાદ સ્થિતિમાં વસ્તીનો સરેરાસ વાર્ષિક વધારો આપણે ખરેખરા ૧૧ ફી ટકાને બદલે એકજ ટકા રાખીશું. વસ્તીનો આ વાર્ષિક વધારો હાલના સઘળા મુધરેલા દેશના જેટલોજ લગભગ થાય છે.

કમનસીબે સને ૧૮૬૩ થી ૧૮૭૨ સુધીના આપણી પાસે આંકડા નથી, જેથી કીરીને સેટલમેન્ટ પહેલાંના વખતમાં વસ્તીમાં થયેલા વધારાની સરખામણી કરી શકાય, વસ્તીની ગણતરીના રીપોર્ટ સને ૧૮૭૨ થી શરૂ થાય છે અને સને ૧૮૭૨ થી ૧૯૧૧ સુધીના વસ્તીના આંકડાઓ પરથી આ જિલ્લા માટે શેકબનક બીના માલમ પડે છે. સને ૧૮૭૨ માં ખેડા જિલ્લાની વસ્તી ૭૮૨ લાખ હતી સને ૧૮૮૧ માં ૮૦૫ લાખ હતી અને સને ૧૮૯૧ માં ૮૭૧ લાખ હતી. સને ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૧ સુધીનાં ૨૦ વર્ષમાં આખા ખેડા જિલ્લામાં માત્ર ૧૧ ફી ટકા વધારો થયો હતો. સેટલમેન્ટ પહેલાંની આબાદીની પ્રમાણે ગણીએ તો વધારો નિશાન ૨૦ ટકા થવો જોઈતો હતો. આ આખા જિલ્લાને હેવાલ છે, પણ નડીઆદ તાલુકામાં તો વધારો ધણો જ થોડો છે. મી. ફર્નાન્ડીસ જે સને ૧૮૯૩ માં ખેડાના સેટલમેન્ટ ઓફિસર હતા તેઓ કહે છે કે “સને ૧૮૭૨ થી સને ૧૮૯૩ સુધીના ૨૧ વર્ષમાં વસ્તીમાં માત્ર ૬ ફી ટકાજ વધારો થયો હતો. “સેટલમેન્ટ પહેલાંના આબાદ દિવસોની સાથે” આખા જિલ્લાની તેમજ આ ચોક્કસ તાલુકાની આબાદીની શું અચ્છી રીતે સરખામણીમાં ઉતરે છે ?

આ જીલ્લાનો પછીના ૨૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તો એથી પણ વધારે ખરાબ છે, સને ૧૮૯૧ માં ૮-૭૧ લાખની વસ્તી હતી તેમાં વધારો થવાને બદલે ૧૯૦૧ માં ઘટાડો થયો અને વસ્તી માત્ર ૭-૧૬ થઈ હતી સને ૧૯૦૦ ની સાલના દુકાળ સાથેના આ દસ વર્ષમાં તો ૧-૫૫ લાખ માણસોનો ઘટાડો થયો હતો. સને ૧૯૦૧ થી સને ૧૯૧૧ માં તે ધટીને ૬-૯૧ લાખ થઈ; એટલે કે, છેલ્લા ૨૧ વર્ષમાં લગભગ ૨૧ ટકા નેટલો ઘટાડો થયો. સને ૧૮૭૨ થી ૧૯૧૧ સુધીમાં કેવો મહાન વધારો! પ્રથમ લોકો ૭-૮૨ લાખ હતા, અને હવે આ “માતબર અને આબાદ” ખેડા જિલ્લામાં ૪૦ વર્ષની સર્વે સેટલમેન્ટ પછી ૬-૯૧ લાખ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે.

સેટલમેન્ટ પહેલાંના દિવસો સાથે આની કેવી રીતે સરખામણી થઈ શકશે તે આપણે તપાસીએ. સર્વેયરના પોતાના રીપોર્ટના આધારે ઉપર નક્કી થઈ ગયું કે વસ્તીમાં સરેરાસ એક ટકા વધારો થયો નોંધએ; એટલે કે, ૭-૮૨ લાખની વસ્તી વધીને ૧૧-૫૫ થઈ હોત. સરકાર જણાવે છે તેમ જો ખરેખર હોત તો આ સંખ્યા, ૪૦ વર્ષની આબાદની પછી થવી નોંધતી હોત, પણ વસ્તીની સંખ્યા તો ૬-૯૧ જણાવવામાં આવી છે; એટલે કે, જો એ સ્વપ્ન ખરું હોત તો, વસ્તીની નેટલી સંખ્યા હોત તેના કરતાં વસ્તીમાં ૪-૫૪ લાખ ઓછા થયા છીએ તેમજ વળી સને ૧૮૭૨ કે ન્યારથી આપણી આબાદની શરૂ થઈ તેના કરતાં ૯૧૦૦૦ ઓછા છીએ. આ પ્રમાણે, જો આપણી વસ્તીના ઘટાડામાં વાર્ષિક એક ટકાના વધારાનો સમાસ કરીએ તો, બ્રિટિશ રાજ્યના જમીન મહેસુલના આકારના ૪૦ વર્ષ દરમિયાન, આપણી વસ્તીમાં સને ૧૮૭૨ થી ૫૮ ટકા ઘટાડો થયો છે. જે જિલ્લામાં જમીન ઘણી રસાળ છે અને જેમાં ચતુર અને મહેનતુ ખેડુતો જેમને ખેતીમાં પોતાની હોશિયારી દેખાડવા માટે, સપળા સરકારી અમલદારોએ કદર કરીને ઉચી

પંક્તિએ પહોંચાડ્યા છે તે જિલ્લામાં ન્યારે આવી રિયતિ છે તો એ કરતાં વધારે ખરાબ ખીજું શું હોઈ શકે ?

જે સદર હેક્ટર જે ચોકસી કરવાનું મુશ્કેલું છે તે પુરી કરવા સાથે આ જિલ્લાની મહેસુલની વ્યવસ્થાનો પણ તેજ વખતનો ઇતિહાસ તપાસવો જરૂરનો છે; અને આ બાબતમાં પણ આપણે, વસ્તીના વધારા તથા ઘટાડા માટે મુદતના જે વિલાસ કર્યો છે તેજ કાયમ રાખીશું એથી કરીને ખેડેની સરખામણી થઈ શકે અને તે જે વચ્ચેનો સંબંધ પણ શોધી શકાય.

લખાણો પરથી મને એમ માલમ પડ્યું છે કે સર્વે સેટલમેન્ટ પહેલાંના વર્ષોમાં દરેક ગામ સાધારણ રીતે જમીનવેરા માટે એક ઉધડ રકમ આપતું હતું. સેટલમેન્ટનો અહિંયા અમલ શરૂ થયો તે પહેલાં, માપણીના ધોરણે ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી અજમાયશ કરી હોય એમ જણાય છે, અને આ અજમાયશ પરથી જોતાં માલમ પડે છે કે દરેક માપેલા ક્ષેત્રનો આકાર છેવટે ૩૦ વર્ષની મુદત માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.

મહુધા પરગણા (જે હવે નડીઆદ કહેવાય છે તે) ની બાબતના પોતાના રીપોર્ટમાં કેપ્ટન પ્રેસકોટ, સને ૧૮૭૯ થી ૧૮૬૨ સુધી સરકારી જમીનગાંથી એકર દીઠ ખરેખર કેટલું ઉત્પન્ન થયું તે આગેહુથ બતાવે છે. તે પહેલાંના વર્ષ માટેના આંકડાઓ મળી શકે એમ જણાતું નથી, પણ આ મુદતમાં તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ જિલ્લાની વસ્તીમાં સાધારણ રીતે વાર્ષિક એક ટકા વધારો થયો છે. અને આ મુદતના આકારના આંકડાઓ તેથી કરીને અગત્યના છે. સને ૧૮૩૯ થી ૧૮૬૨ સુધી એકર દીઠ વધારે-માં વધારે મહેસુલ રૂ. ૩-૧૨-૩ અને ઓછામાં ઓછું મહેસુલ રૂ. ૩-૧-૧૦ મળ્યું હતું. ગણતરીમાં કાંઈ પણ ભૂલ થાય નહિ માટે આપણે સરેરાસ રૂ. ૩-૬-૦ ગણીશું. સેટલમેન્ટ પહેલાં એકર દીઠ આકારનો સરેરાસ દર આ હતો. સને ૧૮૬૩ માં

સેટલમેન્ટના દરો દાખલ કરવામાં આવ્યા અને સર્વેયરોએ કબૂલ કર્યું છે કે વધારો ૧૦ ટકાનો હતો. નદીઆદના રીપોર્ટના ૧૦ મા પાને રિવિઝન સર્વેનો સેટલમેન્ટ ઓફિસર હેઠળ મુજબ કહે છે:—કેપ્ટન પ્રેસ્કોટ, પોતાના વત્તામાં વત્તા દરો નક્કી કરવામાં આ અગત્યની ખીનાઓનો લાલ લીધો નહોતો. કારણ કે આ સાથે મોકલેલા પત્રો ઉપરથી જણાશે કે આથી મહેસુલમાં દસ કરતાં વધારે ટકા વધ્યા નહિ. સને ૧૮૮૧ તથા સને ૧૮૯૧ના વરતીની ગણતરીના રીપોર્ટમાં, વરતીની જુદીના ટકામાં ઘટાડો થયાનું નોંધાયેલું છે. આ જુદી ૨૦ વર્ષમાં ૨૦ ટકા ઘવાને બદલે નદીઆદ તાલુકામાં ૬૩ ટકા થઈ છે અને આખા જિલ્લામાં ૧૧૩ ટકા થઈ છે. અને તેથી સેટલમેન્ટ પહેલાંના ૧૧૩ દરો કરતાં, મહેસુલની માગણીના દસ ટકા વધારાની અસર વીળણીની માફક થઈ છે. આકારના દરોમાં વધારો થવથી ભોગવતાની જમીનમાં ઘટાડો થયો છે. સને ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૫ સુધીમાં ૧૮,૩૬૪ એકર, સને ૧૮૬૫ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં ૧૬,૮૭૦ એકર, સને ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૫ સુધીમાં ૧૭,૭૨૪ એકર અને સને ૧૮૭૬ થી ૧૮૯૩ સુધીમાં ૧૭,૯૨૮ એકર જમીન હતી.

હવે સને ૧૮૯૩ નું રિવિઝન સેટલમેન્ટ લખ્યું. આ વખતે માત્ર મુશ્કેલી જમીનના દરોમાંજ અગાઉના કરતાં ૨૪૩ ટકાનો આકાર વધારવામાં આવ્યો છે. કહેલા વધારાનું કોષ્ટક મીઠા ક્વોર્ટરની નદીઆદ તાલુકાના રીપોર્ટમાં બતાવેલું છે. વીળણીની માફક આનાં ભવંર પરિણામો ખેડા જિલ્લાની ગણતરીમાં તરત મારફત પડે છે. ૮.૭૧ લાખની વરતી પડી જોડીને ૧૯૦૧ માં ૭.૧૬ થઈ ગઈ છે અને વળી સને ૧૯૧૧ માં છેક ૬.૯૧ થઈ ગઈ છે. આનો અર્થ એ થાય કે સાધારણ જો વધારો થતો તે લોપ થઈ ગયો છે, અને ૧ લાખ ૮૦ હજાર મનુષ્યોનું જીવન ભુસારી ગયું છે. આ વર્ષમાં કેવી દયાજનક અને માની શકાય નહિ એવી પડતી થઈ! શું આ તે આગાહીની કહેવાય વાર?

આપણી તપાસનું પરિણામ એકંદરે આ પ્રમાણે થાય છે; એટલે કે, જ્યારે સેટલમેન્ટ પહેલાં આકારનો દર એકર દીકે રૂ. ૩-૯-૦ હતો ત્યારે દર વર્ષે સંકેતે એક ટકા કરતાં સાધારણ રીતે વધારે વૃદ્ધિ થતી. સને ૧૮૬૩ માં જમીનના આકારના સેટલમેન્ટ પહેલાંના દરોમાં ૧૦ ટકા વધારો સાથે, ખીજા ૨૦ વર્ષમાં વરતીનો વધારો ૧૦ ટકાથી ઘટીને નદીઆદ માં ૬૩ ટકા થઈ ગયો અને ખેડા જિલ્લામાં ૧૧૩ થઈ ગયો, અથવા તો, સરેરાસ દર વર્ષે ૧ ટકાથી લગભગ ૧૧૩ ટકા થયો. સને ૧૮૯૩ માં રિવિઝન સેટલમેન્ટ થયું અને ત્યારે આકારમાં પાંદો ૨૪૩ ટકા વધારો કરવામાં આવ્યો અને એકર દીકે રૂ. ૪-૧૩-૫ દર થયો. ત્યારે તો વરતીમાં વધારો થતો તદ્દન અટકી ગયો, અને ઘટાડો એટલો બધો થયો કે સને ૧૮૯૧ ની ૮.૬૧ લાખની વરતીમાંથી સને ૧૯૧૧માં એક લાખ અને એ જી હજાર માણસોની ખોટ આવેલી જણાઈ. શું આ કંઈ તદ્દન અકસ્માત કહેવાય? જીંદગીપર થયેલું નુકશાન જમીનના વધતા જતા કરના બોજને લીધે થયું છે એ વિષે શું, આ ખીનાથી વારફ થયા પછી, કોઈ ને પણ સંદેહ રહે છે? જમીન મહેસુલની પદ્ધતિએ ખેડુતને પાયમાલ કરી નાંખ્યા છે અને ગરીબ લોકોને પુરતો અને પુષ્ટિકારક ખોરાક મળી શકતો નથી. ગરીબાદના પરિણામે જીવનશક્તિ ઘટતી ગઈ. માણસને ભલે રોગ થાય પણ તેનું મોત તો જીવનશક્તિપૂર્વક રાખે છે. બીકાના કુટુંબનો હેવાલ એ શું જિલ્લાની સામાન્ય રીતિતો એક દૃષ્ટાંત નથી વાર?

ખીજા એક બાબત મારે અહિંયા જણમાં લાવવી જોઈએ. વરતીના પત્રકોમાં હાલની વરતીનો ખરેખરો ઘટાડો સને ૧૮૯૧ થી ૧૯૦૧ સુધીમાં થયાનો બતાવ્યો છે, પણ તે ખરેખર તો વધારે વહેલો શરૂ થયો હતો: કારણ કે, એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે સને ૧૮૮૮ થી ૧૮૯૨ સુધીમાં નદીઆદમાં જમીનના દર કરતાં મરણોનો દર ભારે હતો, અને આગલા ૨૦ વર્ષ દરમિયાન ઘણાજ થોડો વધારો

થતો નોઈ સેટલમેન્ટ ઓફિસરે હેરત પામીને તેના કારણોની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કારણ કે તેણે કણ્ઠીઓની વસ્તી જલદીથી નાશ પામતી નોઈ. અને હેડળ મુજબ તેણે કહ્યું હતું:-આપણા ખેડૂતોનો વગે, જે અનર્થના સપાટામાં આવી પડ્યો છે તે અનર્થ દૂર કરવાને શું કંઈપણ કરી શકાય એમ નથી વાડ ?” આકારના જે ભારે દરો તેણે ચોન્યા હતા તેમાંજ તે અનર્થનું ખરૂં કારણ સમાયેલું હતું તે બિચારા સરંચરને સૂઝતું નહિ. લાંબને માટે છોકરીઓની અછત હોવાનું કારણ મુખ્ય છે એમ તે માનતો હતો, અને એ કારણ તે વખતે ખરૂં નહિ પણ મગજમાંથી ઉપત્તી કાઢેલું હતું, કારણ કે જો એમ હોત તો એવી ખૂમ સેટલમેન્ટ પહેલાંના દિવસોમાં વધારે હતી. અને સને ૧૮૯૩ પછી તો નાણુદ થઈ ગઈ; અને તો પણ આપણને જે માલમ પડે છે તે એ છે કે વસ્તીમાં સાધારણ વધારો થતો ગયો હતો, અને સને ૧૮૯૩ ની રિવિઝન સેટલમેન્ટ પછી તો તે ચોક્કસપણે વધારે ને વધારે ઓછી થતી ગઈ હતી.

ઉપરની બીનાઓપરથી, મારી ખાતરી છે કે એક વાત ચોક્કસપણે નોઈ શકાશે, તે એ કે, વસ્તીનો ઘટાડો, મહેસુલનો સૌથી વધારે દર રાખવાથી, અને દરેક રિવિઝન સેટલમેન્ટ વખતે, ગમે તે બહાને, મહેસુલની માંગણીઓ વધારવાની રીતથી થતો ગયો છે; લોકોમાં ગરીબાઈ આવી અને પરિણામે રોગની સામે ટકર ઝીલવાની જીવનશક્તિનો નાશ થતો ગયો. આ પરિણામ બીજા જીલ્લાઓની સરખામણીથી પણ સાબિત થઈ શકે છે અને તે બાબત હું હવે પછીના લેખમાં લેવા ધારું છું.

બીજા જીલ્લાઓની વસ્તી તથા જમીનના આકારની વ્યવસ્થાની સરખામણી કરીએ તો, અગાઉ આપણે જે નિર્ણયપર આવ્યા તેને વધારે પુષ્ટિ મળશે. આ હેતુથી આપણે ભરૂચ, સુરત, પંચમહાલ અને થાણા એ જીલ્લાઓની સ્થિતિ તપાસીશું. એમાંના પહેલા બેમાં, ખેડા સાથે સરખાવતાં જમીનવેરો

ઘણાજ નાંખવામાં આવ્યો છે, ન્યારે પંચમહાલ અને થાણામાં ઘણો ઓછો છે. મારા ઉપરના લખાણમાં ન્યારે મેં એમ કહ્યું કે ખેડામાં સૌથી વધારે મહેસુલ આકારવામાં આવે છે ત્યારે મેં ભૂલ કરી હતી. એમ કહેવું નોઈતું હતું કે આપણા ઈલાકામાં સૌથી વધારે મહેસુલ આકારેલા જીલ્લાઓમાંનો તે એક છે.

સુરતમાં સરેરાસ જમીનનો આકાર એકર દીઠ ૩. ૫-૬-૦ છે અને ભરૂચમાં એકર દીઠ ૩. ૫-૨-૩ છે. હવે આ બેઉ જીલ્લાઓની સ્થિતિ એક બાબતમાં ખેડા કરતાં વધારે અનુકૂળ છે તે એ કે એ જીલ્લાઓ રૂતા છે તેમજ જમીન તળાંબે પાણી સપાટીથી એટલું નજીક રહે છે કે તે જમીન આખું વર્ષ ભીની રાખે છે, અને ત્યાં કુવા ખોદવાનું કામ એટલું બધું ખર્ચાળ નથી. આથી ભરૂચ અને સુરતમાં વાડી બનાવવાનું કામ સહેલું થઈ પડે છે. સરકાર કલુલ કરે છે કે આ જીલ્લાના ફેટલાક ભાગમાં આકાર ઘણો સખત લાગે છે. આ લાભો ઉપરાંત એ સખત આકારની અસર વસ્તીવનકોમાં માલમ પડે છે.

સને ૧૮૭૨ માં ૩.૫૦ લાખ માણસો હતાં. સને ૧૯૧૧ માં માત્ર ૩.૦૬ લાખની વસ્તી હતી. સને ૧૯૧૧ માં સરેરાસ વધારાના દર પ્રમાણે વસ્તી ૫.૭૬ લાખ થાત. પણ આપણને ૩.૩૬ લાખ બતાવવામાં આવ્યા છે. એનો અર્થ એ થયો કે આપણે બે લાખ ઘટી ગયા અને સને ૧૮૭૨ ની અસર વસ્તીમાંથી ૪૩,૬૦૫ ગાણસનો ઘટાડો થયો. ખરેખર ભરૂચની સ્થિતિ ખેડાના જેટલીજ ખરાબ છે, અને ત્યાં તો કાંઈ લગ્ન માટે કન્યાઓની અછતની શુભ નથી ! કુલ ઘટાડો ત્યાં ૫૭ ટકા થવા ન્ય છે. સુરતની બાબતમાં આખા જીલ્લાના આંકડામાંથી આપણે સુરત શહેરની વસ્તી ગાદ કરતી નોઈએ. મારી પાસે સુરતને માટે જુદા આંકડાઓ નથી. પણ આજ આશરે એક લાખ કરતાં પણ વધારે વસ્તી ત્યાં છે અને શહેરની વસ્તી પર મહેસુલની સ્થિતિથી સીધી રીતે કાંઈ અસર થતી નથી. આખા સુરત જીલ્લાના આંકડાઓ તેથી દરીને આપણા મુદ્દામાં

ખરાખર રીતે કામ લાગશે નહિ; છતાં પણ આપણે જીવજાતોની પુરેપુરી વસ્તીના આંકડા લઈશું. સને ૧૮૭૨માં વસ્તી ૬૦૭ લાખ હતી અને સને ૧૯૧૧માં વધવાના સરેરાશ દરે, વસ્તી ૮૦૮૬ થઈ હોત. તેથી હજુ પણ આપણે ૨૦૨ લાખની ખોટ છે. સને ૧૮૭૨ની વસ્તી કરતાં ૪૬,૩૧૬ માથુસનો વધારો થયો છે, પણ ૪૦ વર્ષની મુદત માટે આ વધારો નજીવો છે. જો શહેરની વસ્તી બાદ કરીએ અને ન્યાયની રૂએ તે બાદ કરવી જ જોઈએ-તો ૪૦ વર્ષમાં થયેલા વધારાના આંકડાને બદલે મીંકુ લખવું પડે. બલકે કાંઈ શંખ્યા બાદ પણ કરવી પડે. બહુ થાય તો, ખેડુતોની વસ્તી જેવી ને તેવીજ રહી છે એમ આપણે કહી શકીએ. અને ૪૦ ટકાનો સરેરાશ વધારો ગુમ થઈ ગયો છે.

પંચમહાલ જીલ્લામાં જમીનવેરા સરેરાશ એકર દીકે રૂ. ૧-૧-૯ આવે છે. અને થાણા જીલ્લામાં રૂ. ૨-૧-૧૧ આવે છે.

આ ખેડ જીલ્લાની વસ્તીમાં વધારો થયો છે, જો કે વૃદ્ધિના સરેરાશ દર અમાણે તે થયો જોઈએ તેટલો નથી. સને ૧૮૭૨માં પંચમહાલમાં ૨૪૦ લાખ વસ્તી હતી. સને ૧૯૧૧માં ૩૨૨ લાખ બતાવવામાં આવી છે. ખરેખર તો તે (વૃદ્ધિનો સરેરાશ દર ગણતાં) ૩૫૦ લાખ હોવી જોઈતી હતી. આ બાબતથી આપણો મુદો સ્પષ્ટ થાય છે. ન્યારે એકર દીકે આકાર માત્ર રૂ. ૧-૧-૯ છે ત્યારે વસ્તીની સાધારણ વૃદ્ધિ કરતાં થોડો એટલે દર વર્ષે સેંકડે એક ટકાને બદલે ૦૯૨ ટકા વધારો થયો છે. પંચમહાલના લોકો વધારે નસીબદાર છે કારણ કે તેમને પછાત કહેવામાં આવે છે. જમીન મહેસુલનો કર આકારતી વખતે હોશિયારી, મહેનત અને જ્ઞાન એ તો ખરેખર ગુન્હા ગણાય છે.

થાણામાં સને ૧૮૭૨ માં ૬૦૭ લાખ વસ્તી ગણાઈ હતી. સને ૧૯૧૧માં ૮૦૨ ગણાઈ હતી. એટલે કે ૨૦૦ લાખનો વધારો થયો હતો. દર વર્ષે એક ટકાને બદલે ૦૮૯ વધારે થવામાં એ જીલ્લો

ધણો નસીબદાર તો ખરો પણ પંચમહાલ જેટલો નહિ, કારણ કે વૃદ્ધિના સરેરાશ દર અમાણે તેઓ ૯૦૮૫ હોવા જોઈએ. એટલે કે તેઓ હોવા જોઈએ તેના કરતાં એક લાખ ઓછા. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે પંચમહાલના ખેડુતોની માફક એકર દીકે રૂ. ૧-૧-૯ ને બદલે તેમને રૂ. ૨-૧-૧૧ આપવા પડે છે. આ ઉપરથી એ નિર્ણય સિદ્ધ થાય છે કે જમીન મહેસુલના બોજથી આવી પડેલી ગરીબાઈનાં સમજે વસ્તીમાં સખત ઘટાડો થયો છે. અને ખેડો જીલ્લો “માતખર અને આખાદ” હોવાની વાત તો માત્ર સરકારના મુલકી અમલદારોની કલ્પનામાં જ રહેલી છે. સેટલમેન્ટ પહેલાંની આબાદાની તો હવે સ્વપ્નના જેવી છે.

સર્વેયરે એમ સૂચનું હતું કે ઘટાડો કદાચ ખેડાના કણબીઓમાં કન્યાની અછતને લીધે હોઈ શકે. એ સૂચનાનો જવાબ મારા આગલા લખાણમાં આપેલો છે. ખીજા જીલ્લાઓ કે ન્યાં આવી સૂચના કરવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો નથી તેનો મુકાબલો કરતાં પણ તે ખોટી ઠરે છે.

વસ્તી ઘટતી જવાના કારણોમાં દુકાળ, પ્લેગ, ફાલેરા અને મેલેરિયા છે એમ કદાચ સરકાર તરફથી જણાવવામાં આવે. આ દલીલનો અર્થ એવો થાય છે કે વસ્તી ઘટવાનું કારણ ‘મોત’ છે. દરેક મરણનું કારણ ગમે તે રાગ હોય છે અને તેને માટે એવી દલીલ લાવવામાં આવે કે તેને માટે પરમેશ્વર-જોખમદાર છે. ન્યારે આપણે ખીજા જીલ્લાઓને, જમીન મહેસુલના નરમ બોજને લીધે એજ મંજોગોમાં આગળ વધેલા જોઈએ છીએ ત્યારે આ દલીલ યોગ્ય માલમ પડે છે, કારણ કે આ જીલ્લાઓમાં પણ સેટલમેન્ટ પહેલાં ન્યારે આકાર ધણો થોડો હતો ત્યારે વસ્તીમાં ધણો સારો વધારો થયો હતો. છતાં પણ આ સૂચનાઓ પણ કેટલી સખળ છે તે આપણે ટુંકમાં તપાસીશું.

પ્લેગ અને દુકાળ ગુજરાતમાં સને ૧૮૯૧ પછી માલમ પડ્યા, અને તે વર્ષ પહેલાં વૃદ્ધિનો ધણો

નીચે દર આ કારણોને લીધે હતો એમ કહી શકાય નહિ. કાલેરા અને મેલેરિયા તો સેટલમેન્ટ પહેલાંના સુખી દિવસો અગાઉ હતા. તેથી કરીને આ રોગો હોવા છતાં, વસ્તીમાં સાધારણ કરતાં વિશેષ વૃદ્ધિ થતી હતી એમ આપણે ઉપર નોંધ ગયા છીએ. રોગોએ લોકો પર હુમલો તો કર્યો પણ તે વખતે તેમને સારો અને પુષ્ટિકારક ખોરાક મળી શકતો હોવાથી તેમની જીવનશક્તિ મજબૂત હતી અને મોત જલદીથી તેમને ભોગ બનાવી શકતું નહિ. આ વખતે મારા એક મિત્ર રાવ સાહેબ દાદુભાઈએ એક દીકા કરી હતી તે મને યાદ આવે છે. તેમણે કહ્યું 'મારા જે ભાડુને મેલેરિયા થયો હતો તેમને સારવારમાં કાંઈજ નહિ પણ એમ કહેતો કે રસોડામાં જમવા મોકલવો, અને અકવાડિયામાં તે ચોક્કસ સારો થઈ જતો, તે એમ માનતા હતા કે સવાલ બધા પુષ્ટિકારક ખોરાક અને જીવનશક્તિનો હતો અને તે હોય તો, રોગ દરદી પર એટલી સહેલાઈથી વિજય મેળવી શકે નહિ, એ પ્રમાણે જ્યારે વસ્તીમાં વૃદ્ધિ થવાનો દર ઘટતો ગયો ત્યારે સને ૧૮૬૩ પછીનું જે વિશેષ કારણ જાણવામાં છે તે સેટલમેન્ટ પહેલાંના દર કરતાં આકારમાં ૧૦ ટકા અને ૨૪૩ ટકા વધારો કર્યાનું છે.

એ તો તુરત કહી શકાશે કે પ્લેગનું ઝેર કોઈ પણ સરકાર અટકાવી શકે નહિ. એની તો કોઈના પાડી શકશે નહિ કે, જે લોકો શારીરિક જીવન-શક્તિને લીધે તંદુરસ્ત હોય તેમજ જેમની પાસે પ્લેગવાળા પ્રદેશ છોડી જવાને તથા પોતાનું સ્થાન તદ્દન આરોગ્ય સ્થિતિમાં રાખવાને પુરતાં સાધનો હોય તે પ્લેગનો ફેલાવો અસરકારક રીતે અટકાવી શકે છે. અને ફોટોહમ્ફ રીતે મોતની સામે ટક્કર ઝીલી શકે છે. ડૉ. ટર્નર પોતાના પ્લેગને લગતા પુસ્તકમાં આ બીના સ્વીકારે છે કે આ મરકીના જે ભોગ થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ ગરીબાઈ છે, અને સને ૧૯૯૧ 'માં જીખમરાયો પીડાયલા ખેડૂતોપર જમીનના આકારમાં ૨૪૩ ટકા વધારો નાંખવામાં આવે તો તેમને આવા વખતમાં બચાવે સ્થિતિમાં

લાવી મુકે એવો બોલો પડ્યા વગર રહે નહિ. આ બાબતમાં અમદાવાદનો અનુભવ તાજો છે. ગરીબ લોકો જેમની રહેવાની જીંપડીઓ કેદખાના કરતાં પણ વધારે ખરાબ હતી તેઓ મોટે ભાગે પ્લેગના ભોગ થયા હતા. પૈસાદાર લોકો આલુખાલુના ગામડાંઓમાં નાસી જઈ શકતા અને જીખે મરતા મીલમલુરો કે જેઓ કેટલીક વખત પુરેપુરા કલાકો કરતાં પણ વધારે કામ કરતા હતા તેમને માટે જે મોત નક્કી હતું તેમાંથી પોતાનો બચાવ કરી ન શક્યા. અને કુકળને માટે તો સંઘળાઓ તરફથી હવે સ્વીકારવામાં આવ્યું કે મોતની સંખ્યા ગરીબાઈને લીધેજ હતી, કારણ કે ત્યાંના દરે હમણાના કરતાં ઘણા ઓછા હતા તો પણ ગરીબાઈને લીધે લોકો ખોરાકની ચીજને ખરીદ કરી શકતા નહોતા. સને ૧૯૦૦ માં લાખો લોકો મરી ગયા. વધારે શ્રીમંત રાજ્યો તરફથી જરૂરિયાતો અનાજ અહીંથી લઈ જવામાં આવ્યું હતું. મોતને ગમે તે નામે કહો તો પણ તે ગરીબાઈને લીધે થયેલું મોત જ છે, અને ખેડા જિલ્લામાં મૂળ અનર્થ ગરીબાઈ સિવાય બીજું કાંઈજ નથી.

ખેડાનું બારે કમનસીબ એ છે કે આને ગુન્હો કહીને દાઝ્યાપર કામ દેવામાં આવે છે. ધારો કે તે ગુન્હો હોય, તો શું તે બીજી રીતે નિવારી શકાય એમ છે? સ્વમાનવાળા, આદાક, ઉલોગી અને એક વખત આગાધાની ભોગવતા લોકો, જ્યારે તેઓ તદ્દન ગરીબાઈમાં આવી જાય છે અને તેમને જીવન માટે કાંઈપણ સાધન મળી શકતું નથી ત્યારેજ તેઓ ગુન્હા ભરેલી રીતે આદરે છે. "માતવર અને આગાદ" લોકો સાધારણ રીતે કદી પણ ગુન્હા ભરેલી સ્થિતિમાં હોતા નથી. અને બીજા કેકાલુની માફક ખેડામાં પણ એ તિરસ્કારની નજરે જોવામાં આવે છે, પણ લોકોને તેમની કંઠાળ ગરીબાઈને લીધે લાચાર થઈને જે માર્ગ સ્વીકારવો પડે તેને માટે તેમને શિક્ષા કરીને અથવા તો તેમની હાંસી કરીને તે દુર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અત્યંત મૂર્ખતા ભરેલું

છે. તેનો ખરો ધ્યાન તો શાંતપણે તેના કારણો શોધી કાઢીને તેનો દૂર કરવાનો છે. અને દિલસોજી ભરેલી રીતે ચોકસી કરવામાં આવે તો માલમ પડશે કે ગુન્હાનું કારણ લાંબા વખતની ગરીબાઈ છે, અને તે સરકારની જમીન મહેસુલની પદ્ધતિનું કુદરતી પરિણામ છે, ગુન્હા કરનારી જાતનો આકાર ખેડાના ખેડુતોને લાગુ પાડવો એ કાંઈ તેના ધ્યાન નથી, પણ એથી તો લગભગ ચોણાસો વર્ષ થયાં જીલ્લાનું રાજ્ય ચલાવવાની અમલદાર વર્ગની પદ્ધતિ પર ટીકાને સ્થાન મળે છે. પચાસ કરતાં વધારે વર્ષ થયાં આ પદ્ધતિ ગુજરાતના ખેડુતોમાંના એક સમયે હોશિયાર અને ઉદ્યોગી કેમોનો કચ્છરધાણું કાઢી નાંખે છે. આ સ્થિતિ સરકારને તેમજ લોકોને માટે ઘણીજ ગંભીર છે.

આ ગરીબ ખેડુતોનાં ઢોર પણ જાણે સરકારની નાપુશી હેઠળ છે. કારણ કે તેમને ચરવાને માટે લાંબો વખત પહેલાં કાઢી આપેલી જમીનમાં પણ સરકાર કાંઈ કાંઈ કારણસર પગ પેસારો કરતી જાય છે કે નડીઆદના ૨૦૦ ખેડુતોએ નડીઆદના મામલતદાર મારફત તેમજ આરોગ્યાર ખેડાના કલેક્ટરને એક અરજી કરી હતી. તેમાં તેમણે ચોકડમાં ઢોરોની ચરવાની જમીન પર એક પછી એક થતાં અતિક્રમણ વિષે ફરિયાદ કરી હતી અને આ અરજી વિષે હજી સુધી કાંઈપણ સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ગયા નવેમ્બરમાં આ સંબંધમાં આખા ગુજરાત માટે ગોધરા પરિષદમાં એક દરાવ પણ ચંચો હતો અને આ બાબતમાં સરકાર શું પગલાં લેવા ધારે છે તે પણ જણાવ્યું નથી,

વાસ્તે વધારે વિશાળપણે માશી આપવા માટે જે ખીનું કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે ટકા શકે એમ નથી અને સરકારનું પગલું બાજબી નથી.

આ સઘળા આંકડાઓ પોતાની આગળ હોવા છતાં સરકાર બ્યારે ખેડા જીલ્લાને “માતબર અને આબાદ” કહે છે. ત્યારે શું કાસરા, કપડવંજ અને માતરના ધાસનાં પ્રદેશો થોડા વખત પર ૩ ઉગાડવા માટે લેવામાં આવ્યા તે તેમના મગજ પર રમી રહ્યું છે? જો તેમ હોય તો, સરકાર બુલ કરે છે. આ વાતને ફક્ત ચાર વર્ષ થયાં છે અને લાડાઈમાં ફની ધૂનને લીધે પણ તે હોય, કારણકે ફની કિંમત અસાધારણ રીતે વધી ગઈ છે. હું જાણું છું કે કેટલાક પક્ષા માણસોએ પોતાની મોટી જમીનની ક્યારનીએ વ્યવસ્થા કરી નાંખી છે અને ભારે નફા મેળવ્યો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જે જમીનનો આકાર ધણો ભારે છે તે પર ભારે અને વધારે હોશિયારી અને મહેનત ભરેલી ખેડને બદલે તે વધુ અને વધુ વિશાળ થતી જાય છે. સારી ભારે ખેડ થતી હોય તે જમીનનો અત્યંત સખત આકાર છે એમ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે અને તેમાંથી નાસી છુટવાને લોકો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, પરંતુ ખેડા જીલ્લો આબાદ છે એવા નિર્ણય પર એકદમ આવી પડીએ તે પહેલાં આપણે થોભીને પરિણામોની તપાસ કરવી જોઈએ. હું માન એટલીજ જાણા રાખું છું કે ફની પ્રદેશની આવી મોટી મોટી પણ ખોટી પ્રશંસાઓના સખબે લગભગ સને ૧૯૨૨ માં સેટલમેન્ટની ફરી તપાસણી થાય ત્યારે આકારમાં વધારો કરવાનું બહાનું કાઢવામાં આવે નહિ.

સરકારની મહેસુલની પદ્ધતિ અને તેની તપાસણી પર વિવેચન કરવાનું આ લેખના વિષયની બંધાર હોવાથી, હું તે પર કંઈ કહેવા માગતો નથી. છતાં કોઈ ખીજે પ્રસંગે એ બાબત હાથ પર ધરીશ.

૧૮૦૭માં કર્નલ વોકરે, બાબરીયાવાડ, જાફરાબાદ અને ઓખા મંડળ સિવાય કાઠીયાવાડની વસ્તીની ગણના કરી હતી અને તે ૧૯,૭૫,૯૦૦ની થઈ હતી. ૧૮૩૧માં મી. બ્લેને જાફરાબાદ અને ઓખા મંડળ સિવાયના ભાગની વસ્તી ગણતરી કરી હતી તે ૧૭,૫૯,૨૭૭ની થઈ હતી. મારી ગણના પ્રમાણે કાઠીયાવાડનાં શહેર અને ગામડાંઓની સંખ્યા ૩૭૯૪ની છે. મારી પાસે તપાસ કરવાનાં સપૂર્ણ સાધનો હતાં છતાં રજવાડાંઓએ મને ધારી મદદ આપી નથી. છતાં પણ મારી માન્યતા છે કે મારી ગણતરી લગભગ સાચી છે.

કાઠીયાવાડ એ દ્વિપકલ્પ છે. અને અને તેમાં જુદી જુદી જાતના લોકો રહે છે. મૂળ વંશો પૈકી જેકવા, ચૂડાસમા, સોલંકી અને વાળાઓનું અત્યારે કાઠીયાવાડની ભૂમિ ઉપર સ્વામીત્વ છે, જેકવાઓ કાઠીયાવાડના ઉત્તર ભાગનું ધણીપણું ભોગવે છે. તેઓ હનુમાનના વંશજ છે. અને આ વંશના મૂળ પુરૂષનો મગરથી જન્મ થયેલો એમ કહેવામાં આવે છે. અને તે ઉપરથી એ વંશને મકરધ્વજ વંશ કહેવામાં આવે છે. આ વંશના મૂળ પુરૂષે શ્રીનગર વસાવ્યું. આ શહેરના અવશેષો અત્યારે પોરબંદર નજીક છે. સમયના વહેવા સામે આ વંશ જેકવા વંશ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. અને રાણપુર, છાયા તથા પોરબંદર ઉપર તેમનું સ્વામીત્વ થયું.

ચૂડાસમાના વંશની ઉત્પત્તિ સંબંધી માહેતી મેળવવી કડિન છે. પરંતુ એમ લાગે છે, કે જે ચાવડાઓએ એક વખત અણહિલવાડ ઉપર રાજ્ય કરેલું એ ચાવડાઓના વંશજ ચૂડાસમા તરીકે ઓળખાયા છે. સિવાય સંવત ૧૩૨૧નો એક લેખ મળ્યો છે. તેમાં ચાવડા નરેશીના એક સંમેલનનો ઉલ્લેખ છે.

હાલના ચૂડાસમાઓને જો ચાવડા વંશથી ઉતરી આવેલા માન્ય રાખવામાં ન આવે તો પછી ચાવડા રાજપુતોનું શું થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અણહિલવાડમાં ચાવડાઓ પછી સોલંકીઓ આવ્યા એમ લાગે છે. અને જુનાગઢની આસપાસ અત્યારે લગભગ પચીસ જેટલા સોલંકી કુટુંબો રહે છે.

મહમદ ગીઝનીએ ન્યારે કાઠીયાવાડના-દ્વિપકલ્પ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે અણહિલવાડના રાજપુતો સોમનાથના રક્ષણ માટે દોડી આવ્યા હતા. એ ઉપરથી—અને ૧૨ મા અને ૧૩ મા સૈન્યના લેખો ઉપરથી જણાય છે, કે કાઠીયાવાડના દ્વિપકલ્પનો પશ્ચિમનો ભાગ અણહિલવાડના રાજાઓના કબજે હતો. આ દ્વિપકલ્પ કાઠીયાવાડના નામથી કેમ ઓળખાયો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સૈદાઓ થયાં આ પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્રના નામે જ ઓળખાયો છે. ગ્રીકો પણ આ નામેજ ઓળખતા. ખ્રીસ્ત જૂના લેખોની અંદર પણ સૌરાષ્ટ્ર નામ છે. અને મુસલમાનો પણ સૌરાષ્ટ્રના નામથી ઓળખતા. સૌરાષ્ટ્રની વ્યુત્પત્તિ સુન્સારો, અને રાષ્ટ્ર=દેશ—સારો દેશ એમ થઈ શકે. પણ કેટલાક સૂર્યમાંથી સૌરાષ્ટ્ર થયું એમ કહે છે. અને એ ખરું હોય તો સૌરાષ્ટ્રને સૂર્યભૂમિ તરીકે પણ ઓળખી શકાય.

કાઠીયાવાડમાં કાઠીઓની વસ્તી છે. પરંતુ રજપૂતોમાં કાઠીઓનો દરજ્જો અને સ્થાન ઉતરતું છે. કાઠીઓની વસ્તી ઘણી થોડી છે. અને તેમના નામ ઉપરથી કાઠીયાવાડ નામ પ્રાપ્ત્યું હોય એ સંભવિત છે. પરંતુ ખરી વાત તો એ છે, કે કાઠીયાવાડને સૌરાષ્ટ્રના-નામથી જ ઓળખવામાં આવે એ શોભારૂપ છે. કાઠીયાવાડની કુંગરાળ ભૂમિ છે. જુનાગઢનો ગિરનાર, કાઠીયાવાડની ભચ્ચતાનું દર્શન કરાવે

છે. સંકડો શીટ હયા એ પર્વતનું હયામાં હંચુ શિખર ૩૫૦૦ શીટ છે. ગીરનારના પશ્ચિમ ભાગમાં હંચુ શિખર છે. જમીન શાહ પીરનું એ શિખર કહેવાય છે. અને હીંદુ-મુસલમાનો એની માનતા કરે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે માનતાથી કાઢીઆનો કાઢ જાય છે તથા આંધળાઓને આંખો મળે છે. ગિરનારમાં ભૈરવજી નામનો એક ખડગ. છે. આ ખડગ ઉપરથી ધણા અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો મોક્ષની આશાએ હાડી ખીણમાં પડી મરણ પામે છે. ગિરનાર સિવાય પોરબંદરની પાસે બરડો કુંગર છે. એ કુંગર વર્તુલાકારે ૩૦ માઇલના ધેરાવામાં છે. એનું હયામાં હંચુ શિખર ૨૦૦૦ ફીટ છે. વાંસની ઝાડી અહીં પુષ્કળ છે, હુમલીનાં પ્રાચીન ખંડેરા આ રથે છે, પર્વતના શિખરે પાણીનાં ઝરણાંઓ વહે છે, અને બારવટીઆઓ ધણી વખત આ પર્વત ઉપર વાસો કરે છે. કાફીની પાસે કેટલીક નાની નાની ટેકરીઓ છે. બારવટીઆઓ અહીં પણ પડ્યા રહે છે. ભાણવડ અને લાલપુરની વચ્ચે ગોપની-ખીણ આવેલી છે. અને લોકોમાં એવી માન્યતા ફેલાયેલી છે. કે આ ખીણની ઉંડાઈ કાઠપણ માણસથી માપી શકાતી નથી. ભાદર અને હોલે નદીઓની વચ્ચેમાં ઓસરનો કુંગર છે. તેની ઉંચાઈ ૪૦૦ શીટ છે. કેન્ડલના કાલસા જેવો પદાર્થ આ કુંગર ઉપર પથરાયેલો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ કુંગરાનો ધણો મહીમા છે. કારણ કે પાંડવોના યુગમાં અહીં લોહી રેડાયેલાં એમ કહેવામાં આવે છે.

ગીર પ્રદેશના વર્ષનમાં તો ઘણું લખાય એવું છે. જંગલનાં ઝુમખાંઓની એક ભવ્ય હારમાળાએ ગીરનું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. ગીરના-જંગલોમાં મેં માઇલોના માઇલો મુસાફરી કરી છે. અને ધીમે ધીમે સાંકડું થતું જતું ગીરનું જંગલ ડેડાણ પાસે પૂરું થઈ જાય છે. કાઢીનારથી ડેડાણ સુધી સીધી લીટી દોરીએ તો તેનું અંતર ૫૦ માઇલ જેટલું ધાય. આટલા વિશાળ પટ ઉપર પથરાયેલો ગીર ઉત્તર અને દક્ષિણે બે ખીણો રૂપે ઝુકી રલો છે. બન્ને

ખીણોની અંદરથી કુટલાં ઝરણાંઓમાંથી બે નદીઓ વહે છે. આ બે નદીઓ કાઢીનાર અને સનખડાનાં સમુદ્રને મળે છે. ગીરની દક્ષિણમાં આવેલી ટેકરીઓની બહુ ઉંચાઈ નથી પણ આગળ જતાં ઉંચાઈ વધતી જાય છે. દક્ષિણમાં આગળ વધતા જઈએ તો ટેકરીઓની ઉંચાઈ એક હજાર ફીટ સુધી છે.

વરસાદની રૂતમાં ગીરમાં માણસ રહી શકતું નથી. પણ ચોમાસું વીતી જાય છે. એટલે ચારણનાં ટોળાંઓ પોતાનાં ઘોર ઢાંખર સાથે ગીરની મધ્યમાં આવીને રહે છે. ગીરનું એક દુઃખ ભારે છે અને તે એકે તેનું પાણી સાફ નથી.

શેત્રુંજી નદીની પૂર્વ દીશાએ પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત કુંગર આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર ૧૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ શીશપક્ષીના અદ્ભુત નમુનારૂપ ગૌરવલ્લ્યા જૈનોનાં મંદિરો શોભી રહ્યાં છે. આ મંદિરો પાછળ કેટલા પૈસા ખર્ચાયા છે તેની ગણતરી થઈ શકે એવું નથી. એકેક પથર કુંગર ઉપર લાવવાની મજૂરી એક એક કારી આપવામાં આવી છે. અને એટલા ઉપરથીજ ખર્ચનો અંદાજ બાંધીએ તો કેટલો થાય ? મંદિરોની ફરસબધી શુદ્ધ ચારસથી જડેલી છે. મોતીચંદ અમીચંદ હમણાં બંધાવેલાં મંદિરો પાછળ ચાર પાંચ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થયેલો આંકવામાં આવે છે. આ મંદિરોમાં જૂનામાં જૂનો લેખ ઈ. સ. ૧૫૮૨ની સાલનો મળી આવે છે. પરંતુ આ સમયની પહેલાંના સમયથી આ મંદિરો આ પર્વત ઉપર છે એમ માનવું એ વધારે પડતું નથી. પાલીતાણાનું મૂળ નામ પાલી રથાન-પાલીનું રથાન એમ લાગે છે. પાલી એ ભાષા છે. અર્થાત્ એ ઉપરથી ફરતા પ્રાચીન કાળનું સ્તંભ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર એટલી બધી નદીઓ છે કે તમે એક દિવસ એકજ દીશામાં ચાલ્યા જાઓ તો તમારા માર્ગમાં એકાદ નદી તો અવશ્ય આવશે. સાધી મોટી નદીનું નામ ભાદર છે. ભાદર નદીમાં

તો વહાણ પણ ચાલી શકે. છતાં ઉઠનાળાનો સૂર્ય તપે છે એટલે ભાદરમાં પાણી સુકાઈ જાય છે. અને ખૂટી ગયેલા નીરને પરિણામે બનેલો દુર્બળ ભાદર દેહ બેનારને કુખ-ઉત્પન્ન કરે છે. ભાદરથી નાની નદી શેત્રુંજી છે. એથી નાની મચ્છુ છે. સિવાય સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી નાની નાની નદીઓ છે.

હવે આ દ્વિપકલ્પના પ્રાંતો લઈએ. દ્વિપકલ્પની ઉત્તર દીશાએ હાલાર પ્રાંત છે. જમ હાલાના નામ ઉપરથી એ પ્રાંતનું નામ હાલાર પડ્યું છે. જડેગન-ઓના પૂર્વજ જમ હાલાએ આ પ્રાંત જીતી લીધો હતો. અત્યારે એ પ્રાંત જુદાં જુદાં જડેગન કુટુંબોના તાબામાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં નવાનગર, રાજકોટ, ગોંડલ, મોલ, અને કોટડા સાંગાણી મુખ્ય છે. જમની રાજધાની નવાનગરમાં છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં એ મોટામાં મોટું શહેર છે. જમ રાવણે ૧૫૪૦ માં નવાનગરની સ્થાપના કરી હતી. મચ્છુ કંઠો મેરખી અને માળીના તાબામાં છે. અને આ બે રાજ્યના કંઠારો કચ્છના રાજકુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલા છે. રાવ ધનાજીના પુત્ર રવાજીએ ૧૬૭૭માં મેરખી મેળવ્યું. તેના નાના ભાઈના દીકરાએ રવાજીનું ૧૬૯૮માં ખૂન કર્યું. કુટુંબની નાની શાખા ત્યાર પછી જ કચ્છની ગાદીએ બેઠેલી છે. અંબાઓનો પ્રાંત અંબા-વાડના નામે ઓળખાય છે. ધાંગધ્રા, લીંબડી, વઢવાણ, વાંકાનેર, થાન, સાયલા અને ચૂડા અંબાની ગાદીના મુખ્ય ગાદીપતિયો છે. આ બધા એકબીજાથી આજે તો સ્વતંત્ર છે. છતાંયે તેઓનું મૂળ ધાંગધ્રા છે. ધાંગધ્રા પાસેથી પોશાક મળ્યા સિવાય આ બધાં રાજ્યોના કંઠારોના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા અપૂર્ણ રહે છે. ગોહિલોનો પ્રાંત ગોહિલવાડ કહેવાયો. મારવાડના રાઠોડોએ ૧૨મા સદીમાં ગોહિલોને મારવાડમાંથી હાંકી કાઢ્યા અને તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. જુનાગઢના સુડાસમાઓ સાથે તેમણે લગ્નાદિક વ્યવહાર નેડ્યો. અને તેમના આગેવાન સેજકજીએ સેજકપુર ગામ વસાવ્યું. પણ ભાવની અકૂપાને પરિણામે આ ગામ કાઠીઓના હાથમાં જઈ પડ્યું. ભાવનગરના રાજાએ 'ગોહિલ'

છોડી 'રાઓલ' નામ રાખ્યું છે. ભાવનગરના રાજાનું મૂળ સેજકજીના મોટા દીકરાના વંશજ છે. ભાવનગરની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૨૩માં ભાવસિંહજીએ કરી. બાબરીઆનો પ્રદેશ બાબરીઆવાડથી ઓળખાયો. જુદી જુદી જાતના તેઓ હોવાથી બાબર, જુબર—મિશ્ર એ નામે ઓળખાયા. મૂળ તેઓ રિહી તરફથી આવેલા લાગે છે. બાબરીઆઓની મુખ્ય ત્રણ જાત છે; (૧) કોટીલા, (૨) ઢોકરા અને (૩) વડ. આહિરની એક કન્યા શિહોરના એક બ્રાહ્મણ સાથે પ્રેમમાં પડી અને બ્રાહ્મણ આહિર કન્યાને પરણ્યો. આ બ્રાહ્મણ પોતાના કપાળમાં દીઠું કરતો તેથી તેના વંશજ કોટીલા નામે ઓળખાયા. ઢોકરા પાંડવના વંશજ કહેવાય છે. અને વડ હનુમાન જેવાના વંશજ છે. બાબરીઆવાડની પશ્ચિમે લગોલગ સોરાઈ પડેલો છે. આ પ્રાંતના વિશાળ ક્ષેત્રના ઘણા ભાગ ઉપર મુસલમાની રાજ્ય છે. મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યા પહેલાં ઘણા સમય સુધી આ પ્રાંત સુડાસમા રાજ-પુત્રોના હાથમાં હતો; જડેગન અને ભટ્ટીઓની માફક સુડાસમાઓ પણ પોતાને યાદવોના વંશજ માની રહ્યા છે.

જમાનાઓથી સૌરાષ્ટ્ર એ, હિંદુઓને મન પુણ્ય ભૂમિ છે. પાટણની ત્રિવેણી તીરે કૃષ્ણભગવાને પોતાનો દેહ છોડ્યો. દારકા કૃષ્ણનું ધામ હતું, અને એ તો સમગ્ર હિંદની પુન્યભૂમિ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રજામાં અરાન અને વહેમનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું છે. તેમ છતાં પ્રજાની ધાર્મિક ભાવના અતિશય ઉચ્ચ છે. પ્રજા માયાળુ છે. પરોણાગતમાં તો અહીંની પ્રજાની સાથે બીજી થોડીકજ પ્રજા ઉભી રહી શકશે. ગરાસીં આવ્યોમાં અરીણીની બંદીએ ધણુ કાઢ્યો છે. આ સંબંધીના વર્ણન પાછળ તો આખું એક પુસ્તક લરાય.

હાલાર અને જરડાની ખાણોમાં લોખંડ અને છે અને તેનું ઉત્પન્ન લગભગ એક હજાર ૮૧ જેટલું ગણી શકાય. નવાનગરની આસપાસ રસીસું પણ નીકળી શકે એમ લાગે છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં કાકીઆવાડી ઘોડાઓ પ્રખ્યાત છે. સરકારી દફતરો ઉપરથી મારા બાણવામાં આવ્યું છે કે જૂતકાળમાં યદ્ય ગયેલા આપણા અમલદારોએ અશ્વસંન્ય માટે કાકીઆવાડી ઘોડાઓને સર્વોત્તમ લેખ્યા છે. પરંતુ દુકાળો પડ્યા અને કાકીઓએ પોતાના ઘોડાઓના ઉછેર તરફ ઓછું ધ્યાન આપવા માંડ્યું પરિણામે ઘોડાઓની પેદાશ મોળી પડી. આ સામે મજબૂત રીતે પગલાં લેવાની સરકારની ફરજ છે. સરકાર ધ્યાન નહિ આપે તો એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે કાકીઆવાડી ઘોડાઓ પોતાનું ખમીર શુભાવી બેસશે. અને સૌરાષ્ટ્રના સિંહોની તો શું વાત કરવી ? સૌરાષ્ટ્રના સિંહોને કેશવાળી નથી એટલે ઘણા અંગ્રેજો એ સિંહોનું મૂલ્ય ઓછું આંકે છે, પણ ખરી વાત એ છે કે આફ્રિકાના સિંહો કરતાં સૌરાષ્ટ્રના સિંહોની કેશવાળી નાની હોય છે. પણ એથી એ સિંહોનું પાણી કાંઈ ઓછું ઊતરતું નથી. આફ્રિકાના સિંહોને આફ્રિકાનાં મેદાનોમાં ભટકવાનું હોય છે જ્યારે ગીરના સિંહોને જંગલો ચીરવાનાં હોય છે. ગીરનાં જંગલોનાં કાંટાળાં વૃક્ષો સિંહોની કેશવાળીને ઉતરડી નાંખી એ સિંહોનું સાર્થ ઓછું કરી નાંખે છે. સૌરાષ્ટ્રના સિંહો સ્વભાવે આફ્રિકાના સિંહો જેવાજ તેજસ્વી હોય છે એ વાત આપણે જાણી ન જવી જોઈએ. સૌરાષ્ટ્રના ચિત્તાઓ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. સિવાય વર, બિલાડા, શીયાળવાં અને ફરણ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં છે. સૌ કરતાં વધારે ત્રાસ અહીં ઉદરોનો છે. અહીંનાં માણસો સંવત ૧૮૭૧ની સાલને ઉદરોના સંવત તરીકે ઓળખે છે. એ સાલમાં ઉદરોનો ઉપદ્રવ એટલો બધો વળી ગયો હતો કે પરિણામે આખા દેશમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો.

આજે સૌરાષ્ટ્રનાં કળા તથા હુન્નરનો નાશ થયો

છે, એમજ કહેવાય. ઇતિહાસમાં જેમ સુધારાનું તેજ અમક્યું. એન્જનો અને ગંચાઓ થયા અને પરિણામે માણસોના હાથ ખોટકી બેઠા. તેમ એ સુધારો હાંદમાં આવ્યો. એ સુધારાએ સૌરાષ્ટ્રને પણ ઘેરી લીધો, તેની કળા નષ્ટ થઈ અને હુન્નરોનો અસ્ત થયો. આમ છતાંય આ પ્રાચીન દેશ પોતાનો હાથવણાટનો ઉદ્યોગ બળવી રાખ્યો છે. ઊન અને રેશમનાં વસ્ત્રો ટેડો અને મેમણો હજી પણ અહીં વણી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની શેતરંજીઓ તો ઘણી બાણીતી છે. નવાનગર અને પોરબંદરનું રેશમકામ બહારનાં બજારોમાં પણ વખણાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રંગરોએ કપડા ઉપર રંગ ચડાવવાના કામમાં નિષ્ણાત છે, તેમ સુતારો, લુહારો, અને કડીઆઓ આખા હિંદના કાંઈ પણ કારીગરો સામે સફળતા પૂર્વક ટક્કર ઝીલી શકે એવા છે. અહીંની પાણીદાર તલવારો સર્વત્ર બાણીતી છે. જૂતાગઢ, જામનગર અને પોરબંદરની ટંકશાળો ઘણી બાણીતી છે. તેમાં કારીઓ પાડવામાં આવે છે. પણ કારીઓનો ધાટ બેડોળ છે. ચિત્રકળાથી અહીંની પ્રજા અજ્ઞાત છે. મંગીતનો શોખ પણ ઓછો જણાય છે અને મુદ્રણકળાનો તો સાવ અભાવ જ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં રસ્તાઓ અને નહેરોનું ફેકાણું નથી. પણ અહીંની જમીનનો કુદરતી પથારીજ એવો છે કે સારા રસ્તાઓના અભાવથી બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી, રસ્તાઓ તો કાલ સારા કરી શકાય પણ આ સંબંધમાં રાજ્યો બેદરકાર છે. અને કારભારીઓને તો આ બાબત વિચાર કરવાની કુરસદજી ક્યાં છે ? દુકામાં સૌરાષ્ટ્રની કેટલી વાતો કરવી ? અત્યારે સૌરાષ્ટ્રના સત્તાધીશો સુખ છે. અને તેથી જગતનાં બજારોમાં સૌરાષ્ટ્રની ગર્જના જણાતી નથી. પણ મને ખાતરી છે કે એ સૌરાષ્ટ્ર એક સુતેલા સિંહ જેવો છે.

ગાયકવાડ સરકાર અને મુલકગીરી

“કંપની સરકારે ગાયકવાડના રાજ્ય વહીવટમાં પ્રથમથીજ રસ લેવા માંગ્યો, અને તેણે શરૂઆતમાં જ જોઈ લીધું કે ગાયકવાડ સરકારને કાઠીયાવાડમાંથી મુલકગીરી મળતી હતી. પણ ઘણાં રાજ્યો પાસેથી મુલકગીરીની વસુલાત આકર્ષી રહેતી હતી. અને એ વસુલાતનું કામ ઘણું દફિન હતું. કંપની સરકારનો મદદ વગર એ કામ ઘઈ ઘડે એવું નહતું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ગાયકવાડ સરકારની હદમાં સખસીદારી લશ્કર વધારવું પડ્યું, પરંતુ ગાયકવાડ સરકારને લશ્કરનો ખર્ચ બચે અને શાંતિપૂર્વક મુલકગીરીની રકમ વસુલ થઈ નય એવો માર્ગ લેવાની કંપની સરકારે વિચારણા કરી. આ બધું કરતાં કાઠીયાવાડની આંતરિક શાંતિ જાળવવાની ખાસ જરૂર હતી. આ વખતે કાઠીયાવાડમાં છુટાં છુટાં નાના મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો વચ્ચે અરસપરસ તકરારો પણ ઘણી જાતની હતી. આ તકરારો સૌથી પહેલાં સમાવી દેવાની અગત્ય હતી. અને તેમાં કંપની સરકાર કે ગાયકવાડના હિત કરતાં કાઠીયાવાડનું હિત સવિશેષ હતું.

આ કાર્ય પાર પાડવા માટે ૧૮૦૭-૦૮ માં કંપનીના લશ્કરની સાથે વડોદરાનો બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ કાઠીયાવાડમાં ગયો. તેમણે ત્યાં જઈ કાઠીયાવાડના નાના મોટા રાજાઓ સાથે યોગ્ય સંબંધ બાંધવાની ચર્ચા શરૂ કરી અને તેમાંના ઘણાએ કંપની સરકાર સાથે લખતો કર્યો. આ લખાણોમાં ખાસ કરીને ગાયકવાડ સરકારની મુલકગીરીની રકમ નિયમિત આપવાની અને આંતરિક સુલેહશાંતિ જાળવી રાખવાની કબૂલાત આપવામાં આવી હતી. વળી કાઠીયાવાડના કેટલાક રાજાઓને, દીકરીઓ દૂધ પીતિ કરી બાળ-હત્યા અટકાવવાનું સમગતવવામાં આવ્યું. બંદર કાંઠાનાં રાજ્યોએ સાંઝીયાગીરીના સંબંધમાં કંપની સાથે કરારો કર્યા અને પોરબંદરના રાજાએ તો કંપની સરકારના

એજન્ટને પોરબંદરમાં રહેવાની પરવાનગી પણ આપી. રાજાઓએ કંપની સરકાર સાથે આવા પ્રકારની સંવી કરી તેના બદલામાં કંપનીએ, જીલમગારોથી કાઠીયાવાડનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી માથે લીધી. આ વખતથી મુલકગીરીનું ઉધરાણું કરવા માટે કાઠીયાવાડમાં જે લશ્કર મોકલવામાં આવતું હતું તે બંધ કરવામાં આવ્યું. એટલે પછી ગાયકવાડ સરકારને અપાતી મુલકગીરીએ, રવેન્સાપૂર્વક આપવામાં આવતી ખંડણીનું સ્વરૂપ લીધું. ત્યાર પછી કાઠીયાવાડમાં ગાયકવાડનો પ્રતિનિધિ રહેવા લાગ્યો. અને એ બધાની ઉપર બ્રિટિશ સરકારની નજર રહેવા લાગી. એટલુંજ નહીં પણ રાજાઓમાં પરસ્પર ગેરસમજૂતી ઊભી થતી ત્યારે કંપની સરકારનો આ અમલદાર લવાદ બની તેનો નિકાલ લાવવા મહેનત કરતો. દરમિયાન પેશ્વાના પટાની મુદત પૂરી થઈ અને ગાયકવાડ સરકારને પટાની વધુ મુદત વધારી આપવાની ના કહી. અર્થાત્ કે કંપની સરકારે સીધી દરમિયાનગીરી કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો અને અને પેશ્વાએ તા. ૧૩મી જૂન ૧૮૧૭ને રોજ કાઠીયાવાડમાંની પોતાની સત્તા કંપની સરકારને સુપ્રત કરી દીધી. પેશ્વા સરકારે પોતાનું કાઠીયાવાડ ઉપરનું વર્ચસ્વ કંપની સરકારને સોંપા પછી તા. ૩૭ એપ્રિલ ૧૮૨૦ના રોજ ગાયકવાડ સરકારે પણ કાઠીયાવાડમાંની પોતાની સત્તા કંપની સરકારને સોંપી દઈ પોતાનું લશ્કર પાછું ખેંચી લીધું. મતલબ કે આ તારીખથી સમગ્ર કાઠીયાવાડ ઉપર માત્ર કંપની સરકારની જ સાર્વજીક સત્તા રહી, બાકી ધર્મ છે. ૧૮૦૭-૮માં ન્યારે આમન સામન લખાણો થયાં ત્યારે પોરબંદરના બંદરમાં લાગ પાડવાની વાટાઘાટ ચાલી હતી પરંતુ તે પાર પડી ન હતી. છેવટે એ વાત શક્ય બની અને ૫મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૫ના રોજ કંપની સરકારે પોરબંદરના બંદરમાં પોતાનો હિસ્સો દાખલ કર્યો.*

* ૧૮૪૫ના ફેબ્રુઆરીની આઠમી તારીખે કાઠીયાવાડના પહેલા આસિસ્ટન્ટ પો. એ. મી. હેન્રી એચને હાઈ સરકાર સમક્ષ જે અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો તે ઉપરથી.

હોદ્દી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાનો વાર્ષિક ખર્ચ.

હોદ્દી સરકારનું પ્રતિવર્ષ લેજસ્ટ્રેટીવ એસેમ્બલી અને કૌન્સિલ ઓફ રેટેડ આગળ મંજૂરી બળેટ માટે રજુ થાય છે. આ બળેટનો એક ભાગ એવો છે કે જે સંપૂર્ણ રીતે non-voted ભાગ ગણાય છે. એટલે કે એ ભાગની આખી રકમ કે એની કોઈ પેટા રકમ ઉપર ધારાસભાના સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર નથી. એ રકમ જેમની તેમ પસાર કરવાની હોય છે. non-voted માંટની રકમો-એ ભાગે વહેંચાયેલી હોય છે. એક ભાગમાં ગવર્નર જનરલ, એને સ્ટાફ અને એને લગતું એલાઉસ, પબ્લીક સર્વિસ કમિશન, ચર્ચને લગતા, સરહદનો. મુલક, બહારના સંબંધો અને બહુ-મીસ્તાન સંબંધીના ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. ખર્ચના પહેલા વિભાગનો એકંદર આંકડો ૪,૧૨,૨૩૦૦૦નો છે. જેમાંનો મોટા ભાગ સરહદના-મુલકમાં, પરદેશો સાથેના સંબંધમાં અને બહુમીસ્તાનમાં ખર્ચાય છે. ન્યારે ગવર્નર જનરલનો પગાર અને તેના સ્ટાફનો પગાર તથા પબ્લીક સર્વિસ કમિશન પાછળ માત્ર ૨૦ ફે લાખ કરતાં વિશેષ ખર્ચ થતો નથી. અને તેમાં મુસાફરી ખર્ચ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરદેશો સાથેના સંબંધ પૈકી હોદ્દી સરકાર નેપાલની સરકારને પ્રતિ વર્ષ ૧૦ લાખ રૂપિયા બક્ષીસના આપે છે. ન્યારે મસ્કતના સુલતાન, બ્રૂતાન અને બ્રીજને મળીને સબસીડીના ૨,૧૩,૧૦૦ આપવામાં આવે છે.

ખર્ચના આંકડાઓનો બીજો ભાગ હોદ્દી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાને લગતો છે. જે ખાતાનો સંબંધ દેશી રાજ્યો સાથે છે. હોદ્દી સરકારના ૧૯૩૫ના કાયદાની કલમ ૧૪૫ પ્રમાણે ત્રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજદ્વારી ખાતાને અંગે ચતી ખર્ચની રકમો

આપવાની છે. અને તેના ખર્ચનો એકંદર સરવાળો ૧,૦૫,૫૫,૦૦૦ રૂપિયાનો થવા જાય છે. આ રકમ પણ non-voted રકમ તરીકે ગણાય છે. હોદ્દી ધારા મંડળોએ આ રકમ જેમની તેમ પસાર કરવાની હોય છે. અને કાયદાની ૧૪૫મી કલમ પ્રમાણે ત્રાજના પ્રતિનિધિને પોતાની ફરજને યથાર્થ રીતે અદા કરવા માટે ફેડરલ ધારામંડળોએ ફેડરેશનની સામાન્ય આવકમાંથી એ રકમ આપવાની જોડવણુ કરવાની છે.

રાજદ્વારી ખાતાનો સંબંધ ખસુસ રીતે હોદ્દનાં દેશી રાજ્યો સાથે છે. વહીવટી દૃષ્ટિએ આ ખાતાની ખર્ચની વહેંચણી ૧૧ શાખાઓમાં કરવામાં આવી છે. આ ખાતાનો દેશી રાજ્યો-જેમાં ઘણાં રાજ્યોનો અંગત ખર્ચ એ શુમાર છે તેની સાથેનો સંબંધ નેતાં લગભગ ૧ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ સવિશેષ નથી. છતાં થોડાક વખત પહેલાં આ ખાતાના ખર્ચ ઉપર ટીકાઓ થવા પામી હતી. ફેડરેશન અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી કદાચ સંભવ છે, કે પોલી-ટીકલ એજન્ટિસઓના ખર્ચમાં પણ ઘટાડો થઈ જવા પામે. અત્ર પછી શાખાઓના વિગતવાર-આંકડાઓ આપ્યા નથી. પરંતુ ગુજરાત રેલ્વે એજન્ટિસ અને કાંકિયાવાડ કચ્છ કે ન્યાં દેશી રાજ્ય' પત્રનો પ્રચાર છે એ વિભાગને લગતા આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે. કાંકિયાવાડ વિભાગ પૈકી પોલીસ ખાતાના ખર્ચને લગતા મહત્વના જ આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે.

અગર જે આ આંકડાઓ non-voted છે છતાં પણ તે સંબંધી માહિતી મેળવનાર માટે એ સંપૂર્ણ છે. દેશી રાજ્યોનાં બળેટ પણ non-voted છે છતાં પણ પોતાના વહીવટી અહેવાલોમાં દેશી-રાજ્યો' તરફથી સંપૂર્ણ આંકડાઓ આપવાને બદલે ઉપર છલ્લા આંકડાઓ રજુ કરવામાં આવે છે,

દેશી રાજ્ય

રાજ્યો પણ પગારો, એલાંઉસો, મુસાફરી ખર્ચ, નીમણુકો વગેરેના આંકડાઓ વહીવટી રિપોર્ટોમાં આપે એ ઇચ્છવા ભોગ છે. આમ કરવાથી બજેટ ઉપર આપોઆપ નૈતિક અંકુશ મૂકાય છે. અને પરિણામે રાજ્યોને લાભ થઈ એની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. ખાસ કરીને દેશીરાજ્યોનાં અંગત ખર્ચને લગતાં બજેટો પરત્વે વારંવાર ટીકાઓ થતી જોવામાં આવે છે.

આ ટીકાઓ થતી અટકાવવાનો સારામાં સારો ઉપાય રાજ્યોએ પોતાનાં બજેટો જોમનાં તેમ એની ઉપર રંગ રોગાન ચડાવ્યા વગર પ્રસિદ્ધ કરવાં એ છે.

રાજદ્વારી ખાતાના ખર્ચની સામાન્ય વિગત.

૧ રાજદ્વારી ખાતાની એકીસ	ખર્ચ	૮૮૮૫૦૦	
	આવક	૧૪૦૦૦	૮૭૪૫૦૦
૨ કેળવણી	ખર્ચ	૩૧૦૦૦	
	આવક	૨૦૦૦	૨૯૦૦૦
૩ ખાંધકામ	ખર્ચ	૫૫૬૦૦૦	
	આવક	૧૨૪૦૦૦	૪૩૨૦૦૦
૪ એલાંઉસ, પેન્શન વગેરે	ખર્ચ	૧૦૦૦	૧૦૦૦
૫ રાજ્યુતાના	ખર્ચ	૮૬૭૭૦૦	
	આવક	૧૩૦૦૦૦	૭૩૭૭૦૦
૬ મધ્યહ્ન	ખર્ચ	૯૨૩૬૦૦	
	આવક	૩૭૬૦૦૦	૬૪૬૬૦૦
૭ હૈદ્રાબાદ	ખર્ચ	૮૪૬૩૦૦	
	આવક	૬૨૪૦૦૦	૨૨૨૩૦૦
૮ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ	ખર્ચ	૧૮૧૧૦૦૦	
	આવક	૪૭૮૦૦૦	૧૩૩૩૦૦૦

૯ પોલીટીકલ એજન્સિઓ

	ખર્ચ	૩૦૫૮૫૦૦	
	આવક	૧૭૭૦૦૦	૨૮૧૧૫૦૦
૧૦ પોલીટીકલ પેન્શનો		૨૨૭૭૪૦૦	૨૨૭૭૪૦૦
૧૧ બંગલોર	ખર્ચ	૧૩૮૮૦૦૦	
	આવક	૧૦૫૨૦૦૦	૩૩૬૦૦૦
૧૨ ઇન્ડિયા આર્ટિસ		૭૧૬૦૦૦	૭૧૬૦૦૦
એકંદર આવક ૨૮ લાખ ૮૦ હજાર			
બાદ જતાં ચોક્કસ કુલ ખર્ચ			

૧૦૫૮૮૦૦૦

આ ઉપરાંત દેશી રાજ્યોને લોન આપવા માટે તાજના પ્રતિનિધિને બીજી ૬૭ હજારની રકમ ૧૯૩૭-૩૮ના અંદાજ પત્રમાં આપવાનું જણાવ્યું છે, જે આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં (૬) માં પોલીટીકલ એજન્સિઓનો ખર્ચ લગભગ ૨૮ લાખ રૂપિયા દર્શાવવામાં આવ્યો છે, જેમાં હોંદ એજન્સિ, બંગાલ, મદ્રાસ, પંજાબ, મધ્યપ્રાંત, સંયુક્ત પ્રાંત, બીહાર, આસામ, સરહદના પ્રાંત, બલુચિ- અને મુંબઈનો સમાવેશ થઈ જાય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં ગુજરાત એજન્સિ અને દક્ષિણની એમ બે મુખ્ય એજન્સિ છે, ત્યારે પશ્ચિમ હોંદ એજન્સિનો સ્વતંત્ર એકમ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ પૈકી ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્સિ, વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિ અને હોંદી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાને લગતા અને એના વહીવટી ખર્ચને લગતા આંકડાઓ, આ પત્રના વાંચકોને ઉપયોગી જણાયાથી અહીં આપવામાં આવ્યા છે,

ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્સિ અને વડાદરા રેસીડન્સી

૧. એન્ડ્રીસરોનો પગાર:

૧ એ. જી. જી. ગુજરાત સ્ટેટ્સ	
એજન્સિ અને બરોડા	
રેસીડન્ટ.	૩૬૦૦૦

હોદ્દી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાનો વાર્ષિક અર્થ

૧ સેક્રેટરી બરોડા રેસીડન્ટ.		
(૫૦૦-૨,૨૫૦)	૧૩૦૦૦	
૧ અંડર સેક્રેટરી.		
(૫૦૦-૨,૨૫૦)	૮,૬૦૦	
૧ ડેપુટી પો. એજન્ટ		
(૩૦૦-૬૦૦)	૭,૧૦૦	
૧ આસિ. સેક્રેટરી એ. જી. જી.		
અને રેસીડન્ટ. (૩૦૦-૫૦૦)	૫,૧૦૦	
૧ રેસીડન્ટી સરજન (૫૦)	૬૦૦	
ખાસ પગાર „ „	૬૦૦	
બરોડા કેપતા એક્સાઇઝ		
અને રજીસ્ટ્રેશનના કામ માટે ખાસ પગાર	૪૦૦	
લીવ સેલેરી.	૨૦૦૦	
૬	૭૨,૮૦૦	૭૨,૮૦૦
૨. વહીવટ અર્થ:		
૨૭ સુપ્રિ. એક્સાઇઝન્ટો, અને		
કલાર્કો. (૩૦-૨૭૦)	૩૯,૩૦૦	
૧ ઓવરસીયર (૧૩૦)	૧,૬૦૦	
૩૯ નોકરો (૧૪-૨૩)	૭,૬૦૦	
૧ સ્ટેનોગ્રાફર	૧,૫૦૦	
તથા કલાર્ક (૩૦-૬૫)	૧,૧૦૦	
૧ સબોર્ડિનેટ મેટી. ઓફિસ		
ઓફીસર. (૮૦-૧૫૦)	૧,૭૦૦	
૧૧ માસ્ટરો (૨૦-૬૦)	૫,૬૦૦	
૧ ડ્રોઇંગ માસ્ટર (૩૫-૫૦)	૫૦૦	
૧ ઈન્ડીશ માસ્ટર (૫૦-૭૫)	૮૦૦	
૨ નોકરો (૧૫ અને ૧૪)	૩૦૦	
લીવ સેલેરી.	૧૫૦૦	
આશરે અચત બાદ	—૨૦૦૦	
૬૪	૫૯,૫૦૦	૫૯,૫૦૦

૩. એક્સાઇઝ વગેરે.

પેસેજની કીમત.	૧૫૦૦
---------------	------

નક્કી કરેલું મુસાફરી અર્થ	૨૦૦૦	
ઓફીસરોનું મુસા. એલાઉસ	૪૦૦૦	
વહીવટના અંગનું „	૨૦૦૦	
માસ્ટરોને સ્થાનિક „	૭૦૦	
ખોરાક વગેરેને લગતું „	૧૮૦૦	
રજીસ્ટ્રેશન કામ માટે કમિશન	૧૦૦	
	૧૨,૧૦૦	૧૨,૧૦૦

૪. ગોપ્ય અર્થ.

૫. કન્ટ્રીજન્ટ.	૧૦૦	૧૦૦
પોસ્ટ અને તાર	૪,૧૦૦	
ઓફીસ અર્થ અને પરચુરણ	૭૮૦૦	
વૈદકીય અને હોસ્પીટલનું		
કન્ટ્રીજન્ટ	૫૦૦	
ખીજ જરૂરીયાતો	૨૦૦	
ઓફીસ માટે ફરનીચર અને		
સેક્રેટરીના બંગલાનું ખરીદી		
રીપેર કામ	૧૨૦૦	
નાની જરૂરીયાતો	૨૦૦૦	
	૧૫,૮૦૦	૧૫,૮૦૦

૬. ધાંતકન એક્સાઇઝ વગેરે	૧૫૦૦	૧૫૦૦
૭. સ્ટેશનરી અને પ્રિન્ટિંગ	૧૮૦૦	૧૮૦૦
૮. દેશીરાશ્યો તરફનું ભરણું		
બાદ	૧૬૮૦૦	૧૬૮૦૦

એકંદર ગુ. સ્ટે. એજન્ટસને		
બરોડા રેસીડન્ટ અર્થ	૧,૪૬,૮૦૦	
૯. પ્રાંતિક સરકારને આપેલી		
રકમ તાજના પ્રતિનિધિ		
વતી સેક્રેટરીએટમાં કામ		
બદલ મુબદ્દલ સરકારને		
આપેલી રકમ	૫૦૦૦	૫૦૦૦

પોલીસ ખાતું

(ગુ. સ્ટે. એ. અને બ. ર.)

પોલીસ

૧ ડે. સુ. (૩૪૦-૭૦૦)	૬૯૫૦
---------------------	------

દેશી રાજ્ય

વધતા ખાસ પગાર	૫૦૦	અદલો	૩૦૦
૧ પોલીસ પ્રોસીક્યુટર	૧૫૦૦		૧૧૧૦૦
(૬૦-૧૮૦)			
રીઝર્વ સબ ઇન્સ.	૬૧૦૦	કન્ડીજન્ટ	
૩૧. ૭૫-૧૧ માસ		નાના નોકરોનો પગાર	૪૦૦
૭ ચીફ કોન્સ્ટેબલ		પાણી ચાર્જ	૧૦૦
(૭૫-૧૬૦)		ભાડું, કરો વગેરે	૪૦૦
૨૫ હેડ કોન્સ. (૩૮-૧૫૦)	૧૦૩૦૦	કન્સ્ટેબલની કર	૬૦૦
ચાર હેડ કો. ૩૧. ૨૮-૧૧		તાર, ટપાલ	૧૦૦૦
મહીના માટે		ઓફીસ ખર્ચ અને પરચુરણ	૧૦૦૦
૧૧૦ કોન્સ્ટેબલો (૨૦-૨૪)	૨૮૨૦૦	ખીજો કન્ડીજન્ટ ખર્ચ	૫૫૦૦
૧૬ કોન્સ. ૩. ૨૦-૧૧			૬૦૦૦
મહીના		નાશીક ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓને એલાં.	
રાઈટરનું ડ્યુટી એલાં.	૩૨૦૦	અને શિક્ષણ ખર્ચ	૮૦૦
લીટરરી એલાં.		ગુજરાત સ્ટે. એજ. નો પોલીસ ખર્ચ વગેરે	૮૧૦૦
ખરાબ હવા એલાં.		એકસાઇઝ ખાતાને પૂરા પાડેલા	
લીવ સેલેરી	૩૦૦૦	અશીલુની મૂળ કીમત	૮૦૦૦
સામરો ખયાવ (બાદ)		ગુજરાત સ્ટેટસ એજન્સિનો એકંદર ખર્ચ	૨૬૦૮૦૦
૧૪૩		રાજ્યો અને એમના વફાલેનો	
પોલીસ વહીવટના નોકરોનો પગાર	૫૬૭૦૦	સત્કાર ખર્ચ	૨૦૦
૫ કલાર્ક (૬૦-૫ ૫-૬૫)	૩૦૦૦	ગુ. સ્ટે. એજન્સિના રાજ્યો અને વડોદરા	
૧ નોકર (૧૬)	૨૦૦	રેસીડન્સી માટે સલામીનો દારૂ ખર્ચ	૨૦૦
લીવ સેલેરી	૨૦૦	દરબાર ચાર્જસ અને હથીઆરો ઉપરની	
		ડ્યુટી વગેરેના	૩૧૦૦
		કુલ સરવાળો:-૨૪૪૩૦૦	
	૩૪૦૦	ગુજરાત સ્ટેટસ એજન્સિનો એકંદર ખર્ચ ઉપર	
એલાંઉસો વગેરે		પ્રમાણે ૨ લાખ, ૪૪ હજાર, ત્રણસે રૂપીઆનો છે.	
મુસાફરી એલાંઉસ,	૩૬૦૦	મુંબઈ ઇલાકામાં બે મુખ્ય-એજન્સિ છે. (૧)	
રેલ્વે વોરન્ટની કીમત	૧૩૦૦	ગુજરાત સ્ટેટસની અને (૨) દક્ષિણ સ્ટેટસ એજન્સિ	
ધર ભાડાનું એલાં.	૭૦૦	અને કોલ્હાપુર રેસીડન્સી આ એજન્સિના ખર્ચના	
વાહનનું એલાં.	૧૮૦૦	આંકડાઓ ૧ લાખ ૧૧ હજાર સાતસોની રકમ	
પોશાક એલાં.	૩૦૦	ઉપરના આંકડાઓમાં ઉમેરતાં મુંબઈ ઇલાકાની બે	
હન્ટીંગ	૩૧૦૦	એજન્સિઓનો એકંદર ખર્ચ ૩ લાખ ૫૬ હજારનો	
		છે. બ્યારે વળતરમાં પ્રાંતિક એકસાઇઝ જગતની	

હાંદી સરકારના રાજદારી ખાતાનો વાર્ષિક અર્થ

રકમ રૂપ હજાર, રતાંપની આવક ૧૨ હજાર,
પોલીસથી એક હજાર અને પરચુરણ ૩૨ હજાર
મળી એકંદર આવક ૭૦ હજારની થાય છે. એ
રકમ બાદ જતાં બંને એજન્સિઓનો ચોક્કસ અર્થ
૨ લાખ ૮૬ હજારનો થાય છે.

વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિ

(૧) રાજકીય અર્થ:—

ઓફીસરોના પગાર	૩૧૬૦૦૦
વહીવટી અર્થ	૪૩૮૦૦૦
એલાઉસ વગેરે	૧૦૦૫૦૦
કન્ટીનન્ટ	૧૦૪૪૦૦

ગ્રાન્ટ ઇન એઈડમાં
ફાળો અને બક્ષીસ ૬૨૦૦

વહીવટી અર્થને અંગે

ખીજ સરકારો તરફથી

મળેલી રકમો (બાદ) ૨૯૯૦૦૦

૫૬૬૧૦૦

સરકાર અર્થ ૫૦૦

પરચુરણ ૧૩૦૦૦

એકંદર રાજકીય અર્થ ૬૭૯૬૦૦ ૬૭૯૬૦૦

(૨) પોલીસ અર્થ:—

(૧) ડીરેક્ટીકટ, (૨) રેલ્વે)

ડીરેક્ટીકટ

ઓફીસરોના પગાર	૫૦૫૦૦
પોલીસ	૪૭૭૯૦૦
ઓફીસ અર્થ	૩૩૮૦૦
એલાઉસ વગેરે	૧૨૮૬૦૦
કન્ટીનન્ટ	૫૨૦૦૦

ગ્રાન્ટ ઇન એઈડ અને

બક્ષીસ ૧૨૦૦

ખાનગી સર્વિસ અર્થ ૩૦૦

ખીન સરકારી ખાતાઓને

આપેલી રકમો ૩૨૦૦

પધારાની પોલીસનો અર્થ

બાદ— ૧૨૮૦૦

૭૩૪૭૦૦

રેલ્વે પોલીસ

ઓફીસરોના પગાર ૪,૮૦૦

પોલીસ ૪૪,૨૦૦

ઓફીસ અર્થ ૩,૮૦૦

એલાઉસ વગેરે ૬,૪૦૦

કન્ટીનન્ટ ૫,૦૦૦

ખાનગી સર્વિસ અર્થ ૧૦૦

૬૪,૩૦૦

એકંદર પોલીસ અર્થ

૭,૯૯,૦૦૦

(૩) તંદુરસ્તી ખાતુ:—

પગાર ૪૮૦૦

ખીનો અર્થ ૩૨૦૦

કુલ ૮૦૦૦ ૮૦૦૦

(૪) સ્ટેશન ખાતુ

૧૦૦૦

૧૦૦૦

(૫) કેળવણી:—

ગ્રાંટ. ખીન સરકારી

સાંખ્યિક શાળાઓને ૭૮૦૦

” સાંખ્યિક શાળાઓને ૨૨૦૦

કુલ ૧૦૦૦૦

(૬) એક્સાઈઝ

પગાર અને કન્ટીનન્ટ ૫૬૦૦

એક્સાઈઝ ખાતાના આપેલા

અફીણની કોમિત ૨,૯૬૨૦૦

ગાંજની ખરીદી. ૨૦૦

કુલ ૩૦૨૦૦૦ ૩૦૨૦૦૦

(૭) સ્ટેશનરી પ્રિન્ટીંગ

૮૯૦૦

૮૯૦૦

(૮) પરચુરણ.	૨૫૦૦	૨૫૦૦	આશરો પડતો ખચાવ	
એકંદર ખર્ચ	૧૮૧૧૦૦૦		ખાદ—	૫૦૦૦
આવક	૪૭૮૦૦૦			
				૩૧૬૦૦૦
ચોક્કસ ખર્ચ	૧૩૩૩૦૦૦		વહીવટી ખર્ચ	
ઉપરની હકીકતોના વિગતવાર આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.			૩૨૨ કલાકો, શીરસ્તોદારો	
(૧) રાજકીય ખર્ચ			સુપ્રિં રેકર્ડ કોપર વગેરે.	
૧ એજન્ટ હુધી ગવર્નર જનરલ	૪૮૦૦૦		(૨૦-૨૫૦)	૩૨૦૧૦૦
(૪૦૦૦) ન્યુડીસ્થલ કમીશનર			૨૩૨ નોકરો વગેરે (૧૦-૨૫)	૪૫૪૦૦
(૩૦૦૦)	૩૬૦૦૦		લીવસેલેરી	૨૩૦૦૦
૧ ડીસ્ટ્રીક્ટ અને સેશન્સ જજ			ખાસ પગાર	૫૮૦૦
કાફિયાવાડ (૧૮૦૦ વાર્ષિક ખર્ચ)	૨૧૬૦૦		કામચલાઉ વહીવટી ખર્ચ	૨૧૦૦
૫ પોલીસીકલ એજન્ટો. એ. જી.			૩૧ નીચેના દરજ્જાની વૈદકીય	
જી. ના સેક્રેટરી સાથે (૫૦૦ -૨૨૫૦)	૬૧૭૦૦		નોકરીના અમલદારો (૫૫-૨૦૦)	૩૭૧૦૦
૧૦ ડેપુટી પોલીસીકલ એજન્ટો			૧ નર્સ	૧૮૦૦
એ. જી. જી. ના આસિ, એ.			૨૧ કમ્પાઉન્ડરો (૨૫-૬૦)	૮૧૦૦
અને એક, ઓ સાથે ૩ (૩૦૦ -૮૦૦), ૨ (૭૦૦) ૪ (૩૦૦ -૨૫-૫૦૦-૫૦-૮૦૦) અને			૧ કામચલાઉ એસ. એમ.	૬૦૦
૧ (૨૮૦-૬૦૦)	૪૬૬૦૦		એસ. અમલદાર	૬૦૦
૧ સીવીલ સર્જન, કાફિયાવાડ			૧ „ કમ્પાઉન્ડર	૨૦૦
(૮૫૦)	૧૦૨૦૦		૪૬ નોકરો (૧૦-૨૫)	૮૬૦૦
૪ સરજન અને આસી. સરજન			૧ ઇલેક્ટ્રીશિયન (૬૫)	૬૦૦
૧ (૧૫૦૦) ૨ (૪૦૦) ૧			૧ આસિ. „ (૨૫-૧-૩૦)	૪૦૦
(૪૫૦)	૩૩૦૦૦		૪ જીલર (૨૫-૨૦૦)	૩૮૦૦
૧ એકઝી. એન્જી. વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા			૩૧ વૉર્ડરો	૭૮૦૦
રેલ્વે એજન્સિ, (૮૦૦- ૧૦-૧૦૦૦)	૧૨૦૦૦		આશરો ખચાવતો કાપ, ખાદ	૨૮૦૦૦
ખાસ પગાર (કાફિયાવાડ અને પાલણપુર)	૭૫૦૦			
લીવસેલેરી અને એક્ટ્રીંગ			૬૬૦	૪૩૮૦૦૦
એલાંચિસ;	૧૧૦૦૦		એલાંચિસ વગેરે	
			ખોરાક વગેરેને લગતું એલાંચિસ	૩૦૦૦
			નક્કી કરેલું ધરભાડાનું એલાંચિસ	૧૬૭૦૦
			દેસાઈ દસ્તુરી અને વર્ષાસન	૪૦૦
			ટ્રીબ્યુટ એકકી કરવા મુઝમુદારોને	
			મહેનતાણું	૨૮૦૦
			સરજનને ઓપરેશન ફીનો ભાગ	૫૦૦
			એકીસરો વગેરેને મહેનતાણું	૫૦૦

હોદ્દી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાનો વાર્ષિક અર્થ

સ્થાનિક અથવા અંગત એલાંડિસ	૩૦૦	ધાન્ટ ઇન એક્ટિડ લારણુ અને ડેનેશન	
જેલરોને કપડાંનું એલાંડિસ	૧૦૦	પેસેજનું ભરણું	૬૦૦
લેડી નર્સને મેસીંગ વગેરેનું એલાંડિસ	૬૦૦	ચાણા ફંડમાં પેન્શનનું ભરણું	૫૫૦૦
પેસેજ એલાંડિસ	૬૯૦૦	ટ્રેઝરી સ્ટોંગ ફમનું સમારકામ	૧૦૦
એકઝામીનેશન ફી, ડીપાર્ટમેન્ટલ			
પરીક્ષા પેપરોની	૧૦૦૦		૬૨૦૦
પોસ્ટ મોટમ એકઝા. ફી.	૨૦૦	આવકાર અર્થ	૫૦૦
ઓફીસરો અને વહીવટી નોકરોનું		પરચુરણ	
નક્કો મુસાફરી એલાંડિસ	૧૫૪૦૦	દેશી રાત્રોને કર્તમ જગાત	૫૦૦૦
અનિશ્ચિત દ્વાવે. એલાંડિસ	૫૦૦૦૦	લીંગડી દરવાજાના હીસાબે લોકલ	
કામ્પનસેટરી એલાંડિસ	૪૧૦૦	ફંડના દર વચ્ચેનો તફાવત	૮૦૦૦
કાપ બાદ	૫૦૦૦		૧૩૦૦૦
	૧૦૦૫૦૦		

કંટીનન્ટ:—

હોસ્પીટલ ચાર્જિસ	૨૬૪૦૦
પોલીસ દરદીને મફત ખોરાક	૧૩૦૦
દરદીઓને કપડાં વેસ્ટ. હોમ	૧૪૦૦
વકીલ ચાર્જ	૫૦૦
એન્ટી રેબીક સારવાર	૪૦૦
તોશાખાના કંટીનન્ટ	૧૦૦
કંટીનન્ટનો બીજો અર્થ	૩૦૦૦૦
એજન્સિસ અને રેસીડન્ટ બંગલાના	૩૬૦૦
ફરનીચરને અંગે નિભાવ અર્થ	
ચુસ્તક ખરીદી	૧૧૦૦
બાકું, કર વગેરે	૬૦૦
પટાવાલાઓનો ફેસ	૧૦૦
રેસીડન્ટ મોટરકારનો	૧૫૦૦
નિભાવ અર્થ	
છપાગણી	૫૦૦
ઓફીસ અર્થ અને પરચુરણ	૧૨૦૦
સર્વિસ પોસ્ટેજ અને તાર	૧૪૫૦૦
સામટો કાપ (બાદ)	૭૦૦૦

૧૦૪૪૦૦

બાદ

જુદાં જુદાં ફંડોના ભરણાનું	
વળતર	૨૮૦૦૦૦
જ્યુડી. કમી. અને તેના સ્ટાફના	
પગારનું મધ્યવર્તી સરકાર	
તરફથી વળતર	૧૯૦૦૦
	બાદ— ૨૯૯૦૦૦
એક્ટર રાજકીય અર્થ	૬૭૯૬૦૦
(૨) પોલીસ અર્થ.	૭૯૯૦૦૦ ૭૯૯૦૦૦
(આમાં રહેલ પોલીસ	
અર્થના ૬૪૩૦૦ની રકમ	
આવી જાય છે.)	
(૩) તંદુરસ્તી ખાતુ	
૩ આસિ. સુમિ. (૫૦—	
૧૫૦)	૨૭૦૦
૧ વેક્સીનેટર (૩૦—૫૦)	૫૦૦
૭ નોકરો (૧૭—૧૯)	૧૪૦૦
લીવસેલેરી	૨૦૦
હાઉસરેંટ એલાંડિસ	૪૦૦
દ્વાવે એલાંડિસ નક્કી	૧૫૦૦
અનિશ્ચિત	૨૦૦
બાકું, તાર દપાલ અને	

દેશી માન્ય

કંટીજન્ટ	૧૧૦૦	(૭) સ્ટેશનરી, પ્રિન્ટીંગ	
૧૧	૮૦૦૦	પબ્લીકેશન	૧૧૦૦
(૪) સ્ટેપ્સ.	૧૦૦૦	સ્ટેશનરી	૭૫૦૦
		ફાઈલ્સ	૩૦૦
(૫) કેળવણી			૮૬૦૦ ૮૬૦૦
વહવાણ સીવીલ સ્ટેશન		(૮) પરચુરણ	
હાઈસ્કૂલ	૩૦૦૦	તાર ઓફીસ ખાલવા	
સાદરા „ માધ્યમિક		સંબંધી તાર ખાતાને ગેરંટી ૨૫૦૦	૨,૫૦૦
શાળા.	૪૦૦	વેસ્ટર્ન ઇડિયાનો એકંદર ખર્ચ	૧૮૧૧૦૦૦
તાલુકાદારી ગીરા સ્કૂલ		વેસ્ટર્ન ઇડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિનો એકંદર ખર્ચ	
વહવાણ	૪૪૦૦	ઉપર પ્રમાણે ૧૮,૧૧,૦૦૦ નો છે તેમાં નીચે	
મીશન સ્કૂલો	૧૬૦૦	પ્રમાણે ૪,૭૮,૦૦૦ની આવક થાય છે. અર્થાત્ કે	
સાદરા પ્રાથમિકશાળા	૬૦૦	ચોક્કસ ખર્ચ ૧૩૩૩૦૦૦નો છે.	
	૧૦૦૦૦ ૧૦૦૦૦	આવક	
(૬) એક્સાઈઝ		પ્રાંતિક એક્સાઈઝ	૩૫૬૦૦૦
૭ નોકરો (૧૬-૨૨)	૧૬૦૦	સ્ટેપ્સ	૪૦૦૦
લીવસેલેરી	૧૦૦	ન્યાયનો વહીવટ	૩,૦૦૦
ગાંજને લાવવાનો ખર્ચ	૧૦૦	પોલીસ	૬૬૦૦૦
અગ્રીણ „	૩૧૦૦	કેલવણી	૨૦૦૦
કંટીજન્ટ	૪૦૦	વૈદકીય	૭૦૦૦
તાર, ટપાલ પરચુરણ	૩૦૦	ગૃહસ્થ તંત્રરક્તી	૧૦૦૦
એક્સાઈઝ ખાતાને		સ્ટેશનરી પ્રીન્ટીંગ	૧૦૦૦
આપેલી અગ્રીણની કોમત	૨૬૬૨૦૦	પરચુરણ	૩૨૦૦૦
ગાંજની ખરીદી	૨૦૦		૪૭૮૦૦૦
	૩૦૨૦૦૦ ૩૦૨૦૦૦	વેસ્ટર્ન ઇડિયાની એકંદર આવક	

તળાજી

(ભાવનગર દરબારી કેળવણીખાતા તરફથી)

તળાજી એ ઘણું જૂનું અને ઐતિહાસિક શહેર છે. એનું નામ અસલ તુલજીપુરી હતું. જૈન લોકો તાલધ્વજપુરી પણ કહે છે. તુલજી ભવાનીનું અહીં જૂનું સ્થાનક છે, એથી તેને તુલજીપુરી કહેતા હશે. અહીંના કુંગર તળાજીની ટેકરીને નામે ઝાળખાય છે. ગામમાં ઘઉં ને પ્રથમ ભટના ચોકમાં ઘઉંને જવાનો રસ્તો છે. કુંગરની તળેટીમાં જતાં જૈનોનું બંધાવેલ તળેટીનું મકાન આવે છે, કે જ્યાં જૈન જાત્રાળુઓ કુંગર ચડતાં ઊતરતાં વિસામો લે છે. ત્યારે જૈનોનું પર્વ હોય છે ત્યારે જૈન યાત્રાળુઓને ત્યાંથી લાડવાનું ભાતું મળે છે. એ તળેટીથી કુંગરની હદ શરૂ થાય છે. અને ત્યાંથી પત્થરનાં પગથીયાં તથા પત્થરની સડક કુંગરે જવાની શરૂ થાય છે. એ જોતોએ ઠેક ટેકરી સુધી બંધાવેલ છે.

૧. આંબલીવાળું બોંયડું-તળેટીથી ઉપર ચડતાં પ્રથમ ચોક આવે છે. ત્યાં આંબલીનું એક ઝાડ છે. તેની સામે એક બોંયડું છે. એટલે તેને આંબલીવાળું બોંયડું કહે છે. એ બોંયડું લાંબું છે તેની બંને બાજુએ નાની નાની ઝોરડીઓ છે. દર ચૈત્રી પુનમને એ જગ્યાએ મેળો ભરાય છે. ત્યાંથી જમણી તરફ જવાનો રસ્તો છે, અને એ તરફ એક ખીજું નાનું બોંયડું આવે છે. ત્યાંથી એકલમંડપ તરફ જવાય છે.

૨. એકલમંડપનું બોંયડું-એ ઘણું જૂનું અને ઐતિહાસિક બોંયડું છે, બધા બોંયરા કરતાં એ વિશાળ છે. તેમાં લગભગ બે હજાર માણસ સમાઈ રહે એવું છે. ચૈત્રી પુનમના મેળો વખતે ત્યાં ગામડાના લોકો રાસડા ગાય છે અને કુહા બોલે છે. એ બોંયડું સમયોરસ એક સરખું કારણ છે. તેના આગળના

ભાગમાં સ્તંભો મૂકીને તાક વાળેલા છે. પણ હાલમાં એ ચાંલકા તૂટી ગયેલ છે. તેની નિશાની ઉપરથી દેખાય છે. આ બોંયરાના ઉપરના ભાગમાંથી કુંગરનું પાણી પડતું. તેના રક્ષણ માટે તથા આવા ઐતિહાસિક બોંયરાની સલામતી માટે નામદાર દરબારશ્રીએ હાલમાં રૂ. ૩૦૦૦૦ ખર્ચી આડો એક ગ્રંથ બંધાવેલ છે. તેની બાજુમાં બે બોંયરાં છે તેને રસોડાને નામે ઝાળખે છે. અને એવી નીશાનીઓ પણ ત્યાં છે. તેની આગળ એક ધીનો કુવો કહેવાય છે એ તેની સામી બાજુએ પાણીની એક ટાંકી છે.

ઉપરોક્ત બોંયરાનું નામ એકલ મંડપ પડવાનું કારણ છે કે ઈ. સ. ના નવમા સૈકામાં વલ્લભીજી પાસે વળામાં એકલવળાણીની રાજધાની હતી. અને તેની આજુબાજુનો તેમજ તળાજી વગેરે મુલક તેના તાબામાં હતો. વળા અને તેની આસપાસ કાયસ્થ લોકો રહેતા હતા. વાલમ આહણો તેના ગોર હતા. એ ગોર લોકો કાયસ્થની કન્યા પરણે ત્યારે સવા શેર સુવર્ણનું દાણું લેતા હતા. એ જગ્યા કરને ક્ષિપ્રે કાયસ્થો તેની કન્યાઓને પરણાવી શકતા નહતા, એટલે કન્યાઓ ઘણી મોટી ઉંમરની ઘઉં જતી હતી. એ જાણત કાયસ્થોએ રાત્રી એકલવળાણી પાસે ફરિયાદ કરી ત્યારે રાત્રીએ પૂરોહિતોને ખેલાવીને ઘણુંએ સમજાવ્યા. છતાં માન્ય નહિ. એકલવળાણીએ જણ્યું કે આ લોકો માનતા નથી, જેથી હું બધી કન્યાઓનાં લગ્ન કરી આપીશ પણ જો ત્યાં લગ્ન કરવામાં આવે તો આહણો તુકરાર કરે એવા કારણથી પોતાના તાબાના ગામ તળાજીના કુંગર ઉપર ઉપરોક્ત બોંયરામાં એક મોટો મંડપ

૨મી કાયદેશની સોળસો કન્યાઓને એક લગ્ન પોતાને ખર્ચે પરણાવી કન્યાદાન દીધું. ત્યારથી એ બોંધક એલકમંડપ નામે ઓળખાય છે.

કન્યાઓના લગ્ન કરીને સૌ પાછા વળે ગયા ત્યાં પેલા વાલમ બ્રાહ્મણોએ તેના યજ્ઞમાત્રા પાસેથી પોતાનો કર માગ્યો. એ વખતે એલકવણાએ બ્રાહ્મણોને ઘણુંએ સમજાવ્યા તો પણ સમજ્યા નહિ અને કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ત્રાગા કર્યા અને કેટલાક ઉચાળા બરીને રાણપુર અને ધંધુકા તરફ જતા રહ્યા. ત્યાં તેમણે મેર લોકોનું ગોરપદ્મ સ્વીકાર્યું અને ત્યાં વસવાટ કર્યો, તેમાંના કેટલાક વાલમ બ્રાહ્મણ ઉપલા કારણને લઈને વળા ગામનું પાણી પીતા નથી એમ કહેવાય છે.

દંતકથા

એલકવણાએ ન્યારે કન્યાદાન આપ્યું ત્યારે આંહી રોકો તથા વોકો બે વાણીયા રહેતા હતા. તેને ધીનો તથા ખીજ સામાનનો કંદાકટ આપ્યો હતો. એટલે તેણે ધી કેવી રીતે પુરું પાડ્યું એ વિષે એક વાત છે કે-અહીંથી નજીક દેવલી તથા દકાના ગામની ધુના અને પુના નામની બે ભરવાડણી દર અડવાડીએ એ વાણીયાને ધી દેવા આવતી એક વખત બન્ને બાઈઓ ધીના ધાડવા લઈને આવતી હતી એમાં એક બાઈ ઇંદોણી ઘરે ભૂલી ગયેલ એટલે રસ્તામાંથી એક વાડમાંથી વેલો તોડીને તેની મોઈ વાળાને ઇંદોણી ફરી હતી. વાણીયાની દુકાને આવીને પોતાના ધાડવા મૂક્યા અને તેનો જોખ કરી આપ્યો. વાણીએ એ ધી પોતાના કુડલામાં કાલવી લીધું, અને ધાડવો તેની ઇંદોણી ઉપર મૂક્યો. બન્ને બાઈઓ કામ હતું એટલે ગામમાં ગઈ. થોડે દાઈને પાછી આવીને જુલે છે તો એક ધાડવો ધીનો ભરેલો હતો અને એક ખાલી હતો. બાઈએ કહ્યું કે શેક માઈ ધી કેમ કાલવ્યું નથી? વાણીએ ધડીભર તો વિચારમાં પડી ગયો પણ પોતે ચતુર જાત એટલે કહ્યું કે બાઈ હું કામને લીધે ભૂલી ગયો માટે દ્યો કાલવી લઉં, એમ કહીને ખીજવાર ધાડવો કાલવી લીધો અને સમજી ગયો કે આ વેલાની ઇંદોણીમાં

કાંઈક કશમત છે. જેથી વેલાની ઇંદોણી લઈ તેની દુકાનમાં ધા કરી દીધો અને તેના છોકરાને કહ્યું કે આ ફઈને ઇંદોણી નથી એટલે આપણા ઘરમાંથી એક સારી મોતીની ઇંદોણી આપ. જેથી છોકરે ઘરમાંથી એક સારી મોતીની ઇંદોણી કાઢી આપી. જેથી પેલી બાઈ તો ખુશી થતી થતી પોતાને જે હટાણું લેતું હતું તે લઈને એ મોળા બાઈઓ ચાલતી થઈ.

એ વેલો મોણુવેલનો હતો. વાણીયાએ એ વેલાની ઇંદોણી ઉપર થોડાક ધી વાળો એક ખાલી ધાડવો મૂક્યો એટલે પાછો ભરાઈ ગયો. જોને અંગે વાણીયાએ ઘણું ધી ભેગું કર્યું. ન્યારે એલકવણાએ સોળસો કન્યાઓને કન્યાદાન આપ્યું ત્યારે આ વાણીયાએ ધી પુરું પાડ્યું હતું. એલકવણાએ ધીનો એક કુવો ભરાવ્યો હતો અને પાણીની જમ ધીની નીક ચલવી હતી. જેથી જોને જોઈ એ તેટલું છૂટથી ધી વાપરી શકે. ત્યારથી એ બોંધરા પાસે જે કુવો છે તેને ધીના કુવા તરીકે ઓળખે છે અને પાસેના બોંધરાને રસોડા તરીકે ઓળખે છે.

૩. મોર મેડીનું બોંધક:-એલકમંડપના બોંધરાથી આગળ ચાલતાં એક નાનું બોંધક આવે છે. તેની ઉપર ચડતાં ચડતરનાં બે બોંધરા છે તે એક બોંધરા ઉપરથી ખીજ બોંધરા ઉપર ચડાય છે. ત્યાં એ બોંધરામાં રાતના વખતે મોરલાઓ બેસે છે અને ચોમાસામાં ત્યાંથી મોરલાઓ “ગળકું” દે છે. તેથી તેને મોરમેડીના નામે બોંધક કહે છે.

૪. મોરમેડીના બોંધરાથી પૂર્વ તરફ બે ત્રણ હાર બંધ બોંધરાઓ આવે છે ત્યાં પાણીની ટાંકીઓ છે. તેમાં એક બોંધરામાં નીચે ઉતરવાનાં પગથીયાં છે. તેમાં ઉતરી શકાતું નથી કારણ કે ત્યાં બહુજ અંધારું છે, તેની બાલુમાં એક દટાએલું બોંધક છે.

૫. પ્રથમ જે આંબલીવાળું બોંધક આવે છે. ત્યાંથી પગથીયા ઉપર ચડતાં એ લાઈનમાં બીજું એક બોંધક આવે છે. તે નાનું છે પણ તેને એક ઓરડી ને ઓસરી છે.

૬. નરસિંહ મહેતાની નિશાળ-ત્યાંથી ઉપર ચડતાં નાનો ચોક આવે છે ત્યાં એક નાની ઓરડી જેવું બોંયડું છે, તેમાં ગણપતી તથા હનુમાનજીની મૂર્તિઓ છે. એક ઓટલા પર ચરણ પગલાં છે તેને નરસિંહ મહેતાના પગલાં કહે છે. જુનાગઢથી ન્યારે નરસિંહ મહેતા અહીં આવેલા ત્યારે ત્યાં રહ્યા હતા. તેનું મોસાળ આ ગામમાં હતું જેથી તેની બાલ્યાવસ્થામાં અંહી લાલુતા એટલે તેને નરસિંહ મહેતાની નિશાળ કહે છે. તેના આગલો ભાગ ચણેલો છે અને તેને બારણા છે. જેથી કોઈ કોઈ બાવા સાધુ અહીં રહે છે.

૭. દેરાણી જેઠાણીનું બોંયડું-ત્યાંથી ઉપર ચડતાં પગથીયાની જમણી બાજુએ એ બોંયડું છે. તે લાંબું છે. અને તેની બન્ને બાજુએ અંદરના ભાગમાં ઓરડીઓ છે. આગળના ભાગમાં એક પાણીની ટાંકી છે. તેને લાકડાનું ઢાંકણું કરાવેલ છે.

દંતકથા:-એ વિષે એવી વાત છે કે ત્યાં દેરાણી જેઠાણી રહેતાં હતાં. એક દિવસ તેઓ જાણ કરતાં કરતાં બાળ્યાં અને સામ સામા માખણના પીંડા ઉડાડ્યા હતા. એક બાઈએ એક છોકરાને પહોંચીને મારી નાખ્યો હતો. એ સ્થળે એક લાંબો પત્થર દટાયેલો છે. તેને એ છોકરાની નિશાની તરીકે ઓળખે છે. આજ પછુ એ બોંયરામાં જતાં આપણને ખાટી જાણ તથા વાશી માખણના જેવી વાસ આવે છે. એ બોંયરામાં કાનકડીયાં, (ચામાચીડીયા) બહુ રહે છે. તેની ચરક દવામાં તથા ખાતરમાં કામ આવે છે.

૮. આ બોંયરાની બાજુમાં બીજું એક નાનું બોંયડું છે અને તેની આગળ એક પાણીની ટાંકી છે.

૯. તેની બાજુમાં પગેડીએ ધઈને યાડીયા-રના બોંયરા તરફ જવાય છે અને ત્યાં એક બોંયડું છે ત્યાં પછુ એક પાણીની ટાંકી છે. એવી રીતે આગળને આગળ ચાલીએ તો ઠેક મોરમેડીના બોંયરા પાસે જવાય છે.

આપણે પાછા પગથીયા તરફ આવીએ એટલે ત્યાં ગઢ આવે છે, અને દરવાજો આવે છે. ત્યાંથી જૈન દહેરાઓ તરફ જવાની હદ શરૂ થાય છે.

૧૦. દરવાજામાં ચડતાં ડાબી બાજુએ એક બોંયડું આવે છે. એ બોંયડું નીચાણમાં અને બોંય તળાવે આવેલ છે. એટલે તેમાં મોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહે. તેમાં પછુ કાનકડીયા રહે છે એ બોંયરાની અંદર બે બાજુએ બે ઓરડીઓ જેવું છે. પરંતુ ત્યાં જઈ શકાતું નથી.

દંતકથા:-કહે છે કે ન્યારે નરસિંહ મહેતા જુનાગઢથી રીસાઈને અહીં આવેલા ત્યારે એ બોંયરામાં ધઈને ગોપનાથ નીકળ્યા હતા. ત્યાં સંકર પાસે તપ કર્યું હતું જેથી તેને ગોપનાથ મહાદેવ પ્રસન્ન થયા હતા. પછી શ્રી. કૃષ્ણ ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં. મહેતા ત્યાંથી જુનાગઢ ગયા.

કહે છે કે નરસિંહ મહેતાએ કદારો રાગ અહીંના રહીશ ધરણીધર મહેતાને ત્યાં ધરણી મુક્યો હતો.

૧૧. સલામંડપનું બોંયડું: એ બોંયરાની બાજુમાં આવેલું છે. આ બોંયરામાં સામે એક પત્થરનો ઓટલો છે. તેને ઘણા લોકા સિંહાસન કહે છે અને ઘણા વ્યાસપીઠ કહે છે અને ત્યાં સલા ભરાતી એવી માન્યતા છે. ત્યાં બે તોપો પડેલી છે.

૧૨. આ બોંયરાની બાજુમાં એક બોંયડું છે. ન્યારે આ કુંગર ઉપર જૈનનું નવું દહેરું કે જે સંવત. ૧૯૭૬ માં ચણાતું હતું ત્યારે તેમાંથી જૈનની દટાએલી ૨૦-૨૨ પ્રતિમાઓ નીકળી હતી.

૧૩. ત્યાંથી પાછા ફરીને પગથિયા તરફ ચડતાં એક નાનો દરવાજો આવે છે તેની ડાબી બાજુએ એક નાની ઓરડી જેવું બોંયડું છે તેનો દેખાવ પહેરેગીરિને રહેવાની દોડી જેવો છે. ત્યાં પછુ બે તોપો પડેલી છે.

અંદર જતાં ચોક આવે છે. તેની જમણી તરફ જૈનેએ બંધાવેલ ચોતરા છે અને પાસેનો ગઢ છે. ત્યાં કોકાનો શુરજ હતો પછુ હાલમાં તેની ઉપર

છાપેડે કરી લેવામાં આવ્યું છે. તેની સામી બાજુએ અગાસી કરી દીધેલ છે.

ચોકમાં ચાર પાંચ પાણીનાં ટાંકા છે. તેનું પાણી નહાવા ધોવા તથા પીવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. એ ચોકની સામી બાજુએ એક વંડી બાંધેલ નાનો બગીચો હતો પણ ત્યાં હાલમાં જૈનોએ નહાવાની ઝોરડીઓ બનાવેલ છે. ત્યાંથી ઉપર ચડતાં જ્યાં હાલ જૈનોએ બંધાવેલ નવું દહેડે આવે છે. ત્યાંથી ઉપર ચડતાં એક બીજો ચોક આવે છે અને તેની સામી બાજુએ દક્ષિણાદી તરફ ગઢ છે. એ ગઢમાંથી બહાર જવા માટે એક બારી મૂકેલ છે, કે જ્યાંથી ખોડીઆરના ભોંયરે જવાય છે. એ બારીમાંથી નીકળતાં નીચે બે ત્રણ ભોંયરાઓ આવે છે.

૧૪. ખોડીઆરનું ભોંયરું:-આ ભોંયરામાં ધણુ જુના વખતથી ખોડીઆરનું સ્થાનક છે. અને તેની બાજુમાં શિવલિંગ પધરાવેલ છે. અંદર બંને બાજુએ હારબંધ ઝોરડીઓ છે. જમણી તરફની એક ઝોરડીમાં સામી ભિતિ કાલિકા માતાની ખંડિત મૂર્તિ છે. ભોંયરાની બહાર બંને બાજુએ પાણીની બે ટાંકા છે. તેમાં તદ્દન ઉપર પાણી હાયથી ભરી શકાય તેમ રહે છે. તે પાણી પીવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પહેલાં એ માતાજીની માનતાઓ બહુ આવતી, અને લાપસી કરીને લોકો ત્યાં માતાને ધરતાં અને પછી જમતાં. હાલમાં માનતા વિગેરે ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે. પરંતુ અવારનવાર કેટલાક ગામના લોકો ત્યાં રસોઈ બનાવીને જમે છે. ભોંયરાની બહાર આંબલીનું એક મોટું ઝાડ છે. અને કરજનાં ફૂલઝાડ છે. અને સામે એક ચોતરા છે. એ ચોતરા ઉપર પ્રથમ ત્યાં રહેતા મહાત્માઓની સમાધી છે. આ સ્થળે પહેલાં સારા સારા મહાત્માઓ આવીને નિવાસ કરતા હતા.

પહેલા આ ગામમાં એક યોગી આવેલા તેનું નામ સ્વામીરામપુરી હતું. તે જ્યાં હાલ બાજુની ધર્મશાળા છે ત્યાં ગરાશીયાઓના મકાન તથા પડતર વાડાઓ હતા ત્યાં ઉતર્યા હતા. અને પછી ત્યાં અમુક દાખમ

માટે રહ્યા હતાં. તેઓ અહીં રહેતા ગરાશીયાઓની સાથે ડાયરામાં બેસતા. અને કાવા-કચુંબા વગેરે લેતા.

એક વખત સ્વામી પોતાના સ્થાનકે રહેતા હતા ત્યાં એકલા યોગ સાધના કરતા હતા. એવામાં તેની પાસે અહીંના એક ખવાસ કે જે ગરાશીયાઓની ડેલીએ રહેતો હતો તે ગયો. સ્વામીના ઝોરડાનું બારણું બંધ હતું. ખવાસે બારણું ખોલ્યું ને બેસ્યું તો સ્વામીનાં દરેક અંગ છુટા છુટા કપાઈ ગયેલી હાલતમાં પડ્યા હતા. તુરત તે ખવાસ એકદમ ભાગતો ગરાશીયાની ડેલીએ આવ્યો. ત્યાં ડાયરા બેઠો હતો. તેને કહ્યું કે દોડો દોડો સ્વામી રામપુરીને કાઢી એ મારી નાખ્યા છે. તેના શરીરના ટુકડે ટુકડા પડ્યા છે. જેથી સૌ ડાયરા સ્વામીના સ્થાનકે જોવા આવ્યા. જ્યાં ઝોરડામાં જુએ છે તો સ્વામીજી બેઠેલા હતા, જેથી સૌને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. એ જોઈને સ્વામીજીએ પૂછ્યું. તમે બધા. કેમ આવ્યા છો? પછી વાત કરી કે આ ખવાસે અમને કહ્યું કે સ્વામીજીને કાઢી એ મારી નાખ્યા છે. જેથી સ્વામીજીએ પેલા ખવાસને બહુ ઠપકો આપ્યો ને કહ્યું કે અમે યોગીઓ તો સૌ બેલમાં બેલતા હોઈએ. માટે અમારી હકીકત કાઢીને કહેવી ન જોઈએ.

પછી ત્યારથી સ્વામીજી ડુંગર ઉપર ખોડીયારને ભોંયરે આવીને રહ્યા, ત્યાં માતાજીની પુજા તથા યોગસાધના કરતા. ત્યારથી દરબારશ્રી તરફથી વર્ષાસન શરૂ થયું. વર્ષાસનમાં હંમેશાં ચાર પાક સીધાં મળતાં. ત્યાં રહ્યા પછી તેના શિષ્યો પણ આવ્યા હતા. તેમાં મુખ્ય શિષ્યનું નામ જેદેવપુરી તેના શીવપુરી અને તેના લૈરવપુરી થયા હતા. ત્ય સુધી ઉત્તરોત્તર આશુ. સ્વામીજીના શિષ્યો પૈકી એક હરિગરજ કરીને માતાજી પણ હતાં.

અમુક દાખમ સ્વામી ત્યાં રહ્યા પછી તેણે એ સ્થળે જીવતાં સમાધી લીધેલી હતી. એ હકીકત બહુજીને ગામ લોકો ધણુએ ત્યાં સ્વામીને દર્શને ગમેલાં જે ઠેકાણે સમાધી લીધી તે સમાત હાલ પણ છે.

સમાધી લીધા પછી થોડાએક દિવસે અહીંનો એક કંસારો લુનાગઢ ગયો હતો તેને ત્યાં મળ્યા હતા. અને એ કંસારાને કહ્યું હતું કે ત્યાંના સૌ ડાયરોને મારા રામરામ કહેલો.

કંસારો અહીં આવ્યો અને સૌને વાત કરી કે મને લુનાગઢ સ્વામીજી મળ્યા હતા. અને સૌને રામ રામ કહ્યા છે. એટલે બધાએ એ વાત સાચી માની નહિ. પણ કેટલાક તેના શ્રદ્ધાળુ અનુયાયીઓએ કહ્યું કે હોય યોગી પુરૂષો જમીનમાં સંદેહે પણ જઈ શકે છે. એ વાત ઉપરથી અહીંના કોળી એક કાળો માળી કરીને હતો. તેના બાપે સમાત ખોદીને સ્વામીને ડાટ્યા હતા. એટલે તેણે રાત્રે ત્યાં જઈને ખોદીને જોયું તો તેના દેહનો પતો ન હતો ફક્ત તેનો અંચળો પડેલો હતો. એ ખચર સ્વામીના શિષ્યને પડતાં એ કોળીઓને શ્રાપ આપ્યો હતો કે તમારૂં સાંઝ નહિ થાય કારણ કે તમોએ યોગી પુરૂષની એજ જોઈ. કહે છે કે એ સ્વામીજી સીંહનું રૂપ લેતાં અને એ વખતે કુંગર પર રહેતા દીપડાઓ તેની પાસે આવીને બેસતા.

એ સ્વામીજીના છેડા શિષ્ય લૈરવપુરી હતા તે એ ભોંયરે આંબલીના ઝાડે ઉધે માથે લટકીને તપ કરતાં, એના વખતમાં જે ચાર પાકા સીધાં મળતાં તેને બદલે રૂ. ૧૨૫ બાર દરબારશ્રી તરફથી બાંધી આપ્યા હતા. છેવટ સ્વામી લૈરવપુરી આંહી તળાજ નદી કાંઠે લીમડાનું ઝાડ છે ત્યાં ઉધે માથે તપ કરતાં, છેવટે એ સ્વામી કંસારી થઈ ગયેલા. પરંતુ પોતાની હયાતી સુધી ખોડીઆરની પુત્ર વિગેરે કરતા. નવરાત્રિમાં હવન કરતા અને સ્વામીજી દેવ થયા પછી તેમની ધર્મપત્ની માતાજીની પુજા કરતાં. પછી તેનું આસિક રૂ. ૧૨૫નું વર્ષાસન બંધ થયું અને અને હાલમાં એક લટર બાવો ત્યાં રહે છે તેને રૂ. ૫૦નું વાર્ષિક વર્ષાસન આપવાનું નક્કી થયું છે.

૧૫. ચંબેલીનું ભોંયરું:—આપણે પાછા એલહ-મંડપ તરફ આવીએ અને ત્યાંથી તેની બાલુમાં ઉપસાણે ચડતાં મોરમેદી પાસે થઈને પશ્ચિમ

બાલુએ જઈએ છીએ તો ત્યાં ખીન્ન જે ચારે ભોંયરા આવે છે અને પછી ચંબેલીનું ભોંયરું આવે છે ત્યાં આજદીન સુધી ચંબેલીનો એક છાંડ કાયમ રહેતો માટે તેને એ નામની ઓળખે છે.

દંતકથા—પહેલા એ ભોંયરા પાસે એક પાણીનું ટાંકું હતું. હાલમાં તે છુરાઈ થયું છે અને તેની અંદર એક ગુફા હતી તેમાં એક મહાત્મા રહેતા હતા. અને તે એક કામધેનું જેવી ગાય રાખતા હતા. એ વિષે એવી વાત છે કે એ ગાય અહીંના ધણમાં હમેશાં ચરવા જતી. પણ એ ગાય કોની છે એ ભરવાડ જાણતો નહિ. લગભગ છ માસથી ગાય આવતી. એટલે ભરવાડે એક દિવસ વિચાર કર્યો કે આ કાઈ અનુપયા માણસની ગાય છે, ધણા વખતથી આવે છે. તેના ધણી કાણ છે ? તેમજ તેની વરત (ચરાઈ) કાઈ આપતું નથી. માટે આજ તો એ ગાયના ધણી પાસે જવું એવું ભરવાડે નક્કી કર્યું. સાંજે ગાયેનું ધણ ચરીને ગામમાં આવ્યું ત્યારે પેલી ગાય સીમમાંથી બારોબાર કુંગર ઉપર ચડી એટલે ભરવાડ તેની પાછળ પાછળ ગયો. ગાય એ ભોંયરામાં ગઈ અને તેની અંદર પાણીનું ટાંકું હતું તેમાં બીતરી એટલે ભરવાડ તેનું પુછકું પકડીને પાછળ બીતરો થોડેક દૂર ગયો એટલે અંદર એક વિશાળ ચોક આવ્યો. ત્યાં ધુણી ધખતી હતી ત્યાં એક મહાત્મા બેઠા હતા. ખીન્ન તેના શિષ્યો પણ બેઠા હતા. ગાય પોતાને બાંધવાને સ્થળે જઈને ઉભી રહી. આ બધો દેખાવ જોઈને ભરવાડ તો દિંગળ થઈ ગયો. ધણી વખત એ પુતળાની માફક ઉભો રહ્યો ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું કે, બચ્ચા કાણ છે ? અહીં કેમ આવ્યો છે ? ભરવાડ ખીનો અને છેવટે બોલ્યો કે મહારાજ આ ગાય આપની છે એ મને ખચર નહોતી નહીંતર અહીં આવત નહિ. બચ્ચા, બોલ શું બોલો છો ? ભરવાડ કહે કાંઈ નહિ બાપુ. છેવટે મહાત્માએ કહ્યું કે જો પેલા ધુણુમાં શાળંગા ફાટરાં પડ્યા છે તે લઈ લે. ભરવાડને એ ગચ્ચું નહિ. પરંતુ આવા મહાત્માને ના પડાય નહિ એમ ધારીને પોતાને

ખમેથી ધાખળો હતો તેમાં કેટલાંક ફાતરાં બાંધી લીધાં. અને મહાત્માના શિષ્યે એ ભરવાડને બહાર લાવીને રસ્તો દેખાડ્યો. જેથી ભરવાડ સીધો બહાર આવીને ખોડીઆરના ભોંયરા તરફ નીચે ઉતર્યો ત્યારે એ ગાળીમાં શાળના ફાતરાં નાખી દીધા અને એકદમ ધરે આવ્યો. એ બનેલી હકીકત તેની સ્ત્રીને કહી એટલે સ્ત્રીએ (એ કામમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે હોંશિયાર અને ડહાપણવાળી હોય છે) પુછ્યું તમને મહાત્માએ શું આપ્યું? ભરવાડ કહે મને તો શાળના ફાતરાં આપ્યાં હતાં તેને ધાખળામાં બાંધ્યાં હતાં, પણ એને શું કરે? ખોડીયારની ગાળીમાં આવતાં મેં નાખી દીધાં. બાઈએ ધાખળો ખેંચેથી તો ધાખળે ચોંટી રહેલું. એક ફાતરું હતું તે નીચે પડ્યું તો સોનાનું હતું. જેથી બાઈએ કહ્યું કે આ તો તમે બૂલ કરી ચાલો ફાતરાં ક્યાં નાંખ્યા છે? ન્યાં ફાતરાં નાંખ્યાં હતાં ત્યાં આવીને જુએ તો કાંઈ મળે નહિ, છેવટે એ ભોંયડ શોધ્યું પણ એ તેને જડ્યું નહિ, ને ગુફાએ મળી નહિ. બીજે દિવસથી એ ગાય ધણમાં આવતી બંધ થઈ.

એ ભરવાડના વંશને હજી પણ ગાયોનું ધણ ચારે છે.

૧૬. ઉપરના ભોંયરાથી આગળ ચાલતાં જૂલ જુલામણીનું ભોંયડ આવે છે. એ ભોંયરાથી ઉતરીને બીજામાંથી ત્રીજામાં જવાય છે. અને ત્યાંથી બહાર નીકળીએ તો દક્ષિણ દિશામાં ન્યાં ખોડીઆરનું ભોંયડું છે ત્યાં જવાય છે. ખોડીયાર માતાજીના ભોંયરામાં ચોમાસામાં ઉપરથી પાણી ટપક્યા કરે છે. તેનું કારણ એજ કે ભોંયરાઓ તથા પાણીના ટાંકાઓ એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે એટલે આવો ડુંગર લગભગ ટુંક લાગ પોલી છે. ટુંક લાગ નક્કર પત્થર વાળો છે, કે જે લાગ નરત્ય કાણુને છે. ત્યાં બિલકુલ ભોંયરા નથી. તે લાગને ટોળ એવું નામ આપેલ છે. તેનું ચકાણુ કંકણુ છે જેથી કાંઈ ચડી શકતું નથી.

૧૭. ટોળના નીચેના લાગમાં અણી જેવો

આકાર છે તેની ઉપર એક મોટો ગોળ પત્થર છે, તેને ગુડગુડિયો પાણી કહે છે.

એ પત્થરમાં એક સોવના નાકાં જેટલું કાણું છે. એ કાણું ઉપર મોહું રાખીને પાછી કુંક લઈએ તો પત્થરમાં ગુડગુડ એવો અવાજ થાય છે. અને મોઢામાં પાણીનો કાગળો આવે છે. એ ચોમાસામાં ખાસ બને છે.

૧૮. ત્યાંથી નીચે ઉતરીએ એટલે પશ્ચિમે ડુંગરની તળેટીમાં આવીએ છીએ. ત્યાં એક મોટો પત્થર પડેલો છે તેને ગોબરો પાણી કહે છે.

દંતકથા:—તે વિષે વાત છે કે આ પાણી, એક જન રસ્તામાં જતી હતી અને વરધોડીયાનું ગાડું આવ્યું એ ટાઈ મે એ દડયો હતો. અને જનનું ગાડું તથા વરધોડીયા વગેરે દટાઈ ગયાં હતાં.

૧૯. દાતર:—એ ડુંગરની પૂર્વ બાજુએ—તેની જગ્યા છે. તેના વિષે એવી વાત છે કે—જુનાગઢથી જમીનલશ પીર અહીં આવ્યા હતા. તેણે ડુંગર ઉપર એ જગ્યાએ ૪૦ દિવસનો ચીલો ખેંચ્યો હતો, ત્યાર પછી એ સ્થળે એક નાનો એવો એટલો બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને પછી ત્યાં જમીનલશ નામે તથા કાસમખીયાના નામે ફફરી રહેતા. એ ચરસામાં મુસલમાનોએ એક ખોરકું કર્યું હતું. એ દાતારના ખોરડા તરીકે ઓળખાતું. પછી એ ખોરકું પડી ગયું હતું. અને આજે ત્રણ વરસથી એ જગ્યાએ મુસલમાન લોકોએ ફાળો ભેગો કરીને નાનો એવો મકરબો બાંધ્યો છે. ઈદને દહાડે મુસલમાનો ત્યાં જાય છે.

૨૦. તાલવદૈત્ય તથા દાડમીઓ દૈત્ય:—એ વિષે એવી હકીકત છે કે:— એ બે દૈત્યો અહીં રહેતા હતા અને તેઓની પહેલા બહુ જ રંજડ હતી. પછી ભવાની માતાએ પ્રગટ થઈને માર્યા હતા. તાલવ (કાળવા) દૈત્યનું સ્થાનક દાતારની જગ્યા પાસે છે. અને ત્યાં દર શનિવારે તેલનો દીવો થાય છે. એ વિષે એવી માન્યતા છે કે, તળાવથી જે કાંઈ બહાર દેશાવર જાય છે. તેને કાળવો દૈત્ય છ માસમાં

એક વખત તો પાછો લાવે છે. ખીછ એવી માન્યતા છે કે: જ્યારે જ્યારે વરસાદ ન થાય ત્યારે તેને જીવારનો ખીચડો કરીને તેની માનતા કરે છે. દાડમીઓ દૈત્ય તેનું સ્થાનક સુલતાનપુરની સડકે વાળા ભગવાનસંગ પથાભાર્ધી વાડી પાસે છે. અને તેને પણ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેની માનતા કરે છે. તેને વિષે એવી માન્યતા છે કે એ આસપાસની સીમમાં નુકશાન થવા દેતો નથી.

૨૧. ક્તેહનાળ:-એ નામની મોટી જ હાથ લાંબી તોપ છે. તે વિષે એવી માન્યતા છે કે:-એ કુંગર ઉપર પડેલી છે. ઠાકોર સાહેબ વખતસિંદહ છડે આતાભાઈના વખતમાં બાબા સાહેબ વગેરે મરાઠાઓ ખંડણી ઉધરાવવા આવ્યા હતા. અને અહીંથી જ માર્ધલ ઉપર સુલતાનપુર ગામ છે ત્યાં જાવણી નાખીને પડ્યા હતા.

એ વખતે કુંગર ઉપરથી ક્તેહનાળમાં દારૂ ગોળો ભરીને ફેડવામાં આવી હતી. એટલે તેનો તંબુ વગેરે ઉડારી મૂક્યું હતું અને તેના ઘણા મરાઠાઓનો ધાણ વાળી દીધો. અને મરાઠાઓ તથા બાબાસાહેબ વગેરે લાગ્યા હતા. એ વખતે ક્તેહ કરી એટલે તેનું નામ ક્તેહનાળ પાડ્યું છે. તે હતું સુધી કુંગર ઉપર પડેલી છે. વળી એમ પણ હકીકત છે કે એ ક્તેહનાળને પહેલાં વેંતથી ભરીએ તો ૧૨ વેંત થાય છે. અને ખીછ વખત ભરીએ તો તેર વેંત થાય છે એવી વાત શ્રદ્ધાળુ માણસો કરે છે. વળી શ્રાવણ માસમાં સમુદ્ર પુજનને દિવસે ના. દરબારશ્રી તરફથી તેની શ્રીકૃષ્ણ અને સીંદુર વિગેરેથી વીધી કરવામાં આવે છે.

૨૨. જૈન દેરાસરોની હકીકત:-

વચલા ચોકમાં જે દેરાસર છે તે ઘણું જુના વખતનું છે. એમ જૈન લોકો કહે છે. એ દહેરામાં સુમતીનાથ (સાચાદેવ) ભગવાનનું દેરાસર છે અને તેની સામે દહેરીઓની પશ્ચિમ મુખે દાર આવેલી છે. ભગભગ બે હજાર વર્ષનું એ દહેરું છે એમ એ

લોકોનું માનવું છે. પરંતુ એ દહેરામાં સં. ૧૮૭૧ની સાલમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી.

જૈન લોકો કહે છે કે એ દહેરું તથા મુર્તિ બે હજાર વર્ષ પહેલાના છે. જ્યારે મુસલમાની રાજ્ય હિન્દુસ્તાનમાં થયું ને જ્યારે મુસલમાનો આ તરફ આવવા લાગ્યા ત્યારે એ મુર્તિનું ઉત્થાપન કરીને ભોંયમાં ભંડારી દેવામાં આવ્યા હતા. એ પછી સં. ૧૮૭૧માં એ મુર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. એ દહેરા પાસે ગઢ બાંધેલા છે અને તેના કાંઠા ઉપર એક વજ્રેરી બાંધેલી છે ત્યાં તેના દેખરેખ રાખવા વાળા માણસ રહે છે.

૨૩. ટેકરી ઉપર ચૌમુખજીનું દહેરું છે અને એ દહેરું રાધનપુરવાળા મશાલીઆ કુટુંબનું બંધાવેલ છે, હાલ તેને ૧૨૫ વર્ષ થયા છે.

૨૪. નવું દહેરું:-ત્યાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા પધરાવેલ છે. એ દહેરું અમદાવાદવાળા શેઠ દલાપતભાઈ મગનભાઈની વિધવા લક્ષ્મીબાઈએ સં. ૧૮૮૦માં બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે. એ મુર્તિ અહીંથી એક કોરા ઉપર આવેલ સાબાસર ગામની સીમમાંથી નીકળી હતી અને તેને પધરાવવા મટે નવું દહેરું બાંધવામાં આવ્યું છે.

જૈન લોકો તળાવ કુંગરને તાલધ્વજગીરી કહે છે અને શેત્રુંજ્ય (સીદ્ધાચળ)ની સાત ટુંકમાંની એક ટુંક ગણે છે. બહાર દેરાના જૈન યાત્રાળુ પાલીતાણે શેત્રુંજ્યની જગ્યાએ આવે છે તે આંહી તળાવ સુધી આવે છે. શેત્રુંજ્યને શેતલ ગંગા કહે છે. તે શેત્રુંજ્ય કુંગરની પાસેથી વહે છે એટલે તેને પવિત્ર માને છે.

પ્રથમ આ કુંગર ઉપર દીપડાઓ બહુ રહેતા હતા. કુંગરે અને તેની આસપાસ પુષ્કળ ઝાડો હતી. એ દીપડાઓને જ્યારે વોટસન સાહેબ આંહી આવ્યા ત્યારે તેણે ઘણાંએક માર્યા હતા.

હાલમાં કુંગર ઉપર કુકર સિવાય બીજાં જાતવરો રહેતાં નથી. તેમજ હવે બહુ ઝાડો પણ નથી.

વનસ્પતિ—કલ્પમોના ઝાડ છે. એ યોમાસામાં ફાળે છે. ત્યારે ડુંગર લીલો નાધેર જેવો લાગે છે. દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશાએ બિલકુલ ઝાડ નથી. એ સિવાય ઔષધીની વનસ્પતિ થોડી થાય છે. પણ હાલમાં કોઈ બહુ બાણકાર માણસો નથી.

પ્રાચીન ઇતિહાસ

ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પછી વલ્લભીપુરના રાજ્યનો નાશ થયો. અને છેલ્લો શિલાદીત્ય રાજા મરાયો. પછી તેની રાણી સગર્ભા હતી. તે જંગલમાં તેના વિશ્વાસુ માણસો સાથે ગએલ અને ત્યાં તેને પૂત્ર અવતરે છે. એ પૂત્રનો જન્મ એક ગુહામાં થયો એટલે તેને ગુહો એવું નામ આપેલ હતું. તે પુત્રને એક વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણને સોંપીને રાણી સતી થઈ નય છે. એ જંગલમાં નીકળી નય છે. અને બીલ લોકોની સાથે રહીને તીરકામકાની વિધા શીખે છે. છેવટે બીલો તેને પોતાનો નાયક રાજા ઠરાવે છે. અને મેવાડમાં કેટલોક મુલક મેળવે છે. ત્યાર પછી તેની પાંચમી છઠી પેઢીએ બાપો રાવળ જે મેવાડનો જાગ્ય વિધાતા એ રાજ થાય છે. તેના વખતમાં એના વંશજો કેટલાક રાજપુતો પાછા સૌરાષ્ટ્રમાં આવે છે. અને વલ્લભીપુર હતું તેની બાબુમાં એક ગામ વસાવીને ત્યાં રાજધાની કરે છે. અને પોતાનો ગએલો મુલક પાછો મેળવે છે, એ રાજપુતોએ પોતાનો ગએલો મુલક પાછો મેળવ્યો એટલે તેઓ લાળા રાજપુત કહેવાયા અને એ ઉપરથી વળા એ રાજધાનીનું નામ કહેવાયું. એ વાળાઓનું રાજ્ય વળા અને આ તરફ ગોહીલવાડમાં હતું. તેમાં એલ-લવાળો થયો કે જેની હકીકત એલલ મંડપના ભોંયરાની હકીકતમાં આવી ગઈ છે. એવી રીતે એ વંશમાં સાત એલલ નામે રાજ થયા. એ સિવાય સુરવાળો, ગોહીલવાળો ઉગ્રવાળો, ચાંપરાજવાળો જસોવાળો શેળાચતવાળો વગેરે રાજાઓ થઈ ગયા. એ વખતે કાઠીઆવાડમાં ખીજા રાજ્યો જેઠવા તથા રા' ના હતા. પછી મારવાડમાંથી ગોહીલો આ તરફ આવ્યા. અને તેણે રાણપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ

વખતે જે વાલમ બાહણો, રાણપુર ધંધુકા તરફ પેલા એલલના વખતે વળામાંથી જતા રહ્યા હતા. તે મેર લોકોના ગેર થઈને રહ્યા હતા. તેના ચડાવ્યાથી રાણાજી ગોહીલ તથા ધનમેરે આવીને એ તરફનો વાળાના મુલકનો કેટલોક ભાગ લઈ લીધો, પછી ત્રીજા એલલે તળાજમાં આવીને રાજ્ય સ્થાપ્યું અને રાજધાની કરી. ત્યારથી આ તરફનો મુલક હજી સુધી વાળાક કહેવાય છે, પછી એ વંશમાં છેલ્લા રાજા શેળાચત વાળાને આવડ માતાનો શ્રાપ થયો. અને પછી છેલ્લા એલલે પટગરની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. અને પછી તેના વંશજો કાઠીઓ થયા અને તેણે પણ સૌરાષ્ટ્રનો ધણો ભાગ સ્વાધીન કર્યો હતો. ત્યારથી જ આપણો દેશ કાઠીઆવાડ કહેવાયો. તળાજમાં વાળા પછી વાળનું રાજ્ય થોડો વખત થયું અને પછી થોડા વરસ પાંચે કાળીઓની ૧૨ બાર ગામની હકુમત હતી. પછી ખેલાતના નવાય પાસે તળાજ પ્રગણું ૩-૪ વરસ રહ્યું. અને ઈ. સ. ૧૭૭૫થી આપણા બાવનગરનું સત્તા નીચે આવ્યું.

“ ત્રીજા એલલવાળાની હકીકત ”

તળાજમાં જ્યારે ત્રીજો એલલવાળો રાજ્ય કરતે હતો ત્યારે એક મોટો દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇતકથા:—એ દુકાળ વિષે એવી વાત છે કે:—

દીમાણાગામ કે જે અહીંથી ત્રણ કાપ ઉપર આવેલું છે. એ પહેલા મોટું ગામ હતું. અને પહેલાં તો તેને ત્રંખાવટી નગરી કહેતા હતા. ત્યાં રાંકો વાંકો નામે બે જૈન વાણીયા રહેતા હતા. તેઓ અનાજનો મોટો વેપાર કરતા હતા. એક વખત તેણે અનાજનો પુષ્કળ સંગ્રહ કર્યો હતો. અને આવતી સાલનો પણ દાણો ખેડૂતો પાસેથી રાખી લીધો હતો. પરંતુ આવતી સાલમાં પાક સારો થવા વધી હતી. એટલે વાણીયાએ જાણ્યું કે વરસ સાફ થશે તો આપણું અનાજ બધું સળી જશે અને ભાવે ખેસી જશે. તો મોટી રકમની ખોટ જશે. એ ધારણાએ તેણે વિચાર કર્યો કે અનાજ મોંઘુ થાય એવો જો કોઈ

કીમીયો નરો તો આપણો ખેડો પાર થઈ જાય. એવામાં તેને ત્યાં ઉદરાજ નામના એક ગોરજ આવી ચડ્યા અને વાણીઆએ તેને પોતાને ત્યાં ઘણા દિવસ રોક્યા અને તેની બહુ જ સેવા ચાકરી કરી. છેવટ ગોરજને કહ્યું કે:-મહારાજ આપ એવો કાંઈ ઉપાય બતાવો કે મેં અનાજનો સંગ્રહ કર્યો છે. તે તમામ ખપી જાય, અને તેનો સારો ભાવ આવે. ગોરજએ કહ્યું કે એ કેમ બને. છેવટ વાણીઆએ કહ્યું કે જો દુકાળ પડે તો એ કામ થાય. ગોરજ કહે કે જો દુકાળ પડે તો દુનીયા બધી દુઃખી થઈ જાય અને માલ નાશ પામે. ત્યારે વાણીઆ કહે:-દુનીયા ભડે નાશ પામે પણ અમારો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ. ગોરજએ વાણીઆને બહુ બહુ સમજાવ્યો પણ એ તો પત્થર ઉપર પાણી. અહિંસાનો બોધ આપ્યો. પણ એ ધર્મ તો સ્વાર્થ માટે નહીં. છેવટ ગોરજએ કંટાળીને તેને એક ચીડીમાં જંત્ર કરીને કહ્યું કે આ એક નાની ડાબલીમાં નાંખીને તે ડાબલી એક મૃગના શીંગડામાં પેક કરી દેવી, એ પ્રમાણે વાણીઆએ કર્યું અને મૃગ (કાળીઆર)ને છુટો મુકી દીધો. એ મૃગ સાણા કુંગરની એક ગાળીમાં ફરવા લાગ્યો. જે જે જગ્યામાં મૃગ ફરે ત્યાં તેના શીંગડામાંથી પાણી ઝર્પાં કરે. આખા મુલકમાં તો તદ્દન સૂકાકાળ પડ્યો, જનવરો તથા માણસો જુએ મરવા લાગ્યા. આખા મુલકમાં ક્યાંય પણ ઝાડપાન મળે નહીં. ફક્ત જેટલી જગ્યામાં એ મૃગ (કાળીઆર) ફરે ત્યાં લીલાડો રહે અને એ મૃગ ચર્પાં કરે.

આ પહેલા દુકાળથી લોકો બહુ ત્રાસી ગયા હતા. એ સમયે એલલવાળોએ તેને માટે ઘણા ઘણા ઉપાયો કર્યા. છેવટે તેને એવી ખબર મળી કે સાણા કુંગરમાં એક મૃગ ચર્પાં કરે છે, અને જે જે જગ્યાએ એ ફરે છે. ત્યાં લીલું ધાસ છે. એ સાંભળીને પોતે તથા સાથે પોતાના સવારોને લઈને સાણા કુંગરે ગયા. તેની ગાળીમાં પેલો મૃગ ચરતો હતો. તેને આડકૂળાં બાંધીને પકડ્યો. ન્યાં તેના શીંગડામાં જુએ તો તેમાંથી પાણી ટપકવા કરતું હતું. એટલે એ હરણનું શીંગડું કાપ્યું અને ફાડીને જોયું તો તેમાંથી એક ડાબલી નીકળી

તે લઈને હરણને છુટો મૂકી દીધો. એ શીંગડું કાપ્યું છે એ જગ્યાએ ગામ વસ્યું છે. તેને શીંગડું ફટાણું કહે છે. પછી એલલવાળો વગેરે ત્યાંથી ડાબલી લઈને ચાલ્યા. દશ બાર દ્રાપ ઉપર આવ્યા હશે ત્યાં ખીજ સાથીદારોએ કહ્યું કે બાપુ હવે ડાબલી ખોલો, ત્યારે એલલે કહ્યું કે જો ડાબલી ખોલશું અને વરસાદ તૂટી પડશે એટલે સાથીદારોએ કહ્યું કે અત્યારે ખરો ખપોર છે. ધોમ ધખ્યો છે. ક્યાંય પણ વાદળનું નામ નિશાન નથી. માટે ખોલો, હકીકત શું છે તે જોઈએ. છેવટે સહુના આગ્રહથી એલલે ડાબલી ખોલી અને જંત્ર બહાર કાઢ્યો ત્યાં તો ઉત્તર દિશાએથી એક ઢાલકવા વાદળી ચડી અને જોતજોતામાં વાદળ ધોરાઈ ગયું અને વરસાદ મુસળધારે તૂટી પડ્યો. ધડીમાં તો આખી પૃથ્વી ઉપર જળ બંબાકાર થઈ ગયો. કાંઈ પ્રલયકાળનો મેઘ મંડાયો હોય તેવો વરસાદ પ્રાસટ દેવા માંડ્યો. ન્યાં જુઓ ત્યાં પાણી પાણી થઈ ગયું.

એ સમયે એલલવાળો અને તેના સાથીઓ છૂટા પડી ગયા અને જોને જે દિશા આવી તે દિશાએ નાસવા લાગ્યા છેવટે સૌ વીખરાઈ ગયા. કાંઈને ક્યાં જવું તેની ભાન રહી નહીં. એલલવાળોનો ઘોડો પણ એક દિશાએ નાસવા માંડ્યો હતો. આડેવગડે પાણી માથોફું ચાલ્યું જતું હતું. નદી નાળા ભરાઈ ગયા હતા. મોટી નદીઓ તો યજીની જેમ કાગળા કરતી વહી જતી હતી.

આવી રીતનો એક ધારો વરસાદ બપોરનો મંડાણો તે સાંજ સુધી રહ્યો. એ વરસાદના મારથી તેમજ હંડીથી એલલવાળો ઘોડા ઉપર કરીને હુંકવાઈ ગયો હતો. ઘોડાની લગામ સાથે તેના હાથની મઝગાઈ પડી ગઈ હતી. સાંજ પડી, વરસાદ ધીમે પડ્યો, પણ તેનો દેવમુની ઘોડો પાણી પંથે જતો હતો. અંધારું થયું એટલે દરથી એક દીવાના પ્રકાશ ઉપર ઘોડો ચાલ્યો. એ દીવો એક ચારણનો નેસ હતો ત્યાં બળતો હતો. ત્યાં જઈને એ ચારણના ધર આંગણે ઉભો રહ્યો. અને હાવળ કરી, એટલે એ ધરમાંથી

એક ચારણીપાણી બાઈ બહાર આવીને જુએ છે તો ઘોડા ઉપર એક પુરૂષ કરીને બેભાન સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. તેણે તુરત એકલને તેડીને નીચે ઉતાર્યો અને ઘોડાને તેની ગમણું બાંધી દીધો. એ નેસમાં માલ-ધારી ચારણો રહેતા હતા. ને દુકાળ પડવાથી સહુ પોતાના માલ હાંકીને ગીરમાં ગયા હતા. એ નેસમાં ૧૫-૨૦ ચારણના ખેરડા હતા. ચારણબાઈનું નામ સાંઈનેસડી હતું. તેણે એકલને બીજા કોરાં કપડાં પહેરાવીને બીના ઊતારી દીધાં અને દેવતા કરીને ખૂબ તપાડ્યો. છતાં તેની શરદી વળી નહિ. બાઈએ જાણ્યું કે જે શરદી નહિ વળે તો શું થાશે. તેના ઘરમાં વનસ્પતિના ઓસડીયા હતા તે પાયાં પણ કાંઈ ફેર પડ્યો નહિ. છેવટે સાંઈનેસડીએ વિચાર્યું કે આ કાંઈ રાજવંશી પુરૂષ છે. જે શરદી નહિ વળે તો સવાર પડશે ત્યાં મરી જશે, એટલે પોતે ઢોલીઓ પાથરી તેની ઉપર એકલને સુવડાવ્યો. અને તેની સોડમાં વચ્ચે તલવાર મૂકી ને પોતે તેની સાથે સુતી. અને પરમાત્માની સ્તુતિ કરી. સાંઈનેસડી એતો જોગમાયા હતી. એકાદ પ્રહર સુતી એટલે સ્ત્રીના શરીરની કુદરતી ગરમીથી એકલના શરીરમાં ગરમી આવી અને શરદી ઊતરવા લાગી, ધડીકવાર પછી-એકલે પડખું ફેરવ્યું અને કહ્યું કે કેણું? એટલે સાંઈનેસડી ઢેકડો મારીને પલંગ પરથી નીચે ઊતરી ગઈ ને કહ્યું બાઈ હું તારી બહેન છું. કાંઈ પણ મનમાં અંદેશો લાવીશ નહિ.

સવાર થયું એટલે એકલવાળો વધારે સ્વસ્થ થયો. અને એક બીજાની હકીકત પૂછી. એકલવાળા-એ પોતાની હકીકત કહી સંભળાવી સાંઈનેસડી એ કહ્યું કે આ નાગાજીય ચારણનું ઘર છે. આ નેસના બધા ચારણો માલ હાંકીને વાઢે ગયેલ છે. આપ જવા રાજનીએ આ પુન્યનું કામ કર્યું એટલે હવે સૌ ઘેર આવશે. એકલવાળો ત્યાં ત્રણ દિવસ રોકાયો. પછી ચાલતી વખત કહ્યું કે બહેન તમોને મારે કાપડું આપવું જોઈએ. તો તમો જે માગો તે આપું.

સાંઈનેસડીએ કહ્યું કે હે બાઈ આજ મારે

કાપડું જોઈતું નથી પણ વખત આવે કાપડું માગીશ.

એકલ સાંઈનેસડીની રજા માગી ને વિદાય થયો. ત્યારબાદ નેસમાંની બીજી સ્ત્રીઓ સાંયબા ઉપર ખોદું આજ મૂકીને તેની નિંદા કરવા મંડી પડી.

આખા દેશમાં વરસાદ પુણ્ડળ થવાથી જે ચારણો માલ હાંકીને ગયા હતા. તેઓ પોતાના જે કાંઈ માલ ઢોર બચ્ચાને લઈ સૌ સૌને ઘેર આવવા નીકળ્યા. અને પોતપોતાને ઘરે આવ્યા. બીજે દિવસે નાગા-જીયને બીજા ચારણોએ કહ્યું કે બાઈ તમારે ઘરે તો સૌ ખુશીમાં છે ને કારણ કે બીજાને દુકાળ હતો પણ તમો તો મોટાના ઝાળખીતા અને તમારે ત્યાં રાજા મહેમાન થાય પછી એમાં શું ખામી હોય? એ સાંભળી નાગાજીયને ક્રોધ ચડ્યો અને ઘેર આવી તેની સ્ત્રીને ન કહેવાના વેણ કહ્યાં તેમજ માર માર્યો ને બીકસ્ત ગાળો દીધી. સાંયબાએ ચારણને ધણો સમ-જાવ્યો. પણ તે કાંઈ સમજ્યો નહિ.

ત્યારે સાંયબાએ જાણ્યું કે આ ચારણ કાંઈ રીતે નહિ માને તેમજ બીજાઓ પણ હંમેશા મારી નીંદા કર્યા કરશે, અને મારી ઉપરનું આજ કામ ચહેશે. એમ ધારીને સૂર્યનારાયણની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે-હે સૂર્યનારાયણ જે હું સાત્તી હઈશ અને મેં માફ શિયળ પ્રાણ સાટે સાચ્યું હશે તો આ ચારણને કાઢ નીકળજો. નહિતર મને કાઢ નીકળશે. એમ કહીને ચારણને શ્રાપ આપ્યો. સતીના શ્રાપથી ચારણને કાઢ નીકળ્યો. જ્યાં ચારણ બહુ જ દુઃખી થવા લાગ્યો. અને સાંયબાની માફ માગવા લાગ્યો. અને કહેવા લાગ્યો કે મને કાંઈ રીતે બચાવ. સાંયબાએ કહ્યું કે હાલમાં કાંઈ ઉપાય નથી. તમારે દુઃખી થવાનું છે અને મારે તમારી ચાકરી કરવાની છે. એ વાતને ચાર પાંચ માસ ચર્ચ ગયા, ચોમાસું ઊતરીને શિયાળો આવ્યો. પછી સાંઈનેસડીએ એક કંડીઓ લઈને તેમાં ફના પોલ ભરી, તેમાં ચારણને બેસાડ્યો. માથે કંડીઓ ઉપાડીને તળાવ આવ્યા. ગામને પાદરે આવીને માથેથી કંડીઓ ઊતારીને એકલને કહેવરાવ્યું કે તમારી બહેન સાંઈનેસડી આવી છે.

અને તે કાપડું માગે છે, ને તારે કાપડું દેવું હોય તો આંહી આવ.

એલસવાળો એ વખતે જમવા બેઠો હતો. ત્યાં તેને ખપ્પર મળ્યા એટલે એકદમ પોતે અડવાણ પગે દોડીને સાંધ નેસડી પાસે આવ્યો ને કહ્યું કે બહેન આંહી કેમ ઉતર્યા, ચાલો દરબારગઢમાં, તમે જ કાપડું માગો તે દેવા હું તૈયાર છું. સાંધ નેસડીએ કહ્યું બાપ હું ત્યાં નહિ આવું તારે કાપડું આપવું હોય તો આંહી જ આપ, એમ કહીને પેસો કંડીઓ ઉધાર્યો. અને તેની અંદર બેઠેલ પોતાના પતિને દેખાડીને કહ્યું કે ભાઈ તું આવ્યો હતો ને મેં તને ત્રણ દિવસ રાખ્યો હતો એનું જ આ પરિણામ છે. એમ કહીને તેણે બનેલી હકીકત કહી. એ સાંભળીને એલસ છક થઈ ગયો, અને પૂછ્યું કે બહેન હવે આનો શો ઉપાય? સાંધળાએ કહ્યું કે કાંઈ બત્રીસ લક્ષણાનું માથું કાપીને તેના લોહીથી આ ચારણને નવરાવવામાં આવે તો તેનો કાઢ જાય. એલસે કહ્યું કે તો તેને મારે માફ માથું તૈયાર છે. સાંધળા કહે બાપ તું રાજ છે. તારું માથું નહિ પણ તારા કુંવરનું માથું આપ. એ સાંભળી બત્રીસ માણસો તો દીગળ થઈ ગયા અને બોલ્યા કે આવું તે કાંઈ કાપડું હોય! પરંતુ એલસે તો પોતાના કુંવર અણવાળાને બોલાવ્યો, ને પૂત્રને શંભોધીને પૂછ્યું કે બેટા તારી ફેબા તારું માથું માગે છે, બોલ શું વિચાર છે? અણો કહે, પિતાશ્રી દેવી માથું માગે છે અને તે વળી એક ચારણના (દેવી પૂત્ર) પ્રાણ બચાવવા ખાતર તો આ એલસનો પૂત્ર કહી ના પાડે જ નહી.

અણના લગ્ન થયાં પાંચ જ દિવસ થયા હતા. તેને હાથેથી હજી મીઠાળ છૂટ્યો નહતો, અણની પૂત્રી નેધને સાંધળાએ કહ્યું કે બેટા તારી માતા તથા તારી સ્ત્રીની રજા લઈ આવ.

રાણીએ તેમજ અણની નવ પરણીત સ્ત્રીએ પણ કહ્યું કે એક ચારણ મારે દેહનો ભોગ આપવો નેધએ એના જેવું બીજું કંઈ સત્કર્મ હોઈ શકે! કુંવરને હાથે મીઠાળ બાંધેલ છે અને પોતાનું

અણનમ મસ્તક નમાવીને સાંધ નેસડી સામે હાથ નોડીને ઉભો રહ્યો. ખરેખર એ વખતનું દ્રશ્ય અસૌકિક હશે. એ વખતે હાથમાં તલવાર લાઈને જતા પણ નહિં ડગતા એલસે પોતાના કુંવરનું માથું તલવારના એક જ ઝટકે ઉતારી આપ્યું અને કહ્યું કે લે બહેન, આ કાપડું! એ દ્રશ્ય જોઈ લોકોમાં હાહાકાર થઈ ગયો અને ધન્ય એલસ! એવા શબ્દો નીકળી ગયા એ વખતે સાંધ નેસડી બોલી છે કે:—

કવિત

જોતું કાપડું જાણ, અણ જોતાને શું કરું
લક્ષપતે કાપડું જાણ તે ફેનેરીવાળું કાપડું
મંગળમાં મોકાણ કરતાં તું કંપ્યો નહિં.
એ નવેખંડમાં નામ, એલસ જ તારી હજો:
એ પ્રસંગ વિષે એક કવિ કહે છે કે:—

સોરઠો કરો વિચાર બે વાળામાં કયો ભલો,
શીરનો સોપણહાર કે વાટણહાર વખાણીએ.

એ કુંવરના લોહીથી ચારણને નવરાવ્યો એટલે તેની કંથન જેવી કાયા થઈ ગઈ પછી સાંધ નેસડીએ કુંવરનું માથું ધડ સાથે મૂકીને ભવાની માતાની પ્રાર્થના કરી ઉપર અંચળો ફેરવ્યો. એટલે કુંવર પણ સજીવન થયો. અને સૌ સાંધનેસડી સામું હાથ નોડીને ઉભા રહ્યા.

સાંધનેસડીએ નાગાજણને કહ્યું કે ચારણ તમે હવે પધારો આજથી તમારો ને મારો સંબંધ ખલાસ થાય છે.

પોતે પણ એલસને તથા અણને આશિષ આપીને ચાલી નીકળ્યા, તેનું સ્થાનક પણ છે.

આ બધા પ્રસંગ તથા પહેલા એલસ વિષે એક કવિત છે.

કુલણા છંદ

પ્રથમ મેહ વાળીઓ, કહોડ ટાળ્યો પછે
વાળો સતવાહીઆ જેમ વાહી
તખત બૂપા શિરે શિરોમણ તળાબું
ગાદીયાં શિરોમણ વળે ગાદી
કોડ પરણાવતલ દીઠે એકે કન્યા

અયંકર	ભાંજતલ	શેર	એઓ
શાપ	ઉતારતલ	નેહડી	સાથરો
અણુરો	આપતલ	શીશ	એઓ
પોતરો	સુરરો	સર	જેહડો
મોજ	મહેરાણુ	હિંદવાણુ	માગ
વંસરો	ઉવાસણુ	ઉવસણુ	વસાવણુ
રાંકરો	માળવો	ધર્મરાજ	

ઉગાવાળાની હુકીકત

એભલવાળા પછી તેના કુવર અણુવાળો ગાદીએ આવ્યા. ધણાનું એવું માનવું છે કે એ ઉગાવાળાનું નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠા હતા.

એના વખતમાં જુનાગઢની ગાદીએ રાકવાટ હતો. ઉગાવાળો તેના બાણેજ થાય. એ સમયે શ્યાળ બેટમાં અણુંદ સાંખલો કરીને રાજ હતો, તેના વિષે એવી વાત છે કે અણુંદ સાંખલે કેટલાક નાના નાના રાજ તાલુકદારોને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી શ્યાળ બેટમાં કેદ કર્યા હતા. એ રાજાઓને પોતે અકેક પીંજરામાં પૂર્યા હતા. અને હંમેશા તેને ગળામાં ફાંસો નાંખીને દોરીતાણી કુકડુકું એમ બોલાવતો. એ આખતવું અભિમાન હંમેશા પોતાની સ્ત્રી પાસે આવી કરતો, અને તે તીરંદાજ એવો હતો કે પોતાની સ્ત્રીને સામે ઉભી રાખીને તેની સામે નિશાન તાકીને તેનાં વિંધેલા કાન સોસરં તીર કાઢતો.

આ રીતનું હંમેશાનું દુઃખ જોઈને તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે તમેએ બધા રાજાઓને કેદ કર્યા છે પણ જુનાગઢના રાજ રાકવાટને કેદ કરે ત્યારે ખરા, જુનાગઢનો રાકવાટ કાંઈ જીતીને કેદ થઈ શકે તેવો ન હતો, એટલે અણુંદ સાંખલે જળ કપટથી તેને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પોતે 'સોદાગરનો વેશ લઈને વહાણ તૈયાર કરી તેમાં સારા સારા ધોડાઓ લઈને તથા છૂપી રીતે હથિયારબંધ કેટલાક માણસો લઈને વેરાવળ બંદરે વહાણ લંગાર્યું. અને ધોડાએક માણસો લઈને જુનાગઢ આવ્યો. રાકવાટને મળ્યો, તેને વાત

કરી કે હું સોદાગર છું. ને મારી પાસે કેટલા એક કિંમતી ધોડાઓ છે. માટે આપ મારી સાથે આવીને જુઓ ને આપને પસંદ પડે તો ધોડા ખરીદો, એમ કહીને રા,ને સમજાવી, બોળવીને પોતાના વહાણમાં લઈ જઈ તેને ધોડાઓ ખતાવવા લાગ્યો, અંતે સંકેત પ્રમાણે વહાણ ચલાવવામાં આવ્યું. વહાણ થોડે દૂર નીકળ્યું એટલે રા,ને કેદ કરી લીધો અને શ્યાળ બેટ લઈ ગયો. ખીજા રાજાની માફક તેને પણ પીંજરામાં પૂર્યો. તેને પણ કુકડુકું બોલાવવા લાગ્યો, રા,ને ધણેએ ક્રોધ ચડ્યો પણ શું કરે ?

ધોડા દિવસ પછી આંહીનો એક ચારણ ત્યાં જઈ ચડ્યો, તેની સાથે રા,એ તળાબના ઉગાવાળાને એક સંદેશો કહેવરાવ્યો કે બાણેજ ઉગા, હું પીંજરે પડ્યો છું માટે મને તું છોડાવ.

એ ખબર ઉગાવાળાને મળી એટલે એક વહાણ તૈયાર કરાવી તેમાં એક હજાર ધાસની ગાંસડીઓ ભરી તેમાં દરેક ગાંસડીમાં હથિયારો છૂપાવ્યા, અને એક હજાર સૈનિકો છૂપાવેશમાં સાથે લઈને શ્યાળ બેટમાં ઉતર્યા.

દરેક જણુ માથે ધાસની ગાંસડીઓ લઈને અણુંદ સાંખલાના દરબારગઢ પાસે વેચવાને બેઠા. એ ખબર સાંખલાને પડી એટલે તેણે એ ગાંસડીઓ પોતાની વખારમાં લઈ જવાનો હુકમ કર્યો. મફત પડાવી લેવી એવો તેનો વિચાર હતો, એટલે ધાસની ગાંસડીઓ લઈને સૌ દરબાર ગઢમાં ગયા, અને ત્યાં જઈને ઉગાવાળાએ સંકેત કર્યા મુજબ સૌ હથિયાર બંધ સજ્જ થઈ ગયા ને અણુંદ સાંખલાને આજિતો પકડી લીધો. પછી ત્યાં બધા રાજાઓને કેદ કર્યા હતા. ત્યાં આવીને અકેક લાત દરેક પીંજરાને મારીને તોડી નાખી, બધા રાજાઓને બંધન મુક્ત કર્યા. રા, ને સાથે લઈને પોતે પોતાનું વહાણ વેરાવળ બંદર લંગારીને રા,ને જુનાગઢ મૂકવા ગયા.

પણ એવું બન્યું કે રા,ને છોડાવવા ન્યારે ઉગાવાળો ગયા હતા ત્યારે રા,ના પીંજરાને પાડે મારી હતી તે સંબંધમાં રા,ને અપમાન જોવું લાગ્યું.

જેથી રા, ઉપકારને બદલે અપકાર કરવાને તૈયાર થયો. એ અપમાન સંભારીને ઉગાની સાથે તેણે ધીગાણું કર્યું. ત્યાં ધીગાણામાં ઉગેવાળો રણમાં પડે છે. એ વાતની ખબર ઉગાની બહેનને પડે છે. અને ન્યાં ઉગાની ખાંભી હતી ત્યાં નખ છે. હાલ પણ એ ખાંભી ચીત્રાસર ગામ પાસે છે. પરંતુ ધણુએ પાળીઆમાં ઉગાની કંઈ ખાંભી હશે. તે ઓળખી શકાય તેમ ન હતું. પછી ત્યાં ઉગાને સંભારીને રડે છે. ત્યારે બધા પાળીઆમાંથી ઉગાની ખાંભી બરા વાંછી નમે છે. અને પછી ત્યાં ઉગા-વાળાની બહેન પોતાના ભાઈની ખાંભીને તેલ ને સીંદુર ચડાવવાને બદલે પોતાનું લોહી ચડાવે છે.

ઉગાવાળા વિષે એક દુહો છે. જે રા,કવાટ કહેવરાવે છે.

—દુહો—

છાતી ઉપર શેરડા, માથા ઉપર વાહ;
ભણુએ ભાણેજ ઉગલા, કર પાંજરે કવાટ;
તું કે તો તક આવ્ય, તાળી તળાબ ધણી;
વાળા હવે વળગ્ય, એકે હાથે ઉગલા.

શેળાઅતવાળાની હુકીકત

તળાબની ગાદી ઉપર છેલ્લો રાગ શેળાઅત-વાળો થયો. તેની વિષે એની હકીકત છે કે:—તેના દરબારમાં તેના હજુરીયામાં મુખ્ય એક મામડીઓ કરીને ચારણુ તથા એક સસુર કરીને આહીર હતો. એ બંનેને દરબારે જમીન આપેલી હતી, અને તે જમીન તેને એક શેઠે હતી. એટલે એક ખીજને એ કારણે મનદુઃખ થયા કરતું હતું. જેથી સસુર આહીર તેની ઈર્ષ્યા કરતો હતો, કારણ કે દરબારમાં મામડી-આનું સાંડે ગાન હતું. હંમેશા સવારના પહોરમાં જ્યારે મામડીઓ ચારણુ આવે ત્યારે જ દરબાર કમુબો પાણી પીતા, પણ એક વખત લાગ જોઈને સસુરે દરબારને એવું સમજાવ્યું કે સવારના પહોરમાં વાંઝીઆનું મોડું જોતું જોઈએ નહીં. એ અપશુકન ગણાય. મામડીઓ ચારણુને કાંઈ ફરજ ન હતું. દરબારને એ વાત રૂચી એટલે ખીજ દિવસે મામડીઓ

સવારે આવ્યો ત્યારે તેને કહ્યું કે ગઢવી હવે આજથી સવારમાં નહીં પણ આપણે બપોરે કમુબો કાઢ્યું અને ડાપેરા ભરીશું. એટલે મામડીઓ સમજી ગયા કે આ બધા કાવતરાં સસુર આહીરના છે. જેથી પોતે પોતાને ઘેર જઈને નિશ્ચય કર્યો કે ન્યાં મુધી માંડે વાંછ્યા મેણું ટળે નહીં ત્યાં મુધી અનાજ લેતું નહીં. એવો નિશ્ચય કરીને ન્યાં સાત લાંધણી ખેંચી એટલે એક રાત્રે તેને શક્તિ દેવીએ સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું કે મામડીઓ હવે તું લાંધણુ બંધ કર, જ તારે ઘેર શક્તિરૂપે સાત દીકરીઓ અવતરશે. ત્યારથી મામડીએ લાંધણુ બંધ કરી, પછી તેને ત્યાં સાત દીકરીઓના જન્મ થયો. એ દીકરીઓ સસુરના ખેતરમાંથી અદ્રધરૂપે તેના પાકનો નાશ કરવા લાગી તેથી તેને કાંઈ પણ નિપજ આવે નહીં. એ વિષે તેણે દરબારને ફરિયાદ કરી કે મામડીઓને ત્યાં જે સાત દીકરીઓ છે તે ખપ્પર નેગણીઓ છે. તેને આપણા રાજ્યમાં રહેવા દેવાય તે સાંડે નહીં. દરબારે એ હકીકત સાચી માની નહીં. પરંતુ બનવા જોગે એવું થયું કે દરબારને લેસોના શોખ બહુ હતો. તે પોતાના ખાડુમાં એક સારો પાડો રાખતા તેનું નામ વસુંદરા હતું. તેને વિષે જોયીએ આગળથી એક વખત રાજ્યએ જોરા જોવરાબાથી એવું કહ્યું હતું કે જ્યારે નવરાત્ર આવશે ત્યારે આ પાડાને નેગણીઓ ઉપાડી જશે ને તેનો ભરખ કરશે.

દરબારને એ પાડા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો, એટલે તેને લોખંડી પોંજરામાં સોનાનું નાકર નાખીને રૂપાને અછોડે બાંધતા અને તેનો બદિઅસત સારો રાખતા. જ્યારે નવરાત્ર આવ્યા અને આઠમની રાત્રે મામડીઓ ચારણુને ત્યાં જે શક્તિઓ અવતરી હતી એજ તેને અદ્રધરૂપે ઉપાડી ગઈ.

સવારે જુએ તો પાડો મળે નહીં. તરત સસુરે દરબારને વાત કરી કે બાપડ, હું કહેતો હતો કે એ ખપ્પર નેગણીઓ આપણા ગામમાં રહે તે સાંડે નહિ. જરૂર એ પાડાને મામડીઓની દીકરીઓ જ ઉપાડી ગઈ હશે. દરબારને પણ એ વાત સાચી

1, એટલે તેણે મામડીઆને ઘેર તપાસ કરાવી તેની દીકરીઓ ધરે ન હતી. તેથી વધારે દર-ને શક પડ્યો અને ક્રોધ ચડ્યો. જેથી સમુરના ત્રીથી કેટલાક સવારો તથા એક પગીને તેમજ રતે સાથે લઈને દરબાર પંડે પાડાની શોધ નીકળ્યા.

આંહીથી ૧૦ માઈલ ઉપર ગામચા ગામ છે, તે પાસે એક બાબલકું ગામ છે ત્યાં એક નહેરું છે જે ત્યાં એ સાત શક્તિઓએ પાડાને મારીને તેના હાથમાં ભેળીઆ રંગતી હતી. અને તેનું માંસ ક રથેડામાં રંધાઈ રહ્યું હતું. તેની પાસે બાબલકા ખમનો એક બાબલજી નામે સરવૈયો હતો, તે દેવી પૂજા કરતો, એ ત્યાં ખેડો ખેડો હુકકો પીતો હતો. બાબલજીએ છેટેથી વાર આવતી નેહરું ને શક્તિઓને કહ્યું કે માતાજી વાર આવે છે. દેવીઓએ કહ્યું બાપ કાંઈ ફિંકર નહિ. છતાં બાબલજીએ ખીકથી એ પાડાનું સોનાનું નાકર હતું તે લઈને તેણે તેના પગ નીચે મોજડીમાં નાખી દીધું. એવામાં તો વાર આવી પહોંચી કે તુરત પેલા સમુર આહીરે એ દેવીઓને બતાવીને કહ્યું કે જુઓ બાપુ આજ એ નેગણીઓ મામડીઆની દીકરીઓ છે. અને તેણે જ આપનો પાડો મારીને તેનું માંસ પેલા રંધેડામાં રંધી રહ્યું છે. એટલે શેળાચતવાળાએ તેને પૂછ્યું કે-તમે એ અમારો પાડો લઈ જઈને મારી નાંખ્યો છે. અને આ રંધેડામાં શું રંધાય છે? દેવીઓ કહે બાપ તેમાં તો લાપસી છે. એમ કહીને લાંકણું ઉધાડ્યું એટલે તેમાંથી લાપસીની વાસ આવી ને જુએ તો લાપસી ખદ ખદતી હતી. જેથી દરબારે પેલા આહીરને ઠપકો આપ્યો કે એ હકીકત તદ્દન ભુલી છે. છતાં સમુરને તો ખાત્રી જ હતી. તેથી તે આસપાસ નેવા લાગ્યો, તેની નજર બાબલજી તરફ ગઈ તો તેની મોજડીમાં ભેરવેલું પાડાનું સોનાનું નાકર નેહરું ગયો. ને તુરત એ નાકર લઈને દરબારને બતાવીને કહ્યું કે લ્યો બાપુ હું ભુલું બોલતો હોઉં તો આ આપણા પાડાનું નાકર કે નહિ!

એ નાકર નેહરું દરબારને પછી ક્રોધ ચડ્યો કે જરૂર આ નેગણીઓએજ આપણા પાડો મારી નાંખ્યો છે. એટલે તેણે તેના માણસોને હુકમ કર્યો કે કાંટાની ધાંચીઓ ભેગી કરીને આ સાતે બહેનોને બાળી મૂકો. એટલે માણસોએ કાંટાની ધાંચીઓ તથા સુકા ઝાડના ખોલાઓ ભેગા કરીને તેની એક મોટી ચેહ તૈયાર કરી. એટલે દરબારે એ સાતે બહેનોને કહ્યું કે-તમે જે શક્તિઓ હો તો આ ચેહમાં ચડી જાઓ. સાતે શક્તિઓ જે અંબે કરીને ચેહ ઉપર ચડી ખેડી. તેની સાથે પેલો બાબલજી સરવૈયો પણ ચેહ ઉપર ચડીને બળી મરવા તૈયાર થયો. પછી એ ચેહને સમુર આહીરે જગવી મૂકી અને થોડો વખત ત્યાં રોકાયા બાદ સહુ પાછા ચાલી નીકળ્યા. ન્યાં એકાદ ગાઉ ચાલ્યા હશે ત્યાં એક ખીલુ નહેરું આવ્યું. ન્યાં જુએ છે તો એ સાતે શક્તિઓ નહેરામાં સ્નાન કરે છે. અને બાબલજી ખેડો ખેડો હુકકો પીએ છે. એ દ્રષ્ય નેહરું શેળાચત વાળો તો દીગજ બની ગયો. અને પેલો સમુર આહીર તો ફુજવા લાગ્યો. આહીરને દરબારે બહુ ઠપકો આપ્યો. કે તે તો મારું મોત ખેડું કર્યું. તે ભુંડી કરી. આ તો દેવીઓ છે. અને તે મને એટી રસ્તે ચડાવ્યો. પછી શેળાચત વાળો શક્તિઓના પગમાં પડ્યા કે માતાજી મને આપ આપો માતાજી કહે જ બાપ જ તારો કાંઈ દોષ નથી. પણ આ ખટખટ કરનાર સમુર આહીર છે. તેનો વંશ રહેશે નહી. છતાં શેળાચત કહે મેં આપનો અપરાધ કર્યો છે. માટે તેનું નિવારણ કરવા આપ આપો.

ત્યારે તેને આપ આપ્યો કે-હવે તારા વંશમાં રાજ્ય રહેશે નહીં પરંતુ વટલશે-તેના વંશમાં રાજ્ય રહેશે. એટલે વાળો ઘેર વીધો રહેશે નહીં પછી ત્યાંથી દેવીઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. એ શક્તિઓના નામ આવડ, તિથલ, રવરાઈ, ખોડીયાર, બલાડ, એ ત્રણેય હતાં. આવડનું સ્થાનક મામચી ગામ છે. ત્યાં એક ઝાડ છે, તેનું છોડીઉ બચ્ચાઓને મોટી ઉધરસ થઈ હોય

ત્યારે ગળે બાંધે છે. એટલે મટી જાય છે. ખોડીયા-
રતું સ્થાનક તો ઘણે ઘણે રથળે છે. બલાડ દેવીએ
ખાખલજીને વચન આપ્યું. એટલે તેને બત્રીસ ગામો
મળ્યા હતા. પણ તેનાં વંશમાં એક દીકરા થાય છે
ત્યાં બાપ ગુજરી જાય છે. પછી શેળાચતવાળો પાછા
પોતાના રાજ્યમાં આવે છે અને આંદીથી તળાવની
પાછા વળા તરફ જાય છે. માતાના શ્રાપ પ્રમાણે
એ એક સિંધ તરફથી આવેલ પટગર અમરાની
દીકરી સાથે પરણે છે.

કાકીઓ વિષે લોકીકન

વાળા વંશનો છેલ્લો રાજા શેળાચત કે જેના
શસ્ત્રમાં એક અમરો પટગર હતો. તેની કન્યા
ઉપર એ મોહ પામે છે. ત્યારે અમરો પટગર તેની
પાસે માગણી કરે છે કે મારી કન્યા હું આપુ પણ
એવી શરતે કે તમે અમારામાં જાણે ને અમારી
દીકરીને ને પુત્ર થાય, તો તમારી રાજગાદી તેને
આપવી. એ પ્રમાણે શેળાચતવાળો કબુલ થયો. અને
પટગરની સાથે પરણ્યો. એ કારણથી બીજા તેના
જાયાત નાખુશ થયા, જેવટે એ પટગરની દીકરીથી
તેને ત્રણ દીકરા થાય છે. તેમાં મોટાનું નામ હરસુર,
બીજો ખાચર, અને ત્રીજો ખુમાણ. શેળાચત પછી
એ ત્રણ ભાઈઓએ રાજ્ય વહેંચી લીધું. તેની મુખ્ય
ગાદી જેતપુરમાં કરી અને આખા મુલકમાં કાકી-
ઓની હાક વાગવા માંડી. ત્યારથી સૌરાષ્ટ્રનું બીજું
નામ કાકીઆવાડ પડ્યું. જેતપુર અને તેની આસ-
પાસનો મુલક હરસુરે રાખ્યો, ગઢડા, જસદણ,
તરફનો મુલક ખાચરે રાખ્યો, અને કુંડલા પરગણું
ખુમાણે રાખ્યું.

હરસુરના વંશજો વાળા કાકી નામે જાળખાય છે.
અને હજી પણ તેમના રાજ્યો વડીઆદેવળી, થાણા
દેવળકી, જેતપુર વગેરે રથળે છે. ખાચર તથા
ખુમાણના રાજ્યો વીખરાઈ ગયા.

એ રીતે વાળા વંશમાંથી રાજ્ય ગાદી કાકીઓમાં
ગઈ તેના વંશમાં એક સરતાનજવાળો થયા, તેને
નાગબાઈ માતા પ્રસન્ન થયા અને તેની મદદથી

તેણે ૮૪ ગામ મેળવેલા અને ઢાંક તાલુકો બાંધીને
ત્યાં રાજધાની કરી. કાળે કરીને એનો એ તાલુકો
છુટા છવાયો થઈ ગયો, અને ત્યાં વીણું નદીને કાંઠે
વાળા રાજપુતભાઈઓના ૧૨ ગામ હાલ છે. અને
ઢાંક નીચે ત્રણ ગામ રહ્યા છે. એ ઢાંકનો નાનો
તાલુકો ગણાય છે. અને તે ગોંડલની હકુમત નીચે
હાલ છે. એ સિવાય બીજા ભાઈઓને સાધારણ
ગરાસ રહ્યો છે. અને એ સૌ ઘર ઘણી થઈ ગયા છે.
એ ભાયાતોમાંથી એક ખીમાજી વાળા હતા. અને
તેનાં ઈ. સ. ૧૭૭૫ પહેલાં ત્યાં સાત ગામ હતાં.
એ વખતે તેઓ આહી ગોહીલવાડમાં મહારાજા
વખતસિંહજી આગળ આવેલા કારણ કે ખીમાજીવાળા-
એ મહારાજા વખતસિંહજીના સાસરા થતા હતા.

અંધકાલીન ઇતિહાસ

તળાવની વાળાની ગાદી ગયા પછી ત્યાં રજપુતો
આવ્યા. અને તેના તાખામાં તળાવ પ્રગણના થોડા-
એક ગામો આવ્યા એ થોડા વખત તળાવમાં રહેલા
અને પછી ઉચડી, ઝાંઝમેર, તરફ જતા રહ્યા.

તેને વિષે એવી વાત છે કે વાજા રજપુતનો
એક આવેસા નામનો વાણીજો કારભારી હતો. એ
વખતે બાબરીયાત ગામના ચારણોના થોડા કાકોરે
રાખેલ તેના પૈસાની ઉધરાણી માટે ચારણો આવે
ત્યારે તેને આક્રમણ સગવડીને કારભારી જવા દેતો.
એક વરસ પુરું થયું. પણ ચારણોને પૈસા મળ્યા નહિ
જેવટે એ કાકોર પાસે આવ્યા, ત્યારે પણ કારભારીએ
કહ્યું કે, બાપુ હાલમાં કાંઈ સિલક નથી. તેમજ
વરસ નખળું છે. કાંઈ ઉપજ આવી નથી. તો આવતું
વરસ સાંચું થાય ત્યારે તેના પૈસા આપી દેશું. એ
વખતે પણ ચારણોને પાછા કાઢ્યા. એમ બે વરસ
થઈ ગયા ત્યારે એક વખત તેને ચારણીવાણીઓએ
કહ્યું કે આજ બપોળે વરસથી કાકોર પાસે પૈસા છે
અને તમે લાવતા નથી, તમે તે ચારણ છે કે કેવા ?
અને વાણીજો જેમ સમજ્યે તેમ ધક્કા ખામો છે ?
માટે આ વખતે જાઓ અને પૈસા લીધા વિના પાછા
આવશો નહિ. એ મેણાના માર્યા ચારણોને ચાનક ચડીને

સવારે વહેલા ઉઠીને ચાલી નીકળ્યા. દિવસ ઉઝામાં તળાજે આવ્યા અને તરત કામદાર પાસે જઈને પૈસાની માગણી કરી પણ કામદારે તો પહેલાની માફક ઉડાઉ જવાબ દીધો એટલે ચારણો નદીમાં જઈને નાહીને ગામનો દરવાજો હતો ત્યાં ત્રાગા કર્યા. કાકા ભત્રીજો બે ચારણ હતા. તેઓ સામસામી કટાર ખાધને ત્યાં મરણ પામ્યા.

અહીં ત્રાસુ થયું ત્યારે તેના ગામ બાબરીઆતમાં તેની સ્ત્રીઓ છાશ તાણતી હતી. એ છાસની ગોળીમાં લોહીના ત્રસકા-છાંટા એવામાં આવ્યા. એટલે તે સમજી ગઈ કે ભૂંડી ચંપ, નક્કી આજે ચારણોએ કાંઈ નવા જીતી કરી.

દુરત બાઈ એ પોતાના ખેડુતનું ગાંડું મંગાવીને તળાજા આવવા નીકળી પરતુ તેને ત્યાં તેના દીકરાની વહુની બહેન આવેલ હતી. તેની ઉમર નાની હતી. એ પોતાની ભત્રીજી ચતી હતી તે સુતી હતી એટલે બીજાઓને કહ્યું એ જગે ત્યારે કહેશે કે કુઈ તળાજા હટાણું લેવા ગયા છે. અને હમણું આવશે. એમ કહીને ગાડામાં બેસીને ચાલી નીકળ્યાં. થોડેક દૂર ગયાં હશે ત્યાં એ નાની દીકરીએ જાગીને પૂછ્યું કે કુઈ ક્યાં ગયા એટલે તેને કહ્યું કે તળાજા હટાણું લેવા ગયા છે. હમણું આવશે. પરંતુ એ દેવી પૂત્રી સમજી ગઈ કે એ વાત જાણી છે. એ પોતે પંખીણીનું રૂપ ધારણ કરીને ત્યાંથી ઉડી. ત્યાં કુઈબાનું ગાંડું શેત્રુજીએ પહાંચ્યું ત્યાં તો તેને માથેથી ધરરર કરતી નીકળી એ બેઈને કુઈબા સમજી ગયા કે દીકરીને સત ચઢ્યું છે. હવે એ કાંઈનું કાંઈ કરશે. એ આવીને કુંગર ઉપર બેઠી અને કુંગરને શ્રાપ આપ્યો એટલે તેમાંથી જાળા પ્રગટ થઈ. પેલા કારભારી વાણીઆને ખબર પડી ને તે ભાગ્યો. અહીંથી ગેરખી ગામની પૂર્વે એક ધાર છે, ત્યાં તે પહોંચ્યો ત્યાં તે વાણીઆને માર્યો. તે ધાર આજે આલેસાની ધાર નામે ઓળખાય છે.

પછી તેણે કાકારને પણ શ્રાપ આપ્યો કે જાઓ તમારા વંશમાં રાજ્ય રહેશે નહિ. ને કાંઈ ઉઠજો નહિ, માટે અહીંથી આ ગામ છોડીને ચાલો જાઓ. એ વાળાઓએ ત્યારથી તળાજા ખાલી કર્યું, અને ઝાંઝમેર જઈને વસ્યા. હાલમાં ઝાંઝમેર, પીચલપુર, ખંદેરા, ઉચડી, મધુવન વગેરે ફેંકણે વાઝા ગરાસી-આઓ છે. તેને નામનો જીજ ગીરાસ રહેલો છે. એ પ્રમાણે એ પરચો બતાવી બીડીને દોઢ ગાઉ ઉપર રાયલ ગામની ઉત્તરે એક ધાર છે ત્યાં સમાઈ ગયા. તેને હાલમાં કાગબાઈની ધાર કહે છે.

બારૈયાની હુદીકત. કાગબાઈના શ્રાપથી વાળાઓ દરીઆ કાઠે કંઠાળનાં ગામડામાં જઈ વસ્યા પછી તળાજા બારૈયા જાળીના હાથમાં આવ્યું. તેઓના તાબામાં તળાજાની આસપાસનાં બાર ગામ હતાં. એ લોકો સુલતાનપુર બંદરે હુટકાટ કરતા એટલે ચાંચીયાઓના ધંધે પણ કરતા. એક વખત તેમણે ખંભાતનું વહાણ હુટ્યું. આ કારણથી ખંભાતના નવાબે એ વખતે કંપની સરકારની મદદ લીધેલી એ વખતે અંગ્રેજીએ ભાવનગરના કાકાર આતાબાઈની સાથે મળીને તળાજા સર કર્યું અને બારૈયાઓને હાંપી કાઢ્યા. આ પ્રગણું તેણે આતાબાઈ કાકારને રાખવા કહ્યું, પણ એ વખતે કાકારે ના કહી એટલે ખંભાતના નવાબને સોંપ્યું. ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં ખંભાતના નવાબે અહીં પોતાનો નુરુદ્દીન નામનો એક સૂબો મૂક્યો. અહીં બારૈયાના વખતનાં મકાનો તથા કેટલોક ભાગ પડી ગયેલો એવો ગઢ પણ હાલમાં છે. એ દરબારગઢમાં અહીંના વાળા ગરાસીઆ રહે છે. બારૈયાઓમાં રાજબાઈ કાંધાભાઈ નામનો મુખ્ય માણસ હતો. એ વખતમાં અહીં શીરંગીઓ પણ આવેલા હતા અને શીરંગીઓની સાથે ગામમાં હાલ વસ્તા વેરાઓ પણ ખંભાતથી આવેલા.

(અપૂર્ણ)

હીન્દનાં દેશી રાજ્યો

રાજ્ય એ શાસન છે. વ્યક્તિની સ્વચ્છંદતા ને મર્યાદિત કરનાર, અંકુશમાં રાખનાર નિયામક સત્તા છે. ને બધાં માણસો સ્વભાવથી જ ન્યાયપરાયણ હોત, ને કોઈપણ બળવાન માણસ શરીર બળથી, શસ્ત્રબળથી કે યુક્તિ બળથી કોઈ પણ અબળ ઉપર આક્રમણ કરવાની વૃત્તિવાળું ન હોત, ને માણસ માણસ વચ્ચેનો વ્યવહાર પરસ્પરના ન્યાય હક્કોનો વિચાર કરીને તે અનુસાર ચાલતો હોત, એટલે કે ને માણસ માત્ર આત્મશાસન કરતું હોત, તો કોઈ ઉપરી શાસક સત્તાની જરૂર ન હોત, અને ખીર્ન કોઈ ઉપર શાસન ચલાવવાની વૃત્તિ કોઈનામાં ઉદ્ભવતી ન હોત. પણ વસ્તુતાઃ એમ નથી. સબળમાં આક્રમણ વૃત્તિ ઘણે ભાગે આવી જ જાય છે. એટલે નિર્બળને રક્ષણની જરૂર પડે છે. પોતાની ધૃષ્ટિઓ, વૃત્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પારકા અંકુશ એ બહુ ગમે એવું નથી. પણ ખીર્નઓના સ્વચ્છંદ, આક્રમણશીલ વર્તન ઉપર અંકુશની જરૂર સહુને દેખાય છે. ન્યાય-શાસનની આ જરૂરિયાત ઉપર રાજ્યશાસનની હિતાવહતાનો પાયો છે.

રાજસ સ્વભાવમાં ખીર્ન ઉપર શાસન ચલાવવાની ધૃષ્ટિ હોય છે. બળથી અને કળથી રાજસ સ્વભાવનાં સમર્થ માણસો શાસનસત્તા પોતાના હાથમાં લેવા અને હાથમાં આવ્યા પછી જળવી રાખવા મથે છે. કોઈ કોઈ વખત રાજસવૃત્તિ વિનાનાં, પોતાના અંગત અહંકાર તરફ દૃષ્ટિ ન રાખનારાં માણસોને પણ રાજ્યશાસન અમુક રીતે જ થાય તો તેમાં બધાંનું હિત છે એમ લાગે છે, અને ખીર્નઓના હાથમાં રહેલી રાજ્યશાસન શક્તિનો બહુ દુરુપયોગ થતો પોતાને લાગે તો એવાં માણસો પણ, પોતામાં શક્તિ અને

આવડત હોય તો શાસક થવા પ્રયત્ન કરે છે. ને કે આવા, શાસકસત્તા પોતાનાં હાથમાં લેવા ધૃષ્ટિનાર વર્ગમાં નિઃસ્વાર્થ નિરહંકારી માણસો પ્રમાણમાં ઘણાં થોડાં હોય છે, પણ હોય છે અને હોઈ શકે ખરાં.

આમ એક તરફથી શાસનની જરૂર છે અને એક તરફ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી પણ શાસક થવા ધૃષ્ટિનાર વર્ગ પણ હોય છે, એટલે રાજ્યશાસન ઉપરિચિત થાય છે. સત્તાનું બાહ્ય સ્વરૂપ એકદમથી હોય કે લોકશાસનનીએ પદ્ધતિનું હોય પણ અમુક બહુ મોટો અબળ કે અણધ વર્ગ શાસિત હોય છે અને અમુક શક્તિ અને આવડતવાળો નાનો કે મોટો વર્ગ શાસક હોય છે. અબળ અણધ વર્ગ સુરાજ્ય ધૃષ્ટિ છે. એથી આગળ વધેલો વર્ગ રાજ્ય શાસનમાં પોતાની શુદ્ધિ કે ધૃષ્ટિનો પ્રભાવ પાડવા અને તેને પોતાને અનુકૂળ કે યોગ્ય ભાગે એવા માર્ગે વાળવા ધૃષ્ટિ છે કે સ્પષ્ટ કાયદેસરનો મતાધિકાર માગે છે. અને એથી વધારે આગળ વધેલો, વધારે સમર્થ, વધારે આવડતવાળો વર્ગ પોતાના હાથમાં સત્તા લેવા અને રાખવા મથે છે. લોકમતની, સીધી ચુંટણીથી આવેલો રાજ્યશાસનનો વરિષ્ઠ અધિકાર ન્યારે કોઈ એક વ્યક્તિના હાથમાં આવે ત્યારે તે સરમુખત્યાર થાય છે. બળ અને કળથી પણ આવી સરમુખત્યારી મેળવી શકાય છે. અને એ સરમુખત્યારી ન્યારે વંશ-પરંપરાની થાય ત્યારે એવા વંશપરંપરાના સરમુખત્યારો રાજ્ય કહેવાય છે. એવા સરમુખત્યારોને પણ શુદ્ધિ અને આવડતવાળા અમુક નાના પણ વર્ગનો ટેકો નેઈએ છે એટલે અંશે તેમની સરમુખત્યારીમાં પરાવલંબન રહે છે. અને વંશપરંપરાના રાજ્યમાં તો પ્રધાનો અને રાજ્યના ખીર્ન અધિકારીઓ તથા મુત્સદીઓના હાથમાં પણ ઘણી સત્તા વહેચાઈ જાય

છે. આમ ખરી એક હથ્થુ સત્તા કોઈમાં રહી શકતી નથી. કોઈપણ રાજ્ય એ એક નાના કે મોટા પણ બળવાન વર્ગનું રાજ્ય છે, કેવળ એક વ્યક્તિનું નથી. આત્મિક સમર્થ વ્યક્તિઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ધણાના માનસને વાળી શકે છે અને એમ હોય ત્યારે વ્યક્તિની ઇચ્છા એ ધણાની ઇચ્છા બની જાય છે અને તેને અંગે એવી વ્યક્તિ લોકશાસનના અતિનિધિરૂપ પણ હોય છે અને સરમુખત્યારરૂપ પણ હોય છે. પણ બીજા સર્વની અવગણના કરીને કેવળ બળથી સરમુખત્યારી બોગવવી શક્ય નથી. એક વ્યક્તિના હાથમાં એટલી શક્તિ આવે એવાં શસ્ત્રો હજી સાયન્સે શોધી આપ્યાં નથી. એટલે કોઈ પણ સરમુખત્યારનું રાજ્ય એ સિદ્ધાંતનું રાજ્ય છે કે વ્યક્તિની ઇચ્છા અને કળનું રાજ્ય છે, તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

શાસનનાં બે મુખ્ય સાધનો છે, બળ અને કળ. બળમાં શસ્ત્રબળનો સમાવેશ થાય છે, અને કળમાં બીજાં બોને સમજાવીને પોતાના મતનાં બનાવવાની શક્તિનો સમાવેશ થાય છે. એમાં સાચી સમજાવટને પણ સ્થાન છે અને ખોટી છેતરપિંડીને પણ અવકાશ છે. જ્યાં આવી સમજાવટથી કામ લેવામાં આવે છે, ત્યાં કળાનું કે મુત્સદીગીરીનું રાજ્ય છે. એવું રાજ્ય આહ્વાસ્વરૂપમાં સરમુખત્યારનું રાજ્ય હોય તો પણ તેમાં લોકમતની અવગણના નથી સંભવતી માત્ર કેળવણી સંભવે છે. સમગ્ર મતને ખ્યાનમાં લેવાની અને પોતાને અનુરૂપ હાગતા માર્ગે તેને કેળવવાની જ્યાં પદ્ધતિ હોય ત્યાં વસ્તુતઃ એ પ્રજામતનું રાજ્ય છે. ચુંટણીની અને ચર્ચાની તથા મતગણતરીની પદ્ધતિ હોય તો એ પ્રજામતનું ગણાય છે. પણ એમ ન હોય ત્યાં જે એ પ્રજામતને અનુસરવું રાજ્ય છે. રાજા કે સરમુખત્યાર કેવળ મુત્સદીગીરીથી સંપૂર્ણ નેહુકમી સ્થાપી શકે નહિ. જ્યાં સમજાવટ છે, ત્યાં નેહુકમી નથી. વળી શસ્ત્રો જ્યારે એવાં સંહારક અને છે કે થોડી વ્યક્તિઓ ધણાને મારી શકે અથવા ધણામાં રાખી શકે, ત્યારે એક નાનો વર્ગ નેહુકમીથી બીજા મોટા વર્ગ ઉપર શાસન ચલાવી શકે છે. આ શાસન શાસિતના

હિતનું હોય કે અહિતનું, તે તો એ વર્ગની ઇચ્છા અને જુદી કંઈ દિશા તરફ વધારે વળે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. એ હિતકર પણ હોઈ શકે પણ સમગ્ર પ્રજામતને ખ્યાનમાં લેનાર એ શાસન નથી. એના અંગત સ્વાર્થની ગંધ પણ ન હોય, શાસક બનવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ હાલે ન હોય, પણ પોતાની જુદીને અમોઘ માનવા જેવી કોઈ મિથ્યા અભિમાન વૃત્તિ એમાં બેશક છે. અને એવી અમોઘતા માનવ જુદીને કુદરતી ગણે નથી. જુદીનું સહજ લક્ષણ એ છે કે એ પોતાનાં મર્યાદિતપણાને અને પોતાનાં જૂદપાત્રપણાને સમજે છે. જ્યાં શાસક પોતાની જૂદપાત્રતાને ગણતરીમાં લીધા સિવાય પોતાને ગમે તેટલા સત્યરૂપ હાગતા હોય તેવા પણ પોતાના મતોનો બળદારા શાસનમાં અમલ કરે ત્યાં ઓછામાં આવાં કહીએ તો આત્મવંચના તો છે જ, પણ ધણે બાળે તેમાં અંદકાર, સ્વાર્થ અને પોતાનું ધાર્યું કરવાનો દુરાગ્રહ જ મુખ્ય હોય છે. આ જાતનું શાસન વર્તમાન શસ્ત્રબળના જમાનામાં શક્ય છે. જ્યારે શસ્ત્રો થોડાં અને સાદાં હતાં ત્યારે બળનો વધારે શક્ય હતો. શસ્ત્રની સંહારક શક્તિમાં, ખર્ચાળ પણામાં, અને ખાસ આવડતની જરૂર પડે એવાં અટપટાપણામાં, મોટી સંખ્યાના મતની અવગણના કરવાની શક્યતા વધારે છે. આ જાતની શસ્ત્ર સંપન્નતા સાથે લોકમતશાસન પદ્ધતિને થોડા મેળ છે. અને જનસ્વભાવ બદલે નહિ તો થોડા અક્ષલ અને આવડતવાળો વર્ગ સમગ્ર પૃથ્વી પર એક ચક્રે રાજ્ય કરી શકે એવો કાળ સત્વર નજીક આવતો જાય છે. એ ગમે તેવું હિતકર શાસન હોય, અને દેખાવમાં હાલે ચુંટણી, ચર્ચા અને મત ગણતરી પણ હોય પણ જ્યાં સૈન્ય, શસ્ત્ર, અને જામસુરી મુખ્ય હોય ત્યાં સ્વતંત્ર મત દર્શાવવાને કે લોકના મતને ખ્યાલમાં લેવાને સ્થાન બહુ ઓછું. શસ્ત્ર સંપત્તિ માત્ર સુદ અને સંહારની જ સૂચક નથી. એક વધારે શસ્ત્રસંપન્ન રાજ્ય બીજાં ઓછી શસ્ત્રસંપત્તિ વાળાં રાજ્યને બંને પ્રજાને ગુલામ બનાવી શકે એટલો જ એમાં બલ

નથી. પણ એક શસ્ત્રપ્રપન્ન રાજ્યનો પોતાનો જ અધિકારી વર્ગ અથવા લોકમતથી ચુંટાયેલો વરોધ અધિકારી એ રાજ્યના જ શસ્ત્ર બળથી એ જ રાજ્યની પ્રગતિ ગુલામ જેવી બનાવી પરાણે સરમુખત્યાર બની જાય એ શક્યતા એમાં સ્પષ્ટ છે. નવી ચુંટણી પાછળ શસ્ત્રનું અને જનસંસીનું દબાણ હોઈ શકે. આ દિશામાં જગત્ ધસડાવું જાય છે. લોકમતના કહેવાતા પક્ષો સમજવડેને બદલે શસ્ત્રની સહાયતા તરફ વળતા જાય છે. દરેક પક્ષ સામા પક્ષને પ્રજાદ્રોહી કે દેશદ્રોહી કે માનવ જાતિના દ્રોહીના રૂપમાં દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ કરે છે અને એ દ્રોહીના દંડ તરીકે સંસ્થાને વ્યાજબી કરાવવા મથે છે. વર્તમાન બળવાઓ એ સમગ્ર પ્રજાના બળવા નથી પણ એક નાનો વર્ગ-બીજા નાના વર્ગ પાસેથી બળ અને કળથી શાસન સત્તા પકાવી લેવા માગતો હોય એવું લાગે છે અને આ બધું સિદ્ધિતો નામે સમગ્ર માનવ સમાજના હિતને નામે થાય છે, જાણે કેમ શૂલ આશયનો, સત્યનો અને હિત સમજવાનો કુલ ધર્મનો કોઈ શસ્ત્રકુશળ અને ચુકિતકુશળ વર્ગના હાથમાં જ કુદરતે સોંપ્યો હોય !

આવા વર્તમાન પ્રવાહમાં લોકશાસન પદ્ધતિ પોતાનું જીવન જાળવી રાખવા મથતી હોય એમ દેખાય છે. આમાં બે પદ્ધતિ છે, રાજ્યનીતિ એ જરા અટપટી વસ્તુ છે. એમાં ઉંડા અભ્યાસની જરૂર છે, અને દૂરના પરિણામોને આગળથી જોઈ શકવા જેટલી દૂર અંદેશી પણ તેમાં જોઈએ છે. આ બધું બધાં માણસોમાં પુરતા પ્રમાણમાં નથી હોતું. એટલે જેને લોકો અથવા પ્રજા કહેવામાં આવે છે, તેનો મત મેળવવામાં બે રીતે કામ લઈ શકાય છે. લોકોને કેળવી સમજતાં કરવાં અને તે રીતે તેમના મતને પોતાના મત સાથે મળતો કરી એ મતના ટેકા ઉપર કામ કરવું એ એક રીત છે, એ રીત અધરી અને લાંબી છે, અને દ્રવ્ય, વ્યવહાર, કુશળ માણસો આ રીત તરફ સાધારણ રીતે બહુ વલણ ધરાવે નહિ એ દેખીતું છે, સત્ય સમજવવા બેસતું એ ચુંટણીમાં વિજયવંત થવાનો

માર્ગ નથી. અને રાજ્યમાં તત્કાળ કરવાં જોઈએ એવાં પણ કામો હોય છે. સમજવવાનો અંત આવે ત્યાં સુધી એવાં કામો ઉભાં રહી શકે નહિ એટલે ટુંકા અને તાત્કાલિક માર્ગો તરફ વ્યવહાર માણસોનું વધારે વલણ હોય છે. બીજી રીત એ છે કે આકર્ષક શબ્દોથી અને લાપણીથી જુસ્સાઓ અને લાગણીઓને ઉત્કેરવાથી તેમને પોતાના મતમાં આંખો મીચીને ઝંપલાવે એવી સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાં. આ બંને રીતોને ઉપયોગ સ્વતંત્ર ગણાતા અને લોકશાસનની પદ્ધતિથી ચાલતાં રાજ્યોમાં થાય છે એમ લાગે છે. જ્યાં જેટલે અંશે બીજી રીતનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાં તેટલે અંશે મુસ્લિમોની કે કળ નથી પણ જીજ્ઞાસુ છે. એની પાછળ ગમેતેવું લોકહિતનું બાનું હોય પણ એમ જીજ્ઞાસુ આશ્રય કરી પ્રગતિ નામે શાસન ચલાવવાને ટેવાયેલ શાસક, પ્રજાનો પ્રતિનિધિ, પરિણામે બળને માનનારા સામા પક્ષનો સંહાર કરીને પણ પોતાની ઈચ્છા કે માન્યતા અનુસાર રાજ્યતંત્ર ચલાવવાના મતનો બની જાય છે. આ લોકશાસનની પદ્ધતિની અંદર રહીને તેને તેના વિનાશ તરફ ધસડી જનાર દગાખોર વૃત્તિ છે. ખુલ્લા દુરમતો કરતાં એ આંતર દુરમત વધારે લચકર છે. આ દુરમત જાણણીમાં છે અને છેક છૂપો પણ નથી. કાણ જાણે કેમ પણ તેની તરફ આંખ આડા કાન કરવામાં આવે છે અથવા એ દુરમત એટલો પ્રબળ છે કે તેને જોયા જાણ્યા છતાં તેને દૂર કરી શકાતો નથી. લોકશાસન પદ્ધતિ જે બળવાન વર્ગની સરમુખત્યારીને હાથે હથેણી તો તે આ માનવવૃત્તિના દગાથી જ થશે. લોકશાસન પદ્ધતિના માત્ર આશયો જ નહિ પણ તેનાં સાધનો અને વ્યવહાર માર્ગો પણ જો સ્વચ્છ, નિર્મળ, જીજ્ઞાસુ કે રાજસહૃદિના ભેગ વિનાના હશે તો તે બીજાં બધાં બળો સામે ટકી રહેશે અને છેવટે વિજયવંત થશે. પણ એ પ્રશ્ન તો મૂળ જન-રક્ષાવનો છે, કેવળ પદ્ધતિનો નથી.

જ્યારે યુરોપમાં આવો ચંકાન્તિકાળ છે અને લોકશાસન પદ્ધતિને, બળની સરમુખત્યારી સામે પોતાની હયાતી ટકાવવા માટે પ્રબળ પ્રયત્ન કરવો

પડે એવી સ્થિતિ છે, ત્યારે હિન્દમાં લોકશાસન પદ્ધતિ હજી પૂરી શરૂ પણ નથી થઈ. એ દિશામાં માત્ર પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. અને એક તરફ ન્યારે સંપૂર્ણ અને નિર્મળ લોકશાસન સ્થાપવાના પ્રયત્ન પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે અથવા ભાવનાઓ સેવાઈ રહી છે, ત્યારે પ્રજાના અમુક વર્ગમાં બળની સરમુખત્યારી તરફનું વલણ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને ઉગ્ર મનો-વૃત્તિઓ દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં હિંદનાં વર્તમાન દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિ પહેલાં કદી ન હતી એવી છે. સંક્રાન્તિ કાળનાં જીવસાઓ અને તાત્કાલિક ઉપાયો તરફ ટુરત વળી જવાય છે અને છતાં એજ કાળ એવો છે કે જેમાં સત્વર પણ શાન્ત વિચારની સૌથી વધારે જરૂર છે.

હિંદની પુરાતની રાજ્યસંસ્થા, કાળક્રમથી, પ્રસંગોની પરંપરાથી અસંખ્ય ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની અસરથી પરિવર્તન પામતી પામતી અત્યારનાં દેશી રાજ્યોમાં પરિણામ પામી છે. ભવિષ્યમાં એ સંસ્થા ટકશે કે કેમ અને ટકશે તો તેનું કેવું રૂપાંતર થશે એ કલ્પનાનો વિષય છે, એટલું સ્પષ્ટ છે કે એ એક હયાત સંસ્થા છે અને હયાત પ્રાણી માફક હયાત સંસ્થા પોતાનાં જીવનને ટકાવવા તથા વિકસાવવા ઇચ્છે છે. જૂતકાળનો અનુભવ અને વર્તમાન સ્થિતિનો ખ્યાલ તેને અમુક અંશે માર્ગ-દર્શક થઈ શકે.

હિન્દનાં જૂતકાળ રાજતંત્રની (નરેશતંત્રની) ભાવનામાં મૂળ કુટુંબતંત્રની અસર દેખાય છે. કુટુંબતંત્ર એ ધણી નાના સમુદાયનું તંત્ર છે. એ રાજતંત્ર નથી. માણસની યોજનાદારા એ ઉદ્ભવ્યું નથી. પણ માણસની કુદરતે ધડેલી પ્રકૃતિમાંથી તેના ઉદ્ભવ છે. એકલ માણસ વાસનાનાં ખેંચાણથી ખેંચાઈ દાંપત્યના બંધનમાં બંધાય છે અને એકલાં જીવનમાંથી દાંપત્યનો સહવાસ અને સહકાર ઉદ્ભવે છે. કામવાસના પાછળ પ્રકૃતિની પ્રજન યોજના છે. પ્રજનકાળ એ પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ સાર્યક કામ છે. સંતતિ પરંપરાદારા (૧) મૃત પ્રાણીની જાતિને જીવતી રાખવી અને (૨) તેને વિકસવાનો અવકાશ આપવો એ તેની પાછળ

રહેલી પ્રકૃતિ પ્રેરણાનો હેતુ હોય એમ લાગે છે. વાસનાની અને દાંપત્યની સફળતા સંતાનથી છે. અને માળાપના અનુભવોની અને અભિલાષાઓની મૂઠ અસર સંતાનખીજમાં ઉતરે છે. એ વિકાસને આગળ વધારવામાં સહાયરૂપ બને છે. એ દ્વારા વિકાસની દિશામાં પરિવર્તન થતું જાય છે. ઇતિહાસ એમ કહે છે કે અતિ પ્રાચીન સમયનાં પ્રાણીઓ ઇડાં મૂકીને પછી તેના તરફ લેશ પણ ધ્યાન ન આપતાં, છતાં વિકાસની દિશામાં પરિવર્તન થતું ગયું હતું. ખીજમ. અને ગર્ભગત દશામાં માળાપના જે સંસ્કાર કોઈ મૂઠ પ્રેરણારૂપે સંતાનમાં ઉતરી આવે તેટલા પૂરતો જ એ વિકાસક્રમમાં માળાપનો ભાગ હતો. પોતે ખીજને ધારણ કરે છે પોષે છે અને એમાં વિકાસની પ્રેરણા મૂકે છે એવું કોઈ સ્પષ્ટ ભાન માળાપને ન હતું. એ બધું દંપતિમાં રહેલી માળાપ તરીકેની પ્રકૃતિથી લાવ વિના આપોઆપ થતું. ઇડાં તરફ, આમાં મારું સંતાન છે એવી દૃષ્ટિ પણ પ્રાણીને ન હતી. પણ પાછળથી વિકાસક્રમમાં માળાપ પાસેથી વધારે કામ લેવાનું પ્રકૃતિએ શરૂ કર્યું. માળાપના મનનાં ઉડાણમાં, ઇડાં તરફ સંતાનભાવ અને મમત્વ ઉદ્ભવ્યાં. પ્રાણીઓ ઇડાંને સેવવા લાગ્યાં અને ક્રમેક્રમે ઇડાંમાંથી નીકળતાં સંતાનને જીવનની જરૂરીઆતો માટે કેળવવા લાગ્યાં. આ સ્થિતિમાં બચ્ચું ન્યાં સુધી સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી કુટુંબ જેવી સ્થિતિ, એ પ્રાણીઓમાં પણ આવી. પક્ષીઓ પોતાનાં ઇડાંને સેવે છે અને બચ્ચાંઓને ચણતાં તથા ઊડતાં શીખવે છે. પણ બચ્ચાં સ્વાશ્રયી થતાં જુદાં પડી જાય છે. એટલે એમાંથી સ્થાયી કુટુંબતંત્ર બંધાતું નથી. પણ પક્ષીમાં બચ્ચાંઓને સ્વાશ્રયી થવામાં એટલો ટુંકો સમય લાગે છે કે જેમાંથી જે વધારે સંખ્યા થાય છે તે તરત જુદી પડી જાય છે અને ખેતો સહવાસ પણ કાયમનો નથી રહેતો. ને કે વાનર વગેરે જાતિમાં ટોળાંઓ પણ હોય છે. પણ પક્ષીઓમાં પણ પોતાનાં બચ્ચાંઓ તરફ મમત્વ સાથે કંઈક કુણીવૃત્તિ, વાતસલ્ય દેખાય છે. એ વૃત્તિ માલિકી હકની નથી પણ અંગતપણાના ખ્યાલની છે.

પોતાનાં અચ્ચાને ધવરાવનારાં પ્રાણીઓમાં આવી વૃત્તિ સવિશેષ દેખાય છે. પ્રાણી શાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે અને ઇતિહાસના કહેવા પ્રમાણે પોતાનાં સંતાનની સંભાળ લેવાની અને તેને કેળવવાની વૃત્તિ ખીન્ન બધાં પ્રાણીઓ કરતાં માણસમાં ધણી વધારે છે. આ કુદરતી વૃત્તિને અંગે માણસ પોતાનાં સંતાનને પોતાનું ગણે છે અને તેને છોડી ન દેતાં તેનું પાલનપોષણ કરે છે અને જીવનની જરૂરીઆતો માટે તેને કેળવે છે. માનવબાળકને સ્વાશ્રયી બનતાં વખત લાગે છે અને સ્વાશ્રયી બનવા છતાં અમુક મમત્વનું બંધન અથવા સ્મરણ કાયમ રહે છે. પોતાના બાળામાં આવી પડતા પોતાનાં આત્મજ અથવા અશુભ પરાધીન બાળકનાં પાલણપોષણ અને શિક્ષણ માટે કુદરત માનવ માળાપમાં એવી વૃત્તિ મૂકે છે કે જેથી એ વત્સલ બને છે. બાળકનાં જીવનની સરચાતનો કાળ એ શાસનનો નથી પણ વાત્સલ્ય અને સંભાળનો કાળ છે. અને એની કુણી અસર અમુક અમુક અંશે કુણાં બાળક અન્તઃકરણ ઉપર થાય છે અને છૂટાં વ્યક્તિત્વ કરતાં અને સ્વાર્થનાં બંધન કરતાં કોઈક જૂદા પ્રકારનાં બંધનનો ભાવ એ બિન્નો કરે છે. બેશક માણસની બહુ પ્રાચીન જંગલી જેવી રિયતિમાં આ બધું બહુ સ્પષ્ટ નથી હોતું પણ હોય છે તો ખરૂંજ. વળી નાનપણથી માળાપના આશરો નીચે ઉછરતું બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ માળાપ તેને કામ કરતાં શીખવે છે અને તેની પાસેથી કામ લેવા માંડે છે. કેળવણી સાથે ધીમે ધીમે શાસન સર થાય છે. કુદરતની જરૂરીઆતને અંગે માનો સ્વભાવ વધારે કુણો હોય છે. પણ પુરુષ પિતા મોટેભાગે વધારે બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે, અને બુદ્ધિથી અપાતી કેળવણી નિયમન અને શાસનનું રૂપ લે છે. લગભગ પરાધીન જેવી દશામાંથી બાળક મોટાંઓની આજ્ઞા ઉઠાવવાની ટેવ વાળું બની જાય છે, અને એ વંશવર્ધન-પણીની વૃત્તિ પણ મોટી ઉમ્મર થતાં છતાં આપો આપ ચાલી જતી નથી. મોટું થતું જતું સંતાન માળાપને સહાયકારક બનતું જાય છે. એ સંભાળ

ઓછી માગે છે અને કામ વધારે આપે છે. એટલે એવાં સંતાનને માળાપ પોતાની સાથે રાખવા ઇચ્છે. પણ સ્વાશ્રય શક્તિવાળાને પારકાં શાસન કરતાં સ્વતંત્રતા વધારે ગમે. આજ્ઞા કરવાં ટેવાયેલને આજ્ઞા-ભંગનો પ્રસંગ આકરે લાગે. અને તેથી તેનામાં કડકાઈ આવે, અને સમર્થ સંતાનને તે ન ગમે. એ બધું જોતાં સ્વાશ્રયી અને ઉમ્મર લાયક થતાં માળાપથી છૂટું પડી જાય એમ બનવાનો ધણો સંભવ. અત્યારે સંયુક્ત કુટુંબો વિભક્ત થતાં જાય છે તેનું એક એ પણ કારણ છે. પણ અત્યારે વિભક્ત કુટુંબ જેટલું સરલ છે. તેટલું જૂના વખતમાં નહોતું. જંગલી દશામાં, જેમ કુટુંબ સમુદાય મોટા તેમ મહારનાં આક્રમણો સામે આત્મરક્ષણ વધારે સહેલું. આમ હોવાથી સંતાનો માળાપથી જલદી છૂટાં પડી શકતાં નહિ. અને સંતાનનાં સંતાનો અને એવી પરપરાથી કુટુંબ સમુદાય મોટા થતો, અને મોટા સમુદાયની આન્તર વ્યવસ્થા માટે કુટુંબમાં આપો આપ કોઈ બ્યવહારતંત્ર બીજું થતું. કસાયેલ શરીર, ધડાયેલ ટેવો, અનુભવના બહેળાપણથી આવેલી બ્યવહાર દક્ષતા, એ બધું કુટુંબના વડેરાના પક્ષમાં હોવાથી ન્યાં વધારે પડતી શરીરની કે મનની ક્ષીણતા આવી ગઈ ન હોય ત્યાં નિયામક કે શાસકનું સ્થાન આપો આપ એવા મોટાના હાથમાં આવતાંજ મૂંઝાથી જ જે શાસન ચલાવતો આવ્યો હોય તેના શાસનને ફેરવી બીજું નવું શાસન સ્થાપવા જેટલી શોધક બુદ્ધિ અને નવા પ્રયોગોની ધગસ એ પરુ જેવાં માણસોમાં ન હતી. માત્ર શાસક બહુ આકરે અને ત્યારે કોઈ યુવાનના બળવાનો ભોગ થઈ પડી હણતો, અથવા નાલાયક થઈ જાય તો આપો આપ શાસક મટી શાસિતમાંનો એક બની જતો. એના પ્રભાવ ઉપર એનું અસ્તિત્વ હતું. ઘડેલા કાયદાથી તે શાસક સ્થપાયો ન હતો. કોઈ કાયદો તેને શાસક પદે રાખતો ન હતો. રૂઢીથી બનેલો શાસક પ્રભાવથી શાસક રહી શકતો, અને પ્રભાવહીન થતાં ફર થતો. માત્ર આન્તર વ્યવસ્થા પુરતીજ આ વાત ન હતી, બાલ આક્રમણો

કામે પ્રતિકાર કરવામાં પણ બળ અને આવડતની જરૂર પડતી અને એવા યુદ્ધ જેવા પ્રસંગોમાં જેનું શરીર કે મન પ્રભાવ ન પાડી શકે તે કુટુંબનો શાસક રહી શકે નહિ, એવી એ સ્થિતિ હતી. આવા યુદ્ધના પ્રસંગમાં જે પોતાની ઉપયોગીતા ધણી બતાવી શકે તેને કુટુંબ જતો કરી શકે નહિ. અને આન્તર વ્યવસ્થામાં તેની કડકાઈ હોય તે પણ અમુક અંશે નિભાવી લે એવી આત્મરક્ષણની જરૂરીયાત હતી. આવો કુટુંબ શાસક ભુલ્લમ પણ કરી શકતો. પશુ જેવી સ્થિતિમાં, સંતાન મોટાં થતાં, માબાપ તથા સંતાન વચ્ચેની કુણી લાગણીઓ આપોઆપ ઓછી થતી જાય છે, અને સંતાન પરંપરા એ દૂરતાને લીધે વધારે ક્ષીણ થાય છે. એટલેજ કુટુંબ તંત્ર એ અંગતપણાંની લાગણીનું તંત્ર મટી શાસન તંત્ર બની જાય છે, અને બની જતું. તેથી ન્યારે કોઈ કટાણાંના આત્મલંગથી કે એવાં કોઈ કારણથી એવા શાસકને કેમ રાજ થતો ત્યારે કોઈ બાળક કુટુંબીનો વધ પણ કરતો હશે. અત્યારે પણ દેહાન્ત દંડની શિક્ષા ક્યાં નથી? પણ અત્યારે જે કાયદાથી થાય છે તે એ વખતે રાજના આવેશથી થતું. આમ એકાદ વ્યક્તિને તે સખ્ત શાસન કરી શકતો, પણ સમગ્ર કુટુંબને વધારે પડતું દુલ્લવવા જેટલી તેમાં શક્તિ નહોતી. પશુબળના જમાનામાં અને સાદાં શસ્ત્રોના જમાનામાં એકનું ઓછાં એ. કુટુંબનાં વધારે પડતાં માણસોને તે ભુલ્લમી લાગે તો તેનો વિનાશ સહેલો હતો. એ તેના ભુલ્લમની મર્યાદા હતી. કુટુંબના મોટા લાગના ટેકા ઉપર એ જીવી શકતો અને શાસન ચલાવી શકતો. એવી તેની એક હથથુ સત્તા કુટુંબની બહુમતી ઉપર ટકેલી હતી.

આવાં કુટુંબાતંત્રો ધણે વખત ચાલુ રહ્યાં. કુદરતી મોતથી કે યુદ્ધમાં હણવાથી કે બળવાનો ભોગ થઈ પડવાથી શાસકો બદલાતા ગયા અને એ તંત્ર એમને એમ ચાલુ રહ્યું. એનો અંત આવ્યો તે બદલાયેલી પરિસ્થિતિને અંગે ન્યારે મોટાં કુટુંબોનાં આક્રમણ સામે આત્મ રક્ષણ કરવા માટે નાનાં નાનાં

કુટુંબોએ સાથે ભેડાઈ એકત્રિત બળનો ઉપયોગ કરવાની યુક્તિનો અમલ કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે એ ભેડાણમાંથી નવું સહકાર તંત્ર ઊભું થયું. વધારે બળવાન બનવા માટે વધારે સંખ્યાનાં કુટુંબોનું ભેડાણ પણ થવા લાગ્યું, અને એમાં યુદ્ધ માટેનું પદ એ જન્મસિદ્ધ રૂઢીમાંથી ન આવતાં, ભેડાનારાં કુટુંબોની એકમતી કે બહુમતીમાંથી ઉદ્ભવવા લાગ્યું. ન્યાં નાનાં કુટુંબોને કોઈ મોટાં કુટુંબ અથવા કુટુંબ-સમૂહે હરાવીને વંશ કર્યા ત્યાંપણ શાસક અને શાસિત વચ્ચે નવો સંબંધ ઉત્પન્ન થયો. માત્ર શાસિતની બહુમતી ન્યાં શાસકથી વિરૂદ્ધ થાય ત્યાં બળનો અને ક્રાન્તિ સહેલાં રહ્યાં એટલા પુરતી સમાનતા કાયમ રહી. બેશક એ ક્રાન્તિ તે સહકારની ક્રાન્તિ, મતગણતરીથી રાજ્ય સત્તા બીજા પક્ષના હાથમાં આવે એવી સૌમ્ય ક્રાન્તિ નહિ. એ પાશવ બહુમતીની સત્તા.

આમાંથી રાજતંત્ર કેમ ઉદ્ભવ્યું એની વિગતમાં ન હિતરતાં જૂનાં રાજતંત્રની સ્થિતિનો વિચાર કરવો અહીં બરા થશે. ગમે તેમ પણ કાળક્રમે હિન્દમાં એક હથથુ વંશ પરંપરાના રાજાનું તંત્ર અમલમાં આવ્યું. બહારનાં આક્રમણો સામે સમગ્ર રાજ્યનું આત્મરક્ષણ અને રાજ્યની અન્તરગત વ્યક્તિઓ વચ્ચેના પરસ્પર વ્યવહારનું નિયમન એ તેનાં મુખ્ય કર્તવ્ય હતાં. પાલન પોષણ અને જીવણી એ કામો મુખ્યત્વે માબાપની પ્રકૃતિનાં છે અને એ સેવાના ક્ષેત્રનાં કાર્યો છે, શાસનનાં નથી. આન્તર શાસન એટલે ન્યાય વ્યવસ્થા અને બાહ્ય આક્રમણોનો સામનો એટલે યુદ્ધશક્તિ. હિન્દની રાજસંસ્થા કુટુંબોના સહકારથી પરસ્પર યુદ્ધ અને હાર છૂટથી કે એ અથવા બીજાં એક કે અનેક કારણો અને પ્રસંગોના પરિણામથી હયાતીમાં આવી હોય, પણ ધણાં જૂના કાળથી એમાં કુટુંબ લાવ અને વાતસલ્ય તથા ભક્તિના લાવોને બેળવી દેવામાં આવ્યા છે. ન્યાય વ્યવસ્થાના રક્ષક તરીકે રાજાનું ગૌરવ લગભગ દેવ જેવું બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે,

અને સ્થાપિત રાજ્ય સત્તા સામેના બળવાને પાપ રૂપ મનાવવામાં આવ્યો છે. પણ ખીજી બાજુએ રાજનાં રાજપણું સાથે દેવની અને માબાપની કૃત્તેને જોડી દેવામાં આવી છે. હિન્દનાં તે વખતનાં શુદ્ધિ-પ્રધાન અને લાવનાપ્રધાન વર્ગનાં માણસોએ આમ પરસ્પર સદ્ભાવના સંબંધ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ લાવનાની આછી અસર હજી પણ વર્તમાન સંસ્થાઓમાં ક્યાંક થોડી થોડી જોવામાં આવે છે.

એવી લાવના જૂના વખતમાં ખૂબ પ્રચલિત અને પછી ૩૬ થઈ ગઈ હોવાની જોઈએ એમ લાગે છે. એ બાબતમાં ઈતિહાસનાં માન્ય રહે એવાં પ્રમાણો ટાંકવાં મુશ્કેલ છે. જૂનાં લખાણોમાં જે દેખાય છે તે તે સમયની રિથિતિનું પ્રતિબિંબ ગણીએ તો એમ લાગે કે આવી લાવના તે વખતમાં સારી રીતે ઉડી ઉતરી હશે. અને એ લાવના જે ઉડી ઉતરી ન હોય તો આજ સુધી તેની અસર જે અમુક અંશે ટકી રહી છે તે ટકી શકે નહિ એમ લાગે છે. છતાં રાજ અને પ્રજા માણસજાતિનાં જ હતાં. સત્તા સાથે સ્વચ્છંદતા માણસમાં અત્યારે પણ આવી જાય છે અને જૂના વખતમાં પણ આવી જતી, અને અતિ આક્રમણ સામે બળવાની વૃત્તિ અત્યારે પણ ઉદ્ભવે છે અને ત્યારે પણ ઉદ્ભવતી. પુરાણ સાહિત્યમાં આ મતલબની એક વેનરાજની કથા છે. એ ઐતિહાસિક બલે ન હોય પણ અસંતુષ્ટ પ્રજા વધારે પડતું દમન કરનાર રાજાનો વિનાશ કરે છે એવા અર્થની સૂચક છે.

વેન નામે એક રાજા હતો. તેનો બાપ ધણો પ્રજાપ્રિય હતો, પણ વેન પોતે સ્વચ્છંદી અને ઉગ્ર શાસક હતો. ઉપદેશ કરનારાઓએ પ્રજાને એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે રાજામાં બધા દેવનો દેવભાવ સમાયેલો છે. રક્ષણ, પાલન અને ન્યાયશાસન એ દેવનાં કાર્યો રાજા કરે છે એટલે તેનાં શાસનને અતુ-સરવું જોઈએ, એટલો એનો સામાન્ય અર્થ હશે, પણ બ્યવહારમાં રાજા એટલે દેવમૂર્તિ એવી સાદી વાત વધારે પ્રચલિત હતી. જૂના ઉપદેશોમાં જુદા જુદા

ઉપદેશો જુદા જુદા અધિકારીઓ પરત્વે કરવામાં આવેલા છે. આ ઉપદેશ પ્રજાને ન્યાયશાસન વશવર્તી બનાવવા માટે પ્રજાને કહેલો ઉપદેશ છે, પણ વેન સ્વભાવે અહંકારી અને સ્વચ્છંદી હતો અને રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં આવવાથી તથા પ્રજામાં દેખાતાં વશવર્તીપણાથી તેને એવી ભ્રાંતિ ઉભી થઈ હતી કે 'મારા શાસન સામે થવાની કોઈની શક્તિ નથી અને કોઈનો અધિકાર પણ નથી, નહિ દેખાતા દેવોને લોકો પૂજે તે કરતાં પ્રત્યક્ષ શાસક દેવરૂપ રાજાને જ પૂજે એ તેને વધારે ચોચ લાગ્યું, અત્યારે પણ શુદ્ધિપ્રધાન શાસક વર્ગને અથવા શાસક થવા ઈચ્છનાર રાજ્ય વર્ગને પણ એમજ લાગે છે. ઈશ્વર કે દેવ હોવા ન હોવા સાથે આ વાતને સંબંધ નથી. માત્ર લાવનાવશ લોકો કુદરતના બળમાં કોઈકે હિતાવહ અને પ્રબળ શાસક શક્તિ રહેલી છે તેને ઉડી કદંપનાથી પૂજે છે. માણસની અને જડકુદરતની પર કોઈ સત્તા છે અને એ સત્તા નબળાં લાગતાં હોય એવાં પણ સારાઓનું સાફ કરે છે અને સમયે લાગતાં હોય એવાં પણ ખરાબ લોકોને અંતે દંડ દે છે. એટલુંજ એમાં સામાન્ય તત્ત્વ છે. અને એ તત્ત્વને બાદ રાખીએ તો પણ સાચી કે ખોટી પણ એ જાતની દેવભાવના એ વખતનાં માણસોમાં હતી અત્યારે પણ અમુક વર્ગમાં એ હજી છે. વેનને એ લોકોની એ મૂર્ખતા લાગી. કેવળ અકુલવાળાં માણસોને લાવનાવશતા માત્ર અને કુણી લાગણીઓ માત્ર અમુક પ્રકારની મૂર્ખતાજ લાગે છે. સાચું શું અને ખોટું શું એનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. સામાન્ય માણસો અને મહાન પારદર્શી શુદ્ધિવાળા તત્ત્વચિંતકો પણ સમાનપણે ભૂલને પાત્ર છે. 'કુદરતના પારને અને સત્યના અન્તને હું પરીચી ગયો છું' એવી માન્યતા માણસ માટે, કોઈ પણ માણસ માટે કેવળ ભ્રાંતિરૂપજ છે. રાજાએ કે શાસકે વિચાર કરવાનો એટલોજ રહે છે કે અમુક લાવના લોકમતમાં કેટલી જાડી ઉતરેલી છે, અને એના ઉચ્છેદથી કેટલાં અંતરોમાં કેવી અસર થવાની છે. પણ શુદ્ધિપ્રધાન વેનને એમ લાગ્યું કે મને જે

ભાવના ખોટી લાગે છે તે ખોટીજ છે અને લોકો એવી ભાવનાને વળગી રહે એ તેઓની ભૂર્ષતા છે. એ ભૂર્ષતાને માન આપવાની મારી ફરજ નથી અને એમ કરવાની મારે જરૂર પણ નથી. રાજ્યમાંજ જનસમુદાયનું અર્થ સર્વોત્કૃષ્ટ સમાધાન જ છે એવી માન્યતાનો અત્યારે પણ પ્રચાર કરવામાં આવે છે અને વેનનો પણ આગ્રહ એ પ્રકારનો હતો. જન-માલનું રક્ષણ આશ્રવિકા અને સુખ સંપત્તિ તથા ભોગ વૈભવ ઉપરાંત માણસમાં બીજું માણસાઈ જેવું કોઈ જુદું તત્વ છે અને તે વિકાસ ધ્વંજી છે એવો ખ્યાલ વેનને ન હતો અને અત્યારે પણ ઘણાં રાજકીય લોકોમાં નથી હોતો. પણ વેનમાં મત પ્રચારની કળા ન હતી અને આકર્ષક છળ પણ નહતું. તેણે પોતાની શાસક સત્તાના બળથી લોકોને પ્રભુરૂપ રાજ્યસેવક બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ‘મને, (રાજાને અને રાજ્યને,) પૂજો, મને ભજો, બળીદાન મને આપો,’ એ તેની આશા હતી. મુશ્કેલી માત્ર એટલી હતી કે એ રૂઢ લોક ભાવનાની અને વિશાલ લોકમતની અવગણના હતી અને શસ્ત્રો એવાં નહતાં કે બળવો મુશ્કેલ થઈ પડે. ઉપદેશકોએ બળવો રોકવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના અને પ્રજાના આન્તર રોષને દબાવી તેમને નમ્રભાવે વિનંતિ કરી કે રાજાનો આ ધર્મ નથી. પણ રાજાએ તો રાજાનો શો ધર્મ છે એના ઉપર જ ભાર મૂક્યો. સહુએ પોતાનો ધર્મ સમજવો અને પાળવો એ ધર્મની ફરજના ઉપદેશમાં ઘટે છે. પણ બ્યારે હકની વાત ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે ‘મારો હક અને સામાની ફરજ’ એજ દષ્ટિ બળવાન બને છે. વેન રાજાએ તો એજ ઉપદેશકોએ ઉપદેશોના પ્રજાનો ધર્મ તેમની સામે ધર્યો. ‘પ્રજાએ રાજાની આશા માનવી નેહાએ’ પરિણામ એ આવ્યું કે બળવો ખાળવા મથનાર અને તે માટે ‘રાજ દેવરૂપ છે’ એમ ઉપદેશનાર ઉપદેશકોએ જ એ રાજાના વિનાશને અનુમોદન આપ્યું અને વેન મરાયો, એ અપુત્ર મર્યો અને એનો કોઈ સીધો વારસ ન હોવાથી રાજ્ય રાજા વિનાનું થયું. ઉપદેશકોને કદાચ એવી બાંધિત થઈ

હશે કે લોકો તેઓના ઉપદેશથી જ આપોઆપ સન્માર્ગે ચાલશે. રાજાની શાસનની અને દંડનીતિની કશી જરૂર નથી. ગમે તેમ પણ તેમણે રાજાનો નાશ કર્યો પછી નવું કોઈ રાજ્યતંત્ર સ્થાપવા જેટલા તેઓ રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કેળવણી ન હતા. પ્રજાસત્તાક સ્થાપીને તેને ન્યાય પુરઃસર ચલાવવું એ અમુક જાતની કેળવણી માગે છે. માત્ર સદ્ભાવ અને શુદ્ધિથી જ અર્થ થઈ જતું નથી. વ્યવહાર આવડત અને અનુભવ તેમાં ઘણો ભાગ ભજવે છે. એ માત્ર કાયદા ધડવા અને ઉપદેશવાની જ વાત નથી, તેને અમલમાં મૂકવાની અને ઘણાં પાસે પરાણે અમલમાં મૂકાવવાની જરૂર પડે છે. એ વખતની પ્રજા કે એ ઉપદેશકો એ માટે તૈયાર ન હતા. વિચારને અંતે તેમણે ફરી કોઈ રાજા સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. શાસનમાં બળની જરૂર છે એટલે પ્રથમ તેમની દષ્ટિ સૈન્ય તરફ વળી હોય અને સેવક વર્ગમાંથી કોઈ ઉગ્ર વ્યક્તિને રાજા સ્થાપવાનો વિચાર તેમને આવ્યો હોય એમ લાગે છે. પણ કેવળ ઉગ્રતા જ રાજાપણનો ગુણ નથી. યુદ્ધશક્તિ અને દંડશક્તિ એ રાજાનું મુખ્ય અંગ નથી. એ શક્તિઓ તો દમનને માર્ગે પણ વાપરી શકાય છે. માત્ર એ શક્તિઓનો બ્યારે રક્ષણ માટે અને ન્યાય નિયમન માટે ઉપયોગ થાય ત્યારે જ છે રાજાને યોગ્ય શક્તિ ગણાય છે. પાલનની વૃત્તિ વિનાની શાસન સત્તાએ રાજ્યસત્તા નથી, એટલે સૈન્યશક્તિના પ્રતિનિધિને રાજા તરીકે પસંદ કરવાને બદલે તેમણે વેનના હાથનું મથન કર્યું. તેના ભાષાતોમાં દષ્ટિ ફેરવી, અને તેમાંથી પૃથુ મળી આવ્યો. પ્રજા સાથે મળી ઉપદેશકોએ રાજા સ્થાપ્યો, આ એક પ્રકારની ચુંટણી થઈ, પણ પૃથુનો પુત્ર ગણાયો અને વંશપરંપરાનો રાજા સ્થાપ્યો. આ જાતની કથા પુરાણમાં છે.

એમાંથી જે અહીં જેવાનું છે તે એટલુંજ છે કે પ્રજાની ભક્તિ ભાવનાને અને સહનશીલતાને મર્યાદા હોય છે. ગમે તેવો સમજાવે હોવા છતાં પણ જૂના વખતનો રાજા પ્રજાના બળવા સામે ટકી શકે એમ ન હતો. બીજી વાત એમાં એ દેખાય છે કે રાજામાં

જેમ અમુક હદ સુધી ભુલ્મ કરવાની શક્તિ હોય છે તેમ પ્રજામાં બળવો ફરી રાજ્યનો વિનાશ કરવાની પણ શક્તિ હોય છે. એમાં અને સાદાં રાજવાળા જૂના કાળમાં પ્રજાની બળવો કરવાની શક્તિ વધારે હતી. અને એ શક્તિને પણ સંયમની જરૂર હતી. દરેક શારીરિક કે માનસિક શક્તિને સફલાવના અને ન્યાયના સંયમની જરૂર છે. એ સફલાવ ઉભો કરવા અને અન્તરમાં ઊંડો ઉતારવા વારંવાર રાજ્યને રાજ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ દેવ સ્વરૂપ ગણાયો છે કારણ કે રાજ્ય સંસ્થા એ દેવશક્તિ જેવી રક્ષક શક્તિ છે. એના વિના ન્યાય વ્યવસ્થા ટકી શકવાનો અવકાશ નથી. પોતાની મેળે ન્યાય નિયમનાં રહે એવા માણસો તે વખતમાં ન હતાં અને હજી અત્યારે પણ નથી. અને તેથી દંડશક્તિથી ન્યાય નિયમનો જળવી રાખવાં અને લોકોને પરસ્પર બલ-હારમાં ન્યાયાનુસાર વર્તવાની ફરજ પાડવી એ માટે શાસક રાજ્યસત્તાની જરૂર ત્યારે પણ હતી અને અત્યારે પણ હજી છે. જે ન્યાય વ્યવસ્થા જળવે તે દેવ. એ દૃષ્ટિએ રાજ્ય સંસ્થા એ દિવ્ય સંસ્થા છે અને રાજ્યશક્તિ એ દેવશક્તિ છે, અને ન્યાયનો રક્ષક રાજ દેવ સમાન છે. 'રાજ દેવ છે' એ ભાવનાનું એ મૂળ છે. નાની નાની બાબતોમાં મતભેદોમાં બળવો કરવો એ પાપ છે, કારણ કે એ આખી રાજ્ય સંસ્થાને અને ન્યાય સંસ્થાને ભાંગી પાડવા જેવું છે. એ એનો અર્થ છે અને ન્યાં ન્યાં શક્ય સુધારાઓને બદલે બળવાઓ થયા છે ત્યાં ત્યાં અંધાધુંધી અને ભુલ્મ બહુ તીવ્ર રૂપમાં અમુક કાળ તો ફેલાયજ છે, એ વાતનો પુરાવો તે પછીના કાળમાં આજ સુધીના ઇતિહાસો આપે છે. માણસોને પરાણે ન્યાયના નિયમનોમાં રાખવા માટે તો રાજ્ય સંસ્થા છે અને તેથી તેમાં શાસન અને દંડ છે. ખાસ કરીને નિર્બળ ઉપર અન્યાયી આક્રમણ કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિવાળાં સખળ લોકોને અંકુશિત કરવા માટેનું એ શાસન છે. એમના શું-હાઓને દંડવા માટે એ દંડ છે. રાજ્ય શાસનનું ક્ષેત્રજ સખળ આક્રમણ શીલ વર્ગ ઉપર

છે. જે નિર્બળ છે, આત્મ રક્ષણ માટે અશક્ત છે તેને ન્યાયશાસન આશીર્વાદ રૂપ છે. જે સખળ અને આક્રમણશીલ છે, તેમને ન્યાયશાસન એ મનમાં ભુલ્મરૂપ લાગે છે. તેમની ઇચ્છાતૃપ્તિ સામે એ અંતરાય છે. એટલે રાજ્યશાસન ગમે તેટલું સાઈ અને ભૂલ વિનાનું તથા ન્યાયમય હોય તો પણ એ વર્ગને એ પુંચવાનુંજ. વળી રાજ્યતંત્ર માણસો માર્ફત ચાલતું હોવાથી તેમાં ભૂલો થવાનો પ્રયોગપાત અન્યાયો થવાનો પણ સંભવ છે. અથવા સંભવ શાં માટે? એમ થયા વિના રહેતુંજ નથી. માત્ર શાસક અને અધિકારી વર્ગની લાપકાતના પ્રમાણમાં ભૂલ અને અન્યાયનું પ્રમાણ વધારે ઓછું થાય છે. છતાં ન્યાય માટે મથતા લોકોએ, ન્યાયસંધી સામાન્ય જન-સ્વભાવ બહુ ફરી ન જાય ત્યાંસુધી અમુક અંશે તો તે નિભાવી લેવું ધટે, અને તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો ધટે. દરેક બાનાં નીચે કે કેટલાક ખરાં કારણો નીચે પણ ભૂલ સામે કે અન્યાય સામે તુરત બળવો કરવો ન ધટે. કારણ કે નાના કે થોડા અન્યાયોનો પ્રતિકાર કરવા જતાં અમુક કાળ ધોર અન્યાય અને સમૂળી અવ્યવસ્થાનો આવી જાય છે અને ક્રોધના આવેશો ન્યાયના બધા સંયમે ભૂલાવી માણસને અમુક કાળ માટે તો પથ બનાવી દે છે, અને તે સંસ્કારો સત્વર જતા નથી. એટલા માટે રાજ્યને અથવા કહેા કે સ્થાપિત રાજ્યને દેવરૂપ ગણાવેલ છે અને તેની સામેના બળવાને પાપરૂપ ગણાવ્યો છે. પણ ભક્તિ કંઈ વિચારથી કે સમજવટથી કે પુરાણની વાર્તાઓથી ઉદ્ભવતી નથી. ભક્તિ એ તો અન્તરનો સ્વાભાવિક ઉભરો છે. શાસકમાં ન્યારે વતસલતા અને પાલક સહાનુભૂતિ દેખાય ત્યારે ભક્તિ સ્વયંમેવ ઉદ્ભવે છે. એટલા માટે રાજ્યમાં દેવ જેવા શુભો જરૂરી છે. રાજાના અને પ્રજાના પરસ્પર ધર્મો અને એ વખતનો રાજ્ય તંત્રનો મૂળ સિદ્ધાન્ત એ બધું 'રાજ અને પ્રજા' એ શબ્દ સંયોગમાં આવી જાય છે. જેમ માખાપ પોતાનાં છોકરોને જળવે એમ રાજ્યને પ્રજાને જળવે તો તે કૃતદેય થાય છે. એ

લાગણી એ હિતાવહતા રાજમાં હોય તો રાજ રાજ રહે છે અને પ્રજા પ્રજા રહે છે. વાત્સલ્ય અને ભક્તિ એ પરસ્પરનાં પોષક છે. અન્યથા કોઈ કૃત્રીમ ઉપાયોથી ભક્તિ ઉદ્ભવી શકતી નથી, અને કદાચ ખોટા વાત્સલ્યના દેખાવથી ઉદ્ભવે તોં લાંબો વખત ટકી શકતી નથી, કારણ કે કોઈપણ દાંભિક દેખાવ બહુ લાંબો વખત અપાર દર્શક રહી શકતો નથી. પણ લક્ષ્મી અને સત્તા મળતાં છતાં આવી મનોવૃત્તિને કેળવી અને જાળવી શકે એવાં માણસો બહુ થોડાં હોય છે. અન્તઃકરણમાં એટલી વત્સલતા ન હોય તો પણ પ્રજાનાં સુખ અને સંતોષ ઉપર પોતાનો આધાર છે એટલા પુરતો પોતાનો સ્વાર્થ સમજનાર રાજ પણ પ્રજાને સુખી કરવા સતત પ્રયત્ન કરે. પણ એ વાત પણ બુદ્ધાઈ જાય ત્યારે પ્રજા રાજ તરફ ધીમે ધીમે ઉદારીન બનતી જાય છે. સામાન્ય સમગ્ર જન-સ્વભાવ ન્યાં સુધી વધારે કુણે ન થાય ત્યાં સુધી વંશપરંપરામાં ઉતરતી આવતી એક પછી એક વ્યક્તિમાં દરેકમાં પ્રજા માટે વાત્સલ્ય ભાવના માત્ર ઉપદેશથી પ્રકટાવવી અને જાળવી રાખવી એ મુશ્કેલ છે.

ક્રમે ક્રમે વત્સલભાવ ગયો. લક્ષ્મી અને સત્તા વધ્યાં, શત્રો વધારે સારાં થયાં, યુદ્ધકળા એ કળા જેવી બનવા માંડી, અને કેટલાક અક્ષલવાળા માણસોએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર રાજની ખુશામત કરવાનું અને તેને મોજશોખને માર્ગે ઉતારી ખરી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં રાખી રાજને નામે રાજ્ય ચલાવવાનું શરૂ કર્યું. અક્ષલવાળાં માણસો રાજ્યતંત્રમાં, પ્રજાતંત્રમાં, કે વ્યવહારના ગમે તે તંત્રમાં પોતાનો માર્ગ કરી લે છે, અને દેખાવની સત્તા ગમે તેના હાથમાં હોય પણ તેમાં સીધી કે આડકતરી રીતે અને તેટલો ભાગ પકડવાનું ચૂકતા નથી ન્યાં ધન સોભા કે સત્તાના લોભની સાથે અક્ષલ હોય ત્યાં સાધારણ રીતે આગળ વધવાના આડા અવળા ધણા રસ્તાઓ હોય છે. સિદ્ધાન્તને વળગી રહેનારા તથા સીધે માર્ગે આગળ વધવા ઇચ્છનારાઓને માટે બધાં તંત્રોમાં સ્થાન ન હોઈ શકે પણ એવી પોતાને

બાંધનારી મર્યાદા જેણે જાતે સ્વીકારી હોય એવાં માણસોને બાદ કરતાં ખીલે માણસોને માટે ધણા માર્ગો ખુલ્લા હોય છે. પ્રકાશની સીધી લેખા બહુ વળાક લઈ શકતી નથી પણ પાણી અને પવન આડાં અવળાં રહીને પણ ન્યાં અવકાશ હોય ત્યાં પેસી જાય છે. સાવ સીધી એક લીટી તો પ્રકાશની લેખા પણ સાચવી શકતી નથી. અવરોધ આવે ત્યારે એ પણ ખુણા ખાંચાથી પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તેનું વક્રીભવન પણ થાય છે, પણ એ બધાંમાં પણ તે અને તેટલી સીધી લીટીની ગતિ જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. એમ જીવનની જરૂરીઆતો અને આઘાત પ્રત્યાઘાતો સીધે માર્ગે જવા ઇચ્છનારને પણ પરાણે આડા ધકેલે છે. પણ સીધાં માણસો દિશા બદલવી પડે તો બદલે છે પણ ગતિમાર્ગ તો સીધો અને સરલજ રાખવા મથે છે. આવાં માણસોને બધાં તંત્રોમાં અવકાશ ન મળે, અથવા તંત્રવ્યવહારમાં શાસન સત્તાને ન્યાં આડા ઉપયોગ થતો હોય ત્યાં એવાં માણસો માટે સ્થાન ન હોઈ શકે. પણ એક સીધાપણાને છોડ્યા પછી અક્ષલવાળાં માણસો પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં અને અમુક અંશે સંજોગોની અનુકૂલતાના પ્રમાણમાં લગભગ ગમે તે સ્થાને પહોંચી જઈ શકે છે. સીધા માર્ગે શક્તિ આવડત અને સેવા પ્રસચ્ચતાને છે. રાજાતંત્રને અને પ્રજાતંત્રને બન્નેને તેની જરૂર છે. એ ઉપયોગી હોવાનો માર્ગ છે. ખીલો માર્ગ ઉપયોગી દેખાવાતો છે. અને ત્રીજો માર્ગ ખુશામતનો અને મહેરબાની મેળવવા માટેના હલકા પ્રયત્નોનો છે. બધાં તંત્રોમાં આ બધા માર્ગોને અવકાશ છે. કોઈપણ શાસન તંત્રમાં ન્યારે આડા માર્ગે અક્ષલવાળાં માણસો અધિકાર ઉપર આવે છે ત્યારે એ તંત્રનો વ્યવહાર ખરાબ શાસન તરફ વળી જાય છે અને એમ ન બને તો પણ એમાં શિથિલતા તો આવીજ જાય છે. રાજાતંત્રમાં માત્ર એકજ વ્યક્તિને મુખ્યત્વે રીઝવવાની હોય છે એટલે ખુશામત ખોરોને પકડાઈ જવાનો સંભવ એટલો ઓછો રહે છે. આ રીતે રાજાતંત્રમાં સ્થાન મેળવતા લોકો રાજને

કર્તવ્ય વિમુખ બનાવે છે. એટલે રાજનમાંથી માત્ર વત્સલતા ચાલી જાય છે એટલુંજ નહિ. પણ પ્રજાને પણ માત્ર શાસન સાથેજ સંબંધ રહે છે અને રાજનના વ્યક્તિત્વ માટે ઉદાસીનતા આવી જાય છે. સાધારણ રીતે ઠીક ઠીક ચાલતાં રાજ્ય સામે પ્રજા બળવો કરતી નથી પણ ન્યારે બહારના હુમલાથી રાજ્ય ક્રાંતિનો પ્રસંગ આવે ત્યારે રાજા માટે પ્રાણ આપવાની ધગશ પ્રજામાં દેખાતી નથી અને રાજક્રાંતિ થયા પછી નવો રાજા. જે સાધારણ રીતે ઠીક શાસન ચલાવે તો તેને વિના વિરોધે નિભાવી લે છે. હિન્દનાં રાજતંત્રોમાં ધીમે ધીમે એ સ્થિતિ આવી હશે એમ લાગે છે, બળવા-ઓના કરતાં એક રાજા બીજા રાજાને હરાવી તેની પ્રજાને પોતાની બનાવી લે એવા દાખલા ઘણા વધારે છે. એ રાજા અને પ્રજાની ભાવના હોય તો એમ ન થાય. પણ પાછળની ભાવના રાજા તરફની ભક્તિને બદલે રાજ્ય તરફની ભક્તિનું રૂપ લેતી લાગે છે. એટલે રાજાઓની ક્રાંતિ થાય છે પણ સામાન્ય સુશાસન હોય ત્યાં સુધી બળવો થતો નથી અને રાજ્યતંત્રનો તંત્ર તરીકે વિરોધ થતો નથી. આમ રાજાઓ બદલાતા ગયા અને છતાં રાજ્યતંત્ર ચાલુ રહ્યું. છતાં ન્યાં શાસન વધારે પડતું ખરાબ હોય ત્યાં પ્રજાનો બળવો પણ થતો અને પ્રજાના રાજાની ક્રાંતિ કરતી અને ન્યાં ઘણું સારું શાસન હોય ત્યાં રાજાભક્તિ પણ પ્રગટતી અને પ્રજા રાજા માટે પ્રાણ પાથરતી. આ માત્ર સામાન્ય રૂપ દેખા છે. આ બધાંમાં એક સામાન્ય તત્ત્વ એ આવે છે કે એ જૂનાં રાજ્યતંત્રોમાં પણ પ્રજાનો પ્રબળ વિરોધ ન થાય એ રાજાને રાજ્યપદે ટકી રહેવા માટે ખાસ ખ્યાનમાં રાખવાનું હતું. જુના વખતના રાજ્યોમાં સીધું મતગણતંત્રનું લોક શાસન ન હતું પણ તેજ રાજાઓ અથવા તેજ રાજવંશો લાંબો વખત ટકતા કે જે સમગ્ર પ્રજાની જરૂરીયાત ધ્યાન અને લાગણી-ઓની માહિતી મેળવ્યા કરતાં અને તેમને સંતોષવા સતત ખંતમેર પ્રયત્ન ચાલુ રાખતાં. રાજાનું રાજ્ય

એટલે જો હુકમીનું રાજ્ય એ બહુ જૂના વખતને લાગુ પડતું નથી કારણ કે ત્યારે તો મોટે ભાગે પ્રજા એજ રાજાનું સૈન્ય હતું. રાજાનો અંગત માણસોનો વર્ગ નાનો હતો અને શસ્ત્રો લગભગ દરેક માણસ વાપરી શકે એવાં હતાં એટલે પ્રજાના સામુદાયિક બળવા સામે લાંબો વખત ટકતું રાજા માટે અશક્ય હતું.

બહુ જૂના વખતનાં રાજ્યો નાનાં નાનાં હતાં. એક વખત કુટુંબતંત્ર તૂટી રાજ્યતંત્ર રચવાનું એટલે પછી શાસિતને રાજા સાથે કાંઈ અંગત લોહીનો સંબંધ કે મતભવનું બંધન ન રહ્યું. રાજાઓમાંથી પ્રજા તરફની વત્સલ ભાવના જેમ જેમ ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ રાજા પ્રજા વચ્ચેની અંગત લાગણીઓને રચાને ઉદાસીનતા આવવા લાગી અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ શાસક અને શાસિત જેવો બનવા લાગ્યો. આનંતર શાસન રૂઢી પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યું અને ખાસ ખ્યાન આપવાની વૃત્તિ ઓછી થઈ. બધું શિરસ્તા મુજબ ધોરણસર સરલતાથી ચાલવા લાગ્યું. રાજાઓ વીર વૃત્તિવાળા વધારે થવા લાગ્યા, આનંતર શાસન કરતાં બહારનાં રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવી પોતાના શાસનનું ક્ષેત્ર વધારવા તરફ વીર રાજાઓ વધારે ખેંચાવા લાગ્યા. વત્સલ પાલન અને ન્યાય વ્યવસ્થા એ રાજાનું મુખ્ય ખ્યેય છે. રાજાનો કોષ પ્રજાની સંપત્તિમાં છે અને રાજાનું સૈન્યબળ પ્રજાની વફાદારીમાં છે એ મૂળ મુદ્દો જુલાવા લાગ્યો અને રાજાના કે રાજ્યના નગદ કોષ ઉપર અને પગારદાર સૈન્ય ઉપર વધારે ખ્યાન અપાતું થયું. રાજા પ્રજા વચ્ચે ઉદાસીનતા આવી એટલે પછી વિજય કે પરાજય માટે બધા રાજાઓએ માત્ર ભાડૂતી સૈન્યો તરફ અને અંગત માણસો તરફ જ નેવાતું રહ્યું. એક રાજા યુદ્ધમાં મરે કે મહાત્થ થાય એટલે તેનું રથાન નવો છતનાર રાજા લઈ લે તો તેની સામે પ્રજા કશું ન કરે એટલી બધી એ ઉદાસીનતાની સ્થિતિ હતી. રાજાની પ્રજાના સદ્ભાવ માટેની બેદરકારીમાંથી એ સ્થિતિ ઉત્પન્ન,

અને જેમ જેમ રાજ્યો સમગ્ર પ્રજાની વ્યાપક જોડી વફાદારીને બદલે લાડુતી સૈન્ય ઉપર વધારે આધાર રાખતા થતા ગયા તેમ તેમનાં સિંહાસનોના પાયા વધારે અસ્થિર બનતા ગયા એ તેમના ધ્યાનમાં ન રહ્યું. આમ પરસ્પર રાજ્ય પડાવી લેવાનું સહેલું બન્યું અને નબળા રાજ્યોને ભોગે બળવાન રાજ્યો ખીજાં રાજ્યોને છતી પચાવી ને મોટા બનવા લાગ્યા. કેટલાયે નાનાં રાજ્યોના રાજ્યો અને રાજ્ય તરીકેનાં જૂદાં વ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય થઇ ગયાં. અને તે રાજ્યો ખીજાં મોટાં રાજ્યોનાં પ્રાન્તરૂપ બની ગયાં. ખીજાં કેટલાંકનાં રાજ્યો અને વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહ્યાં પણ તે રાજ્યો ખડીઆ રાજ્યો બની ગયા અને મૂળ નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં તે પેટા રાજ્યો બની ગયાં. અને મોટાં રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની અનુકૂળતા ઊભી થઈ. આ સામ્રાજ્ય તે રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેની ઉદાસીનતાના પાયા ઉપર ચણાવાનું સામ્રાજ્ય, પ્રજા વર્ગના કે રાજ્યોના કે રાજ્યોના સહકારથી ઉદ્ભવવાનું સામ્રાજ્ય નહિ. એ સામ્રાજ્ય તે બળવાન રાજ્યનું અંગત ગૌરવ.

પણ યુદ્ધશક્તિમાંથી ઉદ્ભવતાં એવાં કોઈ મોટા રાજ્યને કે સામ્રાજ્યને ટકાવી રહેવા માટે આન્તર-શાસનમાં સુવ્યવસ્થાની જરૂર રહી. પ્રજાની ઉદાસીનતા સુધી મહારાજ્ય ટકી શકે પણ પ્રજાને બળવો થાય એટલી હદ સુધી દમન પહેાંચે તો ખીજા રાજ્યો અર્થતુષ્ટ પ્રજાને સાધન બનાવી એવાં સામ્રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, એ અમુક કાળ સુધી શક્ય રહ્યું. બેશક શસ્ત્રપ્રપત્તિ ધણી વધી અને સામાન્ય યુદ્ધની તાલીમવાળા સૈનિક સામે શસ્ત્રયુદ્ધમાં બહુ સ્વલ્પ બની જાય એ સ્થિતિ આવી ગઈ હતી અને એને અંગે દમન ધણા વધારે પ્રમાણ સુધી થાય ત્યાં સુધી પ્રજા બળવો ન કરી શકે એવા સંયોગો ઊભા થયા હતા છતાં શાસિતની અવગણના કરીને માત્ર બળ અને આવડત અને અક્ષતને આધારેજ ઝુઝુમનાર ઔરંગઝેમે મોગલ શહેનશાહતાના પાયાને અસ્થિર કરી મૂક્યા અને ઔરંગઝેબના જીવન કાળમાંજ તેના

આખરના સમયમાં જ વિનાશ શરૂ થયો. છિન્નભિન્ન થતી એ શહેનશાહતમાંથી કેટલાંએ તાબાનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર બની ગયાં, મુઘલોએ સ્વતંત્રશાસક બની ગયા અને કેટલાયે નવાં રાજ્યો સ્થપાયાં, અને એ સળગતાં મહાલયમાંથી જેને જે હાથ આવ્યું તે તેણે પોતાનું કરી લીધું. અત્યારનાં દેશી રાજ્યોમાંનાં કેટલાંક તો પહેલાંના વખતથી અથવા જુના વખતથી અસ્તિત્વ ધરાવતાં આવ્યાં છે અને કેટલાંએક એ પ્રસંગમાંથી અથવા એના પરિણામોમાંથી ઊભાં થયાં છે. યુરોપીય પ્રજાના આગમનથી હિંદમાં યુગ બદલાયો. યુદ્ધ અને મુત્સદ્દાગીરી ઉપરાંત બ્રિટિશ વિજેતાએ આન્તર વ્યવસ્થામાં પણ ઘણું ધ્યાન આપ્યું. જો કે તેમની સામે પણ એક મહાન બળવો ઊભો થયો હતો પણ ન્યાય અને પ્રજાની ધાર્મિક સામાજિક અને કૌટુંબિક સ્વતંત્રતાને આગળ કરી તેમણે ઘણો ટેકો મેળવ્યો. અને અમુક કાળ ન્યાય, શાંતિ, જનમાલની સલામતી અને સુવ્યવસ્થાના પ્રયત્નોમાં રોકાયો. મોગલ શહેન-શાહત પડી લાંગવા માંડી ત્યારથી અને બ્રિટીશ સરકારનું સામ્રાજ્ય સ્થિર રૂપમાં આવ્યું ત્યાં સુધીમાં અમુક કાળ ઘણો અનિશ્ચિત અને મુશ્કેલીવાળો તથા અધાધુધી ભરેલો ગયો. એ અરાજકતામાંથી પાછી વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે બ્રિટીશ સરકારને ઘણાં સમાધાન કરવાં પડ્યાં. એ બધાં સમાધાનોમાં એ વખતનાં જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો સાથેનાં સમાધાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઘણાંયે સંધીપત્રો અને કોલકરારો થયા પરસ્પરના હકો અને જવાબ-દારીઓ નક્કી થયાં અને અંતે વ્યવસ્થા સ્થપાઈ અને રૂઢ બનવા લાગી. હિન્દનાં દેશી રાજ્યો એ અત્યારે એ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના છત્ર નીચેનાં રક્ષિત રાજ્યો છે. યુરોપના સંસર્ગથી અને પાશ્વર્ય કેળવણીથી. લોકતંત્ર કે પ્રજાતંત્ર તરફ લણેલા વર્ગની વૃત્તિવાળી અને શાસન સત્તાની કાન્તિ એ દિશા તરફ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા, અને બ્રિટીશ સરકારે એ દિશામાં પ્રગતિ સૂચવે એવી સંસ્થાઓ ધીમે ધીમે હિન્દમાં દાખલ કરી અત્યારે ડૂમીનીઅન સ્ટેટસ અને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે

પ્રેયત્નો યદ્ રહ્યા છે. ફેરફાર અને પ્રગતિ સંપૂર્ણ જવાબદાર એવું સમગ્ર હિન્દુનું મધ્યસ્થ રાજતંત્ર અમલમાં ઉતારવાની કાશીશ ચાલે છે. હિન્દને એકતંત્ર બનાવવા માટે દેશી રાજ્યોએ પણ એ એકતંત્રતામાં ભળી જવું નોંધ એ તોજ એ પૂરું એકતંત્ર થાય. અને એમ ભળવામાં દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય તરીકેનું અસ્તિત્વ કે રાજ્યપણું કેટલે અંશે જળવાઈ રહી શકે એ એક પ્રશ્ન છે અત્યારે દેશી રાજ્યમાં રાજ્યપણું કેટલે અંશે છે એ વિચાર પણ એની સાથે જ ઉપસ્થિત થાય છે.

રાનય ચિત્રહો.

રાન્યછત્ર એ બધા સંતાપોને નિવારનાર શાન્તિનું
છત્ર છે. એમાં રાજના બધા પાલક રક્ષક ધમેનો
અને તે માટેની શક્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
કુટુંબનો વડીલ જેમ કુટુંબનું છત્ર ગણાય છે
એમ રાન્ય એ પ્રજાનું છત્ર છે. કુટુંબમાં કામ
કરનારાં અને રજનારાં બીજાં હોય પણ જેમ
સમગ્રની આજીવિકાની તથા બાહ્ય વ્યવહારની અંતિમ
જવાબદારી કુટુંબના વડીલ ઉપર રહે છે તેમ
પ્રજાની આજીવિકાના માર્ગોનો પ્રબંધ કરવાની અને
આજીવાણુનાં પરરાન્યો તરફથી પોતાની પ્રજાને
કુઃખ ન થાય એ માટે તજવીજ રાખવાની જવા-
બદારી રાન્ય ઉપર રહે છે. વસ્તુતઃ રાન્યો રાન્યો
વચ્ચેના મેળધો અને પરસ્પર વ્યવહારોની વ્યવસ્થા
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રભાવથી થાય છે, અને દેશી
રાન્યોની આર્થિક સ્થિતિ સમગ્ર હિંદની આર્થિક
નીતિ સાથે એટલે કે હિન્દી સરકારની આર્થિક નીતિ
સાથે સંકળાયેલી છે એટલે મુખ્ય રાન્યછત્ર તો
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું છત્ર છે. પ્રજા ઉપર દેશીરાન્યનું
છત્ર હોવા છતાં એવાં દેશી રાન્યો ઉપર સામ્રા-
જ્યનું છત્ર હોવાથી જ અત્યારે તો શાન્તિ અને
વ્યવસ્થા છે પણ જેટલે અંશે સંધી અને કોલકરારોથી
પરસ્પર વ્યવહારોનો પરસ્પર હકોનો અને આર્થિક
સમભુતીઓનો સ્થાપિત નિર્ણય થઈ ગયો છે તેટલે
અંશે, કાયદા પ્રમાણે ચાલતાં બ્રિટીશ રાન્યનંત્ર

પાસેથી દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રગતિ આર્થિક અને
બીજા લાભોનું સંરક્ષણ માગી શકે. અને જેટલા
પુરતો આ તેમનો બિટીરા સરકાર પાસે હક છે
તેટલા પુરતો આ તેમની પોતાની પ્રગતિ તરફની
જવાબદારી છે જેટલે અંશે કેઈ દેશી રાજ્ય પોતાની
પ્રગતિ હિત હક માટે બિટીરા સરકાર કે હિન્દી
સરકાર પાસેથી દાદ મેળવી શકે એટલે અંશે એનું
રાજ્યજન પ્રગતિ માટે સાર્યક રહે. એ જન એમ મોટાં
બિટીરા જનનું પેટા જન છે.

પણ એ જગમાં માત્ર એટલાનો જ સમાવેશ થતો નથી. આનંતર વ્યવસ્થા અને ન્યાયશાસન પણ એનાં અંતર્ગત અંગો જ છે. અને જેટલે અંશે રાજ્ય એમાં સ્વતંત્ર છે તેટલે અંશે તેનું જગ પ્રજા ઉપર છે. જેટલે અંશે એ જગ સોંસરવા આવી કાઠી પણ પ્રકારના સંતાપો પ્રજાને પ્રજાને એટલે અંશે એ જગમાં ખામી.

એક બીજું રાજ્ય ચિન્હ એ ખડગ છે. એ સૈન્યશક્તિનું સૂચક છે. બહારનાં આક્રમણો સામે સમગ્ર પ્રજાનું અને રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટેની આ શક્તિ છે અને આ જવાબદારી છે. સમગ્ર માનવજાતિનું જે કોઈ સાર્વભૌમ રાજ્ય હોય તો તેને કોઈ પરરાજ્ય ન હોવાથી આ શક્તિની જરૂર ન પડે. અને રક્ષિત રાજ્યને રક્ષક રાજ્ય તરફથી રક્ષણ મળતું હોય એટલે તેને પણ એ વિના ચાલે. માત્ર જે સામ્રાજ્યના છત્ર નીચે કોઈ રક્ષિત રાજ્ય હોય તે સામ્રાજ્ય ન્યારે કોઈ મહાયુદ્ધમાં ઉતરે ત્યારે તેની સહાયમાં પ્રમાણસર ઉભા રહેવા જેટલી જ મુદ્દશક્તિ એમાં હોઈ શકે. બહારનાં આક્રમણો સામે રક્ષણ કરવાની રાજ્યધર્મની ખરી જવાબદારી જિંદીશ સરકારે ઓળાળી લીધી છે. પણ જવાબદારીનું ઓળાપણું એ સત્તાનું પણ ઓળાપણું છે. આત્મરક્ષણની પાતતા વિનાનું રાજ્ય એટલે પૂરું રાજ્ય નહિ. આત્મરક્ષણની શક્તિ જેટલી ઓછી તેટલું જ રાજ્યનું રાજ્યપણું ઓછું. દેશી રાજ્યોમાં એ ઉણપ છે. પણ જિંદીશ સાથેના સંબંધથી આત્મ-

રક્ષણને પ્રબંધ છે એટલે એ ખામી બીજી રીતે પૂરાર્ધ નય છે. મોટાં રાજ્યો પણ ન્યાં આત્મરક્ષણ માટે પરસ્પર સહકાર શોધે છે ત્યાં નાનાં રાજ્યો માટે આવો પ્રબંધ જ થોડો છે. અને નાનાં નાનાં વિભક્ત રાજ્યો કરતાં એવાં રાજ્યોનું મહારાજ્યોમાં અન્તર્ગતપણું હોય એ રાજકીય પ્રગતિ છે. બધાં રાજ્યોનાં અને સમગ્ર માનવજાતિના સંયુક્ત મહારાજ્ય તરફ વર્તમાન વિચારો વહે છે. વ્યક્તિ જેમ રાજ્યનું અંગ છે અને તેમાં તેની વ્યક્તિક સ્વતંત્રતા પણ છે તેમ નાનાં રાજ્યો મોટાં રાજ્યોનાં અંગો બને અને મોટાં રાજ્યો કોઈ મધ્યવર્તી સાર્વભૌમ શાસક સત્તાનાં વશવર્તી બને અને છતાં સર્વની આન્તર વ્યક્તિક

સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહે એ દિશામાં વિચારનો પ્રવાહ છે. પ્રબંધ કે રાષ્ટ્રસંઘની ભાવનાનો પાયો પણ દરેક રાજ્યે, પોતાની સ્વતંત્ર યુદ્ધશક્તિને જતી કરી, ન્યાય અન્યાયની બાબતમાં કોઈ મધ્યસ્થ અને તટસ્થ સત્તાનાં ચુકાદાને વશ વર્તવું જોઈએ એવી માન્યતા હિપર જ સ્થાપેલી છે. એટલે એમાં કશું ખોટું નથી. પણ એમાંથી જ એક વાત ફલિત થાય છે તે એ છે કે દેશીરાજ્યોનું રાજ્યપણું હવે માત્ર તેમની આન્તર શાસનની સ્વતંત્રતા પુરું જ રહ્યું છે, અને તે પણ જાણે હવે જવા ખેડું હોય એમ કેટલાકને ધાગવું હોય એમ લાગે છે. (અપૂર્ણ)

વિ.

કશળાજી

(હિંદના પ્રક્રમના યથાર્થ ઉકેલમાં થતા વિલંબને સમજાવવાનો એક પ્રયત્ન)

એક બહુજ નાની વાર્તા છે. છે તો હકીકત. પણ વાંચનારને તે વાર્તા જેવી લાગી નય એવી છે. માટે વાર્તા છે એમ કહું છું. વાત એમ છે કે અમારે ત્યાં કશળાજી કરીને એક પ્રામાણિક અને સેવાભાવી નોકર હતા. એવા તો ભક્ત હતા કે આઠા છુટવાની સાથે તુરત તેનો અમલ કરી નાંખે. પણ એમના સ્વભાવમાં એકજ ખામી હતી. અને તે એ કે ઝાઝા હુકમો એકી સાથે આપી જતા હોય એવો એકજ હુકમ એમને આપ્યો હોય તો એ બરાબર સમજી ના શકે. પણ ચોક્કસ ઘાખલા વિના સમજાય એવી વાત નથી. ધારે કે આપણે એને એમ કહું હોય કે, “કશળાજી, આજે તમારે જમવા કહેવા જવાનું છે, ખાંડ લેવા જવાની છે, શાક લેવા જવાનું છે, તેલ લેવા જવાનું છે વગેરે” તો એ તુરત

“હાજી” કહીને ડાહો અને પાઘડી પહેરવાં એકદમ ચાલ્યા નય. અને જમવાનું કહેવાનું યાદ રહેવાથી તુરતજ જમવા કહેવા નીકળી પડે. આપણને એમ થાય કે એ હમણાં આવશે એટલે બધી વિગત કહીશું ત્યાં તો એ આવ્યા ન હોવાથી તપાસ કરતાં માલમ પડે કે એ તો બહાર ગયા છે. ઉતાવળે પગે પણ વિચારમાં ને વિચારમાં દૂર દૂર ચાલી ગયા પછી એને એમ થાય કે આપણે જમવા કહેવા તો જઈએ છીએ પણ કોને કોને કહેવા જવાનું છે તે પૂછવાનું તો રહી ગયું. એટલે બિચારા પાછા વળે અને આપણને આવીને પૂછે ત્યારે આપણે કહીએ કે ધીર-ભાઈને ત્યાં, હરિભાઈને ત્યાં, શાંતિભાઈને ત્યાં અને હ્યો આ ચીજો લાવવાની છે તેના પૈસા. એમ કહીને પૈસા આપીએ. એટલે વધારે પૂછવાની વાદ ન ભોતાં

એ પાછા બહાર નીકળી પડે. 'અને રસ્તે વિચાર થાય કે ધીરુભાઈ ને ખીજા બધાનાં ઘર તો જ્ઞેયાં છે પણ હરિભાઈ ક્યાં રહે છે તે તો આપણે જાણતા નથી. એટલે વળી બિચારા પાછા વળે અને હરિભાઈ ક્યાં રહે છે તે પૂછી જાય! એ બધું જાણ્યા પછી હલકે હૈયે એ પાછા બહાર નીકળે અને ધીરુભાઈનું ઘર પહેલું આવતું હોઈને ત્યાં જાય. અને કહે કે "ભાઈ છે? હું જમવાનું કહેવા આવ્યો છું." ભાઈ બહાર ગયા હોવાથી, અંદરથી પૂછે છે કે "છે નહીં પણ કેને કેને આવવાનું છે તે કહેતા જાઓ." એટલે પાછી મુંઝવણ થાય અને ઘેર આવીને વિગત પુછવા આવે. આમ મિત્રોને જમવાનું કહેવાની બાબતમાંજ અર્ધો દિવસ નીકળી જાય, ત્યાં જમવાને માટે રાંધવાની ચીજોનું ઠેકાણું તો ક્યાંથી જ હોય? એટલે વળી આગળ ઉપર જમવા રાખવાનું થાય.

આમાં અમારોએ વાંકે હતો. પણ અમારાં ખાણાં એ કાંઈ કામ ધંધાને અર્થે હતાં નહિ. અને અમે એમ પણ ધારેલું કે માણસ ભગત છે. કામનો હોંસીલો છે. ફક્ત શુદ્ધિની ખાત્રી છે. તે ધક્કા બહુ ખાવાથી એના કંટાળા અને થાકથી તે ખીલશે એટલે બધું બરાબર થઈ જશે. (અહીંયાં દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે અમારી એ આશા તદ્દન વ્યર્થ નીવડી છે, કારણ કે એ ભાઈ સુધરવાની જરા પણ તકલીફ લીધા પહેલાં યમરાજના આમંત્રણને માન આપીને સ્વધામ આલી ગયા છે અને ક્યારે પાછા આવશે એ સંબંધી કંઈજ ખબર નથી.)

અહીંયાં વાંચનારને એમ થશે કે આ તે લેખકના એક નકામા નોકરની વાત થાય છે કે હિંદને લગતા પ્રશ્નની? અમને એમજ થાય છે કે હિંદના પ્રશ્નની બાબતમાં અમને આવોજ બલકે એથી પણ વિશેષ જોતાજો લાગે છે. અમારા નોકરને એટલી તો ખાત્રીજ હતી કે અમે એના શેક છીએ તેમ અમને પણ ખાત્રી કે એ અમારો જ નોકર છે. એટલે અમારાજ હિતમાં કામ કરવાનું. અને વળી તે પ્રમાણિક પણ હતો. અહીંયાં તો પહેલીજ ખાત્રી એ કે હિંદુસ્તાનના શેકે કાણુ તેજ નક્કી નથી લાગતું! ધરતીમાતા તો એ પ્રશ્ન ઉઠાવેજ નહિ. ત્યારે એ માનવું કેમ? શું હિંદુસ્તાનનાં ખરાં માલિક એ અહીંના અસંખ્ય જૂખ્યાં તરસ્યાં ગરીબો, કે તેનો મુંગો અવાજ વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર પોતે ધરાવે છે એમ કહેનારો કેમિસ? અને તેના કર્મચારીઓ? કે હિંદનાજ હિતની વાત છે એમ કહેનારા લીબરલો કે હીંદુઓ કે મુસ્લીમો કે અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી હીંદ ઉપર વિજય મેળવીને પોતાની ખાતર સત્તા જમાવનારી વિદેશી પ્રજાની સ્વદેશી સરકાર કે એ સરકાર ઉપર અંકુશ રાખનાર પાર્લામેંટ? અને પાર્લામેંટ એટલે એની હરતી જેના ઉપર આધાર રાખે તે ઇંગ્લેંડની પ્રજા? કે પ્રજાના રાજા ના. શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ? શેકે કાણુ છે તે નક્કી થાય તો નોકર કોણુ છે એ પણ નક્કી કરવું સહેલું થઈ પડે. અને એ નક્કી થાય તો કાણુ કોના હિતમાં શું કરવું તે પણ નક્કી થઈ જાય. (મળેલું)

દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નો.

મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી નિમિત્તે ભાવનગર રાજ્યની પ્રજા તરફથી
જાહેર શોકસભા:

જ્ઞાન. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે તા. ૨૨-૨-૩૮ ને રાજ ભાવનગર રાજ્યના નાગરિકોની એક સભા નાં મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીના પ્રમુખપણા નિચે જસોનાથ મહાદેવમાં મળી હતી. દી. બા. ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદી જેઓ શિથિલ પ્રકૃતિના કારણે સભામાં આવી શક્યા ન હતા તેઓએ એક હૃદયદ્રાવક પત્ર લખ્યો હતો. તે આ નીચે આપ્યો છે.

દી. બા. ત્રિભુવનદાસનો પત્ર.

ભાવનગર

તા. ૨૨-૨-૩૮

રા. રા. નગરશેઠશ્રી,

વૃજલાલભાઈ

પૂજ્ય મુરબ્બીશ્રી સર પ્રભાશંકરભાઈ પટ્ટણીના અચાનક ખેદકારક અવસાન નિમિત્તે શોક પ્રદર્શિત કરવા તથા તેમના કુટુંબને દિલાસાપત્ર મોકલવા ભાવનગર રાજ્યના પ્રેમાળ પ્રજાજનો તરફથી આજ સાંજે સભા બોલાવવાની અને તેમાં હાજરી આપવાની પત્રિકા મને મળી છે.

આ પ્રસંગે મારે જાતે આવું જોઈએ. પરંતુ મારી તબીબત નરમ રહેતી હતી, તેમાં વળી આ બનાવના આઘાતથી હિમ્મેશ થયો છે, તેથી હું બહાર નિકળી શકું તેવી સ્થિતિમાં નથી. માટે આ પત્ર આપને મોકલું છું તે સભામાં વાંચવા તરફી લેશો.

સ્વર્ગસ્થ મહેરબાન સર પ્રભાશંકરભાઈ તેમ હું, લગભગ અડધા સૈકાથી આ રાજ્યની સેવામાં જોડાયા હતા. અને તે દરમિયાન લગભગ ૩૦ વર્ષ તો તેઓ તેમ મેં એક જ ઑફિસમાં કામ કર્યું હતું. આવી લાંબી મુદત દરમિયાન તેઓનો સ્વભાવ, કાર્યદક્ષતા હિંમત, દીર્ઘદષ્ટિ વિગેરે અનેક સદૃશ્યોનો અભ્યાસ કરવાની જે તક મને મળી હતી તે ભાગ્યે જ બીજા કોઈને મળી હશે, એમ હું માનું છું. માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે આટલી લાંબી મુદત દરમિયાન,

નાના કે મોટા કોઈની લાગણી દુખાય તેવો એક પણ શબ્દ બોલતાં મેં તેમને સાંભળ્યા નથી. સત્તાધીશોમાં આ ગુણ ખરેખર અનુપમ છે. મુરબ્બી પટ્ટણી સાહેબ વિશે ઘણું બોલી તથા લખી શકાય તેમ છે. પરંતુ તે માટે અત્રે સ્થાન નથી. કારણકે અત્યારે તો આપણે સફળતાને છેવટની અંજલિ આપવા બેગા થયા છીએ, અને જેટલા દરજ્જે તેમના ગુણો આપણા જીવનમાં આપણે ઉતારી શકીએ તેટલા દરજ્જે આપણે તેમને અર્પેલી અંજલિની સાર્યકતા છે, એમ હું સમજી છું.

આ રાજ્યમાં તેઓ જોડાયા ત્યારથી જ તે છેવટ સુધીનાં વર્ષોના રાજ્યના વાર્ષિક વહીવટી રિપોર્ટો આપણે જોઈએ તો તેમાંથી તેમની અનેકવિધ નિષ્કામ પ્રવૃત્તિઓનો આપણને સારો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. નામદાર સ્વર્ગસ્થ મહારાજા સાહેબ સર ભાવસિંહજીનાં ગાદી નશીન થયા પછી તુરંત જ એક મોટા દુષ્કાળમાંથી હિંદ દેશને પસાર થવું પડ્યું હતું. એવા વિકટ સંજોગોમાં આપણું રાજ્ય તે મુશ્કેલીને તરી ગયું, તેનો ખ્યાલ તો તે વખતે જેઓ રાજ્ય સેવામાં હતા તેમને જ આવી શકે તેમ છે. ત્યાર બાદ આ રાજ્યમાં બેન્કની સ્થાપના, રેલ્વે લાઈનનો વધારો, વેપારવૃદ્ધિ માટે કરી આપેલી જોગવાઈ, કે જેમાં તેમનો હિસ્સો મુખ્ય હતો તે સર્વ કોઈના જાણુવા બહાર નથી. પરંતુ ખરેખર તેમનું ધ્યેય તો રાજ્યના ખેડોનો કેમ આબાદ કરવા તે

હતું. આપણા હાલના નામદાર મહારાજ સાહેબના શુભ જન્મ પ્રસંગે, તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રી નામદાર મહારાજ સાહેબ સર ભાવસિંહજીએ, ખેડૂત સંકટ નિવારણ ફંડ સ્થાપ્યું; તેમાં પણ સફળતા સક્રિય ભાગ લીધો હતો; કે જે ફંડમાંથી હાલ ખેડૂતોની આબાદીનાં, તેમ કુષ્કાળ નિવારણનાં ખર્ચો કરવામાં આવે છે. છેલ્લું, પણ કોઈ પણ દરજ્જે નહિ ઉતરતું, કાર્ય તો ખેડૂતોના દેવાનો ફરજી કરવાનું તેમણે ઉપાડ્યું હતું, તે છે; કે જે તેમણે કૃતેહમંદીથી પાર પાડ્યું છે. અને એજ ખેડૂતોની સેવાના કાડ પૂરા કરતાં કરતાં તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો છે, તેજ તેમની ધનશનો આપણને પૂરા ખ્યાલ આપે છે.

રાજ્ય અને પ્રાંત એ તેમને મન ખે જુદી બાબતો ન હતી, અને તે મન્તવ્ય અનુસાર તેઓ હરેક કામ કરતા, એમ મારા જોવામાં આવ્યું છે. રાજ્યની ઉપજ વધુ આવે તો પણ ખર્ચ તો કરકસરથી ચલાવવો અને બચતાં નાણાં કાયમી આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તેમાં ઉપયોગ કરવો એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો; અને આ સિદ્ધાંતને પરિણામે રેલ્વે રિઝર્વ ફંડ, વિગેરે ફંડોની યોજના તેમના વખતમાં યોજવામાં આવી છે; કે જેનો લાભ રાજ્યને કાયમ મળતો રહશે.

સફળતાની પ્રવૃત્તિઓ માત્ર ભાવનગર રાજ્ય વહીવટમાં પરિમિત થઈ ન હતી. દેશી રાજ્યોને નામદાર બ્રિટિશ સરકાર સાથેના સંબંધોમાં ઉભા થતા ફૂટ પ્રશ્નોનો સહકાર તથા સમાધાનીથી ઉકેલ કરવામાં તેમની કિંમતી સલાહ લેવાતી. તેમની કાર્ય-કુશળતાએ ના. બ્રિટિશ સરકારનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને તેને લઈને પ્રથમ ના. મુંબઈ સરકારના એકઝીક્યુટીવ મેમ્બર તરીકે, અને ત્યાર બાદ ના. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયાની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકેનો માનવંતો હોઈ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો હતો જે વખતે તેમની સલાહની વધારેમાં વધારે જરૂર હતી તે વખતે તેઓ આપણને છોડીને ગયા છે તે ખરેખર શોકની વાત છે.

મારે પોતાનો તેમની સાથેનો સંબંધ માત્ર

રાજ્યના બે જવાબદાર અમલદાર જેવો નહિ પરંતુ મોટાભાઈ-નાનાભાઈ જેવો કુટુંબવત્ હતો. આવા એક મહાન પુરૂષના વિયોગથી મને ઘણો આઘાત થયો છે. પરંતુ પ્રજાના માર્ગ ગૂઢ છે. તે કોઈના જોવામાં કે જાણવામાં આવતા નથી. તે સહન કરવા પૂરતુંજ આપણું કર્તવ્ય છે. તેમના પવિત્ર આત્માને પ્રજા ચિરકાળ શાંતિ આપે એવું ઇચ્છી આપને આપેલી તરફી માટે ક્ષમા ચાહું છું.

લિન્ન ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદીના ધટીત.

ત્યાર પછી નગરશેઠ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ સભા સમક્ષ રજુ કર્યો હતો.

ઠરાવ

“શ્રીમાન્ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબના કુખદ પરલોકવાસથી ભાવનગર રાજ્યની સમગ્ર પ્રજાને અતિશય ખેદ થયો છે. અને ખાસ કરીને જે અણુચીતિયા સંયોગોમાં એમનું શરીર શાન્ત થયું તેને લઈને એ ખેદમાં ઓર વધારો થયો છે.

તેમનો જન્મ એક સામાન્ય પવિત્ર કુટુંબમાં થયો હતો. તેમાંથી પોતાના બુદ્ધિબળ અને કાર્યદક્ષતા વીગેરે અનેક ગુણોથી અધિકાર અને મહા અર્થપ્રાપ્ત કર્યાં.

આ રાજ્યના દિવાન પદ ઉપર લાંબો વખત રહ્યા, ત્યાંથી મુંબઈ સરકારની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે નીમણા અને છેવટ ઈન્ડિયાના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની સલાહના સભ્ય તરીકે તેમની વરણી થઈ અને ત્યારબાદ હાલના આપણા નેક નામદાર મહારાજ સાહેબની સગીર વય દરમિયાન કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ તરીકે ઘણાં વર્ષો રહ્યા, તેવી એમની જ્વલંત કારકિર્દી એમના ભાગ્યની બુદ્ધિતાની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ પૂરી પાડે છે; પણ તેઓ કેવળ ભાગ્યશાળી હતા એમ નહીં પણ એમની નૈસર્ગિક બુદ્ધિમત્તા અને સહૃદયતા પણ એમને એમાં સહાયક બન્યાં હતાં. તેમનામાં ઉચ્ચ પ્રકારની કાર્યદક્ષતા હતી. તેની સાથે તેમનું વાક્યાતુર્ય પણ ઘણું આકર્ષક હતું ઉપરાંત

એમનામાં સ્વાભાવિક ધ્યાનશીલતા દાનશીલતા તેમ જ ઐશ્વર્ય અને અધિકારની પરાકાષ્ટા-પ્રાપ્તિ કર્યા છતાં એ જીરવવાની અદ્ભૂત શક્તિ હતી. અને તેને લઈને તેઓ નાના મોટા સાધારણ અને અસાધારણ દરેકને અપનાવી શક્યા હતા એમના ક્રેટલાએક ગુણો તો લોકાત્તર હતા; એટલે કે એમના જીવી સ્થિતિ અને સંયોગોમાંથી પસાર થનાર બહુ જ થોડી વ્યક્તિમાં આવા દૈવી ગુણો હોઈ શકે.

તેઓ તો બધી રીતે કૃત્ય કૃત્ય થઈ ગયા, દીર્ઘાયુ ભોગવ્યું, ઐશ્વર્ય અને અધિકાર છેવટ સુધી ભોગવ્યાં, પોતાની પાછળ બે સુપુત્રો અને કુટુંબ પરિવારને સુખી અને આરામ મૂકીને વ્યાધિની જરા પણ વ્યથા ભોગવ્યા વિના સ્વસ્થતાથી શાંત થઈ ગયા. એટલે એમને માટે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ શોક કરવો આવશ્યક ન ગણાય; છતાં એમની સર્વદેશી ઉપયોગીતા તરફ લક્ષ આપતાં, તેમના પરલોકવાસથી રાજ્યને, પ્રજાને તેમજ તેમના કુટુંબને અતીશય ખોટ પડી છે. એ સંબંધમાં આ જાહેર સભા પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કરે છે. એમની ખોટ રાજ્યને અને પ્રજાને જ નહીં. પરંતુ અન્યરાજ્યોને તેમજ બ્રિટિશ હોંદના અધિકારીઓ તેમજ ખીન અધિકારીઓને પણ ઘણું અંશે લાગશેજ.

પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તેમના પવિત્ર આત્માને સંપૂર્ણ શાંતિ બક્ષે એવી અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે,

ઉપરનો ઠરાવ તેમના કુટુંબ ઉપર મોકલી આપવાનો આ સભા નિર્ણય કરે છે.”

રા. રા. શુલાબરાય વકીલ:-ઉપરના ઠરાવને અનુમોદન આપતાં રા. શુલાબરાય ગોવિંદરાય વકીલે કહ્યું કે જે દુઃખદ બનાવને અંગે આજે જે સભા એકત્ર મળી છે. તે સભાનું પ્રમુખપદ ના. મહારાજાશ્રીએ લઈને સ્પષ્ટ રીતે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે આ શાંતનીય પ્રસંગનું ગૌરવ અને ખેદ જેટલે અંશે પ્રજાના દીલમાં છે તેટલે અંશે પોતાના હૃદયમાં પણ છે. આજની સભામાં એકત્ર થયેલાં આબાલવૃદ્ધને જોઈને

ના. મહારાજાશ્રીને ખાત્રી થઈ હશે કે સર પટ્ટણીનાં પરલોકગમનની અસર પ્રજાના હૃદયમાં કેટલી ઉડી થઈ છે. અને એમ થાય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. તેઓનું વ્યક્તિત્વ એવા પ્રકારનું હતું કે એમના સંપર્કમાં આવનાર હરકોઈને એમના ગુણોનું ગાન થયા વિના રહેજ નહીં.

સર પટ્ટણીજી દીવાન પદ ઉપર આવ્યા ત્યારથી અને ત્યાર પછી કૌંસીજીના કારભારના સમયથી મારો અને એમનો અનેક પ્રસંગે સહવાસ થયો છે, અને તેથી એમના હૃદયનું વાચન દીવાન બહાદુર પોતાના પત્રમાં લખે છે એટલે અંશે તો નહીં પરંતુ મને જે પ્રસંગો મળ્યા છે તે ઉપરથી હું પણ એઓશ્રીના હૃદયના ગુણોનું વાચન કરી શક્યો છું. ખીન્ના કોઈને ઉદ્દેશીને નહીં પણ નામદાર મહારાજાશ્રીને ઉદ્દેશીને એમની કાર્યદક્ષતાનો એક દાખલો આપું. મુંબઈના ગવર્નર જ્યોર્જ લોઈડે મહારાજાશ્રીને કળવણી અર્થે વિલાયત મોકલવાનો પ્રબન્ધ રચ્યો. અને તે માટે એમનો ઘણો આગ્રહ હતો. સર પટ્ટણી એક તરફ સરકારના નોકર ગણાય, એટલે જે સ્થિતિની વચ્ચે ધરણ થવાનો સંભવ થયો છતાં પણ એમણે પોતાની રાજનિષ્ઠાને ક્ષતિ આવવા ન દીધી. છેવટે જ્યોર્જ લોઈડને પોતાનો વિચાર ફેરવવો પડ્યો અને બાલ-વયમાં ના. મહારાજાશ્રીનું વિલાયત જવાનું બંધ રહ્યું. આવોજ એક ખીન્ને દાખલો લોર્ડ ઇરવીન વાઈસરોય હતા ત્યારે ના. મહારાજાશ્રીના ગાદીનશીન પ્રસંગેનો છે. ના. મહારાજાશ્રીની શાદીની પહેલાં ગાદીનશીનની ક્રિયા થવી જોઈએ એવો સર પટ્ટણીનો આગ્રહ હતો. પરંતુ સરકારી અધિકારી વર્ગની અનુમતિ ન હતી. આ અરસામાં નરેન્દ્રમંડળની એક પ્રસંગે પટ્ટણીજી દીલ્લી હતા. તેમણે મને કહ્યું હતું કે “શુલાબરાય, મેં વાઈસરોય સાહેબને માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે મેં આટલાં ચાલીશ વરસ સુધી સરકારની નેક નિષ્ઠાથી નોકરી કરી હોય એમ આપને લાગતું હોય તો મારી માત્ર એટલી જ માગણી છે કે મારા મહારાજાને શાદીની પહેલાં ગાદીનશીનની ક્રિયા થવી જોઈએ.” એમની એ માગ-

હીનું પરિણામ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. આ બે પ્રસંગો એવા છે, કે પટ્ટણીજી જેમ કુનેહ વાપરી ખીન્ને કોઈ અમાત્ય તેને સફળતા પૂર્વક પાર પાડી શક્યો હોય ? સદ્ભાષ્યે આપણા રાજ્યમાં ઉત્તરોત્તર અમાત્યો આવાજ થતા આવ્યા છે.

પ્રહીઝત ગૌરીશંકર ઓઝા અને સર રીચર્ડ પેલ વચ્ચે રેલ્વેના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો. તે વખતે ગંગાભાઈએ કહ્યું હતું કે જો વઢવાણ સુધી રેલ્વે ન બાંધવી હોય તો રાજ તૈયાર નથી. ત્યારે સર રીચર્ડે કહ્યું હતું કે “ગૌરીશંકરની રાજ્ય તરફની ભક્તિ મેં જોઈ લીધી છે.” અર્થાત્ કે ભાવનગર રાજ્યના સદ્ભાષ્યે આપણે ત્યાં ઉત્તરોત્તર સારા અમાત્યો થતા આવે છે.

મહુમ પટ્ટણીજીની કર્તવ્ય નિષ્ઠાનું એક તાલુજી દર્શાવે છે આપીશ. લેડી પટ્ટણી ભયંકર માંદગીને ખીજાને પડ્યાં હતાં. ડોક્ટરોએ પણ ના કહી હતી. છતાં પણ ભાવનગરનું હિત તે પહેલું અને કુટુંબનું હિત પછી એમ માનનારા હોઈ બંદરના કામે વિલાયત ગયા. આ એમની ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય નિષ્ઠાનું દર્શાવે છે. હું એમની દાનશીલતાની શી વાત કરું ? દયા તો એમના હૃદયમાં સદંત્ર આપી રહી હતી. અને ઇંડીયા કેંસીસ સુધી પહોંચ્યા છતાં એ પહોંચે ગૌરવ અને અભિમાન મેં કદી એમનામાં જોયાં નથી. એઓની પ્રકૃતિ ઘણી સરલ હતી. આવી સ્વાભાવિક સૌજન્યતા મનુષ્ય દીલને આકર્ષણ કર્યા વગર કેમ રહે ? મને એક વખત પોતે કહ્યું હતું કે “અમે તો આમ ભાર વહન કરતાં કરતાં ધસાઈ જઈશું.” મને લાગે છે કે જુદાં જુદાં દરેક ક્ષેત્રની બંદર ભાવનગરની આગાહીને માટે પ્રયત્ન કરવામાં એમણે બાકી નથી રાખ્યું. અને ઘણી બાબતોમાં એમનો પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો છે. પણ, ઇશ્વરની મરજી આપણે સમજી શકતા નથી. બંદરના પ્રશ્નની બાબતમાં પણ કોઈક આશા આપીને પોતે ગયા છે. ને સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે શાંત થયા ત્યારે પટ્ટણીજીએ મને કહેલું યાદ આવે છે કે બંદરના પ્રશ્નના ઉકેલ માટે પણ ઉપરની પ્રીતી

કેંસીસમાં પોતે ન ગયા હોય ! એમનામાં ધર્મભાવના ઘણી ઉડી હતી. બાલપણથીજ એમના હૃદય ઉપર એમના કેશવલાલ કાકાના ધર્મ પ્રસારો પડ્યા હતા. અને દરેકમાં તેઓ આત્મભાવથી જોતા એ તેનું કારણ હતું. છેવટ લેડી પટ્ટણી નિમિત્તની અંતિમ ક્રિયામાં ભાગવત શ્રવણ કરી ગુરત તેઓ આત્મા ગયા. ખરેખર આવા ભાવશાળી નરોને! યોગજ સારો હોય છે.”

રા. રા. કુંવરજીભાઈ—ભાવનગરના અગ્રણી વિદ્વાન આપારી કુંવરજી શેઠે કહ્યું કે “પટ્ટણીજીમાં જે અપ્રતિમ ગુણો હતા તેનું દર્શન તેઓ જ્યારે સેક્રેટરી પદે હતા ત્યારથી હું કરતો આવ્યો છું. મારો તો એમનામાં પિતા-પુત્ર ભાવ હતો. એમનો પ્રજા ઉપરનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરીએ તો જણાશે કે તેઓ એક અપ્રતિમ પુરુષ થઈ ગયા છે. મારી ૭૬ વરસની જીંદગીમાં મેં અનેક દીવાનો અને અધિકારીઓ જોયા છે પણ એમની જોડમાં મૂકીએ એવા તો એ એકજ હતા, એમ કહેતાં હું અચકાતો નથી. ના. મહારાજ સાહેબ તરફની વફાદારી અને માન એ બે બાબતમાં આપણે એમનાં જોડલાં ગુણગાન કરીએ તેટલાં જોઈએ. એમની ખોટ ના. મહારાજ સાહેબનેજ નહીં પણ પ્રજાની નાની મોટી દરેક વ્યક્તિને પડી છે. પણ કુદરત પાસે મનુષ્ય નાછલાજ છે. માટે આપણે પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ કે મહુમના હૃદયની બાકીની આશાઓ પૂરી પાડે. હવે એમના ગ્રંથધર્મમાં વધારે કહેવું એ આમે તોરણ બાંધવા જેવું છે.

ત્યારપછી મહાલોના નગરશેઠો તરફથી પત્રો વંચાયા હતા. અને રાજકવિ થીંગળશીભાઈ તથા તેમના ચિ. હરદાનભાઈએ પ્રસંગોચિત કાવ્ય કલાં હતા. પોર્ટલીકટર પાસેના મગદર ગામના કવિ દુલા ભગતે મહુમના ગ્રંથધર્મમાં એક હૃદય ભેદક કાવ્ય ગાઈ ગ્રંથબાંધ્યું હતું અને તેની શ્રોતાઓ ઉપર ખૂબ કરણ અસર થઈ હતી. અંતે નામદાર મહારાજશ્રીએ નીચે પ્રમાણે બાપથ કહ્યું હતું.

ના. મહારાજાશ્રીનું ભાષણ

અમારા જુહાડા પ્રબળજનો,

આપણા સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, કે. સી. આઇ. ઈ., નો અચાનક દુઃખદાયક સ્વર્ગવાસ થવાથી અમારી ગુણગ્રાહી પ્રબળ પોતાનો શોક દર્શાવવા આ સભા બોલાવી છે તે મહુમના પ્રત્યેનું તેમનું માન અને હૃદી લાગણી જતાવી આપે છે. કેટલાક વક્તાઓએ ધણી અસરકારક ભાષામાં સર પ્રભાશંકરના ઉમદા ગુણો, ઉદાર રાજનીતિ અને સાદા અને સરલ જીવનનો ખ્યાલ આપ્યો છે તે તેઓના ખેદકારક અવસાન નિમિત્તે અમેએ કહેલા— Extraordinary—ગેઝેટમાં જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તેનું સર્વોચ્ચ સમર્થન કરે છે તે જાણી અમને સંતોષ થાય છે.

સર પ્રભાશંકરે આ રાજ્યના રાજ્યકર્તાઓની ત્રણ પેઢીની સંગીત સેવા બજાવી છે, અને રાજ્યહિત તથા પ્રબળિત એ બે એમને મન એકજ વાત હતી એમ તેમણે કરેલાં અનેક કાર્યો તથા દર્શાવેલા વિચારો પુરાવો આપે છે તે આપની જાણ જહાર નથી.

અમારા સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય પિતાશ્રી મહારાજા સર બાવસિંહજી, કે. સી. એસ. આઇ., ગાદીનશીન થયા ત્યારથી તેમના અંગત સલાહકાર તરીકે અને ત્યાર-બાદ રાજ્યના દીવાન તરીકે રાજ્યને રાજકીય તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિથી સારા પાયા ઉપર મૂકવામાં તેમનો મોટો હિસ્સો હતો તે આપ સર્વ સારી રીતે જાણો છો.

અમારી સગીર અવસ્થા દરમિયાન રાજ્યવહીવટ ચલાવવા નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કૌન્સિલ નીમાતાં તેમની રાજ્ય તથા રાજકર્તા પ્રત્યેની આગલી સેવાઓ ખ્યાનમાં લઈ તેમને કૌન્સિલના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે યોજવામાં આવ્યા હતા અને તે મુદત દરમિયાન સંભાળ તથા કેળવણી, રાજ્યની ઉન્નતિ, વેપાર વૃદ્ધિ અને ખેડુતકલ્યાણનાં કાર્યો વીગેરે હમણાં જ બનેલાં હોઈ આપ સર્વના મનમાં તાજ છે એટલે તેનો લંબાણથી ઉલ્લેખ કરવાનું આવશ્યક લાગતું નથી.

મહુમના કાર્યક્ષેત્રમાં ભાવનગર રાજ્ય તથા તેની પ્રગતિના હિત ઉપરાંત દેશી રાજ્યોના, સારાએ હિંદના

તેમજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક સાથા મિત્ર તરીકેની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે અને તે ખીના એટલી બધી મરાહર છે કે તે વિષે વધારે વિવેચના કરવાની જરૂર જણાતી નથી.

તેમનું ખાનગી જીવન જેટલું ધાર્મિક તેટલું જ પરાપકારી અને ઉદાર હતું એવો તેમના સંસર્ગમાં દરેક વ્યક્તિને અનુભવ થયેલો છે.

આ સભામાં જુદા જુદા વક્તાઓએ મહુમના અંબધે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાં અમે ઉમેરો કરી કહીએ છીએ કે સર પ્રભાશંકરના અવસાનથી આપણને બહુ આપા દેશને એક ઉદારચરિત રાજનીતિજ નરરતનની ન પૂરાય એવી ખોટ પડી છે તે નિર્વિવાદ વાત છે.

આ પ્રસંગ એવો છે કે તેમાં લાંબા વર્ણન કે વિવેચનને અવકાશ નથી, અને ભાવનગરની પ્રગળે તેને અંબે જે પોતાની લાગણીઓ દર્શાવી છે અને સર પ્રભાશંકરના કુટુંબને દિલાસો આપવાનો જે ઠરાવ કર્યો છે તે ભાવનગરને ધટે છે.

છેવટે મહુમના આત્માને પ્રભુ અમર શાન્તિ આપે એમ આપણે સૌ ઇચ્છીએ છીએ.

સર પ્રભાશંકરના માનમાં મોરબીમાં શોક સભા

સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી કે. સી. આઇ. ઇ. આંહીના વતની તેમજ આ રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ ધરાવનાર ગૃહસ્થ હોઈ તેઓશ્રીના અચાનક થયેલ અવસાન સંબંધમાં શોક પ્રદર્શિત કરવા અને તે સંબંધમાં થોડા ઠરાવ કરી તેઓશ્રીના કુટુંબ તરફ મોકલી આપવા એક જાહેર સભા દરબારગઢ પેલેસના વીશાળ હોલમાં ધનીવાર તા. ૨૬-૨-૩૮ ના રોજ રાત્રીના ભરવામાં આવી હતી. આ સભા ખુદ ના. મહારાજા સાહેબના પ્રમુખપદે મળવાની હતી પરંતુ તખીયતના કારણે પોતે પધારી નહોં શકવાથી મે. દીવાન સાહેબ મુજબબાઈ સોલંકીને સદરહુ સભાનું પ્રમુખપદ લેવા ફરમાન કરેલ હતું અને તે મુજબ સદરહુ સભા તેઓના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી.

સભામાં માણસોની હાજરી સારા પ્રમાણમાં હતી અને દરેક કોમના નેતાઓએ સર પ્રભાશંકરની કાર-કીર્દીના ટુંક, અસહકારક અને બોધ લેવા ચોગ્ય વીવેચનો કરી તેઓશ્રીના અવસાનથી કાઠીયાવાડના રાજસ્થાનોને તેમજ પ્રગ્નને મહાન ખોટ પડી છે. તેવું જાહેર કરી મરહુમને હૃદયપૂર્વક અંજલી આપી તેઓશ્રીના આત્માને અખંડ શાંતિ ઈચ્છી હતી.

આ પ્રસંગે ભાવનગર રેલવેના ડેપુટી મેનેજર રા. રા. હેમચંદ્રભાઈ મહેતા જે આંહીના વતની છે અને જન્મેના સર પ્રભાશંકર જેડે નીકટનો સંબંધ હતો તેમની પાસે હાજરી હતી અને તેમણે પણ સર પ્રભાશંકરની સમયસુચકતા, સાદાઈ, સાધુજીવન, અગ્ર નીશ્ચય, અપકાર પર ઉપકાર, ભાવનગર રાજ્ય તથા પ્રગ્ન પ્રત્યેના ખરો પ્રેમ વગેરે સંબંધમાં અસરકારક દાખલાઓ આપી તેઓનું જીવન કેવું અનુકરણીય છે તે જણાવી તેઓશ્રીના જીવનની ઝાંખી કરાવી હતી.

છવટે પ્રમુખ સાહેબે થયેલ વીવેચનોને ટેકા આપી સર પ્રભાશંકરના ખરા મેસેજમાં પોતે ક્યારે કેવી રીતે આગ્યા તેમજ સ્વર્ગસ્થ કાયદો લાજુલ ન હોવા છતાં રાજદ્વારી બાખતોમાં કેટલા નીપુણ હતા તે મંથણેનો આજેહુમ ચીતાર આપી સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાંતી ઈચ્છી સભા વીસરજન કરી હતી.

ચોરખંદર સ્ટેટ ગેઝેટનો વધારો

દિ. એ. જા. નં. ૨૨૮.

ગઈ કાલ તા. ૧૬-૨-૧૯૩૮ સુધવારના રોજ ભાવનગર મુકામે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી કે. સી. આઈ. ઈ. નું એકાએક અવસાન થવાના અત્યંત માઠા સમાચાર મળતાં અમેને તથા સમસ્ત રાજકુટુંબને બારે દિલગીરી થયેલ છે.

ભાવનગર રાજ્ય અને આ રાજ્ય વચ્ચેના નિકટના અને અરસપરસ વાતસલ્યભાવી કૌટુંબિક સંબંધને અંગે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાથે અમારા રાજકુટુંબને પશ્ચો મીઠા અને ગાઢા સંબંધ હોવા ઉપરાંત તેઓશ્રીની જાન પ્રત્યે અમેને એક સુત્ર અને માયાળુ સુમેચ્છક તરીકે હંસુ માન હતું.

સંસ્થાન ભાવનગરની આજીવન ઉમદા અને દિવેાજની બારેલી સેવા કરવા ઉપરાંત સર પ્રભાશંકર

પટ્ટણીએ હિંદુસ્થાનનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોને પોતાની નેકે સત્તાહતો બહેળો લાભ આપ્યો હતો.

તેઓશ્રીના અવસાનથી રજવાડાંઓને માટે એક વૃદ્ધ, અનુભવી અને કાબેલ મુત્સદીની મોટી ખોટ પડેલ છે.

તેઓશ્રીના આત્માને પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર શાશ્વત શાંતિ બધે તેવી પ્રાર્થના સાથે તેઓશ્રીના માનમાં આજરોજ ઓપીસો તથા શાળાઓ બંધ રાખવાનું ફરાવવામાં આવે છે.

તારીખ ૧૭-૨-૧૯૩૮.

નરવરસિંહજી.

મહારાજ રાણા સાહેબ, રાજસ્થાન પોરબંદર.

મોરખી દરબારી ગેઝેટનો વધારો.

મહારાજ સાહેબ શ્રી લાખધીરજી બહાદુર કે.

સી. એસ. આઈ. ની હંજુરથી ઓફિસ.

સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી કે. સી. આઈ. ઈ. ના અત્યાંક અવસાનથી અમેને તથા અમારી પ્રગ્નને અત્યંત દીલગીરી થાય છે. સર પ્રભાશંકર મોરખી રાજ્યના વતની હતા અને તેમના જીવનના કાર્યક્ષેત્રની તેમણે આ રાજ્યના કેલવણી ખાતામાં શરૂઆત કરી; પોતાની કાર્યદક્ષતા અને કુશળતાથી ઉત્તરોત્તર વધ્યા હતા. તેમના જીવન દરમ્યાન, તેમણે છોટીશ સરકારની તેમજ દેશી રાજ્યોની અને ખાસ કરીને ભાવનગર રાજ્યની સત્ત્વ સેવા કરી છે. પોતાના વિશાળ અનુભવનો લાભ સમગ્ર હિંદુસ્તાનને, રાજ્યો તથા પ્રગ્નને વિના સંકોચે આપ્યો છે. રાજ્યોના અત્યારના સમયે તેમની સેવા દેશી રાજ્યોને અમૂલ્ય હતી. તેમના અવસાનથી તેમની દરેકને મહાન ખોટ જણાશે. આવા મોરખીના સપૂતના અવસાનથી અમેને તથા અમારી પ્રગ્નને ખેદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

મરૂમના માનાયે આજરોજ તમામ ઓફિસો તથા શાળાઓ બંધ રાખવાનું ફરાવવામાં આવે છે.

આ ઓફિસ એકરડા ઓફિસની ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરવા તેની એક નકલ આજન્ય પ્રેસ મેનેજર તરફ મોકલવી.

તારીખ ૧૭-૨-૧૯૩૮.

LUKHDHIRJI

મહારાજ સાહેબ.

હ. જા. નાં. ૧૫૫૧

મહારાજ સાહેબ શ્રી લખાણીરજી બહાદુર કે. સી. એસ. આઈ. ની હજુરથી

ઠરાવ.

અમારી ખેડુત પ્રજાને કરજ મુક્ત કરવા અને વ્યાજના ભારે બોજામાંથી બચાવવા અમારી ધણી વખત થયાં ઈચ્છા છે. ખેડુતોને સસ્તા વ્યાજના દરથી નાણાં સરળતાથી મળી શકે તેને માટે એગ્રીકલ્ચરલ રૈયત બેંકની સ્થાપના આજે ધણાં વર્ષો થયાં કરી છે. અને તેનો લાભ અમારી ખેડુત પ્રજા લે છે. વેપારીના ભારે વ્યાજના બોજામાંથી આ અગ્નિ લોકોને બચાવવા ખેડુત સંરક્ષણનો ધારો કરી જેટલી શકિત આપી શકાય તેટલી આપી છે. આ સાધનોનો ખેડુતોને પૂરેપૂરો લાભ મળી શકે તે પહેલાં એક વખતને માટે તેમની સહૃદય કરજ મૂક્તિ થવી જોઈએ તેવું અમને જણાતાં રાજ્યનું ખેડુતો પાસેનું તમામ કરજ અમે હાલમાં જ માફ કર્યું છે, અને હવે વેપારીના કરજમાંથી તેમને મુક્ત કરવા જરૂરનું હોઈ નીચે મુજબ યોજના મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૧. અંરથાન મોરબીના ખાલસાના ખેડુતો સામે દરેક પ્રકારના લેણાનો નિકાલ કરવા નીચે મુજબ એક “ફૂડ્યા કમીટી” નીમવામાં આવે છે.

૧ આજમ પ્રતાપસિંહજી પુંગજી દરબાર એજન્ટ.

૨ „ ચીમનલાલ નારણદાસ ગામી. કાર્ડ-સિલ સેક્રેટરી.

૩ શેક લગવાનજી જીવરાજ.

૨. ખેડુતોના આગેવાનોનું એક લીસ્ટ કરી અમારી પાસે મંજૂર કરાવવું. આ લીસ્ટ પેકીના બે ખેડુતોને દરેક કેઈસનો ફૂડ્યા કરતી વખતે ફૂડ્યા કમીટીએ હાજર રાખવા. અને દરેક કેઈસના ફૂડ્યા બાંધતમાં તે બે ખેડુતોનો અભિપ્રાય લેવો. અને તે અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લઈ કમીટીએ પોતાનો ઠરાવ સ્વતંત્રપણે આપવો.

૩. ફૂડ્યા કમીટીએ પોતાનું તમામ કામકાજ પંચાયત કોર્ટના સિદ્ધાંતને અનુસરી કરવું અને બંને ત્યાં સુધી લેણાની પતાવટ કરવા નજર રાખવી. તેમજ આ ઠરાવથી ખેડુત સંરક્ષણનો ધારો જેટલે

અંશે વિરૂદ્ધ ન હોય તેટલે અંશે તેના નિયમો ખ્યાલમાં રાખવા અને અનુસરવા.

૪. આ ઠરાવ મંજૂર થાય કે તુરંત સ્ટેટ કલેક્સિલે નીચે મુજબની એક જાહેરાત રાજ્ય ગેઝેટમાં આપવી તથા તે જાહેરાતની બીજી રીતે અને તેટલી વિશાળ પબ્લિસિટી થાય તેને માટે ગોઠવણ કરવી.

જાહેરખબર.

આ અંરથાનના દરબારી ખાલસાના ખેડુતો પાસે, કોઈ આશામીનું ગમે તે પ્રકારનું લેણું હોય તો તેમણે તેનો ફૂડ્યા કમીટી સમક્ષ તારીખ ૧૫ મી એપ્રિલ સને ૧૯૩૮ પહેલાં રીતસર દાવો નોંધાવવો. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, મુદત દરમ્યાન બે દાવો નોંધાવવામાં નહીં આવે તો, સદર મુદત પહેલાંના વખતનો લેણુંદેણનો દાવો રાજ્યના કોર્ટ કરજદાર ખેડુતને તેવો દાવો કરવા જરૂર પડશે તો તેવા દાવા સાંભળવામાં આવશે. અને તે વખતે, ઉપર મુકરર કસેલ મુદત પહેલાંની ધીરધારના સંબંધમાં કોઈ હુકમનામું કરી આપવામાં આવશે નહીં.

મોરળી સ્ટેટની ખેડુત કરજ નિવારણ યોજના

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના દાવા, ખાલસાના ખેડુતા પાસે ગીરાથી, પુળાછુટથી કે અગાઉ અથવા બીજા ગમે તે પ્રકારનું લેણું હોય તેવા તમામ લેણા આખતના ટ્રાઈથી હુકમનામાં ચર્ચ ગયા હોય અને તેવાં હુકમનામાંને અંગે જે કાર્ડ લેણું હોય તેના પથુ દાવા કરવાના છે.

કાઉન્સિલની સહી.

૫. આ કરાવ પ્રમાણે રેવન્યુ ખાતાની ખચ-હીમાં જેને ખેડુત ખાતેદાર તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા જેનું તે ખાતામાં સિત હોય તેવા તમામ સખસોને ખેડુત ગણવામાં આવશે.

૬. ફડયા કમીટિ પાસે દાવો દાખલ થાય કે તુરત સામાવાળાને અને ખેડુત વકીલને ફડયા કમીટિએ ખચર આપવા, અને ખેડુત વકીલ મારફત સામાવાળાનો જવાબ રજુ કરાવવો. કાર્ડ પ્રતિવાદી ખેડુત વકીલ મારફતે પોતાનું કામ લેવા ઈચ્છા ન થતાવે તો તે પ્રમાણેનું ફડયા કમીટિએ રોજકામ કરી તેને પોતાનો દાવો ચલાવવા પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ કરવા દેવા કમીટિએ સગવડ કરી આપવી.

૭. ખેડુત વકીલ પાસે દાવા ચરજ તથા પ્રતીવાદીનો જવાબ આવે કે તુરત તેમણે, દાવાનો હિસાબ, હવે પછી કરાવવામાં આવ્યું છે તે ધોરણે તપાસવો અને લહેણદારના લહેણાનો આંકડો નક્કી કરવો. ખેડુત વકીલને જે હિસાબ તપાસવાના હોય તે આજન્મ રૈયત બેન્ક મેનેજર મારફત તેમના ખાતાના હિસાબી કારકુનો પાસે તપાસરાવી નક્કી કરવા.

૮. ખેડુત વકીલ તરફથી આજન્મ રૈયત બેન્ક મેનેજર તરફ જે જે દાવાના હિસાબ તપાસવાના આવે તે તેમણે પોતાના તાખાના હિસાબી કારકુનો પાસે તપાસરાવવા અને હિસાબ તપાસનાર કારકુનને દરેક હિસાબ તપાસ્યા બદલ રૂ. ૦-૪-૦ મહેન-તાણાના આપવા.

૯. ઉપર પ્રમાણે હિસાબ તૈયાર થાય એટલે તે આ. રૈયત બેન્ક મેનેજર, આ. ખેડુત વકીલ તરફ મોકલવા અને તેમણે, પોતાના રીમાર્ક્સ સાથે આ.

હિસાબી દફતરના ઉપરી તરફ, તે હિસાબ ઓડીટ થવા મોકલવા. અને આ. હિસાબી દફતરના ઉપરીએ તેવો હિસાબ આ કરાવ મુજબ ઓડીટ કરાવી તે નીચે, તે બરાબર હોવાનું સર્ટીફિકેટ આપવું.

૧૦. ઉપર મુજબ હિસાબ નક્કી થયે ફડયા કમીટિએ, અને પક્ષનો પુરાવો તપાસી પોતાનો કરાવ આપવો.

૧૧. દરેક દાવાનો હિસાબ, નીચેના નીચેમો મુજબ તૈયાર કરવો.

૧. દાવાવાળો વહેવાર જ્વારથી રાફ થયો હોય ત્યારથી ધીરાયેલ રકમનું દર માસે દર સેક્ટે રૂ. ૦-૮-૦ મુજબ સાદું વ્યાજ ગણવું.
૨. ઉપર પ્રમાણે વ્યાજ ગણતાં વ્યાજની ગમે તે રકમ થતી હોય પરતુ કાર્ડ કેઇસમાં તેવી વ્યાજની રકમ મુદલ ધીરાયેલ રકમ કરતાં વધારે મજરે આપવાની નથી.
૩. કાર્ડપથુ ખેડુત સામે તમામ આસામીઓનું મળી એકંદર જે લેણું થાય તે લેણું તે ખેડુત જે વીધોટીની રકમ ભરતો હોય તેથી પાંચ ગણાં કરતાં વધારે હોયું નોંધે એ નહીં. આ લેણામાં ખાતેદાર પાસે રૈયત બેન્કનું જે લેણું હોય તે ખ્યાલમાં લેવું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વીધોટીની રકમથી પાંચ ગણા ઉપરાંતનું લેણું નક્કી થાય તો દરેક આસામીના લેણાના વરાડે વધારાનું લેણું કમી કરવું.
૪. ખેડુત ખાતેદારે પોતાના લેણા પેટે લેણી-યાતને વખતો વખત જે જન્સી જમા આપી હોય તે જન્સીના ભાવ, જે માસમાં તેવી જન્સી આપી હોય તે માસના રાજ્ય ગેઝેટના નિરખના ભાવે ગણી જમા આપવી.
૫. પૂળાછુટ કે વડંતર કે બીજા લેણામાં જ્યાં જમીનની ઉપજ લેણા પેટે જમા કરવાની હોય ત્યાં પથુ ધીરાયેલ રકમનું વ્યાજ દર માસે દર સેક્ટે રૂ. ૦-૮-૦ મુજબ ગણવું, અને જમીનની ઉપજ તે જમીનની જે

વીધાટીની રકમ હોય તેથી દોઢી રકમ જે થાય તે મળે જમા અપાવવી, પરંતુ જ્યાં જમા અપાયેલ રકમ વીધાટીની દોઢી રકમ કરતાં વધારે હોય ત્યાં તે રકમ જમે મળે અપાવવી.

૬. જ્યાં આ ઠરાવ મુજબ લેણાની પતાવટને પરિણામે જમીનનો કબજો મૂળ ધણીને અપાવવાનો થતો હોય ત્યાં તેવો કબજો સંવત ૧૯૯૫ની અખાત્રીજે (વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના રોજ) કાળે ચાસે અપાવવો અને તેવા લેણાનો હિસાબ પણ તે તારીખ સુધીનો કરવો.

૧૨. જે જે ખાતેદાર પાસે રૈયત બેન્કનું લેણું હોય તે લેણાનું વ્યાજ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષનું ખાતે ગણવું અને આગલા વર્ષનું વ્યાજ માફ કરવું. આ નીયમ અનુસાર જે જે આશામી પાસે રૈયત બેન્કનું લેણું હોય તેનું લીસ્ટ આજમ બેન્ક મેનેજરે ફરિયાદ કરી દીધી હોય તેનું તરફ મોકલી આપવું.

૧૩. કાંઈ ખાતેદાર પાસે જુજ જમીન હોય અને પોતે ખેતી સિવાય અન્ય કંઈક કરતો હોય અને તેવા કંઈકના અંગનું લેણું હોય અને જેનો ફરિયાદ કરવાથી ગેરઈન્સાફ થવા સંભવ જણાય ત્યાં ફરિયાદ કરી દીધી તેવા લેણાનો ફરિયાદ નહીં કરતાં પોતાના અભિપ્રાય સાથે તેવા દાવાઓના સંબંધમાં સ્ટેટ કાઉન્સિલમાં રફરન્સ કરવું અને તેના ઉપરથી સ્ટેટ કાઉન્સિલને ચોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે હુકમ આપશે, અને તે હુકમ છેવટનો ગણાશે.

૧૪. ફરિયાદ કરી દીધા ઠરાવથી કાંઈ નારાજ થાય તો ઠરાવની તારીખથી પંદર દિવસની અંદર સ્ટેટ કાઉન્સિલમાં અપીલ થઈ શકશે અને સ્ટેટ કાઉન્સિલનો ઠરાવ છેવટનો ગણાશે.

૧૫. ફરિયાદ કરી દીધા કે કાઉન્સિલના છેવટના

હુકમના પરિણામે લેણુદારને જે રકમ અપવાની નક્કી થાય તે રકમ ફરિયાદ કરી દીધા રીપોર્ટ ઉપરથી આજમ બેન્ક મેનેજરે લેણુદારને ખાતે માંડી લેણુદારને શેકડી ચુકવી આપવી.

૧૬. ઉપર મુજબ રૈયત બેન્ક જે જે રકમ શેકડી ચુકવી આપે તે રકમ રૈયત બેન્ક ખાતેદારને ખાતે વગર વ્યાજ માંડવી. આવી રીતે ખાતે ધીરાયેલ રકમ કેવી રીતે ખાતેદાર પાસેથી વસુલ કરવી તેને માટેની ચેજના આજમ બેન્ક મેનેજરે અમારી પાસે મંજૂરી માટે રજુ કરવી.

૧૭. આ ઠરાવ મુજબ રૈયત બેન્કને જે રકમની વગર વ્યાજ ધીરધાર કરવી પડે તેટલી રકમ સ્ટેટ તરફથી રૈયત બેન્કને વગર વ્યાજ અપવામાં આવશે.

૧૮. આ ઠરાવ મુજબ જે દાવાઓ થાય અથવા જે પ્રોસેસ વગેરે કાઢવા પડે તેના સંબંધમાં કાંઈપણ કાર્ટ શી લેવાની નથી.

૧૯. આ ઠરાવ પ્રમાણે દાવા તપાસવા માટે જે કાંઈ ખર્ચ થાય અથવા કાંઈ વધારાનો સ્ટાફ રાખવો પડે તો તે અમારી મંજૂરીથી રાખવો, અને તેનું ખર્ચ શ્રી હજુર જનરલ ડિરેક્ટરની ખર્ચ ખાતે કરવું.

૨૦. ફરિયાદ કરી દીધા કામ કાજ પુરું થાય એટલે ખેડૂતો ફરીથી કરજના બોજમાં કમકામ નહીં તેને માટે શું કરવા ચોગ્ય છે તે બાબતનો રિપોર્ટ ફરિયાદ કરી દીધે અમારી હજુર કરવો.

ખબર તથા અમલ થવા આ ઠરાવની નકલ લાગતા વળગતા તરફ મોકલવી અને શ્રી હજુર આર્કીસ તરફથી કહેવામાં આવે તેટલી ત્રત આજમ પ્રેસ મેનેજરે છાપી આપવી અને આ ઠરાવ સ્ટેટ ગેજેટમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરવો.

તારીખ ૨૭-૨-૩૮.

LUKHDHARJI,
મહારાજ સાહેબ.

નાંધ અને ચર્ચા

ફેરેશન અને તાલુકદારો.

છેલ્લા ૭ માસથી ફેરેશનને અંગે તાલુકદારોએ કયો રસ્તો લેવો એ સંબંધી એઓમાં મુંઝવણો ઉભી થઈ છે. આમાં કાઠિયાવાડમાં બધાં મળીને તેર યાણુંઓ છે અને તે યાણુંઓના તાલુકદારોને પોતાનામાં ભેળવી દેવા જુદાં જુદાં રાજ્યો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે અને તેમાં વડોદરા રાજ્યની પ્રવૃત્તિ આગળ પાતી જણાય છે. અને તે સ્વાભાવિક છે. એક વખત એવી હકીકત બહાર આવે છે કે અમુક તાલુકદાર-ભાગદારોએ કરાવ કર્યો છે કે અમુક રાજ્યમાં આપણે નોડાર્ડ જવું, બીજી વખત એવી હકીકત બહાર આવે છે કે એવા કરાવો પ્રતિનિધિત્વ વિના કરાયેલા છે. એક વખત-અમુક દરબારો એક રાજ્યના અધિકારીઓને મળી તે રાજ્યમાં નોડાવાની હા પાડી આવે છે અને બીજી વખત એજ દરબારો બીજા રાજ્યના અધિકારીઓ પાસે પણ નોડાવા માટેની સહાનુમતિ દર્શાવી આવે છે. બહુ જ ઓછા દરબારો એવા હશે કે જેઓ આમાં અપવાદ રૂપ હશે. અમને નવાઈ લાગે છે કે આવી ભિરૂતા દરબારો શા માટે રાખે છે? અને નોડાયા પહેલાં કે ન્યારે તેઓ જુદી ચૂકવતીમાં છે છતાં આટલો બધા રાખે છે તો પછી જે તે રાજ્યમાં નોડાર્ડ તેઓ પોતાના હકોનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરી શકશે? નિર્ભય રીતે તેઓને પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં કોઈ અટકાવે એમ નથી એવા સંયોગો અત્યારે છે. વળી તેઓની હયાતીનો સવાલ અત્યારે ઉભો થયો છે તે વખતે તેમણે ભિરૂતા દર્શાવી ચોગ્ય નથી, વડીઓને પૂછવાથી શું કાયદો થવાનો છે? અત્યાર સુધીનો તાલુકદારોનો જે ઇતિહાસ નોંધમાં આવશે તો

તેમાંથી એક જ વાત નીકળશે કે વડીઓની દોરવણીથી પરસ્પર નિર્બન દશામાં તેઓ આવી ગયા છે. અને અત્યારે પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવાનું એમનામાં બળ રહ્યું નથી. જે રાજ્ય સાથે એમને નોડાવાનું હોય તે સંબંધી બીજાનો અભિપ્રાય પૂછવા કરતાં પોતાના મનને પૂછી નેતું અને મન કહે તેમ કરવું એ આપણાં રાજ્ય વાકયને માન્ય રાખવું. મન એજ દરેક મનુષ્યનો સાથી છે અને તે જે માર્ગ દર્શાવે છે તેજ ખરો માર્ગ છે. વળી તાલુકદારો પોતાના સ્વાર્થનો જેવો વિચાર કરી શકે એવો વિચાર બીજાઓ ન કરી શકે. એટલે એમણે પોતાનો વિચાર પોતે જ કરવાનો રહ્યો. કેટલાક આપ મતલબી તાલુકદારો પણ હશે, પણ દરેક ટોણું જેમ પોતાનાં માણસોને બરાબર રીતે પીછાની શકે છે તેમ તાલુકદારો પણ પોતાનામાં સ્વાર્થો કાણ છે અને નિસ્વાર્થો કાણ છે તે બરાબર રીતે સમજી શકે. એટલે આ બાબતમાં ખરો માર્ગ જ એ છે, કે તાલુકદારોએ પોતે પોતાનો વિચાર કરવો અને પોતાનામાં જેઓ અનુભવી, નિસ્વાર્થો, વયોવૃદ્ધ અને ભવિષ્યનું હિત જોઈ શકનારા હોય તેઓની એક સમિતિ નીમી તેમના કહેવા ઉપર વિચાર બાંધવો એ વધારે યોગ્ય છે.

કર્નર વોકરના બંધ પહેલાં તાલુકદારોની શું સ્થિતિ હતી? તેઓ કેટલે અંશે સ્વતંત્ર હતા? તેઓનો ક્યા ક્યા રાજ્યો સાથે સગપણનો અને આર્થિક વહેવારનો સંબંધ હતો? તેઓનો દરજ્જો ક્યા ક્યા રાજ્યોમાં હાલના સંયોગોમાં વિશેષ જળવાઈ શકે એમ છે એ વગેરે બાબતોનો વિચાર કરી નિર્ણય બાંધવો એ યોગ્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ. માણસના હકોનું રક્ષણ વચનો ઉપર અવલંબે

છે એ ખરૂં છે પણ જો તે વચ્ચેનો નીલાવી રાખવા જેટલું બળ તેનામાં નથી હોતું તો તેનો વિપરિત અર્થ થવાનો ભય રહે છે એ પણ નિઃશંક છે. આ બધી વસ્તુ સ્થિતિનો દરખાસોએ પ્રથમ વિચાર કરવો જરૂરનું છે. માત્ર ગતાનુગતિક એકની પાછળ બીજાએ આધળા ચર્ચ દોરાર્ધ જરૂં એમાં કશું ડહાપણ નથી, તેમ ધણા કરે તે કરવું એ પણ હમેશાંને માટે વહેવાર નથી. જેમાં પોતાની હયાતી, હુકા, લાગણીઓ અને દરજ્જાને વધારેમાં વધારે અંશે જળવાઈ શકે એવું હોય અને ભવિષ્યમાં મુશ્કેલીને પ્રશ્નને પણ સંતોષકારક નીકાલ કાઢી શકાય એવા સંયોગો ને રાજ્યમાં વિશેષતઃ દેખાતા હોય તે રાજ્યમાં જોડાવું એ તાલુકદારો માટે હિતાવહ છે એવું અમારું માનવું છે, માત્ર તેઓ જો સ્થિર ચિત્તે, શુદ્ધિપૂર્વક અને નિર્વાર્ધપણે આ બાબતનો વિચાર કરશે તો તેમને માર્ગ મળી રહેશે.

મહુમ પતીયાલા મહારાજ.

ચોડા મહીનાઓ પહેલાં અમે અલવર નરેશની અવસાન નેધિ લીધી હતી. એવીજ બીજી અવસાન નેધિ મહુમ પતીયાલા મહારાજ ભૂપેન્દ્રસિંહજીની લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હીંદી સરકારના-રાજદારી ખાતાનું ચક્ર એવું સુઘટિત રીતે ચાલે છે, કે એ ચક્રના કાંચાઓની કાષ્ટને જો માહેતી હોય તો હિંદુસ્તાનના નરેશોની કારકીર્દિ ઉપર એ ખરૂં અજવાળું પાડી શકે. સિવાય તો લોકોની વદન્તી સિવાય બીજો આધાર મેળવી શકાય એવું નથી. કમનસીમે પતીયાલાના મહુમ નરેશની કારકીર્દિ સામે પ્રયત્ન લોકમત હતો. એ નરેશની દોહલીની મુસાફરીઓની જાહેરાતોની અને સીમલાના પહાડોના ચેલ શિખર ઉપરની એમની ઇન્દ્રપુરી સમાન ખડકેલી રવાસતની જેમને થોડી ધણી માહિતી હોય તેઓને ખ્યાલ આવી શકે કે મહુમ ભૂપેન્દ્રસિંહજીએ પોતાની જીંદગી કેવી જાહેરાતોમાં

વિતાડી હતી. તે છતાં વરસો સુધી આ રાજકર્તાએ નરેન્દ્ર મંડળના આન્સલર તરીકે પદવી ભોગવી હતી. અને હાલ ફેરેશનને અંગે દેશી રાજ્યોની ને સ્થિતિ સંયોગો છે તેમાં પતીયાલા મહારાજે અત્યંત જોયો ભાગ ભજવ્યો હતો. એમની હોશીઆરી, શુદ્ધિ ચાંચલ્ય, મતો મેળવવાની કુનેહ એ રીતે એમનામાં વિધ વિધ પ્રકારની આવડત હતી એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે. જીંદગીભર એમનો દેહ ઝવેરાતથી શોભ્યો છે. શું સલાઓમાં કે શું નરેન્દ્ર મંડળની જાહેર કે ખાનગી બેઠકોમાં વસ્ત્રાભુષણોથી દેહોપમાન એમનું શરીર ભાત પાડે એવું હતું. નરેશમંડળમાંથી એમના વ્યક્તિત્વની ખોટ પડી છે. અને અમે તે માટે ધણા દિલગીર છીએ. રાજ હોય કે સામાન્ય મનુષ્ય હોય પણ એના અવસાન પછી ખેદ દર્શાવવા સિવાય અન્ય મનુષ્ય ધર્મ નથી.

નરેન્દ્ર મંડળના નવા આન્સલર.

પતીયાલા નરેશના અવસાન પછી અત્યાર સુધી ઉપ-આન્સલરના પદ પર ખીરાજતા ના. જમસાહેબ સમગ્ર નરેશમંડળના આન્સલરના પદ ઉપર આવ્યા છે. જમ સાહેબને જોયો જાણે છે, તેઓ કહે છે, કે પોતે દાંભિક દેખાવોમાં માનવાવાળા નથી પણ કામ કરી ખતાવવાને ઉત્કંઠા ધરાવનારા છે. તેમાં આ પદવી તો એમની જવાબદારી ફિરુજિત કરે છે. મહુમ જમશી રણજીતસિંહજીએ નરેન્દ્ર મંડળના પાયામાં જે વિચારનાં તત્ત્વો નાંખ્યાં છે તે હજી બીજાએ રહ્યાં છે. કોઈ પણ પદ ઉપર રહી કામ કરવાને બદલે લગભગ પંદર વરસ સુધી મહુમ જમશી રણજીતસિંહજીએ નરેન્દ્રમંડળની સારસ સેવા ઉઠાવી છે. લોર્ડ વીલીંગ્ટન જેવા ગાઢ મૈત્રી ધરાવનાર વાઇસરોયની સાથે સમગ્ર નરેશમંડળના હિત માટે એઓ એકજ હતા, કે જેમણે હાંમતપૂર્વક પોતાની ખરેખરી માન્યતા પ્રકટ કરી હતી. એટલે ખરૂં જોતાં તો નામદાર જમ સાહેબ સમક્ષ જૂતકાળનો આદર્શ છે. એટલે તેઓના

ઉપર ચાન્સકર તરીકેની જે જવાબદારી આવી છે તેમાં તેઓ સફળ થશે એમ લાગે છે. એમની સાદાઈ, સવાલોનું ઉંડાણમાંથી જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ અને મહુમ જામસાહેબને પગલે ચાલવાની એમની પ્રવૃત્તિઓ પણ એમના આ પદની સફળતામાં સહાયકબુત થાય એવાં છે, વળી તેઓ નરેશમંડળના મોટા ભાગનો વિશ્વાસ અને બંધારણીય જ્ઞાન ધરાવે છે. એટલે જે વખતે સમગ્ર નરેશમંડળની પુનર્ઘટનાની જરૂર છે તે વખતે એમની સેવા ઉપયોગી નીવડશે. આવતા જૂન માસમાં મુંબઈ ખાતે પ્રધાનોની રોન્ટ્રીંગ કમીટીની મીટિંગે આ સવાલની ચર્ચા માટે અને ફરેશનમાં નોંધાવું કે નહિ એનો છેવટનો નિર્ણય કરવા-મળવાની છે તે વખતે કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનો વિભાગ એક મતે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરે એ ઇચ્છવા નોંધ છે. આ માટે ના. જામસાહેબ એ વિભાગની એક પ્રાથમિક સભા ખોલાવી નિર્ણય કરે તો હવે પછીની ભવિષ્યની વિચારણામાં એ નિર્ણય માર્ગદર્શક થશે એમ અમને લાગે છે. જે પ્રમાણે ભૂતકાળનાં વરસોમાં એમના તરફથી કરવામાં આવ્યું છે.

મોરબી રાજ્યની એક યોજના.

મોરબી રાજ્યે ખેડુતોના કરજ નિવારણની યોજનાને લગતો જે મુસદ્દો પ્રકટ કરેલ છે તે આ અંકમાં અમે આપ્યો છે. ખેડુતોને રાજ્યના અને વેપારીઓના કરજમાંથી મુક્ત કરવાનું પગલું ભાવનગર રાજ્યે હાથમાં લઈ તેને સફળ રીતે પાર પાડ્યું છે, ત્યાર પછી ને કેઈ દેશી રાજ્યે ખેડુતોને કરજમુક્ત કરવાનું અમલી કાર્ય હાથ ધર્યું હોય તો તેનો ખીન્ને દાખલો મોરબી રોડેનો છે. કાઠીઆવાડનાં કેટલાંક રાજ્યોએ ને કે આ માટેની યોજના ધરી રાખી છે. પરંતુ તેનો આ રીતે અમલ કરવામાં આવ્યો હોય એવું જાણવામાં નથી. મોરબીના મહારાજ ખેડુતો તરફ પ્રીતિ વાળા છે. અને રાજ્ય સાધન મંપ્રત રીતિમાં છે એટલે ખેડુતો ઉપરના કરજનો સત્વર નિકાસ આવી

જઈ મોરબી રાજ્યના ખેડુતો ભાર મુક્ત થઈ જશે એમ લાગે છે. રાજ્યના ખેડુતો ઉપર વેપારીઓનું લગભગ ૧૪-૧૫ લાખનું દેવાનું ભારણ છે. અને કમિટી માર્ફતે એ દેવાનો જે મોક્કસ આંકડો નક્કી થાય તે રાજ્યની રૈયત બેંકમાંથી વગર વ્યાજે ખેડુતો તરફથી ચુકવી આપવાનું ધોરણ ખરેખર આવકાર પ્રદ છે. જે રાજ્ય પાસે નાણાંની છૂટ છે એ રાજ્યને માટે ખેડુતોને દેવામાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રશ્ન મુશ્કેલ નથી, પણ મુશ્કેલ પ્રશ્ન તો દેવા મુક્ત થયેલા ખેડુતો ફરીથી દેવામાં ન પડે એની તકેદારી રાખવાનો છે. મહુમ સર પ્રભાંશંકર પટ્ટણીએ એ દષ્ટિએ આ પ્રશ્નની વિચારણા કરી હતી. અને પોતાની ગામમાંથી છેલ્લી મુસાફરીમાં ખેડુતોને મળી તેઓ ફરી દેવામાં પડતા રી રીતે અટકે તેવા માર્ગનું સૂચન કર્યું હતું. ખાસ કરીને દરેક ગામે ગ્રામ્ય પંચાયત ને સ્થાપવામાં આવે તો ઘણી મુશ્કેલી ઓછી થાય એવી. એમની ૬૬ માન્યતા હતી. અને ભાવનગર રાજ્યના તથાજા જેવા મહાલમાં કે ન્યાં લગભગ બધાં ગામોમાં પંચાયતો છે ત્યાં ખેડુતો ફરી દેવામાં પડતા નથી એમ જાણવામાં છે. એટલે મોરબી રાજ્યે ન્યારે એક શુભ કાર્યનો આરંભ કર્યો છે ત્યારે ગામ પંચાયત સંગંધી પણ રાજ્ય વિચારણા કરે એટલી અને મોરબી મહારાજને વિનંતિ કરીએ છીએ અને તે નામદારે ખીર્જ રાજ્યો માટે અનુકરણ રૂપ ખેડુતોની ઋણ-મુક્તિ કરવાની જે યોજના અમલમાં મૂકી છે તેની ફોલ ઇચ્છીએ છીએ.

માણસા રાજ્યની ખેડુતોની ચળવળ.

સાબરકાંઠા એજન્સિમાં માણસા રાજ્ય પ્રમાણમાં સાફ ગણાતું આવ્યું છે, અને મહુમ રાજ્યોલભૂતી તખ્તસિંહજીએ પોતાની અંગત લાગવગ, ડહાપણ, ચારિત્ર્યશીલતા અને ખર્ચના નિયમનથી રાજ્યની સારી પ્રતિષ્ઠા બાંધી હતી. ૧૯૨૧ ની સાલમાં મહુમ મનસુખલાલ રવજીમાઈની આગેવાની નીચે માણસા

પરિષદ ભરવાને સમયે રાજ્યમાં થોડો વખત ચળવળ ચાલી હતી. પરંતુ મહંમ માણસા નરેશ કુનેહથી બંને પક્ષને મન દુઃખ ન રહે એવો તોડ કાઢ્યો હતો. પરંતુ આ વખતે ખેડુતોના નામથી ચાલેલી પ્રવૃત્તિએ વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું અને તેમાં કેટલેક અંશે રાજ્યના અધિકારી વર્ગે જો કાઢપણુ અને ધીરજ બળવી રાખ્યાં હોત તો કદાચ એ સવાલ ઉગ્ર રૂપ ન લેત એમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ હવે પ્રશ્નનો ઉકેલ થઈ ગયો છે અને માણસા રાજ્યના દીવાન તરીકે લાડીના કારભારી રા. રા. કેશવલાલ ઝોઝા નિમાવાના છે. રા. રા. કેશવલાલ ઝોઝા શાંત પ્રકૃતિના છે. અને લાડી જેવા રાજ્યમાં એમણે ધણું વરસો કામ કર્યું છે એટલે તેઓ લોકોને સંતોષ આપી શકશે એ માન્યતા ખોટી નથી. માણસાના રાજ્યના રાએલછત્રી પણ સૌજન્યશાળી છે. અને સ્વભાવેજ શાંત પ્રકૃતિના છે. તેમ ધર્મનિષ્ઠાવાળા છે. એટલે પોતાના સહજ સ્વભાવથી તેઓ સ્વયં પ્રભતી ફરીઆદોનો ઉકેલ કરે એ ઇચ્છવા ભોગ છે. માણસાની પ્રજા ઉદ્યોગશીલ છે. મુખ્ય વગેરે શહેરોમાં માણસાના વેપારીઓ છે. એટલે કાળબળને ઝાળખી દરેક નરેશ પોતાનું તંત્ર ચલાવે એ ઇચ્છવા ભોગ છે. કે જેથી નાની અને નજીવી લાગતી ફરિયાદોમાંથી ખોટું સ્વરૂપ થવા ન પામે.

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય ભાવના.

લોડ લોધીયને થોડા વખત પહેલાં વિલાયતમાં ઓબ્જર્વર પત્રમાં હિંદુસ્તાન સંબંધે પોતાની મુલાકાતના અંગે વિચારે પ્રકટ કરતાં કહ્યું હતું કે દેશી રાજ્યોએ અંધારણીય રીતે પ્રજાને તંત્રમાં ભાગ આપવાથી ફીડરેશનનું કાર્ય વધારે સરળ થશે. આ વાત કેટલેક અંશે ખરી પણ છે. “હેમોક્સી”ના ધોરણે તંત્ર ચાલવું જોઈએ એ ભાવનાથી દેશી રાજ્યની પ્રજા વહીવટમાં હિસ્સો માગતી નથી પરંતુ કેટલીક જગ્યાએ દેશી રાજ્યોમાં ખીન જવાબદાર માણસોના હસ્તક અસાધારણ સત્તા

મૂકવામાં આવી છે તેથી, નાનાં માણસોના હાથમાં હુકમો છોડવાની સત્તા મૂકવામાં આવી છે તેથી, લાલકાત વગરનાં માણસોને માત્ર રાજ્ય કે દીવાનના કૃપા પ્રસાદથી આગળ વધારી યોગ્ય માણસોને અન્યાય કરવામાં આવે છે તેથી, અને તેથી વધારે તો આવી જાતનાં બધાં માણસો, જેઓ વહીવટી તંત્રમાં કંઈક હીકરીતે પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા હોય છે તેઓના કાર્યમાં પોતાની પાછળના પીડબળને લીધે દબાવગીરી કર્યા કરે છે તેથી, દેશી રાજ્યની પ્રજા વહીવટી તંત્રમાં હિસ્સો માગે છે. એમાં ભવિષ્યમાં પ્રજાકીય મુખ્ય છે કે નહિ તે જુદી વાત છે પરંતુ હાલના સંયોગમાં જો નરેશતંત્રમાં જામી ગયેલી અવ્યવસ્થા અને ખીન જવાબદાર પણું દૂર નહિ થાય તો ભલે નિષ્કળ જાય એવો હોય પણ લોકતંત્રનો માર્ગ રાજ્યોએ સ્વીકાર્યા વીના છૂટકોજ નથી. રાજ્યોએ કાળના મોજાંઓને જોઈ લેવાં એ જરૂરનું છે.

એ રોજગારી મટાડવાનો ઉપાય.

ગ્વાલીયરની લેજિસ્લેટીલ એસેમ્બલીમાં “બજેટના નવયુવકોની એ રોજગારી મટાડવા માટે રાજ્યના નોકરીયાતોની ૩૦ વરસની નોકરી પછી એમને રીટાયર કરવાનો” એક ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. ઠરાવ મૂકનાર ભગવાનદાસ શુક્લાએ પોતાની ભલામણમાં કહ્યું હતું કે ૧૯૩૧ના સેન્સસ રિપોર્ટ પ્રમાણે રાજ્યની નોકરીમાં ૨૭૦૬૫ માણસો છે અને એ સંખ્યાને જો ત્રીશથી ભાગવામાં આવે તો દર વરસે ૯૦૨ માણસો નિવૃત્ત થાય અને એ જગ્યાએ નવા ઉમેદવારોને મૂકી શકાય. જો કે સર્વત્ર સર્વ સંયોગમાં આ નિયમનો સ્વીકાર અશક્ય છે. પરંતુ સામાન્ય નોકરીઓ (નિષ્ણુતોનો પ્રશ્ન અલગ રાખતાં) માટે ઉપરની સૂચના માન્ય રાખવામાં આવે તો અત્યારની ભરણુ પોષણની સામાજિક ગુણવત્તામાં એથી ધણી રાહત મળે. દરેક દેશી રાજ્યમાં નોકરોની સંખ્યા હોય છે અને તેઓને

નોકરીમાંથી નિવૃત્ત કરવાના નિયમો પણ હોય છે, પરંતુ વ્યવહારમાં તેનો અમલ થતો નથી. કેટલાંક રાજ્યોમાં તો સરકારમાંથી કે ખાનગી રાજ્યોમાંથી નિવૃત્ત થયેલા નોકરોને પણ રાખવામાં આવે છે. એ રીત ધૃષ્ટિયા ભેગ નથી એથી વહીવટી કાર્યમાં ધણી વખત વિશેષ અને સતત મંદતા આવવાનો સંભવ છે. અને તેને સમજે પ્રજાની ફરીઆદો વધે છે. યુવકો જે કે વૃદ્ધો જેવા અનુભવી નથી હોતા પરંતુ કાર્ય શક્તિવાળા હોય છે એટલે જો એમને યોગ્ય અધિકારીની નીચે મૂકવામાં આવ્યા હોય છે તો તેઓ રાજ્યતંત્રમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. અનિ-યમિતતાને લીધે કેટલીક વખત તેજસ્વી યુવકો દેશી રાજ્યોમાં જોડાવા ઉત્સુક નથી હોતા પરિણામે જેઓને ખીજે નોકરીમાં થોડી આશા હોય છે-તેઓ બહુધા દેશી રાજ્યોમાં ભરાયા હોય છે અને તેઓની

પાસેથી ન્યારે નિવૃત્ત થવાની મર્યાદા ઉપરાંતની મુદત સુધી કામ લેવામાં આવે ત્યારે વહીવટીતંત્ર કેવું શિથિલ બને? એટલા માટે સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે રાજ્યોમાં (૧) નિવૃત્ત થવાની મુદત નક્કી થઈ હોય તે પ્રમાણે અમલ કરવો, (૨) ઉત્તરોત્તર બઢતીનું ધોરણ સ્વીકારવું (૩) નિયમિત રીતે પગા-રના ઊંડ નક્કી કરવા (૪) અંગત લાગવગતે નોકરીમાં સ્થાન ન આપવું (૫) યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા બનતે તો વિચાર કરી એવા નોકરીઆતોની કદર કરવી (૬) નરેશના કે દીવાનના કે એવા મોટા અધિકારીઓના ખાનગી કામ માટેના નોકરો રાજ્ય વહીવટથી અલગ રાખવા વગેરે નિયમોનું દઢતા પૂર્વક પાલન થવાની જરૂર છે. ક્રમે ક્રમે આથી બે રાજગારી નાખૂંડ થશે. જો આ નિયમોનું દઢતા પૂર્વક પાલન કરવામાં આવશે તો.

ગ્રાહકોને વિનંતિ

‘દેશી રાજ્ય’ના ગ્રાહકોને નમ્રપણે વિનંતિ કરવામાં આવે છે, કે મહેરબાની કરી તેઓ “દેશીરાજ્ય”નું લવાજમ તાકીદે મોકલી આપવાની કૃપા કરે. આ સંબંધમાં વારંવાર ચાદ નહીં આપવું પડે એવી આશા છે.

સ્વીકાર

વાહીવટી રિપોર્ટો. (૧) Travancore, Administration Report 1111 M. E. (1935-36 A. D.) (૨) Bhavnagar State Administration Report, 1935-36. (૩) Chhota udepur administration Report 1936-37.

પુસ્તકો (૧) દેશી રાજ્યો અને ફેરેશન, લેખક સુનીલાલ શામળ ત્રિવેદી પ્રકાશક ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ. કી. રૂ. ૫-૦-૦. (૨) ગૃહ વિજ્ઞાન, પ્રકાશક વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રસેકર મહેતા. (૩) કાયા-કલ્પ, લેખક રાજવૈદ્ય જીવરામ કાલીદાસ શાસ્ત્રી. (૪) ધાર્મિક વ્યાખ્યાનમાળા અંક ૬, રા. રા. મંગેશ કમળાકર નાડકર્ણી ધર્મોપદેશી વડોદરા રાજ્યનાં ભાષણો. (૫) આપણા દેશની સ્થિતિ. લેખક ડૉ. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ત્રિપુરુકર ડિ. ૦-૮-૦. (૬) ગુ. વ. સોસાયટીનાં પ્રકાશનો. (૧) ખેડાનું આદર્શ નગર, અનુવાદક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાંકજ, (૨) ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વર્ષ ૮, ૧૯૩૭, તૈયાર કરનાર રા. રા. હી. ત્રિ. પારેખ, (૩) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન (ખંડ ૩ પૂર્વાધ) લેખક હી. ત્રિ. પારેખ, (૪) ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસ (વિભાગ ૧લો) લેખક દુર્ગાચંકર જ્વળરામ શાસ્ત્રી. (૫) ટસ્કેજી અને તેના માણસો. લેખક અમૃતલાલ સુનીલાલ મોદી. (૬) નીતિશાસ્ત્ર. ભાષાન્તરકાર પ્રહલાદભાઈ આનન્દચંકર મુવ. (૭) મનોમુકુર ગ્રંથ ૩જો, કર્તા. સ્વ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દ્વિવેદીઆ. (૮) ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો, લેખક. સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેસાસરી (૯) હાંશુ અને તેની જાતનાં ફાળોનો ઉદ્ધોગ, લેખક મગનલાલ ગજ્જર (૧૦) પ્રજા જીવનની દૃષ્ટિએ દુધ અને ઘી. લે. હરિપ્રસાદ વૃન્દરાવ દેસાઈ (૧૧) દાર્શનિક કોશ (પ્રથમ ખંડ) સંપાદક છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ.

નોંધ : ઉપરોક્ત બધાં પુસ્તકોનો રીઝુ આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

આવડતો અંક—નું અંક લેઓ.

(૧) પશ્ચિમ હિંદ ઓરિસ્સાનાં ચાણુઓનો પ્રશ્ન, (૨) પ્રાચીન ઐતિહાસિક રાહેર તળાવ, (૩) ભાવનગરનો ઇતિહાસ. (૪) અમનગર સંસ્થાનને લગતા કાગળો. (૫) સમયના પ્રવાહમાં હિંદનાં દેશી રાજ્યો. (૬) શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ અને તેમને ખંડણી ભરનારા તાલુકદારો વચ્ચેના સંબંધની પુનર્વિવરણ (૭) શ્રીમાન વિનયચંકર ગૌરીચંકર ઓઝા (જીવન વૃત્તાંત) (૮) ભાવનગર સંસ્થાનમાં ગૌસવર્ધન (૯) દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો અને (૧૦) નોંધ અને ચર્ચા, તથા (૧) સમાલોચના

દેશી રાજ્યના ગ્રાહક મિત્રોને અરજ છે કે એમણે જો “દેશી રાજ્ય”ના ગ્રાહક તરીકે ન રહેવું હોય તો કૃપા કરી આ પત્ર મળે કે તુરંત તે પ્રમાણે અખર આપવા મે. કરે. કે નેથી અમને નુકસાન થતું અટકે.

'દેશીરાજ્ય' ત્રૈમાસિકની જાહેર ખબરના દર અને નિયમો

જગા	વાર્ષિક	છ માસિક	ત્રૈમાસિક
"દ્રક્ષ"નું આખું પૃષ્ઠ			
આખું પૃષ્ઠ અથવા બે કોલમ	૪૦	૨૦	૧૨-૦-૦
અર્ધ પૃષ્ઠ અથવા એક કોલમ	૨૨-૮-૦	૧૨-૮-૦	૭-૮-૦
૧/૨ પૃષ્ઠ અથવા અર્ધ કોલમ	૧૨-૮-૦	૭-૮-૦	૫-૦-૦
કવરની ચોધી, ખીછ અને આખી ખાલુ	૬૦	૩૦	૧૫

૧. જાહેર ખબરનાં નાણાં હપ્તાથી પણ અગાઉથી લેવામાં આવશે. તે સિવાય જાહેર ખબર લેવામાં કે ચાલુ રાખવામાં આવશે નહિ.
૨. બાર માસના કોન્ટ્રાક્ટની જાહેરખબરની એક સામટી અગાઉથી રકમ જરૂર પડે તો ચએલી રકમમાંથી ૬૬ ટકા વળતર આપવામાં આવશે.
૩. બાર માસના કોન્ટ્રાક્ટની જાહેર ખબર, દર ત્રણ માસે ફેરવી શકાશે; પરંતુ દરેક હપ્તે ફેરવવા માટે લાવમાં ૧૦ ટકા વધારે ગણવામાં આવશે.
૪. હેન્ડાઈસની વહેંચામણી રૂપીઆ પંદર.
૫. કાર્ડ પણ કારણે અમુક મુદત સુધી અમે બંધ રાખેલી જાહેરખબર મળે આપીશું.
૬. વધુ ખબર આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા દર છેવટના જ સમજવા.

પાકા સુશોભિત પુંઠાથી બંધાવેલી

'દેશી રાજ્ય'ની એકથી નવ વરસ સુધીની ફાઈલો.

જેમાં ફિડરેશનને લગતા પ્રશ્નો, વારસાના હકને લગતા પ્રશ્નો, જીવન ચરિત્રો, ધર્મોની પ્રાચીન—અર્વાચીન હકીકતો, નરેન્દ્ર મંડળની બેઠકને લગતા સંપૂર્ણ અહેવાલો ગેરે હકીકત છે. દેશી રાજ્યના પ્રશ્નોના અભ્યાસીઓને માટે એમાંથી ઘણું મળી શકે એવું છે. આખા સેટના રૂા. ૫૦-૦-૦ છે.

લખો:—

જયંતીલાલ ગોરાચંદ મહેતા.

લાવનગર.

સન્ટ જો એન (સચિત્ર)

(સરકારી કેળવણી ખાતાએ સનામ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.)

ભાષાન્તર કર્તા : શ્રીયુત અનંતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી એમ. એ.

(1) ' Mr. A. P. Pattani's translation of Bernard Shaw's Saint Joanis done in simple, idomatic and forceful style and I am sure it will be appreciated as a valuable addition to the translation branch of our literature.....'

A. B. Dhruva.

(2) ' It is a production of considerable literary merit and I am sure it will find deservedly a place in Gujarati literature.'

Sir Chimanal H. Setalvad.

(3) ' The work will be received...with appreciation and understanding and ought to enrich Gujarati literature.'

Sir Chunilal V. Mehta.

(4) ' You have been able to preserve the spirit of the original in toto.'

K. M. Jhaveri.

(5) ' Your association with English life for a pretty long period and...have enabled you to go straight to the very heart of Mr. Shaw's great work.'

N. K. Bhatt.

(6) ' You have succeeded in transferring...the very tone and spirit of the original...because of your simple fluent and idiomatic Gujarati.'

B. K. Thakor.

(7) ' You have thoroughly maintained the spirit of the Author.'

J. P. Trivedi.

(8) ' All of us should be grateful to you for bringing G. B. S. and Saint Joan home to us.'

T. K. Shahani.

કપડાંનું પુસ્તક રૂ. ૬-૦-૦

કાગળનું પુસ્તક રૂ. ૨-૮-૦

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

તંત્રી : 'દેશી રાજ્ય'—ભાવનગર.